AR 2000/1252

لایت قولی یئف

تاریخده ایز قوْیان آذربایجانلیلار

کؤچۆرن: امیرعقیقی بخشایشی

ولایت قولی‌یئف

تاریخده ایز قویان آذربایجانلیلار

کؤچورن:
امیر عقیقی بخشایشی

«بخشایش» نشریّاتی - ۱۳۸۱

بسم الله الرحمن الرحیم

قولی‌یئف، ولایت، ۱۹۵۲
تاریخده ایز قویان آذربایجانلیلار / ولایت قولی‌یئف؛
کؤچورن [= بازنویسی] امیر عقیقی بخشایشی. - قم: نشر بخشایش. ۱۳۸۱
۴۵۶ ص ک مصور
ISBN 964-709-54-4

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا
شرح حال حدود بیست تن از شخصیتهای ادبی، علمی و هنری آذربایجان بزبان ترکی.
۱. آذربایجان (جمهوری) - سرگذشت‌نامه. ۲. نویسندگان آذربایجانی - سرگذشت‌نامه.
الف. عقیقی بخشایشی، امیر، ۱۳۵۶ - مترجم.
ب. عنوان.
۲ت ۹ ق / ۲ / ۶۹۳ DK ۱۳۸۱ ۹۴۷ / ۹۱

نشر بخشایش

قم - خیابان ارم - پاساژ قدس - پلاک ۱۱۱ - تلفن و فاکس: ۷۷۴۳۴۶۲

ولایت قولی‌یئف

تاریخده ایز قویان آذربایجانلیلار

کؤچوّرن: امیر عقیقی بخشایشی

● بیرینجی چاپ ۱۳۸۱ ● تیراژ ۲۰۰۰ نسخه ● چاپ محمد ● قیمت ۲۰۰۰ تومن

ISBN: 964-7090-54-4 شابک: ۹۶۴-۷۰۹۰-۵۴-۴

ایچینده‌کیلر

اؤن سؤز ۷
کؤچۆرندن ۱۱
بیر نئچه سؤز ۱۷
عالم، شاعر، پئداقؤق (**میرزه جعفر تؤپچوباشؤف**) ۲۱
شعریمیزین قادین فضولی‌سی (**حیران خانیم**) ۳۹
«ماوی قانلی» آنسیکلؤپئدیست (**عبّاس‌قولو آغا باکیخانؤف**) ۵۷
قاراباغ پریسی (**آشیق پری**) ۷۷
فردوسی‌نین تۆرک آداشی (**سیّد ابوالقاسم نباتی**) ۹۳
«دؤنۆبدۆر قانه کؤنلۆم شیشه ایچره...» (**فاطما خانیم کمینه**) ۱۰۵
بؤیۆک اکینچی (**حسن‌بگ زردابی**) ۱۱۷
دعواکار قزئتچی‌نین کدرلی عؤمۆر یؤلو (**هاشم‌بگ وزیرؤف**) ۱۳۹
نریمان نریمانؤف: ۲۰-جی ایللردن باخیش ۱۵۹
میرزه جلیلین «هوشیار دؤستو» (**عین‌علی‌بگ سلطانؤف**) ۱۷۳
تواضعکارلیق کؤلگه‌سینده (**حسین میناسازؤف**) ۱۹۳
فیزیک... و لیریک (**رحیم‌بگ ملیکؤف**) ۲۰۹
کیمسه انکار ائده بیلمز (**یوسف وزیر چمن‌زمینلی**) ۲۲۳
فکر نهنگی (**احمد آغااؤغلو**) ۲۴۵
عُزیر حاجی‌بگلی: عؤمرۆن ایکی شرفلی ایلی ۳۱۷
نسله لایق اؤغول (**عادل‌خان زیادخان**) ۳۳۳
گنجه‌دن ... بۆتۆن تۆرک دۆنیاسینا (**احمد جعفراؤغلو**) ۳۴۷
طالعلرین غریبه کسیشمه‌سی (**شیخ شامل، میرزه کاظم‌بگ، حیدر حسینؤف...**
و میرجعفر باقرؤف) ۳۶۹
کلاسیک ارثیمیزین وورغونو (**میرزاغا قولوزاده**) ۴۱۳
صنعت ماراتؤنچوسو (**الیاس افندی‌یئف**) ۴۳۱
آلینما سؤزلرین ایضاحی ۴۵۱
چتین کلمه‌لرین ایضاحی ۴۵۵
کؤچۆرمه‌ده استفاده اؤلونان منبعلر ۴۵۶

"Tarixdə İz Qoyan Azərbaycanlılar" kitabının nəşri Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasındakı Səfiri Abbasəli Həsənovun təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində mümkün olmuşdur.

Kitab Vilayət Quliyevin 2000-ci ildə "Ozan" nəşriyyatı tərəfindən Bakıda nəşr olunan "Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər" kitabının Azərbaycan şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş birinci bölməsinin ərəb əlifbasına transliterasiya edilmiş variantıdır.

"Bəxşayiş" nəşriyyatı
İran İslam Respublikası, Qum şəhəri, İrəm küçəsi, Quds pasajı, 111
Telefon və faks: +98-251-7743462

اؤن سؤز

الینیزه آلدیغینیز **«تاریخده ایز قـوْیان آذربـایجانلیلار»** آدلی بـو کـتاب، حـرمتلی دؤستوم پروفئسور ولایت قولی‌یئف‌ین کئچن ایل چاپدان چیخان مقاله‌لری توْپلوسودور. مؤلّفین کتابین اؤن‌سؤزوْنده قید ائتدیگی کیمی اؤنلارین بؤیوْک اکثریّتی ۸۰-جی ایللرده قلمه آلینمیشدیر. بو مقاله‌لر آذربایجانین سؤن ایکی عصرده یئتیشدیردیگی ادبی-مدنی و اجتماعی بؤیوْک شخصیّتلری باره‌ده یازیلمیشدیر. بو شخصیتلرین بیر چوْخو آذربایجان ضیالیلارینا و آذربایجان ادبیاتی و مدنیّتی ایله ماراقلانان عالِم و ادیبلره تانیش اوْلدوغـو حالدا بـعضیلری ده بـؤیوْک شـخصیتلری و گـؤردوْکـلری عـظمتلی ایشـلر و تـاریخده بوراخدیقلاری ایزلره باخمایاراق، زمانه‌نین و کئچن ۷۰ ایلده‌کی شرایطدن آسیلی اوْلاراق کلمه‌نین تام معناسیله اونودولموش شخصیتلردیر. مؤلّف بو باره‌ده فیکرینی بئله ایـضاح ائدیر: «۲۰-جی عصرین ایلک ایکی اوْن ایللیگی منیم نظریمده آذربایجان تـاریخی‌نین، مدنیّتی‌نین و ملّی شعورونون مثلسیز انتباه دؤروْدوْر. بو قیسا مدّت عرضینده خالقیمیزین یئتیردیگی ادبیات، صنعت و سیاست داهـیلری (جـلیل مـحمدقولوزاده و صـابر، عُـزیر حاجی‌بگلی و عبدالرحیم بگ حاق‌ورندیئف، محمدامین رسولزاده و عُمر فائق نعمان‌زاده، احمد آغااوْغلو و علی‌بگ حسین‌زاده، نریمان نریمانوْف و علیمردان‌بگ توْپچوباشوْف و باشقالاری) هر بیر ملّی مـدنیت اوْچوْن حـاقلی غـرور و افـتخار مـنبعی سـاییلا بـیلرلر. اؤنلارین بعضیلری ده بیوقرافیلری‌نین نامعلوم، یاخود آز اؤیرَنیلمیش جهتلری، طرفلری ایله کتابا داخل ائدیلمیش پورترئتلرین قهرمانلاری‌دیر.»

آمّا مؤلّفین تانینمیش شخصیتلر باره‌ده داخی یـازدیغی مـقاله‌لرده اوْلدوقـجا یـئنی مطلبلر و گیزلی قالمیش حقیقتلر وار. ائله کی، من ادبیات تاریخیمیز باره‌ده ایکـی جـلد کتاب یازدیغیم حالدا ولایت معلّمین مقاله‌لرینی اوْخـورکن بـیر چـوْخ یـئنی مسـئله‌لرله قارشیلاشدیم و بیلمه‌دیگیم شئیلری اؤیرندیم.

مثلاً حسن‌بگ زردابی و اوْنون ۱۸۷۵–ده نشر ائتمگه باشلادیغی «اکینچی» قـزئتی بارەده یازدیغی مقالەده بیر چوْخ قارانلیق مسئلەلری و یا بیزلر اوّچوّن کفایت قدر آیدین اوْلمایان حادثەلری بدیعی و گئرچکچی بیر اسلوبدا ایضاح ائتمگه چالیشیر و آذربایجان مطبوعاتی‌نین اوْتایدا داخی کدرلی و عینی زماندا غرور وئریجی تاریخینی آیدینلاشدیریر. البته بئله بیر کتابی حاضرلاماق و بیر نئچه مقالەده چاپ ائتدیرمک آسان ایش دئییلدیر. من امینم کی، مؤلّف بو کتابین هر بیر مقالەسینی حاضرلاماق اوّچوّن گوْنلر و بلکه ده آیـلار مختلف قایناقلاری آراییب تاپدیقدان سوْنرا دقّتله تدقیق ائتمیش و بیر نئچه ایل عوْمروْنوْ بو خیرخواه ایشه حصر ائتمیشدیر.

مقالەلرده ایشلَنن دیل و اسلوب ادبی اوْلماقلا یـاناشی سـاده، آیـدین و هـامی‌نین راحاتجا آنلایا بیلەجگی بیر دیل اسلوبودور. دئمەلی ولایت‌بگین دیلی ساده توْرکـجه و اسلوبو داها چوْخ تحکیه اسلوبودور. اوْخوجو کتابین صـحیفەلرینی و صـحیفەلردەکـی سطرلری اوْخویارکن یوْرولمور. مقالەلرین مضمونو و شخصیتلرین حیات حکـایەسی اوْخوجونو مشغول ائدیر، یازیلارین دیلی اوْ قدر ساده و آخیجیدیر کی، اوْخوجو فرقینده اوْلمادان مضمونا دالیر و مضمون اوْزوْ ایله اوْنو آپاریر و اوْخـوجو تـرجـمهٔ حـاللاردان آیریلماق ایستەمیر.

ولایت معلّم یازیلاریندا گئرچکدن آیریلمادیغی حـالدا شـخصیتلرین داهـا چـوْخ مثبت طرفلرینی آیدینلاشدیرماغا چالیشیر. بو دا اوْنون مـلّی روح و شـعورلا مسـئلەلره یاناشدیغینی و یازیب یارتدیغینی گوْستریر.

ولایت معلّم ترجمهٔ حاللارینی یازدیغی شخصیتلری ایدئولوژی و فکر آیریلیقلارینا باخمایاراق دَیَرلندیریر. اوْ، شخصیتلره علمی و ادبی رتبەلری ایله یاناشی، وطنه باغلیلیق و خالقینا خدمتلرینه گوْره قیمت وئریر. ائـله اوْنـا گـوْره ده کـوْمونیست شـوروی رژیـمی دوْروْنـده آذربـایجانا رهـبرلیک ائـدن دوْکـتور نـریمان نـریمانوْفو، مستقل آذربـایجان جمهوریتینی قوران و بولشئویکلرین الی ایله داغیلان مساوات حکومتی‌نین رهـبرلرینی ده، روسلارلا محاربەده شهید اوْلان جوادخانی دا آذربایجانین مـلّی قـهرمانلاری کـیمی تانیماق و تانیتماق ایستەییر. حتّا احمد آغااوْغلو و احمد جعفراوْغلو کـیمی عـوْمروْنوْن

چوْخ حصّەسینی مجبوری مهاجرتده کئچیرن شخصیتلرین ده غربتده کئچیردیکلری آجی حـیاتلارینی و ائـلەدیکلری بـؤیوْک خـدمتلری آذربـایجان اوْخـوجولارینا تـانیتدیرماغا چالیشیر و اوْز وطنلرینده تانینمامیش بو قهرمانلاری بوگوْنکوْ نسل ایله تانیشدیریر. مؤلّف بو بارەده بئله یازیر:

«ایندی‌یه قدر صُنعی صورتده بیر–بیریندن آییردیغیمیز، بیزه دخلی اوْلمـایان مختلف «ایسملره» منسوب ائتدیگیمیز، بیر–بیرینه قارشی قوْیدوغوموز بـو نـورلو، نهنگ شخصیّتلر مختلف یوْللارلا عینی غایەیه، عینی آمالا دوْغرو گئدیردیلر – تمثیل ائتدیکلری خالقین ملّی وارلیغینی تصدیقلەمک، اوْنو لایق اوْلدوغـو یوْکسک‌لیگـه قالدیرماق، انسانی حاقلارینی اوْزوْنـه قـایتارماق اوُغـروندا چـالیشیردیلار.» (فکـر نهنگی، احمد آغااوْغلو، ص ۲۴۶)

سوْنرا بئله دوام ائـدیر: **«یئتمیش ایل اسیری اوْلدوغوموز بولشئویک سـیستمی، طبیعتیمیزه، تاریخیمیزه، اخلاقیمیزا یـاد اوْلان غـیرانسـانی ایـدئولوژی اوْز سـاختا بُتلرینی یاراداراق خالقین اصل اوْغوللارینی هر واسطه ایـله اوْنـون حـافظەسیندن سیخیشدیریب چیخارماغا چالیشیب... .**

بو تاریخ، بو زمان و تاپیندیغیمیز بو حقیقت بـو گوْن حـاقّی اونـودولانلارین حاقّینی اوْزوْنه قایتارماغی، تاریخیمیزی آغ و قارا لکەلردن تمیزلەمگی، آذربایجانین بوْتوْن بؤیوْک اوْغوللارینا اشغالچیلارین پرینسیپ و ایدئولوژیسی ایله دئییل، ملّی و بشری حقیقتلر مؤقعیندن یاناشماغی بیزیم باشلیجا وظیفەمیزه چئویرمیشدیر.»

آذربـایجانین تـانینمیش ادبـی شـخصیتلریندن اوْلان پـروفئسور دوْکـتور ولایت قولی‌یئف بو گوْن خارجی ایشلر ناظرلیگی کیمی سیاسی بیر وظیفەده خدمت ائدیر. اوْنون بو آغیر و یوْکسک وظیفەده ایشلەمگه نه قدر حـاضرلیقلی اوْلدوغـونو بـیلمیرم، آنـجاق بؤیوْک فرانسیز فیلوسوفو ژان پـوْل سـارترین[1] دوْشوْنـدوْگوْ کـیمی ادبیّاتین مـقصدینی مبارزه، بیلیک، حقیقت و آزادلیق اوْچوْن مبارزه اوْلدوغونو قبول ائدرسک، ملّی روحلو بیر ادبیّاتچی‌نین سیاسته قاریشماغینی و اوْلکەنین خـارجـی سـیاست سـیستمی‌نین بـاشیندا

1) Jean-Paul Sartre (1905-1980)

وظیفه گؤرمگینی هله یئنی استقلالینا قوْووشموش آذربایجان جمهوریّتینده غیرعادی حساب ائتمیرم.

من بو کتابین غرب کؤکلوْ الیفبامیزا کؤچوروْلن حصّه‌سینی، یعنی آذربایجان شخصیتلرینه عاید اوْلان قسمینی دقّتله اوْخودوم و ایندی‌یه قدر منه معلوم اوْلمایان مسئله‌لری و حادثه‌لری اؤیرندیم. بو کتاب عینی زماندا شمالی آذربایجانین سوْن ایکی عصرلیک ادبی-مدنی و اجتماعی، تاریخی ساییلیر. آنجاق ایستردیم کی، محمّدامین رسولزاده‌نین ده ترجمهٔ حالی بو کتابین بیرینجی صحیفه‌لرینده چاپ اوْلونسون! مؤلّفین کتابینا، ایرانداکی نشری اوْچوْن مندن اوْن سؤز یازماغی ایسته‌مه‌سینی منه نه قدر دَیَر وئردیگی و گوْون و محبّت بسله‌دیگی‌نین نشانه‌سی سایبرام و حرمتلی مؤلّفه اؤز تشکّروْموْ بیلدیریرم.

ولایت معلّمه گله‌جک ایشلرینده و تألیفاتیندا داها بؤیوْک نائلیّتلر دیله‌یه‌رک بو کتابدا ترجمهٔ حاللاری اوْلمایان شخصیّتلر باره‌ده یئنی جلدلرده بیوقرافیلری‌نین یازیلماسینی آرزولاییرام.

بو کتابین اوْخونماسینی بوْتوْن ضیالیلاریمیزا توصیه و نسیگیل ائدیرم. اوْمید ائدیرم بو کتاب یاخیندا فارسجایا ترجمه ائدیلسین و توْرکجه بیلمه‌ین ایرانلی قارداشلاریمیز دا بو مقاله‌لری اوْخویوب، آذربایجانلی قارداشلاریمیزین ایکی عصرلیک ادبی-مدنی و اجتماعی تاریخلرینی اؤیرنسینلر.

یازیمین سوْنوندا بو کتابی ایراندا چاپ ائتدیریب، یاییلماسینی عهده‌سینه آلان و اوْنا وسایط یارادان حرمتلی آذربایجان سفیری عباسعلی حسنوْفا و لاتین الیفباسیندان عرب کؤکلوْ الیفبامیزا کؤچوْرمه ایشینی گؤرن امیر عقیقی بخشایشی‌یه اؤز تشکّروْموْ بیلدیرمک ایسته‌ییرم.

دوْکتور جواد هیئت

پاریس جرّاحی آکادمیسی‌نین عضووْ

وارلیق درگیسی‌نین صاحبی و باش رئداکتوْرو

تهران ـ ۱۷ آبان ۱۳۸۰

کؤچورندن

سوْن ایللرده ایراندا، آذربایجان توْرکجه‌سینده چیخان کتابلارین و درگیلرین ساییسی معیّن درجه‌ده آرتمیشدیر. ایستر کیفیت، ایسترسه ده کمیّت باخیمیندان آرزو ائتدیگیمیز ایدئال وضعتیه چاتماق اوْچوْن هله چوْخ اوزون بیر یوْل قارشیمیزدا اوْلسا دا، گؤروْنن وضعیت کئچمیشله مقایسه‌ده چوْخ اوْمیدوئریجیدیر.

شبهه‌سیز ایرانین سوْن سکسن ایلده‌کی اجتماعی-مدنی وضعیتی، خصوصیله پهلوی رژیمی‌نین توْرک دیلینده تحصیل و توْرکجه کتاب و قزئتلرین نشرینه قارشی تطبیق ائتدیگی غدّار و استبدادی سیاستلر، اؤلکه‌میزده توْرک ادبیّاتی و مدنیّتی‌نین انکشاف ائتمه‌مه‌سینده اساس روْلو اوْینامیشدیر.

اسلام انقلابی‌نین غلبه‌سیندن سوْنرا یارانان نسبی آچیق آتموْسفئرده، خصوصیله شوروی رژیمی‌نین داغیلماسی آردیندان دمیر پرده‌لرین قالخمیش اوْلماسیندان سوْنرا آرازین اوْ تایی ایله یئنیدن قورولان مدنی علاقه‌لر، اوْ تایداکی آذربایجانلیلارین یاراتمیش اوْلدوغو مدنی محصوللاردان فایدالانا بیلمه‌میز اوْچوْن ال‌وئریشلی امکان یاراتمیشدیر. طبیعیدیرکی، بو دَیَرلی فرصتدن استفاده ائده‌رک، ایراندا آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین ادبیات و مدنیّت ساحه‌سینده‌کی مؤجود درین بوْشلوغو قسماً ده اوْلسا دوْلدورا بیلمه‌میز ممکن اوْلموشدور. بو موقعیتده، ایرانداکریل (سوْن زمانلاردا ایسه لاتین) الیفباسیندان عرب الیفباسیناکؤچوروْلمک صورتیله، مختلف مؤضوعلاردا چوْخ سایدا آذربایجانجا کتاب و درگیلرده مقاله‌لر نشر اوْلونماغا باشلادی.

بو کتابلارین و مقاله‌لرین نشرینده، غرب دیللرینده transcription دئییلن، بورادا ایسه «کؤچوْرمه» اصطلاحی ایله تعبیر اوْلونان مئتوْددان استفاده اوْلونور. لاکین سؤزوگئدن مئتوْدون علمی معنادا نه کیفیتده اوْلدوغو و بورادا نئجه تطبیق اوْلوندوغو مهم بیر پروبلئم تشکیل ائدیر. ایراندا آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین پلانلانمیش تحصیل سیستمینه مالک اوْلماماسی، هابئله بو دیلین عرب الیفباسیندا رسمی و واحد بیر اورتوقرافیک سیستمه [رسم الخط] اساساً یازیلماماسی سببیله، بو پروبلئم داها دا چوْخ گؤزه چارپماقدادیر. اوْ بیری طرفدن، کؤچوْرمه

کتابلاری‌نین چاپ و نشرینی سهمانا سالاجاق معیّن بیر استراتژی‌نین مؤجود اوْلماماسی، سوْن درجه قارماشیق بیر وضعیت یاراتمیشدیر؛ بئله کی، کوْچوْرمه کتابلاری‌نین دئمک اوْلار کی، هامیسی، کوْنوْللو ادبیات‌سئور وطنداشلاریمیز طرفیندن ذوْقی و سلیقه‌ای اوْلاراق سئچیلیب، کوْچوْروْلوب، نشره وئریلیرلر. کوْچوْرمه ساحه‌سینده اوْزلرینی سینایان بعضی شخصلرین[1] آذربایجان دیلی‌نین قرامئری و یازی اسلوبو حاقّیندا کفایت قدر بیلیک و تجربه‌یه مالک اوْلمامالاری، توْرک دیلی‌نین عرب الیفباسینداکی دوْغرو یازیلیشینی بیلمه‌مه‌لری،[2] کتاب نشرینده ـ تئکنیک اصوللاریندان توتموش کتاب بازاریندا مؤثر اوْلان اقتصادی مسئله‌لره قدر ـ حرفه‌ای بیلیک و تجربه‌یه مالک اوْلمامالاری و ... مؤجود وضعیتین اوْرتایا چیخماسینا سبب اوْلموشدور کی، کوْچوْرمه یوْلو ایله بوراخیلمیش کتابلارا اوْته‌ری بیر باخیشلا نظر سالدیغیمیزدا، وضعیتین چوْخ دا یاخشی اوْلمادیغینی باشا دوْشه‌ریک.

ایلک باخیشدا یارادیجیسی، یازیچیلیق، شاعرلیک، ترجمه‌چیلیک و ... ساحه‌لری‌نین طلب ائتدیگی لازمی معلومات، مهارت و تجربه‌یه صاحب اوْلماق مجبوریتینده اوْلمادیغی ظن ائدیلدیگینه گؤره، نشر اوْلونماق مقصدی ایله بیر اثر یاراتماق اوْچوْن چوْخ آسان و قیسا بیر یوْل اوْلدوغو تصوّر اوْلونان «کوْچوْرمه»، عکسینه، قلم یارادیجیلیغی‌نین دیگر ساحه‌لری کیمی اوْزوْنه‌خاص پرینسیپ و قایدالارا مالک اوْلوب، کفایت قدر معلومات و تجربه طلب ائدیر. آذربایجانلی کوْچوْرنین اوْز آنادیلی‌نین قرامئرینه و سؤز داغارجیغینا یوْکسک سویّه‌ده مسلّط اوْلماسی‌نین ضروری‌لیگی ایله بیرلیکده، آرازین او تاییندا مصطلح اوْلان رسمی و آکادئمیک آذربایجان توْرکجه‌سینه ده مکمّل درجه‌ده بلد اوْلماسی لازمدیر.

آرازین او تاییندا کی آذربایجان دیلی، آرازین بو تاییندا کی ایله هر باخیمدان (قرامئر، لئکسیک، فوْلکلور و ...) عینی اوْلسا دا، بوگئنرچگه گؤز یومماق اوْلمازکی، واحد بیر دیلین بو ایکی شیوه‌سی‌نین معیّن قدر آیری دوْشمه‌سینه سبب اوْلان مهم عامللر مؤجوددور، او جمله‌دن: بو دیلین آرازین او تاییندا سوْن ایکی یوْز ایلده روس دیلی‌نین تأثیری آلتیندا قالماسی، بو تایدا ایسه فارس دیلیندن افراط حدّینده آلدیغی مخرّب تأثیرلر.[3]

---

۱) البتّه دئمک لازمدیر کی، بو شخصلرین صمیمی و خیرخواه نیّته صاحب اوْلدوغو، گؤستردیکلری تشبّثلرین ده تقدیره لایق اوْلدوغو بارەده هئچ بیر شبهه‌م یوْخدور.

۲) بو خصوصدا، بو ساحه‌ده مشغول اوْلانلارین فکر و سلیقه‌لری‌نین سوْن درجه داغینیق وضعیتده اوْلماسی دا تقصیرسیز دئییل.

۳) ایراندا آذربایجان دیلی‌نین استانداردلاشمادیغی خصوصونو بیر کنارا بوراخیریق ـ آن نیک‌بین احتمالدا،

شمال شیوه‌سینده روسجا (هابئله روس دیلی یوْلو ایله باشقا دیللردن آلینان) کلمه‌لرین چوْخلوغو، جنوب شیوه‌سی‌نین ایسه اوزون زمانلار رسمی اوْلاراق ایشلنمه‌دیگی اوْچوْن بیر چوْخ قراماتیک امکانلارینی ایتیرمیش اوْلماسی ایله بیرلیکده، علمی و رسمی کلمه‌لر جهتیندن یوْخسوللوغو،[1] شمال و جنوب شیوه‌لری آراسیندا بعضاً دیل آنلاشماسینی چتین‌لشدیره‌جک بیر اوْچوروم میدانا گتیریر. بونا علاوه ائت، طبیعی لهجه فرقلی‌لیگینی کی، جوْغرافی فاصله‌لر سببیله قاچینیلماز بیر مسئله‌دیر و جنوبی آذربایجاندا بئله، اوْنون نمونه‌لرینی بوْل‌بوْل مشاهده ائدیریک.

بو حالدا، شمالدا نشر اوْلونموش علمی و یاخود ادبی بیر اثرین کوْچوْرمه و نشر ائتمه مسئولیّتینی عهده‌سینه گوْتوْرن شخصین اوْزرینه دوْشن چتین وظیفه بللی اوْلور. ایراندا نشر اوْلوناجاق کتاب، بیر طرفدن جنوبی آذربایجان اوْخوجوسونون تماملیه آنلایا بیله‌جگی بیر نثر و یا نظمده یازیلمالیدیر، او بیری طرفدن ایسه ـ کوْچوْرمه پروسئسی‌نین ترجمه ایله چوْخ فرقلی اوْلدوغونا گؤره ـ اوْریژینال متنه ده سوْن درجه صادق قالماق لازمدیر. تأسّفله ایندی‌یه قدر بو اصوللا بوراخیلمیش کتابلارا باخدیغیمیز زمان، بوْتوْن بو شرطلری یئرینه گتیرمیش اوْلان نمونه‌لره چوْخ آز تصادف اوْلونور. یازیلیش سهولری، پوْنکتوآسیون [دوْغرو اشاره‌لرین قوْیولماسی اصولو] سهولری، کوْچوْرمه پروسئسی‌نین معیّن و ثابت قایدالارا اساسلاناراق حیاتا کئچیریلمه‌مه‌سی، رسم‌الخطین دوْزگوْن و اوْخوناقلی اوْلماماسی، خصوصی اسملرین یازیلیشینداکی سهولر، آلینما سؤزلرین دوْزگوْن و دقیق قارشیلیقلاری ایله عوض اوْلونماماسی و یاخود معنی‌لری‌نین وئریلمه‌مه‌سی و ... بوْل‌بوْل راستلانان تایپ سهولری[2] ایله بیر آرایا گلدیگی زمان، نتیجه، کتاب تألیفی، چاپی و نشری ایله علاقه‌دار بوْتوْن حرفه‌ای معیارلار باخیمیندان مردود سایبلان، بعضاً اوْخونماسی امکانسیز اوْلان اثرلر اوْرتایا چیخیر.

جنوبی آذربایجان اوْخوجوسو، آنا دیلی‌نین قرامئرینه و دوْغما کلمه‌لرینه، غیراختصاص کتابلاری اوْخویوب آنلایا بیله‌جگی قدر تانیشدیر.

۱) او حدده کی، بعضی غیرمتخصص شخصلری «ایران توْرکجه‌سی ساده‌جه دانیشیق ـ هم ده گوْنلوْک و غیرجدّی دانیشیقلار اوْچوْن ایشه یارایان بیر دیلدیر و مرکّب و جدّی مفهوملاری افاده ائتمک اوْچوْن لازمی قوّه‌یه مالک دئییلدیر» ـ کیمی ادّعالار اوْرتایا آتماغا گتیریب چیخاریر.

۲) ایراندا توْرکجه کتاب و ژورنال نشری ایله مشغول اوْلانلارین اوْرتاق دردی! دئمه‌لی، یازیچی، تدقیقاتچی، شاعر، ترجمه‌چی، دیلچی و ... تربیه ائتمک کیمی یوْکسک هدفلرله بیر سیرادا، توْرک دیلینده دوْزگوْن تایپ ائده بیلن متخصّص تایپیستلر تربیه ائتمه هدفی ده نظرده توتولمالیدیر، چوْنکی حقیقتاً بو باخیمدان بوْشلوق حسّ اوْلونور!

کئچمیشده بو ساحه‌ده الده ائتدیگیم تجربه‌لر، هابئله کتاب چاپی و نشری ساحه‌سینده نئچه ایللیک چالیشما سابقه‌مه نظراً، الینیزده کی کتابین کؤچۆرمه کتابلاری سیراسیندا یاخشی بیر اؤرنک اؤلاجاغینی اوّمید ائدیرم. چۆنکی، کؤچۆرمه ایشینده اؤریژینال متنه صادق قالماق جهتیندن سوْن درجه دقّت و وسواسلا چالیشیلمیش، عینی زماندا بۆتۆن متنین کؤچۆرۆلمه‌سی، معیّن و ثابت پرینسیپلره اساسلاناراق آپاریلمیشدیر.

اوْخوجو اوّچۆن بیلینمه‌سی فایدالی گؤرۆلن، کتابین کؤچۆرمه‌سینده رعایت اؤلونان بعضی پرینسیپلری خلاصه اؤلاراق ایضاح ائتمک ایستردیم:

۱ ـ عرب‌کؤکلۆ کلمه‌لرین یازیلیشیندا اساس گؤتۆرۆلن پرینسیپ، کلمه‌نین اوریژینال یازیلیشی‌نین قوْرونماسی ایدی. آنجاق اؤریژینال یازیلیشین قوْروندوغو حالدا، کلمه‌نین تلفّظونده هر هانسی بیر پروبلئم میدانا گله بیله‌جگی زمان، اؤریژینال یازیلیش شکلی پوْزولموشدور. مثال اوّچۆن: عُمر ← عؤمۆر / خلق ← خالق / عقل ← عاغیل

۲ ـ آوروپا دیللریندن آلینمیش کلمه‌لره گلدیکده ایسه، جنوبی آذربایجان اوْخوجو کۆتله‌سی‌نین عمومی سواد سویّه‌سی نظره آلیناراق، غیرمأنوس کلمه‌لر ـ اؤریژینال متنده ایشلَنن کلمه حاشیه‌ده «اوْ.م» [اؤریژینال متنده] اشاره‌سی ایله وئریلمکله ـ اَن یاخین مفهومو افاده ائدن اویغون قارشیلیقلاری ایله دَییشدیریلمیشدیر. قید ائتمک لازمدیرکی، هر کلمه هر یئرده عینی مفهومو افاده ائتمه‌دیگی اوّچۆن، بعضاً بو قارشیلیقلار فرقلی اؤلا بیلر. لاکین یئنه ده دقیق اؤلاراق مؤلّفین افاده ائتمک ایسته‌دیگی مفهومو آنلایا بیلمک اوّچۆن، اؤریژینال کلمه‌یه استناد ائتمک لازمدیر. دَییشدیرمه‌سینه لزوم گؤرۆلمه‌ین کلمه‌لرین ایسه، بیرینجی دفعه‌ده اولدوز (*) اشاره‌سی ایله معیّن ائدیلمکله، کتابین سوْنوندا ایضاحلاری وئریلمیشدیر.

۳ ـ فارسجا و یا عربجه منشأینه مالک اؤلان، آنجاق اوریژینال دیلده بام‌باشقا بیر آنلام داشییان کلمه‌لر، دوْغرو بیلدیگیمیز قارشیلیقلاری ایله دَییشدیریلمیشدیر. مثال اوّچۆن:

جانشین ← فرماندار / زاده‌گان ← اشراف / یادداش ← حافظه / سرانجام ← فرمان / دستخط ← خطِّ مشی / زمین ← زمینه / [اداری تقسیماتدا] قضا ← بخش / [بعضی یئرلرده] ناراحات ← قایغیلی، حسّاس / سیاهی ← فهرست، لیست / تازیانه ← هجو / ظرافت ← شوخلوق

۴ ـ غربی آوروپا دیللریندن، خصوصیله فرانسیزجادان روس دیلی واسطه‌سیله دوْلاییی یوْللا آذربایجان دیلینه داخل اؤلان کلمه‌لر، جنوبی آذربایجان اوْخوجوسونون داها چوْخ آلیشمیش اؤلدوغو اؤریژینال دیلده کی تلفّظو ایله دَییشدیریلمیشدیر. مثال اوّچۆن:

پسیخولوگیا ← پسیکولوژی / ایدئا ← ایده / ایدئولوگیا ← ایدئولوژی / ایدئولوژی ← ایدئولوژیک / آکادئمیک ← آکادئمیسین / اونیوئرسیتئت ← اونیوئرسیته / ایول ← ژولای / سئنتیابر ← سئپتامبر

۵ ـ حربی، اداری و ... ساحه‌لرینه عائد اؤلان بعضی اصطلاحلار، فارس دیلینده کی قارشیلیغی ایله دَییشدیریلمیشدیر. مثال اوّچۆن:

پؤلکوْونیک ← سرهنگ / دئکرئت ← بخش‌نامه / کوْماندان ← فرمانده

۶ ـ مؤلّفین اؤریژینال متنده گتیردیگی قیدلر، حاشیه‌ده (و.ق.) [ولایت قولی‌یئف] اشاره‌سی ایله گتیریلمیش، طرفیمدن علاوه اؤلونان قیدلر ایسه، (ک) [کؤچۆرن] اشاره‌سی ایله مشخّص ائدیلمیشدیر.

۷ ـ عمومیّتله کتابین کؤچۆرمه‌سینده، جنوبی آذربایجان اوْخوجوسونون عمومی سواد سویّه‌سی نظره آلینمیشدیر. بونا اساسلاناراق، زمان-زمان متنین اؤریژینال‌لیغینی تحریف ائتمه‌یه‌جک شکیلده کیچیک دَییشیکلیکلر وئریلمیش، و یاخود کروشه [ ] آراسیندا، ایضاحلار علاوه اؤلونموشدور.

* * *

بو کیچیک خدمتیمین اؤلکه‌میزده دیلیمیزین و مدنیّتیمیزین انکشافینا فایدالی اؤلماسینی آرزولاییرام. البتّه‌کی، کتابین نشرینده نه قدر دقتله چالیشیلمیش‌سا دا، شبهه‌سیز نقصلر و سهولر یوْخ دئییلدیر. محترم اوْخوجولاردان قاباقجادان عذر ایسته‌یه‌رک، کتابین کؤچورمه‌سی و نشری ایله باغلی ملاحظه‌لرینیزی گؤزله‌ییرم.

بورادا، کتابین نشرینده منه بؤیۆک یاردیمچی اؤلان، آذربایجان جمهوریتی‌نین ایراندا کی سفیرلیگی‌نین اَمکداشی، جناب ابراهیم غفاروْفا، هابئله مقابله و تصحیح ایشلرینده تمنّاسیز یاردیملاریندان فایدالاندیغیم حرمتلی دوْستلاریم نصرالله کیشی‌زاده، احسان ملکی و سهند افشاری جنابلارینا سوْنسوز منّتدارلیغیمی بیلدیرمگی اؤزوّمه بوْرج ساییرام.

امیر عقیقی بخشایشی

تهران ـ ۱۶ خرداد ۸۱

بیر نئچه سؤز

اؤخوجولارا تقدیم ائتمک ایسته‌دیگیم بو کتابدا آذربایجان ادبیاتی‌نین، اینجه‌صنعتی‌نین، علم و اجتماعی فکر تاریخی‌نین آیری-آیری گؤرکملی نماینده‌لری حاقّیندا مختلف ایللرده قلمه آلدیغیم بیوقرافیک پورترئتلر* توپلانمیشدیر.

اوْنلارین بؤیوک اکثریتی‌نین یازیلدیغی ۸۰-جی ایللرده (ایندی همین دوروْن ادبی محطینی نوْستالژی* حسّی کئچیرمه‌دن خاطرلاماماق غیرممکندوْر) بو جوْر پورترئت-مقاله‌لری[1] بیر نوْع دبدن دوشموش سایبلیردی. او ایللرده یاشیدلاریم اوْلان تنقیدچی و ادبیات‌شناسلارین چوْخو نظری عمومی‌لشدیرمه‌لره، متوْدوْلوْژیک* آراشدیرمالارا داها چوْخ میل گؤستریردیلر. اصلینده، بوْتوْن بو مسئله‌لره حقیقی حرفه‌ای[2] سویه‌سینده مشغول اوْلان بیر نئچه نفر ایدی. چوْخلاری یا ادبی دَبه اوُیاراق، یا دا تأثیر آلتینا دوشه‌رک اوْزلرینی نظریه‌چی کیمی قلمه وئرمگه جان آتیر، اوْزلری‌نین دئدیگی کیمی، «فاکتوْلوْژی‌یه[3]» یوخاریدان آشاغی باخیر و بو یوْللا «سیرادان گئریده قالماماغا» چالیشیردیلار. بئله کُلّی[4] نظریه‌بازلیق محیطینده[5] بیوْقرافی‌لرله مشغول اوْلماق، وقایعله[6]، حیات تاریخچه‌لری ایله ماراقلانماق داها چوْخ کؤهنه نسل ادبیات‌شناسلاری اوّچوْن سجیّه‌وی اوْلان کئچیلمیش مرحله کیمی قلمه وئریلیردی.

آنجاق مُدرک بیر افاده‌ده دئییلدیگی کیمی، هر یئنی اصلینده یاخشی اونودولموش کؤهنه‌دیر.

اوْ ایللرده من بلکه هئچ دریندن فرقینه وارمادان یئنی‌لیگی محض «کؤهنه‌لمیش عنعنه‌لرین» ایچریسینده آختاریردیم.

---

۱) «اؤ.م.»: اؤچئرکلری (oçerk) ۲) «اؤ.م.»: پروْفئسیونال (professional)
۳) (faktologiya): اساسلارا سؤیکَنمه اصولو (ک)
۴) «اؤ.م.»: توْتال (total) ۵) «اؤ.م.»: فوْنوندا (fon)
۶) «اؤ.م.»: فاکتلارلا (fakt)

بیوْقرافیک تفرّعاتلارا، صنعتکارلارین عؤمۆر یوْللارینا و حیات تاریخچه‌لرینه اوْز توتماغیم نظریه ساحه‌سینده آتیمین یئریمه‌مه‌سی ایله علاقه‌لندیریله بیلمزدی. تواضعکارلیقدان اوزاق اوْلسا دا، ۱۹۸۲–جی ایلده آکادئمیسین محمد جعفرین رهبرلیگی آلتیندا مدافعه ائتدیگیم نامزدلیک رساله[1] بدیعی اسلوب نظریه‌سینه حصر اوْلونموشدو.

فرانسیز کلاسیستی بوآلوْ[2] بدیعی اسلوب حاقّیندا سؤز آچارکن یازیردی کی، «شخصیت نئجه‌دیر، اسلوب دا ائله‌دیر.»

اصلینده شخصیتین تکجه اسلوبو یوْخ، آیریلیقدا گؤتورۆلموْش هر بیر حقیقی صنعتکارین بۆتۆن یارادیجیلیق یوْلونو، ادبی–بدیعی گؤروۆشۆنۆ[3] معیّن‌لشدیردیگینی دئسم، یقین کی، یئنی هئچ بیر شئی کشف ائتمیش اوْلمارام.

کتابدا حاقّیندا سؤز آچدیغیم یازیچیلارین، عالملرین، اجتماعی خادملرین یارادیجیلیغینا محض شخصیت منشوروندان[4] باخماغا چالیشمیشام. بو دا منی اوْز نؤبه‌سینده اوْنلارین عؤمۆر یوْللارینی، ادبی–علمی محیطلرینی، صنعت علاقه‌لرینی بیوْقرافیلری ایله باغلی شکیلده آراشدیرماغا وادار ائدیب.

بو بیوْقرافیک پوْرترئتلرین بیر قسمی یازیچی دوْستوم ائلچین‌ین تشبّۆ، ترتیبچی‌لیگی و مدیریّتی[5] ایله حاضرلانان «فیکرین کاروانی» و «کاروان یوْلا دۆزَلیر» (تأسّف کی، معیّن چتین‌لیکلر اۆزۆندن ایکینجی کتاب ایشیق اۆزۆ گؤرمه‌دی) مجموعه‌لری اۆچۆن یازیلیب، بعضیلری آیری–آیری نشرلره مقدّمه کیمی قلمه آلینیب، اۆچۆنجۆ قسمی ایسه ساده‌جه اوْلاراق حاقّیندا سؤز آچیلان ادبی شخصیّته ماراق و محبّتیمین بهره‌سی کیمی میدانا چیخیب. آرادان ایللر کئچندن سوْنرا مختلف مطبوع نشرلرین صحیفه‌لرینه سَپِلَن، بعضیلری ایسه عمومیتله، هئچ یئرده چاپ اوْلونمایان بو «کؤهنه دبلی» یازیلار منه اوْ قدر ده کؤهنه‌لمیش گؤرۆنمه‌دی و اوْنلاری بیر کتابدا

۱) «اؤ.م.»: دیسئرتاسیا (dissertasiya)
2) Nicolas Boileau (1636-1711)
۳) «اؤ.م.»: کرئدوْسونو (kredo)
۴) «اؤ.م.»: پریزماسیندان (prizma)
۵) «اؤ.م.»: رئداکتوْرلوغو (redaktor)

توْپلاییب ماراقلانانلارا تقدیم ائتمک قرارینا گلدیم.

قوْی غیرتواضعکارلیق کیمی چیخماسین ـ کتابدا کی بیوْقرافیک حکایه‌لرین[1] قهرمانلاری اوْلان بیر سیرا شخصیتلر حاقّیندا (مثلاً، مهاجر پروْفئسوْر احمد جعفراوْغلو، یاخود ناشر–اجتماعی یازیچی[2] هاشم‌بگ وزیروْف) چاغداش آذربایجان ادبیات‌شناسلیغیندا ایلک دفعه سؤز دئمگه چالیشمیشام. بیر سیرا یازیلار آرتیق تدقیقاتچیلارا بللی اوْلان شواهده[3] اساسلانیر. لاکین بو حالدا دا همین شواهده تماملیه یئنی محتوادان[4] نظر سالماغا، عمومیتله، حاقّیندا سؤز آچدیغیم هر بیر صنعتکارلا باغلی یئنی شواهد و تفرّعاتلارا، مشاهده و ملاحظه‌لره یئر وئرمگه سعی گؤسترمیشم.

... اونیوئرسیته‌ده یالنیز بیر درسدن «اۆچ» آلمیشدیم. نه قدر عیب گؤرۆنسه ده، بو ۱۹–جو عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی درسی ایدی. نه‌دنسه، مرحوم معلّمه‌میز رائفه خانیم حسن‌اوْوا منی تنبل، مسئولیّت‌سیز، اهلِ کیف و غیرجدّی طلبه کیمی قبول ائتمیشدی. امتحاندا کی سربست، بعضیلری شخصی ملاحظه‌لریمه اساسلانان جوابلاریما اوْزۆمۆ گؤسترمک، اوْریژینالّیق ائتمک جهدی کیمی یاناشمیشدی و گؤزۆمۆ باخا–باخا کارنامه‌مه[5] ایلک و سوْن «اۆچۆ» یازمیشدی.

اوْ زمان یامانجا سارسیلمیشدیم.

آمّا ایلک واختلار منه چوْخ مشئوم گؤرۆنن اوْ حادثه‌نین اۆستۆندن دۆز اوْن یئددی ایل کئچندن سوْنرا ۱۹–جو عصر آذربایجان فیلوْلوژیک[*] فیکری‌نین روس ادبی–اجتماعی محیطی ایله علاقه‌لرینه حصر اوْلونموش دوْکتوْرلوق رساله‌سی مدافعه ائدنده (مذاکره‌یه و مدافعه‌یه مرحوم رائفه خانیم دا گلمیشدی) تحصیل بیوْقرافیمده قارا لکه سایدیغیم همین اوْ «اۆچ» منه اوّلکی کیمی غریبه تأثیر باغیشلامادی.

عکسینه، اوْنو اۆزۆنه مخصوص مشوّق[6] حساب ائتمگه باشلامیشدیم.

بلکه ده عزّت نفسیمه توْخونان همین اوْ «اۆچ» اوْلماسایدی، آذربایجانین اجتماعی–سیاسی و ادبی–مدنی فیکری‌نین اوْیانیش و ملّی اۆزۆنۆدرک دؤرۆ ساییلان

۱) «اؤ.م.»: اوْچئرکلرین (oçerk)
۲) «اؤ.م.»: پوبلیسیت (publisist)
۳) «اؤ.م.»: فاکتلارا (fakt)
۴) «اؤ.م.»: کوْنتئکسدن (konteks)
۵) «اؤ.م.»: زاچوْت کتابچاما (zaçot)
۶) «اؤ.م.»: استیمول (stimul)

۱۹-جو عصرله بو قدر یاخیندان ماراقلانمازدیم.

کتابدا یئر آلان بیوْقرافیک مقاله‌لرین بیر قسمی همین دوْروْن شخصیتلرینه حصر اوْلونوب.

۲۰-جی عصرین ایلک ایکی اوْن‌ایللیگی منیم نظریمده آذربایجان تاریخی‌نین، مدنیتی‌نین و ملّی شعورون مثلسیز انتباه دوْروْدوْر. بو قیسا مدّت عرضینده خالقیمیزین یئتیردیگی ادبیات، صنعت و سیاست داهیلری[1] (جلیل محمدقلی‌زاده و صابر، عزیر حاجی‌بگلی و عبدالرحیم‌بگ حاق‌وئردیف، محمد امین رسولزاده و عُمر فائق نعمان‌زاده، احمد آقااوْغلو و علی‌بگ حسین‌زاده، نریمان نریمانوْف و علی‌مردان‌بگ توْپچوباشوْف و باشقالاری) هر بیر ملّی مدنیّت اوْچوْن حاقلی غرور و افتخار منبعی سایيلا بیلرلر. اوْنلارین بعضیلری ده بیوْقرافیلری‌نین نامعلوم، یاخود آز اوْیرنیلمیش جهتلری، طرفلری ایله کتابا داخل ائدیلمیش پوْرترئتلرین قهرمانلاریدیر.

یاخشی تانیدیغیم، یاخیندان مشاهده ائده بیلدیگیم شخصیتلر حاقّیندا دا سوْز دئمگه چالیشمیشام. اوزون ایللر اُنسیّت ساخلادیغیم مرحوم خالق یازیچیسی الیاس افندی‌یئف و ادبیات اینستیتوسونون مدیری[2] اوْلدوغو دوْرده امتحانلارین هامیسیندان اعلا نوْمره آلسام دا، یوْکسک لیسانس دوْره‌سینه[3] دوْشه بیلمه‌دیگیم میرزاغا قولوزاده اوْنلارین سیراسینا داخلدیر.

بو کتاب شخصیتلر حاقّینداديـر. اوْزلرینی حیاتلاری و صنعتلری ایله تصدیق ائتمیش، تاریخین صحیفه‌لرینده یئر آلمیش شخصیتلر حاقّیندا.

اوْنلاری هر کسین، خصوصیله ایندیکی چتین دوْرده اینامینی ایتیرنلرین، هرشئیه شکّاک[4] یاناشانلارین، انکارچیلیق و اتهامچیلیق عُقده‌سینه[5] مبتلا اوْلانلارین اوْخوماسینی ایستردیم.

* * *

۱) «اوْ.م.»: کوْریفئیلری (korifey)

۲) «اوْ.م.»: دیرئکتوْرو (direktor)

۳) «اوْ.م.»: آسپیرانتورایا (aspirantura)

۴) «اوْ.م.»: اسکئپتیک (skeptik)

۵) «اوْ.م.»: کوْمپلئکسینه (kompleks)

عالم، شاعر، پئداقوْق*

میرزه جعفر توْپچوباشوْف

هله اوْرتا عصرلردن باشلایاراق هر هانسی بیر سبب اوْزوْندن وطنلرینی ترک ائدن آذربایجانلیلار بیر قایدا اوْلاراق شرق اوْلکه‌لرینه اوْز توتوردولار. ۱۹-جو یوْزایللیگین اوْللرینده ایسه وضعیت دَییشمیشدی؛ نظرلر شمالا-روسیایا یوْنلمیشدی. لوْموْنوْسوْفون[1] وطنینه گلن، قاباقجیل روس مدنیتی ایله بیرینجیلر سیراسیندا انسیّته گیرن ایلک آذربایجانلیلاردان بیری ده

گوْرکملی شرق‌شناس-عالم و شاعر، کلاسیک شرق ادبیاتی‌نین ماهر بیلیجیسی میرزه جعفر توْپچوباشوْف ایدی. آتاسی علیمردان‌بگ گنجه‌دن تیفلیسه گلمیش و ایکینجی ایراکلی[2] سارایيندا بوْیوْک نفوذ قازانمیشدی. اوْغول ایسه قدیم گنجه‌دن باشلانان سفر یوْللارینی پئتئربورقا چاتدیرمیش و بورادا اوْز چوْخ‌جهتلی استعدادی ایله پارلایا بیلمیشدی. عالمین ایلک بیوْقرافلرلریندن[3] آکادئمیسین

1) Lomonosov

2) Irakli

۳) «اوْ.م.»: بیوْقرافلاریندان (bioqraf)

وئسئلوفسکی‌نین[1] قید ائتدیگی کیمی، «روسیا گنج و گؤزل میرزه‌نین خوشونا گلدی» و اوْ، اوْز طالعینی روس توْرپاغی ایله باغلاماغی، حیاتینی زنگین شرق مدنیّتی‌نین اوْیرنیلمه‌سی کیمی نجیب بیر ایشه صرف ائتمگه قرارا آلدی.

«گنج و گؤزل میرزه» پئتئربورقا ۱۸۱۱–جی ایلده، گوْرجوْ شاهزاده‌سی، یازیچی و عالم تئیموراز باقراتیوْنی‌نین[2] معیّتی سیراسیندا گلمیشدی. اوْنلار اوْلجه ایراندا اوْلموشدولار ـ تئیموراز فارس و آذربایجان دیللرینی مکمّل بیلیردی، شرق شعرینی[3] اوْرکدن سئویردی، چوْخ گوْمان کی، اوْنو آذربایجانلی گنجله یاخینلاشدیران باشلیجا عامللردن بیری ده ائله بو ایدی.

میرزه جعفرین حیاتی‌نین پئتئربورقا قدَرکی دوْروْ باره‌سینده الده چوْخ آز معلومات واردیر. اوْنون دوْغوم تاریخی ده دوْزگوْن معیّن‌لشدیریلمه‌میشدیر. عالم حاقّیندا آذربایجان ادبیات‌شنالیغیندا سوْن ایللرده میدانا چیخمیش آزسایلی مقاله‌لرده تولّد تاریخی کیمی ۱۷۹۰–جی ایل گؤستریلیر. بو تاریخ نه درجه‌ده دقیقدیر؟ اوْنون دوْغرولوغونو شبهه آلتینا آلانلاردان بیرینجیسی میرزه جعفر اوْزوْ اوْلموشدور. کیشمیشئف‌ین[4] ۱۸۸۹–جو ایلده تیفلیسده چاپدان چیخان «نادر شاهین هراتا، قندهارا، هیندیستانا یوْروْشلری و اوْنون اوْلوْمدن سوْنرا ایراندا باش وئرن حادثه‌لر» کتابینا [آغا محمّد خان] قاجارین ۱۷۹۵–جی ایلده تیفلیسه هجومونو اوْز گؤزلری ایله گؤرن شاهدلرین خاطره‌لری ده داخل ائدیلمیشدیر. همین شاهدلرین سیراسیندا توْپچوباشوْف دا وار ایدی. مؤلّف اوْنو معرّفی ائده‌رک یازیردی: «میرزه جعفر ۶۰–جی ایللرده سانکت–پئتئربورقدا قوْجا یاشلاریندا وفات ائتمیشدی. گیزلی مشاور رتبه‌سینه قدر گلیب چاتمیشدی. اوْ، اصلاً تیفلیسدن ایدی، آتاسی تزار ایکینجی ایراکلی‌نین ساراییندا قوللوق ائدیردی. میرزه جعفرین مؤلّفله ائتدیگی صحبتلردن آیدین اوْلور کی، فارسلارین باسقینی زمانی اوْنون ۱۱ یاشی وارمیش.»

---

1) A.N.Veselovski 2) Teymuraz Baqrationi

۳) «اوْ.م.»: پوئزیاسینی (poeziya)

4) S.O.Kişmişev

توْپچوباشوْف حاقّیندا «روسیا آرکئولوژی* جمعیّتی‌نین خبرلری»نده نئکرولوق* چاپ ائتدیرن پروفئسوْر قریقوْریئف[1] ده اوْز معلّمی‌نین تولّد تاریخی ایله باغلی شبهه‌لرینی بیلدیره‌رک یازمیشدی: «خدمت لیستینده گؤستریلن تولّد تاریخینه گؤره اوْ، تخمیناً ۱۷۹۰–جی ایلده گنجه ـ ایندیکی یئلیزاوئتپوْل شهرینده آنادان اوْلموشدور. اوشاق یاشلاریندا تیفلیسه گتیریلمیش و بورادا یاشادیغی دوْرده فارسلارین ۱۷۹۵–جی ایلده بو شهرده توْرتدیکلری دهشتلی قیرغینین شاهدی اوْلموشدو. میرزه همین قیرغینی یاخشی خاطرلاییردی و دفعه‌لرله بو باره‌ده بیزه دانیشمیشدی. بورادان دا آیدین اوْلور کی، اصلینده اوْ، خدمت لیستینده گؤستریلندن بیر نئچه یاش بؤیوک ایدی.»

میرزه جعفرین اوْز شهادتینه اساسلاناراق اوْنون تولّد تاریخینی ۱۷۸۴–جوْ ایل کیمی معین‌لشدیرمک اوْلار.

اوْن بیر یاشلی میرزه شوشادا الی بوْشا چیخان قاجارین تیفلیسه دهشتلی هجومونو نئجه خاطرلاییردی؟

«بیز سارایا بیتیشیک اوْتاقلارین بیرینده یاشاییردیق، سحر تئزدن آتام منی اوْیاتدی و تاپشیردی کی، ۶ یاشلی باجیمی دا گؤتوروْب قصاب بازاری‌نین یانینداکی مسجده گئدیم و اوْرادا اوْنو گؤزله‌ییم. بیز شهردن چیخماغا چالیشان یوْکلوْ آرابالارین و آداملارین قاریشقا کیمی قایناشدیغی کوْچه‌لرله چوْخ چتین‌لیکله گئدیردیک. مسجدده چوْخلو آدام گؤردوْک؛ مسلمانلارین آراسیندا اوْز خلاصلارینی بورادا آرایان خئیلی مسیحی[2] ده وار ایدی. من باجیملا آچیق پنجره‌نین قاباغیندا اوْتورموشدوم و آداملارین ایرَلی‌ـگئری قاچاراق نئجه «بودور، فارسلار گلدیلر!»، «اوْنلار دارواز الارین لاپ یاخینلیغیندادیر» ـ دئیه قیشقیردیقلارینی ائشیدیردیم.» همین گوْن مسجد پنجره‌سیندن هیجانلی شهرین کوْچه‌لرینی سیر ائدن بالاجا جعفر بیر گوْنوْن ایچریسینده قوْجالیب الدن دوْشموْش ایراکلی‌نین تیفلیسی نئجه ترک ائتدیگینی، آداملارین نئجه اوْمیدسیزلیگه قاپیلاراق دهشت ایچریسینده حتمی اوْلوْموْ گؤزله‌مگه باشلادیغینی گؤرموْشدوْ. اوْلوْم تهلکه‌سی جعفرله

---

1) V.V.Qriqoryev

۲) «اوْ.م.»: خریستیان (xristian) [بوْتوْن متنده دَ ییشدیریلمیشدیر. (ک)]

آلتی یاشلی باجیسی‌نین باشی اوْزریندن ده آسیلمیشدی: «گۆن‌اوْرتادان سوْنرا گۆندۆز ساعات دؤرد اثناسیندا فارسلار مسجده سوْخولدولار، منی و باجیمی اسیر گؤتۆردۆلر و آخشام اوْستۆ «سوْغانلیغا»[۱] آپاردیلار. بورادا بیزی درحال بیر-بیریمیزدن آییردیلار، منی هانسیسا بیر قوْجانین حمایه‌سینه وئردیلر، باجیمی ایسه اوْ گۆندن سوْنرا بیر داها گؤرمه‌دیم. سحره یاخین کئشیگیمی چکن قوْجا یوخویا گئتدی. فارسلارین دۆشرگه‌سینده ساکتلیک ایدی، قاروْووْلچولار دا یاتیردیلار. من بوندان استفاده ائدیب گیزله‌دیلدیگیم یئردن چیخدیم، گیزلیجه «کوْر»ه[۲] یاخینلاشدیم و اوْزمگی باجارماغیمین سایه‌سینده اوْ بیری ساحله کئچدیم. ائله همین گۆن «اودوْبنوْ»[۳] صومعه‌سینه[۴] گلدیم. راهبلر منی گیزلتدیلر. آتام منی آختاریب تاپانا و تیفلیسه آپارانا قدر بورادا قالدیم.»

بو تفرعّاتلی واقعه‌دن[۵] سوْنرا میرزه جعفرین تیفلیسده کئچیردیگی اوْن بئش ایللیک حیاتی باره‌سینده دئمک اوْلار کی، هئچ بیر شئی معلوم دئییلدیر. لاکین بیر مسئله آیدیندیر کی، بوْتۆن بو ایللری اوْ، اوْزۆنۆ تحصیله، دیللرین اؤیرنیلمه‌سینه حصر ائتمیشدی. عکس-تقدیرده، مدرسه شاگردلیگیندن اونیوئرسیته پروْفئسوْرلوغونا آپاران یوْل عالمین ترجمهٔ حالیندان دا گؤردۆگۆمۆز کیمی بئله سرعتلی و محصولدار اوْلمازدی. ایلک تحصیلینی آتاسی‌نین یانیندا آلان میرزه جعفر، عرب، فارس، تۆرک دیللری ایله یاناشی گۆرجۆ و ائرمنی دیللرینی ده مکمّل اؤیرنمیشدی. گۆرجۆ دیلینی اوْ درجه‌ده دریندن بیلیردی کی، ۱۸۳۰-جو ایلده گۆرجۆ پئداقوْقو سوْلوْمان دوْداشویلی‌نین[۶] «گۆرجۆ دیلی‌نین مختصر قرامئری» اثرینه رأی وئرمیش و بو زمان مؤلّفین بیر سیرا قصورلارینی دا گؤسترمیشدی... پئتئربورق اونیوئرسیته‌سینه ائرمنی دیلی آدیونکتو[۷] وظیفه‌سینه قبول اوْلونان بئروْئوین[۸] امتحان ائدیلمه‌سی ده بو دیلی گؤزل بیلن آذربایجانلی عالمه

۱) یئر آدیدیر. (ک) ۲) چای آدیدیر. (ک)

3) Udobno

۴) «اؤ.م.»: موْناستیرینا (monastır) ۵) «اؤ.م.»: ائپیزوْددان (epizod)

6) Solomon Dodaşvili

۷) (adyunkt): تخمیناً ایندیکی دوْسئنت [دانشیار] وظیفه‌سینه اویغون گلیر. (و.ق.)

8) Beroev

تاپشیریلمیشدی.

پئتئربورقدا قالماق قرارینا گلن میرزه جعفر روسیا خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین آسیا اداره‌سینه[۱] گیزلی سندلرین ترجمه‌چیسی وظیفه‌سینه قبول ائدیلدی. همین دؤرده عئینی اداره‌ده باشقا بیر آذربایجانلی - روسیا شرق‌شناسلیغی تاریخینده مقطعی[۲] ده اوْلسا ایزلر قوْیوب گئتمیش ابوتراب وزیروْف دا چالیشیردی. وزیروْف ایکینجی یئکاتئرینا[۳] دؤورۆنۆن کادرلاریندان ایدی، بیر مدّت کنیاز[۴] پوْتیوْمکین‌ین[۵] شخصی ترجمه‌چیسی اوْلموشدو. چوْخ گۆمان کی، روس دیلینه ییه‌لنمکده گنج هم‌یئرلیسینه ایلک نؤبه‌ده اوْ، یاردیم گؤسترمیشدی.

قراف[۶] اوْواروْفون[۷] تشبثۆ ایله پئتئربورقدا باش پئداقوْژیک اینستیتو یارادیلدیقدا میرزه جعفر ده بورادا فعالیته جلب ائدیلدی. تئزلیکله، ۱۸۱۹-جو ایلده اینستیتونون تَمَلی[۸] اساسیندا پئتئربورق اونیوئرسیته‌سی تأسیس ائدیلدی. اونیوئرسیته‌نین ایلک معلملری سیراسیندا توْپچوباشوْف دا وار ایدی. فرانسادان دعوت ائدیلمیش شرق‌شناس شارموآ[۹] فارس ادبیاتی بوْلۆمۆنۆن[۱۰] مدیری، میرزه جعفر ایسه همین بوْلۆمۆن دانشیاری[۱۱] تعیین اوْلونموشدو. آکادئمیسین وئسئلوْفسکی[۱۲] یازیر کی، اوْنلارین امکداشلیغی «...مکمّل آوروپا علمی‌نین جانلی و پوْئتیک• آسیا بیلیگی ایله گؤزل بیرلشمه‌سی ایدی.» اوْنون فیکرینجه، فرانسیز و آذربایجانلی شرق‌شناسین روس اونیوئرسیته‌سینده‌کی بیرگه فعالیتی «... خوْشبخت بیر قوْووشمانین نتیجه‌سی» حساب

۱) «اؤ.م.»: دئپارتامئنتینه (departament) ۲) «اؤ.م.»: ائپیزوْدیک (epizodik)

3) II Yekaterina

۴) کنیاز (knyaz): [قدیم روسیادا] ۱. قوْشون سرکرده‌سی و ولایت حاکمی؛ ۲. خصوصی خدمتلر اوْچۆن وئریلن و نسلا کئچن فخری رتبه. (ک)

5) Potyomkin

۶) قراف (qraf): باروْن (baron) لقبیندن یۆکسک اشرافی لقبی. (ک)

7) S.S.Uvarov

۸) «اؤ.م.»: بازاسی (baza)

9) F.B.Charmois

۱۰) «اؤ.م.»: کافئدراسی‌نین (kafedra) ۱۱) «اؤ.م.»: آدیونکتو (adyunkt)

12) N.I.Veselovski

اؤلونمالیدیر.

میرزه جعفر اونیوئرسیته‌ده فارس دیلی‌نین و ادبیاتی‌نین بیلیجیسی کیمی مشهورلاشمیشدی. یئنه ده آکادئمیسین وئسئلؤفسکی‌نین اعتراف ائتدیگی کیمی، «شارموآ کتاب دیلینی اؤیرَدیردی، میرزه جعفر ایسه فارس دیلینده یالنیز دوزگون دئییل، هم ده گؤزل تلفّظ وَردیشلرینه آلیشدیریردی. هم ده او قدر گؤزل کی، کازان[۱] معلملری‌نین تدریس ائتدیکلری فارس دیلی میرزه جعفرین طلبه‌لرینه یانلیش و یوندَمسیز تأثیر باغیشلاییردی.» او، فارس دیللی شعری سئویردی، نظامی‌نین، حافظین، جلال الدین رومی‌نین یارادیجیلیغینی اونیوئرسیته‌نین درس سالونلاریندا[۲] احتراصلا تبلیغ ائدیردی، آکادئمیسین وئسئلؤفسکی‌نین یازدیغی کیمی، «کلاسیک شعرین احتراصلی وورغونو ایدی و همین شعر نمونه‌لرینی میرزه جعفرین اؤز تفسیرینده فارس دیلینده اوخوماق عالِمین دینله‌ییجی‌لری اوچون اصل ذوق سایلیردی.»

شارموآ ایله میرزه جعفرین بیرگه امکداشلیغی ۱۸۳۵–جی ایله قدر دوام ائتدی. همین ایل فرانسیز شرق‌شناسی[۳] وطنه قاییتدی، فارس ادبیاتی بؤلومونون مدیرلیگی ایسه فوق‌العاده[۴] پروفئسور توپچوباشوفا حواله اولوندو. شارموآ فرانسایا دؤنمزدن اوّل همکاری‌نین روس دیلینه پوئتیک ترجمه ایله بیرلیکده آذربایجان و فارس دیللرینده شعرلردن عبارت کتابچاسی‌نین نشرینه نظارت[۵] ائتمیش، ۱۸۳۷–جی ایلده ایسه «ژورنال آزیاتیک»ده[۶] روسیا شرق‌شناسلیغی‌نین ۳۰–جی ایللرده‌کی نائلیّت‌لریندن بحث ائدرکن میرزه جعفرین پئداقوژیک* فعالیتیندن و همین شعرلریندن خصوصی سؤز آچمیشدی.

توپچوباشوف تئز بیر زماندا روسیا پایتختی‌نین ادبی محیطی ایله گئنیش علاقه‌لر یاراتمیشدی. او، گؤرکملی روس شاعری و دیپلومات قریبویئدوفون[۷] فارس دیلی معلّمی اولموشدو. شرق‌شناس سئنکوفسکی[۸] واسطه‌سی ایله ۱۸۲۵–جی ایلده پئتئربورقدا

---

۱) کازان (Kazan): تاتاریستان جمهوریّتی‌نین پایتختی. (ک)
۲) «او.م.»: آدیتوریالاریندا (auditoriya) ۳) «او.م.»: اورینتالیستی (orientalist)
۴) «او.م.»: اکسترااوردینار (ekstraordinar) ۵) «او.م.»: سئنزورلوق (senzor)
6) Journal Asiatique (آسیا ژورنالی) 7) A.S.Qriboyedov
8) O.I.Senkovski

انقلابچی لهیستانلی[۱] شاعر آدام میتسکئویچ‌له[۲] تانیش اولان میرزه جعفر شاعرین آرزوسونو یئرینه یئتیره‌رک اونون «کریم[۳] سونئتلریندن*» بیرینی ـ «کوزلوف چؤللوندن چادیرداغین گؤروندوشو» سونئتینی فارس دیلینه ترجمه ائتمیشدی. چوخ گومان کی، بو لهیستان ادبیاتیندان فارس دیلینه ایلک پوئتیک ترجمه نمونه‌سی ایدی. همین سونئت میرزه جعفرین مقدمه‌سی ایله بیرلیکده ۱۸۲۷–جی ایلده پئتئربورقدا داش‌باسما اصولو ایله چاپ اولونموشدو[۴]. دبدبه‌لی، بلاغتلی شرق اسلوبوندا یازیلمیش مقدمه‌نین اوزو ایسه روس ادبیات‌شناسی ایزمایلوفون[۵] یازدیغینا گؤره پوشکینین «فوّاره‌لرین شیرین سسرین‌لیگینده» شعرینی قلمه آلماغا روحلاندیرمیشدی... توپچوباشوفون پوئتیک یارادیجیلیغی بئلینسکی‌نین[۶] دقّتینی جلب ائتمیشدی. بؤیوک روس تنقیدچیسی اجمال مقاله‌لری‌نین بیرینده آذربایجانلی شاعر–عالمین روس دیلینه ترجمه اولونموش پوئتیک پارچالاری باره‌سینده یازیردی: «محترم میرزه جعفرین شعرلری باره‌سینده بیز هئچ نه دئیه بیلمه‌ریک؛ اوّلا بونا گؤره کی همین شعرلر روس ادبیاتینا عائد دئییل، ایکینجیسی ایسه شرق دیللرینده یازیلدیغیندان اونلار بیزیم اوچون آنلاشیقلی دئییل، لاکین بونا باخمایاراق اینانیریق کی، همین شعرلرین اوریژینالی ترجمه‌دن مقایسه‌یه‌گلمز درجه‌ده یاخشیدیر». «محترم میرزه جعفرین تأثیری آلتیندا بئلینسکی‌نین دوستو، موسکو اونیوئرسیته‌سی‌نین پروفئسورو پئتروف[۷] حافظدن ترجمه‌لر ائدیر و روس دیلینده غزللر یازیردی. توپچوباشوفون کئچن عصرین ۳۰–۲۰–جو ایللرینده پئتئربورق ادبی–مدنی محیطی ایله قارشیلیقلی علاقه‌لری‌نین تام اولمایان منظره‌سی بئله ایدی...

توپچوباشوفون «تئلئسکوپ» ژورنالیندا اشتراکی ایستر عالمین اوز یارادیجیلیغیندا، ایسترسه ده ۱۹–جو عصر آذربایجان–روس ادبی علاقه‌لری تاریخینده دقته‌لایق

---

۱) «او.م.»: پولیاک (polyak)
2) Adam Mitskeviç
۳) کریم (Krim): تاتارلارین وطنی اولان، قارا دنیز ساحلینده یئرلشن مشهور یاریم‌آدا. ایندی اوکراین ترکیبینه داخلدیر. (ک) ۴) «او.م.»: لیتوقرافیا ائدیلمیشدی. (litoqrafiya)
5) N.V.Izmaylov 6) V.Q.Belinski
7) P.Y.Petrov

صحیفه‌لردن بیریدیر. چئرنیشئوسکی‌نین[۱] «اؤتئنچئستوئننی زاپیسکی»[۲] ژورنالی‌نین سَلَفی آدلاندیردیغی «تئلئسکوْپ» نشره ۱۸۳۱-نجی ایلده باشلامیشدی. میرزه جعفرین بوراداکی ایلک مقاله‌سی ایسه ۱۸۳۲-نجی ایلده چاپ ائدیلمیشدی. تئلئسکوپون اطرافیندا ژوکوْفسکی[۳]، زاقوْسکین[۴]، لاژئچنیکوْف[۵]، ووْستوْکوْف[۶]، استانکئویچ[۷]، آکساکوْف[۸]، اوْقارئف[۹] کیمی مترقّی فکرلی، استعدادلی ادبی قوّه‌لر توْپلاشمیشدی. ژورنالدا پوشکین‌ین[۱۰] هجولری[۱۱]، بئلینسکین‌ین[۱۲] «ادبی خیاللار» و دیگر مقاله‌لری، گئرتسئن‌ین[۱۳]، باکونین‌ین[۱۴]، چادایئفین[۱۵] تاریخی-فلسفی اثرلری چاپ اوْلونوردو. «تئلئسکوپ» ادبیاتدا «طبیعی‌لیگه» و «خَلقی‌لیگه» چاغیریش شعارلاری ایله چیخیش ائدیر، سیاسی پلاتفوْرمونون* معتدل‌لیگینه باخمایاراق اوْز صحیفه‌لرینده اجتماعی پروْبلئملره* گئنیش یئر آییریردی.

ژورنال چادایئفین «فلسفی مکتوبلار» سلسله‌سیندن ایلک مقاله‌سی درج ائدیلدیکدن سوْنرا باغلاندی، «مکتوبلار»ین مؤلفی دلی اعلان اوْلوندو، مسئول‌مدیر[۱۶] نادئژدین[۱۷] ایسه سوْرگوْنه گؤندریلدی. گئرتسئن‌ین قاطع[۱۸] شکیلده دئدیگی کیمی، «تئلئسکوپ، دئکابریستلر[۱۹] عصیانیندان سوْنرا ایلک دفعه سکوتو پوْزدو و سقوطو دا اصلینده عین درجه‌ده شرفلی ایدی.» میرزه جعفرین بئله بیر ژورنالدا اشتراکی ایلک نؤبه‌ده اوْنون روس ادبیاتی خادملری آراسینداکی نفوذوندان خبر وئریر.

---

1) N.Q.Çernişevski
2)Отечественные записки(وطن مجموعه‌سی)
3) V.A.Jukovski
4) M.N.Zaqoskin
5) I.I.Lajeçnikov
6) A.X.Vostokov
7) N.V.Stankeviç
8) K.S.Aksakov
9) N.P.Oqarev
10) A.S.Puşkin
۱۱) «اؤ.م.»: پامفلئتلری (pamflet)
12) V.Q.Belinskin
13) A.I.Gertsen
14) M.A.Bakunin
15) P.Y.Çaadayev
۱۶) «اؤ.م.»: رئدا کتوْر (redaktor)
17) N.I.Nadejdin
۱۸) «اؤ.م.»: اوْبرازلی (obraz)
۱۹) تزار رژیمی علیهینه باش قالدیران تحصیللی گنجلرین عصیانی. دئسامبر آییندا باش وئردیگینه گؤره دئکابریست آدلاندیریلمیشدیر. (ک)

«تئلئسکوپ» اوْز صحیفه‌لرینده شرق ادبیاتی و مدنیتی مسئله‌لرینه، شرق حاقیندا بدیعی اثرلره گئنیش یئر آییریردی. ژورنالدا درج اوْلونان بدیعی نمونه‌لر بیر سیرا حاللاردا عادی ناغیل[۱] سویه‌سیندن یوخاری قالخماسا دا، اوْرادا شرق خالقلاری‌نین عادت-عنعنه‌لریندن بحث ائدیلیر، سوْنرالار روس دیلینده وطنداشلیق حقوقی قازانان بیر سیرا توْرک، عرب و س. سوْزلری ایشلَدیلیردی. احتمال ائتمک اوْلار کی، میرزه جعفر ژورنالین فعالیتینده تکجه بیر ادبیات‌شناس کیمی دئییل، هم ده شرقله باغلی مسئله‌لرده مصلحتچی کیمی اشتراک ائدیردی. ایران، توْرکیه، میصیر حاقیندا نظامی، سعدی، شوْتا روستاوئلی[۲] کیمی کلاسیکلرین یارادیجیلیغی، زردشت و «اوستا» باره‌سینده «تئلئسکوْپ»دا گئدن اطلاعاتلارین[۳] حرفه‌ای[۴] شرق‌شناس رأیی اوْلمادان چاپ ائدیلدیگینی گوْمان ائتمک ایناندیریجی گؤروْنمور. یاخود، ژورنالین ۱۸۳۳-جوْ ایل ۱۸ و ۱۹-جو نؤمره‌لرینده درج ائدیلن «رئیس گؤزل مامبئت[۵]» ناغیلیندا[۶] تصادف اوْلونان توْرک، عمومیتله شرق منشألی سوْزلره نظر یئتیرک: مؤذن، نماز، افندی، آغا، خانه، اوْداباشی، قهوه‌چی، نعل، خوش‌گلدی، آللاه راضی اوْلسون، مانقال، یوْخ، یاخشی، بسم‌الله، اوْغلان، ابلیس، شیطان، جنت، امام، حاجی، رمضان، گؤزل، بوْش اوْلسون![۷]، سلام علیکم، مدد آللاه، قیزیل شیطان، واللاه، ماشاء الله، آللاها شکر، جیگیت، چوْبان، یاتاغان، آللاه کریم، گاوور کوْپک، اوْچ بسم الله، بیر آللاه، صفا گلدی، اوغورلار، چوبوقچو، آتش، قیزیل داش، خطیب ... و.س. تکجه بیرجه ناغیلدا[۸] بو قدر توْرک، عرب، فارس سوْزلری ایشلنمیشدی و متخصص کوْمگی اوْلمادان اوْنلارین دوْزگوْن یازیلیشینی تأمین ائتمک، بعضیلرینه گئنیش شرح وئرمک ژورنال تحریریه‌سی[۹] اوْچوْن غیرممکن ایدی. البته، توْپچوباشوف همین دؤرده روسیادا یگانه شرق‌شناس دئییلدی. لاکین میرزه

---

۱) «اؤ.م.»: بئللئتریستیکا (belletristika)
2) Şota Rustaveli
۳) «اؤ.م.»: ماتئریاللارین (material)
۴) «اؤ.م.»: پروْفئسیونال (professionel)
۵) شخص آدیدیر (Mambet)
۶) «اؤ.م.»: پوْوئستینده (povest)
۷) بوْشانسین، طلاق معناسیندا. (و.ق.)
۸) «اؤ.م.»: پوْوئستده (povest)
۹) «اؤ.م.»: رئداکسیاسی (redaksiya)

جعفرین ژورنال تحریریه‌سی ایله یاخین امکداشلیغینی نظره آلاندا اوْنون شرق مسئله‌سینه دائر «تئلئسکوْپ»ون مصلحتچیسی اوْلماسی احتمالی داها دا قوّتلَنیر.

ایندی‌یه قدر عالمین «تئلئسکوْپ»دا درج اوْلونموش ایکی مقاله‌سی معلوم ایدی. اوْنلاردان «ان قدیم زمانلاردان تیمورلنگه قدر موْغوللارین تاریخی» آدلی مقاله «میرزا جـعفر تـوْپچی‌باشی» («تـئلئسکوْپ»، ۱۸۳۴، س. ۲۲، ص ۲۶۶-۲۵۹)، «آلئکسـاندر بوْلدیرئفین[۱] نشر ائتدیگی فـارس قـرامئری» آدلی تـحلیلی مـقاله[۲] ایسـه «میرزا جـعفر تــوْپچوباشئف» امـضاسی ایـله («تـئلئسکوپ»، ۱۸۳۴، س ۲۱ ، ص ۶۴-۵۶) درج ائدیلمیشدی. بیزیم فیکریمیزجـه، «تـئلئسکوْپ»دا «م» و «م.د» امـضالاری[۳] ایـله چـاپ اوْلونان «کوْنستانتینوْپوْلدا [ایستانبولدا] نشـر اوْلونـان دوْلت قـزئتیندن• گـوْتوْرولـموش معاصر توْرک شعری نمونه‌لری» (۱۸۳۲، س ۶، ص ۵۷۷-۵۷۴)، «کوْنستانتینوْپوْلدا کتاب نشری» (۱۸۳۲، س ۷، ص ۶۲۲-۶۱۶) و «گوْل و بوْلبوْل. فضلی‌نین منظومه‌سی[۴]» (۱۸۳۳، س ۱۸ ، ص ۴۰۲-۳۹۴) مـقاله‌لری ده آذربـایجانلی عـالِمه مـخصوصدور. مبحث[۵] عمومی‌لیگیندن باشقا، مقاله‌لرده آیـدین شکـیلده نـظره چـارپان شـرق چـالارلاری[۶] دا اوْنلارین روس دیلینده یازیلمالارینا باخمایاراق شرقلی قلمیندن چیخدیغینی گوْستریر.

توْپچوباشوْف آرتیق واحد دوْنیا ادبیاتی‌نین تشکّل تـاپماغا بـاشلادیغی ۱۹-جـو عـصرین ایـلک اوْن‌ایـللیک‌لرینده شـرق ادبـی -بـدیعی فـیکرینی اوْیـرَنمَگی روس شرق‌شناسلیغی‌نین قارشیسیندا دایـانان جـدّی وظـیفه‌لردن بـیری حسـاب ائـدیردی. او یازیردی: «شرق ادبیاتی گون‌به‌گون عالِملرین دقّتینی داها چوْخ اوْزوْنه جلب ائدیر؛ ایندی آوروپادا شرق دیللریندن ترجمه‌لر تئز-تئز میدانا چیخیر، فارس و عرب یازیچیلاری‌نین اثـرلری اوْریـژینالین دیـلینده نشـر اوْلونـور. اوْز سـواد دایـره‌سینه گـوْره دیگـر آوروپـا دوْلتلری‌نین نسـبتاً کـیچیک هـمکاری اوْلان روسـیا دا شـرق ادبـیاتی‌نین اوْیـرنیلمه‌سی

---

1) Aleksandr Boldırev

۲) «اوْ.م.»: رئسئنزیا (resenziya)

۳) «اوْ.م.»: اینیسیاللاری (inisial)

۴) «اوْ.م.»: پوْئماسی (poema)

۵) «اوْ.م.»: تئماتیکا (tematika)

۶) «اوْ.م.»: کوْلوْریتی (kolorit)

ساحه‌سینده اوْنلاردان گئری قالمایان بیر فعالیت گوْستریر.» عالمین فـیکرینجه عـرب و فارس ادبیاتلاری ایله مقایسه‌ده توْرک ادبیاتی و دیلی روسیادا داها آز اوْیرنیلیردی. بونون دا نتیجه‌سینده روسیا اوْزوْنوْن ان یاخین قوْنشوسونون مدنی-معنوی حـیاتیندان دئـمک اوْلار کی، خبرسیز ایدی: «مسیحی‌نین «وَرقا و گلشا» منظومه‌سینی و باقی‌نین «دیوان»ینی استثنا ائتمک شرطی ایله بیز توْرک شعریندن هئچ نه بیلمیریک؛ لاکین بـونا بـاخمایاراق بیزیم شرق‌شناسلار ینه ده اوّلکی سعیله یالنیز سعدی‌نی و حافظی دئییل، هم ده قـدیم فارس کتابلارینی، کعابین «یئددی منظومه‌سی»نی و دیگر عرب منظومه‌لرینی ترجمه، نشر ائدیرلر، تفسیرلر و شرحلر یازیرلار.»

توْرک ادبیاتی‌نین کلاسیک نـمونه‌لرینی عـموم‌شرق ادبـیاتی زمـینه‌سینده[۱] نـظردن کئچیرن توْپچوباشوف فضلی‌نین «گوْل و بوْلبوْل» مـنظومه‌سینی ایسـتر شـعر تـئکنیکی، ایسترسه ده مضمون گوْزللیگی، ترنّم اوْلونان تـمیز سئوگی حسـلری‌نین عُـلوی‌لیگی و روْمانتیک‌لیگی باخیمیندان فرقلندیریردی. «لاکین یوخاریدا آدی چکیلن اثـرلرین هـئچ بیری فضلی‌نین منظومه‌سی قدر اوریژینال، گوْزل و قوّتلی دئییل. گوْل‌له بوْلبوْلون محبتی باره‌سینده‌کی بو گوْزل افسانه‌نی کیم ائشیتمه‌ییب؟ بیزلردن هـانسیمیز بـو ایـده‌یه شـرق مؤلّفلری‌نین آز قالا هر بیر اثرینده تصادف ائتمه‌میشیک؟ لاکـین کـیم ایـندی‌یه قـدر بـو محبتین تاریخچه‌سینی اوْزوْنده احتوا ائدن منظومه‌نی تـام شکـیلده بوْتوْن قـهرمانلارین اشتراکی ایله اوْخویا بیلیب؟» میرزه جعفر بو معنادا منظومه‌نین مکمّل نشرینی حاضرلایان آلمانلی شرق‌شناس هامئرین[۲] امگینی یوکسک قیمت‌لندیریردی.

اثرین گئنیش تحلیلی عالمین پوْئتیک دوْیومو و تنقیدچیلیک مهارتی حاقّیندا معیّن تصوّر یارادیر. میرزه جعفرین روس تنقیدی‌نین بئلینسکی دوْروْنده[۳] یاشاماسی و بوْیوْک تنقیدچی ایله تانیشلیغی تصادفی دئییلدی. ایستر «تئلئسکوْپ» ژورنالیندا، ایسترسه ده اوْنا عـلاوه شکـلینده بـوراخـیلان «موْلوا»[۴] قـزئتینده درج اوْلونـان تـنقیدی اطـلاعاتلاردا[۵]

---

۱) «اوْ.م.»: کوْنتئکست (kontekst)

2) Hammer

۳) «اوْ.م.»: ائپوْخاسی (epoxa)

بئلینسکی‌نین ادبی تأثیری آیدین دوُیولوردو و بو باخیمدان میرزه جعفرین مقاله‌لری ده استثنا تشکیل ائتمیردی. بدیعی‌لیک عنصرلریندن استفاده، فیکرین قاطع افاده‌سی، مختلف ماهیّتلی[6] عمومی‌لشدیرمه‌لر فضلی‌نین منظومه‌سی حاقّینداکی مقاله اوّچوّن ده سجیّه‌وی ایدی. مؤلّف احاطه‌لی، تحلیلی[7] یازیسینی یئکونلاشدیراراق یازیردی: «منظومه اوّلدن آخیرا کیمی بو جوّر پارلاق، جلب‌ائدیجیدیر، حادثه‌لر جانلی رنگلرله وئریلیب، زنگین و مختلفدیر. اثرده شرحچیلر و تفسیرچیلر اوّچوّن کفایت قدر غذا وار. و نهایت، فضلی‌نین اثرینی بیر محبّت روٗمانی کیمی ده اوٗخوماق اوٗلار.»

میرزه جعفر اوٗز مقاله‌لرینده شرقی اوٗیرنمَگین جوٗشغون طرفداری کیمی چیخیش ائدیردی. شرق اوٗلکه‌لری‌نین تاریخیندن و ادبیاتیندان آیری–آیری پارلاق صحیفه‌لره دقتی جلب ائدن عالم ۱۸۳۴–جوّ ایلده یازیردی: «بوّتوّن بونلاردان سوٗنرا هله ده ادعا ائدیرلر کی، آسیانین تاریخی سوٗلغوندور، سوٗنوّکدوّر، ماراقسیز و اهمیتسیزدیر، اوٗنو اوٗیرنمگه دَیمز؛ بوّتوّن کوّرسوّلردن اوجا سسله بیان ائدیرلر کی، اوٗرتا عصرلرده دقّت یئتیریلمه‌لی یگانه حادثه آلمان خالقلاری‌نین انکشافیدیر. مگر مین‌ایللیک‌لردن بری دوّنیاداکی دَییشیک‌لیکلری ساکت بیر طرزده سیر ائدن سارسیلماز هرم[8] ـ چین، هر دفعه سمندر قوشو کیمی کوّلوّن ایچریسندن دیرچلن ـ ایران، ایندی اوٗز اسطوره‌لری‌نین[9] لوٗتوٗس[10] یارپاقلاری آراسیندا اوُیویان، لاکین قانونلاری، شعری، اینجه‌صنعتی ایله دوّنیانین اوٗزوّ قدر قدیم اوٗلان هیندیستان، بیر زمانلار بشر تاریخی‌نین پارلاق و زنگین گوّلوّ اوٗلان عربیستان اوٗیرنیلمگه لایق دئییللرمی؟ گلین دوّزوّنوّ دئیک کی، بو مسئله‌لرین قدرتی، اهمیّتی اوٗنلاری انکار ائتمک ایسته‌ینلرین قوّه‌لری فوٗقوّنده‌دیر.»

شرق‌شناس بوٗلدیرئفین[11] «فارس منتخباتی» باره‌سینده یازدیغی تحلیلی مقاله‌ده ده عالم اوٗز همکارلارینی آوروپا شرق‌شناسلیغی‌نین نائلیت‌لری ایله عمومی شکیلده تانیش

---

4) Molva

۵) «اوٗ.م.»: ماتئریاللاردا (material)
۶) «اوٗ.م.»: خاراکتئرلی (xarakter)
۷) «اوٗ.م.»: آنالیتیک (analitik)
۸) «اوٗ.م.»: پیرامیدا (piramida)
۹) میفولوگیاسی‌نین (mifologiya)
۱۰) (lotos): سودا بیتن نیلوفر (ک)
11) A.Boldırev

ائدیر و اوٗنلاری دا «... شرقه، گوّنشین دوٗغدوغو بو مملکته، انسان روحونون ایلک ایگیدلیکلری‌نین بئشیگینه دقّت یئتیرمگه»، «تاریخین و فلسفه‌نین بوٗیوّک سوٗاللارینا بورادا جواب آختارماغا و انسانی اوٗنون بَلگینده ـ ایلک وطنی اوٗلان شرقده» اوٗیرنمگه سسله‌ییردی.

آکادئمیسین‌لر دوٗرن[1]، فرئن[2] و شارموآ ایله بیرلیکده میرزه جعفر پئتئربورق عمومی کتابخاناسیندا ساخلانیلان شرق ال‌یازمالاری‌نین فهرستینی[3] ترتیب ائتمیشدی. میرزه کاظم‌بگ ۱۸۵۲–جی ایلده «سوٗورئمئنیک»[4] ژورنالینداکی مقاله‌سینده همین فهرستی روس شرق‌شناسلیغی‌نین مهم غلبه‌سی ساییر و «آوروپادا بو تیپلی ایلک ادبی حادثه» آدلاندیریردی. فهرستین آوروپادا میدانا چیخان مشابه[5] اثرلردن اوّستوّنلوّگوّنوّ گوٗسترن عالم اوٗز فیکرینی بئله اساسلاندیریردی کی، «فرئنین، میرزه جعفرین، شارموآ و دوٗرنون تکجه آدلاری بو ساحه‌ده ان اینانیلمیش تأمینات سایی‌لا بیلر.» عمومیتله، میرزه کاظم‌بگ اوٗز همیئرلیسی‌نین شخصیتینی و استعدادینی یوّکسک قیمت‌لندیریر، کلاسیک شرق منبعلری‌نین اوٗخونوشو و نشری پروسسینده* اوٗنون نفوذلو رأیینه استناد ائدیردی. مثلاً، توّرک‌دیللی تاریخی آبیده‌نی ـ سید رضانین «السبع السیّار» اثرینی چاپا حاضرلایاندا اوٗ، ایلک نوٗبه‌ده میرزه جعفره مراجعت ائتمیشدی. آکادئمیسین دوٗرنا گوٗندردیگی مکتوبلارین بیرینده ایسه میرزه کاظم‌بگ، توٗپچوباشوٗف حاقّیندا یازیردی: «میرزه حاقّیندا سیزه آشاغیداکیلاری دئیه بیله‌رم ـ چوٗخ ناموسلو آدامدیر. اصل جِنتِلمن* کیمی منیم چوٗخ خوٗشوما گلیر.»

توٗپچوباشوف دیگر گوٗرکملی آذربایجان یازیچیسی و عالمی باکیخانوٗفلا دا یاخیندان تانیش ایدی. ۱۸۳۴–جوّ ایلده وَرشوٗدان[6] پئتئربورقا قاییدان عباس‌قولو آغا پایتختده قالدیغی بیر نئچه آی عرضینده میرزه جعفرین سیماسیندا اوٗزوّنه صمیمی دوٗست

---

1) B.A.Dorn
2) X.D.Fren
۳) «اوٗ.م.»: کاتالوٗقونو (kataloq)
4) Sovremennik (معاصرلیک)
۵) «اوٗ.م.»: آنالوژی (analoji)
۶) «اوٗ.م.»: وارشاوادان (Varşava)

تاپمیش، اۇنون واسطه‌سیله پئتربورقون ادبی و علمی دایره‌لری ایله معین علاقه‌لر یاراتمیشدی. پئتربورقدان وطنه قاییدان باکی‌خانۇفون «اسرار الملکوت» رساله‌سی‌نین[۱] سۇن صحیفه‌سینده یازدیغی موجز[۲] «میرزه جعفر اوچۇن قۇبا جۇرابی و فضولی دیوانی» قیدی ۱۹–جو عصر آذربایجان علمی فیکری‌نین بو ایکی گۇرکملی نماینده‌سی‌نین شمال پایتختینده‌کی صحبتلری‌نین، فکر مبادله‌لری‌نین ماهیّتینه[۳]، مضمونونا دا معین آیدینلیق گتیریر. سۆیوق شمالی اۇزۆنه ایکینجی وطن سئچن میرزه جعفر ده، بیر نئچه آیلیغا نئوا[۴] ساحللرینده قالان عباس‌قولو آغا دا جاه‌جلاللی، آیلَنجه‌لی پئتربورقدا فضولی سۇزۆنون اۇدو ایله ایسینمیشدیلر...

عالم آذربایجانلی گنجلر آراسیندا اۇز ایشی‌نین دوامچیلارینی حاضرلاماق باره‌سینده ده دوشونوردو. میرزه جعفرین تأکیدی ایله آنا طرفدن قۇهومو، بۇرچالیداکی مشهور یادگارۇفلار نسلیندن اۇلان آغابگ یادگارۇف هله کیچیک یاشلاریندان پئتربورقا گتیریلمیش و بورادا اوچونجو اۇرتا مکتبده[۵] تحصیل آلماغا باشلامیشدی. اۇنون اۇز عائله‌سی، اۇلادی یۇخ ایدی، اۇنا گۇره ده آغابگه اۇغول کیمی یاناشیر، تربیه‌سی و تحصیلی ایله جدّی مشغول اۇلوردو. میرزه جعفرین سعیلری هدر گئتمه‌دی. یادگارۇف ۱۸۴۸–جی ایلده پئتربورق اونیوئرسیته‌سی‌نین تاریخ–فیلولوژی فاکۆلته‌سینی* شرق دیللری اختصاصی اۆزره نامزد دیپلومو ایله بیتیردی. اۇ، پایتخت اونیوئرسیته‌سینده عالی تحصیل آلان ایلک آذربایجانلی ایدی. یئری گلمیشکن قید ائدک کی، آغابگین بۆیوک قارداشی، سرتیپ[۶] اسرافیل‌بگ یادگاروف، آخوندۇفون ان یاخین دوستلاریندان ایدی، بۆیۆک ادیبین حیاتی‌نین سۇن دقیقه‌لرینده اۇنون یاتاغی یانیندا دایانمیشدی. چۇخ گۆمان کی، یادگارۇفلار واسطه‌سیله میرزه جعفر میرزه فتحعلی ایله ده تانیش ایدی. بئله‌جه، انسان طالعلری غریبه شکیلده کَسیشیر...

۱) داۆ.م.ء: تراکتاتی‌نین (traktat)
۲) داۆ.م.ء: لاکۇنیک (lakonik)
۳) داۆ.م.ء: خاراکتئرینه (xarakter)
4) Neva
۵) داۆ.م.ء: گیمنازیا (gimnaziya)
۶) داۆ.م.ء: گئنئرال–مایۇر (general-mayor)

کئچن عصرین قیرخینجی ایللرینده عادی[۱] پرۇفئسۇر تۇپچوباشوف پئتربورق اونیوئرسیته‌سینده فارس ادبیاتی بۇلۆمۆنه رهبرلیک ائتمکله یاناشی بیر مدّت شرق کتابلاری‌نین نظارتچیسی[۲] وظیفه‌سینده چالیشمیش، روسیا آرکئۇقرافی* – نۇمیزماتیک* جمعیتی‌نین تأسیسچی‌لریندن بیری اۇلموشدو. پرۇفئسۇر قریقۇریئفین[۳] یازدیغی کیمی، «... جمعیتده اۇ، اوزون مدّت شرق آرکئولوژیسی شعبه‌سی‌نین مدیری اۇلموشدو، شعبه‌نین امکداشلاری‌نین اکثریتی میرزه جعفرین شاگردلری ایدیلر و اۇز معلملرینه حرمت و منتدارلیقلارینی، سئوگیلرینی بو یۇللا بیلدیرمک ایسته‌ییردیلر.» تۇپچوباشوف شرق آرکئولوژیسی بۇلمه‌سی‌نین «علمی قیدلری»نین چاپینا تشبّث گۇسترمیش، بۇلمه‌نین اجلاسلاریندا شرق نومیزماتیکینه دائر ماراقلی معروضه‌لر ائتمیشدی.

اونیوئرسیته ایله بیر سیرادا ۱۸۲۴–جۆ ایلدن عۇمرۆنۆن سۇنونا کیمی اۇ، روسیا خارجی ایشلر ناظرلیگی یانینداکی شرق دیللری اینستیتوسونون پرۇفئسۇرو اۇلموش، یۆکسک اختصاصلی ترجمه‌چی–دیپلۇمات کادرلاری‌نین حاضرلانماسی ساحه‌سینده سعیله چالیشمیشدی. عالمین بیوقرافئرلریندن بیری‌نین یازدیغی کیمی، «... هر ایکی ساحه‌ده[۴] ان فایدالی معلملردن بیری ایدی، اۇ اۇز طلبه‌لرینی سئویردی، اۇنلارین اوغورلارینا اۆرکدن شادلانیردی و بیلدیکلری‌نین هامیسینی گنجلره چاتدیرماق اوچۆن الیندن گلنی ائدیردی.» تۇپچوباشوف ۱۸۴۹–جو ایلده رهبرلیک ائتدیگی بۇلۆمۆ کازان‌دان پئتربورقا دَیشیلن گۇرکملی آذربایجان عالمی میرزه کاظم‌بگه وئرسه ده، عۇمرۆنۆن سۇنونا کیمی اونیوئرسیته ایله علاقه‌لرینی کسمه‌میشدی. اۇلۆموندن بیر نئچه آی اوّل اۇ، ان یاخشی طلبه علمی–تدقیقات ایشلرینی مکافاتلاندیرماق اوچۆن اونیوئرسیته‌یه مین منات گۇندرمیشدی. همین مبلغ عالمین وفاتیندان سۇنرا تأسیس ائدیلن و ایکی ایلدن بیر حقوق فاکۆلته‌سی‌نین ان یاخشی طلبه–تدقیقات ایشینه وئریلن «تۇپچوباشوف مکافاتی»

۱) داۆ.م.ء: اۇردینار (ordinar)
۲) داۆ.م.ء: سئنزۆرو (senzor)
3) V.V.Qriqoryev
۴) اونیوئرسیته و شرق دیللری اینستیتوسو نظرده توتولور. (و.ق.)

بودجه‌سینی[1] تشکیل ائتمیشدی.

بیر سیرا معلوماتلارا گؤره تؤپچوباشوف آذربایجان و فارس دیللرینده دیوان مؤلّفیدیر. لاکین عالمین پؤئتیک ارثیندن هله‌لیک یالنیز فارسجا یازیلمیش «ظفر نغمه‌سی» منظومه‌نین روس دیلینه سطری ترجمه‌سی، هابئله آذربایجان و فارس دیللرینده ایکی شعری آشکارا چیخاریلمیشدیر. شعرلر روس خالقی‌نین ۱۸۱۲–جی ایل وطن محاربه‌سینده‌کی غلبه‌سی شرفینه اوجالدیلان آلئکساندر ستونونا حصر ائدیلمیشدیر. هر ایکی شعرین مضمونوندا بیری–بیرینی تکرارلایان مقاملارا تصادف ائدیلیر. فؤرمجا اؤنلارین هر ایکیسی مثنویدیر. لاکین مؤضوع و فؤرم یاخینلیغینا باخمایاراق بو شعرلرین هر بیری آیریلیقدا اوریژینال اثردیر. یازیلدیقلاری دیلدن آسیلی اؤلاراق مؤلف بورادا آذربایجان و فارس شعرینه مخصوص تمثاللاردان[2]، تشبیه و مقایسه‌لردن، پؤئتیک افاده و مَجازلاردان[3] مهارتله استفاده ائتمیشدیر.

آنا دیلینده قلمه آلدیغی شعرده میرزه جعفر کلاسیک آذربایجان شعری‌نین عنعنه‌لریندن گئنیش استفاده ائتمیشدیر. شعرین دیلی ده دقتی جلب ائدیر. البتّه، اؤ، واقفین یاخود ذاکرین ساده، خلقی، آنلاشیقلی دیلیندن فرقلَنیر. لاکین بونونلا بئله، میرزه جعفرین شعرینده عرب–فارس سؤزلری‌نین نسبی اوستؤنلوگونه باخمایاراق دیلین پؤئتیک‌لیگی، موسیقی‌لیگی، آخیجیلیغی دا دقتدن یایینمامیشدیر. شعرلری روس دیلینه عالمین شرق دیللری اینستیتوسونداکی طلبه‌لری (فارسجادان قریقؤریئف، آذربایجانجادان ساوئلیئف) ترجمه ائتمیشدیلر. ساوئلیئف حرفه‌ای ترجمه‌چی دئییلدی. بونا گؤره ده آذربایجان متنی‌نین تکجه پؤئتیک گؤزللیگینی دئییل، مضمون دؤلغونلوغونو دا ترجمه‌ده گؤره بیلمیریک. لاکین بؤتؤن چاتیشمازلیق و قصورلارینا باخمایاراق همین ترجمه آذربایجان–روس ادبی علاقه‌لری تاریخینده اؤزؤنه‌مخصوص یئر توتور – بو آذربایجانجادان روس دیلینه ایلک پؤئتیک ترجمه نمونه‌سیدیر.

اوّلده ده قید اؤلوندوغو کیمی، تؤپچوباشوفون آیریجا کتاب شکلینده چاپدان

---

۱) «اؤ.م.»: فؤندونو (fond) ۲) «اؤ.م.»: اؤبرازلاردان (obraz)
۳) «اؤ.م.»: فیقؤرلاردان (fiqur)

چیخان «ایکی شعر»ی ادبی اجتماعیّتین دقّتینی جلب ائتمیشدی. «ژورنال مینیسترستوا نارودنوقو پروسوشچئنیا»[1] و «بیبلیوتئکا دلیا چتئنیا»[2] کتابچا حاقّیندا تحلیلی مقاله‌لر[3] وئرمیشدیلر. خالق معارف ناظرلیگی‌نین ژورنالیندا درج ائدیلن تحلیلی مقاله‌ده دئییلیردی: «بو گؤزل شعرلر نهنگ آبیده‌دن الهام آلان شرقلی شاعرین قلمیندن چیخمیشدیر. اؤنلارین هر ایکیسی اؤز شرق اصالتینه[4] و حسلرین صمیمی‌لیگینه گؤره دقته‌لایق مزیتلره مالکدیرلر، لاکین فارس دیلینده یازیلان شعرده فکرلرین جانلی‌لیغی و آسیا شعری‌نین مزیتلرینی تشکیل ائدن گؤزللیکلر داها چؤخدور، اوّسته‌لیک ده بو شعر خالص اصفهان شیوه‌سینده یازیلمیشدیر. تؤرکجه شعر ایسه کؤنستانتینوپول [ایستانبول] لهجه‌سینده دئییل، کیچیک آسیادا و آذربایجاندا دانیشیق دیلی اؤلان و تؤرکلرده داها چؤخ شعر دیلی کیمی قبول ائدیلن لهجه‌ده قلمه آلینیب.» بو سؤنونجو قید «تؤرک شعری‌نین» دیل منسوبیتینی معین‌لشدیرمک باخیمیندان مهم اهمیت کسب ائدیر، گؤروندوگو کیمی، تحلیلی مقاله مؤلفی شعر دیلی ایله داها یاخشی تانیشدیر.

روسیا شرق‌شناسلیغی‌نین اؤنجوللریندن[5] بیری اؤلان آذربایجانلی عالم میرزه جعفر توپچوباشوف اوزون و معنالی بیر عؤمؤر یؤلو کئچمیشدیر. گنجه‌دن باشلایان، تیفلیسدن کئچن بو عؤمؤر یؤلو ۱۸۶۹–جو ایل فئوریه‌نین ۴–ده پئتئربورقدا، بؤلشایا مؤرسکایا خیابانینداکی خلوت، ساده منزلده باشا چاتمیشدی.

میرزه جعفرین وفات ائتدیگی گؤنلرده پئتئربورق اونیورسیته‌سی‌نین ۵۰ ایللیک ژوبیلئیی* بؤیؤک طنطنه ایله قید ائدیلیردی. ژوبیلئی گئجه‌سی فئوریه‌نین ۸–نه تعیین اؤلونموشدو. اونیورسیته پرؤفئسؤرلاری تزارا صادق تبعه‌لیک دویغولارینی افاده ائدن مکتوب گؤندرمیشدیلر. تزار دا اؤز نؤبه‌سینده لطف‌کارلیق گؤستره‌رک اؤنلارین بؤیؤک بیر قروپونو روسیانین عالی مکافاتی – آغ قارتال نشانی[6] ایله تلطیف ائتمیشدی. پئتئربورق

---

1) Журнал Министерства Народного Просвещения
Журнал Министерства Народного Просвещения
Библиотека для чтения (مطالعه اوچون کتابخانا)؛
۳) «اؤ.م.»: رئسئنزیالار (resenziya) ۴) «اؤ.م.»: کؤلؤریتینه (kolorit)
۵) «اؤ.م.»: پیونئرلریندن (pioner) ۶) «اؤ.م.»: اؤردئنی (orden)

اونیونرسیته‌سی آچیلدیغی گونْدن بورادا چالیشان، عؤمرونوْن اوْتوز ایلینی بو عالی تحصیل اوْجاغینا وئرن قوْجا، خسته، آرتیق گؤرمه قابلیتینی تمام ایتیرمیش میرزه جعفر ایسه بوْتون بو طنطنه‌لردن کناردا اؤز اوزون و یوْروجو حیاتینی باشا ووروردو.

عالم حاقّیندا نئکروْلوْق اوْنون اوْلوْموْندن اوچ ایل (!) سوْنرا درج ائدیلدی...

اوْکتوْبر، ۱۹۸۶

شعریمیزین قادین فضولی‌سی

حیران خانیم

بیر دفعه اؤز کتابخاناسینی یئنیدن صاف-چوْروْک ائدن، تزه، یاراشیقلی جلدلری گؤز قاباغینا چکن، کؤهنه‌لری آرخا سیرالارا ایتله‌ین، بعضیلرینی ایسه عمومیتله اؤز کؤلئکسیونونا لایق بیلمه‌ین تانیشلاریمدان بیری‌نین آتماغا حاضرلاشدیغی کتابلارین ایچریسینده حیران خانیمین اثرلرینه راست گلدیم. گؤروْنوْر، زواللی کتابین بختی ائله بو ائوه دوْشدوْگوْ گونْدن گتیرمه‌میشدی. کوْت، یوْغون مدادلا[1] چکیلمیش مختلف آیری-اوْیروْ خطلر، چیرکلنمیش، لکه‌لی، ازیک صحیفه‌لر اوْنون اوزون مدّت یئنمکدن بوْیوق قاچیران، یا دا دَجَللیک ائله‌ین اوشاقلارین باش‌قاتما واسطه‌سینه چئوریلدیگینی گؤستریردی. اوشاقلار آرتیق بؤیوْموْشدوْ، کتاب اؤز وظیفه‌سینی[2] باشا چاتدیرمیشدی و تانیشیم اوْنسوز دا آتماغا حاضرلاشدیغی بو کتابی (ائله‌جه ده عینی عاقبته محکوم اوْلونموش دیگر کتابلاری) گؤتورمگیمه اعتراض ائتمه‌دی.

۱) داؤ.م.ء: کارانداش (karandaş) ۲) داؤ.م.ء: فونکسیاسینی (funksiya)

اوْندا اونیوئرسیته‌نین فیلولوْژی فاکوْلته‌سی‌نین ایکینجی دوره[۱] طلبه‌سی ایدیم. آذربایجان کلاسیکلری‌نین اثرلرینی سیستملی شکیلده توْپلاماغا چالیشیردیم. طبیعی کی، حیران خانیم حاقّیندا بیلدیکلریم ده یالنیز اوْنون تانینمیش آذربایجان قادین شاعرلریندن بیری اوْلماسی ایدی.

همین گوْندن حیران خانیمین شعرلری‌نین ماسااوْستو[۲] کتابیما چئوریلدیگینی سوْیله‌سم، چوْخ بؤیوک مبالغه اوْلاردی. آمّا آرا-سیرا بوراداکی غزللرین بعضیلرینی من دوْنه-دوْنه اوْخودوم، بیر سیرا مصراعلاری اوْزوْم ده فرقینه وارمادان ازبرله‌دیم، حیران خانیم طالعلی ربابه خانیمین ایفاسیندا اوْنلارا قولاق آسدیم و اوْنایلّیلیک‌لرین اوْ تاییندا قالمیش، دوْغوم-اوْلوْم ایلی، یئری-مزاری بللی اوْلمایان بو تنها، لاکین وقارلی قادینی نه‌دنسه منه چوْخ یاخین، چوْخ دوْغما و مونس گؤروْندو.

بو همین واختلار ایدی کی، هله محمّد ابراهیم آدی ایله تانیدیغیمیز شاعر محمّد آرازین آذربایجانلی قیزلارا دئدیگی:

اوْ سسسین آهنگی، اوْ اوزوْن رنگی — اوْ گوْلوْشوْن دوْزوْ هئچ هاردا یوْخدور
سندن وفالیسی، سندن قشنگی — سندن انصافسیزی هئچ هاردا یوْخدور
منیم قارا شانیم، منیم آغ دوُزوم — منیم نار چیچگیم، آذری قیزی

مصراعلاری ائله هئی حافظه‌مده دوْلاشیردی و هر دفعه بو مصراعلار یادیما دوْشنده نه‌دنسه منه ائله گلیردی کی، اوْنلار باشقا هئچ کیم حاقّیندا یوْخ، بیزدن یوْز اللی ایل‌می، ایکی یوْز ایل‌می بوندان اوّل یاشامیش گؤزل، عاغیللی، هامیدان سئچیلن و فرقلَنن بیر آذربایجانلی قیزی ـ شاعره حیران خانیم حاقّیندا دئییلیب. نییه بئله دوْشوْنوْردوْم؟ سببینی اوْزوْم ده بیلمیردیم.

حیران خانیمین انصافسیزلیغی حاقّیندا بیر شئی سوْیله‌مک چتیندیر. آنجاق اوْنون انصافسیز زمانه‌ده دوْغولماسی و یاشاماسی، انصافسیز آداملارین احاطه‌سینده اوْلماسی،

۱) «اوْ.م.»: کورس (kurs)
۲) «اوْ.م.»: استوْل‌اوْستو (stol)

عؤمرو بوْیو اوْزوْنه و یارادیجیلیغینا قارشی ناانصاف مناسبت گؤرمه‌سی ثبوتونا احتیاج دویولمایان گئرچک‌لیکدیر.

آه، گؤر نه عجب معجزه‌دیر کیم نئجه بیتمیش
بیر سنبلِ تر، آتشِ سوزان آراسیندا

شاعره‌نین بو یانیقلی، آغریلی مصراعلاری اصلینده اوْنون حیاتینی، حیاتا مناسبتینی اوْزوْنده افاده ائدیر. «آتش سوزان»ین عدالت‌سیزلیکلری، محاربه‌لری، آیریلیقلاری ایله یاندیریب-یاخان زمانه‌نین مقابلینده حیران خانیم حقیقتاً ده بیر «سنبلِ تر» ایدی. اوْزوْنو هجرانین آلوْولاری قارسیمیش، قلبینی لاقیدلیگین، کم‌اعتنالیغین بوزلاری اوْشوْتموْش، شوخلوغونو، طراوتینی طالعین ضربه‌لری آلتیندا واختیندان اوّل ایتیرمیش، لاکین اوْزوْنو همیشه وقارلی توتماغی، باشینی همیشه دیک ساخلاماغی باجاران «سنبلِ تر»!

«... حیران خانیمین شخصیتی، حیاتی و ترجمهٔ حالی حاقّیندا الده هئچ بیر یازیلی سند یوْخدور. وفات ائتدیگی شهر و دفن ائدیلدیگی مزار بئله کیمسه‌یه بللی اوْلمادیغیندان اوْنون وفاتی تاریخی ده اوْرتوْلو قالمیشدیر» - بو سؤزلری کلاسیک ادبیاتیمیزین جانلی آنسیکلوْپئدیسی* مرحوم غلام ممّدلی، حیران خانیمین ۱۹۶۰-جی ایلده آذرنشر طرفیندن چاپ اوْلونان و منیم بیر تصادف نتیجه‌سینده الده ائتدیگیم «سئچیلمیش اثرلری»نه مقدمه‌ده یازیب.

دوْغوم و اوْلوْم تاریخلرینی بعضاً طمطراقلی[۱] شکیلده قورو رقملر آدلاندیریرلار. لاکین بو «قورو رقملر» اوْلمایاندا معین شخصیت، یاخود حادثه حاقّینداکی تصورلریمیز نه قدر محدودلاشیر؟! هر شئی بیر یانا قالسین، اگر حیران خانیمین نئچه‌نجی ایلده دوْغولوب هانسی ایلده وفات ائتدیگینی بیلسه‌یدیک، چوْخ شئیلری آیدینلاشدیرماق، دقیق‌لشدیرمک اوْلاردی. اوْنون معاصرلری‌نین کیملر اوْلدوغونو بیلردیک، وطنیندن، یاخین آداملاریندان نه واخت آیریلدیغینی اوْیرَنردیک، شعرلرینده مراجعت ائتدیگی

۱) «اوْ.م.»: پافوْسلو (pafos)

آداملارین آدلارینی گوْمانلا، فهمله ده اوْلسا معین‌لشدیرردیک.

حیران خانیمین حیاتی حاقّیندا معلومات توْپلایا بیله‌جگیمیز یگانه منبع اوْنون اوْز اثرلریدیر. واختی ایله جنوبی آذربایجان عالمی محمّدعلی تربیت شاعره‌نین اوزاق قوْهوملارینی، اوْنون نسلیندن اوْلان آداملاری آختاریب تاپمیشدیسا دا بو آداملارین هئچ بیریندن حیران خانیم حاقّیندا ائله بیر صحیح، یئرلی-یاتاقلی معلومات توْپلایا بیلمه‌میشدی. بلکه ده ائله همین تبریزده کوْک سالمیش، اوْزلرینی بورالی سایان قوْهوملارین تشویقی ایله عالم اوْزوْنوْن «دانشمندان آذربایجان» کتابیندا حیران خانیمین اصلاً تبریزدن اوْلدوغونو، بو شهرده دوْنیایا گوْز آچدیغینی و بورادا بوْیوبوب بوْیا-باشا چاتدیغینی یازمیشدی. حیران خانیمین اوْزوْ ایسه غزللریندن بیرینده اصل-نسبی و دوْغما یوردو حاقّیندا اوْته‌ری ده اوْلسا بئله معلومات وئرمیشدی:

سوْروشورسان نَسَبینی بو یازیق حیرانین
بیر علی خادمیدیر، جمله جهانه بیلدیر
ناخچیوان شهری‌نین اشرافینا چاتسا نَسَبی
اصلینه وارسان اگر، طایفه‌سی دونبولیدیر

توْرک‌سوْیلو دوْنبوْلی طایفاسی همین دوْرده جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده یاشاماسی مسلّمدیر[1]. لاکین بونا باخمایاراق، شاعره آچیق شکیلده ناخچیوان شهری‌نین اشراف عائله‌لریندن بیرینده دوْنیایا گوْز آچدیغینی بیلدیریردی. یئری گلمیشکن، قید ائدیم کی، حیران خانیمین منسوب اوْلدوغو بو طایفادا صاحب سلطان دوْنبوْلی آدلی باشقا بیر قادین شاعره ده یئتیشمیشدی.

حیران خانیم غزللرینده تئز-تئز غربته دوْشدوگوْندن (بئله یئرده شاماخیدان آغ‌سویا کوْچ ائتمه‌سینی غربته دوْشمک کیمی معنالاندیران باشقا بیر آذربایجانلی شاعر-زُلالی یادا دوشور و بیزده‌کی «کیچیک وطن» حسّی‌نین نه‌دن بئله همیشه‌یاشار و گوْجلوْ اوْلدوغو

1) داوْ.م.ء.: فاکتدیر (fakt)

بارهسینده دوْشوْنمه‌لی اوْلورسان) آجی-آجی شکایت‌لنیر، دوْستلاریندان، قوْهوملاریندان آیری دوْشدوگوْندن یانیقلی بیر دیلله سوْز آچیر. سارایین یوکسک دایره‌لری ایله علاقه ساخلایان و سارای سیرلرینه بلد اوْلان خاتین آدلی بیر قادینا گوْندردیگی منظومه‌دن آیدینلاشیر کی، همین خاتینین کوْمگی ایله حیران خانیم و قوْهوملاری آذربایجانین جنوبونا کوْچوْروْلدوْکدن سوْنرا بیر مدّت بیرلیکده یاشامیش، لاکین نامعلوم سببلر اوْزوْندن تئزلیکله آیریلمالی اوْلموشلار. شاعره بو منظومه‌سینده کئچمیشده‌کی شن و قایغیسیز گوْنلرین حسرتی ایله یاشادیغینی بیلدیریر، یاخینلاریندان اوزاق دوْشدوگوْندن، آزاد بیر انسان ایکن زندان حیاتینا محکوم ائدیلدیگیندن آجی-آجی شکایت‌لنیر:

خبر توتارسان اگر بینوالارین حالیندان

. . . .

نه نوْع نظمه چکیم آشنالارین غمینی؟
نئجه دئییم کی، اوزاق دوشموشم من اوْنلاردان
یادیندا وارمی سنین لطفوْن ایله بیر مدّت
وفالی دوْستلار ایله مهربان ایدیک جاندان
نئجه کی، لوْلوْ مرجان بیرلشیر تئلده؟
بیزیم ده بیرلیگیمیز محکم ایدی خیلی زمان
هزار حیف، قیریلدی اوْ تئل، بو گوْن احباب
جفای دهردن اوْلموش جهاندا سرگردان
بیری مراغه‌ده‌دیر، دیگری اورمیه‌ده
بیرینه مسکن اوْلوب بوردا گوشهٔ زندان
گئجه دعا سسیم، هر صبح آهیم عرشه چیخیر
کی، بلکه حق متأثّر اوْلا فغانیمدان

حیران خانیم تبریزده یاشادیغی دوْرده ولیعهد سارایی ایله باغلی اوْلموشدور.

شعرلرینده‌کی آیری-آیری اشاره‌لر گؤستریر کی، سارایا یاخینلیق اوْنا نه مادّی، نه ده معنوی تسکین‌لیک وئرمیش، عکسینه، شاعره‌نین حیاتی‌نین داها دا مرکّب‌لشمه‌سینه و چتین‌لشمه‌سینه گتیریب چیخارمیشدیر. غزللریندن آیدین اوْلور کی، اوْ بیرینجی دفعه سئودیگی، انسان کیمی یوْکسک قیمت‌لندیردیگی بیر جوانلا عائله حیاتی قورموش، لاکین بو خوْشبخت‌لیگین عؤمرۆ اوزون اوْلمامیشدی. سارای مناقشه‌لریندن، فتنه-فسادلاردان، آداملارین بیر-بیرینه قوردوقلاری توْردان باش چیخارا بیلمه‌ین شاعره تئزلیکله هم سئوگیسینی، هم ده معنوی راحاتلیغینی ایتیریر. سئودیگی آدامین اؤز حیاتینی لیاقتسیز بیر قادینلا باغلاماسی حیران خانیمین بیر سیرا غزللرینده قاباریق نظره چارپان ناراحاتچیلیق و اضطراب مضمونلاری‌نین[1] قوّت‌لنمه‌سینه داها دا تکان وئریر. عمومیتله، طبیعت اعتبارلی ایله ایثارچی[2] اوْلان حیران خانیم اوغورسوز محبتیندن بحث ائدن غزللرینده اؤز شخصی فاجعه‌سیندن داها چوْخ بیر واختلار سئودیگی انسانین طالعی ایله ماراقلانیر، اوْنون اوْچۆن ناراحاتلیق کئچیریر، اوْنا خلاص یوْلو آراییر.

بیر مدّت سوْنرا ایکینجی دفعه اره گئتسه (بلکه ده وئریلسه!) ده حیران خانیم عائله سعادتی‌نین نه اوْلدوغونو بیلمه‌میشدیر. یئنه ده شعرلرینده‌کی آیری-آیری اشاره و ایهاملاردان بللی اوْلور کی، قابا و کوْبود بیر آدام اوْلان ایکینجی اری اوْنو قطعیاً باشا دوْشمه‌میش، اینجه قلبلی شاعره ایله عادی بیر کنیز، یاخود جاریه کیمی رفتار ائتمیشدیر:

منی زنجیرده ساخلادین، بو یئتر   دوْغروسو، سن منه دئییلسن ار
دائما آج، سوسوز و قلیانسیز   اوْتورورم بو خرابه‌ده نه تهر!
بیلمیرم، روزگاره نئیله‌میشم   کی، سالیبدیر کمندینه بو قدر
ائتدیگین ظلمه، دوْشدوْگوْم بو گوْنه   گاه گوْلوْب، گاهی آغلارام مضطر
قوْو قاپیندان باری خلاص اوْلوم!   قیل منی راضی، ای ستم‌پرور

نادان، جاهل اردن، قادینا دیلسیز-آغیزسیز، حقوقسوز بیر اشیا کیمی باخان کیشیدن

[1] داوْ.م.»: موْتیولری‌نین (motiv)
[2] داوْ.م.»: آلترویست (altruist)

شکایت مضمونلاری آذربایجان قادین شاعرلری‌نین یارادیجیلیغیندا تکرارلانان موْضوعدور. ۱۸-جی یوْزایللیگین سوْنوندا، بلکه ده ۱۹-جو یوْزایللیگین اوّللرینده گؤزل، یاراشیقلی، اره وئریلدیگی آدامدان قات-قات عاغیللی اوْلان حیران خانیم یگانه خلاص یوْلونو اؤز ائویندن قوْوولماقدا گؤروْردوْ. آرادان ایللر، اوْن‌ایللر کئچندن سوْنرا دا هر شئی عینی قایدا ایله دوام ائده‌جکدی. «نازلی» آدلی اینجه قلبلی شاعر قیز،

«یالوارارام قوْهوم-قارداشا،
باخ گؤزوْمدن آخان یاشا،
باختیمی دؤندرمه داشا،
وئرمه منی یادا، آتا!
سالما یانار اوْدا، آتا!»

- دئیه فریاد قوْپاراجاقدی. شاعر «اسمر»:

«زَهَر قاتدیلار آشیما،
بلالار گلدی باشیما،
باخمادیلار گؤز یاشیما،
ساتدیلار کافتارا منی،
آغیال جاناوارا منی!»

- دئیه طالعینه نفرینلر یاغدیراجاقدی. «شهربانو»:

«عشوه بیلمز، غمزه بیلمز، ناز بیلمز!
سئوگی بیلمز، صحبت بیلمز، ساز بیلمز،
سؤز ائشیتمز، قاش آنلاماز، گؤز بیلمز،
آنا، منی بیر نادانا وئردیلر،
گوْناهیما، وبالیما گیردیلر.»

- دئیه نادان، انسانی حس و دویغولاردان اوزاق اریندن شکایتلنه‌جکدی. «گؤهر» ایسه سانکی بوْتوْن بو بختی‌قارا، طالعی‌کم باجیلارینا تسلّی ونره‌رک دئیه‌جکدی:

گؤهر دئییر، زوْرنـان اره ونـریلن   بو دوْنیادا نه بیر سنسن، نه بیر من

بئله‌جه، شاعره حیران خانیم دا اثوده «آللاهین کوْلگه‌سی» ساییلان مستبدّ[1] اریـن جفالارینا، تهمتلرینه دوْزمه‌لی اوْلموشدو. ایـنجه شـاعر‌ـ‌قـادین قـلبی‌نین کـوْبودلوقلار قارشیسیندا نئجه ازیلدیگینی، شاعر روحونون نئجه لاقیدجه‌سینه تاپدالاندیغینی تصوّره گتیرمک چتین دئییلدیر. آذربایجانین قادین شاعر و یازیچیلاری حاقّیندا پروْفئسوْر عزیزه جعفرزاده‌نین تدقیقاتلاری ایله تانیش اوْلان مجار عالمی ایشتوان بانوْ[2] اوْز آذربـایجانلی همکارینا گؤندردیگی مکتوبدا محض بو اینجه مقاما دقّت یئتیره‌رک یـازمیشدی: «منی خصوصی ایله حیرته سالان بو اوْلدو کی، هر جهتدن قادینین کوْله اوْلدوغو بیر اوْلکه‌ده و زمانه‌ده، بو قدر چوْخ قادین شاعر و یازیچی یئتیشمیشدیر.» حقیقتاً معمّالی تضاددیر[3] و دوْشوْنورسن کی، یالنیز یئری گلنده ایپک کیمی ظریف، یئری گلنده پوْلاد کیمی سـرت اوْلماغی باجاران آذربایجانلی قادینلار بئله بیر تضادلا دوْنیانی حیرتلندیره بیلرلر.

یاشادیغی دوْروْن، دوْشدوگوْ محیطین بـیری‌ـبـیریندن چـتین سـیناقلارا مـعروض قـوْیدوغو حـیران خـانیم اوزون بـیر عـوْموْر یـوْلو کـئچمیشدیر. شـاعره‌نین حـاجی غلام‌حسین‌خان آدلی بیر قوْهومو محمدعلی تربیته حیران خانیمین تخمیناً ۸۰ یاشلاریندا وفات ائتدیگینی بیلدیرمیشدی. ائله

اوْخ تک یایدان چیخدی عوْمروْموْن واری
بـــاشیما یـــاغیبدی قـــوْجالیق قـــاری

1) «اوْ.م.»: دئسپوْت (despot)

2) Iştvan Bano

3) «اوْ.م.»: پارادوْکسدور (paradoks)

یاخود:

بئلیم بوکولدو، قارا ساچلاریم آغاردی منیم
قوْجالمیشام بو جفاکـار یـار الیـندن، آمـان

کیمی مصراعلار دا شاعره‌نین اوزون و چتین بیر عوْموْر یوْلو کئچیردیگینه دلالت ائدیر. شعرلرینده‌کی اوتوبیوْقرافیک چالارلاردان حیران خـانیمین تـخمیناً ۱۹‌ـجـو عـصرین قیرخینجی ایللرینه قدر یاشادیغینی گوْمان ائتمک اوْلار.

حیران خانیمین اثرلریندن اوْنون عوْموْر یوْلو حاقّیندا «اوْخونانلار» بونلاردیر. بیر ده بو غزللر گؤستریر کی، اوْنلارین موْلّفی یوْکسک بیر ذوْقه، گئنیش بیلگی‌یه مالک اوْلوب. حیران خانیم هم آذربایجان، هم ده فارس دیللرینی عینی درجه‌ده مکمّل بیلیر و اوْزوْنوْن بیر چوْخ سَلَفلری کیمی هر ایکی دیلده یازیب یارادیردی. اوْنون غزللرینده ایشلتدیگی بیر چوْخ عرب ترکیب و افاده‌لری، هابئله قرآن آیه‌لری آذربایجانلی شاعره‌نین شرقین بو کلاسیک علم و صنعت دیلینه ده معیّن درجه‌ده بلد اوْلدوغونو گؤستریر.

شعرلر اوْنو دا دئییر کی، وارلی، تانینمیش عائله‌ده دوْغولان، تربیه آلان حیران خانیم دوْروْنه گؤره مکمّل تحصیل گؤرموش، طب، منطق، ریاضیات، فـلسفه عـلملری ایـله عمومی شکیلده ده اوْلسا، ماراقـلانمیشدی. بوْتوْن بـونلار ایسـه اوْز نـوْبه‌سینده اوْنـون یارادیجیلیغینا تأثیرسیز قالمامیشدی. مهستی گنجوی‌دن سوْنرا حیران خـانیم آذربـایجان شعری[1] تاریخینده ایکینجی حرفه‌ای[2] قادین شاعردیر. تصادفی دئییلدیر کی، بـو ایکـی گؤرکملی قادین شاعره‌نین حیاتیندا، طالعینده ده بیر سیرا اوْخشار جهتلر نـظره چـارپیر. حیران خانیم اوْز مبارزلیگینده، عصیانکارلیغیندا مهستی سویه‌سینه یوْکسله بـیلمه‌سه ده، اوْز بؤیوْک سلفی‌نین پوْئتیک عنعنه‌لرینی یئنی، داها چتین و ضدیّتلی شرایطده لیاقتله دوام ائتدیرمیشدی. حیران خانیم عینی زماندا آذربایجان‌دیللی شعرین مـهستی‌سی، فـضولی ادبی مکتبی‌نین، فضولی عنعنه‌لری‌نین ان لایقلی دوامچیلاریندان بیری ایدی.

1) «اوْ.م.»: پوْئزیاسی (poeziya)

2) «اوْ.م.»: پروْفئسیونال (professional)

اوْ، ایلک گنجلیگیندن قلبینده کتابلارا قارشیسی آلینماز بیر باغلیلیق دویموشدو. گنج قیز خرافاتا قارشی چیخماغا، اوْزوٚنده آزاد روح تربیه ائتمگه، عنعنه‌وی قادین ایشلریندن اوزاقلاشاراق کتابلارلا، قلم-دواتلا دائم تماسدا اوْلماغا اوْزوٚنده قوّه تاپمیشدی. لیلی و مجنونون، فرهادلا شیرین‌ین، یوسفله زلیخانین، وامقله عذرانین اوغورسوز محبتلریندن بحث ائدن کتابلارین اوٚزرینه نه قدر گوْز یاشی توْکوٚلموشدوا؟ سعدی‌نین، حافظین غزللری، خیّامین رباعیلری نه قدر اوْخونموشدو؟! کتابلار حیاتی‌نین چتین آنلاریندا دا، خوْش دقیقه‌لرینده ده حیران خانیمین ان یاخین همدمی ایدیلر. شاعره اوْنلارا انسان ذکاسی‌نین، انسان دوٚشوٚنجه‌سی‌نین ان قیمتلی کشفی کیمی باخیردی. تصادفی دئییلدیر کی، اوْنون شعرلرینده کاغیذین آغلیغی، گوْزللیگی، خطاطین مهارتی، غریبه بیر سِحرله سوْزلری، فکرلری باشقالارینا چاتدیران حرفلرین اسرارانگیزلیگی اوٚرکدن گلن بیر سئوگی و صمیمیّتله وصف اوْلونوردو.

حیران خانیم کتابلاری سئویردی. لاکین اوزون عوْمروٚ بوْیو دائم اوْنا یوْل یوْلداشلیغی ائله‌ین، هئچ واخت الیندن دوٚشمه‌ین بیر کتاب واردی - فضولی دیوانی! یقین کی، فضولی دیوانی شاعره اوٚچوٚن یالنیز غزللر توْپلوسو دئییلدی. بو دیوان اوْنون اوٚچوٚن آنا دیلی و شاعرلیک[1] درسلیگی ایدی. تنها، کدرلی چاغلاریندا یگانه درد بیلن، سوْز آنلایان هم‌دردی، هم‌صحبتی ایدی. بلکه ده اوْ، ساعاتلارلا بو کتابدان آیریلمیردی، بوراداکی غزللرین اوْز دوٚشوٚنجه‌سینه، احوالِ روحیه‌سینه غیرعادی درجه‌ده اویغون گلمه‌سی‌نین، اوْنون اوٚرگیندن کئچن دویغولاری دیله گتیرمه‌سی‌نین سِرلری اوٚزرینده باش سیندیراردی. و یقین کی، هر دفعه ده فضولی‌نین بوْیوٚکلوٚگوٚندن، اوْنون سوْز اوٚزرینده‌کی حدودسوز حکمدارلیغیندان، سوْزله غیرعادی معجزه‌لر یاراتماق باجاریغیندان حیرتلنمه‌یه بیلمیردی. فضولی نه دئییردی؟

اوْ غملر کی، منیم واردیر، بَعیرین[2] باشینا قوْیسان
چیخار کافر جهنّمدن، گوْلر اهل عذاب، اوْینار

1) داوْ.م.ائ: پوْئتیکا (poetika)

2) بعیر: بیر نوع دوه. (ک)

قوْجا فضولی‌نین دردی، آلَمی، حیران خانیم اوٚچون آنلاشیقلی ایدی. دوه‌نی اریدیب چوْپه دوْندرمگه، ایگنه‌نین گوْزوٚندن کئچیرمگه قادر اوْلان بو توٚکنمز الم حیران خانیمین تیترک قادین قلبی‌نین درینلیک‌لریندن گلیب کئچیردی. نئچه یوٚز ایل اوّل داشی، توْرپاغی اوْد توتوب یانان، خرامان سرولری سموم یئللری‌نین نفسیندن قوٗرویان کربلا توْرپاغیندا فضولی تنهالیقدان، غریبلیکدن آجی-آجی شکایت‌لنه‌رک دئمیشدی:

نه یانار کیمسه منه آتشِ دلدن اوْزگه   نه آچار کیمسه قاپیم باد صبادان غیری

فضولی‌نین قاپیسینی آچاراق اوْنو بیر آنلیغا دا اوْلسون، اونودولماق عذابیندان قورتاران اعتبارلی «باد صبا» حیران خانیمین غزلینده آرتیق وفالی بیر قاصده چئویریلمیشدی:

یوْخدور بیر یار ائده حالیمی دلداریمه عرض
سَرِ کوینده مگر باد صبادان غیری

فضولی‌نین غزللرینی اوْخودوقجا شاعره اوْنلارا نظیره یازماق آرزوسوندان اوْزوٚنوٚ ساخلایا بیلمیردی. سانکی بو نظیره‌لرله اوْ، بوْیوٚک اوستادا اوْز شاگردلیک احترامینی بیلدیریر، اوْندان صنعت درسی آلیردی. فضولی کیمی حیران خانیمین دا اوٚرگی گنیش ایدی. بو اوٚرگه بوْش منم-منملیک، اوْزوٚندن مشتبه‌لیک، خودبین‌لیک[1] دویغولاری یوْل تاپا بیلمه‌میشدی. بو اوٚرک اوْزوٚنوٚ قربان وئرمک، باشقالاری‌نین یوْلوندا یانیب کوٚله دوْنمک اوٚچوٚن یارانمیشدی. بو اوٚرک صاحبی‌نین حیاتداکی یگانه آمالی یاخشیلیق ائتمک ایدی:

گرچی دلدار منه ائیله‌دی چوْخ ظلم و ستم
من اوْنا ائیله‌مه‌رم مهر و وفادن غیری

1) داوْ.م.ائ: ائقوْئیزم (eqoizm)

ایسته‌ریک دلبریمین خدمتینه عـزم قیلاق
تحفه‌میز یوْخ، دخی بیر خیر دعادن غیری

گؤره‌سن، حقیقتدن ده دعا قدر مونس و حزین سسلَنن بو سؤزلر لایقلی تحفه کیمی قبول اوْلونوب‌مو؟ اوْنلارین گئرچک قیمتینی وئرن تاپیلیب‌می؟ اوْنلار سرت اوْرکلری آزاجیق دا اوْلسا یومشالدا بیلیبلرمی؟

بیلینمیر.

حیران خانیم اوْچوْن فضولی دیوانی هم تسلّی، هم ده الهام منبعی ایدی. شاعره ساده‌جه کلاسیک شرق شعری‌نین چوْخ‌عصرلیک عنعنه‌لریندن بیرینه عمل ائده‌رک نظیره یازمیردی. اوْ، اؤز دردلرینه فضولی‌سایاغی آغلاییردی، دوْنیانی فضولیانه درک ائتمک ایسته‌ییردی.

اوْلوبدو غم یاتاغی شاد گؤردوْگوْن کـؤنلوْم
داغیلدی غصه‌دن آباد گـؤردوْگـون کـؤنلوْم
دیـــــار غــمده گـــرفتار و دســتگیر اوْلدو
کــمند فــرقته آزاد گــؤردوْگوْن کـؤنلوْم

قولاغیمیزدا «توتوشدو غم اوْدونا شاد گؤردوْگوْن کؤنلوْم» مصراعسی کیمی دوْغما، مونس سسلَنن بو مصراعلار فضولی روحونون، فضولی ربابی‌نین حیران خانیم غزلیاتیندا[1] اؤز ایکینجی و ابدی عـؤمروْنوْ یـاشادیغینی گـؤستریر. بـو مـصراعـلارا فـضولی روحـو هؤپموشدو، اوْنلار فضولی نفسی ایله ایسینمیشدی.

گندر عقلیم سریمدن، عارضِ رخسارینی گؤرجک
اوْلار حـالیم پـریشان زلفِ عـنبرارینی گـؤرجک

اوْمیدله گوْمان آراسیندا چیرپینان شاعره اوْرگینده‌کی تلاطملوْ، ضدیّتلی دویغولاری

۱) «اوْ.م.»: لیریکاسیندا (lirika)

رسم ائتمک اوْچوْن ینه زمـانین سـؤلدورا بـیلمه‌دیگی فـضولی بـوْیالاریندان، فـضولی چالارلاریندان بهره‌لنمیشدی.

راه حق ایسترسه کؤنلوْن، مسجده گیرمه، ساقین
شـوْق ایـله عـزمِ رهِ مـیخانه ائیله، ای حکیم

باشقا بیر نظیره‌می؟! یوْخ، حیران خـانیمین اعـتراضـی، عـصیانکارلیغی دا فـضولی حدودلاریندان کنارا چیخمیردی. «مسجد–میخانا» تضادی[1]، یقین کی، هئچ تصوّروْنه بئله گتیره بـیلمه‌دیگی «مـیخانه‌نین» ترنّموْ فـضولی کـیمی اوْنـون دا غـزللرینده زمـانه ایـله باریشمازلیق، دؤره، مؤجود قایدا–قانونلارا میدان اوْخوماق رمزی ایدی. «یا ربّ، نـظاما دوْشه بی‌نظام اوْلان اوْلکه» – دئیه حیران خانیم بعضاً اؤز نـاراضـی‌لیغینا، اعـتراضـلارینا تاریخی وضوح[2] وئرمگی ده باجاریردی.

مکـتبِ عشـقده هـره بـیر خـط یـازدی
عشق سرمشقینی سن جهد ائله، اوستاده یئتیر

آدینی شعرلرینده دؤنه–دؤنه حرمتله چکدیگی بو «اوستاد» حیران خـانیم اوْچوْن معنوی و پوْئتیک کامل‌لیک ذروه‌سی سایدیغی فضولی ایدی.

آنجاق اوْ، یالنیز فضولی یارادیجیلیغیندان تأثیرلنمکله کفایتلنمیردی. حیران خانیم کلاسیک آذربایجان شعری‌نین دیگر نماینده‌لری‌نین اثرلرینی، اوْنلارین یاراتدیغی مکمّل تمثاللار[3] عالمینی ده دقّتله اؤیرنمیشدی. اوْنون نظیره یـازدیغی شـاعرلرین ایـچریسینده ایستر فضولیدن اوّل، ایسترسه ده سوْنرا یاشامیش صنعتکارلارین آدلارینا تصادف ائتمک ممکندوْر.

۱) «اوْ.م.»: آنتیتزاسی (antiteza) ۲) «اوْ.م.»: کوْنکرت‌لیک (konkret)
۳) «اوْ.م.»: اوْبرازلار (obraz)

ای اوزو گول، عارصی گولشن، دولانیم باشینا
قــدّی نــخلِ وادیِ ایــمن، دولانــیم بــاشینا

هر کلمه‌سینده قادینا مخصوص بیر ظریفلیک، بیر آز دا عشوه و ناز حسّ اولونان بو غزلی حیران خانیم قطران تبریزی‌نین

روح قدسی‌سن، نه‌سن، ای من دولانیم باشینا
ای چــراغِ هــادیِ ایــمن، دولانــیم بــاشینا

مطلعلی غزلینه نظیره یازمیشدی.

یاراشیقلی بویونا سروِ خــرامــان دئـدیلر   لعل تک لبلرینه جانلار آلان جان دئدیلر

بیتی ایله باشلایان غزلی ایسه حیران خانیم یقین کی، آنادیللی شعریمیزین فضولی قـدر قدرتلی اولان باشقا بیر نماینده‌سی‌نین ـ نسیمی‌نین

یوزونه اهلِ نظر صورتِ رحمان دئدیلر   اوخویانلار بو کلام اللّهی قـرآن دئـدیلر

مطلعلی غزلی‌نین تأثیری آلتیندا یازیب.

ای ساروان، رحم ائت منه، بیر باخ کی جانانیم گئدیر
قوی گئتمه‌سین او سروبوی، صبر ایله ایمانیم گـئدیر

بو دا قوجا سعدی‌یه نظیره‌دیر. گوره‌سن، شرق شعرینده اونلارلا نظیره یـازیلمیش «ای ساروان...» غزلینه حیران خانیم نه مناسبتله مراجعت ائدیب؟ بلکه ده فریاد دولو بو مصراعلار چوخ سئودیگی، فراغیندان راحـاتلیغینی، آرامینی ایـتیردیگی بـیرینجی ارک منصب، وار-دولت خاطرینه اونو آتیب یونگول اخلاقلی سـارای قـادینلاریندان بـیرینه قوشولاندا یارانیب؟ اورتا عصرلر فارس شاعرلری‌نین اثرلرینی فرانسیز دیـلینه چـئویرن مشهور ترجمه‌چی ـ قادین (تأسّف کی، آدینی اونوتموشام) بیر دفعه شرق شعری‌نین تأثیر گوجوندن دانیشارکن اعتراف ائتمیشدی کی، او، پاریس دوغوم ائولریندن بیرینده چوخ

چتین‌لیکله اوزونون ایلک کورپه‌سینی دونیایا گتیرنده آغری و گوز یاشلاری ایچریسینده سـعدی‌نین «ای سـاروان ...» غـزلینی پـیچیلدایـیرمیش... حـیران خـانیم دا اوز «ای ساروان ...»-ینی درین، دلیجه[1] بیر سارسینتی ایـچریسینده یـاراتـمیشدیر. بـلکه ده شرقی، انسانلیغی سئون او اینجه روحلو فرانسیز قادینی حیران خانیمین بو نظیره‌سی ایله تانیش اولسایدی، پاریس دوغوم ائوی‌نین دیوارلاری آراسیندا آذربـایجانلی شـاعره‌نین مـصراعـلاری سسـلنه‌جکدی. دونـیا دوغـرودان دا چـوخ غـریبه‌دیر. بـیری‌نین اورک پارچالایان هارایی، فریادی، بـاشقا بـیریسی‌نین تسـلّی‌سینه، تسکـین‌لیگینه ده چـئوریله بیلیرمیش. سوزون سِحری، اسرارانگیزلیگی ده ائله بوندادیر.

«خلقه آغزین سِرّینی اظهار قیلان سوز» حیران خانیمین قـلمی آلـتیندا ایسـته‌نیلن فورمو آلیردی. وطن حسرتیندن، آشنا وفاسیزلیغیندان اورگی پارچالانان شاعره‌نین دیلینده سوزلر بعضاً ناله‌یه، فریادا چئوریلیردی. اوندا «فرقت ستمیندن الف قدّی لاما چئوریلن»، «هجران المیندن باغری قان اولان» شاعره «یوخدور بو عالم ایچره بیر من کیمی جفاکش، یـوخدور زمـانه‌میزده مـن کـیمی بـختی قـاره» - دئـیه تـنهالیغا قـاپانیر، طـالعسیزلیگی، بختسیزلیگی ایله باریشیردی. لاکین محبّتین قادر قوّه‌سینه اینانان حیران خانیم آرا-سیرا گوز یاشلاری ایچریسینده گولومسه‌مگه، یاریمایان طالعی ایله حزین بیر شوخلوق ائتمگه ده اوزونده قوّه تاپیردی. داش اورزینده بیتمیش چیچگه بنزه‌ییر بئله مصراعلارا!

گوزون آلدی منیم جانیم، لبین توکدو اونون قانین
بحمد الله، سنین کـوییند‌ه آخـیر قـانه-قـان اولدو

یاخود:

یـول وئـرمه گـله مـجلسه اغـیاری، مـثل وار
میلچکلری قنددن، گوزلیم، چونکی قـووارلار

---

۱) «او.م.»: ایستریک (isterik)

یاخود:

ای سـرو قـدّ و سـیم‌تن، شکّـر لب و غـنچه دهـن
چوٚخ اینجه‌سن، البتّه سن، بیز ده بیر آز پیس دئییلیک!

بعضاً ایسه شاعره «غربت عالَمی، یار فراقی منی آلدی، غربتده قالان جانِ گرفتاریمه رحم ائت» - دئیه اوّزوٚنوٚ گوٚیلره چئویریر، تنهالیغینا، بیکس‌لیگینه گـوٚره سـمادان امـداد دیله‌ییردی. آنجاق سوٚزوٚن سرّینه قوٚووشانلار، داخلدن زنگین اوٚلانلار، تخیّلوٚن کوٚمگی ایله یئرین، عادی‌لیگین جاذبه‌سیندن چیخماغی باجارانلار هئچ واخت تنهالیقدا قالمیرلار. عکس-تقدیرده حـبس‌خانالاردا، دوٚرد دیـوار آراسـیندا زنگـین‌لیگی، حـیاتی‌لیگی ایـله آزادلیقدا اوٚلانلاری بئله حیرتلندیرن اثرلر یارانا بیلمزدی. دوٚشدوٚگو محیط، یاشادیغی دوٚر ده حیران خانیم اوٚچوٚن بئله بیر زندان ایدی. لاکـین او، زنـدانـدا گـوٚزللیک یـاراتـماغی باجاریردی. خاقانی شابران، نسیمی حلب زندانینی اوٚز احـتراصـلی مـصراعـلاری ایـله کرپیج-کرپیج سوٚکه بیلدیگی کیمی، حیران خانیم دا زمانه‌سی‌نین گوٚزه‌گوٚروٚنمز معنوی اسارت قالالارینی سوٚزوٚنوٚن قدرتی ایله داغیدا بیلمیشدی. اگر بئله اوٚلماسایدی، اوٚنـون سـی عصرلرین اوٚ تاییندان بو گوٚنه چاتمازدی. اگر بئله اوٚلماسایدی، حـیران خـانیمین ایکی عصر بوندان اوّل ناراحاتچیلیق و هیجان ایـچریسینده پیچیلدادیـغی آشـاغیداکـی مصراعلار اوٚزوٚنوٚن تام دراماتیسمی* و بیر قدر ده عائله-معیشت چالاری ایله بو گوٚنه قدر یاشاماز و اوٚخویانلارا یئنه ده عینی حسّلری تلقین ائتمزدی:

وِصـــلوٚوه شـــاد، ولی فـــرقتوٚوه نـــاشادم
بیلمیرم سنسیز ایشیم ناله‌میدیر، خنده‌میدیر؟
عقلیمی سردن آلیب خلق آرا رسوا ائله‌دین
بو گناه، دلبرِ مـن، سـنده‌میدیر، مـنده‌میدیر؟
عاشقی اوٚلدوٚره‌سن، وصلیله شاد ائتمه‌یه‌سن
سندن ای شوخ، بئله ظلم خوٚش‌آینده‌میدیر؟

حیران خانیم کلاسیک شـعریمیزده غـزل اوسـتادی کـیمی تـانینیر. لاکـین شـاعره یارادیجیلیغیندا یالنیز بـو ژانـرلا* کـفایت‌لنمه‌میشدیر. اوٚنـون مـخمّسلری، تـرجـیع‌بند و مستزادلاری، رباعی و منظومه‌لری حیران خانیمین اوٚز قلمینی کلاسیک شرق شعری‌نین بوٚتوٚن اساس ژانرلاریندا اوغورلا سینادیغینی گوٚستریر. آکادئمیسین مـیرزه ابـراهـیموف «بوٚیوٚک شاعره ـ حیران خانیم» مقاله‌سینده یازیردی کی، «... اوٚنون ترجیع‌بندی ادبیاتیمیزدا بو نوٚعوٚن ان گوٚزل نمونه‌لری ایله یاناشی قوٚیولمالی کامل و گوٚزل اثردیر. اوٚرادا طـبیعی آخیجیلیق، انسانی آلوده ائدن اوٚرک چیرپینتی‌سی آهنگدار بیر چای کیمی بیزی قوجاغینا آلیب آپاریر.» بو ترجیع‌بند آخیجیلیغی، روانلیغی ایله بیر سیرادا هم ده پـوٚئتیک تـخیّلوٚن گنیش‌لیگی، جهان‌شمول‌لوغو[1] ایله سجیه‌وی‌دیر. بورادا هم شاعره‌نین شخصی کدری، هم طبیعتین باکر گوٚزللیگی، هم ده «افلاکین حالی» مرکّب مقایسه و تشبیهلر سیستمی‌نین کوٚمگی ایله آچیلیر.

حیران خانیم عوٚمروٚ بوٚیو انسانلاردان کم‌اعتنالیق و بی‌وفالیق گـوٚرسه ده، انسـانا و محبّته اینام اوٚچوٚن اوٚزوٚنده ارادی قوّه تاپان گوٚجلو و یئنیلمز شخصیّت ایدی. او، وصالا آپاران یوٚللارین چتین‌لیگینی بیلسه ده، انسانی اوُجالدان، داخلی زنگین‌لیگه و مکمّل‌لیگه قوٚووشدوران محبّتین طنطنه‌سینه اینانیردی.

و بونا گوٚره ده ادبیاتدا یاشاییر. یاشایاجاق ...

مارس، ۱۹۸۵

۱) «اوٚ.م.»: قلوباللیغی (qlobal)

«ماوی قانلی» آنسیکلوْپئدیست

عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْف

قوبادا بیر مسجد وار. قیرمیزی کرپیجدن تیکیلمیش یاراشیقلی، ییغجام، بیر قدر ده حزنلوْ آللاه‌ائوی.

انشاسی ۱۸۵۴–جوْ ایلده باشا چاتدیریلان بو مسجدی سکینه خانیم باکیخانوْوا اوزاق عربیستاندا، ایکی مقدّس شهر مدینه ایله مکّه آراسینداکی «وادی فاطمه»ده توْرپاغا تاپشیریلان اری عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْفون خاطره‌سینی حافظه‌لرده یاشاتماق، روحونو شاد ائتمک اوْچوْن تیکدیریب.

مسجدین تیکینتی‌سی باشا چاتاندا آرتیق سکینه خانیم باکیخانوْوا اوْزوْ ده حیاتدا یوْخ ایدی. قوبانین مرکزینده‌کی سوْن ایللره قدر باخیمسیز قالمیش بو مسجد ایسه آرتیق بیر عصر یاریما یاخیندیر کی، صداقت و اعتبارلی‌لیق نشانه‌سی کیمی اوْنلارین هر ایکیسی‌نین عوْمروْنوْ یاشاییر.

شاعر قدسی‌نین حقیقی بیر محبّتله سئودیگی، مکتوبلاریندا نوازشله «عزیزیم»، «ایستکلیم»، «گوْزوْموْن ایشیغی» آدلاندیردیغی

سکینه خانیمین فیکرینجه، بو مسجد عبّاس‌قولو آغانین شرفینه اوجالدیلمیش بیر آبیده اوْلمالی ایدی. بلکه ده ... آنجاق بورادا کیچیک بیر دقیق‌لشدیرمگه احتیاج دوْیولور - سکینه خانیم مسجدی دیندار معاصرلری‌نین تصوّرلرینده مقدّس‌لشَن مکّه یوْلچوسو حاج عبّاس‌قولو آغانین آبیده‌سی ایدی. معاصرلری‌نین یازدیغینا گؤره کعبه‌ده، مقدّس حجرالاسود داشی‌نین قارشیسیندا دایانیب اوْرکدن گلن بیر صمیمیّتله «پروردگارا، هر پادشاهدان منه بیر نشان وئریلیبدیر، سندن ده بیر نشان تمنّا ائدیرم کی، آخرینجی نشانیم اوْلسون» - دئیه محمّد توْرپاغیندا باسدیریلماق آرزوسو ایله صدقِ اوْرکدن دعا ائله‌ین حاج عبّاس‌قولو آغانین مؤمنلوْگونو، اسلام دینینه باغلی‌لیغینی یاشاتماق اوْچوْن تیکیلمیشدی بو مسجد. هر حالدا بؤیوک و خیرخواه ایش گؤرولموْشدوْ.

بیزیم تانیدیغیمیز عبّاس‌قولو آغا شاعر، عالم، دوْلت خادمی، تاریخچی، فیلوْسوف، سیّاح، منجّم[1]، بیر سؤزله، اصل آنسیکلوْپندیست عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْف ایسه اوْزوْنوْن عصرلر بوْیو یاشایاجاق آبیده‌سینی هله ساغلیغیندا، اوز اللری، اوز عمللری ایله اوجالتمیشدی. بو آبیده اوْنون نسللره یادگار قالان، ملّی مدنیّت خزینه‌میزی زنگین‌لشدیرن اثرلری ایدی. اوْ دا روس داهیسی پوشکین کیمی تام امینلیک و افتخار حسّی ایله «من اوْزوْمه معجزه‌وی ابدی بیر آبیده اوجالتدیم»[2] دئیه بیلردی. بو «آبیده‌نین» یانینا گتیرن جیغیرلاری هئچ واخت اوْت باسمامیشدی. ایالت قوباسیندا یاشایان عالم و متفکّر باکیخانوْفون عظمتلی آبیده‌سی هله کئچن عصرین اوْرتالاریندان باشلایاراق آوروپانین و آسیانین بیر سیرا اوْلکه‌لریندن آیدین گؤروْنوْردوْ. اوْنو اوز وطنینده ده تانییر و سئویردیلر. باکیخانوْفون بؤیوک معاصری کاظم آغا سالک شعرلری‌نین بیرینده تام صمیمیّتله یازیردی کی:

... قدسی لقب عبّاس‌قولو بگ   دیارِ نظم و شعره پادشاهدیر

۱) داوْ.م.: آستروْنوْم (astronom)
۲) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)
"Я памйатник воздвиг себе нерукотворный"

باکیخانوْف... بو سؤی‌آدی[1] اوز-اوزوْنده چوْخ شئی دئییر. اوْنو داشییان شخصین باکی خانلاری‌نین نسلیندن اوْلماسی شبهه دوْغورمور. نسلیندن دئینده بیر قدر اوزاق چیخیر. عبّاس‌قولو آغا سوْنونجو باکی خانی ایکینجی میرزه محمّدین گورجو قیزی سوْفیادان دوْغولان اوْغلو ایدی.

خانلیغا صاحب اوْلدوغو گوْندن میرزه محمّدین بختی گتیرمه‌میشدی. اوْلکه‌ده هرج-مرجلیک حکم سوْروْردوْ. حتّا باکی خانلیغی کیمی بالاجا بیر یئرده‌ده، نئجه دئیرلر، پاپاغی باشدا ساخلاماق ممکن دئییلدی. «اوْ یاندان توْرکیه، بو یاندان ایران، بوردان دا روسیا گوْندریر فرمان» - قاراباغ خانی ابراهیم خانین آردینجا بو سؤزلری باکی خانی میرزه محمّد خان دا تکرارلایا بیلردی. قوبالی فتحعلی خانین قیزینا ائولنن و بیر چوْخ مسئله‌لرده اوْنون طرفینی ساخلایان میرزه محمّد روسیایا میل ائدیردی. ائله بونا گؤره ده حسین‌قولو خان اوْنو ایکی دفعه باکیدان سیخیشدیریب چیخارمیش، قاینی شیخعلی خان ایسه عائله‌سی ایله بیرلیکده محو ائتمگه چالیشمیشدی. لاکین میرزه محمّد خانی یئنه ده فیکریندن دوْندرمک ممکن اوْلمامیشدی. باکی خانلیغی‌نین طالعی حلّ اوْلوندوقدان سوْنرا اوْ، عائله‌سی ایله بیرلیکده قوبایا کوْچموْش و عوْمروْنوْن آخرینا کیمی بورادا یاشامیشدی. خدمتلرینی نظره آلان روس حکومتی کئچمیش خانا قوبا اطرافیندا بئش کند باغیشلامیشدی.

کئچن عصرده اساساً قوبادا یاشایان باکیخانوْفلار نسلی‌نین بیر چوْخ نماینده‌لری روس اوْردوسوندا قوللوق ائتمیش، اوْنلارین بعضیلری معارفچی و خیریّه‌چی کیمی تانینمیشدیلار. عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْفون کیچیک قارداشلاری جعفرقولو آغا سرلشکر[2]، عبدالله آغا ایسه سرتیپ[3] رتبه‌سینه یوْکسلمیشدیلر. حسن بگ زردابی ایله دوْستلوق ائدن عبدالله آغا، «اکینچی»نین نشری اوْچوْن طلب اوْلونان مادّی یاردیمی ائتمیش، زردابی‌یه ۱۰۰۰ منات وئرمیشدی. باشقا سؤزله دئسک، ایلک آذربایجان قزئتی‌نین یارانماسیندا باکیخانوْفلار نسلی‌نین ده روْلو اوْلموشدو. شبهه‌سیز، کیچیک قارداشین بو نجیب حرکتینه

۱) داوْ.م.: فامیلیا (familiya)
۲) داوْ.م.: گنئرال-لئیتنانت (general-leytenant)
۳) داوْ.م.: گنئرال-مایوْر (general-mayor)

عبّاس‌قولو آغانین زنگین یارادیجیلیق ارثی‌نین و جاذبه‌دار شخصیّتی‌نین تأثیری استثنا اندیلمه‌مه‌لیدیر. یقین کی، بو خیرخواه آددیمی آتارکن عبدالله آغا «عبّاس‌قولو دا بئله ائدردی» پرینسیپی* ایله حرکت ائله‌میشدی...

عبّاس‌قولو آغانین حرکتلری ایسه هله کیچیک یاشلاریندان باشلایاراق حقیقتاً ده یاخشی معنادا تقلیده لایق ایدی. او، اؤز شخصیّتی‌نین گوجونو، جسارتینی و انسانپرورلیگینی اوشاقلیق ایللرینده بروزه وئرمیشدی.

۱۸۰۲–جی ایل ایدی. سککیز یاشلی عبّاس‌قولو والدینلری ایله بیرلیکده یئنیجه باکیدان قوبایا گلمیشدی. تاختینی ایتیرمیش باکی خانی قوهومو شیخعلی خانین حمایه‌سینه سیغینمیشدی. آنجاق قوبایا گلدیکلری ایلک گوندن شیخعلی خانین غدّارلیغی، آمانسیزلیغی اونلاری ناراحات ائدیر، عزّتِ نفسلرینه توخونوردو. خانین کیمه‌سه دیوان توتمادیغی بیر گون اولموردو. یئنه ده جماعت همیشه‌کی کیمی میدانا توپلاشمیشدی. اونلاردان کیمیسی قورخو، کیمیسی ده ماراق حسّی ایله جزا مراسمی اوچون گوزرولن حاضرلیغا تماشا ائدیردیلر. شیخعلی خانین فرّاشلاری اطاعتدن چیخمیش نوکرین گوزلرینه میل چکمگه حاضرلاشیردیلار. نوکری آرخاسی اوسته یئره ییخیب سینه‌سی‌نین اوزریندن کوندَلَنینه آغیر بیر تیر اوزاتمیشدیلار. جلّاد سیوری اوجلو قارماغی الینده آتیب–توتوردو. زواللی نوکر گوز قاپاقلارینی برک–برک سیخمیشدی. سانکی گوزلرینی یومماقلا اوزونو دونیا ایشیغینا ابدی‌لیک حسرت قالماقدان خلاص ائله‌مک ایسته‌ییردی. بیر آن دا کئچسه، هر شئی بیته‌جکدی. غفلتاً میدانی «خبردار! خبردار!» صدالاری بوروُدو و بالاجا عبّاس‌قولو الینده سیویرمه خنجر فرّاشلارین قارشیسیندا دایاندی.

همین آندا عبّاس‌قولونو نه شیخعلی خانین غضبی، نه ده فرّاشلارین زَهْملی گورکمی قورخودوردو. اونون جسارتی و عنادکارلیغی سایه‌سینده نوکر نقی دهشتلی جزادان خلاص ائدیلدی. صداقتلی نوکر سونرالار بو یاخشیلیغین عوضینی آرتیقلاماسی ایله قایتاردی. شیخعلی خان روسلارا رغبتینه گوره میرزه محمّد خانی ائوی و عائله‌سی ایله بیرلیکده هوایا سووورماق فیکرینه دوشنده نقی حیاتینی تهلکه قارشیسیندا قویاراق

اوز خلاصکارینا حاضرلانان مکرلی سوءقصد باره‌سینده خبر گتیردی.

حقیقتاً باش وئرمیش بو حادثه باره‌سینده روس یازیچیسی اوزئرتسوفسکی[1] ۱۸۳۵–جی ایلده «بیبلیوتئکا دلیا چتنیا»[2] ژورنالیندا «نوکر» آدلی تأثیرلی حکایه چاپ ائتدیرمیشدی.

بالاجا عبّاس‌قولونون نوکری خلاص ائتمه‌سی عادیجه بیر تصادف، یاخود دا اوشاق شیلتاقلیغی‌نین نتیجه‌سی دئییلدی. سونرالار اوزونه «قدسی» تخلّوصو گوتورن شاعرده حقیقتاً ده اورگـین درین‌لیکلریندن گلن، داخلی اعتقادا و اینانما تاپینان قدسیّت، انسانپرورلیک واردی.

سککیز یاشیندا اولاندا خنجر بالاجا عبّاس‌قولونون یگانه سلاحی دئییلدی. آرتیق بیر ایلدن چوخ ایدی کی، او، دونیادا ان کسرلی و اوزون‌عومورلو بیر سلاحا ـ بیلیگه ییه‌لنمگه باشلامیشدی. «منی لاپ کیچیک یاشلاریمدان مکتبه قویدولار» – دئیه سونرالار «گلستان ارم»ه علاوه ائتدیگی ترجمهٔ حالیندا یازیردی: «لاکین محاربه‌لر نتیجه‌سینده باش وئرن اغتشاشلار مقصده چاتماغا امکان وئرمیردی.» اوسته‌لیک درسلیکلر و اعتبارلی معلّملر ده یوخ ایدی. آنجاق بوتون بونلار عبّاس‌قولونون بیلیگه، علملره اولان ماراغی‌نین قارشیسیندا او قدر ده جدّی مانعه‌لر دئییلدی. اون ایل عرضینده فارس، سونراکی اون ایل مدّتینده ایسه عرب دیلینی و اسلام علملرینی اویرنن عبّاس‌قولو آغا قدسی – باکیخانوف ۲۶–۲۵ یاشلاریندا تکجه قوبادا دئییل، آز قالا بوتون مسلمان قافقازیندا گئنیش بیلیگه مالک بیر عالم کیمی تانینیردی. هر ایکی کلاسیک شرق دیلینی او، دوغما آنا دیلی کیمی بیلیردی. بیلیکلره ییه‌لنمگه اولان بو سونسوز احتراص عبّاس‌قولو آغانی عومرونون سونونا کیمی ترک ائتمه‌میشدی. حیاتی‌نین غروب چاغیندا او، سانکی کئچدیگی یولا بیر داها نظر سالاراق اوز طالعیندن راضی حالدا یازیردی کی، «بشریّتین اوضاع و احوالینا دوروُست ملتفت اولوب اوزومه یقین ائتدیم کی، بو دونیا دارِ فنادیر. بیر شئی یوخدور کی، بورادا دائمی و ابدی اولسون. آد و شهرت پوچدور. دولت و منصب مدام بیر قرار

---

1) Y.N.Ozertsovski 2) Biblioteka dlya çteniya

اوّزره قالماز. نه قدر نجیب و مشهور بیر سلسله‌دن اوْلورسان اوْل، وقتا کی، اوْزوّنده لایقِ اعتنا بیر شئی یوْخدور، خالق نظرینده قدر و قیمتینی ایتیرمیش اوْلورسان. آنجاق بیر شئیه اعتقادیم دوّروّست و اینانماغیم محکمدیر. اوْ دا بودور: علوم و فنون عالمینده بیر معرفت و مهارت قازانار ایسن، لازمینجا بیلیک حاصل ائدیب اوْزوّندن سوْنرا گلنلره اوْز علم و بیلیگیندن بیر ثمر و اثر قوْیار ایسن، اوْل واخت اوْزوّنوّ خوْشبخت حساب ائتمگه حاقّین اوْلار؛ دار عقبایه رحلت ائدندن سوْنرا بو دوّنیادا یئنه یاشامیش کیمی اوْلورسان.»

عـبّاس‌قولو آغـانی بـاکـی خـانی‌نین وارثـی و روس اوْردوسـونون سـرهنگی امتیازلاریندان داها چوْخ مُدرک فکرلر خزینه‌سی اوْلان کتابلار، اصـل عـلم فـدایـیلرینه اوْلوّمسوّزلوّک گتیرن بیلیک جلب ائدیردی و بو معنادا اوْ، یوخاریدا مثال گتیردیگیم مُدرک سوْزلرینی تام حقوقلا اوْزوّنوّن معارفچیلیک بیان‌نامه‌سی[۱] اعلان ائده بیلردی.

... کئچن عصرین ۲۰ ـجی ایللری‌نین ایالت شهری قوبا. وور–توت دوْرد مین نفر اهالیسی اوْلان بالاجا بیر قالاچا. شهرین اوّچ طرفینه چیی کرپیجدن هوْنـدوّرلوّگوّ بئش مئتره چاتان حصار چکیلمیشدی. بیر طرفدن ایسه اوْنو «قودیال» چایین سرت یـاماجی قوْرویوردو. عبّاس‌قولو آغا گـاه دوْغـما کـندی «امسـار»دا، گـاه دا قـوبادا اوْلوردو. اوْنـو یاخیندان تانییر، سئویردیلر. هم ده تکجه خان اوْغلو اوْلدوغونا گوْره یـوْخ. آنـا دیـلینده شیرین غزللر، اوّرگه یاتان رباعیلر یازدیغینا گوْره، هر یئرده اوْز نجیبلیگی، خیرخواهلیغی ایله دارا دوّشنلرین یاردیمینا یئتیشدیگینه گوْره. قدسی‌نین ایلک پوْئتیک مجموعه‌سی – «ریاض القدس» مجلسلرده اوْخونور، بیاضلارا، جُـنگلره کـوْچوّروّلوّردوّ. جـوان شـاعر گنجه‌ـگوّندوّز فردوسی، نظامی، خیّام، رومی، خاقانی، سعدی، حافظ، فضولی کیمی شعر نهنگلری ایله معنوی تماسدا، انسیّتده اوْلسا دا، بعضاً اوْزوّنه یئر تاپمیر، داریخیردی. اوْنون شاعر ـعالم روحو گنیش‌لیگه، حدودسوزلوغا جان آتیردی. «طایرِ گلزارِ قدسم آشیاندان دوّشموّشم. ایسته‌رم پرواز ائدم، لیک سینیبدیر شـهپریم» – دئـیه سـیاحتلره جـان آتـان، دوّنیانی گوْروّب درک ائتمگه چالیشان، لاکین هله ده قوبانین حدودلاریندان کنارا چیخا

---

۱) «اوْ.م.»: مانیفئستی (manifest)

بیلمه‌ین شاعرین روحدان دوّشدوّگوّ و کدرلندیگی آنلار، دقیقه‌لر ده اوْلوردو.

۱۸۲۰ ـجی ایـلده قـافقازین بـاش حـاکـمی، پـوشکین‌ین[۱] «قـافقاز! بـوینونو اَی، یئرمؤلوْف گلیر!»[۲] – دئیه وصف ائتدیگی ژئنئرال یئرمولوف[۳] اوْنـو تـیفلیسه، حکـومت قـوللوغونا چـاغیردی. عـبّاس‌قولو آغـا بـاش حـاکـم دفـترخـاناسیندا شـرق دیـللری ترجمه‌چیسی وظیفه‌سینه تعیین ائدیلدی. اوْ، آز بیر مدّت عرضینده روس دیلینی مکمّل اوْیرندی، آوروپا علمی و اجتماعی فیکری ایله یاخیندان ماراقلانماغا باشلادی. قوبا ایله تیفلیس بیری‌ـبیریندن مقایسه‌یه‌گلمز درجه‌ده فرقلنیردی. گنج عبّاس‌قولو هر واسطه ایله بو یئنی عالمی درک ائتمگه، اوْرادا اوْز یئرینی تاپماغا چالیشیردی. اوْ، ساده‌جه سِیرچی، مشاهده‌چی اوْلماق ایسته‌میردی. اطرافیندا جریان ائدن چـئشیدلی حـادثه‌لرین مـاهیّتینه وارماغا، یئنی محیطده علاقه‌لر یاراتماغا، موْقعینی مـعیّن‌لشدیرمگه چـالیشیردی. قـوبادا تئز–تئز اوّرگینه حاکم کسیلن تنهالیق حسّی، اوْته‌ری مأیوسلوق[۴] حاللاری بورادا اوْنو ترک ائتمیشدی. عبّاس‌قولو آغا اوْزوّنده بیر جوْشقونلوق، فعالیّت احتراصـی دویـوردو. اوْنـو کتابلار دا ماراقلاندیریردی، تزه‌ـتـزه آیـاق آچـدیغی اشـراف سـالوْنلاریـنداکـی گـوْزل خانیملار دا. عبّاس‌قولو آغا اجتماعی فعالیّت ساحه‌سینه آتیلان یئنی، قاباقجیل گنجلیگه ده بیگانه دئییلدی، گوْرجوّ گوْزللرینه ده:

هر کیم گله تیفلیسه تماشا طلبیندن،
زلفِ رویِ مَهوَشلری گوْرمک سببیندن،
گوْرمز اثرِ راحتِ جان روز و شبیندن،
خوش‌لهجه پریزاده‌لرین لعلِ لبیندن،
بو کشورِ پرشور، بدخشانا دوْنوّبدوّر.

---

1) A.S.Puşkin

۲) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)
"Смирись Кавказ, Ёрмолов идет!"

3) Yermolov

۴) «اوْ.م.»: منلانخولیا (melanxoliya)

لاکین باکیخانوف تیفلیسه یالنیز «تماشاطلبیندن» گلنلردن دئییلدی. قافقازین سیاسی و انضباطی مرکزینده او، هر شئیدن اوّل اوز خالقی‌نین تمثیلچیسی اولدوغونو یاخشی درک ائدیردی. بلکه ائله بونا گؤره ده اوزونو خان اوغلونون حامیسی، ولی‌نعمتی کیمی گؤسترمگه چالیشان یئرمولوف تئزلیکله اوندان سؤیودو، اورگینده گنج، غرورلو عبّاس‌قولو آغایا چتین‌لیکله گیزلَده بیلدیگی بیر کین بسله‌مگه باشلادی.

یالنیز قراف پاسکئویچی[1] چیخماق شرطی ایله سؤنراکی باش حاکملر ده مستقل‌لیگی و نجیب‌لیگی ایله بوتون مأمورلاردان سئچیلن عبّاس‌قولو آغانی سئومیردیلر. قافقازین مسلمان اهالیسینه مناسبتده یئرمولوف سیاستینی داها بؤیوک اوستالیقلا دوام ائتدیرن بارون[2] روزنن[3] عبّاس‌قولو آغایا بسله‌دیگی دوشمن‌چیلیک حسّلرینی گیزلتمک بئله ایسته‌میردی. او، حربی ناظر قراف چئرنیشئفی[4] و ایمپئراتور بیرینجی نیکولایی دا باکیخانوفون سیاسی اعتبارسیزلیغینا ایناندیرماغا چالیشیردی.

سؤنراکی باش حاکملر ـ ژنئرال قولوفین[5] و ژنئرال نئیدقاردت[6] اوزده عبّاس‌قولو آغایا حُسنِ نیّتله[7] مناسبت بسله‌سه‌لر ده، داخلاً اونو اوزلری‌نین‌کی سایمیردیلار. قافقازداکی ایلک تزار فرمانداری قراف وورونتسوف-داشکوف[8] ایسه اصل نجابتده اوزوندن هئچ ده گئری قالمایان باکی خانی‌نین نوه‌سی ایله سؤیوق-تکبّرلو داورانیردی. بلکه ده بو یوکسک رتبه‌لی تزار مأمورلاری‌نین هئچ بیری سککیز یاشلی عبّاس‌قولونون سیویرمه خنجرله شیخعلی خانین فرّاشلاری‌نین اوستونه آتیلدیغیندان و همین آنا قدر تانیمادیغی نوکرین حیاتینی خلاص ائتدیگیندن خبردار دئییلدیلر. لاکین شیخعلی خانین فرّاشلاری کیمی اونلار دا باکیخانوفدان معیّن درجه احتیاط ائدیردیلر. عبّاس‌قولو آغانین اوزایتی‌لیگینه گؤره خنجردن گئری قالمایان دیلی و مسلمان اهالی آراسینداکی نفوذو تزار

---

1) Paskeviç

۲) بارون (baron): قراف (qraf) لقبیندن کیچیک اشراف رتبه‌سی. (ک)

3) Q.V.Rozen

4) Çernışev

5) E.A.Qolovin

6) I. A. Neydqardt

۷) «او.م.»: لویال (loyal)

۹۱ M.S.Vorontsov-Da şkov

مأمورلارینی باکی خانی‌نین اوغلو ایله سایغیلی داورانماغا واردار ائدیردی. چوخ گومان کی، ائله بونا گؤره ده ۱۸۳۷–جی ایلده قوباداکندلی عصیانی باشلایاندا بارون روزنن اونو تعجیلی صورتده تیفلیسه، اوز یانینا چاغیرمیشدی. «خصوصی تاپشیریقلار» اوچون دعوت اولونان باکیخانوف آلتی آی تیفلیسده بوش-بئکار اوتورموشدو. و بو دعوتین اصل معناسی‌نین اونو «ضررسیزلشدیرمک» اولدوغونو چوخ تئزلیکله باشا دوشموشدو.

۲۰–جی ایللرین سونو اونون هم حربی-دیپلوماتیک، هم ده علمی-ادبی فعالیّتی‌نین جوشغون دؤرو ایدی. یئرمولوفون آلتی ایل استوار[1] رتبه‌سینده ساخلادیغی باکیخانوف سؤنراکی آلتی ایلده سرهنگ ۲[2] رتبه‌سینه یوکسلمیشدی. ایران و عثمانلی ایله آپاریلان دیپلوماتیک دانیشیقلاردا اشتراک ائتمیشدی. قافقازین او زمانکی باش حاکمی پاسکئویچ آذربایجان شاعر و معارفچیسینی لایقینجه قیمت‌لندیره بیلمیشدی. بو ایللرده باکیخانوفون اجتماعی-سیاسی باخیشلاریندا دا بیر دَییشیک‌لیک، ایرَلیله‌ییش نظره چارپیر. «ایستی سیبری‌یه» – قافقازا سورگون اولونموش دئکابریستلرله تماس، تزاریسمین داخلی سیاستینه گئتدیکجه داها دریندن بلد اولماسی اونون فیکری و سیاسی انکشافیندا مهم رول اوینامیشدی.

او دؤرکو روس ادبی-اجتماعی فیکری‌نین پوشکین[3]، قریبویئدوف[4]، کوخئلبئکئر[5]، اودویئوسکی[6]، بئستوژئف-مارلینسکی[7]، سانکوووسکی[8] و.س. کیمی گؤرکملی نماینده‌لری عبّاس‌قولو آغانی یاخشی تانییردیلار، اونون شخصینده هله سونادک درک ائده بیلمه‌دیکلری شرقین استعدادلی اولادلاریندان بیرینی گؤروردولر. قریبویئدوفون گؤنده‌لیکلرینده عبّاس‌قولو آغانین آدی احتراملا چکیلیر. یاشید اولان بو ایکی گنج ادبیّات آدامی بیری-بیری ایله انسیّتدن حقیقی ذوق آلیردیلار. «عاغیلدان بلا» مؤلّفی آذربایجانلی دوستونون کومگی ایله هله پئتربورقدا ایکن باشقا بیر آذربایجانلیدان – پروفئسور میرزه

---

۱) «او.م.»: پراپورشیک (praporşik)

۲) «او.م.»: پودپولکوونیک (podpolkovnik)

3) A.S.Puşkin

4) A.S.Qriboyedov

5) V.K.Küxelbeker

6) A.A.Odoyevski

7) A.A.Bestujev-Marlinski

8) P.S.Sankovski

جعفر توپچوباشوفدان اؤیرنمگه باشلادیغی عرب و فارس دیللری‌نین اینجه‌لیکلرینی منیمسه‌ییردی. اؤنلار ساعاتلارلا یورولماق بیلمه‌دن شرق شعریندن، نظامی یارادیجیلیغیندان دانیشیردیلار. قریبؤیندؤف حاقیندا منظومه یازان شاعر کوخنلبئکئر عبّاس‌قولو آغانی بو ساحه‌ده روس یازیچی - دیپلوماتی‌نین معلّمی و یول‌گؤسترنی کیمی معرّفی ائتمیشدی:

... شرق آغ‌ساققاللاری‌نین و پیغمبرلری‌نین
داهی‌لشمه‌لری‌نین شیرین درسلرینی
اؤنون گؤزلری اؤنونده آچدین
عصرلره حیات و خوشبختلیک وئرن مینلرله آخینلا
اؤنو شعرلره باغلادین.[1]

قریبؤیندؤفون رسمی راپؤرت و معروضه‌لرینده ایسه عبّاس‌قولو آغا اوز سیاسی فهمی ایله سئچیلن عاغیللی و نزاکتلی بیر دیپلومات کیمی معرّفی اؤلونور. باکیخانؤفون ناخچیوانین قاراباغلار کندیندن ۱۸۲۷-جی ایل سئپتامبرین ۲-ده حیات یولداشی سکینه خانیما گؤندردیگی مکتوبلا قریبؤیندؤفون تبریزدن نینا چاوچاوادزه-قریبؤیندؤوایا[2] یازدیغی مکتوبلار آراسیندا دا غریبه بیر اؤخشارلیق وار. «بیلمیرم، ساغ قالاجاغام‌می، بیر ده گؤروشه‌جه‌ییک‌می؟» نداسی اؤنلارین هر ایکیسی‌نین مکتوبوندا سسلنیر.

۱۹-جو عصر روس ادبیّاتی‌نین دیگر گؤرکملی نماینده‌سی بئستوژئف-

---

۱) اؤریژینال متنده روسجا اؤلاراق گلمیشدیر. (ک)

"... раскрыл его глазам
Премудрость сладстных уроков,
Восточных старцев и пророков,
И приковал его к стихам
Дающим тысячу потоков
И жизнь и счастие векам."

2) Nina Çavçavadze-Qriboyedova

مارلینسکی[1] عبّاس‌قولو آغانین خاطره‌سینی اؤزؤنؤن «حربی عتیقه[2]» داستانیندا[3] ابدی‌لشدیرمیشدی. عبّاس‌قولو آغا بورادا «جسور سرگرد[4]» و «سؤن درجه سوادلی، اؤرگه‌یاتان آدام» کیمی معرّفی اؤلونوردو. قافقازداکی ایلک روس‌دیللی مطبوعات اؤرقانی‌نین - «تیفلیسکی وئدؤمؤستی»[5] قزئتی‌نین مسئول‌مدیری[6] سانکؤوسکی[7] ده عبّاس‌قولو آغانین پرستشکارلاریندان ایدی. پوشکین‌ین «روسیادا اوز سیماسی اؤلان یگانه قزئت» آدلاندیردیغی «تیفلیسکی وئدؤمؤستی» گورجو و فارس دیللرینده ده نشر اؤلونوردو. برابر[8] گورجو نشری‌نین مدیری دؤداشویلی[9]، فارس نشری‌نین مدیری ایسه باکیخانؤف ایدی. قزئتی ۱۸۳۲-جی ایلین ژانویه‌سیندن آذربایجان دیلینده ده نشر ائتمک نظرده توتولوردو. لاکین بیر طرفدن سانکؤوسکی‌نین اؤلوموُ، اؤ بیری طرفدن غیرمسیحیلره اینامسیزلیقلا یاناشان باروُن روزن‌ین قافقازین باش حاکمی تعیین ائدیلمه‌سی ایلک آذربایجان قزئتی‌نین (شبهه‌سیز، باکیخانؤفون مدیریّتی[10] ایله!) ۱۹-جو عصرین ۳۰-جی ایللرینده میدانا چیخماسینا امکان وئرمه‌دی. «تیفلیسکی وئدؤمؤستی»نین روسجا نسخه‌سینده[11] ایسه باکیخانؤفون آذربایجانجادان ترجمه ائتدیگی «دربندنامه»دن پارچالار و توُرکیه‌ده الده اؤلونموش شرق ال‌یازمالاری حاقینداکی «رئیئستر»ی ایشیق اوزوُ گؤرموشدوُ.

۱۸۲۶-۱۸۲۸-جی ایللر روسیا-ایران محاربه‌سی زمانی ایران سارایی ایله بوتوُن یازیشمالار باکیخانؤف واسطه‌سی ایله آپاریلمیشدی. بو ایللرده اؤ، دؤرد روس و بیر ایران نشانی ایله تلطیف اؤلونموش، دفعه‌لرله تبریزه سفر ائتمیشدی. همین سفرلره عبّاس‌قولو

---

1) A.A.Bestujev-Marlinski

۲) «اؤ.م.»: آنتیکوار (antikvar)
۳) «اؤ.م.»: نؤوئللاسیندا (novella)
۴) «اؤ.م.»: مایؤر (mayor)

5) Tiflisskie vedomosti (تیفلیس خبرلری)

۶) «اؤ.م.»: رئدا کتؤرو (redaktor)

7) P.S.Sankovski

۸) «اؤ.م.»: آدئکوات (adekvat)

9) S.Dodaşvili

۱۰) «اؤ.م.»: رئدا کتؤرلوغو (redaktor)
۱۱) «اؤ.م.»: روس واریانتیندا (variant)

آغا یالنیز رسمی دؤلت مأموری کیمی یۇخ، سیّاح و عالم کیمی، هر شئیدن اۇنجه ایسه بیر آذربایجانلی کیمی یۇللانیردی. ائله بونا گؤره ده تبریزین سۇلغون معنوی و مدنی حیاتی بیر وطنداش-شاعر کیمی اۇنو ناراحات ائتمیش، عادتاً تغزّلی[1] شعرلر یازان مؤلّف بلکه ده داخلینده‌کی غضبی بۇغا بیلمه‌دیگیندن تبریزه اوّزقارالیغی گتیرنلری هجو ائتمک قرارینا گلمیشدی.

آذربایجانین جنوبوندا قالدیغی دؤرد آی مدّتینده عبّاس‌قولو آغا اوّزرینده چۇخدان ایشله‌دیگی «فارس دیلی‌نین مختصر قرامئری» اثری اوّچوّن ملزمه[2] تۇپلاییردی. کتابین ایلک نشری «قانونِ قدسی» آدی ایله ۱۸۳۱-جی ایلده تبریزده داش‌باسماخاناسیندا چاپ اۇلونموشدو. اۇن ایل سۇنرا ایسه اثرین تکمیل‌لشدیریلمیش نسخه‌سی[3] مؤلّفین اؤز ترجمه‌سینده «کراتکۇیا قراماتیکا پئرسیدسکوقو یازیکا»[4] آدی ایله تیفلیسده روس دیلینده چیخمیشدی. ائله همین ایلده عبّاس‌قولو آغانی هله گنجلیک ایللریندن یاخشی تانییان و بیر عالم کیمی یۆکسک قیمت‌لندیرن گؤرکملی شرق‌شناس پرۇفئسۇر میرزه کاظم‌بگ روسیادا ایلک فارس دیلی قرامئری اۇلان بو اثرین مزیّتلری و چاتیشمازلیقلاری حاقّیندا احاطه‌لی رأی یازمیشدی. «قانون قدسی» و شرق تاریخینه، فلسفی فیکرینه دائر بیر سیرا جدّی علمی تدقیقاتلاری باکیخانۇفو هم ده ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندا میرزه جعفر تۇپچوباشۇف، میرزه کاظم‌بگ، میرزه عبدالحسن وزیرۇف، میرزه فتحعلی آخوندۇف و.س. کیمی مشهور آدلارلا تمثیل اۇلونان آذربایجان شرق‌شناسلیق مکتبی‌نین استعدادلی نماینده‌لریندن بیری کیمی معرّفی ائتمگه امکان وئریر.

باکیخانۇف ۱۸۳۳-جۆ ایلده سفره چیخیر. دۇن[5] ساحللریندن، مالۇرۇسیادان[6]، وئلیکۇروسیادان[7]، لیفلاندیادان[8] و لیتوادان کئچن سیاحت یۇللاری‌نین سۇن دایاناجاغی

۱) داؤ.م.ا: لیریک (lirik)　　۲) داؤ.م.ا: ماتئریال (material)
۳) داؤ.م.ا: واریانتی (variant)
4) Kratkoya qrammatika persidskoqo yazıka (فارس دیلی‌نین مختصر قرامئری)
5) Don　　6) Malorossiya
7) Velikorossiya
۸) لاتویا (و.ق.)

لهیستانین[1] پایتختی وَرشُو ایدی. همین دؤرده ارتشبد[2] پاسکئویچ لهیستان پادشاهلیغی‌نین[3] فرمانداری ایدی و باروْن رۇزئنله مناسبتلری‌نین سۇن درجه کسکین‌لشدیگینی گؤرن باکیخانۇف کئچمیش حامیسی‌نین کۇمگی ایله غیر-معیّن مدّته استعفایا چیخیب اؤزوّنوّ علمی و بدیعی یارادیجیلیغا حصر ائتمک قرارینا گلمیشدی. ورشو سفری‌نین ایکینجی اساس مقصدی ایسه عبّاس‌قولو آغانین یازدیغی کیمی، «آورروپانین تجربه‌لی دؤلت خادملری، علم و اینجه‌صنعت آداملاری» ایله تانیش اۇلماق، سیاحت واسطه‌سی ایله بیلیک و دۆنیاگؤروّشوّنوّ زنگین‌لشدیرمک ایدی. آوروپا حاقّیندا چۇخ اۇخویان صنعتکار اۇنو اؤز گؤزلری ایله گؤرمک ایسته‌ییردی.

اۏ ایللرده ورشوا یۇلو دوّشن آذربایجانلی، یقین کی، بورادا غربت حسّینی اۏ قدر ده کسکین یاشامازدی. لهیستان پایتختینده عبّاس‌قولو آغانین شخصاً تانیدیغی هم‌یئرلیلری آز دئییلدی. باکیخانۇف کیمی باروْن رۇزئن‌ین الیندن پاسکئویچه شکایته گلدن مشهور تیفلیسلی مجتهد آغا میر فتّاح طباطبائی اؤزوّنوّن بۆیۆک معیّتی ایله نئچه واخت ایدی کی، ورشودا قرار توتموشدو. قافقاز سپاهی‌نین[4] فرمانده‌سی[5]، باکیخانۇفلار عائله‌سی‌نین دۇستو ژئنئرال پانکراتۇفون[6] آجودانی[7]، جوان، یاراشیقلی ستوان[8] اسماعیل‌بگ قوتقاشینلی‌نی شهرین اعیان[9] سالۇنلاریندا و اشراف دائره‌لرینده یاخشی تانییردیلار. سرلشکر کلبعلی خان ناخچیوانسکی‌نین فرمانده‌لیک ائتدیگی دؤرد مسلمان هنگی‌نین[10] واشواداکی عسکر و افسرلری بو تیپیک* آوروپا شهرینه بیر شرق، قافقاز رنگی[11] وئریردی. عبّاس‌قولو آغانین هله تیفلیسدن یاخشی تانیدیغی، گوّرجوّ اشرافلاری‌نین ۱۸۳۲-جی ایل قیامیندا اشتراکینا گؤره لهیستانا سوّرگوّن اۇلونموش گؤرکملی گوّرجوّ شاعری و

۱) داؤ.م.ا: پۇلشا (Polşa)　　۲) داؤ.م.ا: فئلدمارشال (feldmarşal)
۳) داؤ.م.ا: کراللیغی‌نین (kral)　　۴) داؤ.م.ا: کۇرپوسونون (korpus)
۵) داؤ.م.ا: کۇماندانی (komandan)
6) Pankratov
۷) داؤ.م.ا: آدیوتانتی (adyutant)　　۸) داؤ.م.ا: اشتابس-کاپیتان (ştabs-kapitan)
۹) داؤ.م.ا: آریستۇکرات (aristokrat)　　۱۰) داؤ.م.ا: پۇلکونون (polk)
۱۱) داؤ.م.ا: کۇلۇریتی (kolorit)

دراماتورقو* گئورگی ائریستاوی[1] ده ورشودا ایدی. یئنی دوستلار و تانیشلار دا تاپمیشدی. عبّاس‌قولو آغا پوشکین‌ین باجیسی اولقا سئرگئیئونا پاولیشئوا[2] عائله‌سی‌نین ان ایستکلی قوناغینا چئوریلمیشدی. ۱۸۳۴–جو ایلین مه‌یینده او، ورشونو ترک ائدنده اولقا سئرگئیئونا اوز آذربایجانلی دوستونا پئتئربورقدا، پوشکینلر عائله‌سی ایله تانیش اولماق اوچون ضمانت مکتوبو وئرمیشدی. شاعرین والدینلری و اوزو عبّاس‌قولو آغانی صمیمیّتله قبول ائتمیش، پوشکین بیر نئچه ساعاتین ایچریسینده انسیّت تاپدیغی بو عاغیللی، مُدرک شرقلی‌نین یانیندا بوتون پئتئربورق «یوکسک جمعیّتی‌نین» عنوانینا کسکین سوزلر سویله‌مکدن چکینمه‌میشدی.

عبّاس‌قولو آغا ورشودا آلتی آی قالدی. «چوخ آداملا تانیش اولدوم معتبر، هوس اهلی، هر بیر ایشدن باخبر شخصلرله مجلسلرده اوتوردوم، هر مدنی جمعیّته باش ووردوم» - دئیه شاعر سونرالار «خیالین اوچوشو» آدلی منظومه‌سینده ورشو گونلرینی ممنونلوق و سئوینج حسّی ایله خاطرلاییردی. باکیخانوفلار عائله‌سی هله قافقازدان یاخشی تانییان و قوبادا اونلارین قوناغی اولان لهیستانلی یازیچی قرالئوسکی‌نین[3] یازدیغینا گوره، ورشودا یاشادیغی مدّت عرضینده باکیخانوف لهیستان دیلینی اویرنمگه باشلامیش، لهیستان مدنیّتی‌نین و ادبیّاتی‌نین بیر سیرا گورکملی نماینده‌لری ایله دوستلوق علاقه‌لری یاراتمیشدیر. ورشو گونلری‌نین تأثّراتی معارفچی شاعرین «فیرنگ مجلسی» اثرینده ده اوز عکسینی تاپمیشدیر. شبهه‌سیز، گونش‌مرکزلیک[4] تعلیمین بانیسی کوپئرنیکین[5] وطنینده اولماسی منجّم[6] باکیخانوفون علمی آختاریشلاریندا دا تأثیرسیز قالمامیشدی. عبّاس‌قولو آغانین اوزو ایله گوتوردوگو «کشف الغرائب» اثری‌نین سون صحیفه‌سینه یازدیغی «کوپئرنیک یئرین فیرلانماسینی ۱۵۴۳–جو ایلده ثبوتا یئتیرمیشدیر. ورشو، ۸ نوامبر ۱۸۳۳–جو ایل» موجز[7] قیدی بو معنادا چوخ شئی دئییر.

1) Georgi Eristavi

2) Olqa Sergeyevena Pavlişşeva

3) M.Qralevski

۴) داو.م.ء: هلیوسئنتریک (heliosentrik)

5) Koppernik

۶) داو.م.ء: آستروُنوم (astronom)

۷) داو.م.ء: لاکونیک (lakonik)

ارتشبد پاسکئویچدن گوزله‌دیگیندن ده آرتیق بیر مهمان‌نوازلیق گورن عبّاس‌قولو آغا پئتئربورقا قرافین روسیا خارجی ایشلر ناظری نئسئلدرودنین[1] آدینا یازدیغی ضمانت مکتوبو ایله قاییتدی. تزار سرهنگ ۲ باکیخانوفون روسیا–ایران و روسیا–عثمانلی محاربه‌لری زمانی گوستردیگی خدمتلری نظره آلاراق اونا معاشی تام ساخلانماقلا غیرمعیّن مدّته مأذونیّته چیخماغا اجازه وئردی. پئتئربورقدا عبّاس‌قولو آغا هم‌وطنی، اونیوئرسیته‌نین شرق دیللری پروفئسورو میرزه جعفر توپچوباشوفلا گوروشدو، پایتختین تئاتر و موزه‌لرینده، کتابخانالارینда اولدو. پئتئربورق اوز عظمتی و گوزللیگی ایله باکیخانوفا گوجلو تأثیر گوسترمیشدی. سونرالار او، بورادا تانیش اولوب دوستلاشدیغی خارجی تجارت اداره‌سی‌نین[2] مدیری بیبیکوفا[3] گوندردیگی مکتوبلاردا ایکی آی یاریملیق پایتخت حیاتی‌نین زنگین تأثّراتلارینی دونه–دونه خاطرلاییردی.

ایکی ایله قدر دوام ائدن سیاحتدن عبّاس‌قولو آغا راضی قاییدیردی. نهایت، او هر گون قوللوق ایشینه گئتمک و باروت روزئن‌ین سویوق، تکبّرلو باخیشلاری ایله قارشیلاشما عذابیندان خلاص اولاجاقدی. نهایت، قیمتلی واختی اهمیّتسیز راپورتلارین، لزومسوز معروضه‌لرین یازیلماسینا صرف اولونمایاجاقدی. تهلکه‌لی حربی سفرلر، قبول اوتاقلاریندا کئچن جان‌سیخیجی ساعاتلار، خوشلامادیغی آداملارلا مجبوری انسیّت - بوتون بونلار آرتیق آرخادا قالمیشدی. ایندی اونو کتابلارلا انسیّت گوزله‌ییردی. یاریمچیق قالمیش اثرلری اوزرینده ایش گوزله‌ییردی. عبّاس‌قولو آغانین یولو قوبایا ایدی.

قوبادان اوزاقلاردا کئچیردیگی اون بئش ایل عرضینده باکی خانی‌نین اوغلو چوخ شئی گوروب–گوتورموشدو. ۴۰ یاشی تزه‌جه تمام اولسا دا، او، اوز گنجلیک شهرینه دونیاگورموش، واختیندان اوّل مُدرک‌لشمیش، بیر قدر ده قوجالمیش آدام کیمی قاییدیردی. اوشاقلیق خاطره‌لری ایله باغلی گوزل امسار کندی، بیری–بیریندن یاراشیقلی

1) Nesselroden

۲) داو.م.ء: دئپارتامئنتی‌نین (departament)

3) D.Q.Bibikov

قـیزلاری و سـئویملی خـانیمی، مـختلف یـئرلردن گـؤندردیگی و مـضمونلاری ایـله عـمللی-بـاشلی تـانیش اوْلمـاغا امکـان تـاپمادیغی صـاندیق-صـاندیق کـتابلاری یـادا دوْشدوْکجه عبّاس‌قولو آغانین داخلینی خوْش، صمیمی بیر حسّ بوْروْیوْردوْ. قوباداکی کتابخاناسی چوْخ زنگین ایدی. سوْنرالار اوْ، بو بالاجا ایالت شهریندن کنارا چیخمادان شخصی کتابخاناسی‌نین اطلاعاتلاری[۱] اسـاسیندا شـرق و قـافقاز تـاریخینه، فـلسفه‌یه و جوْغرافیایا، منطِقه و اخلاقا دائر قیمتلی علمی اثرلر قلمه آلمیشدی. سرهنگ باکیخانوْفون سوْن درجه زنگین و قیمتلی کتابخاناسی اوْلدوغونو بیلن قافقاز فرمانداری ووْرونتسوْف-داشکوْف[۲] اوْنون اوْلوْم خبری آلیندیقدان بیر نئچه گوْن سوْنرا گنج شرق‌شناس خانیکوْفو[۳] همین کتابلارین فهرستینی توتماق و اوْنلارین ساتین آلینما شرطلرینی اوْیرنمک اوْچوْن تعجیلی قوبایا گوْندرمیشدی. آنجاق سکینه خانیم هله ائولرینده تعزیه مجلسی اوْلدوغونو بیلدیره‌رک بونا راضیلیق وئرمه‌میشدی. سـوْنرالار اوْ، کـتابخانانین مـهم بـیر حـصّه‌سینی پئتربورق اونیوئرسیته‌سینه باغیشلامیشدی.

قوبا ضیالیلاری اوْز مشهور هم‌یئرلیلرینی بوْیوْک احتراملا قارشیلادیلار. تئزلیکله عبّاس‌قولو آغانین ائوی شعر، صنعت خریدارلاری‌نین دائمی توْپلانتی یئرینه چئوریلدی. شاعرین اوْلوْموْنه قدر قوبادا فـعالیّت گـوْسترن «گوْلوْسـتان» پـوْئتیک مـجلسی ده بـئله یاراندی. بو مجلسین جانی عبّاس‌قولو آغا و سـوْنرالار اوْنـونلا بـیرلیکده مکّـه زیـارتینه یوْللانان تانینمیش دین خادمی و شاعر حاجی ملّا عبدالله آخوند ایدی.

قدسی واختی ایله قوبادا «ریاض القـدس»، «کـتاب عسکـریّه»نـی یـازمیشدی. اوْ واختلار اوْنون فیکرینه و دوْشوْنجه‌سینه یالنیز شعر حاکم ایدی. ایندی ایسه عبّاس‌قولو آغا سانکی ایکی‌لشمیشدی. بعضاً شعره وورغونلوق هر شئیی اوْسته‌له‌ییر، بـعضاً ایسـه علمی آختاریشلار شعری آرخا پلانا سیخیشدیریردی.

عبّاس‌قولو آغا قوبایا کوْچوْب گلندن سوْنرا بو ایالت شهری شرقه سیاحته چیخان

---

۱) «اوْ.م.»: ماتئریاللاری (material)

2) Vorontsov-Daşkov

3) Xanikov

آوروپا و روس عالملری‌نین، سیّاحلاری‌نین سفر مسیرینه[۱] داخل ائدیلمیشدی. فرانسیز سیّاحی قراف سوْزانه[۲]، آلمانیاداکی «اینن» اونیوئرسیته‌سی‌نین پـروْفئسوْرو کـارل کـوْخ[۳] قافقاز گزینتیلری زمانی قوبایا باش چکمگی ده اونـوتمامیشدیلار. وطـنی‌نین تـاریخینی آراشدیران عبّاس‌قولو آغانین ماراقلی صحبتلری، آنسیکلوْپئدیک بیلیگی اوْنلاری حیران قوْیموشدو. حتّا وجده گلن کارل کوْخ نشری نئچه ایللردن بری روسیادا باش تـوتمایان «گوْلوْستانِ ارم»ین آلمانیادا چـاپینا سـوْز وئـرمیشدی. پـروْفئسوْر کُـرسی‌سی[۴] تـوتماغا حاضرلاشان و بو مقصدله ده ایکی ایللیک گئنیش علمی پروْقراملا شرق سیاحتینه چیخان کازانلی گنج توْرکوْلوْق بئرئزین[۵] ده معلّمی میرزه کاظم‌بگین توْصیه‌سی ایله بیر نئچه گوْن قوبادا «یئرلی عالم» عبّاس‌قولو آغانین ائوینده قالمیش، اوْنـون زنگـین کـتابخاناسی ایـله تانیش اوْلموشدو.

قوبادا باکیخانوْف «تهذیب اخلاق» و «نصیحت‌نامه» اثرلرینی یازدی. بو کـتابلاردا گنجلیگین دوْزگوْن تربیه‌سینی جمعیّتین انکشافی اوْچوْن باشلیجا عامللردن بیری حساب ائدن عـالم-شـاعرین مـعارفچی بـاخیشلاری و اخـلاقی[۶] گـوْروْشـلری اوْز عکسـینی تاپمیشدی. هله تیفلیسده ایکن باش حاکم دفترخاناسی‌نین ترجمه‌چیسی سرگرد مـیرزه محرّمله بیرلیکده قلمه آلدیقلاری «کشف الغرائب» اثری اوْزریـنده‌کـی سـوْن تـمامـلاما ایشلری ده قوبادا آپاریلمیشدی. یئنی اثرینده عبّاس‌قولو آغا یالنیز بیر جـوْغرافـی‌شناس کیمی چیخیش ائتمیردی، اوْنو عینی زماندا آمئریکا بیرلشمیش ایالتلری‌نین[۷] سـئچدیگی مترقّی و دئموْکراتیک دوْلت قورولوشو ـ جمهوریّت[۸] ایده‌لری ماراقلاندیریردی. همین دوْرده عالم فـلسفه و رسـمی[۹] مـنطق پـروْبلئملرینه حـصر اوْلونـموش «عـین المـیزان»

---

۱) «اوْ.م.»: مارشروتونا (marşrut)

2) Susané

3) Karl Koch

۴) «اوْ.م.»: کافئدراسی (kafedra)

5) I.N.Berez

۶) «اوْ.م.»: ائتیک (etik)

۷) «اوْ.م.»: اشتاتلاری‌نین (ştat)

۸) «اوْ.م.»: رئسپوبلیکا (respublika) [بوْتوْن متنده دَ ییشدیریلمیشدیر. (ک)]

۹) «اوْ.م.»: فوْرمال (formal)

رساله‌سینی[1] ده باشا چاتدیرمیشدی. عبّاس‌قولو آغا عرب دیلینده یازدیغی بو اثرین نسخه‌سینی ال‌یازیسی ایله[2] کازانا، دوْستو میرزه کاظم‌بگه گوْندَرمیشدی.

آنسیکلوپئدیست باکیخانوْفون قوبادا یاراتدیغی اثرلردن بیری ده نجوم علمینه[3] حصر ائدیلمیش «اسرار الملکوت» ایدی. اوْ، اثری اوّلجه فارس دیلینده یازمیش، سوْنرا ایسه عربجه‌یه ترجمه ائتمیشدی. «اسرار الملکوت»دا کوْپئرنیکین گوْنش‌مرکزلیک[4] سیستمینی مدافعه ائدن عالم اؤز فکرلرینی، داها دقیق دئسک، بو سیستمین حقیقته‌اویغونلوغونو قرآن آیه‌لری ایله ده تصدیقله‌ییر و اثباتا یئتیریردی.

باکیخانوْفون یئددی ایللیک قوبا مأذونیّتی دؤروْنده یاراتدیغی ان دقّت‌لایق علمی اثر ایسه، شبهه‌سیز، «گولوستانِ ارم» ایدی. آذربایجان تاریخینه دائر فارس دیلینده یازدیغی بو کتابی عبّاس‌قولو آغا سوْنرالار تیفلیسه لهیستانلی شاعر لادوْ-زابلوْتسکی‌نین[5] یاردیمی ایله روس دیلینه چئویره‌رک «ایمپئراتوْر آدینا علملر آکادئمیسی»نه تقدیم ائتمیشدی. آکادئمیسین‌لر دوْرن[6] و بروْس[7] اثره یوْکسک قیمت وئرسه‌لر ده، اوْنون خزینه حسابینا چاپینی مصلحت بیلمه‌میشدیلر. ایمپئراتوْر عبّاس‌قولو آغانین کوْنلوْنو خوْش ائتمک اوْچوْن اوْنو بریلیان اوْزوْکله مکافاتلاندیرمیشدی. اثر ایسه چاپ اوْلونمامیشدی.

قوبادا کئچن ایللر باکیخانوْف - شاعرین ده یارادیجیلیغی‌نین جوْشغون و محصولدار دؤورو ایدی. «مشکوٰة الأنوار» منظومه‌سی، چوْخلو غزللر، قصیده‌لر، مخمّسلر، مثنویلر، مستزادلار، رباعیلر، تمثیلی[8] شعرلر، منظوم مکتوبلار و.س. بو دؤورده یارانمیشدی. کلاسیک شرق شعری عنعنه‌لرینه دریندن بلد اوْلان قدسی، بو عنعنه‌لری دوام ائتدیرمکله یاناشی شعرین سوْسیال کَسَرینی، اجتماعی دَیَرینی ده آرتیرماغا چالیشیردی. «هنرمی، ای قدسی، خالقا اذیّت؟ مردسن‌سه، ائت خالقین دردینه درمان» - دئیه شاعرین بیر سیرا کوْنوْل‌اوْخشایان شعرلری حقیقتاً ده یارالی اوْرکلره مرهم تمثالیندا

۱) «اوْ.م.»: تراکتاتین (traktat)
۲) «اوْ.م.»: آوتوقرافلا (avtoqraf)
۳) «اوْ.م.»: آستروْنوْمیایا (astronomiya)
۴) «اوْ.م.»: هلیوسئنتریک (heliosentrik)
5) Lado-Zablotski
6) B.Dorn
7) M.Brosse
۸) «اوْ.م.»: آللئقوْریک (alleqorik)

ایدی. آنا دیلینده قلمه آلدیغی «شکلین گؤستریر»، «بسم‌الله» ردیفلی شعرلرینه کئچن اثرده یازیلان چوْخ‌سایلی نظیره‌لر قدسی شعری‌نین کامل‌لیک ذروه‌سینه چاتدیغی‌نین ثبوتو ساییلا بیلر.

۱۸۴۲-جی ایل قافقازین باش حاکمی، ژئنئرال قوْلوْوین[1] عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْفو یئنیدن حربی خدمته چاغیردی. تیفلیسدن اوزاقدا کئچیردیگی ایللر عرضینده اوْ، دوْلت خدمتینده سایلیمیشدی. آمّا سربست‌لیگینی ساخلامیشدی، اوْرگی ایسته‌ین ایشلرله مشغول اوْلموشدو. ایندی ایسه سئومه‌دیگی، سئوه بیلمه‌دیگی قوللوق ایشلری یئنه ده بوْتوْن جان‌سیخیجی‌لیغی ایله اوْنون واختینی، انرژیسینی اوْداجاقدی. تیفلیسه قاییدان عبّاس‌قولو آغا یگانه تسلّینی شاعر میرزه شفیعین ائوینده توْپلاشان «دیوان حکمت» مجلسینده تاپمیشدی. میرزه شفیعین، میرزه یوسفین، میرزه فتحعلی آخوندوْفون، آلمانلی قوْناق فریدریخ بوْدئنشتئدت‌ین[2] بیر آرایا گلدیگی بو شعر مجلسینده اوْ، شعری‌نین ازلی‌لیگی و ابدی‌لیگی اوْنوْنده خیردا قایغیلارین منگنه‌سیندن اوزاقلاشیردی. عبّاس‌قولو آغا گئنیش‌لیگه جان آتیردی.

اوزاقلاشماق لازم ایدی بو محیطدن. آرتیق بیر ترجمه‌چی کیمی یئرینی توتاجاق آدام وار ایدی. گنج میرزه فتحعلی آخوندوف نئچه ایللر ایدی کی، تیفلیسده ایدی، کفایت قدر تانینیر، ساییلیردی.

۱۸۴۵-جی ایلده عبّاس‌قولو آغا قافقازین یئنی فرمانداری قراف ووْروْنتسوْفدان[3] یاخین و اوْرتا شرقه بیر ایللیک سیاحت اوْچوْن اجازه آلدی. سوْن دایاناجاغی مکّه اوْلان بو سفرین مسیری ایراندان، توْرکیه‌دن کئچیردی. بو اوْلکه‌لرده باکیخانوْفو عالم، شاعر و دوْلت خادمی کیمی یاخشی تانیییردیلار. ایران شاهی اوْنو بؤیوْک قوْناق‌پرورلیکله قبول ائتمیش و ایکینجی درجه‌لی «شیر و خورشید» نشانی[4] ایله مکافاتلاندیرمیشدی. عثمانلی سلطانی عبّاس‌قولو آغایا ایکی ساعاتدان چوْخ دوام ائدن گؤروْش قبولو[5] وئرمیشدی.

1) E.A.Qolovin
2) Fridrich Bodenschtedt
3) Vorontsov
۴) «اوْ.م.»: اوْردئنی (orden)
۵) «اوْ.م.»: آئودیئنسیا (audiensiya)

سلطانین بو لطف‌کارلیغی‌نین سببلرینی آراشدیران آلمان قزئتلری عبّاس‌قولو آغانی شیخ شاملین نماینده‌سی کیمی معرّفی ائتمیش، یاخین شرق سیاحتینی شامل حرکاتینا یاردیم توْپلاماق فعالیتی کیمی قیمت‌لندیرمیشدیلر. روس سارایی اوْنون سفرینی گیزلی بیر عصبی‌لیک و ناراحاتلیقلا ایزله‌ییردی. بیر سوْزله، عالَم بیری-بیرینه دَیمیشدی و اوْنا گوْره ده روسیانین ایرانداکی سفیری، کنیاز دوْلقوْروکین‌ین[1] باکیخانوْفون اوْلوْم خبرینی آلان کیمی پئتئربورقا یازدیغی «اوْ اوْلموْشدوْر و دئمه‌لی ایران نشانینی گزدیره بیلمه‌یه‌جکدیر» جمله‌سینده‌کی راحاتلیق و سئوینج حسّینی دویماق چتین دئییلدیر. اوْ، اوْلموْشدوْ، دئمه‌لی بو نگران طبیعتلی، دائم آختاران، آرایان، اوْزوْنوْ ده، باشقالاری‌نین دا ساکت‌لیگینی پوْزان سرهنگدن بیردفعه‌لیک جانلارینی قورتارمیشدیلار.

... کنیاز دوْلقوْروکین‌ین بو سوْزلری یازماسینا هله بیر نئچه آی قالیردی. حیاتی‌نین مُدرک چاغینا، یارادیجیلیغی‌نین ان بهره‌لی دوْروْنه قدم قوْیان عبّاس‌قولو آغا هله سیاحتینی دوام ائتدیریردی. ایکی آی ایستانبولدا قالدیقدان سوْنرا اوْ، دنیز یوْلو ایله قاهره‌یه گلمیش، بورادا روس کوْنسوللوغو واسطه‌سیله سفر مدّتی‌نین داها بیر آز اوزادیلماسینا نائل اوْلموشدو. قاهره‌دن تَلَسیک مکّه‌یه یوْلا دوْشن عالم سوْن ایللر حیاتی‌نین ان بوْیوْک آرزوسو اوْلان کعبه زیارتینی باشا وورموش، حاجی آدی آلمیشدی.

آنجاق حاجی کیمی وطنه دوْنمک اوْنا قسمت اوْلمادی. مکّه‌دن سوریه‌یه یوْللانان عبّاس‌قولو آغا دوْرد عصر اوّل بو تورپاقدا دریسی دیری-دیری سوْیولموش بوْیوْک هموطنی نسیمی کیمی اوْز اوْلوْمسوْزلوْگوْنه دوْغرو گتدیگینی بلکه ده بیلمیردی...

ژوئن ۱۹۸۵

1) Dolqorukin

قاراباغ پریسی

آشیق پری

گنجه‌دن شریف‌بگ سلطانوْف آدلی مؤلّف «زاکاوکازیه»[1] قزئتی‌نین ۱۹۰۸-جی ایل ۱۲ ژانویه تاریخلی نوْمره‌سینده آوروپادا اونیوئرسیته تحصیلی آلان ایلک آذربایجانلی قیزلاردان لیلابگیم شاه‌تاختینسکی‌نین واختسیز وفاتی مناسبتی ایله یازیردی: «یاخشی آداملار نه قدر آزدیرلار و بیزیم غدّار زمانه اوْنلارلا نه قدر آمانسیزجاسینا رفتار ائدیر! انسان حقیقته، خیرخواهلیغا، ایشیغا جان آتدیغی بیر دوْرده اوْلوْموْن محوائدیجی قوّه‌سی اوْز قربانی‌نین کیملیگی‌نین فرقینه بئله وارمادان آیریلیق حکموْنوْ وئریر. گنج، سینه‌سینده حیات عشقی قاینایان لیلابگیم چادرا محیطی ایله باریشا بیلمزدی. اوْرتا تحصیل آلدیقدان سوْنرا اوْ، یالنیز همین تحصیل‌له کفایتلنمک ایسته‌مه‌دی. سونیسه گنده‌رک لوْزان اونیونرسیته‌سینه داخل اوْلدو، چادرانین و خرافاتین اوْز هم‌وطنلرینه نئجه بوْیوْک ضربه

1) Zakavkazye

ووردوغونو بیر آن بئله اونوتمادان بؤیۆک ماراق و سعیله طبابتی و اجتماعی علملری اؤیرنمگه باشلادی. او، بؤیۆک آرزولارلا یاشاییردی. فقط لیلابگیم ژئننوده خسته‌لنیب اؤلدۆ. لاکین اؤنون خاطره‌سی، اؤنون باشلادیغی خیرخواه ایش چادرانین آلتیندان دا اؤلسا، حیاتا باخماق ایسته‌ینلرین حافظه‌سینده همیشه یاشایاجاقدیر.»

کئچن عصرین ایلی، آیی، گۆنۆ بیلینمه‌ین بیر چاغیندا لیلابگیم کیمی گنج و گؤزل، شرّین، جهالتین هر جوره تظاهرلرینه قارشی اؤنون کیمی باریشماز اؤلان پری آدلی بیر آذربایجانلی قیز دا شوشادا حیاتدان کؤچموشدۆ. او، اؤز نغمه‌سینی اؤخویوب آز یاشادیغی، لاکین محرومیّتلرینی، آجیلیق و یامانلیقلارینی دؤیونجا داددیغی دۆنیادان گئتمیشدی. آشیق پری وفات ائدنده بو حاقدا هئچ یئرده، هئچ بیر سؤز یازیلمامیشدی. غریبه‌دیر، حتّا ساغلیغیندا شاعره‌نی وصف ائتمکده، اؤنا شعر قوشماقدا سانکی یاریشا گیرن معاصرلری ده سوسموشدولار. هر حالدا او نامعلوم ایلین نامعلوم گۆنۆنده جوان یاشیندا، عادتاً بئله حاللاردا دئییلدیگی کیمی، استعدادی‌نین چیچکلندیگی دؤرده حیاتدان گئدن پری حاقّیندا دوروۆموزه تک بیرجه دنه ده اؤلسا، تأسّف نداسی گلیب چاتمامیشدیر.

لیلابگیم عالی تحصیل آلماق اوچون تیفلیسدن ژئننوه قدر چتین (خصوصاً ده او دؤرون آذربایجانلی قادینی اوچون) بیر یول کئچمیشدی. آشیق پری‌نین ایسه حیاتینداکی ان اوزاق سفر، یقین کی، دوغما کندی مارالیاندان شوشایا گلیشی اؤلموشدو. بلکه ده هله ۱۸–۱۷ یاشلی پری مارالیاندا یاشادیغی دؤرده بو بالاجا کند اؤنون شعری‌نین ایستیسینه، اؤدونا قیزینمیش، خالقین حافظه‌سینده تأثیرلی بیر بایاتی‌یا چئوریلمیشدی:

«من آشیق مارالیانا — یول گئدر مارالیانا
نئجه‌سن، بیر آه چکیم — داغلاردا مارال یانا؟»

تیفلیسدن ژئننوه... مارالیاندان شوشایا... مسافه‌لر مختلف اؤلسا دا، سفرلرین مقصدی عینی ایدی. هر ایکی آذربایجانلی قیز اؤزلرینی، اؤز «ملّتی‌نین امضاسینی» تصدیق ائتمک اوچون دوغما ائولرینی ترک ائتمیش، یاخین آداملاری‌نین و قوهوملاری‌نین قایغیسیندان اوزاق دۆشموشدۆلر. محض بو نقطه‌ده تانینمیش اشرافی

نسلیندن اؤلان لیلابگیم ده، والدینلری، اصلی-نسبی حاقّیندا هئچ بیر شئی بیلمه‌دیگیمیز آشیق پری ده سانکی عینی‌لشیر، دوغما باجی‌یا چئوریلیرلر. و اؤراسی دا آیدیندیر کی، اؤزۆنۆن جاذبه‌دار قادین گؤزللیگینی وصف ائدن کیشیلره اؤز توتاراق «بو تعریفلر زنانه نه یاراشیر؟ حاقّ بیلیر کی، من مردانا گلمیشم» - دئین آشیق پری اؤلماسایدی، ادبی-اجتماعی فعالیّت میدانیندا عاغلی، فراستی ایله سئچیلن ناتوانلار، فاطما خانیم کمینه‌لر اؤلماسایدیلار، ۲۰-جی عصرین اوّللرینده تک-توک ده اؤلسا، لیلا خانیملارین اورتایا چیخماسی چوخ مشکل مسئله‌یه چئوریلردی.

آشیق پری حاقّیندا ایلک ادبیّات تاریخچیمیز فریدون‌بگ کوچرلی یازیردی: «آشیق پری اؤز معاصرلری آراسیندا ان ایستکلیسی، عزیزه و محترمه بیر زنان ایمیش. اؤنون وطنی - اصلیسی قاراباغ خانلیغینا متعلّق جبرائیل بخشینده[1]، دیزاق ماحالیندا مارالیان قریه‌سیدیر. زمانِ تولّدۆ و تاریخِ وفاتی معلوم دئییل. میرزه حسنین، کربلایی عبدالله جانی‌زاده‌نین، میرزه‌جان بگین، محمّد بگ «عاشق» تخلّصۆن، جعفرقولو خان «نوا» تخلّصۆن معاصری ایمیش. ابتداءِ تعلیمینی اؤز قریه‌سینده آلیبدیر و ایّامِ طفولیّتدن شعر و غزل سؤیله‌مگه میلی اؤلدوغوندان، هنوز علم کسب ائتمه‌میش سینه‌دن شعرلر دئیرمیش.»

هله آشیق پری‌نی تانییانلارین حیاتدا اؤلدوغو بیر دؤرده فریدون‌بگ کیمی گئنیش علاقه‌لره و زنگین آرشیوه مالک تدقیقاتچی یالنیز بو معلوماتی توپلایا بیلمیشدی.

فریدون‌بگ داها سونرا شاعره‌نین یارادیجیلیغیندان بحث ائده‌رک یازیردی: «آشیق پری‌نین متعدّد شعرلری پریشان اؤراقدا یازیلمیش و بیزیم الیمیزه دۆشنلرینده چوخ سهو و غلطلر واردیر کی، اؤنلاری تصحیح ائتمک دخی مشکلدۆر. خصوصاً اؤنون باغلامالاری و بعضی مربّعاتی کی، ملّا پناه واقفه نظیره اؤلاراق یازیلیبدیر و بیر بیسواد ملّانین واسطه‌سی ایله بیزه گؤندریلیبدیر، ائله املاسیز و دولاشیق خطّ ایله تحریر اؤلونوبدور کی، اؤنلاری مذکور ملّانین اؤزۆندن باشقا بیر کس دۆز اؤخویوب معنا چیخارا بیلمز.»

---

[1] «او.م.»: اویئزدینده (uyezd)

بو دا حیاتدا بختی گتیرمه‌ین شاعره‌نین یارادیجیلیق ارثی‌نین طالعی! کیم بیلیر، آرادان کئچن ایللرده همین «پریشان اۆراغین» نه قدری ابدی‌لیک ایتیریلیب؟ بیسواد ملّالارین یالنیز اۆزلری‌نین باشا دۆشدۆکلری «میخی خطّی» ایله کۆچۆردۆکلری شعرلری ده ایتیریلّنلر سیراسیندا سایماق لازمدیر. اۆنلارا دا اۆخوجو تاپیلمادیغیندان یقین کی، همیشه‌لیک حافظه‌لردن سیلینمیشلر. بیر سۆزله، آشیق پری‌نین ادبی ارثی‌نین طالعی ده اۆنون اۆز طالعی کیمی اوغورلو اۆلماییب. ایندی شاعره‌نین تخمیناً ۵۰-یه یاخین شعری معلومدور. سایجا اۆ قدر ده چۆخ اۆلمایان همین شعرلر آشیق پری‌نین پۆئتیک خطِّمشیینی، اۆنون شخصی حیاتی‌نین معیّن مقاملارینی، معاصرلری ایله مناسبتلرینی اۆیرنمک اۆچۆن امکان وئریر. قیسا بیر عۆمۆر اۆچۆن ایسه اۆ قدر آز اۆلمایان همین شعرلر آرتیق ایکینجی عصردیر کی، اۆز یارادیجیلاری‌نین دا حیاتینی یاشاییرلار، اۆنون دۆشۆنجه و هیجانلارینی گۆنۆمۆزه چاتدیریرلار.

۱۹-جو عصر آذربایجان شعری‌نین ایلک تدقیقاتچیلاریندان اۆلان قافقازشناس عالم بئرژه[1] آشیق پری‌نین ۱۸۲۹-جو ایلده ۱۸ یاشلی یاراشیقلی، گۆزل بیر قیز اۆلدوغونو و آرتیق اۆز غیرعادی پۆئتیک استعدادی ایله مشهورلاشدیغینی یازیر. بو تاریخدن چیخیش ائده‌رک شاعره‌نین دۆغوم ایلینی تخمیناً ۱۸۱۱-جی ایل کیمی معیّن‌لشدیرمک اۆلار. اکثر منبعلرده آشیق پری‌نین چۆخ گنج ایکن وفات ائتدیگی گۆستریلیر. «آذربایجان آشیقلاری و ائل شاعرلری» کتابیندا (باکی، ۱۹۸۳) اۆنون دقیق وفات تاریخی کیمی ۱۸۳۴-جۆ ایل گۆستریلیر. لاکین بو تاریخ، شبهه‌سیز کی، دۆزگۆن حساب اۆلونا بیلمز. چۆنکی آشیق پری «دۆنیا، سنین اعتبارین یۆخ ایمیش، سۆیله گۆروۆم میرزه‌جانی نئیله‌دین؟» مصراعلاری ایله باشلایان قۆشماسیندا، معاصری، ملیّتجه ائرمنی اۆلسا دا، اثرلرینی آذربایجان دیلینده یازیب-یاراتمیش میرزه‌جانین اۆلۆمۆندن دۆغان تأسّف حسّینی بیلدیرمیش، دۆنیانین وفاسیزلیغیندان، عۆمرۆن اعتبارسیزلیغیندان گیلئی‌لنمیشدی. آرشیو سندلری گۆستریر کی، قافقازین باش حاکمی یانیندا شرق دیللری اۆزره ترجمه‌چی

1) A.P.Berje

وظیفه‌سینده چالیشان سرهنگ ۲ میرزه‌جان مَدَتۆف ۱۸۳۷-جی ایل آقوستون ۱۷-ده وفات ائتمیشدیر. دئمه‌لی، اۆنون اۆلۆمۆنه شعر یازان آشیق پری بو زمان هله حیاتدا ایدی.

۳۰-جو ایللرین سۆنلاریندا آشیق پری اۆز طالعینی سئویب-سئچدیگی جوانلا باغلامیشدی. بو باره‌ده شاعره‌نین معاصری محمّد بگ عاشقین «اۆغلانا» ردیفلی قۆشماسیندا معیّن اشاره‌لر وار. «آشیق پری، بیر گفتگو ائشیتدیم. نامزد اۆلموسان بیر شوخ اۆغلانا» - دئیه بیر آتا محبّتی ایله یاناشدیغی پری‌نین حیاتیندا باش وئرن، یاخود باش وئرمکده اۆلان دَییشیک‌لیگه اشاره ائدن محمّد بگ اۆنون «اهلِ حالدان الفتی کسدیگیندن» شکایت‌لنیر، خانین - یعنی جعفرقولو نوانین بو ایشدن خبردار اۆلوب-اۆلمادیغینی سۆروشوردو. قۆشمادا داها سۆنرا میرزه‌جانین اگر ایندی‌یه قدر ساغ اۆلسایدی، آشیق پری‌نین ازدواجینا نئجه مناسبت بسله‌دیگینه ده تۆخونولوردو:

قضانین ایشینی اگر بیلیردی — ال چکیب دۆنیادان چتّین اۆلۆردۆ
سیچراییب قبردن دیشره گلیردی — یئتسَیدی بو خبر اۆل میرزه‌جانا

بو مصراعلار دا ثبوت ائدیر کی، آشیق پری‌نین ۱۸۳۴-جۆ ایلده وفات ائتمه‌سی احتمالی حقیقته هئچ جۆر اویغون گلمیر. منه ائله گلیر کی، آشیق پری ۱۸۴۶-۱۸۴۵-جی ایللرده هله حیاتدا ایدی. بونو شاعره‌نین جعفرقولو خان نوایا مراجعتله یازدیغی آشاغیداکی مصراعلارا اساساً احتمال ائتمک اۆلار:

ای پری، تعجیل ائت سؤالیندا سن — نقصان یئتیریبسن کمالیندا سن
ایندی زورنا چالماق خیالینداسان — اۆنو گرک آخرتده چالاسان

بو شعرین اۆز یارانما تاریخچه‌سی وار. قیرخینجی ایللرین اۆرتالاریندا آرتیق ۶۵-۶۰ یاشلاریندا اۆلان ژئنرال جعفرقولو خان اسمی[1] شکیلده ده اۆلسا، قاراباغ خانلیغینا یییه‌لنمک اۆچۆن عمیسی مهدی‌قولو خانین یگانه وارثی، ۱۵-۱۴ یاشلی

۱) «اۆ.م.»: نۆمینال (nominal)

خورشیدبانویا ائولنمک آرزوسو ایله یاشاییردی. گنجلیک ایللرینی پتئربورقدا کئچیرن و اوْزوْنوْ مدنی، دونیاگؤرموْش بیر آدام کیمی تـانیتماغا سـعی ائـدن آهـیل ژئـنئرالیـن بـو یوْنگوْل‌بئیین حرکتی معاصرلرینی حدّت‌لندیرمیشدی. معاصرلری‌ین «نوا» تخلّصوْ ایـله شعرلر یازان و انصافاً پیس ده شاعر اوْلمایان جعفرقولو آغایا گؤندردیکلری چوْخ‌سایلی، امضالی و امـضاسیز هـجو و مـنظوم مکـتوبلاردا اوْنـون یـاشینا و مـؤقعینه یـاراشـمایان اوغورسوز سئوداسی طعنه، مذمّت هدفینه چئوریلمیشدی. چـوْن گوْمـان کـی، شـوشایا جعفرقولو خانین دعوتی ایله گلن و اوْنا معیّن درجه‌ده ارکی چـاتان آشـیق پـری ده بـو قـوْشمانی خـانی مـذمّت‌له‌مک، اوْنـو یـئرسیز حـرکتیندن چکـیندیرمک مـقصدی ایـله یازمیشدی.

سوْنرا ایز ایتیر و آشـیق پـری‌نین آدیـنا بـیر ده مـیرزه یـوسفین ۱۸۵۶–جـی ایـلده تئمیرخانشورادا چاپ ائتدیردیگی «مجموعهٔ واقف و دیگـر مـعاصرین» کـتابیندا راست گلیریک. واختی ایله میرزه‌جان مدتوْفون تشویقی ایله واقفین شعرلرینی توْپلایان میرزه یوسف اوْنلاری کتاب شکلینده چاپا حاضرلایاندا واقف ادبی مکتبی‌نین دوامچیلاریندان بیری اوْلان آشیق پری‌نین شعرلرینی ده بو مجموعه‌یه سالماغی ضـروری سـایمیشدی. گؤروْنوْر، همین ایللرده شاعره‌نین آدی آشیقلار و عموماً شعر هـوسکارلاری آراسـیندا کفایت قدر یاییلمیش ایمیش. ۱۸۶۷–جی ایلده لئیپسیقده «آذربـایجاندا مشـهور اوْلان شعرانین اشعارینا مجموعه‌دیر» کتابینی چاپ ائتدیرن بئرژه ده آشیق پری‌نین یارادیجیلیغی اوْزریندن سکوتلا کئچمه‌میشدی.

کئچن عصرین ۸۰–جی ایللرینده آذربایجانلی شاعره‌نین اثرلری ایله تانیش اوْلماق امکانی قازانان شرق‌شناس قولاک[1] اوْنون میرزه‌جان مدتوْفلا مشهور دئییشمه‌سینه اشاره ائده‌رک یازیردی کی، «بیز آوروپالیلار اوْچوْن معصوم، خـیال‌پرور آشـیق پـری کـؤبود، حسّیاتلی ائرمنی میرزه‌جاندان مـقایسه‌یه‌گـلمز درجـه‌ده یوْکسکـده دایـانیر. حـقیقتاً ده، ماوراءقافقاز مسلمانلاری آشیق پری کیمی بیر شاعر قادینلا فخر ائده بیلرلر. هم ده آشیق

1) N.I.Qulak

پری ماوراءقافقازین توْرک قادینلاری آراسیندا یگانه استثنا تشکیل ائتمیر.» شـاعره‌نین قوْشمالاریندان نمونه‌لره دئمک اوْلار کـی، ۱۹–جـو عـصرده تـرتیب اوْلونـموش بوْتوْن مجموعه‌لرده تصادف ائدیلیر. اوْز ظاهری گؤزللیگی، ملاحتی ایله یـارادیـجیلیغینداکـی صمیمیّتی، ظریفلیگی مهارتله بیرلشدیرن، بونلارین بیرینی دیگری ایله تماملایان آشـیق پری تکجه معاصرلری‌نین دئییل، سوْنراکـی ادبـی نسـیللرین ده دقّت مـرکزینده دایـانان جاذبه‌دار بیر شخصیّت اوْلموشدور.

شاعر–آشیق معاصرلری ایسه آشیق پری‌نین وصـفینده سـانکی بـیر–بـیرلری ایـله یاریشا گیرمیشدیلر. شاعره اوْنـلارین قـوْشما و گـرایـلیلاری‌نین لیـلی‌سینه، زهـره‌سینه، شیرین‌ینه چئوریلمیشدی.

فریدون‌بگ کوْچرلی‌نین «زیاده معرفتلی، خـوْش‌خُلق و صـاحب‌جمال بـیر ذات» کیمی معرّفی ائتدیگی شوشالی شاعر میرزه حسن:

غـنچه لطـافتلی، لاله اوْزلوْسـن — مستانه باخیشلی، خمار گؤزلوْسن
شیرین حرکتلی، شکر سؤزلوْسـن — یوْخدور یئر اوْزوْنده مثالین سنین

دئیه پری‌نین گؤزللیک و عاغلینی گیزلَدیلمه‌ین بیر غرورلا وصف ائدیردی. بو ایکی شاعر آراسیندا چوْخ اینجه مناسبتلره سؤیکَنن صمیمی دوْستلوق وار ایدی. پری اوْزوْندن بـیر نئچه یاش بؤیوْک اوْلان میرزه حسنی بلکه ده یالنیز شاعر قادینلارا خاص اوْلان بیر محبّتله سئویردی. بو سئوگیده بیر آنا نوازشی ده واردی، گنج قادین عشوه‌سی ایدی. ۱۸۳۳–جوْ ایلده شکیده‌کی روس دژبانلیغی[1] دفترخاناسیندا ترجمه‌چی ایشله‌ین میرزه حسن آغـیر خسته حالدا عؤمروْنوْن سوْن گوْنلرینی یاشاماق اوْچوْن وطنی شوشایا گلنده آشیق پری «نه یاتیبسان لحاف بستر ایچینده؟ بیمارمیسان، نه‌دیر بو حالین سنین؟» – مصراعلاری ایله باشلایان قوْشماسی ایله شاعره مراجعت ائتمیش، اوْنون تئزلیکله ساغالماسی اوْچوْن دعا ثناسینی اسیرگه‌مه‌میشدی:

۱) «اوْ.م.»: کوْمئندانتلیغی (komendant)

بـــار الهـــی گۆلزاریـــنا قـــییماسین   خسته دۆشۆب، بیمارینا قـــییماسین
شیرین-شیرین گـفتارینا قـــییماسین   باغیشلاسین قـاشی هـلالین سنین

اۆلۆم یاتاغینا دۆشن میرزه حســن بـو قـۆشمانی جـوابسیز قـۆیمامیش، «بـو غـم بسترینده، محنت ایچینده، دائم فیکریمده‌دیر خیالین سنین» مصراعلاری ایـله بـاشلایان قۆشماسی ایله پری‌یه بسله‌دیگی صـاف دۆسـتلوق، صـداقت دویـغولارینی حیاتی‌نین سۆنونا کیمی اوٚرگینده یاشاداجاغینی بیلدیرمیشدی. همین سۆن ایسه لاپ تئزلیکله گلیب چاتمیشدی. ۱۸۳۳–جۆ ایلده آشیق پری شوشادا اۆزۆنۆن ان یاخشی دۆستلاریندان بیری ایله ابدی وداعلاشمیشدی...

قاراباغلی شاعر اسدبگ وزیروٚف دا آشیق پری‌نین کلاسیک شرق گۆزللیگینه خاص پۆئتیک تمثالینی[1] یاراتماق هوسیندن اۆزۆنۆ ساخلایا بیلمه‌میشدی. معاشره‌یه قـۆشولان باشقا معاصرلری کیمی اسد بگین ده شعرلرینده وصف ائتدیگی پـری مـحبّتی اصـلینده رمزی ماهیّت[2] داشییردی – پری‌نین سیماسیندا شاعر گۆزللیگه، تـمیزلیگه، صـمیمیّته و هارمونی‌یه اوٚز مناسبتینی بیلدیرمیشدی. قۆشماداکی آشاغیدا مثال گتیره‌جگیم مصراعلار اصلینده عنعنه‌وی وصف، ترنّم ماهیّتی داشیسا دا، آشیق پرینی کلاسیک شعرده‌کی گۆزل تشبیه‌لری[3] ایله بیر سیرایا قۆیماق باخیمیندان دقّتی داها چوٚخ چکیر:

عـــارضیندیر گۆنش، جـمالیندیر آی   هـنج نـازنین اوْلا بـیلمز سـنه تـای
غمزه‌ن قاتل، کیرپیگین اوْخ، قاشین یای   قـــامتیندیر سـرو خـرامـان، پـری

آشیق پـری‌نین شـوشادا سـیخ انسیّت سـاخلادیغی، پۆئتیک یـاریشا گـیردیگی معاصرلریندن بیری ده عاشق تخلّصۆ ایله کلاسیک و خالق یارادیجیلیغی اسلوبوندا گۆزل شعرلر یازان زنگیلانلی محمّد بگ ایدی. مـحمّد بگ ۸۵ ایـللیک عـۆمرۆنۆن چـوٚخونو شوشادا کئچیرمیشدی. بورادا آذربایجان و فـارس دیـللرینده اوٚز دۆروٚنـه گـوٚره مکـمّل

۱) «اوْ.م.»: پوْرترئتینی (portret)
۲) «اوْ.م.»: خاراکتئر (xarakter)
۳) «اوْ.م.»: اوْبرازلاری (obraz)

تحصیل آلمیشدی. اوْ، قاسم‌بگ ذاکر، جعفرقولو خان نوا، مـیرزه‌جان مـدتوف و مـیرزه حسنله یاخین دۆست ایدی. شوشایا گلدیکدن آز سوْنرا پری ده بو تکلّف‌سوْز[1] شاعرلر مجلسی‌نین عضولری سیراسینا قاتیلمیشدی. آتاسی یاشیندا اوْلماسینا باخمایاراق آشیق پری ایله محمّد بگ آراسیندا صنعت یاریشی باشلانمیشدی.

خوْش یارادیب سنی اوستادِ ازل   حُســنِ وجـاهتده یکتایِ بـدل
دیزاق ماحالیندا سنین تک گـوْزل   حـاقدان ایستـه‌میشم، بـیقرار اوْلا

دئیه معاصرلریندن گئری قالمایاراق آشیق پرینی وصف ائدن محمّد بگ عینی زماندا جوان شاعره‌دن ۳۵-۳۰ یاش بؤیۆک اوْلدوغونو دا اونوتمور و بونا گوْره ده یئری گـلنده اوْنـا نصیحت وئرمگه، باشینا عاغیل قوْیماغا دا تشبّث گـوْستریردی. «معشّرین هـر بـندینی آچارسان، من آچمارام، یئنه اوْزوْن آچارسان» - دئیه قـوْشمالاری‌نین بـیرینده پـری‌نین پوْئتیک اوستالیغینی و آشیقلیق مهارتینی اعتراف ائتمک مجبوریّتینده قـالان مـحمّد بگ، عینی زماندا اوْنو اجتماعی مسئله‌لره حـدّیندن آرتـیق مـاراق گـوْسترمکدن و جسـارتلی چیخیشلاردان چکیندیرمگه چالیشیردی. اوْنون آشاغیداکی مصراعلاری جوان شاعره‌یه هم نصیحت ایدی، هم ده خبردارلیق:

الینده‌کی باده اوْلسون، ساز اوْلسون   حرکتین عشوه اوْلسون، ناز اوْلسون
یئکه یئردن دانیشماغین آز اوْلسون   دوْشرسن بـیر دریـن دریـایا، پـری

محمّد بگ عاشق، جوان شاعره ایله شعرلشمه‌لرینده بعضاً سوْز تاپماییب «فـهم و فراسته‌ده یوْز سن تک پری، گـرک مـحمّده خـدمتکار اوْلا» - تـیپلی پـوْئتیک بـیاناتلارلا یاخاسینی بیر کنارا چکمگه چالیشسا دا، آشیق پری‌نین قوْشمالاری اوْنلارین مـوْلّفی‌نین گئنیش، هرطرفلی بیلیگیندن، کلاسیک آذربایجان و شرق شعرینه یاخین بلدلیگیندن خبر وئریر. مـحمّد بگـه جـواب اوْلاراق یـازدیغی «اوْیـناشیر» ردیـفلی قـوْشماسیندان مـثال

۱) «اوْ.م.»: غیرِفوْرمال

گتیره‌جگیم سوْن بند بو باخیمدان دقّته‌لایقدیر:

پری‌یم، خالق آرا اوْلموشام باجی　　کیمسه‌نین کیمسه‌یه یوْخ احتیاجی
بلخ و بخارانین، هندین خراجی　　زنخداندا سیاه خاللار اوْیناشیر

چوْخ احتمال کی، فارس دیلینی بیلن و کلاسیک فارس شعرینی اوْریژینالدا اوْخویان آشیق پری بو بندده آد چکمه‌دن محمّد بگین دقّتینی حافظین

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

مصراعلاری ایله باشلایان غزلینه و تیمورلنگله شاعرین بو غزل اطرافینداکی مشهور دیالوقوْنا یوْنَلدیر. روایته گوْره، غزلی اوْخویان تیمور حافظی یانینا چاغیراراق نه اوچوْن اوْنون مینلرله عسکرین حیاتی باهاسینا فتح ائتدیگی شهرلری بئله سخاوتله گوْزللرین بیر خالینا باغیشلادیغینی سوْروشموش، حافظ ایسه جیریق عباسینی گوْستره‌رک الی‌آچیقلیغیندان بو گوْنه قالدیغینی سوْیله‌میش و بو حاضرجوابلیغی ایله حکمدارین غضبیندن خلاص اوْلا بیلمیشدی. آشیق پری بیر مصراع ایله مشهور روایتی شوشا محیطینده کلاسیک شعرین ماهر بیلیجی‌لریندن سایلان محمّد عاشق بگه چاتدیرمیشدی.

شاعره‌نین جسارتی و هئچ کیمدن، هئچ نه‌دن چکینمه‌دن همیشه حقیقتی دئمه‌سی اوْنون یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز جعفرقولو خانا مناسبتینده داها آیدین نظره چارپیر. ذاکرین اوْز طنزلرینده[1] «یئکه‌پر» آدی ایله خاطرلادیغی، بعضاً گیلئی‌لندیگی، بعضاً ایسه طنز هدفینه چئویردیگی جعفرقولو خان خاصیّت، شخصیّت[2] اعتباری ایله ضدیّتلی آدام ایدی. جوانلیق ایللرینی وطندن اوزاقلاردا کئچیرن، خالقدان اوزاق اوْلان بو ژنئرالین ساده خالق دیلینده، خالق روحوندا قلمه آلینمیش شیرین، اوْرگه‌یاتان قوْشمالاری اوْنون اینجه ذوق صاحبی اوْلدوغوندان، فوْلکلورا باغلی‌لیغیندان و آنا دیلینه بلدلیگیندن خبر وئریر.

1) «اوْ.م.»: ساتیرالاریندا (satira)　2) «اوْ.م.»: خاراکتئر (xarakter)

لاکین جعفرقولو خانین شخصی حیاتی، اوْنون تؤرتدیگی فتنه-فسادلار، قوردوغو توطئه‌لر، ذاکر دئمیشکن، «اهل بیتین رنگ روحونو سوْلدورماسی و ظلم و ستمله عالمی دوْلدورماسی» بو گوْمانی معیّن درجه‌ده پوچا چیخاریر.

«کاوکاز» قزئتی اوْزوْنوْن ۱۸۴۷-جی ایل نؤمره‌لریندن بیرینده جعفرقولو خانین شخصی حیاتیندان بحث ائده‌رک یازیردی کی، بعضاً اوْ، بوْتؤو بیر گئجه-گوْندوْزو[1] آز قالا عینی حالتده[2] قمار ماساسی آرخاسیندا کئچیریر، ان اینانیلماز[3] مَبلغ بئله اودوزدوقدا، اوْزوْنوْ اشرافجاسینا سوْیوق‌قانلی آپارماغی باجاریر، سوْنرا ایسه عینی هوس و احتراصلا ایکی-اوْچ گوْن دوام ائدن سس-کوْیلوْ، دبدبه‌لی اوْوا چیخیر. فریدون بگ کوْچرلی ده سانکی بو معلوماتی تاملایاراق گوْستریردی کی، «خانِ مذکورو گوْروْب ائشیدنلرین روایتینه گوْره، اوْنون سفرهٔ احسانی مجمعِ فقرا و موْقعِ مساکن و ضعفا اوْلماییب، بلکه لوْتو-پوْتو ییغینجاغی، اوْیونباز، قوشباز و شعبده‌سازی محلّی اوْلوبدور.» آشیق پری بو جوْر هارین طبیعتلی، انسان لیاقتینه قیمت قوْیمایان قوْلوزوْرلونون دیک گوْزلری‌نین ایچینه

خانزاده‌سن، من تانیرام سوْزوْندن　　اَیری دئمه، دوْغرو سوْیله دوْزوْندن
ظالملیقدا خبرین یوْخ اوْزوْندن　　هر یئرده دئییرلر راه‌بُر سنه!

سوْزلرینی سوْیله‌مگه اوْزوْنده قوّه و جسارت تاپمیشدی. باشقا بیر قوْشماسیندا ایسه اوْ، عینی جسارتله جعفرقولو خانین کوْبودلوغونا، اعیان و شعر-عرفان اهلینه یاراشمایان غیرکامل‌لیگینه اشاره ائده‌رک دئییردی:

آدام بیلدیک، بیز ده گلدیک آدینا　　آداملیغی قانماییبسان هله سن

یقین کی، جعفرقولو خاندان اوْزو قوشو-ترلان پئشکئش آلدیغینا گوْره اوْنا اوزون بیر شعر اتحاف ائدن محمّد بگ آشیق پرینی «یئکه یئردن دانیشماماغا» چاغیراندا اوْنا، ایلک

1) «اوْ.م.»: سوُتکانی (sutka)　2) «اوْ.م.»: پوْزادا (poza)
3) «اوْ.م.»: فانتاستیک (fantastik)

نۆبه‌ده، خانلا رفتاریندا احتیاطلی اۏلماغی خبردارلیق ائدیرمیش. لاکین عنوانینا دئدیگی سرت سؤزلره، تیکانلی افاده‌لره باخمایاراق جعفرقولو خان دا پری‌نین جلب‌ائدیجی قادین گؤزللیگینه لاقید قالا بیلمیر، اۏنون قارشیسیندا اۆزۆنۆ ایتیریردی. بلکه ده پری اۏنون ظالملیغینی، غدّارلیغینی آچیق-آشکار اۆزۆنه دئین یگانه آدام ایدی. خان ایسه بونون مقابلینده اۆزۆنۆ جنگاور کیمی آپاریر، آشیق پرینی اۏریژینال تشبیه‌لرله[1] وصف ائدیر، اۏنون زواللی عشق دیوانه‌لرینی مهارتله تۆرا سالان حیله‌گر و یاراشیقلی طاووس قوشونا بنزَدیردی:

تۆکمک اۆچۆن زلفه وورما شانه‌نی ... یۏلا آپار گؤرنده دیوانه‌نی
سَپیبسن اۆزۆنه خالدان دانه‌نی ... قۏیوبسان اۆزۆنه زلفدن تله سن

گؤرۆنۆر، «ینکه‌پرین» ده عادی انسان حالینا دۆشدۆگۆ، اۏنون دا تمام دَییشدیگی، باشقالاشدیغی آنلار، مقاملار اۏلورموش...

نهایت، آشیق پری‌نین دۏستلاری، پرستشکارلاری ایچریسینده میرزه‌جان مدتۏفون رنگارنگ[2] سیماسی دقّتی جلب ائدیر. عمیسی، سرلشکر والثریان مدتۏف[3] قافقاز مسلمانلارینا، ایلک نۆبه‌ده ایسه آذربایجانلیلارا حدسیز پیسلیکلر ائتدیگی حالدا، میرزه‌جان اۏنلارین یاخین دۏستو ایدی. سۏنرالار اۆزۆ ده ائرمنی وحشی‌لیگی‌نین قربانی اۏلموش فریدون بگ کۏچرلی یازیردی کی، «میرزه‌جان بگ اگرچه ملیّت جهتینجه ائرمنی ایدی، ولی اخلاق و عاداتجا مسلمانلاردان سئچیلمزدی. مسلمانلارا چۏخ یاووُق اۏلدوغو اۆچۆن اۏنون افکار و حسیّاتی مسلمان افکار و حسیّاتی ایدی، نشست و برخاستی اۏنلار ایله ایدی. اۏز قۏمۏندن آرتیق مسلمانلاری دۏست توتاردی.»

آذربایجان، فارس، روس دیللرینی یاخشی بیلن میرزه‌جان اوّلده ده قید ائتدیگیم کیمی، قافقاز باش حاکمی دفترخاناسیندا ترجمه‌چی ایدی. ژئنئرال یئرمۏلۏفون دؤرۆنده میرزه‌جان مدتوفون بخت‌اولدوزو پارلامیشدی. قافقازین غضبلی حاکمی اۏنو سئویردی،

---

۱) «اۏ.م.»: ائپیتئتلرله (epitet) ۲) «اۏ.م.»: کۏلۏریتلی (kolorit)
3) Valerian Madatov

اۏنا اینانیردی و سفرلری زمانی دا میرزه‌جاندان آیریلمیردی. لاکین تئزلیکله یئرمۏلۏفو قراف پاسکئویچ عوض ائله‌دی و دیری‌باش ائرمنی‌نین ارک‌اۏیونلوگۆنه سۏن قۏیولدو. پاسکئویچ یئرمۏلۏفون یاخین آداملارینا شبهه ایله یاناشیردی. میرزه‌جان دا شبهه‌لیلر سیراسینا دۆشدۆ. ۱۸۲۷-جی ایلین سۏنلاریندا پاسکئویچ اۏنا استعفایا چیخماغی تکلیف ائتدی. بیر ایل سۏنرا ایسه میرزه‌جان مدتوف سروان[1] حسین‌بگ و استوار[2] احمدآغا محمّدۏفلا بیرلیکده مختلف وظیفه جُرملرینه گؤره شاماخیدا محکمه مسئولیّتینه جلب ائدیلمیشدی.

نه بیر غمخوار، نه بیر دوستِ یگانه ... تمامِ آشنا اۏلدو بیگانه
سالدین آخر، فلک، منی زندانه ... قۏیمادین غصّه‌دن جان آزاد اۏلسون

مصراعلارینی دا، گؤرۆنۆر، میرزه‌جان ائله همین دؤرده، بلکه ده زنداندا یازمیشدی.

باروُن رۏزئنین حاکمیّتی دؤرۆنده میرزه‌جان نه‌اینکی برائت قازاندی، حتّا یئنیدن منصب پلّه‌لری ایله ایرَلیله‌مگه باشلادی.

هر جۆر شرایطه اویغونلاشماغی باجاران بو زیرک قاراباغ ائرمنیسی روس اۏردوسونون افسریندن داها چۏخ اهلِ‌کیف مجلس آشیقلارینی خاطرلادیردی. اۏنون یانیندا همیشه بادام آدلی یاراشیقلی بیر اۏغلان اۏلوردو. بادام اۏردونون یۆکسک رتبه‌لی افسرلری‌نین، یئرلی بگلرین اشتراک ائتدیکلری ضیافت مجلسلرینده میرزه‌جانین قۏشما و گرایلیلارینی سازین مشایعتی ایله اۏخویوردو. اۏ، اۏز اوستادی ایله بیرلیکده شوشادا، ائله‌جه ده پری‌نین دۏغما کندی مارالیاندا اۏلموش، آشیق پری‌نین مجلسلرینده اشتراک ائتمیشدی. شاعره‌نین «ائیله‌دین» ردیفلی گرایلیسینداکی

سایمادین سلطانی، خانی ... ائله‌ییبسن ناحاق قانی
بادام کیمی نۆجوانی ... یئر ایله یکسان ائیله‌دین

---

۱) «اۏ.م.»: کاپیتان (kapitan) ۲) «اۏ.م.»: پراپۏرشیک (praporşik)

مصراعلاریندان آیدین اۏلور کی، شاعره تکجه میرزه‌جانین دئییل، اۏنون شاگردی بادامین دا اۏلوٚموٚنه یاس قورموش،

اۏلوٚبدوٚ بوٚلبوٚلوٚم، لال اۏلوب باغلار   سارالیب-سوٚوولوب گوٚللر، آغـلارام

دئیه طالعین آمانسیزلیغیندان شکایت‌لنمیشدی. بیر-بیری‌نین آردینجا یاخین دوٚستلارینی - میرزه حسنی، میرزه‌جانی، بادامی ایتیرن آشیق پری سانکی اوٚلکی شن‌لیگینی، شوخلوغونو غیب ائده‌رک بدبین‌لیگه قاپیلمیش، اۏنون شعرلرینده کدر، بدبین‌لیک و غم-غصّه مضمونلاری[1] داها بارز شکیلده اوٚزه چیخماغا باشلامیشدی:

پری‌نین دردی طغیاندی   ساکن یئری مارالیاندی
گوٚلوٚم غنچه‌سینده یاندی   بوٚلبوٚللر افغان ائیله‌دی

«چاناقچی[2] مُلکوٚندن گوٚزوٚ یاشلی قاییدان»، «سینه‌سینده شعر، کتاب باغلایان صاحبِ هوش، گوهر کانی» دوٚستونون اۏلوٚموٚ اوٚچوٚن آغلایان بو ساده آذربایجانلی قیزی‌نین بوٚیوٚک اوٚرگی واردی. اۏ، اوٚز ملّتی‌نین اوٚغلو شاعر میرزه حسنی ده، بو ملّتین دیلینه، مدنیّتینه تاپینان ائرمنی میرزه‌جانی دا عینی درجه‌ده قیمت‌لندیرمگی، چتین آنلاردا اوٚز شاعر قلبی‌نین تسلّیسی، اۏخشامالاری ایله اۏنلارین یاردیمینا گلمگی باجاریردی. میرزه‌جان دا

من اوٚزوٚم نصرانی‌یم، آمّا تا کی، گوٚردوٚم سنی
اشـهد بالله ایله اۏلدوم مسلمان، ای پری

دئیه پری‌یه بسله‌دیگی صاف انسانی دویغولارین هر جوٚر دینی حسّلرین فوٚقوٚنده دایاندیغینی بیلدیریردی. آشیق پری‌یه مراجعتله یازیلمیش «سنه» ردیفلی قوٚشماسینداکی

سس وئرنده سنی سسله‌ین بیزیک   آرادا رقیبی پیسله‌ین بیزیک

۱) «اۏ.م.»: موٚتیولری (motiv)
۲) میرزه‌جانین دوٚغولدوغو کند (و.ق.)

سنی غنچه کیمی بسله‌ین بیزیک   حیف، همدم اۏلار آخر خار سنه

مصراعلاری ایله باشلایان شعرینده میرزه‌جانین دا دیگر قلم یوٚلداشلاری ایله بیرلیکده اوٚز کندینی ترک ائدیب شوشایا گلمیش گنج شاعره‌یه قایغی گوٚستردیگینی، اۏنون طالعی اوٚچوٚن ناراحاتچیلیق کئچیردیگینی ثبوت ائتمکده‌دیر.

اۏنلارین دیلدن-دیله دوٚشموٚش دئییشمه‌سی ایسه هم میرزه‌جانین آذربایجان دیلینه و ادبیّاتینا بلدلیگینی، هم ده آشیق پری‌نین دوٚنیاگوٚروٚشوٚنوٚ، سواد و بیلیک دایره‌سینی معیّن‌لشدیرمک اوٚچوٚن کفایت قدر معلومات[1] وئریر. بو دئییشمه‌دن آذربایجانلی شاعره‌نین اسلام و مسیحیت دینلری‌نین اساس احکاملارینا، طالع‌بین‌لیک[2] و نجوم علمی[3] ایله باغلی معیّن تصوّرلره، یئر حاقّیندا نظری[4] علمین مدّعالارینا بلد اۏلدوغو آیدینلاشیر. آشیق پری میرزه‌جانی دوٚنیانین سیرلرینه آشنا اۏلماغا چاغیریر، اۏنو موٚجود تصوّر و آنلاییشلارین ماهیّتینه ائنمگه سسله‌یير، ادبیّات و صنعت حاقّیندا اوٚز فکرلرینی بوٚلوٚشوٚر. یوخاریدا استناد ائتدیگیم اوکراینلی شرق‌شناس قولاک حاقلیدیر کی، بو دئییشمه‌ده دوٚنیایا داها فلسفی و پوٚئتیک نظرلرله باخان آشیق پری، صِرف عمل اهلی[5] کیمی چیخیش ائدن میرزه‌جاندان قات-قات اوٚستوٚن و جاذبه‌دار گوٚروٚنوٚر.

آشیق پری‌نین حیات و یارادیجیلیغی بارەسینده اۏنون معاصرلریندن تجرید ائدیلمیش شکیلده صحبت آچماق ممکن دئییلدیر. چوٚنکی شاعره‌نین الده اۏلان قوٚشما و گرایلیلاری‌نین بوٚیوٚک اکثریّتی یوخاریدا آدلارینی چکدیگیم موٚلّفلرین منظوم مکتوبلارینا جواب، یاخود دا اۏنلارا مراجعت شکلینده یازیلمیشدیر. شاعره‌نین دیگر پوٚئتیک اثرلری ایسه بلاواسطه دئییشمه، شعرلشمه فوٚرموندا یازیلدیغیندان اۏنلاردان دا یالنیز عنوانلاندیقلاری شخصلرین حیاتی و یارادیجیلیغی ایله علاقه‌لی شکیلده دانیشماق ممکندوٚر. لاکین بیر چوٚخ حاللاردا معیّن موٚضوع ایله باغلی اطلاعات[6]، یاخود وئریلن سوٚاللارا جواب سجیّه‌سی داشییان بو ساده شعرلرده آشیق پری بیردن-بیره اۏخوجونو

۱) «اۏ.م.»: ماتئریال (material)
۲) «اۏ.م.»: آستروٚلوگیا (astrologiya)
۳) «اۏ.م.»: آستروٚنوٚمیا (astronomiya)
۴) «اۏ.م.»: سخولاستیک (sxolastik)
۵) «اۏ.م.»: پراکتیک (praktik)
۶) «اۏ.م.»: اینفوٚرماسیا (informasiya)

فضولیانه بیر دئییمله حیرتلندیرمگی ده باجاریر:

داد ائیله‌رم هارای ناشی الیندن ... یاندی جیگر عشق آتشی الیندن
من نه دئییم، گؤزوم یاشی الیند ... اوزوشور سؤنالار، گؤللر اوْیناشیر

حقیقتاً ده، روْمانتیک تغزّله مخصوص بیر منظره‌دیر. شاعره درد الیندن اوْ قدر گؤز یاشی تؤکموشدور کی، بوتوو بیر گؤل یارانمیشدیر. ایندی سولاری‌نین ساکت-ساکت لپه‌لندیگی همین گؤز یاشی گؤلونده سؤنالار اوزورلر. بو مصراعلاری اوْخویاندا، ایستر-ایسته‌مز، داهی فضولی‌نین:

هر طرف اشکلریمدیر گؤرونن، یا ییغیلیب
گلدی سو خلقی سرشکیم سویو نظّاره‌سینه

بیتی یادا دوشور.

اوزونون بوتون کیفیتلری ایله ملّا پناه واقفین وصف ائتدیگی آذربایجان گؤزللرینی خاطرلادان آشیق پری بؤیوک شاعرین سسینه سس ونرنلردن، اوْنون درین خلقی و ملّی روحلو ادبی مکتبی‌نین ایلک دوامچیلاریندان بیری اوْلدو. گؤزل، سلیس شعرلری ایله آذربایجان دیلی‌نین داها آرتیق درجه‌ده شعر دیلینه چئوریلمه‌سینه اوْز تحفه‌سینی ونردی. شخصی نمونه‌سی ایله آذربایجان قادینی‌نین نه‌یه قادر اوْلدوغونو گؤستردی.

عالی تحصیل آلماق اوچون سوئیسه یوْللانان لیلابگیم، طبیعی کی، آشیق پرینی تانیمیردی. آنجاق اوْ، جسارتلی، آچیق‌فکرلی، حقیقت‌پرست آشیق پری‌لرین یاراتدیغی آزادلیق و مستقل‌لیک روحونون یئتیرمه‌سی ایدی...

اوْکتوبر، ۱۹۸۵

فردوسی‌نین تورک آداشی

سیّد ابوالقاسم نباتی

سید ابوالقاسم نباتی ۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیّاتی تاریخینه ایکی قدرتلی ادبی مکتبین، ایکی قدرتلی صنعتکارین - فضولی‌نین و واقفین صنعت عنعنه‌لری‌نین ینی شرایطده دوامچیسی کیمی داخل اوْلموشدور. اوْ، هم کلاسیک اسلوبدا، هم ده آشیق شعری طرزینده یازدیغی اثرلرینده اوزونو یالنیز ادبی عنعنه‌لره دئییل، عینی زماندا جانلی حیاتا دا یاخیندان باغلی اوْلان، حیاتین نبضینی توتا بیلن بیر صنعتکار کیمی گؤسترمیشدیر.

نباتی‌نین حیات و یارادیجیلیغی‌نین ایلک تدقیقاتچیلاریندان فریدون بگ کوچرلی شاعرین شخصیّتینی و ادبی ارثینی یوکسک قیمتلندیره‌رک یازیردی:

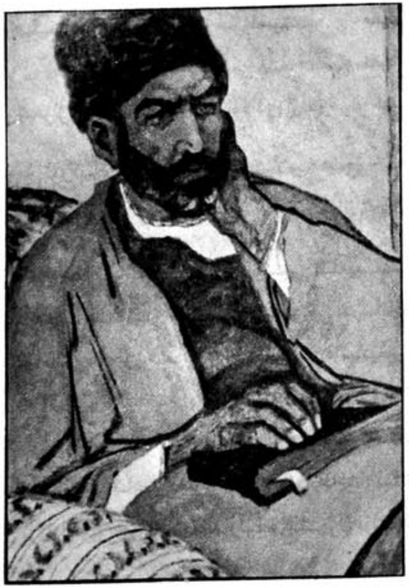

«سید ابوالقاسم نباتی آذربایجان شاعرلری‌نین ان مشهور و مقتدرلریندندیر. اوْنون اصلی قاراجاداغدا، اوشتبین قریه‌سیندندیر. ... نباتی آذربایجان تورکلری‌نین خواجه حافظی و شمس تبریزی‌سی و حتّا بعضی اشعار و کلامیندا جلال‌الدین رومی‌سی منزله‌سینده‌دیر.»

* * *

سید ابوالقاسم نباتی تخمیناً ۱۸۱۲-جی ایلده آذربایجانین

جنوبوندا، قاراجاداغ ماحالی‌نین اوْشتبین قصبه‌سینده آنادان اوْلموشدور. اوْنون خالق آراسیندا سید محترم اوْشتبینی آدی ایله تانینان آتاسی روحانی ایدی. نباتی‌نین بیر سیرا شعرلری شاعرین اوْزونوْن ده هرطرفلی روحانی تحصیلی آلدیغینی، دینین اساسلاری ایله کفایت قدر دریندن تانیش اوْلدوغونو گؤستریر. شاعرین حیاتی حاقّیندا الده معلومات آزدیر. قوْشمالاری‌نین بیرینده اوْ، نسلی‌نین تاریخچه‌سی ایله باغلی معلومات وئره‌رک یازیردی:

میدانِ عشق ایچره سَییرتدیم آتی ... مسخّر ائیله‌دیم روموٗ، هراتی
محترم اوْغلویام، آدیم نباتی ... ذاتیمیز هاشمی، اصلیمیز عرب

نباتی‌نین ادبیّات تاریخچیلری آراسیندا بعضی مباحثه‌لره سبب اوْلان بو مصراعلاری اصلینده اوْنون سید اوْلدوغونا اشاره‌دیر. دینی تصوّرلره گؤره سیدلر محمّد پیغمبرین نسلیندن ساییلیرلار. نباتی ده اسلام دینی‌نین بانیسینه قوْهوم اوْلدوغونا اشاره ائده‌رک «اصلیمیز عرب» سؤزلرینی سؤیله‌میشدیر.

اصلینده ایسه شاعر هانسی ملّته، هانسی مدنیّته منسوب اوْلدوغونو چوْخ گؤزل بیلیر و شعرلری‌نین بیرینده توْرک اوْلادی اوْلدوغونو غرورلا یازیردی:

بچّهٔ توْرکم، دیلیم توْرکی، کلامیم هجو-مجو
خان‌چوْبانی جان آلان، جان-جانی گؤزلر گؤزلریم

باشقا بیر شعرینده ایسه «اوْشتبین ائیله‌ییب منی تاتی» - دئیه شکایت‌لَنن نباتی بو بؤلگه‌ده یاشایان خالقین دانیشدیغی آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین سلیس و گؤزل اوْلماماسی‌نین اؤز شعرلرینده ده تأثیرسیز قالمادیغینی بیلدیرمیشدیر.

نباتی روسیا ایله ایران آراسینداکی ۱۸۱۳ و ۱۸۲۸-جی ایللر مقاوله‌لریندن سوْنرا ایکی‌یه پارچالانان آذربایجانین هم جنوبونو، هم ده شمالینی گزیب-دوْلاشمیشدیر. بعضی منبعلر شاعرین یایدا جنوبدا - قاراداغدا، قیشدا ایسه شمالدا - موغاندا یاشادیغینی و بورادا قوْیونچولوقلا، مالدارلیقلا مشغول اوْلدوغونو گؤستریر. نباتی‌نین بیر سیرا

شعرلرینده‌کی «خان‌چوْبانی» تخلّصوْ ده اوْنون پئشه مشغولیّتی ایله باغلی ایدی.

«خان‌چوْبانی» تخلّصوْ ایله یاناشی شاعر «مجنون»، «مجنون‌شاه»، «نباتی» تخلّصلریندن ده استفاده ائتمیش، سوْنونجو آدلا ادبیّات تاریخینده تانینمیشدیر.

کلاسیک آذربایجان شعری‌نین دیل عنعنه‌لرینی ده دوام ائتدیرن نباتی اثرلرینی هم آنا دیلینده، هم ده فارس دیلینده قلمه آلمیشدیر. اوْنون تخمیناً ۷۵۰۰ مصراعدان عبارت کیچیک دیوانینداکی شعرلری‌نین یاریسی آذربایجان توْرکجه‌سی، یاریسی ایسه فارسجا یازیلمیشدیر. نباتی ۱۹-جو عصرده، هله حیاتدا اوْلدوغو دؤورده اثرلری کتاب حالیندا چاپ ائدیلن ایلک آذربایجان شاعرلریندن بیریدیر. ۱۸۴۵-جی ایلده اوْنون غزل، قصیده، ترجیع‌بند، ساقی‌نامه، چارپاره، مستزاد، تخمیس، رباعی، تجنیس، قوْشما و گرایلیلاردان عبارت تخمیناً ۴۰۰ بیتلیک دیوانی تبریزده داش‌باسماسی اصولو ایله چاپ ائدیلمیشدیر. آذربایجاندا کتاب مدنیّتی‌نین اوْ قدر ده گئنیش یاییلمادیغی بیر دؤورده نباتی دیوانی‌نین نشری شاعره خالق محبّتیندن و اوْنون اثرلری‌نین یایغینلیغیندان خبر وئرمکده‌دیر. تصادفی دئییل کی، آذربایجاندا گئنیش یاییلان بیر خالق ماهنیسیندا اوْلکه‌نین شمالی ایله جنوبونو ایستر شخصیّتینده، ایسترسه ده یارادیجیلیغیندا بیرلشدیرن نباتی‌نین آدی سئوگی و حسرتله خاطرلانیردی. «آپاردی سئللر سارانی» آدلی بو غملی ماهنی‌نین

گئدین دئیین خان‌چوْبانا،
گلمه‌سین بو ایل موغانا،
موغان باتیب ناحاق قانا

مصراعلاری اوْنون آراز چایی‌نین هر ایکی طرفینده تانیندیغینی و سئویلدیگینی گؤسترمکده‌دیر.

نباتی معاصرلری آراسیندا یالنیز استعدادلی شاعر کیمی دئییل، هم ده ائل آغ‌ساققالی، یوْکسک مدنیّتلی، خیالی، گئنیش بیلیک صاحبی و گؤزل هم‌صحبت کیمی تانینیردی. فریدون بگ کوْچرلی اوْزونوْن «آذربایجان ادبیّاتی» کتابیندا شاعرین بو یوْکسک انسانی کیفیّتلرینه دقّت یئتیره‌رک یازیردی: «اوْ، زیاده فصیح و شیرین‌زبان اوْلدوغو اوْچوْن چوْخلارینی اوْزوْنه واله و حیران ائدرمیش و معاصرلریندن بیر چوْخو اوْنونلا مکالمه‌یه

داخل اوْلماغی و اوْنون صحبتلریندن استفاده قیلماغی اوْزلرینه بؤیوک بیر فیض و غنیمت حساب ائدرلرمیش.»

سید عائله‌سینده دوْغولان و دینی تربیه آلان نباتی، طبیعی کی، اسلام و اوْنون آیینلرینه قلباً باغلی ایدی. شاعرین دوْروْ، محیطی حاقّیندا بیر سیرا دَیَرلی معلوماتلار وئرن جنوبی آذربایجان عالِمی محمّدعلی تربیت «دانشمندان آذربایجان» اثرینده نباتیدن «درویش مسلک و صوفی مشرب» بیر شخص کیمی سؤز آچیر. دینی دویغولاری‌نین درینلیگی حیاتی‌نین سوْنلارینا دوْغرو نباتی‌نین فکر و دوْشوْنجه‌لرینده کؤکلوْ بیر دَییشیک‌لیک یاراتمیشدیر. گنجلیک ایللرینده تصرّفاتچیلیق کیمی صرف دوْنیوی بیر ایشله گذران کئچیرن شاعر بو دینی حسّلرین تأثیری ایله شعرلری‌نین بیرینده

وئرمه‌رم کلِّ جهانه بیر آرازین سِیرینی
قیل تماشا، گؤر نئجه گؤیچک مکاندیر اوْشتبین

دئیه اوْیدوْغوْ دوْغما یوردونو ترک ائتمیش، اهر شهرینه کؤچه‌رک شیخ شهاب‌الدّین‌ین مقبره‌سینده عبادتله مشغول اوْلموشدور.

یئنه ده محمّدعلی تربیتین قیدلریندن آیدینلاشیر کی، نباتی «عؤمروْنوْن آخرلاریندا دوْغولدوغو یئره قاییتمیش و اوْرادا وفات ائتمیشدیر.» شاعرین دوْغوم تاریخی کیمی وفات تاریخی ده غیرمعیّن و مباحثه‌لیدیر. سوْن تدقیقاتلاردا سید ابوالقاسم نباتی‌نین تخمیناً ۱۸۷۳–جوْ ایلده اوْشتبینده وفات ائتدیگی و بورادا دا دفن اوْلوندوغو گؤستریلیر. شاعرین اثرلری تبریزده و باکیدا دؤنه–دؤنه نشر ائدیلمیشدیر.

* * *

نباتی کلاسیک شعرین و آشیق شعری‌نین دئمک اوْلار کی، بوْتوْن ژانرلاریندا قلمینی سینایان و مراجعت ائتدیگی هر ژانردا گؤزل نمونه‌لر یارادان استعدادلی شاعرلریمیزدندیر. اوْنون غزل، قصیده، مخمّس، مستزاد، رباعی، مثنوی، ملمّع، ترجیع‌بند، بحر طویل و باشقا کلاسیک شعر فوْرملاریندا یازدیغی اثرلر مؤلّفین چوْخ‌عصرلیک شرق ادبیّاتی‌نین عنعنه‌لرینه دریندن بیه‌لندیگینی و اوْنلاردان اوغورلا فایدالاندیغینی گؤستریر. نباتی شرق

ادبیّاتینی و اسطوره‌لرینی[1]، اسلام تاریخینی گؤزل بیلیردی. آمّا بیلیک دایره‌سی‌نین گئنیش‌لیگینه و عنعنه‌لره بلدلیگینه باخمایاراق اوْ، یارادیجیلیغیندا تقلیدچیلیک یوْلو توتمامیشدیر. ایستر کلاسیک، ایسترسه ده خالق شعری اسلوبوندا یازدیغی اثرلرده هئچ کیمی تکرارلاماماغا چالیشمیشدیر.

شاعرین کلاسیک شعر فوْرملارداکی اثرلری مؤضوع باخیمیندان ایکی یئره بؤلوْنوْر. بونلارین بؤیوْک بیر قسمی محبّته، گؤزللیگین و گؤزلین ترنّموْنه حصر اوْلونموشدور. نباتی‌نین محبّت تغزّلی دیلی‌نین ساده‌لیگی، حسّلرین تمیزلیگی و گؤزللیگی، تشبیه و بنزتمه‌لرین یئنی‌لیگی، اوْریژینال‌لیغی ایله سئچیلیر. شاعر حتّا غزللرینده ده کلاسیک شعرله خالق شعری‌نین عنعنه‌لرینی، لغت ترکیبینی بیر آرایا گتیرمگه، تلفیق[2] ائتمگه جان آتیر. محبّت شعرلرینده کلاسیک ادبیّاتدان آلینمیش سیمبوْل، شخصیّت[3] و قهرمانلارلا خالق ادبیّاتی‌نین ساده و صمیمی دوْشوْنجه طرزی، هر کس طرفیندن آنلاشیلان پوْئتیک اسلوب مهارتله بیرلشدیریلیر:

گلدی بیر شوخ یئنه یانیما گؤیچک-گؤیچک
ووردو بیر تیغِ جفا جانیما گؤیچک-گؤیچک
حیف کیم اوْلمادی بو عاشقه بیر جانی یانان
دئیه بیر دردیمی جانانیما گؤیچک-گؤیچک
وار اوْمیدیم کی، قلم اهلی جوان اوْغلانلار
یازالار بو سؤزوْ دیوانیما گؤیچک-گؤیچک

نباتی‌نین محبّتی، گؤزللیگی، صداقتی ترنّم ائدن غزللری فکر و معنا، دیل و اسلوب باخیمیندان اوْنون قوْشمالاری‌نین، گرایلیلاری‌نین منطقی دوامی کیمی سسلَنیر.

لاکین غزل و قصیده‌لرینده، خصوصاً ده ساقی و چارپارالاریندا شاعر یالنیز حقیقی[4]، گئرچک عشقی دئییل، هم ده شرق شعرینده گئنیش یئر توتان الاهی عشقی ده جوْشغون

---

۱) «اوْ.م.»: میفوْلوگیاسینی (mifologiya)
۲) «اوْ.م.»: سینتئز (sintez)
۳) «اوْ.م.»: اوْبراز (obraz)
۴) «اوْ.م.»: رئآل (real)

دیلله، بؤیوک اینانجلا ترنّم ائدیر. حیاتا باخیشی اعتباری ایله نباتی پـانتئیست* ایـدی و شرقده گئنیش یاییلمیش «وحدتِ وجود» فلسفی تعلیمیندن بهره‌لنیردی. بو فلسفی تعلیمه گـؤره انسـانین روحـو مـوقّتی اؤلاراق اؤز اصـلیندن (یـعنی الاهـی مـنشأیندن، الاهـی یارادیجیدان، آللاهدان) اوزاق دوشموشدور. بونا گؤره ده اصلینه، وحدتینه، بوتؤولوگونه قوووشماق ایسته‌ین بو روح دائما چیرپینیر، تلاش ائدیر، هیجان کئچیریر. بیر چوخ شرق شاعرلری‌نین، ائله‌جه ده نباتی‌نین کلاسیک شعر اسلوبوندا یازدیغی اثرلرده اساس یئر توتان آیریلیقدان، هجراندان شکایت، معشوقا قوووشماق حسرتی، یوخ اؤلماق، فنایا اوغراماق و هنچلیگه دؤنمکله یئنیدن اصلینه قاییتماق، الاهی‌یه قـوووشماق ایستگی ده بورادان قایناقلانیر. نباتی ده بوتون پانتئیست شاعرلر کیمی یاشادیغیمیز دونـیانی پـوچ و افسانه حساب ائدیر، موقّتی ساییر، فنایا قوووشماقلا بوتؤولوک و ابدیّت قازانماق حاقّیندا دوشونوردو. بونا گؤره ده شاعر اصل ذوقو مادّی دونیادا دئییل، معنوی عالمده آراییردی. نباتی‌نین فیکرینجه، «وصالا قوووشماق» - یعنی یارادیلیشین سرلرینی آنلاماق عشق یؤلو ایله ممکندور. یالنیز بؤیوک و الاهی عشق انسـانین قـلبینی و روحـونو تـمیزله‌ییر، اونـا حقیقت یؤلونو گؤستریر.

شاعرین کـلاسیک اسـلوبدا یـازدیغی اثـرلرده شـرق شـعرینده گـئنیش یـاییلمیش سیمبوللاردان، رمزلردن، استعاره‌لردن[1] و.س. مهارتله استفاده اؤلونور. نباتی غـزللرینده تئز-تئز شرابی وصف ائدیر، خراباتی (میخانانی) مقدّس یئر ساییر، باده‌نی و سـاقینی ان یاخین مونسلری، هم‌دردلری آدلاندیریر. لاکین بو آنلاییشلارین هئچ بیری اؤز گئرچک معناسیندا دئییل، رمزی آنلامدا استفاده ائدیلمیشدیر. شراب شاعرین اثرلرینده بیر طرفدن عُـلوی عشـقین سـیمبولودورسا، او بـیری طـرفدن ده آزادفکـرلی‌لیک و سـربست‌لیک رمزیدیر. شراب ایچمک بوخولاردان خلاص اؤلماغین، حرّ و آزاد دوشونمگین پوئتیک تصدیقیدیر.

لاکین دونیانین درکینده، حقیقت آختاریشلاریندا دقیق بیر نتیجه‌یه گله بیلمه‌ین شاعر بعضاً بو سیمبوللارا دا اینامسیزلیقلا یاناشیر. بئله مقاملاردا اونون کسکین عـاغلی، ایـتی

---

۱) داو.م.ا.: متافورالاردان (metafora)

دوشونجه‌سی موجود اؤلان هر شئیه قارشی عصیان ائدیر، هر شئیی شبهه آلتینا آلیر:

ائـله مسـتم، بـیلمیرم کـیم مِـی نـه‌دیر، مینا نـه‌دیر؟
گول نه‌دیر، بولبول نه‌دیر، سونبول نه‌دیر، صحرا نه‌دیر؟
اود تـوتوب جـانیم سـراسـر یـاندی، آمّا بـیلمه‌دیم
دیل نـه‌دیر، دلبـر نـه‌دیر، بـاشیمدا بـو سـئودا نـه‌دیر؟
بیلمه‌دیم عؤمرومده هئچ بـیر کـفر و ایـمان هـانسیدیر
احـمد و مـحمود کـیمدیر، مـوسی و عـیسی نـه‌دیر؟

بو فکر بحرانلاری نتیجه‌سینده شاعر کلاسیک شعرین دقّته‌لایق نمونه‌لریندن بیری اؤلان «لنگم» شعرینی قلمه آلمیشدیر. همین شعردن چیخان نتیجه «دونیادا هئچ بیر شئیی درک ائده بیلمه‌دیم و بونو بیلمک ده ممکن دئییلدیر» شکلینده معنالاندیریلا بیلر.

معاصری اؤلان دیگر آذربایجان شاعرلری، مثلاً قاسم‌بگ ذاکر، یاخود سید عـظیم شـیروانـی ایـله مـقایسه‌ده نـباتی‌نین یـارادیـجیلیغیندا سـوسیال ضـدیّتلر، اجتماعی عدالت‌سیزلیکلر و.س. او قدر ده گئنیش یئر توتمور. شبهه‌سیز بـو، شـاعرین اجـتماعی حیاتدان تجرید ائدیلمه‌سی ایله باغلی دئییلدی. ساده‌جه، دونیایا باخیشی، حیاتا مناسبتی اعتباری ایله نباتی گونده‌لیک حادثه‌لرین فوقونده دایانان، عالی حقیقتلر و الاهـی عشـق یؤلچوسو اؤلان بیر صنعتکار ایدی. شاعرین کلاسیک شعر اسلوبوندا یازدیغی اثـرلرین بؤیوک اکثریّتی ده بو احوالِ روحیّه اوزرینده کؤکلنمیشدی.

آختاریش، شبهه، اومید، هیجان، اینامسیزلیق، حسرت چالارلاری ایله دؤلو غـزل، قصیده و مخمّسلریندن فرقلی اؤلاراق نباتی‌نین خالق شعری اسلوبوندا یازدیغی شعرلرده نیک‌بین روح، حیاتا اینام، گؤزل و گـؤزللیک قـارشیسیندا پـرستش اسـاس یـئر تـوتور. شاعرین قوشما، گرایلی، چارپارا و تجنیسلری درین و اینجه تغزّلی[1]، حسلرین تمیزلیگی و صمیمی‌لیگی، نیک‌بین‌لیگی و حیاتا چاغیریش روحو ایله دقّتی چکیر. بو جهتدن نباتی اؤز بؤیوک سلفی واقفین قوشما و گرایلیلاری‌نین یالنیز دیل و اسلوب عنعنه‌لرینی دئییل،

---

۱) داو.م.ا.: لیریزمی (lirizm)

نیک‌بین‌لیک و حیات‌سئورلیک روحونو دا اؤرنک آلمیشدیر.

نباتی اؤزوْنه قدرکی آشیق ادبیّاتینی و خالق شعری اسلوبوندا یازان مؤلّفلرین اثرلرینی دقّتله اؤیرنمیشدیر. لاکین غزل و قصیده‌لرینده اؤلدوغو کیمی قوْشما و گرایلیلاریندا دا تقلیدچیلیک یوْلونو توتمامیشدیر. اوْریژینال خصوصیّتلر باخیمیندان اوْنون قوْشمالاری حتّا صنعت معلّملری آدلاندیریلا بیله‌جک واقفین و ذاکرین قوْشمالاریندان دا فرقلَنیر، یئنی‌لیگی، یالنیز نباتی قلمینه مخصوصلوغو ایله سئچیلیر.

نباتی‌نین خالق شعری اسلوبونداکی اثرلری‌نین ده اساس موْضوعسو محبّتدیر. لاکین اوْنون قوْشمالاریناکی گوْزل صورتی و محبّت آلانییشی غزللرینده‌کیندن فرقلَنیر. غزللرده تصویر اوْلونان گوْزللرین ملّی خصوصیّتلری سانکی اوْ قدر ده نظره چارپمیر. اوْنلار شرق شعری‌نین عصرلر بوْیو مراجعت ائتدیگی بُت‌لشمیش، معلوم تشبیه‌لرله، بنزتمه‌لرله معرّفی اوْلونان گوْزللرین عینیدیر. قوْشما و گرایلیلاریناکی گوْزللر ایسه داها ملّی، داها حیاتی و جانلیدیرلار. اوْنلار کتاب صحیفه‌لریندن، غزل و مخمّس بیتلریندن دئییل، حیاتین اؤزوْندن گلمیشلر. اوْنلار شاعرین یاخشی تانیدیغی، گئییملریندن توتموش دوْشوْنجه‌لرینه قدر دریندن بلد اوْلدوغو ائلات قیزلاریدیر. اوْنلار مجرّد لیلی‌لر، شیرینلر، زهره‌لر دئییل، منسوب اوْلدوقلاری خالقین خصوصیّتلرینی عکس ائتدیرن واضح انسانلاردیر:

باشینا اوْرتوبدوْر ترمهٔ آبی   قاشلاری باشلاییب ناز و عتابی
آمان، ساقی، گتیر اوْل مِی نابی   بو جلّادین قیلینجیندان الحذر

بو نئجه نرگیزدیر، بو نئجه گوْزدوْر   بو نئجه لاله‌دیر، بو نئجه اوْزدوْر
بو نئجه شکردیر، بو نئجه سوْزدوْر   نه بئله لعل اوْلور، نه بئله گوْهر

نباتی‌نین اکثر قوْشما و گرایلیلاری‌نین ایکی اساس قهرمانی واردیر. بونلاردان بیری اوْز یئرینی، قیمتینی بیلن گوْزل، ایکینجیسی ایسه دائم اوْنا جان آتان، اوْنون عشقی ایله یاشایان عاشقدیر. گوْزللیگی دوْیان و قیمتلندیرن همین روْمانتیک طبیعتلی عاشق طبیعی

کی، شاعرین اؤزوْدوْر. نباتی‌نین قوْشمالاریندا ترنّم اوْلونان عشق هر جوْر عرفاندان[1]، الاهی منشأدن اوزاقدیر. بو انسانا سعادت، خوْشبخت‌لیک گتیرن حقیقی[2]، گئرچک عشقدیر. بو عشق باشدان-باشا تمیز، صاف دویغولاردان عبارتدیر. اوْنون اساسیندا یالنیز کاما یئتمک دئییل، عینی زماندا اؤزوْنوْ سئودیگی انسانا حصر ائتمک، اؤزوْنوْ بو انساندا تاپماق، اوْنونلا فکراً، معناً بوْتوْنلشمک آرزوسو دایانمیشدیر.

شاعرین قوْشمالاریندا سئوگی حسرتی، آیریلیغین گتیردیگی سیخینتی و اضطرابلار، حسرت و هجران مضمونلاری[3] یوْکسک پوْئتیک اوستالیقلا جانلاندیریلمیشدیر. نباتی تمیز عشقی، صاف سئوگیسی یوْلوندا هر شئیدن، حتّا جانیندان بئله کئچمگه حاضر اوْلان عاشقدیر. هم ده بو عاشق یالنیز اؤزوْنوْ، یالنیز سئوگیلیسینی دوْشوْنموْر. اوْ، بوْتوْن سئونلرین یوْلونا چیراق توتماق، محبّتی اوغروندا بیر مشعله چئوریلمک ایسته‌ییر. اوْنا گوْره ده اوْزوْنوْ عاشقلره توتاراق وصیّت ائدیر:

من اوْلنده منی قوْیمون مزاره   اوْدون ییغین، وورون اوْنا شراره
منی آتین، سیز چکیلین کناره   قوْیون شعله‌لنسین، چکسین زبانه

آذربایجان خالق ادبیّاتینداکی هومانیسم*، مردلیک، دوْغروچولوق، دوْستون، سئوگیلی‌نین یوْلوندا اؤزوْنوْ فدا ائتمه ایستگی نباتی‌نین قوْشما و گرایلیلاریندا دا تکرارلانان اساس موْضوعلارداندیر. شعرلری‌نین چوْخوندا دوْنیادان ال اوْزمگه، حیاتین نعمتلریندن امتناع ائتمگه چاغیران زاهدی، ریاضت‌چکنی[4] اؤزوْنوْن باشلیجا رقیبی و فکر علیه‌داری کیمی گوْرن مؤلّف سعادتی خیال عالمینده دئییل، بو دوْنیادا آراییر:

حورِ جنّتین نئیله‌رم صاباح   من بو گوْنکوْ گوْن یاری ایسته‌رم
وئرمه‌سن اگر دوْغرو سوْز کی، من   بوْیله رحمسیز تانری ایسته‌مم

نباتی‌نین «گوْزلرین»، «ای صنم»، «دوْندوْ»، «مندن» و.س. قوْشمالاری، «یارادیب»،

۱) «اؤ.م.»: میستیکادان (mistika)
۲) «اؤ.م.»: رئال (real)
۳) «اؤ.م.»: موْتیولری (motiv)
۴) «اؤ.م.»: آسکئتی (asket)

«اۏلدوم»، «سن» و.س. گرایلیلاری تغزّلی قهرمانین ایچ دونیاسینی، اۏنون اۏزونتو، هیجان و اضطرابلارینی حسّاسلیقلا گؤز جانلاندیران پوئتیک نمونه‌لردیر. بو شعرلر هم ده صنعتکارین اؤزونون داخلی دونیاسی، معنوی کامل‌لیگی و تمیزلیگی حاقّیندا تصوّر دوغورور. اخلاقی و معنوی یئتکین‌لیگه چاتمایان، تصویر ائتدیگی حسّلری، دویغو و دوشونجه‌لری اؤز حیاتیندا یاشامایان بیر شاعر بئله انسانی اثرلر اۏرتایا قویا بیلمزدی.

نباتی‌نین محبّت غزلیّاتیندا اۏنون مشهور «گلسین، گلمه‌سین» قوشماسی آیریجا یئر توتماقدادیر. بو شعر نباتیدن سونرا گلن بیر سیرا آشیقلارین و ائل شاعرلری‌نین ده دقّتینی جلب ائتمیش، اۏنا چوخلو نظیره‌لر یازیلمیشدیر. قوشما عاشقین سئوگیلیسینه مراجعتی کیمی قلمه آلینمیشدیر. بیلینمه‌ین بیر سببدن سئوگیلی‌لرین آراسینا اینجیک‌لیک دوشموش، اۏنلار آیریلماغا مجبور اۏلموشلار. بو آیریلیق عاشقی اۆزور، او، یئنیدن جانیندان دا چوخ سئودیگی سئوگیلی‌سینه قوووشماق، اۆلکی قایغیسیز و خوشبخت گونلرینی یاشاماق ایسته‌ییر. آنلاشیلمازلیغین آرادان قالدیریلماسی، هجرانین سونا چاتماسی اۆچون شاعر -عاشق هر زمان سئوگیلی‌لره یاردیم الی اوزاتمیش سحر مئهینه - صبایا اۆز توتور:

صبا، مندن سؤیله او گلعذاره — بولبول گولوستانه گلسین، گلمه‌سین؟
بو هجران دوشکونو، ائللر خسته‌سی — قاپینا درمانه گلسین، گلمه‌سین؟

آیریلیق و انتظار عاشقین سئوگیلیسینه بسله‌دیگی سونسوز محبّتی آزالتمامیشدیر. عکسینه، ایستکلی‌سیندن آیری کئچیردیگی گونلر بو عشقی داها دا آلوولاندیرمیشدیر. عاشق حسرت و هجراندان خسته یاتاغینا دوشموشدور. آمّا یئنه ده اۆزونو دئییل، سئوگیلی‌سینی دوشونور، اۏنون درد و قایغیلاری‌نین اۆز خسته جانینا گلمه‌سینی آرزولاییر:

گؤزوم چوخ حسرتدیر خمار گؤزونه — گونش جمالینا، شکر سؤزونه
اوتانیرام، نئجه دئییم اۆزونه — دردین خسته جانا گلسین، گلمه‌سین؟

تغزّلی بیر عشق حکایتی‌نین قیسا تاریخچه‌سی اۏلان قوشما عاشقین قطعی و

کسکین قناعتی ایله تامالانیر - سئوگیلی‌سیندن کناردا اۏنا حیات یوخدور! عشقسیز دونیانین هئچ بیر نعمتی اۏنون قلبینی اوخشامیر، روحونا ساکتلیک گتیرمیر. اۏنون تاپیندیغی، ایناندیغی یالنیز محبّتدیر. اۏدور کی، تردّدلو وضعیّتدن چیخا بیلمه‌ین عاشق سون قرارینی وئریر: یا سئوگیلیسینه قوووشاجاق، یا دا آیریلیقلارین، هجرانلارین انسانین حیاتینی زهرله‌دیگی بو دونیادا یاشامایاجاق:

نباتی ایسته‌مز سنسیز دونیانی — عزّتی، حرمتی، شوکتی، شانی
بیر زادا قالماییب داها گومانی — بو باش او میدانه گلسین، گلمه‌سین؟

قوشمادا یالنیز کلاسیک شعرده دئییل، خالق شعرینده ده تئز-تئز تصادف ائدیلن «صبا»، «بولبول»، «گولوستان»، «پروانه» و.س. سیمبوللارا یئر وئریلمه‌سینه باخمایاراق نباتی بوتون روحو، بوتون مضمونو ایله حیاتی اۏلان گؤزل بیر تغزّلی شعر نمونه‌سی یاراتمیشدیر.

نباتی‌نین خالق ادبیّاتی اسلوبونداکی اثرلری دیلی‌نین آیدینلیغی، افاده‌لیلیگی و گؤزللیگی ایله سئچیلیر. ۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیّاتی‌نین تانینمیش تدقیقاتچیسی فیض‌الله قاسم‌زاده‌نین ده قید ائتدیگی کیمی، «نباتی شعرده افاده‌نین آیدین و تأثیرلی اۏلماسینا، قافیه‌نین سرراستلیغینا، وزن آهنگدارلیغینا، شعرین کامل‌لیگینه و گؤزللیگینه اهمیّت وئریردی. او، ماهر سؤز اوستاسی کیمی سؤزلری قوشمانین مصراعلاری ایچریسینده ائله باجاریقلا دوزوب یئرلشدیریردی کی، بو سؤزلرده‌کی سسلرین اؤزلاشماسیندان قولاغا خوش گلن بیر آهنگ یارانسین.»

ادبی دیله، خالق دانیشیق دیلینه دریندن بلدلیک و اۏندان مهارتله استفاده باجاریغی نباتی‌نین تجنیسلرینده داها قاباریق شکیلده اۆزه چیخیر. نباتی‌نین تجنیسلری ائله یوکسک پوئتیک اوستالیقلا قلمه آلینمیشدیر کی، بورادا فورمون مضمونو اۆسته‌له‌مه‌سیندن صحبت گئده بیلمز. دیگر طرفدن، شاعرین استفاده ائتدیگی جناسلار آیدین و آنلاشیقلیدیر، تجنیسین هر مصراعی بوتوو بیر فیکری افاده ائدیر و جناس قافیه‌لرین آنلاشیلماسی هئچ بیر چتین‌لیک تؤرتمیر:

گؤزۆم قان کاساسی، اۆرگیم شیشه — منی کباب کیمی چکمیسن شیشه
رقیبی گؤرۆم کی، دام کیمی شیشه — ایللر، ایللر چکه، آی نه‌دیر، نه‌دیر؟

بورادا جناس قافیه اۆلان «شیشه» بیرینجی مصراعدا «شۆشه»، ایکینجی مصراعدا «شیش»، اۆچۆنجۆ مصراعدا ایسه «شیشمک» آنلاییشلارینی بیلدیریر. بو آنلاییشلارین اۆچۆ ده آذربایجان تۆرکجه‌سینده‌دیر، هئچ بیر علاوه ایضاحات طلب ائتمیر. یاخود باشقا بیر مصراع:

هر گۆنۆم هجریندن دۆنۆب بیر آیه — گنجه-گۆندۆز ذکر ائله‌رم بیر آیه
سنی تاری، اۆزۆن گؤستر بیر آیه — هئچ گؤرۆم اۆخشارمی اۆ اۆز بو اۆزه

شاعر بو تجنیسده ده آنلاشیقلی جناس قافیه‌لردن استفاده ائتمیشدیر. هر مصراعین سۆنوندا تکرارلانان «آیه» بیرینجی مصراعدا «آی» (تقویم آیی)، ایکینجیده «آیه» (قرآن آیه‌سی)، اۆچۆنجۆسۆنده آی (سما جسمی) معنالارینی بیلدیریر. عمومیّله، نباتی‌نین «اۆ اۆز بو اۆزه» مطلعلی بو تجنیسینده یئنی‌لیگی، اۆریژینالّیغی ایله دقّتی جلب ائدن ۲۱ جناس قافیه ایشلَدیلمیشدیر. بو دا شاعرین پۆئتیک استعدادی گۆجۆنۆن، دیلدن مهارتله استفاده ائتمک اوستالیغی‌نین اساس علامتلریندن بیریدیر.

نباتی خالق دانیشیق دیلی‌نین زنگین‌لیکلریندن مهارتله فایدالانماغی باجاران صنعتکارلاردان‌دیر. اۆ، ایلک باخیشدان بسیط، عادی گؤرۆنن جانلی نطق عنصرلرینی شعره گتیرمیش و اۆنلاری پۆئتیک‌لشدیره‌رک درین معنالار افاده ائتمیشدیر. شاعر مختلف ژانرلاردا یازدیغی اثرلرده هر مصراعین بیتکین فکر بیلدیرمه‌سینه چالیشیر، بو یۆللا دا واضح‌لیگه و آیدینلیغا نائل اۆلوردو. نباتی‌نین شعر دیلی و پۆئتیک اسلوبو ۱۹-جو عصر آذربایجان خالق شعری‌نین انکشافیندا ایرَلی‌یه دۆغرو آتیلمیش آددیم ایدی.

نباتی ۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیّاتی تاریخینه کۆهنه‌نی و یئنینی عینی درجه‌ده یاشاتماغی باجاران، عکس قطبلر کیمی گؤرۆنن ادبی عنعنه‌لری عینی اوغورلا دوام ائتدیرن استعدادلی بیر صنعتکار کیمی داخل اۆلموشدور.

ژوئن، ۱۹۹۳

«دۆنۆبدۆر قانه کۆنلۆم شیشه ایچره...»

فاطما خانیم کمینه

اۆن دۆققوزونجو یۆزایللیگین سۆنا چاتماسینا اۆچ ایل قالمیشدی. ۱۸۹۷-جی ایل اۆکتۆبرون اۆللری ایدی. پاییز دومانی داغلارین باشینا تزه‌جه آغ جونا سالیردی. قیزیلی یارپاقلار شوشانین داش دۆشَنمیش ائنیشلی-یۆخوشلو کۆچه‌لرینه ایندی-ایندی رنگ‌به‌رنگ ناخیشلار دۆزۆردۆ. سس-کۆیلۆ، نغمه‌لی-موسیقیلی شهرده غریبه بیر ساکتلیک واردی. اصلینده شهر یاس ایچینده ایدی. شوشا خان قیزی ایله وداعلاشیردی. قاراباغین سۆنونجو حاکمی مهدی‌قولو خانین یگانه اۆلادی شاعره خورشیدبانو ناتوان دۆنیادان کۆچمۆشدۆ. بۆتۆن زمانلاردان بری بۆتۆن دفن مراسملرینده اۆلدوغو کیمی

بورادا دا حقیقتاً کدرلَنَنلر، دۆست، انسان ایتکیسیندن سارسیلانلار دار وار ایدی، اۆزۆنه یالانچی کدر ماسکی تاخیب ایچَریدن سئوینَنلر ده... ناتوانین اۆلۆمۆ چۆخلارینی تأثیرلندیرمیشدی. ایگیرمی بئش ایل ایدی کی، شوشا جماعتی اۆنون داغلاردان چکدیردیگی گۆز یاشی کیمی دُوم‌دُورو سویو ایچیردی. ناتوان هر شوشالی‌نین معنوی دایاغی، آرخاسی، اۆمید و گۆونج یئری ایدی. شهرده اۆنون چۆرگینی یئمه‌ین، اۆندان خیرخواهلیق گؤرمه‌ین آز آدام

تاپماق اوْلاردی. شوشالیلار حسّاس، الی‌آچیق، بؤیوْک اوْرکلی بیر انسان ایتیردیکلرینی یاخشی بیلیردیلر. دوْنیادان خبردار اوْلانلار اوْچوْن ناتوان قاراباغ خانلیغی‌نین چوْخدان ایتیریلمیش مستقل‌لیگی‌نین سوْن نشانه‌سی، سوْن یادگاری ایدی.

لاکین قاراباغلیلار هم ده گوْزل، تأثیری غزللر یازان اینجه روحلو بیر شاعره ایله ایدی وداعلاشدیقلارینی بیلیردیلرمی؟ بلکه ده ناتوانین شعر یازماسیندان خبردار اوْلانلار آز دئییلدی، لاکین اوْنون حقیقی قیمتینی ونره بیلنلر، ایتکی‌نین آغیرلیغینی، عوض‌ائدیلمزلیگینی دویانلار تک-تک ایدیلر. ناتوانین اوْلوْموْنه بئله اوْرکدن آغلایانلارین، یانیب-یاخیلانلارین بیری، بلکه ده بیرینجیسی اوْنون یاخین رفیقه‌سی، صنعت دوْستو فاطما خانیم کمینه ایدی.

شاعره رفیقه‌سی‌نین مزاری باشیندا دایاندیغی اوْ سیسقا گوْنشلی پاییز گوْنوْ فاطما خانیم بلکه ده دوْز بیر ایل سوْنرا اوْزوْنوْن ده بئله‌جه ابدی‌لیک توْرپاقلارا تاپشیریلاجاغینی عاغلینا گتیرمیردی. همین گوْن مجلسده‌کی قادینلارین اکثریّتیندن (بلکه ده هامیسیندان) فرقلی اوْلاراق اوْزوْ آچیق گزن بو اوجا بوْیلو، یاشلانسا دا صفتی، گوْزلری اوْز جاذبه‌دارلیغینی ایتیرمه‌یین یاراشیقلی شاعره‌نین فیکری، خیالی رفیقه‌سی‌نین یانیندا ایدی. اوْ، وداع آنلاریندا بیر ده ناتوانلی گوْنلرینی خاطرلاییردی. خان قیزی‌نین ظاهراً دبدبه‌لی، پاریلتیلی گوْروْنن حیاتی‌نین چتین، فاجعه‌وی صحنه‌لری فاطما خانیمین گوْزلری اوْنوْندن گلیب کئچیردی.

آرتیق اوْتوز ایلدن چوْخ ایدی کی، اوْنلار بیری-بیری ایله الفت تاپمیشدیلار. بلکه ده هر ایکیسی اوْرکلری‌نین درین‌لیکلرینده عینی شهرده دوْغولدوقلارینا، بیری-بیریلرینه راست گلدیکلرینه گوْره طالعه دفعه‌لرله منّتدارلیق ائتمیشدیلر. «درد چوْخ، هم‌درد یوْخ...». بئله دوْراندا دیل‌بیلن، سوْز آنلایان اوْرک دوْستو تاپماقدان بؤیوْک سعادت اوْلا بیلردیمی؟

اوْتوز ایلین خاطره‌لری فاطما خانیمین حافظه‌سینده سیرالانیردی. اوْ، رفیقه‌سی‌نین بیرینجی اری کنیاز خاسای خانین کم‌اعتنالیغینی، ناتوانلا سید حسین‌ین نکاحی‌نین شوشادا دوْغوردوغو عکس-صداسینی، شاعره‌نین آدی اطرافیندا قیزیشان

دئدی-قوْدونو، خان قیزی‌نین شعر مجلسلری‌نین دائمی اشتراکچیسی اوْلان عبدالله بگ عاصی‌نین معرفتسیز هجوینی، قوْهوملاری طرفیندن قیزیشدیریلان مهدی‌قولو خانین آناسیندان بیردفعه‌لیک اوْز دوْندرمه‌سینی، ۱۷ یاشلی میر عبّاسین اوْلوْموْنوْ، شاعره‌یه آتیلان بهتانلاری، دئیَن ضربه‌لری بیر-بیر گوْز اوْنوْنه گتیریردی. ناتوانین نئچه ایل اوّل یازدیغی مشهور «اوْلوْرم» ردیفلی غزلی‌نین کدرلی، حزین مصراعلاری فاطما خانیمین حافظه‌سینده سیرالانیردی:

واریمدی سینه‌ده درد و غمِ نهان، اوْلوْرم
فدا اوْلوم سنه، گل ائیله امتحان، اوْلوْرم
بهارِ حسنوْن آرا، گوْر نئجه خزانم من
بهار لاله‌سی تک باغریم اوْلدو قان، اوْلوْرم
فراقدن توْکنیب تاب و طاقتیم، بالله
وصاله یئتمز الیم، زار و ناتوان اوْلوْرم

اوْندا رفیقه‌سی‌نین قلب فیرتینالارینا هامیدان یاخشی بلد اوْلان فاطما خانیم طالعین غریبه اوْیونلاری قارشیسیندا باشینی ایتیرن، هر طرفدن ضربه‌لره معروض قالان ضعیف، خسته‌حال، حقیقتاً ده توانسیز ناتوانا اوْزوْنوْ توتاراق یازمیشدی:

مریضِ عشقه علاج ائیله‌مز طبیب، اوْلمه!
بو درده چاره ائدر وصلتِ حبیب، اوْلمه!
وصاله طالب اوْلان عاشقه بلا یئتیشر
فراقه صبر ائله، سن مونجا بی‌شکیب، اوْلمه!
دئمه وطنده منه بیر انیس و مونس یوْخ
سنه انیس غمِ عشقدیر، غریب اوْلمه!

ناتوان اوْ زمان بلکه ده خبردارلیق ائدیردی، عوْمروْنوْن سوْن گوْنلرینی یاشادیغینی بیلدیریردی، دائما بیر-بیری ایله چکیشن عائله عضولریندن، قوْهوملاریندان، یاخین آداملاریندان هئچ اوْلمازسا حیاتی‌نین بو آخر چاغلاریندا اوْنو راحات بوراخماغی

خواهش ائله‌ییردی؟ بلکه ده بو مصراعلارلا سئویملی اؤغلو مهدی‌قولو خانین –گؤزؤنؤن ایلک اؤوونون اوْرگینی یومشالتماغا، اوْنو یئرسیز عنادیندان ال چکمگه چاغیریردی؟

گوْمانلار چوْخ اوْلسا دا، آرتیق هر شئی آرخادا قالمیشدی. فاطما خانیمین یگانه اوْرک دوْستو، قلب سیرداشی داها حیاتدا یوْخ ایدی و همین گوْن اؤزؤنؤن ده بیر ایل سوْنرا، عینی ایله بئله‌جه چیسکینلی بیر پاییز گوْنو چیگینلرده گتیریله‌جگی میرزه حسن قبرستانلیغیندان قاییدان فاطما خانیم کمینه نه قدر غریبه اوْلسا دا دوْنیانین وفاسیزلیغی، اجلین کم‌فرصلتیگی حاقّیندا دئییل، اؤز حیاتی، پراکنده ورقلره یازدیغی غزللری حاقّیندا دوْشوْنوْردو، ایندی آرتیق همیشه‌لیک وداعلاشدیقلاری خورشیدبانو ناتوانین ائوینده، یای گوْنلری ایسه یاراشیقلی باغچاسیندا کئچن شعر مجلسلری، قاراباغ شاعرلری‌نین اکثریّتینی بیر یئره توْپلایان «مجلس انس»وْن ییغینجاقلاری گؤزلری اؤنوْندن کئچیردی. خاطرینه بیری–بیریندن ماراقلی شعرلی–نغمه‌لی مجلسلر، نظامی‌نین، فضولی‌نین، نوایی‌نین بیرجه بیتی اطرافیندا آپاردیقلاری آردی–آراسی کسیلمه‌ین مباحثه‌لر گلیردی. یادینا ناتوانین دَنه‌لَندیریب بوزخانایا قوْیدوردوغو و «مجلس انس»وْن ییغینجاقلارینا گتیریلنده شمع ایشیغی آلتیندا یاقوت کیمی برق ووران سوْیوق بوزا بوْروْنموْش قیزیل نار دانه‌لری گلیردی و همین نار دانه‌لری کیمی پاریلدایان گؤز یاشلاری اوْنون صفتینی یاندیریردی.

اوْ، ناتوانین، فنانین، نوْرس‌ین، حسن‌ین، مخفی‌نین، طبیب‌ین، عاشق‌ین و باشقا قاراباغ شاعرلری‌نین اشتراک ائتدیکلری مشاعره‌لری خاطرلاییردی. بئله مشاعره‌لرین بیرینده خورشیدبانو همیشه اوْلدوغو کیمی، بیرینجی سوْزه باشلاییب «کاش ازلدن گلمه‌یَیدیم، ای فلک، دوْنیایا من» مصراعینی سوْیله‌میشدی. مجلس اشتراکچیلاری شاعره‌یه عینی وزنده، عینی قافیه‌ده و عینی روحدا جواب وئرمه‌لی ایدیلر. هامی‌نین نظرلری ناتوانین ساغ طرفینده اَیلشمیش فاطما خانیما زیللنمیشدی. فاطما خانیم گؤزؤنؤ شمعین تیترک شعله‌سی آلتیندا ایشیلدایان بوزلو نار دانه‌لریندن چکمه‌یه‌رک بیر آن فیکره گئتمیش و رفیقه‌سی‌نین کدرلی فریادینا «گلدیگیم گوْندن اسیرم بیر قورو سئودایه من» جوابینی وئرمیشدی. سانکی اوْرگی‌نین درین‌لیگیندن گلن بو مصراع ایله اوْ، شاعره

باجیسی‌نین کدرینه، غصّه‌سینه شریک چیخدیغینی بیلدیرمیشدی. فنا ایله نوْرس بیری–بیری‌نین آردینجا «وئرمیشم دل، باغلاییب بیر وفاسیز دلبره»، «سالمیشام، باالله، بلاسیز باشیمی غوغایه من» مصراعلارینی دئیه‌رک مشاعره‌نین آخارینی تمامیله باشقا سمته یوْنلتمگه چالیشسالار دا، همین گئجه ناتوانین دیلیندن ائشیتدیگی و هر ایکیسی‌نین اوْرگیندن سس وئرن اوْ آغریلی، کدرلی کلمه‌لر اوزون مدّت فاطما خانیمین حافظه‌سیندن سیلینمه‌میشدی.

«مجلس انس»وْن ایگیرمی ایللیک باشچیسی، مادّی و معنوی دایاغی خورشیدبانونو ایتیردیکلری ایل فاطما خانیمین ۵۷ یاشی تمام اوْلموشدو. فریدون بگین سوْزلری ایله دئسک، «قافقاز قطعه‌سی‌نین شیرازی منزله‌سینده» اوْلان شوشادا، شعر، صنعت عاشقی میرزه بگ‌بابانین عائله‌سینده ۱۸۴۰–جی ایلده دوْنیایا گؤز آچان فاطما دوْغما شهرینده آذربایجان و فارس دیللرینده مکمّل سواد آلمیش، بعضی معلوماتلارا گؤره سوْنرالار بیر نئچه ایل ده ایستانبولدا اوْخوموشدو. فریدون‌بگ کوْچرلی فاطما خانیم کمینه‌نی آشیق پری و ناتواندان سوْنرا «قاراباغین اوْچوْنجوْ شاعرهٔ محترمه‌سی» آدلاندیراراق یازیر کی، اوْ، «حقیقتده چوْخ گؤزل و ظریف بیر جان ایدی و ظاهری گؤزللیگینه موافق باطنی و معنوی طرفدن دخی اخلاقِ حسنه صاحبه‌سی اوْلوب، زیاده خوْش‌خُلق، ملایمه و خوْش‌رفتار بیر نادرهٔ زمانه ایدی...»

معاصرلری‌نین میرزه فاطما خانیم آدلاندیردیقلاری بو قادین اؤز اصل–نجابتی، عاغلی و آچیق‌فکرلی‌لیگی ایله شوشادا بؤیوْک نفوذ قازانمیشدی. اوْ، کیشیلرین اشتراک ائتدیگی مجلسده تکجه اوْزوْ آچیق اوْتورماقلا کفایت‌لنمزدی، هم ده یئری گلنده اؤز فیکرینی، اؤز سوْزوْنوْ دئییر و مؤقعینی سوْنادک قطعیّتله مدافعه ائده بیلیردی. اوْنداکی جسارته، سربست‌لیگه بعضاً خان قیزی‌نین اؤزوْ ده حیران قالیردی. ناتوان کیمی فاطما خانیم کمینه‌نین ده ائوی‌نین قاپیلاری همیشه احتیاجین پنجه‌سینده سیخیلانلار، چتین‌لیگه دوْشنلر اوْچوْن آچیق ایدی. معاصرلریندن شاخص آدلی بیر نفر فاطما خانیمین الی‌آچیقلیغینی، اوْرگی گنیش‌لیگینی وصف ائده‌رک اوْنا گؤندردیگی منظوم مکتوبدا یازیردی:

مهرِ لطفوْن فقرانین باشینا سایه سالیب
اظهرِ شمسدی بو، من نئجه انکار قیلیم؟

زنده‌ام تا نه قدر واصف اوْلوم سرکارا
شاد ائدیم دوستلری، دوْشمنینی خوار قیلیم

وصفِ سرکار کمینه اوْلا مذکور اگر
یئر و گؤی دفتر اوْلا، من اوْنا طومار قیلیم

سلیمان آدلی باشقا بیر شعر هوسکاری ایسه فاطما خانیمین گؤزل انسان اوْلماقلا یاناشی، هم ده اینجه روحلو بیر شاعره کیمی ده معاصرلری‌نین درین احترامینی قازانماسینا اشاره ائده‌رک شاعره‌یه عنوانلانمیش غزلینده یازیردی:

ای شاعره، اربابِ سخن، اسمی کمینه
فخر الشّعراسان، سنه یوْخ بوردا قرینه

اشعارِ شکربارِ لذیذین گئنه سالمیش
ای ماه، نه عجب غلغله بو چرخِ برینه؟

گؤردوْم نئچه اشعارینی چوْخ طرفه‌دیر، الحق
حقّاکی، دَیَر هر بیری مین دُرِّ ثمینه

تکجه قاراباغ شاعرلری یوْخ، آذربایجانین دیگر گوشه‌لرینده‌کی سؤزسئورلر، شعر هوسکارلاری دا فاطما خانیم کمینه‌نی یاخشی تانییر، اوْنون قادین قلبی‌نین درین‌لیکلریندن سوْزوْلوْب گلن ظریف، روح اوْخشایان غزللرینی اوز بیاضلارینا، جُنگلرینه کؤچوْروْردوْلر. گنجه‌لی شاعر فانی، فاطما خانیمین و «مجلس انس»‌وْن دیگر عضووْ رحیم‌بگ فنانین عینی مؤضوعدا یازدیقلاری شعرلری مقایسه ائده‌رک «شعرِ کمینه چون اصلِ شهدِ خوْش‌گوار، دورموش فناکلامی مقابلده چون مگس» - دئیه اوْستوْنلوْگوْ بیرینجی‌یه وئریردی. «ثابت» تخلّصوْ ایله تانینان قازاخلی آخوند ملّا حسین ده همین اوْزوْنه‌مخصوص شعر مسابقه‌سینده فاطما خانیم کمینه‌نین طرفینده ایدی: «شعرِ کمینه خاطرِ احباب تک عزیز، شعرِ فنا وساوسِ شیطان کیمی نحس». بلکه ده بو شاعرلر، واختی

ایله فریدون بگ کؤچرلی‌نین ده یازدیغی کیمی، بیر قدر مبالغه‌یه یوْل وئریبلر. آنجاق مسئله بورادادیر کی، رحیم‌بگ اؤزوْ ده «حوری و شأنی شیشه اوْلوب جم بزمینه، گویا پری‌دی، شیشه آرا یوْخدو بیر نفس» - دئیه فاطما خانیمین یوْکسک پوْئتیک استعدادیندان، عاغلیندان، گؤزللیگیندن، درد اهلی اوْلماسیندان آغیز دوْلوسو سؤز آچیردی.

بو سؤز آداملارینا اینانماماغا حاقّیمیز یوْخدور...

فاطما خانیم کمینه کلاسیک آذربایجان، فارس و جیغاتای (اؤزبک) شعری‌نین عنعنه‌لری اساسیندا اوز پوْئتیک خطِ‌مَشی‌ینی فوْرملاشدیرسا دا، داها چوْخ فضولی غزلیّاتی‌نین [1] تأثیری آلتیندا یارادیجیلیغا باشلامیشدی. اوْنون غزللری‌نین مضمون و فوْرمونون معیّن‌لشمه‌سینه فعال اشتراکچی اوْلدوغو «مجلس انس» و «بیت فراموشان» ادبی مجلسلری‌نین، بو مجلسلرده سؤز، صنعت ایشیغینا توْپلاشان خورشیدبانو ناتوان، میر محسن نوّاب، میرزه رحیم فنا، ممؤبگ ممائی و باشقا قاراباغ شاعرلری‌نین مهم روْلو اوْلموشدور. همین صنعت آداملاری آراسینداکی سیخ یارادیجیلیق علاقه‌لری، ماراقلی مشاعره‌لر و عمومیّتله، شعر مجلسینده حکم سوْرن ساغلام تنقیدی روح فاطما خانیمین هم پوْئتیک ذوْقوْنوْن، هم ده یارادیجیلیق خطِ‌مشیی‌نین آیدینلاشماسینا، بلّورلاشماسینا امکان یاراتمیشدی. شاعره آیری-آیری غزللرینده صنعت دوْستلارینی همیشه مّتدارلیق حسّی ایله یاد ائدیر، اوْنلارلا کئچیردیگی دقیقه‌لری عؤمروْنوْن ان مسعود آنلاری آدلاندیریردی. ناتوانین شعرلری‌نین و رسملری‌نین توْپلاندیغی مشهور «گوْل دفتری» آدلی آلبوْمو گؤرندن سوْنرا رفیقه‌سی‌نین اینجه ذوْقوْنه وورولان فاطما خانیم حیرانلیقلا یازیردی:

بولوب خورشید رویین فیضینی گوْل‌رنگ توتالیم
چو فیّاضِ زمانسان، ناتوان اوْلما، توانا گل
تیکیب بو جلد پُرنقش و نگاری ناتوان، به‌به
اگر گؤرسن نه باغ ایسته، نه گوْل آختار، نه دوْنیا گز

چوْخ گوْمان کی، عؤمروْنوْن سوْن ایللرینده یازدیغی باشقا بیر شعرینده ایسه او،

---

1) «اؤ.م.»: لیریکاسی‌نین (lirika)

آرتیق بعضیلری قوْجالیب الدن دوْشموْش، بعضیلری دوْنیادان کوْچموْش صنعت دوْستلاری‌نین آتشلی گنجلیک ایللرینی خاطرلاییر، زمانین باخیشلارا، حافظه‌لره ووردوغو قوْجالیق مؤهروْندن آجی-آجی شکایت‌لنیر، اوْزو «بینوا» اوْلسا دا، «مجلس انس»دن، «بیت فراموشان»دان تانیدیغی شعر وورغونلارینا حیات سئوینجی و خوشبخت‌لیک دیله‌ییردی:

محاسب ناتوان اوْلموشدو هر دم من کیمی زاره
دوْشوْبدوْر نوردن خورشید بوْیله کم‌ضیاسنمیش

باخیب مهر و وفا گؤرمز، اوْلوب مأیوس عارفلر
اوْلور دلتنگ عالمده اوْلوبدور چوْخ خطاسنمیش

گؤروْم نوّاب، آبیش، باکی، همی خان قاراداغی
همیشه شاددل، لیکن، کمینه، بینواسنمیش

کمینه‌نین پوْئتیک یارادیجیلیغی، اساساً غزللردن عبارتدیر. آذربایجان و فارس دیللرینده قلمه آلدیغی بو غزللرده شاعره کلاسیک شرق شعری‌نین عنعنه‌وی موْضوعلاریندان کنارا چیخماسا دا، اوْزوْنوْن حسّ و دویغولارینی بوْتوْن کؤورَک‌لیگی ایله افاده ائتمیش، تکرارسیز قلب دوْنیاسینی یارادا بیلمیش، هر بیر غزله شخصیّتی‌نین، معنوی عالمی‌نین مؤهروْنوْ وورموشدور. فاطما خانیم کمینه‌نین غزللرینده محبّت و گؤزللیک ترنّم اوْلونور، شخصیّتی یوْکسلدن، اوجالدان حسّ و دویغولار - دوْستلوق، انسانپرورلیک، صداقت، اعتبار، عدالت و انصاف وصف ائدیلیر. آز-چوْخ تأمین اوْلونموش بیر حیاتلا یاشاسا دا، زمانه‌نین چتین‌لیکلرینی، آداملارین بیر پارچا چوْرک اوْچوْن بعضاً اوْز وجدانلاری ایله آل‌وئر ائتدیگینی گؤرن شاعره‌نین اثرلرینده بو یاراماز، ایکی‌اوْزلوْ زمانه‌دن شکایت مضمونلارینا[1] دا سیخ-سیخ تصادف اوْلونور. فاطما خانیم دقیق شکیلده تصوّروْنه گتیره بیلمه‌سه ده، یاشادیغی عالمدن تمامیله فرقلنن یئنی، عدالتلی بیر دوْنیا حسرتینده ایدی. ائله بیر دوْنیا کی، اوْرادا «نه تخمِ هجر اکیلسین، نه ده ثمر وئرسین، درختِ وصل، الاهی، همیشه بار وئرسین.» یاشادیغی محیط، شاهدی اوْلدوغو کدرلی حادثه‌لر، روحی تنهالیق آنلاری بعضاً شاعره‌نی دوْنیادان کوْسکوْنلوْگه گتیریب چیخاریر، اوْنون عموماً نیک‌بین‌لیک اوْستوْنده کؤکلنمیش شعرینده شکایت مضمونلاری نظره چارپیردی. «جوْرِ زمانه قیلدی منی زارِ خسته‌دل، یوْخ بیر انیس و مونس ائده شاد کؤنلوْموْ» - دئیه تک‌لیکدن، بوْتوْن زمانلارین صنعت آداملاری‌نین طالعینه یازیلان باشا دوْشوْلمزلیک بلاسیندان گیلئی‌لَنن شاعره بعضاً انکارچی موْقع توتور، هر شئیی اونوتماغا و اونودولماغا سسله‌ییردی:

نه دام اوْلایدی، نه دانه، نه زلف اوْلایدی، نه خال
نه مرغِ دل دوْشوْب اوْل دام ایچره بی‌پر اوْلایدی

نه زلف اوْلایدی، نه عارض، نه مهر اوْلایدی، نه دل
سالیب نه بوْینونا زنّاری شیخ کافر اوْلایدی

نه حکم اوْلایدی، نه حاکم، نه حبّ، نه ده محبوب
نه حکمِ عشقه کمینه، هابئله، کمتر اوْلایدی

ناتوانین «نه من اوْلایدیم، الاهی، نه ده بو عالم اوْلایدی. نه ده بو عالم آرا دل مقیّدِ غم اوْلایدی» مطلعلی غزلینه یازدیغی بو نظیره‌ده فاطما خانیم سانکی شرق شعری‌نین بوْتوْن چوْخ‌عصرلیک قایدالارینا[1] قارشی چیخیر، هر شئیی کؤکوْندن دَییشدیرمگه جان آتیر، هم حیاتدا، هم ده شعرده تمامیله یئنی، تکرارسیز مناسبتلر آرزوسو ایله یاشاییردی.

فاطما خانیم کمینه‌نین غزللرینده قادین گؤزللیگی‌نین و بوْتؤولوْکده ائستئتیک* بیر آنلام کیمی گؤزللیگین ترنّموْ اساس یئر توتور. هم ده بو زمان شاعره ایستر کلاسیک شرق شعری‌نین عنعنه‌وی تشبیه[2] و مقایسه‌لر سیستمیندن، ایسترسه ده اوْز بدیعی تخیّلوْنوْن محصولو اوْلان اوْریژینال تشبیه و بنزتمه‌لردن اوستالیقلا استفاده ائدیر.

هلال ابرولرین، مه عارضین، خورشید رخسارین
ووْرار هر لحظه مین طعنه اوْن دؤرد گئجه‌لیک آیه

۱) «اوْ.م.»: موْتیولرینه (motiv)

۱) «اوْ.م.»: کانوْنلارینا (kanon) ۲) «اوْ.م.»: ائپیتئت (epitet)

سـنین ابـرولرین قـوسِ قُـزَحدیر، یـا هـلالِ نـو
حـیفدیر بـنزه‌دیم مـن قـاشلارین طـاق کـلیسایه

بوراداکی بنزتمه‌لر عموماً عنعنه‌وی سجیّه داشیسالار دا، شاعره اؤنـلاری مـهارتله واحد فکر اطرافیندا بیرلشدیرمیش، یاراشیغی، لطافتی ایله گـؤیلره مـیدان اؤخـویان بـیر گؤزلین یادداقالان رؤمانتیک صورتینی یاراتمیشدیر. کمینه‌نی یالنیز ظاهری جاذبه، پاریلتی جلب ائتمیر، گؤزللیک آنلاییشینا اؤ، داها گئنیش یاناشیر، بو آنلاییشلا باغلی اؤزوٚنوٚن یالنیز ائستئتیک یوْخ، اخلاقی[1] طلبلرینی ده یئری گلدیکجه ایرلی سوٚروٚب اساسلاندیریر.

فاطما خانیمین محبّتدن بحث ائدن غـزللری حسّلرین طبیعی‌لیگی و دریـنلیگی، آرزولارین رؤمانتیک وسعتی و انتهاسیزلیغی ایله حافظه‌لره هؤپور. بو غزللرده‌کی وصال حسرتی، انسان ایستگینی زنجیرله‌ین معنوی بوُخوولاری قیرماق چـاغیریشی اؤنـلارین مؤلّفی‌نین جؤشغون طبیعتلی، عصیانکار روحلو بیر صنعتکار اؤلدوغونو گؤستریر.

بلکه ده ناتوانلا یاخینلیق، یا دا شوشانین طبیعی گؤزل‌لیکلری فاطما خانیمی هم ده طبیعت عاشقینه چئویرمیشدی. اؤنون بیر سیرا شعرلری، هابئله غزللرینده‌کی آیری-آیری بیتلر، پارچالار حسّاسلیقلا مشاهده ائدیلن و پارلاق بؤیالارلا اؤز پؤئتیک عکسینی تاپان منظره غزلیّاتینا نمونه اؤلا بیلر. شاعره بیر قایدا اؤلاراق طبیعتله انسان ماهیّتی آراسیندا بیر باغلیلیق، داخلی علاقه گؤروٚر. عؤمروٚن سئوینجلی، مسعود دقیقه‌لریندن دانیشارکن اؤنون غـزللرینده بـاهارین گـؤزاؤخشـایان رنگ الوانـلیغی دویـولور. زمـانه‌دن نـاراضـی‌لیق، دؤستلارین اعتبارسیزلیغیندان، عؤمروٚن وفاسیزلیغیندان بحث ائدن پؤئتیک پـارچـالاردا ایسه سانکی پاییزین داریخدیریجیلیغی، بؤزلوغو هر کلمه بـاشی نـظره چـارپیر. «اؤلدو باهار، آچیلدی گوٚل، جنّته دؤنـدوٚ گوٚلوٚسـتان، بوٚلبوٚلِ خـؤش‌نوا یـئنه شـؤق ایـله اؤلدو نغمه‌خوان» - باهار سئوینجی ایله دؤلو بو سطرلر «خزانِ عمر یئتمیش، هم اوٚمیدِ وصل بیتمیش، تؤکوٚلموٚش لشکرِ غم کؤنلوٚمه کیم، گؤر نه تالاندیر» - بـیتلریندن یـالنیز دئـییم طرزی، وَزنی[2] و افاده ائتدیگی فکرله دئییل، هم ده رنگ چـالارلاری‌نین مـختلف‌لیگی، تضادی ایله فرقلنیر. «خزانِ عمر» و «تؤکوٚلموٚش لشکرِ غم» افاده‌لری ایستر-ایسته‌مز پاییز

1) «اؤ.م.»: ائتیک (etik)
2) «اؤ.م.»: ریتمیکاسی (ritmika)

فصلینی و آغاجلاردان قؤپوب دوٚشـموٚش یـارپاقلاری خـاطرلادیر. انسـان عـؤمروٚ اؤز غروبونا - پاییزا یاخینلاشاندا دا عؤموٚردن گوٚنلر بئله‌جه سارالا-سارالا قؤپوب تؤکوٚلوٚر... کمینه‌نین صمیمی بیر کدرله دؤلو حزین مصراعلاری بـعضاً آنـی بـدبین‌لیک اوٚچوٚن ده اساس وئریر. بوٚتـوٚولوٚکـده ایسـه مـعاصرلری‌نین اکثریّتیندن فـرقلی اؤلاراق کـمینه‌نین شعرلرینده حیاتا، انسانا اینامدان ایرَلی گلن نیک‌بین بیر روح اوٚستوٚنلوٚک تشکیل ائدیر.

فاطما خانیم کمینه کلاسیک شرق شعرینه دریـندن بـلد ایـدی. اؤنـون غـزللرینده تصادف ائدیلن آدلار، شاعره‌نین شرق کلاسیکلری‌نین ادبی ارثی ایـله بـاغلی تـطبیق[1] و تصوّرلری[2] بو اینجه غزللر مؤلّفی‌نین ماراق دائره‌سی‌نین، مـطالعه‌سی‌نین گـئنیش‌لیگی و عمومی بیلیگی حاقّیندا معیّن تأثّرات یارادیر. صنعتکارلیق درسلرینی فـضولی، نسـیمی، نوائی کیمی شعر داهیلریندن[3] آلان فاطما خانیمین غزللرینده اؤخوجونو سؤزوٚن سِحری ایله افسونلاماق، سؤز واسطه‌سی ایله یادداقالان بدیعی لؤحه‌لر چکمک ایستگی چؤخ گوٚجلوٚدوٚر:

زلفوٚن دوٚشنده کج اوٚزه اصلا عجب دئییل   گنج اوٚزره پـاسبان قـؤیولور شـاه‌ماردان

بو موجز[4] بیتده شاعره اؤریژینال تشبیه‌لر واسطه‌سی ایله حیاتی و حقیقی بیر منظره یارادیر. گؤزلین صفتینه دوٚشن تئلی خزینه اوٚستوٚنده یاتان ایلانا بـنزَدیر و فـاطما خـانیم سانکی طبیعی بیر حیرتله اؤز اؤخوجوسونا اوٚزوٚنوٚ توتاراق سؤروشور کی، آخی بـورادا غریبه نه وار - دؤرِ قدیمدن همیشه خزینه‌نین (گؤزل اوٚزوٚن) یانیندا شاه‌مار ایلان (زلف) کئشیکچی قؤیولوب.

گـؤزللر ایـچره گـؤزوٚم دوٚشـدوٚ بـیرجـه آله گـؤزه
گـــؤروٚم، الاهـی، اؤ گـؤز گـلمه‌سین زواله، گـؤزه
گـــؤزوٚم اؤ گـــؤزدن اؤلالی سـرشکِ آل تـؤکر
تؤکه‌یدی یاشی اؤ قدری کیم، قان چیخایدی اوٚزه

1) «اؤ.م.»: پارالئل (paralel)
2) «اؤ.م.»: آسوسیاسیالاری (assosiasiya)
3) «اؤ.م.»: کؤریفئی‌لریندن (korifey)
4) «اؤ.م.»: لاکؤنیک (lakonik)

بو بیتلر ایسه فاطما خانیمین پوئتیک دیله نئجه طلبکارلیقلا یاناشدیغینی، سؤزون بدیعی افاده امکانلاریندان نئجه اوستالیقلا و نهایت درجه‌ده[1] بهره‌لندیگینی گؤستریر. شاعره «گ»، «ز» سسلری‌نین تجانسوندن[2] و «گؤز» سؤزونون متشابه‌لیگیندن[3] مهارتله استفاده ائتمکله برابر رومانتیک شعره خاص پوئتیک لوحه یاراتماغی دا یاددان چیخارمیر. فاطما خانیم کمینه‌نین شاعر رفیقه‌سی ناتوانین «گئتمه»، «سنسیز» ردیفلی غزللرینه یازدیغی نظیره‌لر اونون هر جهتدن ناتوانا برابر بیر صنعتکار اولدوغونو ثبوت ائدیر.

بیری-بیرینه اورکدن باغلانان بو ایکی شاعره‌نین حقیقی استعدادین بهره‌سی اولان اثرلرینی اوخودوقجا ایستر-ایسته‌مز کئچن عصرین سونلاریداکی شوشا اعجوبه‌سی[4] حاقیندا دوشونمه‌لی اولورسان. کئچن عصرده آذربایجان قادینی هئچ یئرده چوخ‌عصرلیک خرافات اوزرینده شوشاداکی کیمی پارلاق غلبه چالمامیشدی، اونون سسی هئچ یئرده شوشاداکی کیمی گور و عظمتلی ائشیدیلمه‌میشدی. «جهانی ترک ائله‌مز کیم کی، عاشقِ جاندیر، حیاتدان اوزوب ال ائیله‌مز جهان ترکین» - دئیه بوتون ظلملرینه، جفالارینا باخمایاراق حیاتی سئومگه سسله‌ین ناتوان دا، «دونوبدور قانه کونلوم شیشه ایچره چوخ ضعیف‌حالم، بونا شاهد رخِ زرد و دو چشم اشکباریمدیر» - دئیه بعضاً دوشدوگو محیطدن شکایتلَن فاطما خانیم کمینه ده شوشا یوکسک‌لیگیندن بوتون آذربایجانا گوروُنه بیلمیشدیلر.

اونلارین ایکیسی ده ایگیرمینجی عصرین آستاناسیندا حیاتدان گئتمیشدیلر. لاکین ناتوان دا، فاطما خانیم کمینه ده طراوتینی هئچ زمان ایتیرمه‌ین سوزلری ایله، قادین قلبی‌نین محبّتی، اودویلا ایسینَن نغمه‌لری ایله ایگیرمینجی عصره گلدیلر، بو عصرین اولادلاری‌نین اورگینده اوزلرینه یئر تاپدیلار.

ایندی اونلارین یولو ایگیرمی بیرینجی و سونراکی عصرلره - بیر سوزله، ابدیّته‌دیر.

اوکتوبر، ۱۹۸۵

---

۱) «او.م.»: ماکسیموم شکیلده (maksimum) ۲) «او.م.»: آلیتراسیاسیندان (alliterasiya)
۳) «او.م.»: اومونیم‌لیگیندن (omonim) ۴) «او.م.»: فئنومئنی (fenomen)

بؤیوک اکینچی

حسن‌بگ زردابی

۱۹-جو عصر آذربایجان مدنیّتی‌نین انکشاف تاریخی بیزیم تصوّروموزده داها چوخ آخوندوفون آدی ایله باغلیدیر. اوتن یوزایللیگی آذربایجاندا «میرزه فتحعلی عصری» آدلاندیرانلار دا اولوب.

البتّه، بو فکرلرین دوغرولوغونو شبهه آلتینا آلماق، شرقین ایلک دراماتورقونون، ماتئریالیست*-فیلوسوفون، الیفبا اصلاحاتچیسی‌نین خدمتلرینی انکار ائتمک عدالتسیزلیک اولاردی. لاکین قدیم مُدرکلرین دئدیکلری کیمی، «افلاطون[1] منیم دوستومدور، آنجاق حقیقت اوندان داها اوستوندور.» آخوندوفون آذربایجان، داها گئنیش مفهومدا ایسه یئنی دور مسلمان تمدّنو[2] قارشیسینداکی خدمتلرینی قطعیاً آزالتمادان دئمک لازمدیر کی، حادثه و شخصیّتلرین زنگین‌لیگی ایله سئچیلن ۱۹-جو عصر ملّی مدنیّتیمیزین

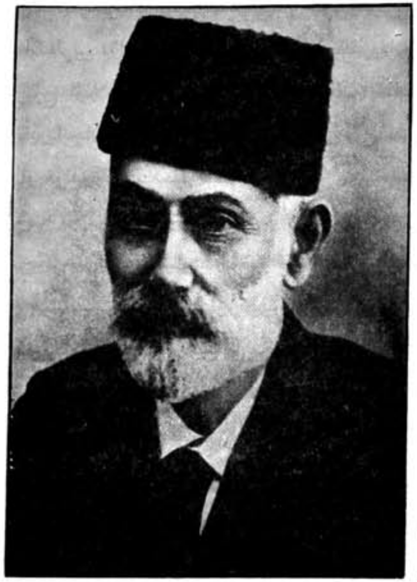

---

۱) «او.م.»: پلاتون (Platon) ۲) «او.م.»: سیویلیزاسیاسی (sivilizasiya)

تاریخینده‌کی بؤتؤن یئنی‌لیکچی میل‌لری استثناسیز اؤلاراق یالنیز اؤنون آدی ایله باغلاماق عدالت‌سیزلیکدیر.

اؤسته‌لیک، اؤنو دا نظره آلماق لازمدیر کی، ۱۸۵۷–جی ایلدن اعتباراً آخوندؤف فعال ادبی–بدیعی یارادیجیلیقدان اوزاقلاشمیش، عؤمرؤنؤن سؤن ایگیرمی ایلینی عرب الیفباسی‌نین اصلاحی اوغروندا ثمره‌سیز و لزومسوز مبارزه‌یه، هابئله «کمال‌الدّوله مکتوبلاری» رساله‌سی‌نین[1] هئچ جؤر باش توتمایان چاپینا حصر ائتمیشدی.

همین دؤر آذربایجان وارلیغی ایسه دقیق ایشلر گؤرمگی باجاران معارفچی‌یه داها بؤیؤک احتیاج دویوردو.

بئله بیر معارفچی حسن‌بگ زردابی‌نین سیماسیندا میدانا چیخدی.

حسن‌بگ تاریخ صحنه‌سینه آخوندؤفون باشلادیغی ایشلرین، ایرَلی سؤردؤگؤ ایده‌لرین دوامچیسی کیمی گلدی. بو معنادا زردابینی و میرزه فتحعلینی اؤز–اؤزه قؤیماق یؤخ، اؤنلارین آراسینداکی وارثلیک، سلف–خلف مناسبتینی گؤرمک و ۱۹–جو عصر آذربایجان مدنیّتی اؤچؤن آخوندؤف–زردابی عصری آدلاندیرماق حقیقته داها چؤخ اویغوندور.

ژول رنئار «گؤنده‌لیکلر»ینده یازیردی کی، هر مشهور کیشی‌نین کؤلگه‌سینده عذاب چکن بیر قادین یاشاییر. چؤخ واخت ادبیّاتدا دا بئله اؤلور. مشهورلارین کؤلگه‌سی بعضاً اصل ادبیّات فدائیلرینی، عؤمؤرلرینی خالق ایشی اؤچؤن مشعَله چئویرنلری بؤتؤن بؤیؤکلؤگؤ و عظمتی ایله گؤرمگه و گؤسترمگه قؤیمور. بو معنادا منه ائله گلیر کی، بیز ایندی‌یه قدر زردابینی میرزه فتحعلی‌نین «کؤلگه‌سیندن» چیخارماق، اؤنون حقیقی قیمتینی وئرمک، بو معارف نابغه‌سی[2]، ذکا نهنگینی دؤغما خالقینا تانیتماق باخیمیندان لازم اؤلان ایشلرین هئچ ده هامیسینی گؤره بیلمه‌میشیک.

زردابی بیزیم اؤچؤن کیمدیر؟

آذربایجان ملّی مطبوعاتی‌نین بانیسی!

۱) «اؤ.م.»: ترا کتاتی‌نین (traktat)　　۲) «اؤ.م.»: تیتانی (titan)

آذربایجان تئاتری‌نین یارادیجیسی!

قادین تحصیلی‌نین ایلک جارچیلاریندان بیری!

آذربایجاندا ملّی شعورون و وطن‌پرورلیک حسّی‌نین تربیه‌سی ساحه‌سینده اؤنجؤل فعالیّته باشلایان اجتماعی–سیاسی یازیچی[1] و اجتماعی خادم.

یالنیز «اکینچی»یه گؤره زردابی‌نین آدی آذربایجان مدنیّتی تاریخینه قیزیل حرفلرله یازیلماغا لایقدیر.

یالنیز باکیدا گؤستردیگی ایلک تئاتر تماشاسینا گؤره مدنیّتیمیزین داهیلری[2] سیراسینا داخل اؤلماغا لایقدیر.

یالنیز اؤز دؤغما تورپاغی‌نین، ایکی‌قات، اؤچ‌قات ظلم آلتینا دؤشمؤش هم‌وطنلری‌نین مدافعه‌سینه قالخدیغی، معارفین یورولماز جارچیسی کیمی چیخیش ائتدیگی اؤچؤن زردابی‌نین تاریخی هنری خالقین حافظه‌سینده ابدی یاشامالیدیر.

لاکین بو هنری قیمت‌لندیرمک، بو آدی یاشاتماق، اؤنو تاریخه کیمینسه ایسته‌دیگی کیمی دئییل، اؤلدوغو کیمی حکّ ائتمک اؤچؤن ایلک نؤبه‌ده آد صاحبی‌نین اؤزؤنؤ یاخشی تانیماق، حیاتینی، محیطینی، شخصیّتینی دریندن–درینه اؤیرنمک لازمدیر.

بو استقامتده ایش گؤرؤلمه‌دیگینی دئمک انصافسیزلیق اؤلاردی. مرحوم فیلؤسوفومؤز گؤیؤشؤف زردابی ارثینی تؤپلاماق استقامتینده جدّی ایشلر گؤرؤب. اؤنون روس دیلینده چاپ اؤلونان «حسن‌بگ زردابی‌نین دؤنیاگؤرؤشؤ» رساله‌سی[3] جدّی و دَیرلی تدقیقات اثریدیر. میراحمدؤفون مدیریتی[4] ایله نشر اؤلونان «اکینچی»نین [عرب حرفلریندن] کؤچؤرؤلمؤش[5] تام متنی ایلک ملّی قزئتیمیزین بؤتؤن سایلارینی بو گؤنکؤ اؤخوجو اؤچؤن ال‌چاتمازلیقدان قورتاریب. امّا بونلار کفایت‌لندیریجی دئییل. گؤرؤله‌سی ایشلر داها چؤخدور.

یئنی دؤر زردابی شخصیّتینه و فعالیّتینه تمامیله یئنی معیارلارلا یاناشماغی طلب

۱) «اؤ.م.»: پوبلیسیست (publisist)　　۲) «اؤ.م.»: کؤریفئی‌لری (korifey)
۳) «اؤ.م.»: مؤنؤقرافیاسی (monoqrafiya)　　۴) «اؤ.م.»: رئداکته‌سی (redakte)
۵) «اؤ.م.»: ترانسلیتراسیا ائدیلمیش (transliterasiya)

اندیر.

منه ائله گلیر کی، آذربایجانلیلار ۲۰-جی یوزایللیکده بیرینجی دفعه ۱۹۰۷-جی ایلین سؤیوق نوامبر گونلرینده - خالقین بؤیوک اوغلو حسن‌بگ زردابینی تورپاغا تاپشیراندا بیرلشمیشدیلر. یالنیز اوندا «قارا قیزیلین» ایشیغینا باکی‌یا آخیشانلار، آذربایجان تورپاغی‌نین قانینی سورماقلا اوز اوجاقلارینی آباد ائدنلر گورموشدولر کی، بو تورپاغین حقیقی صاحبلری وار، بو تورپاغین غیرتینی چکنلر اولوب...

آمّا بو تأثّرانگیز[1] قیدلرله بیر سیرادا روس ژورنالیستی اولئندسکی‌نین[2] زردابی‌نین اولوم مناسبتی ایله یازدیغی «قبراوستو چیخیش عوضینه» مقاله‌سینده‌کی آشاغیداکی سطرلری ده خاطرلامایا بیلمیرم: «تأسّف کی، بیزیم وطنیمیزده همیشه اولدوغو کیمی بو دفعه ده یادا دوشمک اوچون مطلق اولمک لازم گلدی.»

زردابی منیم اوچون کیمدیر؟

۱۹-جو عصرین بؤیوک و حقیقی آذربایجانلیسی!

خالقیمیزین «مسلمان امّتیندن تورک ملّتینه» چئوریلمه‌سی یولوندا ایلک بلدچیلردن بیری!

ایلک آذربایجان ملیّت‌چیسی و وطن‌پروری!

اونایللیک‌لر بویو آذربایجان تورکلری‌نین سوزچوسو، وکیلی، اونون دردلری‌نین ترجمانی و افاده‌چیسی!

«اکینچی» قزئتی‌نین آدی تصادفی سئچیلمه‌میشدی. بو آدین یالنیز قزئتین کندچی[3] استقامتینی معیّن‌لشدیردیگینی دوشونمک ساده‌لوحلوک اولاردی. «اکینچی» سوزونون آلتیندا بؤیوک رمزی معنا، گنیش و احاطه‌لی فعالیّت پروقرامی گیزلنیردی. تکجه آذربایجان کندلیسینی داها یاخشی، چاغداش اصوللار اساسیندا داها ثمره‌لی ایشله‌مگی اویرتمک یوخ، هم ده اونون اورگینه، شعورونا معارف توخومو سپمک لازم ایدی. تکجه

---

۱) «اوْ.م.»: پاتئتیک (patetik)

2) A.Y.Olendski

۳) «اوْ.م.»: آقرار (aqrar)

«یاغدان سود قاییرماغی» اویرتمک یوخ، هم ده بیر ملّت کیمی بیرپارچا[1] شکیلده بیرلشمگی باجارماق، ملّتین «یاغی یاغ اوسته چیخیب آیرانی آیرانلیق» اولماسینا چالیشماق لازم ایدی. بیر سوزله، معارف اکینچیسی اوچون ان بؤیوک میدان شعورونو تعصّب[2]، جهالت و لاقیدلیگین آلاق اوتلاری باسمیش گنیش کوتله ایدی.

زردابی اوزو آذربایجان مدنیّتی تاریخینده بئله بیر اکینچی اولدو.

اونون ۱۸۷۵-جی ایلدن اعتباراً سپدیگی معارف توخوملاری جوجریب «کشکول»و و «شرقِ روس»و یاراتدی، قانلی-قادالی ۱۹۰۵-جی ایلده خالق اوچون «حیات»ا و «ارشاد»ا چئوریلدی، «ملّا نصرالدّین»ی عرصه‌یه گتیردی، «فیوضات» اولدو.

بؤیوک اکینچی هله اوز ساغلیغیندا یوْرولماز فعالیّتی‌نین ایلک بهره‌لرینی گوردو - اونون فکرلری‌نین دوامچیسی اولان آزسایلی، لاکین جسور، اراده‌لی معارف‌پرورلر اوردوسو بیر زمانلار زردابی‌نین تک‌باشینا باشلادیغی ایشی عزمله دوام ائتدیرمگه باشلادی.

بونو زردابی‌نین تورپاغا تاپشیریلدیغی گونلرده اونون دوغما خالقی قارشیسینداکی خدمتلرینه چوخ‌سایلی مقاله‌لر حصر ائتمیش باکی مطبوعاتی دا سئزمیشدی.

همین مقاله‌لرین بیرینده اوخویوروق:

«مرحومون بِناسینی قویدوغو ایشلر سون ایللر ائله سرعتله ایرَلیله‌دی کی، حسن‌بگ آرتیق اوز ساغلیغیندا خالقی‌نین ایچَریسینده نئجه ثمره‌لی بیر توخوم سپدیگینی، همین توخومون نئجه گوزل بهره‌لر وئردیگینی گوره بیلدی.

زحمتی‌نین نتیجه‌سینی گورمک اونا قسمت اولدو.»

بؤیوک اکینچی مُثبت تورپاغا آتدیغی دَنین سونبول توتدوغونا ایناناراق دونیادان کوچدو.

زردابی بوتون فعالیّتی ایله ثبوت ائتدی کی، تک الدن ده سس چیخار - یئتر کی، بو ال خالقا اوزانمیش اولسون!

اصلینده بو فکر ده منیم دئییل. تخمیناً عینی سوزلر حسن‌بگ زردابی‌نین اولوم

---

۱) «اوْ.م.»: مونولیت (monolit)

۲) «اوْ.م.»: فاناتیزم (fanatizm)

مناسبتی ایله «کاسپی»[۱] قزئتینده چاپ اوْلونموش نئکروْلوْقدا* افاده ائدیلمیشدی:

«اؤز حدودسوز فعالیّتی ایله اوْ، ضعیفلرین مُدرک‌لیگیندن دوْغـان «تک الدن سس چیخماز» مثلی‌نین حقیقت اوْلمادیغینی ثبوت ائتدی.

یوْخ، روحاً گوْجلوْ اوْلانلار تک‌لیکده ده قوّه‌دیرلر.»

زردابی ده اؤز خالقی اوْچوْن بئله قوّه ایدی.

کیئف اونیوئرسیته‌سینده‌کی آذربایجانلی طلبه‌لر ۱۹۱۱–جی ایلده اؤز نشریّاتلارینی یاراداندا ایلک نؤبه‌ده زردابی‌نین اثرلرینی چاپ ائتمیشدیلر. بو بؤیوْک معلّمه احتراملا بیر سیرادا هـم ده اوْنـون ارثـی‌نین، اوْنـون فکـر و ایـده‌لری‌نین خـالقا چـاتدیریلماسی‌نین ضروری‌لیگینی آنلاماقدان ایرَلی گلیردی. آرادان کئچن اوْن‌ایللیک‌لر زردابی‌نین بیر عصر بوندان اوّل قالدیردیغی پروْبلئملرین، خالقین و توْرپاغین، دیلین و مدنیّتین طـالعی ایـله باغلی اندیشه‌لری‌نین ایندی ده گوْنده‌لیکدن چیخارمادیغینی گـوْستریر. عکسینه، زمـان ایندی زردابینی بیزه داها دا یاخینلاشدیریر، حقیقت آختاریشلاریمیزدا، مـبارزه‌لریمیزده یوْل‌گوْسترنه، استنادگاها چئویریر.

زردابی تام جسارتله بیوقرافیسی ایله مبارزه‌لری، شخصیّتی ایله عمللری آراسیندا برابرلیک اشاره‌سی قوْیا بیلن مدنیّت داهیلریندن ایدی.

* * *

حسن‌بگ ملیکوْف (اوْ زمان هـله زردابـی کـیمی تـانینمیردی) ۱۸۶۵–جـی ایـلده مؤسکو اونیوئرسیته‌سینی نامزد دیپلوْمو ایله باشا ووردو. آذربایجانلی گنجین قارشیسیندا گؤزل افقلر آچیلمیشدی. اوْنو اونیوئرسیته‌نین رئیسی[۲]، مشهور تاریخچی سوْلوْویوْفون[۳] ائوینده یاخشی تانییر و بؤیوْک حرمتله قبول ائدیردیلر. حسن‌بگین ایلک بیوْقرافئری اوْلان خانیمی یازیر: «سوْلوْویوْف شرقله، خصوصاً ده اسـلاملا چـوْخ مـاراقـلانیردی. اوْنـون عائله‌سینده حسن‌بگین قافقاز، بو دیـارین عـادت– عـنعنه‌لری، اخـلاقی بـاره‌سینده‌کی

1) Kaspi (خزر)

۲) «اوْ.م.»: رئکتوْرو (rektor)

3) S.M.Solovyov

صحبتلرینه بؤیوْک ماراقلا قولاق آسیردیلار. سوْلوْویوْف تئز–تئز حسـن‌بگین اسـلاملا باغلی مسئله‌لره دائر ایضاحاتلارینی دینله‌ییر، ائشیتدیکلری‌نین چوْخونو قـید ائـدیردی. دائم سوْلوْویوْفلارین ائوینده اوْلان حسن‌بگ اوْنون قیزینی حقیقی محبّتله سئویردی. بو مسئله‌ده قیزین دا مناسبتی عینی درجه‌ده حقیقی و جدّی ایدی. لاکین حسن‌بگ یاخشی بیلیردی کی، اگر اوْ، عالی تحصیل آلمیش ایلک مسلمان، مسیحی قیزینا ائولنسه، خالق هم اوْزوْندن، هم ده خانیمیندان بیردفعه‌لیک اوْز دؤندَرر. اوْنـا گـؤره ده حسـن‌بگ اوْرکـدن سئودیگی قیزلا نکاحا گیرمکدن امتناع ائتدی و تحصیلینی باشا ووران کیمی دوْغما خالقینا خدمت اوْچوْن وطنه قاییتدی.»

اصلینده هله مؤسکو اونیوئرسیته‌سینده تحصیل آلدیغی دؤرده اوْ، اؤز حیاتینی، اگر بئله دئمک ممکنسه، پروْقراملاشدیرمیشدی. رئیس قیزی‌نین محبّتیندن امتناع ائدنده ده، آدینی «کاوکاز» قزئتینده، نجیب قیزلار اینستیتوسونون مأذونلاری سیراسیندا گـؤردوْگوْ حنیفه خانیم آبایئوایا ائولنمک تکلیفی ائدنده ده حسن‌بگ یالنیز اؤزوْنـه بـللی اوْلان بـو پروْقرامین شرطلرینی یئرینه یئتیریردی. شرط ایسه بیر ایـدی – اؤزوْنوْ خـالقینا حـصر ائتمک، اوْنون معارف‌لنمه‌سی، ترقّیسی اوْچوْن چالیشماق! بو مقصده چاتماق یوْلوندا اوْ، اؤزوْ ده، عائله‌سی ده نمونه اوْلمالی ایدی. حسن‌بگین حیات شعاری[۱] «گؤروْندوْگوْ کیمی اوْلماق و اوْلدوغو کیمی گؤروْنمک» ایدی.

مؤسکودان سوْنرا بؤرچالی بخشی چوْخ جان‌سیخیجی گؤروْنوردو. مُلکدارلارین آدام یئرینه قوْیمادیقلاری، اؤز حاقلاریندان، حقوقلاریندان خبرسیز کـندلیلر، اوْنـلارین زواللی، مسکین گؤروْنوْشـلری تـیفلیس تـوْرپاق اداره‌سـی‌نین[۲] ایشـچیسی حسـن‌بگین اوْرگینی آغـریدیردی. «یـالنیز مـعارف سیزی خـلاص ائـده‌جک!» – هـم‌وطنلری ایـله گوْنده‌لیک صحبتلرینده حسن‌بگ تئز–تئز بو فیکری وورغولاییردی.

دائمی عدالت آختاریشلاری، حاقسیزلیغا قارشی باریشمازلیغی تئزلیکله حسن‌بگی توْرپاق اداره‌سینده آرزواندیلمز شخصه چئویردی. «یـا رئـیسلره «درس وئـرمکدن» و

۱) «اوْ.م.»: دئویزی (deviz) ۲) «اوْ.م.»: پالاتاسی‌نین (palata)

کندلیلری «کؤرلاماقدان» ال چکسین، یا دا ایشدن گئتسین» - اؤنون قارشیسیندا بئله قطعی طلب قویولدو.

حسن‌بگ ایکینجی یؤلو سئچدی.

یئنی ایش یئری اوْلان باکی ولایت[1] اداره‌سینده ده اوْ، آز کئچمه‌میش عینی سئچیم[2] ایله اوْزلشدی. والی[3] کولیبیاکین[4] «یا من، یا حسن‌بگ» دئدی. بو دفعه ده حسن‌بگ گئتمه‌لی اوْلدو. اوْ، هر دفعه تکجه ایش یئرینی دئییل، یاشاییش یئرینی ده دَییشمه‌لی اوْلوردو. ایندی ده قوبادا دائره محکمه‌سی‌نین کاتبی اوْلدو و یئنه ده اوّلکی احتراصلا دیلسیز-آغیزسیز، عوام هم‌وطنلرینی فیریلداقچی وکیللردن، آج‌گؤز مترجملردن، وجدانسیز پؤلیسلردن قوروماغا باشلادی. جواب عکس‌العملی[5] اوّچوّن چوْخ گؤزلەمک لازم گلمه‌دی. ۱۸۶۸-جی ایلین مارسیندا حسن‌بگی آرادان گؤتوّرمگه چالیشدیلار. ساده‌جه خوْشبخت تصادف اوْنو خلاص ائتدی. گنجه یاریسی آتیلان غفیل گوّلله باشیندان بیر قاریش یوخاری، دیوارا دَیمیشدی. بیر ایل سوْنرا قوبانی دا ترک ائتمک لازم گلدی.

آرتیق حکومتین نظریندە خوْشاگلمز اعتبار[6] قازانمیش ملیکوْف-زردابی چتین‌لیکله ده اوْلسا، باکی اوْرتا مکتبینه معلّم دوّزَله بیلدی. همین دوْرده بورادا تحصیل آلان آذربایجانلیلاری بارماقلا سایماق اوْلاردی. حسن‌بگ آز قالا قاپی-قاپی گزه‌رک هم‌وطنلرینی تحصیله جلب ائتمگه چالیشیردی. یئنه ده خانیمی‌نین خاطره‌لریندن: «اوْ، بیر نفر دمیرچینی اوْز اوشاغینی اوْرتا مکتبه وئرمگه راضی سالمیشدی. اوشاغی دوْلت حسابینا اوْرتا مکتبه دوّزلتمیشدی. آتاسی اوْغلونا درس لوازماتی و.س. آلماقدا چتین‌لیک چکدیگینی دئینده، حسن‌بگ مصلحت گؤرموّشدوّ کی، «چکیج-زیندانینی سات، آمّا اوْغلونو اوْخوت!». بو یوْللا، اوْ مسلمانلاری معارف اوّچوّن ده خرج چکمگه آلیشدیرماق

---

۱) «اوْ.م.»: قوبئرنیا (quberniya) ۲) «اوْ.م.»: دیلئمما (dilemma)
۳) «اوْ.م.»: قوبئرناتوْر (qubernator)
4) Kulibyakin
۵) «اوْ.م.»: رئآکسیاسی (reaksiya) ۶) «اوْ.م.»: رئپوتاسیا (reputasiya)

ایسته‌ییردی.»

آز سوْنرا حسن بگ «مسلمان شاگردلرینه یاردیم جمعیّتی» تأسیس ائدیر و اوْرتا مکتبده‌کی شاگردلری، گله‌جگین گؤرکملی ضیالیلاری - نجف‌بگ وزیروْف و عسگرآغا آدی‌گؤزلوْف-گؤرانی ایله بیرلیکده بوّتوّو بیر یایی آذربایجانین کند و شهرلرینی گزیب دوْلاشیر. بؤیوّک چتین‌لیکله ده اوْلسا، ۱۶۰۰ ماناتا قدر پول توْپلایا بیلیر. بو مبلغ اساسیندا توْخونولماز اجتماعی بودجه[1] یارادیلیر و اوْنون فایضی ایله ایلده ۲-۱ نفرین تحصیل حاقّینی اوْده‌مک امکانی الده ائدیلیر. لاکین بونونلا کفایت‌لنمه‌یه‌رک تئزلیکله منزلینده پانسیون* آچیر. هر ایل اوْن نفر آذربایجانلی اوشاق بو پانسیونا قبول ائدیلیر و اوْرتا مکتبه داخل اوْلماق اوّچوّن حاضرلانیر. ۱۸۲۷-جی ایلده عائله قوردوغو حنیفه خانیم تعلیم-تربیه ایشینده اری‌نین ان یاخین کؤمکچیسینه چئوریلیر.

۱۸۷۳-جوّ ایلین نوروز بایرامی گوّنلرینده حسن‌بگین رهبرلیگی و اشتراکی ایله آذربایجان مدنیّتی تاریخینده انقلاب آنلاندیریلا بیله‌جک بیر حادثه باش وئریر - آذربایجان توّرکجه‌سینده تئاتر تماشاسی گؤستریلیر! ملّی دراماتیک صنعتین[2] بانیسی آخوندوْفون آرتیق تیفلیس و پئتئربورق تئاترلاریندا تماشایا قوْیولان، آوروپا شرق‌شناسلاری‌نین دقّتینی جلب ائدن پیئسلریندن* بیری - مشهور «حاجی قارا» کوْمئدیسی اوْنون اوْز وطنینده اوْینانیر. گؤزلَنیلمز خبری ائشیدن بؤیوّک کوْمئدی‌یازاری[3] گؤز یاشلارینی ساخلایا بیلمیر و زردابی‌یه منّتدارلیقلا دوْلو «اوزون بیر کاغیذ» یازیر.

«اوّسته‌لیک قرئت ده چیخارا بیلسک، بیز مسلمانلارین دوّنیاگؤروّشوّنده چئوریلیش ائده بیله‌رک!» - ایلک تئاتر تماشاسی‌نین محافظه‌کار[4] باکیدا گوّنوّن گوّن‌اوْرتا چاغی چاخان ایلدیریم تأثیری بوراخدیغی گوّنلرده سوْنرالار تاریخه آذربایجان تئاتری‌نین بانیسی کیمی داخل اوْلان ۳۰ یاشلی گنج بئله دوّشوّنوّردوّ.

آمّا بونون تامیله عکسینی دوّشوّننلر ده آز دئییلدی.

«حسن‌بگ، ممنونیّتله سیزین اوّستوّنوّزه نفت توْکوّب یاندیراردیق. آخی بو مسلمان

---

۱) «اوْ.م.»: فوْند (fond) ۲) «اوْ.م.»: دراماتورگیا (dramaturgiya)
۳) «اوْ.م.»: کومئدیوقراف (komedioqraf) ۴) «اوْ.م.»: پاتریارخال (patriarxal)

دئییلن نه‌دیر؟ بیر هئچیک! یالنیز سیز بیزه مانع اوْلورسونوز» - دائمی مخالفلری[1] ایسه بئله دئییر، اوّلکی کیمی حسن‌بگی قوْرخوتماقدان، هَده‌له‌مکدن، تهدید ائتمکدن ال چکمیردیلر...

آنا دیلینده قزئت نشر ائتمک فیکرینه هله قوبادا، ماحال محکمه‌سی‌نین کاتبی ایشله‌دیگی دؤرده گلمیشدی. شاعر قدسی‌نین - عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْفون کیچیک قارداشی، روس اوْردوسونون سرتیپی عبدالله بگ باکیخانوْف طلب اوْلونان مالیّه خرجلرینی اؤز اوْزرینه گؤتوروردو.

قالیردی قزئتین نشرینه اجازه آلماق. تیفلیس شهرینده یئرلشن قافقاز سانسور کؤمیته‌سی‌نین شرق دیللری سانسورچوسو[2] ائرمنی ملیک-محرابوْف باکیدا چاپ اوْلوناجاق قزئتی سانسوردان کئچیرمک اوْچوْن تیفلیسه گؤندریلمگی طلب ائدیردی. دؤروْن ارتباطات[3] شرطلرینی نظره آلساق، اصلینده بو دؤلاییسی یوْللا نشرین قارشیسینی آلماق نیّتیندن باشقا شئی دئییلدی. حسن‌بگله قافقاز سانسور کومیته‌سی آراسینداکی یازیشمالار ایکی ایلدن آرتیق دوام ائتدی. یالنیز آذربایجانلی ضیالی‌یا بؤیوْک رغبت[4] ایله یاناشان باکی والیسی استاروْسئلسکی‌نین[5] ایشه قاریشماسی «اکینچی»نین باشی اوْزرینده قارا بولودلاری داغیدا بیلدی. والی‌نین تأکیدی ایله قزئتین سانسورو ولایت اداره‌سی‌نین دیلمانجی نوح‌بگ حسین‌بگوْفا حواله ائدیلدی. استاروْسئلسکی بوْتوْن مسئولیّتی اؤز اوْزرینه گؤتوردوگوْنوْ بیلدیردی. ملیک-محرابوْفون دئییله‌جک بیر سؤزوْ قالمادی.

نه قدر غریبه گؤروْنسه ده، ایلک آذربایجان قزئتی‌نین اهمیّتینی، اوْنون گتیره‌جگی فایدانی آذربایجانلیلاردان داها چوْخ ائرمنیلر باشا دوْشوْر و هر وجهله حسن‌بگه مانعچیلیک تؤرتمگه چالیشیردیلار. «اکینچی»نین نشری‌نین گوْنده‌لیکله دایاندیغی ۱۸۷۳-جوْ ایلده قافقاز کند تصرّفاتی جمعیّتی‌نین عضووْ ائرمنی کلانتروْف گوْرجوْ

۱) «اؤ.م.»: اوْپوْنئنتلری (opponent)
۲) «اؤ.م.»: سئنزورو (senzor)
۳) «اؤ.م.»: کوْمونیکاسیا (kommunikasiya)
۴) «اؤ.م.»: سیمپاتیا (simpatiya)
5) Staroselski

دیلینده نشر اوْلونان «ساسپالوْ قازئتا»نین[1] آذربایجانجا «کند قزئته‌سی» آدلی ایکینجی نسخه‌سی‌نین[2] چیخاریلماسی اوغروندا چالیشیردی. قزئتین ناشری سئرئتئلی[3]، مسئول‌مدیری[4] ایسه مسیحیّتی قبول ائتمیش آجار ایوان آساتیانی[5] اوْلمالی ایدی. قافقاز مقاماتیندان[6]، یاخود آذربایجانلی اهالیدن بو شبهه‌لی نشری مالیّه‌لشدیرمک اوْچوْن ۹۰۰ مانات طلب اوْلونوردو. اصلینده ساختا جانی‌یانانلیق و حمایه‌دارلیق پرده‌سی آلتیندا «اکینچی»نین نشرینی انگل‌له‌مک اوْچوْن نوْبتی جهد گؤستریلیردی.

ائرمنی ملیک-محرابوْفون و ائرمنی کلانتروْفون باجارمادیقلارینی ائرمنی میناسوْف حیاتا کئچیردی. آذربایجان مطبوعاتینا غنیم کسیلنلر اوْچوْنجوْ جهدده اؤز قارا نیّتلرینه چاتدیلار. باکی ولایت مطبعه‌سی‌نین مرتّبی میناسوْفون خفیّه راپورتو[7] ایله ۱۸۷۷-جی ایل سئپتامبریندا «اکینچی»نین نشری دایاندیریلدی.

«بیز ناخوْش اوْلدوغوموزا گؤره بو ایلین آخرینجی نؤمره‌لری واختیندا چیخمایاجاق و اوْنلارین هاچاق چیخاجاغی معلوم دئییل» - ایکی ایلدن بری آذربایجان جمعیّتینه معارف، مدنیّت، ملّی حسّ و دوْشوْنجه توْخومو سپمگه چالیشان حسن‌بگ زردابی قزئتین سئپتامبرین ۲۹-دا ایشیق اوْزوْ گؤرن سوْنونجو ساییندا آزسایلی اوْخوجولاری ایله بئله‌جه وداعلاشیردی.

«اکینچی»نین نشرینی یئنیدن باشلاتماق ممکن اوْلمادی.

آمّا او، اؤز ایشینی گؤرموْشدوْ.

دوْغرودور، «اکینچی» روحلو ایکینجی بیر قزئتین - «حیات»ین نشرینی نه آز، نه آزاجیق - دوْز اوْتوز ایل گؤزله‌مک لازم گلدی. آرزولاری‌نین چین اوْلدوغو ۱۹۰۵-جی

1) Saspalo qazeta
۲) «اؤ.م.»: دوبلیکاتی‌نین (dublikat)
3) G.Sereteli
۴) «اؤ.م.»: رئداکتوْر (redaktor)
5) Ivan Asatiani
۶) «اؤ.م.»: آدمینیستراسیاسیندان (administrasiya)
۷) «اؤ.م.»: دوْنوْسو (donos)

ایلده ۶۳ یاشلی زردابی یئنیدن قلمه ساریلدی، «حیات»ین صحیفه‌لرینده بیری-بیریندن واجب، گۆنجل[1] مۆضوعلارا تۆخوندو. بو ملّی مطبوع نشر اۇنا ۱۵ ایلدن بری اۇز خالقی ایله روس دیلینده - «کاسپی»، «نۆوۏنه اۏبۏزرئنی»[2]، «کاوکاز» قزئتلری‌نین صحیفه‌لرینده دانیشماق مجبوریّتی‌نین آغری-آجیسینی اونوتدوردو.

«حیات»ا و اۇنون آردیجیللارینا، دوامچیلارینا حیات وئرن بؤیۆک اکینچی‌نین اۇتوز ایل اوّل سَپدیگی معارف و مدنیّت تۆخوملاری ایدی.

«اکینچی» تام اساسلا ۱۹-جو عصرین ۷۰-جی ایللرینده‌کی آذربایجان حیاتی‌نین، آذربایجان جمعیّتی‌نین آنسیکلوپدیسی آدلاندیریلا بیلر. «هر ولایتین قزئتی گرک اۇل ولایتین آیناسی اۇلسون، یعنی اۇل ولایتین ساکنلری[نین] ائله‌دیگی ایشلر، اۇنلارا لازم اۇلان شئیلر، خلاصه اۇنلارین هر بیر دردی و خواهشی اۇل قزئتده چاپ اۇلونسون کی، اۇل قزئته باخان آدام خالقی آینادا گۆرن کیمی گۆرسۆن» - ایلک آذربایجان قزئتی‌نین اساس آمالی و غایه‌سی بو ساده سطرلرده عکس اۇلونموشدو.

قزئت سۆنا قدر اۇزۆنۆن توتدوغو یۏلا صادق قالمیشدی.

باشدا حسن‌بگ زردابی اۏلماقلا آزسایلی یارادیجی مجموعه[3] «اکینچی»نین محض بئله بیر آینایا چئوریلمه‌سی اۆچۆن ممکن اۏلان هر شئیی ائدیردی. قزئتین هر نۆمره‌سی هیجان طبلی، هارای و فریاد ایدی. « «اکینچی» بیر ناصحِ مشفقدیر کی، دئییر، قارداش، هنریّات و کمالات تۆخومو اکین کی، عزّتِ دۏلت ثمره گؤتۆره‌سینیز. «اکینچی» بیر واعظدیر کی، بیزی ابداندارلیق[4] علملرینه وعظ و تحریک ائدیر. «اکینچی» بیر آینادیر کی، بیزه ذلّت و مسکنت عیبلرین[ی] نمایان ائدیر. «اکینچی» بیر طبیبدیر کی، ایسته‌ییر کی، پندیات و نصایحین آجی داوالاری ایله نادانلیق اخلاطین[ی] دفع ائتسین و علمین شهد و معجونی ایله بیزیم مزاجیمیزی قوّتلندیرسین. «اکینچی» بیر عزاخانادیر کی، بیزیم حال و

1) «اۇ.م.»: آکتوآل (aktual)
2) Новое обозрение (یئنی آراشدیرما)
3) «اۇ.م.»: کۆللئکتیو (kollektiv)
4) دونیوی علملر نظرده توتولور. ظاهراً «العلم اثنان، علم الادیان و علم الابدان» حدیثینه اشاره‌دیر. (ک)

احوالیمیزا عزا توتوب کی، بیز بلکه بیر چاره ائدک کی، بیزدن سۆنرا گلنلر نادانلیق مرضینه دۆچار اۇلمایالار.» - دائمی مؤلّفلردن احسن القواعدین بو احتراصلی سطرلری قزئتین جمعیّتده یاراتدیغی تبدّلاتی و اۇنا بسلَنن اۆمیدلری آیدین شکیلده عکس ائتدیریر.

«اکینچی» دَییشَن زمانه‌ده، دَییشَن شرطلر داخلینده خالقی یاشاییش اوغروندا مبارزه‌یه حاضر اۇلماغا سسله‌ییردی. «بیزیم زمانه‌میز دَییشیب، بیز علم صاحبلرینه راست گلمیشیک - دئیه حسن‌بگ «داخلیّه» آدلاندیردیغی باش مقاله‌لرین بیرینده یازیردی: - بیزیم ایله زندگانلیق جنگی ائدن ملّتلر علم تحصیل ائدیرلر. اۇنا بناءً گرک بیز ده علم تحصیل ائدک کی، اۇنلارا زندگانلیق جنگینده غالب اۇلماساق دا، اۇنلارین برابرینده دایانیب دوراق، یۏخسا دۏلت و خوش‌گذرانلیق اۇنلارین الینه گئده‌جکدیر و بیزلر مرور ایله زندگانلیق جنگینده مغلوب اۇلوب تلف اۇلاجاییق.» باشقا بیر نۆمره‌ده «هارایچی قارداش» تخلّصلۆ مؤلّف بو «زندگانلیق جنگینده‌کی» - یاشاییش اوغرونداکی مبارزه‌ده آجی مغلوبیّتلرله باغلی سؤزۆن حقیقی معناسیندا هارای چکه‌رک یازیردی: «پس، قارداشلار، بونون سببی علمسیزلیک دئییلمی کی، بیزیم گؤزل وطنیمیزده چؤرک تاپماق اۇلمادیغینا خالق باش گؤتۆرۆب دیاربه‌دیار گزیب کُلفتیندن، ملّتیندن، مذهبیندن ال چکیب میلچک تکی تلف اۇلور؟»

«اکینچی» باکی ایالتینده چاپ اۇلونسا دا، تئزلیکله عموم‌روسیا مسلمانلاری‌نین قزئتینه چئوریلدی. اۇنو داغیستاندا و وۏلقابۏیوندا، مرکزی آسیادا و سیبری‌ده اۇخویوردولار. «قزئت روسیاداکی مسلمانلاری یئریندن ترپتمیشدی. او، بیر الکتریک جریانی کیمی مسلمان عالَمی‌نین ایچَریسیندن کئچمیشدی.» - دئیه زردابیلر عائله‌سی‌نین سئوینجلی گۆنلرینی خاطرلایان حنیفه خانیم آبائوا داها سۆنرا یازیردی: «قزئتین ایلک آبونه‌چیلری، اۇنو بیرینجیلر سیراسیندا سلاملایانلار اۇمسک‌دان[1]، تۆمئن‌دن[2]، چیستۏپۏل‌دان[3] اۇلان سیبری‌لیلر، اۇرئنبورق[4]، اوفا[5]، وۏلقابۏیو تاتارلاری ایدیلر.»

1) Omsk
2) Tümen
3) Çistopol
4) Orenburq
5) Ufa

زردابی‌نین یئتیرمه‌لری - عسگرآغا گوْرانی و نجف‌بگ وزیروْف «اکینچی»یه موْسکودان یازیردیلار. آخوندوف تیفلیسدن «وکیلِ نامعلومِ ملّت» تخلّصوْ ایله «اکینچی»یه مقاله‌لر گوْندریردی. شاماخیدان سید عظیم شیروانی «پس «اکینچی» جلالیمیزدیر بیزیم!» - دئیه بوْتوْن یاخشی انسانلاری بو ملّی نشرین اطرافیندا بیرلشمگه و اوْنو یاشاتماغا چاغیریردی. «اکینچی»نین سوْراغی لندنه ده گئدیب چیخمیشدی. باکی‌یا گلن بیر فرانسیز مخبری ایسه زردابی‌نین تک‌باشینا قزئت چاپ ائتدیگینی اؤیرَنیب اوْنون زیارتینه گلمیش و حیرانلیقلا دئمیشدی: «سیز حقیقی قهرمان‌سینیز. بیزده بئله کاسب قزئتده ایشله‌مگه راضی اوْلان بیر نفر ده تاپیلمازدی. سیزین انرژینیزه حیرانام. گؤروْنور، اوْز خالقینیزی اوْرکدن سئویرسینیز.»

هئچ شبهه‌سیز، زردابینی حرکته گتیرن بو سئوگی ایدی، ملّی تعصّب‌کشلیک حسّی ایدی. قزئت و اوْنون باش یازاری همین دوْرده آرتیق آذربایجاندا اوْز موْقعلرینی محکملَدن و بو توْرپاقلارین حقیقی صاحبلرینه قارشی مبارزه‌یه باشلایان ائرمنی ایدئوْلوقلاری‌نین قارشیسیندا یگانه سپره چئوریلمیشدی. «اکینچی»نین بیر سیرا نوْمره‌لرینده همین دوْروْن قاتی ملّتچی موْقعده دایانان ائرمنی قزئتی «مشاک» و اوْنون مسئول‌مدیری[1] آرسرونی[2] ایله کسکین مباحثه‌یه[3] تصادف ائتمک ممکندوْر. زردابی‌نین مسلمانلارین معنوی بیرلیگی‌نین واجبلیگی حاقّینداکی فکرلرینه توْرپاق ادّعالاری ایله (نه قدر تانیش نوْتلاردیر!) جواب وئرن آرسرونی یازیردی: «وئرین بیزه بیزیم یئرلری کی، کئچمیشده اوْنلاری گوْج ایله ضبط ائتمیشسینیز و اوْندان سوْنرا گئدیب اتّحادِ اسلامی، اوْ صحرالاردا ائله‌یین کی، اوْرادا اسلام بنا اوْلوب...» بو حیاسیز بیاناتی زردابی اوْزوْنه‌خاص تمکین و یوْکسک مدنیّتله جوابلاندیرمیشدی: «ای جناب آرسرونی، اگر کی، جنابینیز دوْغرو بویورورسونوز کی، زمانه‌میز علم زمانه‌سیدیر و بو حالدا ائرمنیلر بیزدن آرتیق علم تحصیل ائتمگه راغبدیرلر، آمّا نئچه یوْز ایلدیر کی، بیز ائرمنیلر ایله قوْنشولوق ائدیریک،

۱) داوْ.م.ا: رئداکتوْرو (redaktor)

2) Arsruni

۳) داوْ.م.ا: پوْلئمیکا (polemika)

ایندی جنابینیزا عیب دئییلمی کی، بیزیم آرامیزدا عداوت سالیرسینیز؟»

زردابی خالقین باشینا گلن فلاکتلرین و آچیلان اوْیونلارین اساس سببینی سوادسیزلیقدا، جاهللیک و تعصّبده گوْروْردو. بوتون بو بلالاردان خلاص اوْلماغین یگانه یوْلو اوْنون فیکرینجه، گئنیش معارف شبکه‌سی‌نین، قاباقجیل تحصیل سیستمی‌نین قورولماسی ایدی: «باری گله‌جک واخت اوْچوْن مکتب‌خانالار سعیینده اوْلوب، علم سببی ایله اوشاقلارینی صنعتکارلیغا و ایشلره حریص ائله‌سینلر کی، اوْزلری چکن ذلّتلری اوشاقلاری چکمه‌سینلر.» - «اکینچی»نین قافقازدا گئت-گئده شدّتلَنن «زندگانلیق جنگیندن» غالب چیخماق اوْچوْن اوْز خالقینا تکرار-تکرار وئردیگی توْصیه بو ایدی. «مجنون ائله‌دیگی غلطی اوْخودونجا علمِ جغرافیا کتابی اوْخوتساق، هم یازیب-اوْخوماغی اوْیرَنئیک، همی دوْنیا اوْزرینده اوْلان ولایتلردن خبردار اوْلاریق» - دئیه «اکینچی» اوْزوْنه‌خاص افراط‌چیلیقلا[1] یئنی‌لشمگه، چاغداشلاشماغا مانع اوْلان هر شئیی بیر کنارا آتماغا چاغیریردی.

«اکینچی»ده دوْروْن آذربایجانلیسی‌نین تصوّروْنوْ گئنیش‌لندیرمگه، اوْنو دوْنیادا گئدن پروْسئسلردن خبردار ائتمگه یوْنَلیک اوْنلارلا مقاله چاپ اوْلونموشدو. قزئت، ایلک نوْبه‌ده ایسه اوْنون باش یازاری چوْخ بؤیوْک اوستالیقلا قاداغالاری آشمیش، تکجه «اکین-بیچیندن» دئییل، سیاسی مسئله‌لردن ده گئنیش سوْز آچمیشدی.

خصوصاً، ۷۸-۱۸۷۷-جی ایللر روس-عثمانلی محاربه‌سی زمینه‌سینده[2] توْرک-مسلمانلارا قارشی چئوریلمیش مسیحی بیرلیگی باره‌سینده قیسا، لاکین دوْلغون و عبرت‌آمیز معلوماتلارا دوْنه-دوْنه یئر وئریلمیشدی. بوْتوْن بونلار زردابینی و اوْنون نشرینی اویدورما روس دوْشمن‌چیلیگینده اتّهام ائتمک اوْچوْن یئترلی اوْلموشدو.

«اکینچی» همین دوْروْن آذربایجان توْرکجه‌سینه اوْنلارلا یئنی سوْز و آنلاییش گتیرمیشدی. نهایت، سوْنرالار صابرین طنزلرینده، جلیل محمّدقولوزاده‌نین فکاهی مقاله‌لرینده[3] گوْردوگوموز تیپلرین چوْخونون ایلک طرحلرینه[4] حسن‌بگ زردابی‌نین نشر

۱) داوْ.م.ا: ماکسیمالیزمله (maksimalizm)
۲) داوْ.م.ا: فوْنوندا (fon)
۳) داوْ.م.ا: فئلیئتوْنلاریندا (felyeton)
۴) داوْ.م.ا: اسکیزلرینه (eskiz)

انتدیگی قزئتین صحیفه‌لرینده تصادف اوْلونور. «اکینچی» اوْزوندن سوْنرا گلن بیر چوْخ دوْروْ نشرلر اوْچوْن اوْخوجولارلا «توْرکوْن آچیق آنا دیلینده» دانیشماق باخیمیندان دا اصل اوْرنک ساییلمالیدیر.

۱۸۷۷–جی ایلده «اکینچی» سوسدورولدو. بورادا ائرمنی میناسیانلا یاناشی، آذربایجانلی اهالییه دوْشمن مناسبتی ایله سئچیلن یئنی باکی والیسی پوُزین‌ین[1] ده روْلو اوْلدو. «اکینچی»‌نی باغلادیلار، آنجاق زردابی‌نین دیلینی باغلاماق و یئنی‌لیگین قارشیسینی کسمک ممکن اوْلمادی. ۱۸۷۹–جو ایلده روسیاداکی ایکینجی توْرک قزئتینی - «ترجمان»ی نشر ائتمک فیکرینه دوْشن اسماعیل‌بگ قاسپرالی حسن‌بگه مکتوب گوْندره‌رک اوْندان خیردعا ایسته‌میش و نشره عمومی رهبرلیگی اوْز اوْزرینه گوْتوْرمه‌سینی خواهش ائتمیشدی. حنیفه خانیم خاطرلاییردی کی، «بو مکتوب حسن‌بگ اوْچوْن اصل بایراما چئوریلمیشدی. «باخین، آرتیق بیزیم ایکینجی قزئتیمیز وار، سوْنرا اوْچوْنجو، دوْردوْنجو اوْلاجاق.» اوْ، اوشاق کیمی سئوینیردی، «ترجمان»ین فعالیّتینی بوْیوْک محبّتله ایزله‌ییر، اوغورلارینا حدسیز شادلانیردی.»

«اکینچی» باغلاندیقدان سوْنرا دا حسن‌بگه گوْستریلن تضییقلر سئنگیمیردی. اوْنو نه‌یین حسابینا اوْلورسا–اوْلسون باکیدان اوزاقلاشدیرماغا چالیشیردیلار. آذربایجانلی اهالی‌نین سرعتله آرتدیغی بو شهرده خالقین قاباقجیل حصّه‌سینی اوْز اطرافینا توْپلاماغا قادر اوْلان زردابی تهلکه‌لی شخص ساییلیردی. ۱۸۷۹–جو ایلده اوْ، باکی اوْرتا مکتبی‌نین معلّملیگیندن استعفا ائتدی. داها دوْغروسو، بئله بیر استعفایا زوْرلاندی. آمّا تکلیف اوْلونان یئره -استاوروْپوْلا گئتمه‌دی، وطنی زردابا دوْندوْ و دوْز ۱۶ ایل بورادا یاشادی.

معاصرلری‌نین خاطره‌لری و آرشیو سندلری حسن‌بگین ایالتده ده «دینج اوْتورمادیغینی» گوْستریر. ایش اوْ یئره چاتمیشدی کی، حتّا والی اوْزوْ زردابا گلمیش، حسن‌بگدن وئریلن چوْخ‌سایلی خفیّه راپورتلاری یئرینده یوْخلامالی اوْلموشدو. دوْغما کندینده یاشادیغی ایللر عرضینده اوْ، پوْلیسین و کلانترلرین[2] اوْزباشینالیغینا قارشی

1) Puzin

۲) «اوْ.م.»: پریستاولارین (pristav)

چیخمیش، خالقی جهالتده ساخلایان شیخلرین نفوذونا جدّی ضربه ائندیرمیش، آز دا اوْلسا هم‌یئرلیلری‌نین گوْزوْنوْ آچا بیلمیشدی. بوْتوْن بو ایللر عرضینده حسن‌بگ «بوْیوْک دوْنیا» ایله علاقه‌لرینی ده کسمه‌میشدی. اوْنون زردابدان گوْندردیگی علمی–اجتماعی[1] مقاله‌لر «کاوکاز»دا، «کاسپی»ده، پئتئربورقدا چیخان «زئملئدئلچئسکایا قازئتا»دا[2] چاپ اوْلونوردو. ۱۸۹۵–جی ایلده اوْ، موْسکو اونیوئرسیته‌سینی بیتیرمگی‌نین ۳۰ ایللیگینی کوْر چایی‌نین ساحلینده، گوْل–چیچگه غرق اوْلموش باغین ایچریسینده‌کی اوْچ‌اوْتاقلی کند ائوینده، خاطره‌لری ایله باش–باشا کئچیرمیش و همین گوْنوْن دویغولارینی، یاشانتیلارینی عکس ائتدیرن چوْخ تأثیرلی بیر مقاله قلمه آلمیشدی...

اوْن آلتی ایلین آیریلیغیندان سوْنرا باکی‌یا قاییدان حسن‌بگ زردابی تکجه تمامیله یئنی شهر دئییل، هم ده یئنی انسانلار گوْردوْ. حنیفه خانیمین یازدیغی کیمی، «گنج اجتماعی خادملرین بوْتوْو بیر نسلی میدانا چیخمیشدی، آرتیق اعلا پئداقوْق کیمی شهرت قازانمیش معلّملر واردی، دمیرچی‌نین اوْغلو بوْتوْن شهرده تانینان حکیم اوْلموشدو و.س.»

زردابی یئنه ده اوّلکی جوْشغونلوق و انرژی ایله چالیشیردی. تئزلیکله اوْ، شهر شوراسینا[3] عضو[4] سئچیلدی، تقی‌یئفین مادّی یاردیمی، کوْرکَنی علیمردان‌بگ توْپچوباشوْفون مسئول‌مدیریتی[5] ایله چاپ اوْلونان «کاسپی»نین دائمی امکداشلاریندان بیری کیمی فعالیّته باشلادی. اوْ، یئنیدن اوْز اوّلکی محیطینه[6] قوْووشموشدو. کوْهنه قزئتچی حسن‌بگ «کاسپی»نین جانی ایدی. ایش یوْلداشلاریندان بیری‌نین خاطرلادیغی کیمی، «اوْنون تحریریّه‌ده‌کی[7] ماساسی‌نین قارشیسیندا همیشه جمعیّتین مختلف طبقه‌لریندن اوْلان، کوْمک، یاخود مصلحت ایسته‌ین، معیّن معلومات آلماغا، یاخود ساده‌جه دوْستجاسینا صحبت ائله‌مگه گلن آداملارین بوْیوْک بیر نوْبه‌سی دایانیردی.»

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
2) Zemledelçeskaya qazeta (اکینچی‌لیک قزئتی)
۳) «اوْ.م.»: دوماسینا (duma)
۴) «اوْ.م.»: قلاسنی (qlasni)
۵) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرلوغو (redaktor)
۶) «اوْ.م.»: استیخیاسینا (stixiya)
۷) «اوْ.م.»: رئدا کسیاداکی (redaksiya)

محض اوْنـون فـعالیّتی سـاحه‌سینده قـزنـت تـنزلیکله «مسلمان «کـاسپی»سـی» کیمی شهرتلنمیش، آنادیللی مطبوعات یارانانا کیمی آذربایجانلی ضیالیلارین اسـاس تـریبونو، ملّی ماراقلاری مدافعه‌چیسی اوْلموشدو.

۱۹–جو عصرین سوْنو – ۲۰–جی عصرین اوّللرینده باکی‌نین چوْخ چتین‌لیکله ده اوْلسا، قوْمی[1] و مدنی باخیمدان آذربایجان شهرینه چئوریلمه‌سینده ده حسن‌بگ مستثنا روْل اوْینامیشدی. اوْنون تأکیدلی طلبلری نتیجه‌سینده شهر شوراسینا سئچیلن آذربایجانلی عـضولرین سـایی عـمومی تـرکیبین یـاریسینا چـاتدیریلمیشدی. شـهره ایـچمه‌لی سـو گتیریلمه‌سی، ترامواى خطّی چکیلمه‌سی، تحصیل و صحیّه اوْجاقلاری‌نین آچـیلماسی، آبادلیق ایشلری‌نین گوْروْلـمـه‌سی و.س. مسـئله‌لرده حسـن‌بگ هـمیشه فـعال وطـنداش موْقعیندن، ملّی ماراق و منافعلردن چیخیش ائتمیش، ائرمنی مافیاسی‌نین تمثالیندا اوْزوْنه چوْخ‌سایلی دوْشمنلر قازانمیشدی. آمّا بوْتوْن هده و تعقیبلره باخمایاراق اوْنو تـوتدوغو یوْلدان چکیندیرمک ممکن اوْلمـامیشدی. حسـن‌بگ چـالیشدیغی هـر سـاحه‌یه بوْتوْن قوّه‌سینی، انرژیسینی، اوْرگی‌نین حرارتینی قوْیوردو. بیر آرا عـضولر شـورا اجـلاسلارینا سئیرک گلدیکلریندن انتظامسیزلارین لیستینی توتماق قرارا آلینمیشدی. بو زمـان مـعلوم اوْلمـوشدو کـی، حســن‌بگ عـضو اوْلدوغـو یـئددی ایـل عـرضینده بـیر اجـلاس دا بوراخماییب...

«یـئددی ایـل مـن حسـن‌بگی شـهر شـوراسـی‌نین اجـلاس سـالوْنوندا، عـضولر کوْرسوْسوْنده گوْرموْشم، یئددی ایل اوْنون نطقلرینی دینله‌میشم و تام قطعیّتله دئیه بیله‌رم کی، بوْتوْن بو مدّت عرضینده اعضاء آراسیندا اوْنون کیمی ایکینجی ناموسلو، ثابت آدام گوْرمه‌میشم.

حسن‌بگ شهر ایشلرینه ائله جان یاندیریردی، شهرین منافعینی ائله اوْرکدن مدافعه ائدیردی کی، سانکی بوتون شهر اوْنون شخصی ملکو ایدی.

حسن‌بگ اوْزوْ اوچون یاشامیردی. او، هر شئیی بـاشقالاری اوْچوْن ائـدیردی. او، بوتون عوْمروْنوْ ده باشقالاری اوْچوْن ایشله‌یه‌رک یاشامیشدی» - باکی اوْزوْنوْن ناموسلو وطنداشی ایله وداعلاشدیغی گوْنلرده گوْرجوْ ژورنـالیست جـینوریدزه[1] زردابـینی بـئله خاطرلاییردی...

[1] داوْ.م.ا: ائتنیک (etnik)

عـوْمروْنوْن سـوْن ایـللرینی آذربـایجان مـطبوعاتی‌نین آغ‌سـاققالی[2] خـصوصیله چوْخ‌طرفلی و گَرگین فعالیّت ایچریسنده کئچیرمیشدی. او، ۱۹۰۵–جی ایل انـقلابیندان سوْنرا تشکّل تاپان مطبوعات اوْرقانلاری ایله، ایلک نوْبه‌ده «حیات»لا امکداشلیق ائدیر، آتالار سوْزلری و ضرب‌المثللری توْپلاییر، خالق نغمه‌لری مـجموعه‌سی تـرتیب ائـدیر، مکتب پروْقراملاری‌نین حاضرلانماسی و معلّملر قورولتایی‌نین کئچیریلمه‌سی ایله باغلی تدبیرلره قاتیلیردی. و بوْتوْن بونلاری ائدرکن او، یالنیز بیر پرینسیپه اسـاسلانیردی: «اوْز ایشینه قیمت – یعنی مکافات اوْمما. خالق اوْچوْن ایشله، اوْنـدا او اوْزو سـنین آردیـنجا گئده‌جک و سنی قیمتلندیره‌جک.»

۱۹۰۷–جی ایلین سوْیوق نوامبر گوْنلرینده زردابی‌نین وفاتی‌نین عموم‌خالق ماتمینه چئوریلمه‌سی اوْنون اوْز ناموسلو حیاتی، تمیز آمال و غایه‌لری ایله بو یوْکسک مکافاتی – عموم‌خالق متّدارلیغینی قازاندیغی‌نین بارز نمونه‌سی اوْلدو.

زردابی‌نین وفاتی‌نین تکجه آذربـایجانلیلار یـوْخ، توْرک‌دیـللی خـالقلار آراسـیندا یاراتدیغی واحد ایتکی حسّی بو گوْن بیزی تاریخ کـتابلاریندان بـئینیمیزه یـئریدیلدیگی کیمی استوْلیپ‌ین[3] یوْخ، داها چوْخ استالین ارتجاعی ایللرینده ایتیریلمیش مدنی–معنوی بیرلیگیمیز حاقّیندا بیر داها دریندن دوْشوْنمگه وادار ائتمه‌لیدیر.

استوْلیپین ارتجاعی آدلاندیریلان دوْرده (طبیعی کی، بئله بیر ارتجاعین اوْلمادیغینی ثبوت ائتمک نیّتینده دئییلم: «سیزه بوْیوْک سارسینتیلار لازمدیر، بیزه ایسه بوْیوْک روسیا» دئـین اسـتوْلیپین روسـیانین «بـوْیوْکـلوْگوْنوْ» قـوْرویوب سـاخلاماق اوْچوْن «کـیچیک» خالقلاری ازمگه حاضر ایدی) «ملّا نصرالدّین» و «فیوضات» چاپ اوْلونوردو، آذربایجان

1) Q.Cinoridze

[2] داوْ.م.ا: پاتریارخی (patriarx)

3) Stolıp

اؤغوللاری آرازین اؤ بیری تاییداکی قان قارداشلاری‌نین – مشروطه، حریّت و برابرلیک بایراغی قالدیرمیش ستّارخان اوردوسونون کؤمگینه تلَسیردیلر.

شبهه‌سیز استالین ارتجاعی ایله مقایسه‌ده استولیپین ارتجاعی، اگر بئله دئمک ممکنسه، داها «هومانیست» ایدی.

استالین ارتجاعی ایللرینده آذربایجان ضیالیلیغی‌نین سئچمه نماینده‌لری محو ائدیلمیش، آذربایجانلیلارا مناسبتده «سوّروّنن سؤی‌قیریم» سیاستی حیاتا کئچیریلمیش، پیشه‌وری حرکاتی بین‌الملل امپریالیسم‌له* ال‌بیرلیک شرایطینده قان گؤلوّنده بؤغولموش، چوخ‌عصرلیک آذربایجان مدنیّتی‌نین باشینا اوْلمازین اویونلار آچیلمیشدی.

سؤروشولا بیلر کی، بوّتوّن بونلارین زردابی‌یه هئچ دخلی وارمی؟

وار.

۳۷–جی ایل قانلی عیش–عشرتینده[1] توّرک‌دیللی خالقا، مسلمان دینینه منسوب اوْلماق آز قالا قوْندارما پان‌توّرکیسم و پان‌اسلامیسم‌له برابر توتولاندا استولیپ‌ین ارتجاعی ایللرینده اجتماعی فعالیّتی ایمپئراتورلوغون[2] مدنی خالقلاری طرفیندن یوّکسک قیمت‌لندیریلن زردابی غیررسمی شکیلده «persona non-qrata»[3] اعلان ائدیلمیشدی.

تصادفی دئییل کی، دهشتلی ۱۹۳۷–جی ایلده اوْنون آنادان اوْلماسی‌نین ۱۰۰ ایللیگینی (همین دؤرده ائله گوّمان ائدیلیردی کی، حسن‌بگ ۱۸۳۷–جی ایلده آنادان اوْلوب)، ۱۹۴۰–جی ایلده ایسه «اکینچی»نین ایلک نؤمره‌سی‌نین چاپدان چیخماسی‌نین ۱۷۵ ایللیگینی قید ائتمک هئچ کسین «یادینا دوّشمه‌میشدی.»

مسکؤیانلارین ایش باشیندا اوْلدوغو، مارکاریانلارین، قریقوْریانلارین دوّشوّنوّلموّش شکیلده آذربایجان ضیالیلارینا دیوان توتدوقلاری دؤرده بوّتوّن فعالیّتی ایله باکی‌نین داشناک جوّینه[4] داخل ائدیلمه‌سینه قارشی چیخان و بو ساحه‌ده ائرمنیلرین

1) داوْ.م.ا: واکخانالیاسیندا (vakxanaliya)

2) داوْ.م.ا: ایمپئریانین (imperiya) [بوّتوّن متنده دَ بیشدیریلمیشدیر. (ک)]

3) ایستَنمه‌ین شخص، غیرمطلوب شخص. (ک)

4) داوْ.م.ا: اسفئراسینا (sfera)

قلم قوْچولاری ایله قوْرخماداں، تک‌باشینا مبارزه آپاران زردابی ملّی کلاسیک آدلاندیریلا بیلمزدی.

اوْ دا تصادفی دئییل کی، آکادئمیسین حیدر حسینوْفون انتحارلا نتیجه‌لنن «۱۹–جو عصر آذربایجان فلسفی و اجتماعی فیکری تاریخیندن» کتابی‌نین بؤیوّک بیر فصلی زردابی‌یه حصر ائدیلمیشدی.

بو گوّن بیز «اونودولموشلاردان»، ادبیّات و مدنیّت تاریخیمیزده‌کی «آغ لکه‌لردن» چوْخ دانیشیریق. زردابی شخصیّتی‌نین و ارثی‌نین اؤیرنیلمه‌سی ساحه‌سینده گؤروّلموّش ایشلرین اهمیّتینی قطعیاً آزالتماداں دئیه بیله‌رم کی، سوْن ایللر زردابی ده تدریجاً «اونودولموشلار» سیراسینا دوّشموّشدوّر.

«باغیشلا، وطنداش! باغیشلا، صنعت قارداشیم. بیزیم لاقیدلیگیمیزی باغیشلا!» – ۱۹۰۷–جی ایلین دئسامبرین ۱–ده، حزنلوّ دفن گوّنوّ زردابی‌نین قلم دوْستلاریندان بیری، اوکراینلی ژورنالیست بایزدرئنکو[1] اوْنون خاطره‌سی قارشیسیندا بو جوّر عذرخواهلیق ائدیردی.

منجه، عینی سؤزلری داها بؤیوّک گوّناهکارلیق حسّی ایله بو گوّن بیز دئمه‌لییک. هم ده یالنیز گوّناهیمیزی اعتراف ائتمکله کفایت‌لنمه‌مه‌لییک، ایش گؤرمه‌لییک.

ایندی‌یه قدر خالقا تانیدا بیلمه‌دیگیمیز زردابی‌نین ژوبیلئیی یاخینلاشیر. ۱۹۹۲–جی ایلده اوْنون آنادان اوْلماسی‌نین ۱۵۰ ایللیگی تمام اوْلور.

زردابی آخوندوْفا ۷ ژوئن ۱۸۷۳–جوّ ایل تاریخلی مکتوبوندا یازیردی: «بلکه ده سیزین قارشینیزی بئله بیر سؤال کسیر: نه اوّچوّن یوّکوّن آلتینا باشقاسی یوْخ، من گیرمه‌لییم؟ اؤزوّ ده مفته–مسلّم، هئچ کسدن بیر قورو «ساغ اوْل» دا ائشیتمه‌دن! بئله اوْلان تقدیرده سیزه ایضاح ائتمه‌لییم کی، صحبت خالقا محبّتدن، دوْغمالارا محبّتدن گئدنده بو جوّر سؤاللارا یئر قالمامالیدیر. اؤزوّنوّ خالقین، هم ده بیزیم کیمی گئری قالمیش، سوادسیز خالقین معارف‌لنمه‌سینه حصر ائدن شخصی بو جوّر سؤاللار یوْلوندان ساخلامامالیدیر.

1) N.Bayzdrenko

بئله شخص مکافاتی اؤز -اؤزوندن آلیر، اؤز وجدانینی تمیزله‌ییر.»
بو معنادا بؤیوک اکینچی - حسن‌بگ زردابی اؤز شخصیّتی و عؤمور یؤلو ایله بوتون ۲۰-جی عصر آذربایجان مدنیّتینه مثلسیز نمونه گؤسترمیشدی.

مه، ۱۹۸۹

دعواکار قزئتچی‌نین کدرلی عؤمؤر یؤلو

هاشم‌بگ وزیروْف

۲۰-جی عصرین اوّللرینده، داها دقیق دئسک، «آسیانین اؤیاندیغی» ۱۹۰۵-جی ایل انقلابیندان سؤنرا آذربایجان مطبوعاتی اؤزونون جؤشغون انکشاف دؤرونو کئچیریردی. سانکی جؤشغون داغ چایی‌نین قارشیسینی کسن بند اوچولموش، یؤللار آچیلمیشدی. مختلف استقامتلی قزئت و ژورناللار فکرلره، دوشونجه‌لره حاکم اؤلماق، اجتماعی ایده‌لری، سیاسی پلات‌فؤرملاری* تبلیغ ائتمک اوچون بیری-بیری ایله رقابته گیرمیشدیلر. مطبوعات تصوّره گلمز بیر آسانلیقلا ایمپئراتورلوغون رسمی حاکم دایره‌لری‌نین هر جوّر یئنی‌لیگین دوشمنی کیمی معرّفی ائتدیکلری آذربایجانلیلارین حیاتینا، معنویّاتینا، گونده‌لیک معیشتینه داخل اؤلموشدو. یئنی پئشه آداملاری - حرفه‌ای ژورنالیستلر فؤرملاشمیشدیلار.

اؤنلاردان بیری ده ۱۹۱۶-۱۹۰۷-جی ایللرده آذربایجان و روس دیللرینده ۷ مطبوعات اؤرقانی‌نین ناشری، مدیری[1] و مؤلّفی دؤلغون، هرطرفلی فعالیّت گؤسترمیش هاشم‌بگ وزیروْف ایدی. معیّن غَرَضسیز[2] و غَرَضلی[3] سببلر اوزوندن ایندی‌یه قدر اؤنون کشمکشلی حیاتی و زنگین یارادیجیلیق یؤلو غرضسیز[4] تدقیقاتلاردان کناردا قالمیش، آذربایجاندا معارفین، ادبیّاتین، مطبوعات و نشریّات ایشی‌نین انکشافیندا گؤرکملی اجتماعی-سیاسی یازیچی[5] و ژورنالیستین رؤلو یا یئرلی-دیبلی اونودولموش، یا دا تماملیه تحریف ائدیلمیشدیر. بونو معیّن درجه‌ده هاشم‌بگ وزیروْفون اؤزونون اجتماعی-سیاسی گؤروشلری، ادبی پلات‌فؤرمو و یارادیجیلیغینداکی ضدیّتلرله ایضاح

---

۱) داؤ.م.ء: رئدا کتؤررو (redaktor)
۲) داؤ.م.ء: اؤبئیکتیو (obyektiv)
۳) داؤ.م.ء: سوبیئکتیو (subyektiv)
۴) داؤ.م.ء: اؤبیئکتیو (obyektiv)
۵) داؤ.م.ء: پوبلیسیست (publisist)

انتمک اوْلار. صنعتکارین سرمایه‌دارین[۱] پول کیسه‌سیندن آسیلی اوْلدوغو بیر دوْرده یاشاییب یارادان هاشم‌بگ بیر سیرا حاللاردا همین «مادّی اسارتدن» اوزاقلاشماق اوچوْن اوْزوْنده هئچ ده همیشه کفایت قدر قوّه و اراده تاپا بیلمه‌میش، بعضاً اوْز سفارشچیلری‌نین اراده‌لری‌نین افاده‌چیسینه چئوریلمیشدیر. آرتیق حقیقتلرین سیاسی دوْن گئییندیریلمه‌دن میدانا چیخاریلدیغی ایندیکی آشکارلیق دوْروْنده ملّی مطبوعاتیمیزین انکشافینا هاشم‌بگین روْلونو انکار ائتمک، اوْنون آدی‌نین اوْستوْندن اوّللرده اوْلدوغو کیمی یئنه ده سکوتلا کئچمک عدالت‌سیزلیک اوْلاردی. دوْروْن دیگر اونودولموش ادبی شخصیّتلری کیمی وزیروْفو دا نئجه وارسا، ائله‌جه ده معرّفی ائتمک لازمدیر.

ایندی‌یه قدر هاشم‌بگ وزیروْفون بیوقرافیسی باره‌سینده یالنیز ۲۰-جی عصرین اوّللرینده‌کی آذربایجان یازیچی و شاعرلری‌نین اثرلری‌نین «ایضاحلار» بوْلمه‌سینده ایکی-اوْچ سطرلیک معلوماتا تصادف اوْلونوب.

کیم ایدی بو ناراحات طبیعتلی انسان؟

منبعلرده اوْنون حاقّیندا معیّن معلوماتلار موْجوددور.

میر هاشم میر ایمان اوْغلو وزیروْف ۱۸۶۸-جی ایلده شوشا شهرینده آنادان اوْلموشدو. اوْنون ایلک بیوقرافئرلریندن اوْلان شاعر و ژورنالیست علی‌عبّاس مُذنِب‌ین یازدیغینا گوْره «آتاسی دخی زمانی‌نین عالی تربیه و تعلیم گوْرموْشلریندن اوْلدوغو جهتله مرحوم هاشم‌بگین ایستر ائو تربیه‌سی، ایسترسه ده مکتب تربیه‌سی یاخشی اوْلموشدور.» ۱۲ یاشیندا آتاسینی ایتیرن هاشم‌بگ آناسی نَنَش خانیم حاجی اسماعیل قیزی‌نین حمایه‌سینده بوْیوْموْشدوْر. اصیللی-نسیللی عائله‌دن چیخمیش و گوْزوْآچیق بیر قادین اوْلان آناسی اوْغلونا امکان داخلینده یاخشی تحصیل وئرمگه چالیشیر، بو یوْلدا هئچ نه‌یینی اسیرگه‌میردی.

اوّلجه هاشم‌بگ شوشادا ملّا حمید و میرزه علی آدلی مدرّسلرین مدرسه‌لرینده تحصیل آلمیش، آذربایجان، فارس، قسماً ده عرب دیلینی اوْیرنمیش، سوْنرا ایسه

۱) «اوْ.م.»: کاپیتالیست (kapitalist)

تحصیلینی روس-مسلمان مکتبینده دوام ائتدیرمیشدیر. ۱۸۸۹-جو ایلده اوْ، ایروان دارالمعلّمین‌ینی[۱] اوغورلا باشا وورارق، خالق معلّمی آدینی آلمیشدیر. گنج معلّم ایروان ولایتی‌نین «بوْیوْک وئدی»، جوانشیر بخشی‌نین «آلپوْاوت»[۲]، شکی‌نین «گوْینوْک» کندلرینده و بَرده‌ده چالیشمیش، داها سوْنرا ایسه هم‌یئرلیلری‌نین تأکیدی ایله شوشاداکی روس-مسلمان مکتبی‌نین نظارتچیسی وظیفه‌سینه دعوت اوْلونموشدو.

معلّملیک ائتدیگی تدریس اوْجاقلاری‌نین هامیسیندا هاشم‌بگ سودالی و طلبکار پئداقوْق کیمی تانینمیش، شاگردلری ایچریسینده معاصرلریندن بیری‌نین اعتراف ائتدیگی کیمی، «مرحومون اوستالیغی سایه‌سینده حیات و معیشتلرینی لازمینجا تأمین ائدن ضیالیلار یئتیشمیشدیلر.»

هاشم‌بگ وزیروْف هارادا چالیشماسیندان آسیلی اوْلمایاراق دائم معلّملیکله اجتماعی فعالیّتی بیرلشدیریر، خالقین احتیاجلارینی رفع ائتمگی، اوْنا یاردیم الی اوزاتماغی اوْزوْنوْن بیرینجی ایشی ساییردی. شوشادا معلّملیک ائتدیگی دوْرده اوْ، هم ده شهر بلدیّه اداره‌سینه عضو سئچیلمیشدی. ادیبین قارداشی اوْغلو، تانینمیش ناشریمیز یوسف وزیرین خاطرلادیغی کیمی، یالنیز مبارز و ائنرژیلی هاشم‌بگ شهر اداره‌سینه عضو سئچیلدیکدن سوْنرا تکجه ائرمنیلرین دئییل، آذربایجانلیلارین دا یاشادیقلاری خیابان و محلّه‌لرین آبادلاشماسینا باشلانمیشدی. اوْ، شوشانین مدنی حیاتی‌نین جانلانماسیندا، اساسی احمد بگ آغایئف طرفیندن قوْیولان کتابخانا و قرائتخانانین فعالیّتی‌نین گئنیشلندیریلمه‌سینده، تماشالار کئچیریلمه‌سینده فعال اشتراک ائدیردی.

علی‌عبّاس مذنبین مسئول‌مدیریّتی[۳] ایله چیخان «دیریلیک» ژورنالیندا چاپ اوْلونموش بیر معلوماتدان[۴] اوْیرَنیریک کی، هاشم‌بگین ۱۹۰۵-جی ایلده، «مسلمان-ائرمنی اغتشاشیندا گوْستردیگی خدمتلری داها بوْیوْکدوْر. قاراباغدا واقع اوْلان اغتشاش اساسیندا مسلمانلاری دائما حکومت یانیندا و افکارِ عمومیّه نظرینده مدافعه ائتمیش و

۱) «اوْ.م.»: معلّملر سئمیناریاسینی (seminariya)

2) Alpout

۳) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرلوغو (redaktor)

۴) «اوْ.م.»: ماتئریالدان (material)

دیلسیز ملّتی اغیارین تهمت و تجاوزوندن دیلی و قلمی ایله مدافعه و محافظه ائتمکدن بیر آن گئری دورمامیشدیر. او وقتلرده قاراباغین مسلمان و ائرمنی مناسبتینی اصلاحی بیر یولا قویماق اوچون، قافقاز حکومتِ عالیّه‌سی طرفیندن تعیین اولونان ژنئرالین حضوروندا بؤیوک بیر ازدحام ایچینده مسلمانلاری مدافعه ائتمک یولوندا معنی‌دار و کسکین بیر نطق سؤیله‌میش، نطقی سایه‌سینده قاراباغلیلاری حکومت نظرینده آسایش‌سئویجی بیر جماعت اولدوقلاری بیلینمیشدیر. حتّا نطقی‌نین آراسیندا بیر قرآن آیه‌سینی اؤیله شرح و تفسیر ائتمیش کی، ژنئرال فوق‌العاده ممنون اولوب مرحومدان نطقی‌نین یازیلیب اونا وئریلمه‌سینی خواهش ائتمیشدیر.»

طبیعیدیر کی، هاشم‌بگین اجتماعی ایشلرده، ملّتی‌نین حاقّ و حقوقونو قوروماق ساحه‌سینده‌کی بو فعاللیغی یئرلی حاکم دایره‌لرین، ایلک نؤبه‌ده ایسه شوشا ائرمنیلری‌نین خوشونا گلمیردی. خصوصاً، ۱۹۰۵–جی ایلدن سونرا هاشم‌بگه مناسبت کسکین شکیلده دَییشمیشدی. ائرمنیلر اونون سیماسیندا منطقه‌ده حیاتا کئچیرمک ایسته‌دیکلری ملّی سیاسته قارشی چیخان قوتلی بیر شخص گوروروُ و هر واسطه ایله هاشم‌بگی سوسدورماق ایسته‌ییردیلر. بو مقصدله اونلار روس مقاماتی ایله قوردوقلاری علاقه‌لردن، سینانمیش متنفّذلاری اولان خفیّه راپورتلاردان، حتّا آیری–آیری آذربایجانلیلارین «خدمتیندن» باجاریقلا استفاده ائدیردیلر. ائرمنیلرین سعیلری ثمره‌سیز قالمادی. ۱۹۰۵–جی ایلین سونلاریندا وزیروف حکومت یانیندا اعتبارینی ایتیرمیش، اجتماعی آسایشی پوزان و گویا «ائرمنی–مسلمان قارشی‌دورماسینی گوجلندیرن» بیر شخص کیمی اتّهام اولوندو و بئش ایل مدّتینه شمالی قافقازا، استاوروپول شهرینه سورگون ائدیلدی.

گوناهسیزلیغینی ثبوت ائدن هاشم‌بگ بیر نئچه ای سونرا وطنه قاییتدی. ایالت شوشاسیندا دئییل، باکیدا مسکن سالدی. معلّملیکدن اوزاقلاشدی و اوزونو تمامیله مطبوعاتا حصر ائتدی.

آرتیق اونو سوسدورماق ممکن اولمایاجاقدی.

چونکی وزیروف اوز حقیقی تریبونونو و مخاطبلرینی[۱] تاپمیشدی.

بو تریبون مطبوعات ایدی.

هاشم‌بگ وزیروف ادبی یارادیجیلیغا و ژورنالیست‌لیک فعالیّتینه هله کئچن عصرین ۸۰–جی ایللری‌نین سونوندا، ایروان دارالمعلّمین‌ینده[۲] اوخودوغو ایللرده باشلامیشدی. او، ایلک قلم تجربه‌لرینی همین دورده یگانه آذربایجان‌دیللی مطبوعات اورقانی اولان «کشکول» قزئتینه گوندرمیشدی. لاکین بو یازیلار «کشکول» ناشرلری‌نین ذوقونه اویغون گلمه‌دیگیندن چاپ ائدیلمه‌میشدی. ملّی ماراقلارا جواب وئرن آنادیللی مطبوعاتین اولماماسی ۹۰–جی ایللرین اوّللریندن اعتباراً هاشم‌بگین داها چوخ ماوراءقافقازین[۳] روس قزئت و ژورناللاریندا چیخیش ائتمه‌سینی ضرورته چئویرمیشدی.

خصوصاً معلّملیک ائتدیگی دورده او، مختلف منطقه‌لرده آذربایجان فولکلورو نمونه‌لری توپلایاراق روس دیلینه چئویرمیش و تیفلیسده چیخان SMOMPK[۴] مجموعه‌سینده چاپ ائتدیرمیشدی. بونونلا بیر سیرادا هاشم‌بگ «نوونه اوبوزرئنی»، «کاوکاز»، «کاسپی» کیمی تانینمیش[۵] قزئتلرده چیخان مقاله‌لرینده آذربایجان تورکلری‌نین حیاتینداکی قاباقجیل، مترقّی میل‌لری تبلیغ ائدیر، دوغما خالقینی معارفی و مدنیّتی انکشاف ائتدیرمگه، آوروپا ادبی–اجتماعی فیکری ایله، یئنی‌لیک و تمدّن[۶] ایله علاقه‌لری داها ساغلام و محکم ملّی تمل اوزرینده قورماغا سسله‌ییردی.

مثال اولاراق، «نوونه اوبوزرئنی»ده درج ائتدیردیگی «تیفلیس مسلمانلاری‌نین ادبی حیاتی» آدلی مقاله‌سینده هاشم‌بگ تیفلیس محیطی‌نین، روس و آوروپا ضیالیلاری ایله قارشیلیقلی علاقه‌لرین آذربایجان بدیعی فیکری‌نین انکشافینا مثبت تأثیرینی ایزله‌مگه چالیشیر، شیللئرین، لئرمونتوفون[۷] آذربایجانجایا چئوریلمیش اثرلری‌نین ماراقلی

۱) «اؤ.م.»: اودیاتوریاسینی (auditoriya) ۲) «اؤ.م.»: معلّملر سئمینارییاسیندا (seminariya)
۳) «اؤ.م.»: زاقافقازیانین (Zakavkaziya)
4) Сборник материалов по описанию племен и местностей Кавказа
(قافقاز یئرلری و طایفالاری‌نین تصویر ائدیلمه‌سی اوزره ماتئریاللار توپلوسو)
۵) «اؤ.م.»: پوپولیار (populyar) ۶) «اؤ.م.»: سیویلیزاسیا (sivilizasiya)
7) Lermontov

تحلیلینی وئریردی. باکیدا چیخان «کاسپی» قزئتینده «مُسلِم» امضاسی ایله چاپ اولونان مقاله‌لریندا ایسه وزیروف داها چوخ صنفی و اجتماعی ظلمدن، سوسیال عدالتسیزلیکلردن، آذربایجان کندلیلری‌نین اورک‌آغریدان پروبلئملریندن، تزاریسمین مسلمانلارا مناسبتده یوروتدوگو آیری-سئچکیلیک سیاستیندن یازیردی.

۱۹۰۵-جی ایلدن اعتباراً اوّلجه «حیات»، سونرا ایسه «ارشاد» و دیگر آنادیللی، ملّی روحلو قزئتلرین آچیلماسی وزیروفون ژورنالیست‌لیک فعالیّتی‌نین آرتیق ملّی زمینه‌ده انکشافی اوچون یئنی امکانلار یارادیر. همین واختا قدر مجبوریّت اوزوندن روس قزئتلرینده چیخیش ائدن مؤلّف بؤیوک شوق و هوسله ملّی مطبوعاتا اوز توتور. «ارشاد» صحیفه‌لرینده معاصرلریندن بیری‌نین خاطرلادیغی کیمی، «هر کسین تحسین و تقدیرینه موجب اولاجاق آتشین مقاله‌لر یازماغا» باشلاییر. ۱۹۰۶-جی ایلین دئسامبر آیی‌نین ۵-دن ۱۹۰۷-جی ایل ژانویه‌نین ۲۳-نه کیمی احمد بگ آغایئف پئتئربورقدا اولدوغو مدّتده «ارشاد»ین مسئول‌مدیریّتینی[1] دا هاشم‌بگ آپاریر. بو اونو مطبوعات عالمینه داها سیخ باغلاییر و آرتیق اوز قزئتینی یاراتماق فیکرینی قطعی‌لشدیریر. یئری گلمیشکن، قید ائدک کی، همین دوره قدر وزیروفون آرتیق ناشرلیک ساحه‌سینده معیّن تجربه‌سی وار ایدی - کئچن عصرین ۹۰-جی ایللرینده او، تیفلیسده آذربایجان دیلینده تقویم حاضرلاییب چاپ ائتدیرمیشدی.

۱۹۰۷-جی ایل آوریلین ۱-دن اعتباراً هاشم‌بگ وزیروفون مدیریّتی آلتیندا «تازه حیات» قزئتی چیخماغا باشلاییر. «تازه حیات» - ایری ابعادلی[2] گونده‌لیک قزئت ایدی. «آذربایجان دورو مطبوعاتی» کتابی‌نین مؤلّفی پروفئسور آخوندوفون یازدیغینا گوره «تازه حیات» قزئتی «لیبئرال-بورژوا» ایدئولوژیسینی مدافعه ائدیر، دینی-مرتجع یازیلارا اوز صحیفه‌لرینده یئر وئریردی. بو یازیلار دئموکراتیک مطبوعاتدا جدّی مقاومته راست گلیردی.» اصلینده ایسه بئله دئییلدی. هاشم‌بگ ملّی بورژوازی‌نین ماراقلارینی مدافعه ائدیردی، اونون نشری واسطه‌سی ایله دورون آذربایجانلی اوخوجوسو دونیادا باش وئرن

1) داو.م.»: رئدا کتورلوغونو (redaktor)
2) داو.م.»: فورماتلی (format)

بیر سیرا مهم اجتماعی-سیاسی و ادبی-مدنی حادثه‌لردن خبر توتوردو. صابر، هادی، حاق‌وئردیئف، مذنب، قاسموف، شاهبازی، جلال یوسف‌زاده، میرزه‌زاده، سعید سلماسی و باشقا شاعر، یازیچی و معلّملر «تازه حیات»لا امکداشلیق ائدیردیلر. مختلف روحلو، مختلف ایده-بدیعی استقامتلی بو یارادیجی ضیالیلاری‌نین قزئتده اشتراکی اونون داها چوخ ادبی-بدیعی ماهیّتلی[1] مطبوعات اورقانی کیمی فورملاشماسینا تکان وئریردی. هاشم‌بگ اوزو دئمک اولار کی، هر نومره‌ده «بیریسی» تخلّصو ایله ان مختلف پروبلئملره توخونان گونجل مقاله‌لر و فُکاهیلر چاپ ائتدیریردی.

«تازه حیات» قزئتی ۱۹۰۸-جی ایل اوکتوبرون ۷-ده حکومت طرفیندن باغلاندیقدان سونرا وزیروفون ناشرلیگی و مدیریّتی[2] ایله «اتّفاق» (۱۹۰۸-جی ایل دئسامبرین ۱-دن ۱۹۰۹-جو ایل اوکتوبرون ۱۲-نه قدر، جمعیسی ۲۵۱ نومره)، «صدا» (۱۹۰۹-جو ایل اوکتوبرون ۱۲-دن ۱۹۱۱-جی ایل آقوستون ۱۷-نه قدر، جمعیسی ۴۸۰ نومره) قزئتلری ایشیق اوزو گورموشدو. کیچیک ابعادلی «صدا» اوّلجه اوروجوف قارداشلاری‌نین الکتریک مطبعه‌سینده چاپ اولونوردو. مشهور باکی میلیونچوسو، خیریّه‌چی[3] مرتضی مختاروفون مادّی وسائطی حسابینا چیخان «ترقّی» قزئتی باغلاندیقدان سونرا هاشم‌بگ اونون مطبعه‌سینی آلمیش و عصرین اوّللرینده آذربایجاندا کتاب نشری ساحه‌سینده دقّته‌لایق فعالیّتی ایله سئچیلن «صدا» مطبعه‌سی‌نین اساسینی قویموشدو. عینی‌آدلی قزئت ده آرتیق ۲۵-جی نومره‌سیندن باشلایاراق بو مطبعه‌ده چاپ اولونوردو.

ایندی‌یه قدر بو قزئتلرین ایده استقامتی‌نین ضررلی اولماسیندان باشقا اونلار باره‌سینده دئمک اولار کی، هئچ بیر اساسلی فکر سویلَنیلمه‌میشدیر. بو «ضررلی» تمایلات اوزونو نه‌ده بروزه وئریردی؟ هاشم‌بگین نشرلری‌نین جدّی شکیلده ایزلنیلمه‌سی و تئز-تئز باغلانماسی اونلارین بولگه‌ده‌کی روس حاکمیّتی دایره‌لری‌نین ماراق و منافعلرینه جواب وئرمه‌دیکلرینی گوستریر. طبیعی کی، تزاریسمه «ضررلی» اولان، یئرلی خالق

1) داو.م.»: خارا کتئرلی (xarakter)
2) داو.م.»: رئدا کتورلوغو (redaktor)
3) داو.م.»: مئتسئنات (metsenat)

اوْچوْن بو و یا دیگر معنادا فایدالی سایبلمالی ایدی. هر حالدا بو سؤالا بوْتوْن دقیق‌لیگی ایله یالنیز وزیروْفون نشرلری‌نین جدّی شکیلده آراشدیریلماسیندان سوْنرا جواب وئرمک اوْلار. آمّا بیر مسئله آیدینیدیر کی، هاشم‌بگ اوْز خالقینا ضرر یئتیره‌جک بیر انسان دئییلدی. عکس-تقدیرده او، تزاریسمین تعقیبلرینه معروض قالمازدی.

۱۹۱۱-جی ایل مارسین ۱۹-دا وزیروْف دا باکیدا چیخان اکثر آذربایجان‌دیللی قزئتلرین مسئول‌مدیرلری[1] ایله بیرلیکده حبس اوْلونموش و ۲۵ گوْن محبسده ساخلانمیشدی. صابرین مشهور «دوْشدوْ بوْتوْن قزئتلر قیمتدن، آی جان، آی جان» آدلی طنزی ده محض همین حادثه مناسبتی ایله یازیلمیشدی. حبسدن چیخدیقدان سوْنرا وزیروْف یئنیدن «صدا»نین نشرینی دوام ائتدیرمیشدیر.

«صدا» باغلاندیقدان سوْنرا وزیروْف روس دیلینده «کاوکازئو»[2] آدلی قزئت نشر ائتمگه باشلامیشدیر. اجتماعی-ادبی و سیاسی ماهیّتلی بو مطبوع نشرین ایلک نوْمره‌سی ۱۹۱۱-جی ایل سئپتامبرین ۲۷-ده، سوْن نوْمره‌سی همین ایل اوْکتوْبرون ۱۲-ده چیخمیشدیر. ۷-جی نوْمره‌دن سوْنرا قزئت فعالیّتینی دایاندیرمالی اوْلموشدو. بوندان سوْنرا وزیروْفون مدیریتی و ناشرلیگی ایله «صدای وطن» (۱۹۱۱-جی ایل دئسامبرین ۱-دن ۱۹۱۲-جی ایل مارسین ۲۰-نه قدر، جمعیسی ۹۰ نوْمره)، «صدای حقّ» (۱۹۱۲-جی ایل مارسین ۲۱-دن ۱۹۱۵-جی ایل مه‌ین ۳۱-نه کیمی، جمعیسی ۹۶۲ نوْمره)، «صدای قافقاز» (۱۹۱۵-جی ایل ژوئنین ۱-دن ۱۹۱۶-جی ایل فئوریه‌نین ۴-نه قدر، جمعیسی ۲۰۵ نوْمره) قزئتلری چیخمیشدی. سوْن نوْمره‌سی هاشم‌بگین وفاتی گوْنوْ اوْخوجولارا چاتدیریلان «صدای قافقازیّه»نین مدیّریتینی بیر مدّت دوْروْن تانینمیش ژورنالیستلریندن اوْلان محرّر[3] و تئاتر تنقیدچیسی حاجی ابراهیم قاسموْف آپارمیشدی.

آدلارینی چکدیگیم بو قزئتلرله بیر سیرادا هاشم‌بگ وزیروْف ۱۹۱۵-۱۹۱۴-جی ایللرده «مزه‌لی» آدلی هفته‌لیک طنز ژورنالی دا نشر ائتمیشدی. همین ژورنال دا قاسموْفلا

---

۱) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرلاری (redaktor)

2) Kavkazeü

۳) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

امکداشلیق شرایطینده ایشیق اوْزوْ گوْرموْشدوْ. ژورنالین باش رسّامی، مشهور کاریکاتور اوستاسی عظیم عظیم‌زاده ایدی. اوْنون صحیفه‌لرینده جبّارلی، غمگسار، مذنب، قاسموْف، حاجی سلیم سیّاح، عسگرزاده و باشقا تانینمیش مؤلّفلرین طنز روحلو اثرلری، بدیعی-اجتماعی[1] یازیلاری چاپ اوْلونوردو.

«مزه‌لی» ژورنالی، بونو آچیق اعلان ائتمه‌سه ده، «ملّا نصرالدّین» یوْلونو دوام ائتدیرمگه چالیشیردی. اصلینده نه‌اینکی ملّی، ائله‌جه ده گوْرجوْ و ائرمنی طنز ژورناللاری‌نین دا «ملّا نصرالدّین»ین تأثیری آلتیندا اوْلدوغو بیر دوْرده «مزه‌لی» درگیسی‌نین نه ایسه اوریژینال بیر یوْل توتماسی غیرممکن ایدی.

اوْنو دا قید ائتمک لازمدیر کی، میرزه جلیل‌له شخصی مناسبتلری‌نین بوْتوْن کسکین‌لیگینه باخمایاراق وزیروْف «ملّا نصرالدّین»ین نشرینی آلقیشلایانلاردان و ژورنالین فعالیّتینی یوْکسک قیمتلندیرنلردن بیری اوْلموشدو. یوسف وزیرین خاطره‌لریندن اوْیرنیریک کی، هاشم‌بگ «پاخیل و تندمزاج آدام» کیمی تانینماسا دا بو ژورنالین ادبی-اجتماعی محیطده بوْمبا کیمی پارتلایان ایلک نوْمره‌سی حاقّیندا ان خوْش سوْزلری اسیرگه‌مه‌میشدی. شخصی نفرتین[2] موْجودلوغونا باخمایاراق «ملّا نصرالدّین» هاشم‌بگ اوْچوْن بیر عیار[3] ایدی و او، اوْز شهرت‌پرست‌لیگینه، ادّعالی‌لیغینا گوْوَنه‌رک «مزه‌لی» ژورنالینی میرزه جلیلین نشری ایله رقابت آپارا بیله‌جک بیر گوْلگوْ مجموعه‌سینه چئویرمک ایسته‌ییردی. لاکین «ملّا نصرالدّین»ه خاص خالق مُدرکلیگی، دئموْکراتیک موْقع، مبارزلیک و باریشمازلیق حسّی، نهایت، اقتصادی سربست‌لیک و فکر آزادلیغی «مزه‌لی»ده اوْلمادیغیندان ژورنال قارشیسیندا قوْیدوغو مقصده یئتە بیلمه‌میشدی.

بئله‌لیکله، تخمیناً اوْن ایللیک ژورنالیست‌لیک فعالیّتی دوْروْنده وزیروْف چاپ ائدیلمیش نوْمره‌لری‌نین سایی ۲۵۰۰-ه چاتان مختلف استقامتلی قزئت و ژورناللارین مسئول‌مدیری[4] و ناشری اوْلموشدو. انقلابدان اوّلکی مطبوعاتین غیر-ثابتلیگینی، بیر چوْخ مطبوعات اوْرقانلاری‌نین ایکی-اوْچ آیدان سوْنرا فعالیّتلرینی دایاندیردیغینی، کادر

---

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

۲) «اوْ.م.»: آنتی‌پاتیانین (antipatiya)

۳) «اوْ.م.»: ائتالوْن (etalon)

۴) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)

و مادّی-تئکنیکی چتین‌لیکلری و.س. نظره آلساق، ایلک حرفه‌ای ژورنالیست‌لریمیزدن اوْلان هاشم‌بگین ملّی مطبوعاتین انکشافینداکی زحمتلرینی حقیقت و عدالت حسّی ایله قیمت‌لندیرمک لازمدیر. البتّه، اوْنون یازدیقلاری‌نین، چاپ ائتدیکلری‌نین بؤیوک اکثریّتی ایله بو گوْن قید-شرطسیز راضیلاشماق چتیندیر، لاکین انقلابدان اوّلکی ادبی-اجتماعی فیکریمیزین بیر قوْلو، بیر تمایلوْ کیمی بو اثرلرین و نشرلرین تدقیقی، اوْیرنیلمه‌سی، تنقیدی صورتده آراشدیریلماسی واجب و ضروریدیر.

عصرین اوّللرینده آذربایجان کتاب مدنیّتی‌نین و نشریّات ایشلری‌نین انکشافیندا اساسی ۱۹۱۰-جو ایلده وزیروْف طرفیندن قوْیولان «صدا» مطبعه‌سی‌نین معیّن روْلو اوْلموشدو. اوْروجوْف قارداشلاری کیمی گوْجلوْ کتاب کارتئل‌لری[1] ایله رقابت آپارا بیلمه‌سه ده، هاشم‌بگ همین مطبعه‌ده آذربایجان یازیچیلاری‌نین، آوروپا و روس کلاسیکلری‌نین بیر سیرا کتابلارینی، اوشاقلار اوْچوْن ادبیّات نمونه‌لری و.س. چاپ ائتدیرمیشدی. اوْنون سعیی نتیجه‌سینده بؤیوْک آذربایجان شاعری ملّا پناه واقفین اثرلری توْپلانمیش و «قافقاز شعراسی‌نین مشهورو ملّا پناه واقفین اله دوْشن اشعاری‌نین مجموعه‌سی» آدی آلتیندا ۱۹۰۸-جی ایلده «تازه حیات» قزئتی‌نین مشتریلرینه هدیّه کیمی چاپ ائدیلیب پولسوز پایلانمیشدی.

وزیروْف ناشرلیک فعالیّتی ایله مشغول اوْلدوغو بئش ایل عرضینده اللیدن چوْخ کتاب و کتابچا نشر ائتمیشدی. «صدا» مطبعه‌سینده ۲۰-جی عصر آذربایجان ادبیّاتی‌نین گوْرکملی نماینده‌لریندن چمن‌زمینلی‌نین، وزیروْفون، حسینین، اوْردوبادی‌نین، روس ادبیّاتی کلاسیکی توْلستوْیون («آللاه حاقّی گوْرر، آمّا تئز آشکار ائله‌مز»، «قافقاز اسیری»، «دیریلمه») اثرلری، مشهور تاریخی روْمانلار مؤلّفی والئس لوئیسین[2] «ایستانبولون فتحی» روْمانی و دیگر مؤلّفلرین اوْریژینال و ترجمه کتابلاری چاپ اوْلونموشدو. ۱۹۱۴-جوْ ایلده اساسی غنی‌زاده و محمودبگوْف طرفیندن قوْیولان روس-مسلمان مکتبلری‌نین ۲۵ ایللیک ژوبیلئیی تمام اوْلاندا هاشم‌بگ «نجات» معارف جمعیّتی‌نین تاپشیریغی ایله همین

۱) «اوْ.م.»: ماقنات (maqnat)
2) Vales Lyuis

مکتبلرین تاریخی، مأذونلارین وضعیّتی، اوْنلارین گوْردوْکلری ایشلر و.س. باره‌سینده خصوصی کتابچا یازمیشدی. خالق کوْتله‌لرینی معارفه هوسلندیرمک، اوْنلاردا روس-مسلمان مکتبلری‌نین حقیقی ماهیّتی و آذربایجان توْرکلری اوْچوْن افقلری[1] باره‌سینده تصوّر یاراتماق مقصدی ایله بو کتابچا «صدا» مطبعه‌سینده مؤلّفین اوْز خرجی ایله چاپ اوْلونموش و آرزو ائدنلره پولسوز پایلانمیشدی.

وزیروْفون ادبی-بدیعی یارادیجیلیغی گئنیش و چوْخ‌شاخه‌لیدیر. او، اوْز قلمینی تکجه اجتماعی-سیاسی[2] ژانریندا دئییل، بدیعی یارادیجیلیق و ترجمه ساحه‌سینده ده اوغورلا سیناقدان کئچیرمیشدی. منبعلرده قوْرونوب ساخلانمیش معلوماتلارا گؤره او، هله ایروان دارالمعلّمین‌ینده[3] تحصیل آلدیغی ایللرده روس دیلینده «مکتب تربیه‌سی»، «جنلر و شیطانلار» آدلی ایکی کتابچا یازمیشدی. لاکین تأسّف کی، یالنیز آدلاری بللی اوْلان همین اثرلر ایندی‌یه قدر آشکارا چیخاریلمامیشدیر.

اوْریژینال یارادیجیلیغینی دراماتیک صنعتی ساحه‌سینده دوام ائتدیرن وزیروْف کئچن عصرین ۹۰-جی ایللرینده «دوْیمه قاپیمی، دوْیرلر قاپینی»، «اؤلنمک سو ایچمک دئییل»، «خان‌خان» کوْمندیلرینی قلمه آلمیش، شئکسپیرین[4] مشهور «اوْتئللوْ» پیئسینی، هابئله عصرین اوّللرینده آذربایجان تئاتری‌نین صحنه‌سینده اوغورلا تماشایا قوْیولان «چوْخ‌آروادلیلیق» و «سیلله» کیمی درام اثرلرینی آنا دیلیمیزه ترجمه ائتمیشدی. بو اثرلردن «اوْتئللوْ» (۱۹۰۱) و «دوْیمه قاپیمی، دوْیرلر قاپینی» (۱۹۱۱) آیریجا کتابچا شکلینده چاپ اوْلونموشدو. علامتدار حالدیر کی، «اوْتئللوْ» پیئسی ترجمه‌چی‌نین باش روْلدا اشتراکی ایله شوشادا تماشایا قوْیولموشدو. بئله‌لیکله، بؤیوْک اینگیلیس دراماتورقونو آذربایجان اوْخوجوسونا و تماشاچیسینا ایلک دفعه معرّفی ائدن هاشم‌بگ وزیروْف اوْلموشدو.

هاشم‌بگ وزیروْفون اوْریژینال درام یارادیجیلیغی گوْرکملی تنقیدچیمیز کوْچرلی‌نین دقّتینی جلب ائتمیش و او، ۱۸۹۵-جی ایلده «نوؤنه اوْیوْزرنی» قزئتی‌نین بیر

۱) «اوْ.م.»: پئرسپئکتیولری (perspektiv) ۲) «اوْ.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)
۳) «اوْ.م.»: سئمیناریاسیندا (seminariya)
4) William Shakespeare

نئچه نۆمره‌سینده درج ائتدیردیگی «ینی تاتار[1] کۆمئدیلری» آدلی سلسله مقاله‌سینده «ائولنمک سو ایچمک دئییل» کۆمئدیسی‌نین گئنیش تحلیلینی وئرمیشدی. هاشم‌بگین درام اثرلرینده بؤیۆک معاصری نجف‌بگ وزیرۆفون معیّن تأثیرینی ایزله‌مک ممکندۆر. بو اوزۆنۆ هر ایکی مؤلّفین کۆمئدیسی‌نین تئماتیکاسیندا، پئرسوناژلارین بدیعی معرّفیسینده، افشا اصوللاری‌نین اۆخشارلیغیندا و.س. گؤستریر. بو معنادا «دۆیمه قاپیمی، دۆیرلر قاپینی» پیئسی «مصیبتِ فخرالدّین» مؤلّفی‌نین تاجر پسیکولوژیسینی و اخلاقینی آچیب گؤسترن صحنه اثرلری ایله سسلَشیر.

هاشم‌بگ وزیرۆف اؤز کۆمئدیسینده عائله-معیشت و معنویّات مسئله‌لرینی اؤن پلانا چکسه ده، یالنیز اخلاق پوزغونلوغونون، عائله‌یه خیانتین تصویری ایله محدودلاشمیر، قرآن اخلاقی و شریعتله اویومسوزلوق[2] تشکیل ائدن بو اجتماعی-معنوی بلالارین کؤکۆنۆ، سببینی میدانا چیخارماغا چالیشیر. کۆمئدی‌نین قهرمانلاری آغا محمّدعلی، آغا مجید، آغا ناصر جوان اۆلمالارینا باخمایاراق روسیا و آوروپا ایله تجارت آپاران، پول قازانماغین یوللارینی بیلن وارلی تاجرلردیر. لاکین پول اونلارین هامیسی‌نین معنویّاتینی کورلاییب. گۆنلرینی شراب ایچمکله کئچیرن، علمدن، مدنیّتدن، اجتماعی حیاتدان تمامیله بی‌خبر اولان بو گنجلرین صحبتلری‌نین باشلیجا موضوعسو یۆنگۆل اخلاقلی قادینلارلا باغلی ماجرالاریدیر. ایش او یئره چاتیر کی، اونلار بیری-بیریلری‌نین آروادلارینی اله گتیرمک کیمی چیرکین فکرلرله یاشاییرلار.

کۆمئدی عنعنه‌وی نصیحت‌وئریجی[3] سونلوقلا بیتیر - اثرین اساس قهرمانی آغا محمّدعلی اؤز سهوینی آنلاییر، اوندان اۆز چئویریب گئتمیش آروادی فاطمانسانین آیاغینا دۆشه‌رک باریشیر. اثرین تربیه‌وی اهمیّتی ایله بیر سیرادا دیل باخیمیندان ساده‌لیگینی، آخوندۆف عنعنه‌لرینه یاخینلیغینی دا آیریجا اولاراق قید ائتمک لازمدیر. اجتماعی-سیاسی[4] مقاله‌لرینی بیر قدر مرکّب، بلاغتلی دیلله یازان وزیرۆف کۆمئدیلرینده داها چوخ خالق دانیشیق دیلی اصوللارینا اساسلانمیش، ساده و آنلاشیقلی اولماغا چالیشمیشدی.

۱) آذربایجان (و.ق.)
۲) «اۆ.م.»: دیس‌هارمونیا (disharmoniya)
۳) «اۆ.م.»: دیداکتیک (didaktik)
۴) «اۆ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

اعتراف ائدک کی، هاشم‌بگ وزیرۆفون آدی بیزه اونون ژورنالیست‌لیک، ناشرلیک، دراماتورلوق فعالیّتیندن داها چوخ صابرین

اۆیله بیر ترجمه کیم، روحِ شئکسپیر گؤرجک
آغلادی روحِ اوتئللۆیلا برابر اوزۆنه...

- مصراعلاری ایله باشلایان مشهور هجویندن بللیدیر. ادبی-اجتماعی باخیشلارینا گؤره وزیرۆفدان فرقلی مؤقعلرده دایانان صابر اوزۆنۆن دۆرد هجویینده مخالفینی[1] حسّ ائدیله‌جک درجه‌ده سانجمیشدی. آجی‌دیللی‌لیگی ایله سئچیلن هاشم‌بگ ده همین هجولره کۆبود، حتّا تحقیرآمیز جوابلار وئرمیشدی. عمومیّتله، بو تیپلی «سؤز دوئللری» ۲۰-جی عصرین اوّللرینده‌کی مطبوعاتیمیزین سجیّه‌وی خصوصیّتلریندن ایدی. لاکین یاددا ساخلاماق لازمدیر کی، صابرله هاشم‌بگ آراسینداکی طنز دوئلده بیرینجی داها چوخ افکارِ عمومیّه‌نین افاده‌چیسی کیمی چیخیش ائدیردیسه، ایکینجی اؤز شخصی مؤقعلرینی، شخصی منافعلرینی قوروماغا چالیشیردی. بو معنادا صابرین «صدا» قزئتینه و اونون مسئول‌مدیرینه[2] قارشی چئوریلمیش هجولری شاعرین اوزۆنۆن ده اعتراف ائتدیگی کیمی گۆزگۆ ایدی، اورادا باشقالاری ایله بیرلیکده هاشم‌بگ ده اؤز صورتینی، عمللرینی آیدین شکیلده گؤره بیلردی.

لاکین بونونلا بئله صابرین «اوتئللو» حاقّینداکی مشهور هجوی ایله، داها دقیق دئسم، همین هجوین ادبی فیکره سونراکی تأثیری ایله آخیرادک راضیلاشماق چتیندیر. مسئله بورادادیر کی، هاشم‌بگین چئویردیگی «اوتئللو»نون ترجمه نسخه‌سی‌نین[3] اوزۆنۆ گؤرمه‌ین، بیر سطرینی اوخومایانلار دا بؤیۆک شاعریمیزین هجوینی اله دستاویز ائدیب اونون هئچ نه‌یه یارامادیغینی، شئکسپیر صنعتینه کاریکاتور اولدوغونو و.س. ادّعا ائدیرلر.

اصلینده ایسه بئله دئییل. وزیرۆف «اوتئللو» پیئسی‌نین ترجمه‌سی اۆزرینده ایشینی ۱۸۹۳-جۆ ایلده باشا چاتدیرمیشدی. همین دؤرده نه‌اینکی شئکسپیرین و بۆتۆولۆکده

۱) «اۆ.م.»: اوپپونئنتینی (opponent)
۲) «اۆ.م.»: رئدا کتورونا (redaktor)
۳) «اۆ.م.»: واریانتی‌نین (variant)

غرب کلاسیکی‌نین ترجمه اصوللاری، عمومیّتله، آذربایجان دیلی‌نین بدیعی ترجمه اصوللاری حاقّیندا عمومی تصوّر بئله موْجود دئییلدی. نهایت، «اوْتئللوْ» دیلیمیزه چئوریلن ایلک درام اثری ایدی. بوْتوْن بونلار گنج مترجمین نئجه جدّی چتین‌لیکلرله قارشیلاشدیغی باره‌سینده تصوّر یارادیر. آنجاق بوْتوْن بو چتین‌لیکلره باخمایاراق وزیروْف «اوْتئللوْ» کیمی مرکّب بیر اثری وئینبیرقین[1] روس دیلینه ترجمه‌سیندن آذربایجانجایا کئچن عصرین سوْنلاری اوْچوْن عموماً اوْغورلا چئویره بیلمیشدی.

فکرلریمین اعلامیه کیمی[2] سسلنمه‌سی اوْچوْن اوْتئللوْنون مشهور موْنوْلوْقوندان بیر پارچانی هاشم‌بگین ترجمه‌سینده اوْلدوغو کیمی نمونه گتیریرم:

«اوْتئللوْ - بودور، بودور سبب - اوْرگیم! آدلاندیریرام سیزه اوْنو ای گؤیوْن پاک اولدوزلاری - بودور سبب! آمّا بو قانی توْکمک ایسته‌میرم - آمّا گرک اوْلسوْن (قیلینجینی چیخاریر.) بلی، اوْلمه‌سی لازمدیر، بئله اوْلماسا، دوْنیادا آیریلارینی دا چوْخ آلداداللار. شمعی سؤندوْروْم، سوْنرا شمعی یاندیررام. سنی، ای شمع، سؤندوْروْب سوْنرا پشیمان اوْلسام، یاندیررام. آمّا سنین شمعینی سؤندوْرندن سوْنرا، ای یارانمیشلارین گؤزلی... طبیعتین گؤزللیک سرمشقی! دوباره پروْمتئیین اوْدونو تاپیب سؤنموْش چیراغی یاندیرماق بانا میسّر اوْلارمی؟ من قیزیل‌گوْلوْ اوْزندن سوْنرا اوْنا بیتمک‌لیگینی قایتارماغا قابل دئییلم. او، گرک سوْلسون. بس اوْزوْلمه‌میش گرک اوْندان لذّت آپاراییم. (اوْپوْر) آه، شیرین نفس! عدالت اوْزوْ قیلینجینی قاباغیندا سیندیراردی. بیر ده! بیر ده! آه، اوْلندن سوْنرا بئله اوْل. آمّا من سنی اوْلدوْره‌جگم و سوْنرا گئنه محبّت باغلایاجاغام. تزه‌دن بیر ده. آخر دفعه. آه، شیرین و هیبتلی اوْپوْش. نه یاماندیرلار بو گؤز یاشی. منیم غمیم - گؤیلرین غمیدیر. غمیم جمعی محبّتلری مذمّت ائلیییور...»

البتّه، ترجمه صنعتیمیزین بو گوْنکوْ سویّه‌سی و اوغورلاری موْقعیندن (لاکین اوْنو دا اونوتمایاق کی، «اوْتئللوْ»نو هله اوْریژینالدان دیلیمیزه چئویرمه‌میشیک) یوخاریداکی پارچادا بسیطلیک، فکر تحریفی و.س. آختارماق ممکندوْر. لاکین همین ترجمه‌نی اوْز

1) Veynberq

۲) «اوْ.م.»: دئکلاراتیو (deklarativ)

دوْروْنوْن ادبی-مدنی شرایطیندن[1] آییرماق اوْلماز. او بیری طرفدن نظره آلماق لازمدیر کی، وزیروْف مکمّل ترجمه یاراتماق ادّعاسیندا دئییلدی، او، شئکسپیری آذربایجان دیلینه، آخوندوف دئمیشکن، «بانیِ کار اوْلماق و نمونه گؤسترمک» فیکری ایله ترجمه ائتمیشدی.

هاشم‌بگ وزیروْفون ترجمه‌سینده «اوْتئللوْ»نون و شیللرین «قاچاقلار» درامی‌نین[2] کتاب شکلینده چاپدان چیخدیغی ۱۹۰۳-جوْ ایلده احمد آغااوْغلو «کاسپی» قزئتینده درج ائتدیردیگی تحلیلی مقاله‌سینده[3] اوْزوْنه‌مخصوص جوْشغونلوق و بیر قدر ده افراطچیلیق[4] حسّی ایله یازیردی: «... ترجمه‌لر روس دیلینده ائدیلمیشدیر و مترجملرین قارشیسینا چیخان چتین‌لیکلر حدّیندن بؤیوْک اوْلموشدور. زنگین، بیردفعه‌لیک معیّن‌لشمیش و حاضر فوْرملاری اوْلان ترکیبی[5] دیلدن هله فوْرملاشمایان، اصطلاحلار[6] باخیمیندان یوْخسول اوْلان تحلیلی[7] دیله ترجمه ائتمک لازم ایدی. لاکین بونا باخمایاراق ایکی ترجمه سلیسدیر، اوْخوناقلیدیر... قوْی بو ترجمه‌لر باشلانغیج مرحله‌ده او قدر ده مکمّل اوْلماسینلار، قوْی اوْنلاری فیکرین افاده‌سینده معنا و مضمون سهولرینه یوْل وئرسینلر، قوْی ون اوّلجه هئچ بو اثرلرین اوْخوجوسو تاپیلماسین. بوْتوْن بونلارین ذرّه قدر اهمیّتی یوْخدور. یئتر کی آوروپا یازیچیلارینی تاتار[8] دیلینده اوْخوماق امکانی اوْلسون. بو یازیچیلارین اثرلرینده اوْز عکسینی تاپان عظمتلی ذکا، حسّلرین گؤزللیگی، حتّا ترجمه زمانی تحریف اوْلونان، باشقا دیله چئوریلرکن بیر قدر عیبه‌جرلشدیریلن بدیعی افاده طرزی‌نین مکمّل‌لیگی اوّل-آخر اوْخوجولاری جلب ائده‌جک، ذوْقلری حرکته گتیره‌جک، یئنی، داها مکمّل ترجمه‌لره احتیاج دوْغوراجاق.

من بو ترجمه‌لردن چوْخ شئی، لاپ چوْخ شئی گؤزله‌ییرم؛ حتّا مکتبلرین وئره‌جگیندن ده، مطبوعاتین گتیره‌جگیندن ده چوْخ شئی...»

۱) کوْنتئکستیندن (kontekst)
۲) مهدی‌بگ حاجینسکی‌نین ترجمه‌سینده (و.ق.)
۳) «اوْ.م.»: رئسئنزیاسیندا (resenziya)
۴) «اوْ.م.»: ماکسیمالیزم (maksimalizm)
۵) «اوْ.م.»: سینتئتیک (sintetik)
۶) «اوْ.م.»: تئرمینوْلوْگیا (terminologiya)
۷) «اوْ.م.»: آنالیتیک (analitik)
۸) آذربایجان (و.ق.)

احمد آغااۇغلونون فکرلرینده معیّن ملّی نیهیلیسم* عنصرلری[1]، غربه افراط آلودەچیلیک میلی اۇلسا دا، (مثلاً، مؤلّفین آشاغیداکی فکرلری ایله راضیلاشماق چتیندیر: «من بو ترجمه‌لردن چۆخ شئی، لاپ چۆخ شئی گۆزله‌ییرم: حتّا مکتبلرین وئره‌جگیندن ده، مطبوعاتین گتیره‌جگیندن ده چۆخ شئی...» و یاخود: «اوریژینال اثرلره گلدیکده ایسه منیم فیکریمجه اۇنلارین اکثریّتی آوروپا کلاسیکلری‌نین هر هانسی بیریندن اندیلن بیر صحیفه‌لیک ترجمه‌یه ده دَیمز») بۆتۆولۆکده، «اۇتئللۇ»نون، ائله‌جه ده آوروپا کلاسیکی‌نین آذربایجان دیلینه چئوریلمه‌سی‌نین اهمیّتینی دۆزگۆن قیمتلندیرمیش، اۇنون ملّی ادبی-انستئتیک فیکره گله‌جک تأثیری ایله باغلی دۆغرو ملاحظه‌لر سۆیله‌میشدیر.

شبهه‌سیز، صابر ده غرب مؤلّفلری‌نین اثرلری‌نین آذربایجان دیلینه چئوریلمه‌سی‌نین طرفداری ایدی و بو مسئله‌یه جدّی طلبکارلیقلا یاناشیردی. لاکین بونا باخمایاراق «ملّا نصرالدّین» و «صدا» آراسینداکی ایده مبارزه‌لری، ائله‌جه ده مرکّب شخصی مناسبتلر اۇنا «اۇتئللۇ»نون ترجمه‌سینه تام غرضسیزلیکله، حقیقی معیارلارلا و دۆرۆن شرایطینده یاناشماغا امکان وئرمه‌میشدیر. تصادفی دئییل کی، اوز مخالفی‌نین شخصیتینه[2] یاخیندان بلد اۇلان میرزه جلیل کهریزلی‌یه یۆللانارکن مسئول‌مدیر[3] عوضی محمّدعلی صدقی‌یه هاشم‌بگله احتیاطلی داورانماغی، اۇنو سانجماماغی تاپشیرمیشدی. آنجاق میرزه جلیلین خبردارلیغی اونودولدوغوندان صابرین هجوی ژورنالین صحیفه‌لرینه یۆل تاپمیش، نتیجه‌ده آذربایجان مطبوعاتی و اۇنون آپاریجی نماینده‌لری آراسینداکی نفاق و یئرسیز قارشی‌دورما میل‌لری داها داکسکین‌لشمیشدی.

«اۇتئللۇ»نون ترجمه‌سینه گلدیکده ایسه بۆتۆن قصورلارینا و چاتیشمازلیقلارینا باخمایاراق او، اصل قیمتینی آذربایجان صحنه‌سینده آلمیشدی. معاصرلری‌نین و همین دۆر مطبوعاتی‌نین یازدیغینا گۆره صحنه‌میزین مقتدر آکتۆرو حسین عربلینسکی وزیرۆفون ترجمه‌سینده تماشایا قۇیولان بو اثرده اۇتئللۇ رۆلوندا غیرعادی درجه‌ده پارلاق اوغورلا چیخیش ائدیردی. روس و ائرمنی تئاتر خادملری ایسه اعتراف ائدیرلر

۱) «اۆ.م.»: ائلئمنتلری (element)
۲) «اۆ.م.»: خارا کتئرینه (xarakter)
۳) «اۆ.م.»: رئدا کتۆر (redaktor)

کی، عربلینسکی‌نین بدیعی ایفاسیندا[1] اۇتئللو هر هانسی کلاسیک آوروپا تئاتری‌نین صحنه‌سینی بَزَگه بیلردی. بیر داها اعتراف ائتمک لازمدیر کی، قدرتلی آکتۆرون رۆلونون[2] بو شکیلده میدانا چیخماسیندا پیشسین هاشم‌بگ طرفیندن اندیلمیش ترجمه‌سی‌نین رۆلو دا آز اۇلمامیشدی. یاخشی اۇلاردی کی، متخصّصلر «اۇتئللۇ»نون ۱۸۹۳-جۆ ایل نسخه‌سینه[3] بۆیۆک صابرین بلکه ده آنی بیر عصبی‌لیگین، ناراضی‌لیغین تأثیری آلتیندا یازیلمیش هجویندن دئییل، بلاواسطه پیشسین ترجمه متنیندن چیخیش ائده‌رک قیمت وئرسینلر. بو، هم حاقّی تاپدالانمیش وزیرۆفا مناسبتده عدالتلی آددیم اۇلاردی، هم ده ادبی فکر تاریخیمیزده‌کی معلوم سهولردن بیری‌نین آرادان قالدیریلماسینا امکان یاراداردی.

وزیرۆفون شخصی حیاتی فاجعه‌لی اۇلموشدو. اوشاقلاری‌نین هامیسی کیچیک یاشلاریندا اۇلمۆش، ۱۶ یاشینا چاتمیش یگانه اۇغلو قان سرطانیندان[4] وفات ائتمیشدی. بو فاجعه‌دن سۆن درجه تأثیرلنن حیات یۆلداشی سکینه خانیم[5] اۇزۆنۆ اۇغلونون باش‌داشینا چیرپاراق هلاک ائتمیشدی. بۆتۆن بو روحی سارسینتیلار، ائله‌جه ده ادبی عالمده‌کی کسکین مبارزه‌لر، فکر اختلافلاری، همکارلاری ایله اۆ قدر ده خۆش اۇلمایان مناسبتلر هاشم‌بگه ده تأثیرینی گۆسترمیشدی. او، ۱۹۱۶-جی ایل فئوریه‌نین ۴-ده ۴۸ یاشیندا وفات ائتمیشدی.

بو غفیل ایتکی ملّی ضیالیلاردا بۆیۆک تأسّف حسّی دۆغورموشدو. چۆنکی هاشم‌بگ همیشه ادبی محیطی حاقلی، یا حاقسیز اۇلاراق هیجانلاندیران، لرزه‌یه گتیرن و بئله‌لیکله ده یئنی فکرلرین، باخیش نقطه‌لری‌نین میدانا چیخماسینا، ادبی مبارزه‌لرین داها دا شدّتلنمه‌سینه و بو زمینه‌ده حقیقتلرین آشکارلانماسینا تکان وئرن ناراحات طبیعتلی قلم صاحبلریندن ایدی.

«مزه‌لی» ژورنالی‌نین دائمی مؤلّفلریندن بیری اۇلان ۱۷ یاشلی جعفر جبّارلی

۱) «اۆ.م.»: تراکتۆوکاسیندا (traktovka)
۲) «اۆ.م.»: آمپلوآسی‌نین (amplua)
۳) «اۆ.م.»: واریانتینا (variant)
۴) «اۆ.م.»: لئیکومیا خسته‌لیگیندن (leykomiya)
۵) اۆ، احمد بگ آغایئفین باجیسی ایدی (و.ق.)

معلّمی‌نین اوْلوْموْ مناسبتی ایله «ادیبِ محترم هاشم‌بگین رسمی قارشیسیندا» آدلی شعر یازمیشدی:

ای خـــادمِ ادب! اوْیـــوْ راحت مـــزارده!
ایـتمز آدیـن بـاقی وار ایکـن روزگـارده!

سپدیکلرین اوْ تخمِ ادب وئردی حاصلین
گؤللر وئـریب چـیچکلر آچـیب نـوبهارده

خـــندان قـــیلماغا لبِ اقـــبالِ مـــلّتی
سوْردوْن بوْتوْن حیاتینی سن آه و زارده...

بلکه ده شعرده‌کی حیرانلیق روحو ایله آخرا قدر راضیلاشماق چتیندیر. خـصوصاً بیر ادبیّات خـادمی کـیمی وزیـروْفون ایسـتر مـترقّی، ایسـترسه ده گـئریچی[1] جـهتلرینه آز-چوْخ بلد اوْلان ایندیکی تدقیقاتچیلار اوْچوْن گنج جبّارلی‌نین شعرینده‌کی تشبیه‌لرین[2] هامیسینی قید-شرطسیز قبول ائتمک چتیندیر. لاکین اوْنو دا یاددا ساخلاماق لازمدیر کی، عصرین اوْللرینده وزیروْف تانینمیش[3] مطبوعات خـادملریندن ایـدی، گـنج یـارادیـجی قوّه‌لری اوْز مطبوعاتی و نشریّاتی اطرافیندا بیرلشدیرمگه چالیشیردی، شخصی فعالیّتینده بعضاً دین پرده‌سی آلتیندا دا اوْلسا ملّی روحا، ملّی ایده‌لره خدمت اوْزوْنوْ قاباریق شکیلده بروزه وئریردی و چوْخ گوْمان کی، ائله بو جهتلرینه گؤره ده گنج جبّارلی اوْنون باره‌سینده حقیقی حیرانلیق حسّی و وجدله سؤز آچیردی.

گؤرکملی ژورنالیستین وفاتی مناسبتی ایله عین‌علی بگ سـلطانوْف و عـلی‌عبّاس مُـذنب ده تأثـیرلی مـقاله‌لر یـازمیشدیلار. خـصوصاً روس دیـلی‌نین مـاهر بـیلیجیسی، استعدادلی محرّر[4] سلطانوْفون مقاله‌سی طبیعی‌لیگی، آغری و تأسّف حسّـی‌نین گوْجـلوْ افاده‌سی ایله یاددا قـالیر. اوْ دا تـصادفی دئـییلدیر کـی، ۱۹۱۷-جـی ایـلین ژانـویه‌سینده وزیروْفون وفاتی‌نین بیر ایللیگی مناسبتی ایله اوْنون خاطره‌سینی یاد ائتمک مقصدی ایله

---

۱) داوْ.م.ء: رئقرئسیو (reqressiv)
۲) داوْ.م.ء: ائپیتئتلرین (epitet)
۳) داوْ.م.ء: پوپولیار (populyar)
۴) داوْ.م.ء: پوبلیسیست (publisist)

ادیبه حصر اوْلونموش مقاله و شعرلردن عبارت خصوصی بیر کتابچا بوراخیلمیشدیر.

۱۹۱۶-جی ایلین سـوْیوق فـئوریه گوْنـلرینده بـاکی وزیـروْفلا چـوْخ حـرارتـله وداعلاشمیشدی. معاصرلری‌نین بیری‌نین خاطره‌لرینده اوْخویوروق: «مرحومون تشییع جنازه‌سینده باکی‌نین بوْتوْن اعیان و اکباری، عـلما و سـاداتـی حـاضر ایـدیلر. مـافه‌سی اوْستوْنده روبانلار سـالینمیشدی، مـحرّرلر و مـعلّملر طـرفیندن، - نـئجه کـی، قـزئتلرده یازیلمیشدی، - نطقلر سؤیلنمیش، نامینه یادگارلار بخش ائدیلمیشدیر. ...لاکین ان آجی نقطه‌سی بودور کی، دقیقه‌ده مین هاشم‌بگ کیمیلری مزارا دفـن ائـتمک آسـاندیر. فـقط ایکینجی بیر هاشم‌بگی یئتیریب «صدا» باشینا اوْتورتماق چوْخ مشکلدوْر.»

بـیر چـوْخ اونـودولموشلار کـیمی وزیـروْفون دا ژورنـالیست‌لیک فـعالیّتی‌نین، ادبی-بدیعی و ترجمه یارادیجیلیغی‌نین اوْیرنیلمه‌سی یالنیز ایندی ممکن اوْلموشدور. بو ساحه‌ده آرتیق معیّن آددیملار دا آتیلمیشدیر. ادبیّات هوسکارلاری اوْنون «دؤیمه قاپیمی، دؤیرلر قاپینی» کوْمئدیسی ایله ۲۰ جلدلیک کلاسیک آذربایجان ادبیّاتی کـتابخاناسی‌نین ۱۳-جوْ جلدینده تانیش اوْلماق امکانی الده ائده‌جکلر. نظامی آدینا ادبیّات اینستیتو یاخین ایللرده وزیروْفون حیات و یارادیجیلیغی باره‌سینده رساله[1] چاپ ائتمگی پلانلاشدیریر.

هاشم‌بگ وزیروْف حاقّینی «دیلی و قلمی» ایله قوْرودوغو خالقینا قاییدیر. هـم ده ۱۹۰۵-جـی ایـلین هـیجانلی گوْنـلرینده اوْلدوغـو کـیمی، یـئنیدن تکـلنمیش، کوْنـجه سیخیلمیش، حاقّی تاپدانان خالقا قاییدیر. و بئله ضیالیلارین قاییدیشی ایله بیز اوْزوْموْزوْ داها دریندن درک ائدیر، حاقّ ایشیمیزین غلبه‌سینه داها چوْخ اینانیریق.

سئپتامبر، ۱۹۸۹

---

۱) داوْ.م.ء: موْنوْقرافیا (monoqrafiya)

نریمان نریمانوْف:

۲۰-جی ایللردن باخیش

سیاسی رژیملرین سقوطو، دئمک اوْلار کی، همیشه اسکی بُتلرین سیندیریلماسی و یئنی بُت آختاریشلاری ایله مشایعت اوْلونور. خصوصاً، ایمپئراتورلوق اسارتیندن خلاص اوْلان خالقلاردا «یئنی‌لیک» اکثر حاللاردا «کوْهنه‌نین» تام انکاری اوْزرینده قورولور، «یئنی» جمعیّت تکجه «کوْهنه» دوْلت ماشینینی سیندیرماقلا کفایتلنمیر، اوْنون دوْغوردوغو بیر چوْخ معنوی دَیَرلرین ده اوْزریندن خطّ چکیر. طبیعی کی، بو پروْسئس هر بیر خالقین عمومی مدنی سویّه‌سی، سیاسی یئتکین‌لیگی، دئموْکراتیک دَیَرلره صداقتی و تاریخه غرضسیز مناسبتی ایله سیخ باغلیدیر و دوْنیانین مختلف اوْلکه‌لرینده مختلف شکیلده گئدیر. مثلاً، فنلاندین پایتختی هئلسینکی‌ده اشغالچی روس ایمپئراتوْرو بیرینجی آلکساندرین آت بئلینده‌کی عظمتلی هیکلی بو گوْن ده اوجالیر، فنلاندلیلار همین هیکلین ساده‌جه بیر مدنیّت آبیده‌سی اوْلدوغونو سوْنراکی نسللره آشیلایا بیلیبلر. بیزده ایسه ملّی اوْزوْنوْدرک پروْسئسی هیکللرین اوچورولماسی ایله مشایعت ائدیلیب. البتّه، من

فنلاندلیلارا حاقّ قازاندیرماق، اوٚزوٚموٚزوٚ ایسه اتّهام ائتمک فیکریندە دئییلم. هر بیر خالقین اوٚز تاریخی عنعنەلری، پسیکوٚلوژیسی، طَبعی[۱] وار. اوٚ بیری طرفدن ایسه ایستر تزار روسیاسی دوٚروٚندە، ایسترسه ده شوروی[۲] ایمپئراتورلوغو زمانیندابیزیمله فنلاندلیلار، یاخود بالتیک اوٚلکەلرینین خالقلاری[۳] کیمی داورانماییبلار، اوٚنلارین اوٚنوٚندە تعظیم[۴] ائدیلندە بیزه یومروق گوٚستریلیب. بیر سوٚزله، یاد ائللی، یاد منشألی بُتلری سیندیرماغا معیّن اساسیمیز اوٚلوب.

بس خالقیمیزین یئتیردیگی گوٚرکملی سیمالار؟ اوٚنلاری دا لایقلی خدمتلری مقابلیندە اوجالدیقلاری یوٚکسکلیکدن ائندیرمگه اساس وارمی؟ خالقین مدنیّت و معنویّات تاریخینه اوٚز موٚهروٚنوٚ وورموش، اوٚنون دیرچلیش و ترقّیسیندە مهم روٚل اوٚینامیش شخصیّتلرین گوٚنلوٚک سیاسی شرایطین[۵] طلبلری اساسیندا هر بیر حاکمیّت دَییشیکلیگیندە تفتیش ائدیلمەلری نه درجەده اخلاقی و مقصدەاویغوندور؟

سوٚن ایللردە بئله تفتیشچیلرین باکیخانوٚفا، آخوندوٚفا، محمّدقولوزادەیه و.س. گوٚرکملی شخصیّتلره یئرسیز و معناسیز هجوملارینین شاهدی اوٚلموشوق. تاریخی شخصیّتلرین معاصر طلبلر و فردی ایستکلر نقطهٔ نظریندن تفتیش ائدیلمەلرینین ادبی-سیاسی اخلاقسیزلیق اوٚلدوغونو ثبوت ائتمگه احتیاج یوٚخدور. تفتیشچیلرله تفتیش اوٚلونانلاری اوٚزبەاوٚز قویدوقدا ایسه مشهور روس تمثیلچیسی کریلوفون[۶] «بس حکم‌وئرنلر کیمدیر؟»[۷] سؤالینی وئرمکدن اوٚزوٚموٚ ساخلایا بیلمیرسن. هئروٚسترات[۸] اسکی[۹] یونانیستانین ان گوٚزل شهرلریندن بیرینی یاندیرماقلا اوٚزوٚنه بدنام شهرت قازانیب تاریخه دوٚشدوٚگوٚ کیمی بیزیم بیر پارا باشابَلا انکارچیلار دا آخوندوٚفو، یاخود

۱) داوٚ.م.ا: تئمپئرامئنتی (temperament)

۲) داوٚ.م.ا: سوٚوئت (Sovet) [یوٚتوٚن متنده دَ یئشدیریلمیشدیر. (ک)]

۳) داوٚ.م.ا: پریبالتیکالیلار (Pribaltika) ۴) داوٚ.م.ا: رئوئرانس (reverans)

۵) داوٚ.م.ا: سیاسی کوٚنیوکتورانین (konyuktura)

6) Krilov

۷) اوٚریژینال متند روسجا اوٚلاراق گلمیشدیر. (ک) "А судьи кто?"

8) Herostrat

۹) داوٚ.م.ا: آنتیک (antik)

محمّدقولوزادەنی «یئرله-یکسان ائتمکله» اوٚزلرینه فرقلی دوٚشوٚنجه، عصیانکارلیق و باریشمازلیق تصویری یاراتماق ایستەییرلر. چوٚنکی بو یوٚللا یئنه ده مرحوم کریلوٚف[۱] بابانین دئدیگی کیمی، «بوٚیوٚک ساواشمالاردان چکینسَن خیردا دالاشمالارا دوٚشرسن»[۲].

سوٚن ایللردە مختلف تیپلی سیاسی تفتیشچیلرین هجوملارینا ان چوٚخ معروض قالان تاریخی شخصیّتلردن بیری ده نریمان نریمانوٚف اوٚلموشدور. هم ده ماراقلی بیر پروٚسئس مشاهده ائدیلیر - آذربایجان خالقی‌نین ۲۰-جی عصردە یئتیردیگی گوٚرکملی سیمالاردان اوٚلان محمّد امین رسولزادەنین سیاسی و مدنی تاریخیمیزده یئری‌نین تجدید اوٚلونماسی دیگر گوٚرکملی شخصیّتین - نریمانوٚفون همین تاریخدن سیخیشدیریلماسی حسابینا آپاریلیردی. رسولزادەنی لایق اوٚلدوغو یوٚکسکلیگه اوجالتماق اوٚچوٚن نریمان نریمانوٚفو همین یوٚکسکلیکدن ائندیرمگه جهدلر گوٚستریلیردی. بئله جهدلر بو گوٚن ده دوام ائدیر و اوٚنلار هر شئیدن اوّل بیزیم چوٚخلاریمیزین فکر و دوٚشوٚنجەلرینه حاکم کسیلمیش سیاسی دوٚزوٚمسوٚزلوٚزکدن خبر وئریر. تاریخده و ادبیّاتا گلدیکده ایسه بورادا رسولزادەنین اوٚز یئری، نریمانوٚفون دا اوٚز یئری واردیر. بو یئرلری اوٚنلارا سیاسی رژیملر، اقتدارلار وئرمەییبلر، اوٚزلری قازانیبلار. بیر سوٚزله، تاریخ اوٚلیمپینده[۳] گوٚنلوک سیاسی شرایط باخیمیندان یئرلری بوٚلوٚشدوٚرمک، ایدئولوژیک علامتلره گوٚره کیملری ایسه قاباغا چکمک، کیملری ایسه گئری ایتَلەمک ثمرەسیز مشغولیّتدیر. چئیئنمیش افاده ده اوٚلسا، بیر داها تکرار ائتمگه احتیاج وار کی، تاریخ غرضسیزلیک[۴] سئویر.

تأسّفله ده اوٚلسا اعتراف ائتمەلییک کی، خالقیمیزین یئتیردیگی دیگر گوٚرکملی شخصیّتلر کیمی نریمان نریمانوٚفون فعالیّتی ده کفایت قدر غرضسیزلیکله اوٚیرنیلمەمیشدیر. اوٚلوٚموٚندن سوٚنرا اوٚنون آدی اوٚزرینه «ملّتچی» کیمی یاساق قوٚیولموش

1) Krılov

۲) اوٚریژینال متند روسجا اوٚلاراق گلمیشدیر. (ک)

"без большой драки можно попасть в забияки..."

۳) اوٚلیمپ (Olimp): [یونانیستاندا بیر داغین آدیندان] قدیم یونان اساطیریندە، آللاهلارین مکانی؛ مجازاً «ذروه» دئمکدیر. (ک) ۴) داوٚ.م.ا: اوٚبیئکتیولیک (obyektiv)

(۳۷–جی ایلین سیاسی پروسسلرینده، حتّا «نریمانوفشینا»[1] اصطلاحی[2] میدانا چیخمیشدی)، ۱۹۵۶–جی ایلده‌کی سیاسی اعادهٔ حیثیّدن[3] سونرا ایسه آلوولو بولشئویک کیمی معرّفی اولونماغا باشلامیشدی.

اصلینده ایسه نریمان نریمانوف اثله مرکّب و چوخ‌شاخه‌لی شخصیّت ایدی کی، اونون کورکورانه هانسیسا سیاسی تعلیمین مریدی اولماسی ممکن دئییلدی. نریمانوف هله ۱۹۰۶–جی ایلده، نه‌اینکی آذربایجاندا، اثله‌جه ده روسیادا مارکسیسم* تعلیمیندن آز–آز آداملارین خبردار اولدوقلاری دوْرده «حیات» قزئتینده چاپ ائتدیردیگی «حرّیته دائر بیر نئچه سوز» مقاله‌سینده اوزونون بو سیاسی تعلیمه مناسبتینی آیدینلاشدیرارق یازیردی:

«بئله نقل ائدیرلر کی، بیر گون مارکس فیرنگ سوسیالیستلری‌نین* مجلسینده اولارکن اوندان سوال ائتدیلر: فیرنگیستاندا اولسایدینیز، هانسی فرقه‌دن اوزونوزو حساب ائتمک ایستردینیز؟

شو سوالا مارکس جواب دئدی: بیلمیرم! هر حالدا مارکسیست، یعنی مارکسین مریدلریندن اولماق ایسته‌مزدیم.

شو احوالات دوغرو دا اولماسا، لاکین بونا دلالت ائدیر کی، مارکسین مریدلری بیچاره‌نین گوزل فکرلرینی وقتیله دَییشیب بیر غیری دوندا گوستردیلر. لاکین همین مریدلر ایکی قسمدیرلر. بیر قسم علم تحصیل ائتمیش شخصلردیر کی، کورکورانه مارکسا مرید اولماییب اوز عقیده‌لرینی ده سویله‌مگه قوّتلری اولوبدور. ایکینجی قسم اوزونده بیر اوْ قدر قوّت گورمه‌ییب، مارکسین، یااینکی ائنگئلسین سوزلرینی آغیزدان–آغیزا ائشیدیبلر و یا اوخویوب دوروست آنلامامیشلار...»

نریمانوف، هئچ شبهه‌سیز، مارکسیسم تعلیمی‌نین بیرینجی قسم دوامچیلاریندان ایدی. همین مقاله‌سینده او، ۱۹۰۵–جی ایل انقلابیندان سونرا روسیادا یالانچی مارکسیستلرین حدّیندن آرتیق چوخالدیغینی تأسّف حسّی ایله وورغولاییردی. بئله

1) Narimanovşina (نریمانوفچولوق)
۲) «او.م.»: تئرمینی (termin) ۳) «او.م.»: رئآبیلیتاسیاسیندان (reabilitasiya)

«مارکسیستلرین» ۱۹۱۷–جی ایلده حاکمیّته گلمه‌لری تکجه روسیایا دئییل، اسکی ایمپئراتورلوقدان قوپوب اوز استقلاللارینی اعلان ائتمیش دیگر اولکه‌لره، ائله‌جه ده آذربایجانا سونسوز فلاکتلر گتیردی. بو فلاکتلرین قارشیسینی آلماق، او دا ممکن اولماسا، اونلارین محوائدیجی تأثیرینی آزالتماق اوچون همین دوْرده آذربایجاندا ان چوخ فداکارلیق گوسترن سیاسی خادملردن بیری و بیرینجیسی نریمانوف ایدی. اوزونون مشهور «اوجقارلاردا انقلابیمیزین تاریخینه دائر» اثری ایله او، عینی زماندا هم ده کئچمیش شوروی مکانیندان بولشئویسمین* خالقلارا و انسانلارا نه کیمی بلالار گتیره‌جگینی اوزاق‌گورنلیکله آچیب گوسترمیشدیر.

بو یازی‌نین «نریمانوف: ۲۰–جی ایللردن باخیش» آدلانماسی تصادفی دئییل. نریمانوفون آذربایجانا رهبرلیک ائتدیگی قیسا دوْرده اونونلا گوروشن، یاخین تماسدا اولان دیپلوماتلار، اجتماعی خادملر، ادبیّات و صنعت نماینده‌لری، آیری–آیری گورکملی شخصیّتلر آذربایجان جمهوریّتی[1] لیدئری‌نین دوْرون تیپیک بولشئویک اوندرلریندن یئرله–گوی قدر فرقلندیگینی سئزمیشدیلر. بولشئویسمین بیر سیرا اساس سیاسی پوستولاتلاری ایله باریشمادیغینی و همین ایده‌لرین آذربایجان شرایطینه زمینه‌سیزلیگینی نریمانوف اوزو آچیق–آشکار اعتراف ائتمیشدی.

۱۹۲۱–جی ایلده آتاتورک حکومتی‌نین نماینده‌سی دوکتور رضا نور موسکویا، شوروی روسیاسی ایله دانیشیقلار آپارماغا گئدرکن یول‌اوستو باکیدا دایانمیش و بیر نئچه گون نریمانوفون قوناغی اولموشدو. سونرالار او، «موسکو–ساکاریا خاطره‌لری» آدلاندیردیغی خاطره‌لرینده آذربایجان لیدئری ایله گوروشونو بئله تصویر ائتمیشدی:

«آذری حکومتی کومونیست بیر جمهوریّت. کومیسالاردان عبارت بیر حکومتی، بونون دا باشیندا باش کومیسر اولاراق دوکتور نریمان نریمانوف وار. بو شخص عاغلی باشیندا اولان بیر آدامدیر. معلوماتلیدیر، محرّردیر. «نادر شاه» آدلی پیئس و دیگر رومان، تئاتر و پیئسلر ده یازمیش بیر شخصدیر. اونونلا تئز–تئز و تک‌به‌تک گوروشدوم. خیلی

۱) «او.م.»: رئسپوبلیکاسی (respublika)

صحبت‌لشدیک. باخدیم کی، گؤزل بیر انساندیر. اؤنا اعتماد تلقین اثده بیلدیم. آچیلیشدی و دئدی کی، «**بؤلشئویک‌لیک نه اؤلان شئیدیر؟ بو رذالت بیزه یاراشماز. بیز تورکوک، ملیّت حسّی ایله یاشاییریق.**»[1] چوْخ خوْشوما گلدی. و اؤنو چوْخ سئودیم. آمّا روسلاردان چوْخ قوْرخور. حاقّی دا وار. روسلار شوخلوق سئومزلر. درحال انسانی اؤلدوررلر.»

بلکه ده دوْکتور رضا نورون بو سؤزلرینی آنی تأثّراتین بهره‌سی، یاخود دا یالنیش بیر یوْزوم کیمی ده قبول ائتمک اوْلاردی. لاکین اؤندان آز سوْنرا باکی‌یا گلن و سوْنرالار ۲۰-جی عصرین گؤرکملی تورک تاریخچیلریندن بیری کیمی تانینان شوْکت ثریّا آی‌دمیر ده تخمیناً عینی سؤزلری یازیر. آتاتورک، انور پاشا، طلعت پاشا حاقّیندا چوْخ‌جلدلی تدقیقات اثرلری‌نین مؤلّفی اؤزوْنوْن «سویو آرایان آدام» اثرینده نریمان نریمانوفو بئله توصیف[2] ائدیردی:

«دوْکتور نریمان آذربایجانداکی آزسایلی آیدینلاردان بیری ایدی. جدّی، اعتماد اؤیاندیران بیر سیماسی واردی. انقلاب و یا استیلا اؤنو آذربایجان اجرائیّه کوْمیته‌سی‌نین باشچیلیغینا گتیردی. بو بیر نوْع دوْلت رئیسلیگی دئمک ایدی.

سؤیلَندیگینه گؤره اسکیدن بیر سوْسیالیست، بیر کوْمونیستدی. آذربایجانین نئچین شوروی‌لشدیریلدیگینی اوّلجه اؤنون نطقلرینده دینله‌دیک.

دوْکتوْر نریمان اجرا کوْمیسارلاری هیئتی‌نین باشچیسی کیمی گؤروْنوْردوْ. بیر انقلابچیدان زیاده سوْل بیر سوْسیالیست، منوّر بیر سیاستچی[3] حالی واردی.[4] اوْزرینده وظیفه‌سیندن سیخیلمیشا، بوْتوْن ایشلری الینده توْپلایامامیشا بنزه‌ین بیر حال واردی. گیریشدیگی بو ایشه یگانه قوّتی اصلینده استقلال اومودوندان باشقا بیر شئی دئییلدی...»

نریمان نریمانوفا وئریلن بو یوْکسک قیمت قطعیاً تورک مؤلّفلری‌نین بوْلشئویسم ایده‌لرینه رغبتیندن ایرلی گلمیردی. عکسینه، همین دؤرده آذربایجاندا ان قاتی بؤلشئویکلردن بیری سایبلان و نریمانوفا قارشی داشناکلارین الینده آلّته چئوریلن

1) آییرما منددیر. (و.ق.)
2) «اؤ.م.»: خارا کتئریزه (xarakterize)
3) «اؤ.م.»: پوْلیتیکاچی (politika)
4) آییرما منددیر. (و.ق.)

علی‌حیدر قارایئف صِرف منفی چالارلارلا معرّفی ائدیلیردی. رضا نور اؤنون حاقّیندا دئییردی: «حربیّه کوْمیساری تمامیله روسلارین آدامی. اؤندا ملیّت - فیلان یوْخدور.» شوْکت ثریّا آی‌دمیر ایسه بو فیکری تماملایاراق یازیردی: «رسمی[1] اوْلاراق بیر ملّی مدافعه کوْمیسارلیغی واردی، آمّا باشیندا قارایئف آدیندا تیپیک بیر ماجراچی[2]، خالص بیر کوْچه اوشاغی دایانیردی.» غضنفر موسی‌بگوْف و صمدآغا آغامالی‌اوْغلو استثنا اوْلونماقلا همین دؤروْن دیگر بؤلشئویک لیدئرلرینه ده تخمیناً اوْخشار منفی سجیّه‌لر وئریلمیش، تورکچوْلوْک و ملیّت‌چیلیک دویغولاری‌نین داشییجیسی، ملّی دوْلت ایده‌سی‌نین طرفداری کیمی یالنیز نریمانوْف یئری و مؤقعی آیریجا وورغولانمیشدی.

یئری گلمیشکن، دوْکتور رضا نور روس و یئرلی بوْلشئویکلرین آذربایجاندا یوْروْتدوگوْ و نریمانوْفون هر واسطه ایله یومشالتماغا چالیشدیغی یئنی‌استعمار سیاستی‌نین ماهیّتینی آچیب گؤسترمکله بیر سیرادا ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده‌کی ملّی حکومته ده تنقیدی مناسبتینی بیلدیرمیشدی. اؤ، خالقین رسولزاده‌یه محبّتینی اعتراف ائدیر، لاکین مساواتلا باغلی اوْمیدلرین ده چوْخ تئز پوچا چیخدیغینی گؤستریردی. «روسلاردان اوّل[3] مساوات فرقه‌سی آدیندا بیر حزب اقتدار مؤقعینده ایمیش. بونلارین مؤقعلرینده بولونانلارین بیر قسمی چالمیش، چاپمیش، تورکیه علیهینه حرکت ائتمیش. بو سببلرله خالق کندیلریندن سؤیوموش...»

نریمانوْفون آذربایجان جمهوریّتینه رهبرلیک ائتدیگی دؤرده وئریلن قیمتلردن دانیشارکن احمد آغااوْغلونون رأیی اوْزریندن سکوتلا کئچمک اوْلماز. احمد آغااوْغلو هم تزاریسمین، هم ده بوْلشئویسمین باریشماز ایده دوْشمنی ایدی. شبهه‌سیز، بو و یا دیگر شکیلده روسیا ایله امکداشلیق ائدن و بوْلشئویسم عقیده‌سی ایله باغلی اوْلان سیاسی خادملرین ده اؤندا ان منفی عکس‌العمل[4] دوْغورماسی طبیعی ساییلمالی ایدی. آنجاق اؤ، ۲۵ ایلدن بری تانیدیغی نریمانوْفو هر شئیدن اوّل ملّی ایده‌نی سیاسی ایده‌دن یوْکسک توتان لیدئر کیمی قیمت‌لندیریر و چتین دؤرده اؤنون آذربایجانین رهبری

1) «اؤ.م.»: فوْرمال (formal)
2) «اؤ.م.»: آوانتوْریست (avantürist)
3) شوروی حاکمیّتی نظرده توتولور. (و.ق.)
4) «اؤ.م.»: رئآکسیا (reaksiya)

اؤلماسینی توْرکلوْک اوْچوْن فایدالی سایبردی. ۱۹۲۲–جی ایلده، قورتولوش ساواشی‌نین آرتیق غلبه ایله باشا چاتدیغی توْرکیه‌دن گؤندردیگی مکتوبدا آغااؤغلو یازیردی: «**سیزین کیمی دؤغرو و صمیمی بیر شخصین بوْتوْن توْرک عالمی‌نین و خصوصاً توْرک محیطی‌نین کئچیرمکده اوْلدوغو فجیع بحران زمانی آذربایجانین باشیندا اوْلماسی بوْتوْن توْرک عالمی اوْچوْن خیرلی بیر علامتدیر.**[1] سیز اوْرادا قوْتلی بیر مقام صاحبی کیمی ایش باشینداسینیز، من ده آنکارا رئیسلری‌نین قوللوغونداییام و ایکیمیز ده داشیدیغیمیز فکر و قناعتلر ایچریسینده هر شئیدن اوْستوْن اوْلان توْرکلوْکه خدمتده‌ییک. بودور مسافه‌لرین اوزاقلیغینا باخمایاراق، بیزی بیرلشدیره‌جک و تأمین ائده‌جک غایه!»

بیر نئچه ایل بوندان اوّل مختلف قرئتلریندن بیرینده نریمانوْفون ۱۹۲۰–جی ایلین مه‌ینده آذربایجان انقلاب کوْمیته‌سی‌نین صدری کیمی باکی‌یا گلمه‌سی بابرک کارمئل‌ین مؤسکودان افغانیستانا گؤندریلمه‌سی ایله مقایسه ائدیلمیشدی. بیر آز حاضرجوابلیق چالاری اوْلسا دا، اوغورسوز بنزتمه‌دیر. همین دؤروْن بابرک کارمئل‌لرینی نریمانوْفون دئییل، قارایئفلرین، داوودؤفلارین، ایلدیرملارین و باشقالارین شخصینده آختارماق لازمدیر. نریمانوْف آذربایجانا مؤسکونون استعمار سیاستینی یوْروْتمک اوْچوْن دئییل، ملّی دَیَرلرین اولویّت[2] تشکیل ائتدیگی آذربایجان دؤلتینی قورماق اوْچوْن گلمیشدی. شؤکت ثریّا آی‌دمیر یازیر:

«**دؤکتوْر نریمان ایسه ییغینجاق و اجلاسلاردا باشقا جوْر دانیشیر، آذربایجانین استقلالیندان بحث ائدیردی.**[3]

– مؤسکودان گلن یؤلداش، – دئییردی، – اگر بیزی آنلاماق ایسته‌مزسه اؤنون چیگینلریندن باسیب اؤتورداریق، یاخود چنه‌سی‌نین آلتینا بئله وورا‌ریق. (بونو دئیرکن دؤکتوْر نریمان مؤسکودان گلن یؤلداشین چنه‌سی‌نین آلتینا نئجه‌وورولاجاغینی دا الی ایله گؤستریردی.)

دؤکتوْر نریمانوْف حقیقتاً ده بونو ائده بیلردیمی؟ یؤخسا اؤز–اؤزوْنوْ آلدادیردی؟

---

۱) آییرما مندندیر. (و.ق.)　۲) «اؤ.م.»: پریوریتئت (prioritet)
۳) آییرما مندندیر. (و.ق.)

بونلاری بیلمیرم. آنجاق آنلاشیلیردی کی، اؤ گؤنلرده آذربایجانین «طالعی تؤرپاق آلتینداکی نفت چامورونون بو تؤرپاغا یازدیغی آلین یازیسی ایله دؤکتوْر نریمانین لئنین‌له شخصی دؤستلوغونا دایانیب مؤسکودان گؤندریله‌جک یؤلداشلاری چیگینلریندن باساراق عاغیللارینی باشلارینا گتیریلمه‌سی ایشی‌نین بیر واختدا یوْروْدوْلمه‌سینه باغلی ایدی...»

نریمانوْف بو ایشین عهده‌سیندن گله بیلمه‌دی. چوْنکی بیر طرفدن اؤزوْنوْن ده دقیق افاده ائتدیگی کیمی، «داشناک کؤمونیستلر»، اؤ بیری طرفدن ایسه ملّی ساتقینلار اؤنون آذربایجاندا محکم‌لَنمه‌سینه هر واسطه ایله مانع اؤلوردولار. نریمانوْف «قدیمی[1] داشناک» میکؤیانا، یئنی پیدا اؤلموش «نفت کرالی سئرئبروْوسکی‌یه»[2]، آذربایجان وطنداشینی حقیر وضعیّته سالان روس–ائرمنی–یهودی بوْروْکراسی‌سینا* قارشی مبارزه‌ده تک ایدی. نریمانوْف همین ۱۹۲۰–جی ایلین مه‌ینده باکی‌یا گلمه‌میشدن اوّل بوْتوْن بونلارین بئله اؤلاجاغینی بیلمه‌میش دئییلدی. لاکین بونا باخمایاراق، اؤ گلدی و مؤسکویا، فخری سوْرگوْنه آپاریلانا قدر آذربایجاندا خالقین اؤز دؤلتینه و تؤرپاغینا صاحبلیک حقوقونو سؤنادک آنلاماسی، دیلینه، ادبیّاتینا، ملّی تاریخی دَیَرلرینه صاحب چیخماسی، اؤز تؤرپاغیندا اؤز حاقّینی آلا بیلمه‌سی اوْچوْن باجاردیغی نه واردیسا هامیسینی ائتدی.

انقلاب کؤمیته‌سی‌نین صدری کیمی نریمانوْفون ایلک امضالادیغی فرمانلاردان[3] بیری آذربایجان توْرکجه‌سینه دؤلت دیلی موقعیّتی وئریلمه‌سی حاقّیندا ایدی. همین فرماندا دئییلیردی: «... بو امر اعلان اؤلونان گوْندن اوْچ آی مدّتینه کیمی، جمعی اداره و مؤسّسه‌لره امر ائدیلیر کی، محللرده و مرکزده اؤلانلارین اختیاریندا بولونان اداره‌لرین هامیسیندا اداره‌نین یازی ایشلری روس دیلی ایله برابر اؤلاراق توْرک دیلینده ده آپاریلمالیدیر.» نریمانوْف ۲۰–جی ایللر آذربایجانیندا ملّی اؤزوْنوْدرکه و سیاسی یئتکین‌لیگه مدنی انقلاب واسطه‌سی ایله نائل اؤلماق ایسته‌ییردی و بو اؤزوْنوْ اؤنون

---

۱) «اؤ.م.»: استاژلی (staj)
2) Serebrovski
۳) «اؤ.م.»: دئکرئتلردن (dekret)

معارفین، مدنیّتین انکشافی ایله باغلی چوْخ‌سایلی فرمانلاریندا تاپمیشدی.

نریمان نریمانوْف ۲۰-جی ایللرین اوّللرینده آذربایجاندا ان محبوب[1] شخصیّت، ان چوْخ تانینان و سئویلن سیاسی لیدئر ایدی. ۱۹۲۱-جی ایلده اوْ، آذربایجانین بوّتوّن شهر و بخشلرینی گزمیش، هر یئرده خالقلا آچیق، بیرباشا صحبت[2] آپارمیشدی. ماراقلی بیر مورد[3]، هله ۱۹۱۹-جی ایلده ائل صنعتکاری چوْبان افغان قوْشمالاری‌نین بیرینده «قاضیلرین دوّز ایمانی گلیرمی؟ قوْجا شرقین نریمانی گلیرمی؟» - دئیه اوْلکه‌ده دوّزلوّگوّن، عدالتین برقرار اوْلماسی، ظلمه و اوْزباشینالیغا سوْن قوْیولماسی اوّچوّن دوْکتوْر نریمانین گلیشینی آرزولاییردی. طبیعی کی، سیاسی کوْریدوْرلاردان[4] اوزاق اوْلان بو خالق آشیغی‌نین هانسیسا اجتماعی سفارشی یئرینه یئتیردیگینی ادّعا ائتمک حقیقتدن اوزاق اوْلاردی. اوْ، ساده‌جه اوّرگی‌نین دئدیکلرینی افاده ائتمیشدی.

نریمانوْفون غفیل اوْلوّموّ آذربایجاندا اصل ملّی فاجعه کیمی قارشیلانمیش، خالق سوْزوّن حقیقی معناسیندا ماتمه باتمیشدی. بوْلشئویسم ایده‌لرینه هئچ بیر رغبت بسله‌مه‌ین و سوْنرالار حیاتینی مهاجرتده باشا ووران شاعر آلماس ایلدیریم نریمانوْفون وفاتی مناسبتی ایله یازدیغی تأثیرلی شعرده اوْنون اوْلوّموّ ایله یالنیز آذربایجانین دئییل، بوّتوّن شرقین یتیم قالدیغینی بیلدیریر، یئنی نسلین اوْنون یوْلونو دوام ائتدیره‌جگینه اینانجینی بیلدیریردی:

آه، شیمدی آیریلدین، قالدین اوزاقدا — کسدی آرامیزی اوْلوّم پرده‌سی
سؤیله، گلییوْرمو سانا توْرپاقدا — ویران شرق ائلی‌نین یانیقلی سسی؟...

* * *

اوْنوّموّزوّ کسن درمی، داغمی؟ — اوچورروملار بیزی قوْرخوداجاقمی؟
اطرافیمیز اوْلسا ظالملار دوْلو — یئنه ایزله‌ییریز توتدوغون یوْلو...

۱) «اوْ.م.»: پوْپولیار (populyar)   ۲) «اوْ.م.»: دیالوْق (dialoq)
۳) «اوْ.م.»: فاکت (fakt)
۴) «اوْ.م.»: کوْلوآرلاردان (kuluar) [مَجازاً: غیررسمی اوْلاراق سیاسی فکرلرین و قرارلارین مبادله اوْلوندوغو مکانلار (ک)]

و یئنه ده سوْسیالیست پلات‌فوْرموندا دایانمایان باشقا بیر چیغیرداش شاعر - اژدر جلیلی «بو موّتوّن، ای نریمان، جسملرده جانی آغلاتدی، فراقینلا دوْغان محنت آذربایجانی آغلاتدی» مطلعلی شعرینده نریمان نریمانوْفون شخصینده آذربایجان خالقی‌نین اوْزوّنوّن ایلک بوْیوّک سیاسی لیدئرینی و دوْلت خادمینی ایتیردیگینی بیان ائدیردی. بئله شعرلر یازان موّلّفلر آز دئییلدی.

همین دوْروّن مطبوعاتیندان گتیره‌جگیم آشاغیداکی قیدلر ده دوْکتوْر نریمانا حدودسوز خالق سئوگیسی‌نین افاده‌سی کیمی دقّته‌لایقدیر. عبّاس محمّدوْف آدلی شخص تیفلیسده چیخان «یئنی فکر» قزئتی‌نین ۲۹ مارس ۱۹۲۵-جی ایل تاریخلی نوْمره‌سینده چاپ اوْلونموش مکتوبوندا یازیردی:

«مارسین ۲۱-ده تیفلیسدن باکی‌یا گئدیردیم. آذربایجان سرحدّینی کئچدیکدن سوْنرا جمله دمیریوْلو دایاناجاقلاری[1] و اطرافلاریندا اوْلان ائو و دوکانلار یاس بایراقلاری ایله بوْیانمیشدی. جماعت «بایرامدیر»[2] دئیه شادلیق ائتمک عوضینه جمله‌سی ماتمه باتمیش کیمی نظره گلیردی. بو احوالاتی یوْل یوْلداشلاریم و بیر نئچه اجنبیلر ده حسّ ائله‌دیلر. یاس بایراقلاری‌نین وورولماسی سببینی سوْردوقدا هر بیر کندلی و یئرلی تعجّبانه بیر سسله جواب وئریردی:

«مگر بیلمیرسن کی، قوْجامان آتامیز، اوّمیدیمیز، پناهیمیز، مهربان رهبریمیز نریمان نریمانوْف وفات ائدیبدیر؟ بو بایرامی جمله‌میز قارا بایرام ائتمیشیک...»

حتّا بیر چوْخ کندلرده آروادلارین بیر یئره جمع اوْلوب بیزلری یتیم قوْیان آتامیزا آغلاشما قورمالارینی دا بیر نئچه کندلیدن ائشیتدیم.»

بو ساده‌دل، لاکین صاف و صمیمی سوْزلرین ده رسمی دوْلت تبلیغاتی کیمی قبول اوْلونماسی چتیندیر. خالق نریمانوْفو حقیقتاً سئویردی. اوْ، اوْزوّنوّن ۳۵ایللیک معلّملیک، حکیملیک، محرّرلیک، خیریه‌چیلیک فعالیّتی ایله، سیاسی مبارزه‌لری ایله بو محبّتی و خالقین آدیندان دانیشماق صلاحیّتینی قازانمیشدی. بیر سوْزله، سیاسی لیدئر و دوْلت

۱) «اوْ.م.»: واغزاللار   ۲) نوروز بایرامی نظرده توتولور. (و.ق.)

باشچیسی کیمی نریمان نریمانوفا ۲۰-جی ایللردن باخاندا گوزه مرکزین امرلرینی کورکورانه شکیلده یئرینه یئتیرن جانسیز، روحسوز، ملّی حسّ و دویغولاردان محروم بولشئویک مستبدّی[۱] دئییل، اوز خالقینی سئون، اونون دولتینی قورماغا چالیشان و بو خالقی باشابَلا لیدئرلرین محوانديجی سیناقلاریندان[۲] قورروماغا سعی گوسترن مُدرک دولت آدامی، بویوک ضیالی و «منوّر سیاستچی» گوروْنوْر.

شبهه‌سیز، بوتون بو مثبت جهتلری گوسترمکله من هئچ ده نریمانوفو ایدئاللاشدیرماق، اونو سهولردن، یانلیشلیقلاردان خالی بیر شخصیّت کیمی قلمه وئرمک نیّتینده دئییلم. لاکین نریمانوفون سهولری افراط ایدئالیلیقدان، منصب‌پرستلیکدن، مرکز قارشیسیندا کوله اطاعتیندن دوغان سهولر دئییلدی. اگر بئله دئمک ممکنسه، بو سهولرین بویوک بیر قسمی‌نین اساسیندا ملّی گوجسوزلوک، خالقین سیاسی جهتدن یئترینجه تشکیلات‌لانماماسی، اولکه‌نین سیاسی زبده‌لری[۳] آراسینداکی غیرصمیمی‌لیک و قورخاقلیق دایانیردی. بو زبده‌لر نریمانوفو دستکله‌مک و ملّی منافعلرین مدافعه‌سی اوچون اونون اطرافیندا واحد قوّه کیمی بیرلشمک عوضینه سارکیسلره[۴]، میرزویانلارا[۵] و میکویانلارا[۶] اوز توتور، موسکویا خفیّه راپورتلار گوندریردی. و بئله‌لرینه قارشی مبارزه سوندا نریمانوفا حیاتی باهاسینا باشا گلدی. اونون ۵۵ یاشیندا اولوموُ هئچ بیر تئرور جهدی گوستریلمه‌سه بئله، زوراکی اولوم ایدی. آذربایجانی سیماسیزلاشدیرماق، اونو اینانیلمیش لیدئردن محروم ائتمک اوچون موجود اولان و موجود اولمایان واسطه‌لرله نریمانوفو فیزیکی اولوم حدّینه گتیریب چیخارمیشدیلار.

ماراقلی بیر نکته[۷]. سئرقو اورجونیکیدزه[۸] ۱۹۲۲-جی ایلده نریمانوفو سخاوتله «شرق انقلابی‌نین داهیسی» آدلاندیرمیشدی. آرادان بیر نئچه ایل کئچندن سونرا ایسه بو

۱) «او.م.»: ساتراپی (satrap)
۲) «او.م.»: ائکسپئریمئنتلریندن (eksperiment)
۳) «او.م.»: ائلیتاسی (elita)
4) Sarkis
5) Mirzoyan
6) Mikoyan
۷) «او.م.»: دئتال (detal)
8) Serqo Orconikidze

«داهی‌نین» آدینی و عمللرینی حافظه‌لردن سیلمک، اونو بیردفعه‌لیک اونوتدورماق اوچون رژیمین گوجلو تبلیغات و جزا ماشینی ایشه سالینمیشدی. بو دا نریمانوفا ۲۰-جی ایللرده‌کی باخیشین، مناسبتین باشقا بیر طرفی، باشقا بیر یونودوُر.

بیزیم شخصی[۱] ایستک و نیّتلریمیزدن آسیلی اولمایاراق نریمان نریمانوف آذربایجانین ۲۰-جی عصرده‌کی سیاسی و مدنی تاریخینده اوز یئرینی توتوب. اونو تفتیش ائتمک یوخ، اویرنمک لازمدیر. اونو اتّهام ائتمک یوخ، باشا دوشمک لازمدیر. اونو تاریخدن سیلمگه جهد گوسترمک یوخ، اولدوغو کیمی گورمک و حقیقی قیمتینی وئرمک لازمدیر.

ژانویه، ۱۹۹۷

۱) «او.م.»: سوبیئکتیو (subyektiv)

میرزه جلیلین «هوشیار دۆستو»

عین‌علی‌بگ سلطانوْف

تعریفلی سۆز دئمگه عۆمرۆ بۆیو خسیس‌لیک ائله‌میش محمّدقولوزاده - میرزه جلیل حیاتی‌نین سۆن ایللرینده قلمه آلدیغی «خاطره‌لر»ینده ناخچیواندا کئچن جوانلیق دۆرۆنۆ یادا سالاراق یازیردی: «من اۆزۆم دارالمعلّمینی قورتاران زمان ناخچیواندا همین بیر حالدا اۆزۆمدن هوشیار دۆستلارا راست گلدیم.» ماراقلیدیر، سۆن یۆزایلّلیگین ان «هوشیار» آذربایجانلیسی بو آدا اۆزۆندن داها آرتیق کیمی لایق بیلیردی؟

گئریسینی اۆخویاق: «منیم سسیمه سس وئرن یاشیدلاریمدان قاباقجا عزیزیم عین‌علی سلطان اۆلدو. اۆ واختلار آروادلاریمیزین اسارتده اۆلماق صحبتلری تزه-تزه میدانا چیخماق ایسته‌ییردی و بیرینجی دفعه آروادلاری مدافعه ائله‌ین سۆزلری عین‌علی یۆلداشیمیز واسطه‌سی‌ایله مشهور آرواد آزادلیغی طرفداری جان استوارت میل‌ین[1] کتابیندا

1) John Stwart Mill

اوْخودوم.»

«اوْ واختلار» - کئچن عصرین ۸۰-جی ایللری ایدی و قوْری دارالمعلّمین‌ینی[1] بیتیریب ناخچیوانا قاییدان گنج میرزه جلیلین بو حیرانلیغیندا غیرعادی هئچ بیر شئی یوْخ ایدی. گوْر و ماراقلی دارالمعلّمین حیاتیندان سوْنرا ساکتلیگی یالنیز «الله اکبر» صدالاری ایله پوْزولان ناخچیوان محیطی اوْنا اوّلکیندن ده دورغون و قارانلیق گوْروْنوْردوْ. بئله بیر محیطده عین‌علی سلطانوْف کیمی ایکی-اوّچ نفر ضیالی‌نین اوْلماسی جوان دارالمعلّمین مأذونو اوّچوْن هئچ شبهه‌سیز، قارانلیغی یاران مشعل[2] تمثالیندا ایدی.

لاکین آرادان آز قالا یاریم عصرلیک بیر واخت کئچندن سوْنرا بوْتوْن یاخین شرقده، مسلمان دوْنیاسیندا یئنی ادبی استقامتین - «ملّا نصرالدّین» ادبی مکتبی‌نین بانیسی کیمی تانینان جلیل محمّدقولوزاده‌نین ۱۹۲۵-جی ایلده عین‌علی سلطانوْفا گوْندردیگی مکتوب یوخاریداکی سوْزلرین آنی، اوْته‌ری حیرانلیق حسّی‌نین تأثیری آلتیندا یازیلمادیغینی، طبیعی و حقیقی بیر دوْستلوق دویغوسو کیمی بوْیوْک صنعتکارین اوّرگینده اوزون ایللر بوْیو یاشادیغینی گوْستریر. همین ۱۹۲۵-جی ایلده ۵۶ یاشلی میرزه جلیل اوْزوْنوْن قیرخ ایللیک هم‌فکرینه، ۶۲ یاشلی «هوشیار» دوْستونا یازیردی: «آنجاق شورانی[3] من بو دفعه یاخشی گوْردوْم. و خصوصاً ائله ساعاتلار اوْلوردو کی، اوْنونلا روبه‌رو اوْتوراندا کئچمیش گوْنلری یادا سالیردی. ائله بیلیردیم کی همن عین‌علی قارداشیم قیرخ ایل بوندان قاباق یانیمدا اوْتوروب جوانلیق هوسی ایله اوْخودوغو کتابلاردان، روس معارفیندن، آوروپا اهلِ قلملریندن شیرین-شیرین و بعضی واخت دا اوْدلو-اوْدلو، یانیقلی-یانیقلی صحبتلر ائدیر. اوْ قدر منی اوْزوْنه قولاق آسدیردین کی، آخردا دوْغرودان دا منی معارف عالمینه داخل ائله‌دین. یقین بیلیردیم کی، سن اوْلماسایدین، من ده غیری ساده‌جه کند معلّملری‌نین ایچینده یاددان چیخمیشدیم.»

بو اعتراف چوْخ شئی دئییر.

۱) «اوْ.م.»: معلّملر سئمیناریاسینی (seminariya) ۲) «اوْ.م.»: مایاک (mayak)

۳) عین‌علی سلطانوْفون اوْغلو - طبیعی کی، اوْنون آدی‌نین یئنی رژیمله - شورا حکومتی ایله هئچ بیر باغلیلیغی یوْخ ایدی. (و.ق.)

میرزه جلیلین بئله متّدارلیق حسّی ایله یاد ائتدیگی عین‌علی‌بگ سلطانوْف ادبی و اجتماعی فکر تاریخیمیزده اهمیّتلی روْل اوْینایان، آنجاق اوْز حقیقی قیمتلرینی آلمایان شخصیّت‌لردندیر.

بلکه ده بو، عین‌علی بگین آذربایجان مدنیّتی‌نین حادثه و شخصیّتلرله سوْن درجه زنگین اوْلدوغو بیر دوْرده یاشاماسیندان و فعالیّت گوْسترمه‌سیندن قایناقلانیر. چوْنکی داهیلرین[1] شهرتی آرخاسیندا اوْنلارین بعضی معاصرلری، صنعت دوْستلاری گوْروْنمز اوْلورلار. حتّا داهیلر اوْنلاری اوْزلرینه معلّم حساب ائتسه‌لر ده...

جلیل محمّدقولوزاده‌نین بوْیوْک معاصری عین‌علی سلطانوْف ۱۸۶۸-جی ایلین ژانویه‌سینده، ناخچیوان شهرینده، یوْخسوللاشمیش اشراف عائله‌سینده دوْغولوب. طبیعتین هر شئیی خسیس‌لیکله بخش ائتدیگی بو قدیم توْرپاغین آداملاریندا‌کی گوْزوْآچیقلیق، زحمت‌سئورلیک، علمه و بیلیگه بوْیوْک محبّت کیچیک یاشلاریندان عین‌علی‌بگین یوْل یوْلداشی اوْلوب. ایلک تحصیلینی، اساسی ۱۹-جو عصرین ۳۰-جو ایللرینده قوْیولموش ناخچیوان بخش مکتبینده آلیب. درسلرین روس دیلینده آپاریلدیغی بو مکتبده عین‌علی‌بگین ایلک معلّملری ایچریسینده اوْز هم‌وطنلری - آذربایجانلیلار دا واردی. تیفلیسده، آلئکساندروْفسک[2] معلّملر اینستیتوسونو بیتیرمیش فرج‌بگ سلطانوْفا شاگردلرین چوْخو آلوده‌سی اوْلدوقلاری روْمانتیک ناغیللارین[3] قهرمانلاری کیمی باخیردیلار. تیفلیسده‌کی خالقچیلار درنگی‌نین فعال عضولریندن بیری اوْلان فرج‌بگین بیوقرافی‌سینده آرتیق پوْلیس تعقیبلری ده، «مئتئخ»[4] قالاسی دا واردی. دیگر آذربایجانلی پئداقوْق - روس دیلینی تدریس ائدن میرزه کاظم قولوبگوْف دا اوْز اجتماعی فعاللیغی ایله سئچیلیردی. پئتئربورق قزئتلرینده اوْنون اوزاق ناخچیواندان گوْندردیگی مخبر مکتوبلاری درج اوْلونوردو.

تحصیلینی تیفلیس کلاسیک اوْرتا مکتبینده دوام ائتدیرن عین‌علی‌بگ ۱۸۶۳-جو

۱) «اوْ.م.»: کوْریفئیلرین (korifey)

2) Aleksandrovsk

۳) «اوْ.م.»: پوْوئست‌لرین (povest)

۴) تیفلیسده اوْلان بیر حبس‌خانا. (ک)

ایلده اوْرتا مکتبی تام دوْره[1] اوْزره بیتیریر. اوْ، بورادا روس دیلینی مکمّل منیمسه‌ییر، آوروپا دیللری ساحه‌سینده معیّن بیلیک الده ائدیر، هابئله لاتین و یونان دیللری ایله جدّی ماراقلانیر. سوْنرالار اجتماعی-سیاسی[2] یازیلاریندا ایشلتدیگی بیر سیرا لاتین و یونان سوْزلری، اصطلاح و افاده‌لر اوْنون اسکی[3] مدنیّته و کلاسیک دیللره ماراغی‌نین اوْته‌ری ماهیّت[4] داشیمادیغینی گوْستریردی. چوْخ گوْمان کی، عالی تحصیل آرخاسینجا روسیایا، یاخود آوروپایا گئتمک امکانی اوْلمادیغیندان عین‌علی‌بگ ناخچیوانا قاییدیر. تیفلیسده کئچن ایلدی ایل اوْنو تمامیله دَییشدیرمیشدی. اوْ، اوْز وطنینه آیدین اجتماعی پروْقراما مالک فوْرملاشمیش گنج ضیالی کیمی دوْنموْشدوْ.

کئچن عصرین ۸۰-جی ایللرینده ناخچیوان محیطی نه قدر قارانلیق اوْلسا دا، آرتیق بورادا تَکَم-سئیرک اولدوزلار پارلاماغا باشلاییردی. آوروپا تیپلی اونیوئرسیته تحصیلی گوْرموْش ملّی ضیالیلارین ساییسا گوْره آراز اوْزرینده‌کی بو بالاجا شهر آرتیق اوْزوْنوْ دوْنیایا تانیتماقدا اوْلان کاپیتالیست باکیسی و قافقازین انضباطی مرکزی تیفلیسله مقایسه ائدیله بیلردی. ناخیچوانسکی‌لر، شاه‌تختینسکی‌لر، کنگرلی‌لر - قدیم ناخچیوانین بو اشرافی عائله‌لری‌نین نماینده‌لری روس اوْردوسوندا قوللوق ائدیر، روس و آوروپا اونیوئرسیته‌لرینده اوْخویور، اوْز وطنلرینده معارفچیلیک و اجتماعی ترقّی ایده‌لرینی یاییردیلار. اوّلجه عین‌علی‌بگ، سوْنرالار ایسه گنج میرزه جلیلین تماسدا اوْلدوغو بئله آداملاردان اسد آغا کنگرلی و جمشیدبگ سلطانوْف عالی تحصیللی حقوق‌شناسلار ایدیلر. سوْنونجو حاقّیندا عین‌علی‌بگ سوْنرالار کدرلی فکاهیسی[5] ایله سئچیلن «چالما» آدلی بیر حکایه ده یازمیشدی. بو دوْستلارین سیراسینا نوْووْروْسیجک[6] اونیوئرسیته‌سینی و اوْدئساداکی شرق دیللری اینستیتوسونو بیتیرن پاشا آغا سلطانوْف دا داخل ایدی. تدقیقاتچیلارین آشکارا چیخاردیغی کیمی، هله اوْ زمانلار پاشا آغا ۵۶ مین سوْزلوْک

۱) داۆ.م.ا: کورس (kurs)
۲) داۆ.م.ا: پوبلیسیست (publisist)
۳) داۆ.م.ا: آنتیک (antik)
۴) داۆ.م.ا: خاراکتئر (xarakter)
۵) داۆ.م.ا: یوموْرو (yumor)
6) Novorossiyck

«روسجا-فارسجا-آذربایجانجا لغت» ترتیب ائتمیشدی.

بیر قایدا اوْلاراق عین‌علی‌بگین ائوینده توْپلاشان ضیالیلار مجلسی‌نین دائمی اشتراکچیلاری سیراسیندا قربان‌علی شریفوْف و ناخچیواندا شُربی تخلّصوْ ایله تانینان میرزه جلیل میرزه‌یئف ده وار ایدی. بو آزسایلی، لاکین آییق، عاغیللی و اراده‌لی آداملاردان تشکیل اوْلونموش جمعیّت دوْغما شهرده معارفی یایماق، اجتماعی فیکری ایرَلی‌لَتمک اوْچوْن حدّاقل[1] امکانلاردان دا استفاده ائتمگه چالیشیردی.

۱۸۸۳-جوْ ایلده عین‌علی‌بگین تشبّثوْ ایله تشکیل اوْلونان «مسلمان شیعه اینجه‌صنعت و درام مجلسی» ده، ایلک نوْبه‌ده، مدنیّت و معارفچیلیک مقصدلرینه خدمت ائتمه‌لی ایدی. تئاتر تماشاسی گوْسترمگی قرارا آلمیشدیلار، لاکین تماشایا قوْیماغا اثر یوْخ ایدی. عین‌علی‌بگ آخوندوْفون اثرلریندن بیری‌نین اوْزوْنوْ کوْچوْرمک اوْچوْن مخصوصی اوْلاراق تیفلیسه گئتمیشدی. اوْ، «حکایتِ حاجی ابراهیم‌خلیل کیمیاگر»ین اوْز الی ایله کوْچوْردوْگوْ نسخه‌سی ایله ناخچیوانا قاییتسا دا، بخش رئیسی تماشایا اجازه وئرمه‌میشدی. «اگر باجاریرسینیزسا، اوّل روسجا بیر شئی اوْینایین»، - دئیه عین‌علی بگی باشدان ائله‌مگه چالیشمیشدی.

رئیسین شرطی قارشیسیندا گئری چکیلمک مغلوب اوْلماق دئمک ایدی. مطلق اوْیناماق لازم ایدی. آنجاق نه؟ طبیعی کی، روسجا درام اثرلری کفایت قدردی، آنجاق اوْزوْنوْن ایلک آددیمینی آتماغا حاضرلاشان ناخچیوان صحنه‌سی‌نین سوْن درجه محدود امکانلارینی دا نظره آلماق لازم ایدی. اینگیلیس فیلوْسوفو جان استوارت میلین[2] فکر آزادلیغینا[3] دائر اثرلری همین واختلار عین‌علی‌بگین الیندن یئره دوْشموْردوْ. گوْنده‌لیک حیاتدا عصمتلی، حیالی، عاغیللی آذربایجان قادینلارینی دوْنه-دوْنه مشاهده ائدن، اوْنلاری کوْله حالینا سالان اخلاقا و اجتماعی محیطه اوْز نفرتینی گیزلتمه‌ین عین‌علی‌بگ بوْتوْن چتین‌لیکلره باخمایاراق همین قادینلاری صحنه‌یه گتیرمگی قرارا آلدی. اوْنون

۱) داۆ.م.ا: اَن مینیمال (minimal)
2) John Stwart Mill
۳) داۆ.م.ا: ائمانسیپاسیایا (emansipasiya)

ایلک قلم تجربه‌سی اۏلان روس دیلینده یازدیغی «آذربایجانلی قیز»[۱] پیئسی بئله یاراندی.

اثرین ایلک تماشاسی عین‌علی‌بگین ائوینده اۏلدو. اساس قهرمانی – صنمین رۏلونو دا جوان مؤلّفین اۏزۆ اۏینایردی. ناخچیوان تئاتری‌نین قۏجامان آکتۏرلاریندان بیری سۏنرالار خاطرلاییردی کی، قادین پئرسۏناژلارین *گئیدیکلری پالتارلاری دا عین‌علی‌بگ اۏز ائویندن گتیرمیشدی. بو گۆن بلکه ده بو نکته اهمیّتسیز بیر تفرّعات کیمی دقّتی اۏ قدر ده جلب ائتمیر. همین دۏورۆن «الله اکبر» صدالاری ایله یاتیب–آییلان ناخچیوان محیطینده ایسه بئله ایش اۆچۆن آدامین باشینی سیغاللامیردیلار. حتّا آرادان ۲۰ ایل کئچندن سۏنرا تئاتر لوازماتی[۲] پرۏبلئمینی عینی اصوللارلا حلّ ائدن صحنه‌میزین بۏیۆک فداکاری حسین‌قولو سارابسکی قۏهوملاری طرفیندن عائله ناموسونو آیاقلار آلتینا آتان «ناکیشی» کیمی قارشیلانمیشدی...

«بۆتۆن گنج، گۏزل، ناموسلو قادینلارا» اتحاف اۏلونان «آذربایجانلی قیز» پیئسینده عین‌علی‌بگ قادینلاریمیزین طبیعتینده‌کی نجیبلیگی و دیانتی عبرت‌آمیز بیر لۏحه‌ده عکس ائتدیرمیشدی. پیئسین قهرمانی حسین‌علی‌بگ استعفایا چیخمیش گنج، یاراشیقلی افسردیر. ورشودا، پئتئربورقدا خدمت ائدیب، یۆکسک جمعیّتله تماسدا اۏلوب. اۏ، اۏزۆنۆ قادین قلبی‌نین، قادین پیسکولوژیسی‌نین *بیلیجیسی سایر، مختلف ملّتلردن اۏلان گۏزل قادینلار اۆزرینده آسان قلبلری ایله اۏیونور. «بیزیم قادینلار یۆنگۆل‌عاغیلدیرلار» – دئیه حسن‌علی‌بگ اَدالی بیر طرزده اۏز «بیلیکلرینی» ملّی زمینه‌یه تطبیق ائدیر: «اۏنو اۆرکدن سئودیگینه بیر اشاره لازمدیر. والسّلام! اۏ، سنیندیر!». لۏوغا افسر بیرجه اشاره ایله تزه‌جه سئچدیگی گۏزلین – صنمین ده اۆرگینی فتح ائده‌جگینه امیندیر. لاکین مؤلّفین محبّتله تصویر ائتدیگی صنم بو اۏزۆندن راضی «قادین متخصصینه» عبرت درسی وئریر. «آذربایجانلی قیزین» – صنمین پیئسین سۏنوندا[۳] سۏیله‌دیگی «قۏی بۆتۆن کیشیلر بیلسینلر کی، بیز مسلمان قادینلاری اۏنلارین تصوّر ائتدیکلری کیمی اراده‌سیز، عاجز، آغ‌جیگر دئییلیک. بیز ده اۏزۆمۆزۆ سربست اداره ائتمگی باجاریریق!» –

۱) اۏریژینالدا «تاتارکا» (و.ق.)
۲) «اۏ.م.»: رئکویزیتی (rekvizit)
۳) «اۏ.م.»: فینالیندا (final)

سۏزلری اصلینده مؤلّف آرزولاری‌نین افاده‌سی ایدی.

عین‌علی‌بگ آذربایجان قادینی‌نین محض بئله اۏلدوغونا اینانیر و اۏنو بو جۆر مبارز گۏرمک ایسته‌ییردی. «یئرلی حیاتدان آلینمیش ایکی پرده‌لی کۏمئدی» آدلاندیریلان «آذربایجانلی قیز» پیئسی آذربایجان قادینلاری‌نین عاغلینا، گۏزللیگینه اۏخونان مارش[۱] ایدی. عین‌علی‌بگ «دۏپ‌دۏغروجا بیر احوالات» – دئیه حقیقت‌لیگینه شبهه یئری قۏیمادیغی «چادرا آلتیندا» حکایه‌سینده[۲]، «آجی ماسقارا» و «کند اوشاقلاری» حکایه‌لرینده، چۏخ‌سایلی اجتماعی–سیاسی[۳] مقاله‌لرینده ده بو احتراصلی مارشی دوام ائتدیریردی. «من هر جۆر تجاوزکارلیغا، هر جۆر تضییقه و جنسیندن آسیلی اۏلمایاراق انسان آزادلیغی‌نین هر جۆر محدودلاشدیریلماسینا نفرت ائدیرم. مسلمان قادینلاری‌نین حقوق برابرلیگینی آچیقجاسینا تبلیغ ائتدیگیم اۆچۆن مسجد منبرلریندن منه لعنتلر یاغدیریردیلار.» – دئیه عین‌علی‌بگ سۏنرالار «نۏونه اۏیبۆززرنی» قزئتینده اعتراف ائدیردی.

۱۹۰۷–جی ایلده «زاکاوکازیه» قزئتینده چاپ اۏلونموش «قادین و کیشی» آدلی اجتماعی مقاله‌سینده عین‌علی‌بگ سانکی اۆزۆنۆ مسجد منبرلریندن قادینین آدمین بیر قابیرغاسیندان یارانماسی حاقّیندا وعظ ائدنلره توتاراق سۏروشودو: «نه اۆچۆن قادین، طبیعتین بو سئویملی، عاغیللی، گۏزل مخلوقو کیشی‌نین اراده‌سینه تابع اۏلمالیدیر؟ شهوت دۆشکۆنۆ اۏلان، عائله‌ده آروادینی قیفیل آلتیندا ساخلایان میموناۏخشار، کیفیر، اخلاقجا پۏزغون بیر مستبدین حکملرینی یئرینه یئتیرمه‌لیدیر؟ نه اوچۆن اۏنون گۏزللیگی واختسیز سۏلمالی، قلبی‌نین ان مونس آرزولاری محو اۏلمالیدیر؟ نه اۆچۆن اۏ، آزادلیق کیمی بۏیۆک بیر نعمتدن محروم ائدیلمه‌لیدیر؟»

بۆتۆن حیاتی بۏیو آذربایجانلی قادینلارین خرافات و موهومات اۆزرینده ان کیچیک غلبه‌لری بئله عین‌علی‌بگی اۆرکدن سئویندیریمیشدی. «زاکاوکازسکایا رئچ»[۴]

۱) «اۏ.م.»: هیمن (himn) ۲) «اۏ.م.»: نۏوئللاسیندا (novella)
۳) «اۏ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
4) Zakavkazskaya reç (ماوراءقافقاز سۏزۆ)

قزئتینده درج ائتدیردیگی «مینا خانیم تالیشینسکایا»، «فاطما خانیم نوروزوا» کیمی تأثیرلی مقاله‌لرده، او، اؤز محیطلری‌نین فوقوتونه یوکسلمگی باجاران ایلک عالی سوادلی، آچیق‌فکرلی، معاصر دوشونجه‌لی آذربایجانلی قادینلاری آلقیشلاییردی.

عصرین اوّللرینده‌کی آذربایجان ضیالیلاری‌نین چتین حیاتیندان بحث ائدن «چالما» حکایه‌سینده عین‌علی‌بگ یازیردی کی، «بیزیم شهریمیزده واخت وار ایدی کی، وار-یوخ بیر اوخوموش آدام وار ایدی، یعنی روسجا اوخوموش. اونون آدی جمشیدبگ ایدی. دوغروسو، جمشیدبگدن ساوایی بیزیم شهردن باشقا اوخوموش آداملار دا چیخمیشدیلار. آمّا اونلارین هئچ بیری شهریمیزده باش چیخارا بیلمه‌ییب، تمام جلای وطن اولموشدولار. کیمیسی تیفلیسده ایدی، کیمیسی موسکودا ایدی، کیمیسی ده باش گوتوروب ایستانبولا قاچمیشدی. هره‌سی ده بیر مسلکه قوللوق ائدیردی.» لاپ بو حکایه‌ده‌کی کیمی، اون ایللیک مبارزه‌دن سونرا عین‌علی‌بگ اؤزو ده «جلای وطن» ضیالیلاردان بیرینه چئوریلدی.

آمّا بو اون ایلین ایچینده ده آز ایش گورولمه‌میشدی. کاسب اوشاقلارین تحصیل حاقّی‌نین اؤده‌نیلمه‌سی اوچون تئچه-تئچه تماشالار وئریلمیشدی. آداملارین گوزونو آچماق اوچون نه قدر صحبتلر آپاریلمیشدی. آزسایلی، لاکین «هوشیار» ناخچیوان ضیالیلاری جهالتی دفع ائتمک، ملّتی اویاتماق اوچون بیر یومروق کیمی بیرلشمگی باجارمیشدیلار. عین‌علی‌بگ حتّا اسد آغا کنگرلی ایله بیرلیکده گیزلی مطبعه یارادیب چاغیریش و انتباه‌نامه‌لر ده بوراخمیشدی. آنجاق «سوزونو اوز کسلره دئی کی، سنه قولاق آسمیرلار» - پرینسیپی ایله آپاریلان بو چوخ‌ایللیک مبارزه عین‌علی‌بگ اوچون آرتیق دوزولمز بیر شکیل آلمیشدی. ناخچیواندا یاشایا-یاشایا بو محیطله مجادله ائتمگین چتین‌لیکلرینی گورن عین‌علی‌بگ کونوللو صورتده «جلای وطن» اولماغی قرارا آلمیشدی. ۱۸۸۷-جی ایلده «ترجمان» قزئتینده درج اولونان ایلک مکتوبلاشمالاری اونون گوزونو مطبوعات عالمینه آچمیشدی.

دوغولدوغو، بویودوگو، ائوین-ائشیگین، یار-یولداشین اولان شهری آتیب هارا گئتمه‌لی؟ بس قالسان؟ قالیب بو موللالار، طفیلی خانلار گروهونا «بلی-بلی» دئمه‌لیمی؟

یوخسا جمشیدبگ کیمی تسلّینی عرق شیشه‌سینده آختارمالیمی؟ اؤز وطنینده پیغمبر اولماق ممکن دئییل. او، گئتمه‌لی ایدی. بس هارا؟

عین‌علی‌بگ قارصی سئچدی. بو شهره اوستونلوک وئرمه‌سی تصادفی دئییلدی. یاخشی تانیدیغی هم‌یئرلیسی عیسی سلطان شاه‌تاختینسکی بورادا قارص حاکمی دفترخاناسی‌نین رئیسی ایدی. گنج عین‌علی‌بگ اؤزوندن تقریباً ۸ یاش بویوک اولان عیسی سلطانا آچیق-آشکار بیر فخرله یاناشیردی. شاه‌تاختی کندینده دوغولان عیسی سلطان تیفلیس اورتا مکتبینی پارلاق موفقیّتله بیتیرمیش، پئتئربورق اکینچیلیک اینستیتوسونون بئش ایللیک پروقرامینی اوچ ایلده تامالامیشدی. اینستیتودا اوخودوغو ایللرده ایمپئراتورلوغون دولت املاکی ناظری، کنیاز لیوئن[1] بو استعدادلی گنجین تحصیلی ایله شخصاً ماراقلانیردی. ایکی ایل غربی آوروپانی گزیب-دولاشان عیسی سلطان، پاریس، لندن، زوریخ اونیورسیته‌لرینده محاضره‌لر دینله‌میش، سونرالار داهی فیزیکین آلبئرت ائینیشتئین‌ین تحصیل آلدیغی زوریخ پولی‌تئکنیکینده رساله مدافعه ائتمیشدی. بونون آردینجا تیفلیسده جوشغون ادبی-اجتماعی فعالیّتی ایللرده، گورجو تئرق‌دالتولیلری ایله امکداشلیق، ژورنال مدیریتی[2] و نهایت، روسیانین هله ده اؤز موقعلرینی محکم‌لَندیره بیلمه‌دیگی بالاجا ایالت شهرینه تعیینات... غیرعادی استعداد و مسکین مأمور طالعی. عین‌علی‌بگ قارصا گلنده عیسی سلطان خسته ایدی. معالجه اولونماق اوچون ایکی ایللیگه فرانسا و ایتالیایا گئتمک حاقّیندا تزارا یازدیغی عریضه جوابسیز قالمیشدی. اونو حتّا سرت اقلیملی قارصدان تیفلیسه بئله دَییشدیرمک ایسته‌میردیلر. بیتیب-توکنمک بیلمه‌ین دفترخانا ایشلری، روسجا چیخان «کارس» قزئتی‌نین رئداکته‌سی، چوخ‌سایلی عائله‌نین معیشت قایغیلاری، ابدی‌لیک یول یولداشی اولان مادّی احتیاج... بیر سوزله، هارا باخیرسان، غم، غصّه، قایغی. عومرونون سون آیلارینی یاشایان عیسی سلطان هم‌یئرلیسینه هئچ بیر اهمیّتلی کومک گوستره بیلمه‌دی. عین‌علی‌بگ دورد آی قارص حاکمی دفترخاناسیندا کیچیک مأمور ایشله‌دیکدن سونرا بو

---

1) Liven

۲) «او.م.»: رئداکتورلوغو (redaktor)

شهری ترک ائتدی.

گئری‌یه یوْل یوْخ ایدی. بو دفعه بختینی ایرواندا سیناماغی قرارا آلدی. یئنه ده یک‌نسک، داریخدیریجی مأمور حیاتی، بوروکراتیک دستگاهین[1] بالاجا بیر پیچی[2] اوْلماقدان چکیلن وجدان عذابی... لاکین ایرواندا یاشاماغین بیر عوض‌اوْلونماز سئوینجی وار ایدی - آرتیق میرزه جلیل ده ناخچیوانی ترک ائدیب بورا کـوْچموْشـدوْ. دوْستلار تئز-تئز گؤروْشوْردوْلر و اوْنلارین آراسینداکی صحبت همیشه یازی-پوْزو ایشلری‌نین اوْستوْنه گلیب چیخیردی. میرزه جلیلین ائله همین گوْنلرده قلمه آلدیغی «یان توْتَگی» حکایه‌سی‌نین[3] مأمور قهرمانی کیمی بو ایکی ادبیّات هوسکاری دا قوللوق ایشلریندن قالان بوْتوْن بوْش واختلارینی یازی-پوْزویا صرف ائدیردیلر. تواضعکار و آزدانیشان میرزه جلیل هله‌لیک اوْرتایا بیر شئی چیخارمیردی، عین‌علی‌بگ ایسه آرتیق ۱۸۹۱-جی ایلدن باشلایاراق تیفلیسده چیخان «نوونه اوْبوْزرننی»[4] قزئتینده حکایه‌لر، فکاهی مقاله‌لر، اجتماعی-سیاسی[5] یازی و تنقیدی مقاله‌لر، اقتصادی و مدنی حیاتا دائر خبرلر درج ائتدیریردی.

عین‌علی‌بگ سلطانوْفون ایلک دفعه بو قزئتده ایشیق اوْزوْ گؤرن «چایی کئچ، سوْنرا «بارک‌الله» دئیَرسن»، «کوْرد قیزی»، «بالاجا ماجرا»، «حسن خان»، «نوروز آغا» و.ب. حکایه‌لری رئآلیست تصویرلرین بوْللوغو و روسجا یازیلمالارینا باخمایاراق، ملّی چالارلارین[6] گؤجلوْلوْگوْ ایله سئچیلیردی. خالق حیاتینی یاخشی بیلن یازیچی ملّی حقیقتلردن[7] باجاریقلا استفاده ائتمکله آذربایجان معیشتی‌نین روحونو و نَفَسینی بو حکایه‌لره هوْپدورا بیلمیشدی.

اوْنون «چایی کئچ، سوْنرا «بارک‌الله» دئیرسن» حکایه‌سی حقیقی چئخوْف استعدادی ایله قلمه آلینمیش بیر حکایه[8] ایدی. بورادا عین‌علی‌بگین یاخشی بلد اوْلدوغو مأمور

---

۱) «اوْ.م.»: آپاراتین (aparat)
۲) «اوْ.م.»: بیر وینتجیگی (vint)
۳) «اوْ.م.»: نوْونللاسی‌نین (novella)
4) Novoe obozrenie
۵) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۶) «اوْ.م.»: کوْلوْریتین (kolorit)
۷) «اوْ.م.»: رئالیالاردان (realiya)
۸) «اوْ.م.»: نوْونللا (novella)

گذرانی‌نین بوْتوْن «فلسفه‌سی» اوْز عکسینی تاپمیشدی. بو، عین‌علی‌بگین مأمور حیاتینا ایلک مراجعتی ایدی. زمان کئچه‌جک و همین حیاتین لوْحه‌لری اوْنون هم حکایه‌لرینده، هم ده اجتماعی-سیاسی یازیلاریندا[1] طنز[2]، کنایه‌لی[3] بوْیالارلا عکس اوْلوناجاقدی. طبیعی کی، قهرمانلار دا داها فارغ‌البال[4] میرزه کوْمکچیسی سویّه‌سینده قالمایاجاقدیلار. ۱۹۱۵-جی ایلده سانسور اداره‌سی[5] عین‌علی‌بگین مأمور حیاتیندان بحث ائدن ایکی کیچیک حکایه‌سی‌نین[6] چاپینا اجازه وئرمه‌میشدی.

«خلاص‌ائدیجی حاضرجوابلیق» عمومی باشلیغی آلتیندا بیرلشدیریلمیش بو حکایه‌لرین بیرینده رشوت‌خور کلانترین[7] حاضرجوابلیغیندان سوْز آچیلیردی. کلانترین رشوت حسابینا بوْیوْک بیر عمارت تیکدیردیگینی ائشیدن پوْلیس رئیسی اوْنا استعفایا چیخماغی تکلیف ائدیر. کلانتر ایسه اوْزوْنوْ ایتیرمه‌دن بیلدیریر کی، تکجه ائوین دامینی اؤرتمک قالیب. تزه تعیین اوْلونان کلانتر ایسه آیدین مسئله‌دیر کی، بوْنو وره‌دن باشلامالی اوْلاجاق. ایکینجی حکایه‌ده ایسه آرتیق بخش رئیسی‌نین دیری‌باشلیغی «تقدیر اوْلونوردو». یاغیشلی بیر گوْنده ایش‌سیزلیکدن داریخان و اوْتاغی‌نین[8] پنجره‌سی قارشیسیندا دایانیب خیاباندان کئچنلره باخان والی، بیردن دوْنن تعجیلی اوْلاراق گئری قاییتماق امری وئردیگی «ن» بخشی‌نین رئیسینی ده آداملارین آراسیندا گؤروْر. اوْ، رئیسی درحال یانینا چاغیریب نه اوْچوْن بخشی باشسیز قوْیدوغونو سوْروشور، ایندی اوْرادا یقین کی، قولدورلارین میدان سوْلادیقلارینی بیلدیریر. بخش رئیسی اوْزوْنوْ ایتیرمه‌یه‌رک جواب وئریر: «ذاتِ عالیلری، من ده، معاونیم ده شهرده‌ییک...». یعنی اساس قولدورلار بورادا اوْلاندان سوْنرا داها هانسی قولدورلاردان صحبت گئده بیلر؟!

لئرمونتوْفون[9] «بلی، بیزیم دوْروْموْزده ده آداملار وار ایدی»[10] مصراعی‌نین

---

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیستیکاسیندا (publisistika)
۲) «اوْ.م.»: ساتیریک (satirik)
۳) «اوْ.م.»: سارکاستیک (sarkastik)
۴) «اوْ.م.»: ایدیللیک (idillik)
۵) «اوْ.م.»: سئنزورا (senzura)
۶) «اوْ.م.»: نوْونللاسی‌نین (novella)
۷) «اوْ.م.»: پریستاوین (pristav)
۸) «اوْ.م.»: کابینئتی‌نین (kabinet)
9) M.Y.Lermontov
"Да, были люди в наше время"
۱۰) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)

سرلوحه[1] کیمی سنچیلدیگی «نوروز آغا» حکایه‌سینده عین‌علی‌بگ محافظه‌کار[2] آذربایجان کندی‌نین حیاتینی کدرلی -فکاهیلی[3] چالارلارلا تصویر ائدیر. اصلینده اوْج مستقل کیچیک حکایه‌دن[4] عبارت اوْلان بو حکایه‌نین مرکزینده عاغیللی و حاضرجواب نوروز آغا دایانیر. آروادینا پالتارلیق پارچا آلان نوروز آغا ایلک نوْبه‌ده زورناچی کاراپئت[5] ایله مصلحت‌لشیر. نه اوْچوْن بئله ائتدیگینی سوْروشانلارا اوْ، دئییر: «بس سنین فیکرینجه، بو ایشده زورناچیدان سررشته‌لی کیم اوْلا بیلر؟ سنجه، بو یاراشیقلی پالتاردا آروادیم کیمین قاباغینا چیخاجاقدیر؟ یقین کی، بو پالتاری من هئچ گؤرمه‌یه‌جگم ده! اوْ، یالنیز زورناچی‌نین ذوْقوْنوْ اوْخشایاجاقدیر. آخی، آروادیم بَزَنیب کیمینسه توْیوندا اوْنون قارشیسیندا سوْزه‌جکدیر». دوْروْن روحونو دقیق عکس ائتدیرن غمگین فکاهی. گؤزل مشاهده‌چی اوْلان نوروز آغا باشقا موقعیتلرده[6] ده دینله‌ییجیلری عینی «گؤزلنیلمز کشفلرله» تعجّب‌لندیریر. «حسن خان»، «کوْرد قیزی»، «بالاجا ماجرا» حکایه‌لرینده ده بئله دوْغما، مونس، هم ده نه‌دنسه خفیف بیر کدر گتیرن لوْحه‌لر وار. عین‌علی‌بگین حکایه‌لرینده میرزه جلیل نثری ایله سسلَشن مقاملار، نقطه‌لر چوْخدور. گؤرکملی ادبیّات‌شناس عزیز میراحمدوْف دوْغرو یازیر کی، «ادبیاتا عینی دوْرده گلن هر ایکی یازیچی‌نین مثبت قهرمانلاری جرأتلی و حاضرجواب چوْبانلار، نوْکرلر، منفی قهرمانلاری ایسه بگلر، مُلکدارلار و استثمارچی طبقه‌نین دیگر نماینده‌لریدیر.»

«نوونه اوْیوزرنی»ده حکایه‌لرله بیر سیرادا عین‌علی‌بگ «آذربایجانلیلار نه اوْخویورلار؟»، «آذربایجان آتالار سوْزلری»، «قلئب اوسپئنسکی[7] قافقازدا» و.س. کیمی جدّی مقاله‌لر ده چاپ ائتدیرمیشدی. سلطانوْف فوْلکلوْرو موزو اوْرکدن سئون و اوْنون توْپلانماسی، نشری ایله باغلی جدّی حساسیّت کئچیرن صنعتکارلاردان ایدی. تدقیقاتچیلارین یازدیغینا گوْره، ۱۸۹۱-۱۸۸۶-جی ایللر آراسیندا اوْ، ایروان ولایتی و

۱) «اوْ.م.»: ائپیقراف (epiqraf)
۲) «اوْ.م.»: پاتریارخال (patriarxal)
۳) «اوْ.م.»: یوموْرلو (yumor)
۴) «اوْ.م.»: نوْوئللادان (novella)
5) Karapet
۶) «اوْ.م.»: سیتوآسیالاردا (situasiya)
7) Qleb Uspenski

ناخچیوان کندلریندن ۳ میندن چوْخ آتالار سوْزلری توْپلامیش، آشیق عبّاس توفارقانلی، اوْردوبادلی آشیق عبّاس، مرندلی آللاهیار کیمی خالق صنعتکارلاری‌نین اثرلرینی آراییب یازی‌یا آلمیشدیر. فریدون بگ کوْچرلی اوْزوْنوْن «آذربایجان ادبیّاتی» کتابیندا یازیردی کی، «... سایاچی سوْزلرینی و ائل ادبیاتینا دائر بیر چوْخ معلوماتی اهلِ قلملریمیزدن عین‌علی سلطانوْف جمع ائدیب لطف یوْزوْ ایله بخش ائتمیشدیر.»

خالق یارادیجیلیغی‌نین، فوْلکلور شعریّتی‌نین[1] تأثیری ادیبین آذربایجان دیلینده قلمه آلدیغی اثرلرده داها آیدین نظره چارپیر. اوْنون خالق‌شناسلیق[2] چالارلارلا زنگین اوْلان «نوروز» مقاله‌سی ائله صمیمی یازیلمیشدیر کی، شهر و کند کوْچه‌لری ایله گزن تزه پالتارلی اوشاقلار، جیدیرا یوْللانان، توْنقال اوْستوْندن آتیلان جوانلار، نغمه اوْخویان، قولاق فالینا چیخان قیز-گلینلر، عطرلی پیلوْو سفره‌سی اطرافینا توْپلانمیش چوْخ‌اوْشاقلی، مهربان آذربایجانلی عائله‌لری بوگوْنکوْ کیمی گوْزلریمیز اوْنوْنده جانلانیر.

سنومه‌دیگی مأمورلوق پئشه‌سی ایله بیردفعه‌لیک اوْزوْلوْشمک و مطبوعاتا داها یاخین اوْلماق اوْچوْن سلطانوف ۱۹۰۵-جی ایلده همیشه‌لیک تیفلیسه کوْچوْر، یازیچیلیق فعالیّتینی «کاوکاز» و «کاسپی»ده، ۱۹۰۵-جی ایلدن سوْنرا ایسه باکیدا و تیفلیسده نشر اوْلونان «حیات»، «ارشاد»، «اقبال»، «ملّا نصرالدّین»، «زاکاوکازیه»، «زاکاوکازسکایا رئچ»، «کاوکازسکایا شکوْلا»[3] کیمی قزئت و ژورناللاردا دوام ائتدیریر. ۱۹۱۷-جی ایلده «کاوکازسکایا کوموْنا»[4] ژورنالی‌نین مسئول‌مدیری[5] اوْلور. اوْنون تیفلیسین شیطان‌بازار محلّه‌سینده‌کی سوماتوف (ایندی آخوندوْف) خیابانینداکی منزلی‌نین قاپیلاری یئرلی آذربایجان ضیالیلاری‌نین اوْزوْنه همیشه آچیق ایدی. بئله ده بیر شهرده یاشادیغی میرزه جلیل‌له عین‌علی‌بگ عائله‌وی دوْستلوغونو دوام ائتدیریردی. حمیده خانیملا میرزه جلیلین بو اوْج اوْتاقدان عبارت ساده منزله هر گلیشی اوْنلارین ائوینده همیشه نوْی-بایراما چئوریلیردی.

۱) «اوْ.م.»: پوْئتیکا (poetika)
۲) «اوْ.م.»: ائتنوْقرافیک (etnoqrafik)
3) Kavkazskaya şkola (قافقاز مکتبی)
4) Kavkazskaya kommuna (قافقاز اجماعی)
۵) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)

عین‌علی‌بگین ملّانصرالدین‌چیلرله و عمومیّتله، قاباقجیل ملّی ضیالیلارلا علاقه‌سی پولیسی چوخدان شبهه‌لندیرمیشدی. تیفلیس ولایت ژاندارم اداره‌سی‌نین ۱۸ اوکتوبر ۱۹۱۶–جی ایل تاریخلی «تعجیلی، تمامیله مخفی» معلوماتیندان آیدین اولور کی، اون بئش ایلدن آرتیق گیزلی پولیس نظارتی آلتیندا اولان سلطانوف ۱۹۰۷–جی ایلده ستارخان حرکاتینا کومک مقصدی ایله تشکیل ائدیلمیش «مجاهدین» تشکیلاتی‌نین سیرالاریندا فعال چالیشمیشدیر. او، کربلایی غفار آغا صفرعلی‌بگوف، رئوف‌بگ صفرعلی‌بگوف، میرزه علی بکتاش اوغلو، حاجی حسین‌علی قربانوف، اسماعیل‌بگ جمال‌بگوف، علی‌محمّد علیئف، میرعلی عبدالله‌یئف و باشقالاری ایله بیرلیکده همین تشکیلاتین ناخچیوان شعبه‌سی‌نین و عضواولموشدور. «تمامیله مخفی» سندده عین‌علی‌بگین اجتماعی–سیاسی باخیشلارینا دا توخونولوردو. گوستریلیردی کی، ژاندارم اداره‌سینه ۱۹۱۲–جی ایلده داخل اولان گیزلی خفیّه[1] معلوماتینا گوره، او، ضدّروس[2] باخیشلاری ایله سئچیلیر، **آذربایجانلیلارلا گورجولرین اقتصادی زمینه‌ده ائرمنیلر علیهینه بیرلشمه‌لری ایده‌سینی**[3] تبلیغ ائدیر و.س. عین‌علی‌بگ روس و ائرمنی شوونیسمی‌نین* دوشمنی ایدی. بونا شبهه اولا بیلمزدی. اونون داشناکلار علیهینه یازیلمیش عاغیللی، احتراصلی مقاله‌لری ایندی ده اوز اهمیّتینی ایتیرمه‌ییب. قافقازدا آذربایجانلی–گورجو اقتصادی–سیاسی بیرلیگی[4] حاقّینداکی ملاحظه‌لر ایسه عین‌علی‌بگین سیاسی اوزاق‌گورنلیگیندن خبر وئریر.

«تمامیله مخفی» مکتوبدان ایگیرمی گون سونرا پولیس عین‌علی‌بگین ائوینده آختاریش آپاردی. او، اوزو ائوده یوخ ایدی. آروادی طوبی خانیم، آناسی نازلی خانیم و اوغلو چولو بگ ژاندارملاری چوخ ساکت قارشیلادیلار. «سون درجه جدّی» آختاریش آپارماق امری آلان ژاندارملار منزلی «روس و مسلمان دیلینده بئش **قوتو یازی**» و «بیر قوتو مسلمان کتابی» ایله ترک ائتدیلر. لاکین آختاریش اونلارین ایسته‌دیگی نتیجه‌نی وئرمه‌دی. دوزدور، آیدینلاشدیریلدی کی، عین‌علی‌بگ پئتربورقدا چیخان داغلی

---

۱) داو.م.ا: آگئنتورا (agentura)　　۲) داو.م.ا: روسوفوب (rusofob)

۳) آییرما منندیر. (و.ق.)　　۴) داو.م.ا: آلیانسی (alyans)

قزئتی‌نین مدیری[1]، داغیستانلی سعید قابیئفله، سیاسی باخیشلارینا گوره حبس اولونموش گورجو محرّر[2] ساندرو قابئیلی[3] ایله، گنجه‌لی ضیالی علی‌اکبربگ رفیع‌بگوفلا آردیجیل مکتوبلاشیر. لاکین بو مکتوبلار تیفلیسده گئنیش علاقه‌لره مالک اولان و کفایت قدر باخشی تانینان بیر ضیالینی حبس ائتمک اوچون آز ایدی. بیر ده کی، ایمپئراتورلوق آرتیق سون گونلرینی یاشاییردی. فئوریه انقلابی یاخینلاشیردی. هامی اوز باشی‌نین هاییندا ایدی...

عین‌علی‌بگ سلطانوف دا اوز قلمی ایله شعورلاردا، دوشونجه‌لرده انقلاب حاضرلایان قاباقجیل یازیچی و اجتماعی خادملر سیراسینا داخل ایدی. چوخ‌سایلی حکایه، مقاله و تئاتر نقدلریندن[4] علاوه «زاکاوکازیه» و «زاکاوکازسکایا رئچ»ده درج اولونان اوچ اجتماعی–سیاسی[5] سلسله مقاله اونون شهرتینی (و آیدین مسئله‌دیر کی، دوشمنلرینی!) بیره–بئش آرتیرمیشدی.

«فضایا افشاائدیجی آچیق مکتوبلار» آدلانان بو سلسله مقاله‌لری حاق‌وئردیئف‌ین «مارالّلاریم» و «ملّا نصرالدین»ده درج اولونان «موزالان بگین سیاحت‌نامه‌سی» ایله مقایسه ائتمک اولاردی. «بیر نفر خانا»، «همین نوعدن اولان بیر آخوندا»، «ضیالی دوستوما»، «تجاوزکار مسلمانلار قروپونا»، «سوروننلردن اولان اجتماعی خادمه»، «کوچه وکیلینه» و.س. یازیلاردا عین‌علی‌بگ جسارتله موجود جمعیّتین آناتومیسینی آچیب گوستریردی.

ایری حجملی ۲۰ مقاله‌دن عبارت اولان «جمعیّتدن قوووولموشون فکرلری» سلسله‌سینده ایسه اجتماعی–سیاسی[6] جوشقونلوق، آمانسیز طنز و اینجه تغزّل[7] چوخ غریبه بیر شکیلده قوووشوردو. «من هر شئیدن اوّل انسانام و هر یئرده انسان‌پرورلیک گوسترمک بورجومدور» – اوزونو «جمعیّتدن قوووولموش» آدلاندیران، اصلینده ایسه

---

۱) داو.م.ا: رئداکتورو (redaktor)　　۲) داو.م.ا: پوبلیسیست (publisist)

3) Sandro Qabieli

۴) داو.م.ا: رئسئنزیالاردان (resenziya)　　۵) داو.م.ا: پوبلیسیست (publisist)

۶) داو.م.ا: پوبلیسیست (publisist)　　۷) داو.م.ا: لیریزم (lirizm)

یاشادیغی جمعیّتین انسانا ضدّ پرینسیپلریندن اوْز چئویرن عین‌علی‌بگین بـو سـؤزلرینی همین مقاله‌لر سلسله‌سینه و بوْتؤولوْکده اوْنون یارادیجیلیغینا سـرلوْحه[1] کـیمی وئـرمک اوْلاردی.

«سـنی سـئویرم، مـنیم خـالقیم! بوْتوْن وارلیـغیم، بوْتوْن اوْرگـیم، اوْرگـیمین بوْتوْن چیرپینتیلاری ایله سئویرم. بوْتوْن بشریّته بسله‌دیگیم بیر محبّتله سئویرم، سنی بشـریّتین بؤیؤک عائله‌سی‌نین عضووْ کیمی سئویرم» - دئیه منسوب اوْلدوغو ملّته اوْز اوْغول، اوْلاد محبّتینی بیلدیرن عین‌علی‌بگ آنا یوردونون گئری‌لیگیندن، بورادا کؤک سالمیش مـعنوی اطالتدن، جاهللیکدن، سفالتدن سیخیلیردی. «من یئنه ده وطنده‌یم، - دئـیه ۱۹۱۲-جـی ایلده بیر نئچه گوْنلوْگه ناخچیوانا گلن ادیب یازیردی. - ساغلام آدامین قلبینه سیخینتی و مأیوسلوق گتیرن تانیش، یِک‌نَسَک، سئوینجسیز صحنه‌لر... اطرافـدا اوْلوْ و بـوْش، لال و قوْرخونج بیر سکوت. حدّیندن آرتیق چیرکلی، دار خیابانلار، پـالچیق ائـولر، مـهمانخانا عوضینه کیرلی کاروانسارالار، قارانلیق چارسولار، ایگرنج دوْکان و چایخانالار، عفونتلی بازار. بودور، ناخچیوان!». بو آغریلی سؤزلری یازدیران حسّین آدی بَگنمزلیک دئییلدی، یانغی ایدی، تعصّبکش‌لیک ایدی. هم ده تکجه ناخچیوان بئله دئییلدی. هر یئرده عـینی وضعیّت حکم سوْروْردوْ. خالق سیاسی، اقتصادی و معنوی ظلم آلتیندا ازیلیردی. غریبه بیر لاقـیدلیکله اوْز آجـیناجاقلی وضـعیّتینه تـحمّل ائـدن هـم‌وطنلری‌نین سُست‌لیگـی[2] عین‌علی‌بگی سارسیدیردی: «نه اوْچوْن منیم خالقیم ظلمکاردان قوْرخور؟ نه اوْچوْن اوْز دوْشـمنلرینه بـؤیون اَیـیر؟ اوْزوْ آجـلیق چکـیر، اوْنـلاری لذیـذ خـؤرکلرله بسـله‌ییر؟! حکمرانلیق ائدن توْخ مـستبدلر اوْنـون آجـلیغی حسـابینا قـوُدوزجـاسینا دؤران سوْروْر، وحشی رقصلرله خالقیمین مقدّس روحونو تاپدالاییرلار.» ۱۹۱۰-جو ایلده یازیلمیش بو سطرلر اوْرگین درین‌لیکلریندن قوْپوب گلن وطنداش-یازیچی فریادی، تأسّفوْ و تعجّبوْ ایدی.

لاکین عین‌علی‌بگ اوْز خالقی‌نین گوْجوْنه، قدرتینه اینانیردی، اوْنا گؤره ده آرا-سیرا

---

۱) «اوْ.م.»: ائپیقراف (epiqraf)
۲) «اوْ.م.»: پاسیولیگی (passiv)

روحـدان دوْشـمه‌سینه، افسـرده‌لیگه[1] قـاپیلماسینا بـاخمایاراق، گـله‌جگه نـیک‌بین‌لیکله باخیردی. هله استوْلیپین ارتجاعی‌نین حکم سوْردوگو بـیر واخـتدا، اوْ، اوْزوْنوْ مـنسوب اوْلدوغو ملّته توتاراق یازیردی: «من اینانیرام کی، سنین ایرَلی‌یه دوْغرو حرکتینی لنگیدن بوُخوْولاردان آزاد اوْلاجاغین گوْن اوزاقدا دئییلدیر. آنجاق من اوْ گوْنوْ گؤره‌جگم‌می؟»

البتّه، بو یازی‌نین ۱۹۸۵-جی ایلده قلمه آلدیغیم ایـلکین نسـخه‌سینده[2] مـن تـردّد ائتمه‌دن یازمیشدیم: «عین‌علی‌بگ همین گوْنوْ گؤردوْ.» بو گوْن «اوْ شئی کی، هر بـابتدن قوْجا ملّا نصرالدّین مزاجینا اویغوندور، اوْنون آدی شورادیر، شورا حکومتی» دئین جلیل محمّدقولوزاده‌نی، «بیر قالان آرزوم دا اوْدور کی، بو انقلاب بوْتوْن یئر اوْزوْنوْ توتایدی» - یازان عین‌علی‌بگ سلطانوْفو تفتیش ائتمک دوْغرو اوْلمازدی. لاکین اوْراسینی دا بیلیریک کی، همین قورولوش اوْنلارا گؤزله‌دیکلری‌نین چوْخونو وئرمه‌دی.

۱۹۲۰-جی ایلدن سوْنرا حکایه‌لرینی اساساً آذربایجان دیلینده یـازان ادیب «یـئنی فکر»، «یئنی یوْل»، «یئنی قوّه»، «دان اوُلدوزو»، «قیزیل شفق»، هابئله «زاریا ووْسـتوْکـا»[3] کیمی مطبوعات اوْرقانلاریندا آردیجیل چـاپ اوْلونـور، جـلیل مـحمّدقولوزاده، فـرهاد آغازاده، صمدآغا آغامالی‌اوْغلو، عـبدالرّحـیم‌بگ حـاق‌وئردیئف‌له بـیرلیکده یـئنی الیـفبا حـــرکاتیندا فـــعال چـالیشیر، گوْرجوْسـتان پـروْلئتار• یـازیچیلاری جـمعیّتی‌نین توْرک-آذربایجان شعبه‌سی‌نین مصلحتچیسی کـیمی گـنج یـازیچیلارا دَیَـرلی مـصلحتلر وئریردی: «هر بیر ملّتین ادیبی اوْ ملّتین خالق دیلینده یارادیب خالقی چاشدیرماMalیدیر» - دئیه سانکی عوْمروْنوْن سوْنلارینا یاخین آنا دیلی‌نین گؤزللیگینی، عوض‌ائـدیلمزلیگینی اوْزوْ اوْچوْن بیر داها یئنیدن کشف ائدن و بو دیلده صمیمی، تأثیرلی اثرلر یارادان قوْجامان ادیب گنجلره اوْز توتاراق مصلحت گـؤروْردوْ کـی، «چـالیشیب اوْز کـلاملارینی گـؤزل صورتده یازسینلار و اونو تماسینلار کی، کلامین گؤزللیگی و نزاکتی اوْنون ساده و آیدین اوْلماغیندان عبارتدیر.» عین‌علی‌بگین قلم صاحبلرینه مراجعتله هـله ۱۹۰۷-جـی ایـلده دندیگی آشاغیداکی سؤزلر ده، شبهه‌سیز، گنج یازیچی و شاعرلر اوْچوْن قیمتلی ایدی: «بو

---

۱) «اوْ.م.»: دئپرئسیایا (depressiya)
۲) «اوْ.م.»: واریانتیندا (variant)
3) Zarya Vostoka (شرق شفقی) •

دوْنیادا گوْجلوْ قارشیسیندا قوْرخوب تیترەمه، سنین آرخاندا دوران حقیقت اوْندان داها گوْجلودوْر. غیربرابر مبارزەده مغلوب اوْلماقدان قوْرخما، قوْرخو حسّینی بوْغماغا باجارماسان، یاخشیسی بودور کی، بو نجیب فعالیّتدن[1] ال چک. یوْخسا ترقّی ایشینه مانع اوْلارسان.» بو گوْن ده یئرینه دوْشن عاغیللی و فایدالی مصلحتدیر...

یئنی دوْنیا، یئنی انسانلار قوْجامان یازیچی‌یا سانکی تزه روح، تزه قوّه گتیرمیشدی. ۲۰–جی ایللردن سوْنرا او، هم عصرین ایلک ایکی اوْن‌ایللیگینده قلمه آلدیغی اثرلرین اوْزرینه قاییداراق اوْنلاری یئنیدن ایشله‌ییر، تکمیل‌لشدیریر، هم ده موْضوعسو بلاواسطه معاصر گوْنلردن – شوروی وارلیغیندان گوْتوروْلموْش حکایه و پیئسلر یازیردی. «انصافسیز کیمدیر؟»، «دینمی، اونمو؟»، ۲۰–جی ایللرین یاخشی حکایه‌لریندن ساییلان «سیدلر»، «تزه پیر»، «پوْدراتچی»، «دهشتلی انتقام»، «درویش نورعلی» و.س. اثرلرینده یازیچی کوْهنه جمعیّتین، جهالت‌پرست دین خاملری‌نین، رشوت‌خوْر مأمورلارین حقیقی سیماسینی آچیب گوْستریر، یئنی قورولوشدا بئله‌لرینه یئر تاپیلمایاجاغی ایله باغلی اوْز اوْمید و اینامینی بیلدیریردی. بو حکایه‌لرده حقیقی بیر طنز ده واردی، درین رئالیسم ده. لاکین بونونلا بیرلیکده عین‌علی‌بگ سلطانوْفون حکایه‌لرینی جلیل محمّدقولوزاده‌نین، یاخود عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردیئفین عینی ژانرلی اثرلری ایله بیر سویّه‌یه قالدیرماق دا دوْزگوْن اوْلمازدی.

بوْتوْولوْکده، عین‌علی‌بگ‌ده یئنی‌لیک حسّی، زمانه ایله آیاقلاشماق میلی گوْجلوْ ایدی. ۶۰ یاشیندا، او، مایاکوْفسکی‌نین[2] «باکی» شعرینی آذربایجان دیلینه ترجمه ائتمیشدی. البتّه، همین ترجمه ایندی یالنیز ادبی بیر مورد[3] کیمی دقّتی جلب ائده بیلر. لاکین بو موردین اوْزوْ ده چوْخ شئی دئییر. ۶۰ یاشلی قوْجامان ادیب معاصرلری‌نین هله چوْخونون اینامسیزلیق و شبهه ایله یاناشدیقلاری مایاکوْفسکی‌نین حقیقی استعداد اوْلدوغونو درک ائتمیش و قیمت‌لندیرمیشدی.

۱) یازیچیلیقدان (و.ق.)
2) Mayakovski
۳) «اوْ.م.»: فاکت (fakt)

اللی‌یه یاخین حکایه، اوْچ پیئس، ایکی یوْزدن چوْخ اجتماعی–سیاسی[1] مقاله، خالق آغزیندان توْپلانمیش، یازی‌یا آلینمیش چوْخ‌سایلی فوْلکلوْر نمونه‌لری – تواضعکار قلم اهلی عین‌علی‌بگ سلطانوْفون آذربایجان ادبی–بدیعی فکر خزینه‌سینه تحفه‌لری بودور. البتّه، بونلارین اوْزرینه اوْنون آذربایجانجادان روسجایا، روس دیلیندن آذربایجانجایا و فارسجادان بو دیللرین هر ایکیسینه ترجمه‌لرینی ده گلمک لازمدیر. اوشاقلار اوْچوْن یازدیغی اثرلر، تئاتر نقدلری، معلّملیگی، تیفلیس مسلمان خیریّه جمعیّتینده‌کی اشتراکی و.س. ده اوْنون یازیچی–ژورنالیست و وطنداش فعالیّتی‌نین دوامی ساییلمالیدیر. میرزه جلیلین قیرخ ایللیک «هوشیار» دوْستو عین‌علی‌بگ بئله یازیچی، بئله انسان، بئله ضیالی ایدی.

هر طرفدن تعقیبلره، تهدیدلره معروض قالدیغی ۱۹۰۷–جی ایلده، او یازیردی: «گئت–گئده باشیمین اوْستوْنوْ آلان قارا بولودلار قاتیلاشیردی... گوْزلَنیلمه‌دن سئویندیریجی خبر آلدیم – منی شخصاً گوْرمه‌ین، لاکین غیابی تانییان جوان عائله ایلک اوْلادینا منیم شرفیمه عین‌علی آدینی وئرمیشدی. بو منیم اوْچوْن ان یوْکسک مکافاتدیر.»

ان یوْکسک مکافاتی خالقا خدمتده آرایان و تاپان عین‌علی‌بگ کیمی صنعت فدائی‌لری‌نین آدلاری اوْز شهرتی، اوْز بوْیوْکلوْگوْ ایله یاشاماغا لایقدیر.

ژوئن ۱۹۸۵

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

تواضعکارلیق کؤلگه‌سینده

حسین میناسازوْف

سـوْن واخـتلار تـیفلیسده عـصریمیزین بـؤیوک آذربـایجانلیلاری‌نین - جـلیل محمّدقولوزاده‌نین و نریمان نریمانوْفون انو موزه‌لری آچیلیب.

لاکین کؤهنه تیفلیسده هله اوْز «خـاطره لؤحـه‌سینی»، تـاریخه دوْشـمه نـؤبه‌سینی گؤزله‌ین نه قدر عنوانلار وار!...

مـعاصر تـیپلی ایـلک آذربـایجان مکـتبلری بـورادا آچیلیب، ایلک آذربایجان قزئت و ژورناللاری بورادا نشر اوْلونـوب، بـورادا ادبـی گـنجه‌لر، ژوبـیلئیلر کـئچیریلیب، ایـلک آذربـایجان آرتیستلری تـماشالار گـؤستریبلر. تیفلیس آذربایجانلیلاری‌نین ایلک مـدنی مـرکزی - «مسـلمان آنـودیتوریاسی[1]» فـعالیّت گؤستریب، آذربـایجان قـادینی‌نین آزادلیغی اوغروندا حرکات بـورادا بـاشلانیب. مـلّی-مـعنوی حیاتیمیزین بیر چوْخ یـادداقـالان،

---

1) auditoriya (درس سالؤنو، تالار)

تاریخی صحیفه‌لری تیفلیس ادبی-اجتماعی محیطی ایله سیخ باغلی اوْلوب.

نهایت، بیر عصرلیک روس اسارتیندن سوْنرا ملّی دوْلتیمیزین - آذربایجان دئموکراتیک جمهوریتی‌نین تاریخ صحیفه‌سینه قدم قوْیماسی دا، ۱۹۱۸-جی ایل مه‌یین ۲۸-ده تیفلیسدن بوْتوْن دوْنیایا اعلان ائدیلیب.

آذربایجان ادبیّاتی‌نین ۱۹-جو عصرده و ۲۰-جی عصرین اوّللرینده فعالیّت گوْسترمیش اکثر گوْرکملی سیمالاری‌نین، معارف و اجتماعی فکر خادملری‌نین حیاتیندا بیر «تیفلیس صحیفه‌سی» وار.

عبّاس‌قولو آغا باکیخانوْف و اسماعیل بگ قوتقاشینلی، میرزه فتحعلی آخوندوْف و میرزه شفیع واضح، فاضل خان شیدا و محمّدعلی صفی‌یئف... تیفلیسی آذربایجان مدنیّتی‌نین مرکزینه چئویرمک حرکاتی‌نین اوْنجوْللری...

ایندی‌یه قدر بیر سیرا تشبّثلر گوْستریلسه ده، آذربایجان مدنیّتی‌نین و اجتماعی فیکری‌نین «تیفلیس صحیفه‌لری» بیزیم اوّچوْن هله آخیرا قدر اوْخونمامیش کتاب اوْلاراق قالیر.

بو یازی‌نین «قهرمانی» دا تیفلیسله سیخ باغلی اوْلموشدور.

صحبت احتراصلی محرّر[1]، ادبیّات تنقیدچیسی، ناشر و ژورنالیست حسین میناسازوْفدان گئدیر.

۱۹۰۶-جی ایلده اوْ، تیفلیسی «فتح ائتمک» اوّچوْن گوْرجوّستانین پایتختینه گلدی. اوْندا حسینین ۲۵ یاشی واردی. ۱۸۸۱-جی ایلده قدیم بوْرچالی محالی‌نین ساروان کندینده، بوْرچالی‌نین سایبلان-سئچیلن ساکنلریندن بیری‌نین - بخشعلی آغانین عائله‌سینده دوْغولان حسین میناسازوْف تیفلیسه قطعی و آیدین بیر نیّتله گلمیشدی. اوْ، مطبوعاتدا چالیشماق، ممکن اوْلسا اوْز مطبوعات اوْرقانینی تأسیس ائتمک، هر آدیم‌باشی حقوقلاری تاپدالانان ملّتی‌نین مدافعه‌سینه قالخماق، اوّرگینی دئشن سوْزلری کوّتله‌یه چاتدیرماق ایسته‌ییردی. حسین تیفلیسه آرتیق فوْرملاشمیش بیر شخصیّت،

---

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

برکه-بوْشا دوّشموّش، حیات تجربه‌سی قازانمیش بیر انسان کیمی گلمیشدی. قارداشی عبّاس میناسازوْفلا بیرلیکده اوْنون بیوقرافی‌سینده قوْری دارالمعلّمین‌ینده‌کی[1] طلبه‌لیک ایللری ده واردی، محافظه‌کار[2]، مدنی دوّنیادان تجرید ائدیلمیش آذربایجان کندلرینده‌کی معلّملیک دوْنمی ده. یاشی‌نین آزلیغینا باخمایاراق حسین میناسازوْف باکی‌نین روس دیللی مطبوعاتیندا اوْز قلمینی سیناقدان کئچیرمگه ده امکان تاپمیشدی. «کاسپی»ده اوْنون «نفت و میلیوْنلار سلطنتی‌نین» حیاتی‌نین و آذربایجان کندی‌نین گئری‌لیکچی محیطی‌نین دقیق، گوْروّملوّ منظره‌لرینی عکس ائتدیرن قیسا، ییغجام، آنجاق تأثیرلی و افاده‌لی مقاله‌لری درج اوْلونموشدو.

حسین میناسازوْف روسجا یازیردی. چوّنکی هم «بخش مکتبینده»، هم ده دارالمعلّمین‌ده روس دیلینده تحصیل آلمیشدی. غریبه‌دیر کی، روسلارین بلکه هئچ آیاقلاری‌نین دا دَیمه‌دیگی اوُجقار آذربایجان کندینده دوْغولان و بوْیوّین بو گنج روس دیلی‌نین اینجه‌لیک و زنگین‌لیکلرینه حیرت‌آمیز مهارتله ییه‌لنمیشدی. جسارتله دئیه بیله‌رم کی، حسین میناسازوْفون دیلی و اسلوبو یالنیز یاشادیغی گوْنلرین دئییل، بیزیم دوْروّن ده روس دیللی ژورنالیستیک‌لیگینه[3] و اجتماعی-سیاسی یازیچی‌لیغینا[4]، ائله‌جه ده روس یازارلاری‌نین اوْزلرینه گوْزل بیر اوْرنک سایبلا بیلر.

حسین میناسازوْفون ایستر اجتماعی-سیاسی موْضوعلارا، ایسترسه ده ادبی-مدنی حیاتا دائر مقاله‌لرینده آیدین وطنداش موْقعی، سوْز اوّچوْن داشینان مسئولیّت آز قالا هر سطرده اوْزوّنوّ گوْستریر. «قلم اهلینه» مناسبتده اوْنون اوْز معنوی اعتقادی[5] واردی. مایاسیندا ناموسلولوق، دوّزلوّک، تمیزلیک اوْلان بو اعتقادا بوّتوّن عوْمروّ بوْیو دوْنمه‌دن عمل ائدن حسین اوْز همکارلارینا اوّز توتاراق دئییردی: «دوْغرو یازین - سیزه حرمت ائده‌جکلر. آیدین یازین - سیزی باشا دوّشه‌جکلر. هئچ کیمه یالتاقلانمایین و هئچ کیمین اوْنوّنده اَییلمه‌یین - سیزین آرخانیزدا خالق دایانیب.» بو گوّن ده اوْز قیمت و اهمیّتینی

---

۱) «اوْ.م.»: سئمیناریاسیندا کی (seminariya) ۲) «اوْ.م.»: پاتریارخال (patriarxal)
۳) «اوْ.م.»: ژورنالیستیکاسینا (jurnalistika) ۴) «اوْ.م.»: پوبلیسیستیکاسینا (publisistika)
۵) «اوْ.م.»: کرئدوْسو (kredo)

ایتیرمه‌ین قیزیل کیمی سؤزلردیر!

۱۹۰۶–جی ایلده «تیفلیسی فتح ائتمگه» گلن حسین میناسازوْف آز سوْنرا مترقّی گؤرجوْ ژورنالیستی و معارفچیسی قوْتوآنین[1] مسئول‌مدیریتی[2] ایله «زاکاوکازیه» قزئتی‌نین فعال یازارلاریندان بیری کیمی تانینیر. آذربایجانلی محرّر[3] چوْخلو آدلار و استقامتلرله تمثیل اوْلونان تیفلیس مطبوعاتیندا امکداشلیق اوْچوْن محض بو قزئتی سئچمکده سهو ائتمه‌میشدی. تام یقینلیک حسّی ایله دئمک اوْلار کی، «زاکاوکازیه» عصرین اوّللرینده آذربایجان خالقی‌نین ادبیّات و مدنیّتیندن، اوْنون معنوی ثروتلریندن، بو خالقین پروْبلئملریندن، اوْمید و آرزولاریندان ان چوْخ، ان آردیجیل، باشلیجاسی ایسه غرضسیز یازان یگانه مطبوعات اوْرقانی ایدی. روس‌دیللی آذربایجان محرّرلیگین[4] بیر سیرا تانینمیش نماینده‌لری – عین‌علی‌بگ سلطانوْف و صمد آغامالوْف (صمدآغا آغامالی‌اوْغلو)، حمزه‌بگ قبولوْف – شیروانسکی و فریدون بگ کوْچرلی قزئتله آردیجیل امکداشلیق ائدیردیلر. «زاکاوکازیه» تحریریّه‌سی‌نین دائمی امکداشی اوْلماق تکلیفینی قبول ائدن حسین میناسازوْف تئزلیکله بو عموم‌قافقاز مطبوعات اوْرقانی‌نین آپاریجی سیمالاریندان بیرینه چئوریلدی، عینی زماندا تیفلیس ادبی محیطینده داها یاخیندان تانیندی.

«زاکاوکازیه» اوْنون ان مختلف مؤضوعلاردا یازدیغی عاغیللی، دوْشوْندوْروْجوْ، پروْبلئماتیک مقاله‌لری همیشه هوسله چاپ ائدیردی. مدیرله آرالاریندا صمیمی، ایش‌گذار مناسبتلر واردی. لاکین بونا باخمایاراق «اؤز» مطبوعات اوْرقانینی یاراتماق فیکری بیر آن دا اوْلسون حسینه راحاتلیق وئرمیردی. او، «باشقاسی‌نین» قزئتینده هانسیسا دائمی بیر ستونون[5] آپاریجیسی، حتّا ان سئویملی و امتیازلی مؤلّف اوْلماق ایسته‌میردی. باشدان–آیاغا اؤزوْنوْن اختیاریندا اوْلان، اؤز ذوْقوْنه اویغون معلوماتلارین[6] چاپ

---

1) A.Qotuan

۲) «اؤ.م.»: رئدا کتؤرلوغو (redaktor) ۳) «اؤ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۴) «اؤ.م.»: پوبلیسیستیکاسی‌نین (publisistika) ۵) «اؤ.م.»: روبریکانین (rubrika)
۶) «اؤ.م.»: ماتئریاللارین (material)

ائدیلدیگی ادبی استقامتلی سربست بیر مطبوعات اوْرقانی‌نین صاحبی اوْلماغا جان آتیردی.

اوزون‌مدّتلی گؤتوْر–قوْیلاردان سوْنرا تیفلیس شهرینده، وؤرؤنتسوْف خیابانی ۵۵ نؤمره‌لی ائوده یاشایان «مسلمان ژورنالیستی» حسین بخشعلی آغا اوْغلو میناسازوْف ۱۹۰۷–جی ایل سئپتامبرین ۲۷–ده تیفلیس والیسینه عریضه ایله مراجعت ائدیر: «اوْقنی» آدلی هفته‌لیک ژورنال چیخارماق نیّتینده اوْلدوغومدان ذاتِ عالینیزدن منی همین ژورنالین ناشر–مدیر[1] تعیین ائتمگی و بونو بیلدیرن قانونلا معیّن‌لشدیریلمیش ایکی نسخه‌ده وثیقه وئرمگی رجا ائدیرم.»

ژورنالین پروْقرامی کفایت قدر گئنیش و رنگارنگ ایدی. لاکین اوْنون اساس استقامتینی بدیعی اثرلر و ادبی–تنقیدی مقاله‌لر معیّن‌لشدیریر، ائله‌جه ده اجتماعی–سیاسی یازیلار[2] اوْستوْنلوْک تشکیل ائدیردی.

«اوْقنی»نین نشری ایله باغلی ایشلر چوْخ سرعتله گئدیردی. هر حالدا تزار اداره سیستمینی[3] سوْروْنـدوْرمه‌چیکیلده گوْناهلاندیرماق اوْچوْن الده ائله بیر توتارلی دلیل–ثبوت یوْخدور. اوْکتوبرون اوْرتالاریندا ژورنالین ایلک نؤمره‌سی آرتیق اوْخوجولارا تقدیم اوْلونموشدو. «زاکاوکازیه» قزئتی کئچمیش امکداشی‌نین ناشر–مدیریت ساحه‌سینده‌کی اوْغورو بارەسینده معلومات وئره‌رک یازیردی: «تیفلیسین قزئت–ژورنال عائله‌سینده داها بیر آرتیم اوْلدو. اوْکتوبرون ۱۴–دن اعتباراً امکداشیمیز حسین میناسازوْفون مسئول‌مدیریتی ایله هفته‌لیک «اوْقنی» ژورنالی نشر ائدیلمگه باشلادی. ژورنالین شعاری[4] – فلسفی، ائستئتیک و اجتماعی رادیکالیسمدیر». ایلک نؤمره‌ده بو شعارین طلبلرینه یالنیز قسماً عمل ائدیلمیشدیر. بونون دا سببلری بللیدیر: یاشادیغیمیز دؤروْن شرطلری بوْتوْن ادبی تشبّثلری گوْجلوْ شکیلده سیخیشدیریر، هر دقیقه گئری‌یه بوْیلانماغا مجبور ائدیر، حتّا ان جسارتلی و ایتی دیللرین ده قیسالماسینا میدان آچیر.

---

۱) «اؤ.م.»: رئدا کتؤر (redaktor) ۲) «اؤ.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)
۳) «اؤ.م.»: آدمیناسیتراسیاسینی (administrasiya)
۴) «اؤ.م.»: دئویزی (deviz)

لاکین قیسا واختدا گنج تحریریه‌نین گوردوگو ایشلر و اوخوجولارا تقدیم ائتدیگی معلوماتلار[1] اونون اوز ایشینه جدّی یاناشدیغینی، قارشی‌یا قویولان اجتماعی-ادبی پروبلئملرین حلّینده درین دوشونجه‌یه و آیدین مقصده مالک اولدوغونو گوستریر. اگر همین استقامت بوندان سونرا دا ژورنالین فعالیّتی‌نین اساسیندا دایانسا، اوندا «اوقنی» حقیقتاً ده ایندیکی حیاتیمیزین گئت-گئده قاتیلاشماقدا اولان تورانلیغینی آیدینلاتماغا قادر حقیقی «ایشیغا» چئوریله‌جک.»

بو «ایشیغی» آرتماغا، چوخالتماغا قویمادان سوندورمک ایسته‌ینلر دوخسان ایل اوّلکی تیفلیسده کفایت قدر ایدی. ایلک نومره چاپدان چیخدیقدان سونرا تیفلیس والیسی تیفلیس مطبوعات کومیته‌سینه مکتوب گوندره‌رک «اوقنی» ژورنالی‌نین «افراط رادیکالیسمیندن ناراحات اولدوغونو» بیلدیرمیشدی. آذربایجانلیلارین گوردوگو هر ایشه پل ووُرماغا چالیشان ائرمنی قلم توفنگ‌چیلری[2] ده حاضر دایانمیشدیلار. تیفلیس ائرمنیلری‌نین غیررسمی مطبوعات اورقانی کیمی تانینان «تیفلیسکی لیوستوک»[3] قزئتینده «نورد» تخلّصو آلتیندا گیزلنمیش بیریسی احتمال کی، محض آذربایجانلی ژورنالیستین رنداکته‌سی آلتیندا چیخدیغینا گوره «اوقنی»نین عنوانینا آغزینا گلنی دئییر، اونو هر وجهله گوزدن سالماغا چالیشیردی.

آمّا بوتون بونلارا باخمایاراق ژورنالین ایلک نومره‌سینده توپلانمیش معلوماتلار[4] حسین میناسازوفون حقیقتاً ده «بوش، اولو، پوچ و داریخدیریجی محیطده» لاپ کیچیک ده اولسا، بیر شمع یاندیرماغا، «اوقنی»نی قافقاز خالقلاری‌نین ادبی قوّه‌لری‌نین فعال و دوزوشکن اورقانینا چئویرمگه چالیشدیغینی گوستریردی. بلکه ده، او، اوزونو تمامیله ژورنالیستلیگه حصر ائتمک اوچون واخت و امکان تاپسایدی، تئزلیکله قارشیسینا قویدوغو مقصده چاتا بیلردی.

همین ۱۹۰۷-جی ایلده ایسه ژورنال چاپ ائتمکدن ده واجب و اهمیّتلی ایشلر

۱) «او.م.»: ماتئریاللار (material) ۲) «او.م.»: مائوزئریستلری (mayzerist)
3) Tiflisskiy listok (تیفلیس ورقه‌لری)
۴) «او.م.»: ماتئریاللار (material)

واردی. جنوبی آذربایجاندا بیر سیرا خارجی مطبوعات اورقانلاری‌نین «جوزپه هاریبالدی» ایله مقایسه ائتدیکلری ملّی قهرمان ستّارخانین باشچیلیغی ایله ایران ارتجاعینا قارشی ملّی-آزادلیق حرکاتی گون‌به‌گون گوجلنیردی. بئله بیر شرایطده بوتون ناموسلو آذربایجانلیلار کیمی حسین میناسازوف دا اوز یئری‌نین تبریزده اولدوغونو دوشونوردو. او، تیفلیسده اوتوروب جنوبداکی قهرمانلار حاقّیندا یازماق ایسته‌میردی، قهرمانلارین آراسیندا اولماق ایسته‌ییردی.

۱۹۰۷-جی ایلین نوامبریندا حسین میناسازوف «اوقنی»نین نشرینی دایاندیراراق تبریزه یولا دوشدو. ژورنالین سونونجو - بئشینجی نومره‌سی آرتیق ناشر-مدیر تبریزده اولاندا، دئسامبر آییندا چیخدی. ستّارخان و اونون سلاحداشلاری ایله کئچیردیگی تهلکه‌لرله دولو سککیز آیین تأثراتلاری سونرالار حسینین چوخ‌سایلی اجتماعی-سیاسی[1] مقاله‌لری‌نین باشلیجا ملزمه‌سینه[2] چئوریلدی. بو یازیلاردا تکجه تبریز قهرمانلاری ترنّم اولونموردو، هم ده ستّارخان حرکاتینی دوغوران سببلر آراشدیریلیر، مشروطه انقلابی دوشمنلری‌نین اصل سیماسی آچیلیب گوستریلیردی.

تیفلیسه قاییتدیغی ۱۹۰۸-جی ایلین پاییزیندا او، «اوقنی»نین نشرینی یئنیدن باشلاتماغا چالیشدی. لاکین ژورنالین «افراط رادیکالیسمیندن» خوفا دوشنلر بو «ایشیغین» یئنیدن یانماسینی ایسته‌میردیلر. ژورنال ایده‌سی‌نین باش توتمادیغینی گورن حسین میناسازوف یئنی قزئت چاپ ائتمک قرارینا گلدی. اونون نشرینه اجازه آلماق ایسته‌دیگی قزئت ائله-بئله ده آدلانیردی. «نووایا قازئتا»[3].

موافق اجازه ۱۹۰۸-جی ایل اوکتوبرون ۲۳-ده آلیندی. «گونده‌لیک اجتماعی-سیاسی و ادبی» قزئتین ایلک نومره‌سی ایسه دئسامبرین ۸-ده چیخدی. ادبی معلوماتلار[4] قزئتین اساس هسته‌سینی[5] تشکیل ائتمه‌لی ایدی.

ایش ائله گتیردی کی، «نووایا قزئتا» دا اوزون‌عومورلو اولمادی. ۱۹۰۹-جو ایلین

۱) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist) ۲) «او.م.»: ماتئریالینا (material)
3) Novaya qazeta (یئنی قزئت)
۴) «او.م.»: ماتئریاللار (material) ۵) «او.م.»: نووه‌سینی (nüve)

اۇرتالاریندا حسین میناسازۇف اوّلجه اوْزوْنوْن ناشرلیک، داها سوْنرا ایسه مدیریت حقوقونو ژورنالیست همکاری نستتروْفا[۱] وئردی. قزئتین آدی دَییشدیریله‌رک اوّلجه «ینژننئدلنی کوریر»[۲]، داها سوْنرا ایسه «ینژئندلنوْئه اوْبوْزرئنیه»[۳] قوْیولدو. لاکین بو آد دَییشمه‌لری ده نشرین عوْمروْنوْ اوزادا بیلمه‌دی. ۱۹۱۰-جو ایلین اوّللرینده قزئت باغلاندی.

قزئت نشری ایندیکی کیمی اوْ زمان دا، ناشر-دئداکتوْردان یوْکسک ادبی ذوْقله بیرلیکده تجاری[۴] باجاریغی و بازار شرایطینه[۵] بلدلیک طلب اندیردی. بیر سیرا حاللاردا وجدانیلا مصالحه ائتمک[۶]، حتّا آغا قارا دئمک لازم گلیردی. بوْتوْن بونلار ایسه حسین میناسازۇفون طبیعتینه یاد ایدی. مستقل نشرین صاحبی اوْلماق ایده‌سینی گئرچک‌لشدیره بیلمه‌دیگینه ایناندیقدان سوْنرا اوْ، یئنیدن آز-چوْخ غرضسیز[۷] مؤقع توتان، اوْز سیماسی اوْلان قزئتلرین بیری ایله امکداشلیغا حاضر ایدی. قزئتلر ایسه حسین میناسازۇف کیمی اوْزوْنه و باشقالارینا قارشی طلبکار مؤلّفلری، ننجه دئیرلر، گوْندوْز چیراقلا آختاریردیلار.

اوّلده ده قید ائتدیگیم کیمی، حسین میناسازۇف روس دیلینده تحصیل آلمیشدی، روس دیلینده یازیردی. اوْ، روس مدنیّتینی دریندن منیمسه‌میشدی، بو مدنیّتین هومانیست، بشری نمونه‌لری ایله حقیقتاً ده اوْیوْنوْردوْ. لاکین «روس دیللی‌لیگی» حسین میناسازۇفو دوْغما ادبیّاتیندان و دیلیندن، خالقی‌نین معنوی پروْبلئملریندن قطعیاً اوزاقلاشدیرا بیلمه‌میشدی. اوْ، آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین مکتبلرده اساسلی شکیلده تدریس ائدیلمه‌سی و اهالی، خصوصاً ده ضیالیلار آراسیندا آنا دیلینه محبّت آشیلانماسی‌نین ضروری‌لیگی حاقّیندا یازیردی. آنا دیلینی مکمّل بیلن معلّم کادرلاری‌نین حاضرلانماسینی گوْنوْن ان واجب طلبی ساییر، آذربایجان دیلی‌نین تمیزلیگی اوغروندا مبارزه آپاریردی. آخوندۇفون اوْز ملّتی قارشیسینداکی خدمتلری‌نین ان بوْیوْگوْ، ان مهمّوْ،

1) N.V.Nesterov
2) Yejenedelnıy kuryer (هفته‌لیک قاصد)
3) Yejenedelnoe obozrenie (هفته‌لیک تحلیل)
۴) «اوْ.م.»: کوْمئرسیا (kommersiya)
۵) «اوْ.م.»: کوْنیوکتوراسینا (konyuktura)
۶) «اوْ.م.»: کوْمپروْمیسه گئتمک (kompromiss)
۷) «اوْ.م.»: اوْبیئکتیو (obyektiv)

حسین میناسازۇفون فیکرینجه، مشهور دراماتورقون اثرلرینی دوْغما آنا دیلینده یازماسی ایدی: «اوْ، (آخوندۇف) ساده، آنلاشیقلی، جانلی آذربایجان دیلینده قلمه آلدیغی گوْزل کوْمئدیلری سایه‌سینده قافقاز مسلمانلاری اوّچوْن اوْلوْمسوْز شخصیّته چئوریلمیشدیر.»

حسین میناسازۇف آذربایجان توْرکجه‌سی‌نین افاده امکانلارینا و لغت ترکیبی‌نین زنگین‌لیگینه شبهه ایله یاناشانلارا اوْزوْنوْ توتاراق یازیردی: «تکجه میرزه فتحعلی آخوندۇف، عبّاس آغا غایبوْف، فریدون‌بگ کوْچرلی، عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردیئف، نریمان نریمانوْف و دیگر یازیچی و محرّرلریمیزین[۱] اوْز اثرلرینی بوْیوْک اوغورلا بو دیلده یاراتدیقلارینی سؤیله‌مک کفایتدیر... من، فکرلرین افاده‌سی اوّچوْن آذربایجان دیلی‌نین کاسب اوْلدوغونو ادّعا ائدنلرین قناعتی ایله هئچ جوْر راضیلاشا بیلمه‌رم، چوْنکی گوْروْرم کی، عصرلر بوْیو بو دیلده جانلی، آییق دوْشوْنجه‌یه مالک میلیوْنلارلا آدام دانیشیب و ایندی ده دانیشیر، بو دیلده اوْنلار اوْز نغمه‌لرینی قوْشوبلار و ایندی ده قوْشورلار، بو دیلده اوْنلار اوْز حسّ و فکرلرینی افاده ائدیبلر و ایندی ده ائدیرلر. همین حسّ و فکرلر ایسه بیزیم دوْشوْندوْکوْموْزدن قات-قات قوْتلیدیر.» دیلین قوْرونماسی یوْنوْنده «ملّا نصرالدّین»ین آپاردیغی مبارزه حسین میناسازۇفون خصوصیله خوْشونا گلیردی. «ملّا نصرالدّین»ین بوْتوْن مزیّتلری ایچریسینده بیرینی، ان بوْیوْک و مهم مزیّتی خصوصی قیمت‌لندیرمک لازمدیر، - دئیه اوْ یازیردی. - بو دا ژورنالین بوْتوْن امکداشلاری‌نین اوْز مسئول‌مدیرلری‌نین[۲] یوْلو ایله گئده‌رک ساده، آیدین، سوْن درجه مئلوْدیک و ظریف دیلده یازمالاریدیر. بو معنادا «ملّا نصرالدّین» موْجود دوْروْ نشرلریمیز ایچریسینده یگانه استثنا تشکیل ائدیر. مجموعه ان یاخشی شاعرلری و ژورنالیستلری اوْز اطرافینا توْپلاییب، اوْنا گوْره ده بوْتوْن مخالفلری ایله مبارزه‌دن همیشه غالب چیخیر.» حسین میناسازۇف بیر ناشر-مدیر کیمی اینانیردی کی، «ملّا نصرالدّین» حقیقتاً ده اوْیوْنمَگه اساس وئرن نادر بیر مطبوعات نمونه‌سیدیر.»

آذربایجان تنقیدی جلیل محمّدقولوزاده‌نین داهیانه کوْمئدیسی - «اوْلوْلر» حاقّیندا

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیستلریمیزین (publisist)　۲) «اوْ.م.»: رئداکتوْرلاری‌نین (redaktor)

بیرینجی دفعه ۱۹۱۶ــجی ایلده، اثرین ایلک تماشاسیندان سوْنرا دانیشدی. حسین میناسازوْف ایسه کوْمئدی حاقیندا ۱۹۱۱ــجی ایلده بؤیوْک مقاله ایله چیخیش ائتمیشدی. او، اثرین آل‌یازماسینی بیرینجیلر سیراسیندا اوْخوموشدو. بو دا هر شئیدن اوّل جلیل محمّدقولوزاده‌نین اوْز قلم یوْلداشینا بوْکسک اینام و اعتمادیندان خبر وئریر. اوْزوْنه و باشقالارینا سوْن درجه طلبکار اوْلان میرزه جلیل «اوْلوْلر»ین ال‌یازماسینی یالنیز یوْکسک ادبی ذوْقوْنه و صمیمی‌لیگینه اینانذیغی ان یاخین دوْستلارینا اعتبار ائده بیلردی.

اثرین مزیّتلری حاقیندا دانیشان حسین میناسازوْف آذربایجان دراماتیک صنعتی‌نین تاریخینه قیسا آیدینلاشدیریجی ایضاحات وئریر[1]، آخوندوْفدان باشلایاراق ملّی حیاتیمیزین پروْبلئملرینی صحنه‌یه گتیرن، صحنه دیلی ایله خالقا چاتدیران کوْمئدی اوستالاریمیزین یارادیجیلیغینا قیمت وئریردی. او، یازیردی: «اگر سیز مسلمان حیاتی ایله تانیش اوْلماق ایسته‌ییرسه‌نیزسه، اوْنون کنار باخیشلاردان گیزلَدیلمیش کوْلگه‌لی، نامعلوم جهتلریندن خبر توتماق ایسته‌ییرسه‌نیزسه، اگر سیز بو حیاتی فوْرملاشدیران بوْتوْن عنصرلری گوْرمک ایسته‌ییرسه‌نیزسه، اگر مسلمانین معیشتی و اخلاقی، عائله شرایطی سیزی ماراقلاندیریرسا، بیر سوْزله، اگر سیز باشقالاری، اوْنون طبیعتینه بلد اوْلمایانلار اوْچوْن بیر تاپماجا کیمی قالان خالقین جانلی، ماراقلی حیات منظره‌نی سیر ائتمک ایسته‌ییرسه‌نیزسه، آذربایجان درام‌لارینی اوْخویون، آذربایجان درام‌لارینا باخین.» مؤلّف داها سوْنرا فیکرینه دوام ائده‌رک یازیردی: «بیزیم دراماتورقلارین فعالیّتلرینی لازمینجا قیمتلندیرمک لازمدیر. اوْنلار محض دراماتیک اثر اوْچوْن لازم اوْلان بوْتوْن جهتلری تفرّعاتلی شکیلده و وجدانلا اوْیرندیکدن سوْنرا سنچدیکلری ژانردا اثر یازیرلار. بو معنادا جلیل محمّدقولوزاده تعریفه‌لایقدیر. یاراتدیغی تیپلر مثلسیزدیر.[2] پیئس ساده، آنلاشیقلی دیلله یازیلمیشدیر. تماشاچی‌نین گوْزوْ قارشیسیندا کالئیدوْسکوْپدا[3] اوْلدوغو کیمی سوْن درجه حیاتی صحنه‌لر بیری ـبیرینی عوض ائدیر.»

---

۱) «اوْ.م.»: ائکسکورس ائدیر (ekskurs) ۲) صحبت «اوْلوْلر»دن گئدیر. (و.ق.)
۳) (kaleydoskop) : الده فیرلاتدیقدا رنگارنگ ناخیشلار گوْسترن لوله شکیللی اوْپتیک جهاز، اوْیونجاق، گُل‌نما (ک)

قیسا حیاتینی ملّتینی غفلت یوخوسوندان اوْیاتماغا حصر ائتمیش، لاکین لایقلی قیمتینی آلا بیلمه‌میش میرزه علی‌اکبر صابرین صنعتکار طالعی ده حسین میناسازوْفو عینی درجه‌ده دوْشوْندوْروْردوْ. «آیدین ذکاسی، گئنیش دوْنیاگوْروْشوْ، یوْکسک انسانی کیفیّتلری، غیرعادی پوْئتیک استعدادی اوْلان، محیطینده‌کی قارانلیق و کوْلگه‌لی جهتلردن اوزاقلاشماغا اوْزوْنده قوّه تاپان، «ساتیرا زهرینی طنز بالینا قاتماغی باجاران» گوْزل شاعر، اینجه پسیکولوق» ــ حسین میناسازوْفون نظرینده صابر بئله شخصیّت، بئله انسان ایدی. او، آذربایجان ادبیّاتی و خالقین اجتماعی شعورونون انکشافی اوْچوْن صابرین اهمیّتینی یوْکسک قیمتلندیریردی، شاعرین غیرعادی صنعت نوْواتوْرلوغونو، اثرلرینده‌کی تیپلرین حیاتی‌لیگینی و قالدیردیغی پروْبلئملرین واجبلیگینی خصوصی قید ائدیردی. حسین میناسازوْف صابری «مسلمانلارین چوْخ‌عصرلیک جاهل و قارانلیق محیطلرینه ایشیق سالان صبح اولدوزو، گله‌جک نسللرین جارچیسی» آدلاندیریردی. «هوْپ‌هوْپ‌نامه»نین چاپی اوْچوْن پول تاپیلماماسی، شاعرین مزاری‌نین آبادلاشدیریلماماسی، اوْنون عائله‌سی‌نین طالعین اوْمیدینه بوراخیلماسی، بعضاً اوْندا ملّت یوْلوندا چالیشانلارین سوْنراکی طالعی ایله باغلی بیر بدبین‌لیک و روح دوْشکوْنلوْگوْ یارادیردی...

صابر حقیقتاً ده آبیده‌یه لایق ایدی و خالق بو آبیده‌نی نریمان نریمانوْفون رهبرلیگی ایله ۱۹۲۲ــجی ایلده اشغالچی تزار ژئنئرالی، جواد خانین قاتیلی سیسیانوْفون هیکلی‌نین یئرینده اوجالتدی. صابرین آبیده‌سی عمومیّتله، بوْتوْن شرقده شاعره اوجالدیلان ایلک هیکلی ایدی. آمّا بو سئوینجلی حادثه‌دن اوْن بیر ایل اوّل، صابر صنعتی‌نین پرستشکارلاری، بؤیوْک شاعرین دوْستلاری و هم‌فکرلری چوْخ ساده، عادی بیر آبیده حاقیندا ــ «هوْپ‌هوْپ‌نامه»نین نشری بارەسینده دوْشوْنوْردوْلر. ایندی اوْلدوغو کیمی او زمان دا استعدادسیز، لاکین جیبی دوْلو «یازارلار» آسانلیقلا چاپ اوْلونوردولار. صابرین ارثینه ایسه صاحب دوران تاپیلمیردی. «عاییبدیر، جنابلارا ــ دئیه همین گوْنلرده حسین میناسازوْف یازیردی. «سوْز و فکر یارادیجیلاری یالنیز بیر اوْمیدله یاشاییر، عذاب چکیر و اوْلوْرلر کی، یاراتدیقلاری ایتیب ـباتمایاجاق، گله‌جک نسللرین حافظه‌سینده یاشایاجاق.

دؤغرودانمی، سیزین آرانیزدا صابرین اوّمیدلرینی دؤغرولدا بیله‌جک بیر نفر ده یؤخدور؟»

جلیل محمّدقولوزاده‌نین و صابرین عقیده دؤستو، آردیجیل و قطعیّتلی «ملانّصرالدینچی» علی‌قولو غمگسار دا عصرین ایلک ایکی اوْن‌ایللیگینده حسین میناسازؤفون درین حرمت و احترامینی قازانمیش آزسایلی ضیالیلاردان، فکر آداملاریندان بیری ایدی. «نادر تصادف اوْلونان ضیالی، تپه‌دن-دیرناغا قدر دئموکرات، انسانلار آراسیندا فرق قوْیمایان، اوْنلاری یونانلارا[1] و یهودیلره[2] بؤلمه‌ین علی‌قولو بوّتوّن بونلارا باخمایاراق دوّنیادا هر کسدن و هر شئیدن آرتیق اوْز خالقینی سئویردی» - دئیه اوْ، علی‌قولو غمگساری ایلک نؤبه‌ده ملّت یؤلوندا چالیشان آزسایلی ضیالیلاردان بیری کیمی سجیّه‌لندیریردی.

خالق محبّتی، وطن سئوگیسی، ملّت اوّچوّن فداکارلیق حسین میناسازؤفون صنعتکاری و اجتماعی خادمی قیمت‌لندیرمک باخیمیندان اساس معیارلاری ایدی. اوْ، همین معیارلا آخوندوفون و صدقی‌نین، صابرین و نریمانؤفون، محمّدقولوزاده‌نین و حاق‌وئردیئفین، حاجی‌بگؤفون و غنی‌زاده‌نین شخصیّت و بدیعی یارادیجیلیقلارینا قیمت وئریردی.

حقیقی وطن‌پرورلر همیشه عینی زماندا اصل انترناسیونالیست* اوْلورلار. چوّنکی اوْز خالقلارینا و مدنیّتلرینه محبّت اوْنلاردا باشقالارینا مناسبتده و عینی حسّی تربیه ائدیر. بو باخیمدان، ۱۹۰۵-جی ایلده «بیز هامیمیز قافقازلی بالالاری‌ییق» - دئیه بوگوّن ده گوّنده‌لیکدن چیخاریلمایان «قافقاز ائوی» ایده‌سینی اوْرتایا آتمیش عُزیربگ کیمی حسین میناسازؤف دا تزاریسمین اسارتینه قارشی قافقاز خالقلاری‌نین بیرلیگی و هم‌رأی‌لیگی فیکری‌نین اوّزرینه دؤنه-دؤنه قاییدیردی. تیفلیسده یاشادیغی مدّت عرضینده اوْ، همین خالقلارین دیلینی، عادت-عنعنه‌لرینی، تاریخ و مدنیّتینی دریندن اؤیرنمیش، قاباقجیل نماینده‌لری ایله تماس و انسیّت قورموشدو.

۱) «اوْ.م.»: ائللینلره (ellin) [قدیم یونانلارین آدی]
۲) «اوْ.م.»: ایئودئیلره (iudey)

گؤرکملی گوّرجوّ یازیچیسی و اجتماعی خادمی آکاکی سئرئتئلی‌نین[1] ادبی فعالیّتی‌نین ۵۰ ایللیگی قید اوْلوناندا اوْنو آذربایجان اجتماعیّتی آدیندان حسین میناسازؤف سلاملامیشدی. گوّرجوّ یازیچیلاری‌نین بؤیوّک بیر قروپو و ژوبیلئیی کئچیریلن سئرئتئلی‌نین اوْزوّ ایله چکیلمیش شکیللر همین یادداقالان گوّنلرین خاطره‌سیدیر. ۱۹۰۷-جی ایلده مُردلو قاتلین گوّلله‌سی ایلیا چاوچاوادزئنی[2] ابدی‌لیک سوسدوراندا دا آذربایجان خالقی‌نین بو عوضسیز ایتکی‌یه شریک اوْلدوغو حسین میناسازؤفون یانغیلی و احتراصلی سطرلرینده اوْز عکسینی تاپمیشدی: «قافقاز اوْغلو، دؤغما وادیلری‌نین و داغلاری‌نین ترنّمچوّسوّ، اوْزوّنوّن بیر زمانلار چیچکلَن وطنی‌نین اصل اوْلاد محبّتی ایله سئون، اوّمید و محبّت ترانه‌لریندن اسرارانگیز مئلوْدیلر یارادان بو قافقاز شعری‌نین بؤیانی[3] مگر بیز مسلمانلار اوّچوّن عزیز دئییلدیمی؟

مگر آمانسیز قاتل الی ایله سوسدورولموش بو صنعتکارین اثرلرینده بیز سؤنسوز کدرلی دوّشوّنجه‌لریمیزین و آغیر اضطرابلاریمیزین تجسّموّنوّ تاپمیردیقمی؟»

باشقا خالقلارین معنوی دَیَرلرینه حرمت حسین میناسازؤفون فیکرینجه هر بیر ضیالی‌نین، ایلک نؤبه‌ده ایسه قلم آدامی‌نین شعاری اوْلمالی ایدی. اوْ، اوْزوّنوّن بیر سیرا اجتماعی-سیاسی[4] مقاله‌لرینده قافقازداکی وطنداش صلحوّنوّ پؤزان، خالقلار آراسیندا نفاق و مناقشه یارادان ائرمنی ملّی حرکاتی ایدئولوقلارینی بیرمعنالی شکیلده تنقید ائده‌رک گؤستریردی کی، «... هر بیر آدامین بؤرجو ملّتلرین بیری-بیریندن آیری سالینماسینا، طایفاداخلی مبارزه‌لرین قیزیشدیریلماسینا امکان وئرن نه وارسا، هامیسینی حیات یؤلوندان سوّپوّروّب آتماق اوْلمالیدیر. هر بیر خالقین جانلی، یارادیجی قوّه‌لری، ضیالیلاری‌نین بوّتوّن ناموسلو و وجدانلی نماینده‌لری کوّتله‌لر آراسیندا هم‌رأی‌لیک، قارداشلیق و محبّت توْخومو سَپمه‌لیدیر.»

حسین میناسازؤف هم ده یوّکسک ذؤقه مالک فعال تئاتر تنقیدچیسی ایدی.

1) Akaki Sereteli
2) Ilya Çavçavadze
۳) «ایغؤر پؤلکو حاقّیندا داستان»دا آدی چکیلن افسانه‌وی صنعتکار. (و.ق.)
۴) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

عصرین اوّللرینده‌کی آذربایجان تئاتری‌نین دقّت‌لایق تماشالاری و پارلاق شخصیّتلری اونون مقاله و نقدلرینده اوز عکسینی تاپمیشدیر. او، تئاتری سئویردی، خالقین معنوی ترقّیسینده تئاترین یولونو یوکسک قیمتلندیریردی، نهایت، حیات مکتبی سایدیغی تئاترا جدّی طلبلرله یاناشیردی.

تیفلیس آذربایجانلیلاری ۱۹۱۵–جو ایلده حسین میناسازوفون نامزدلیگینی شهر شوراسی عضولوگونه ایرلی سورموشدولر. طبیعی کی، او، اوز هم‌وطنلری‌نین ماراقلارینی مطبوعات صحیفه‌لرینده اولدوغو کیمی شورا ییغینجاقلاریندا دا عینی قطعیّتله قورویا بیلردی. لاکین حقیقتی اوزه شاخ دئین بو وجدانلی ژورنالیستین شورایا سئچیلمه‌سی چوخلارینی، ایلک نوبه‌ده ایسه بعضی اوزدن‌ایراق آذربایجانلیلاری تأمین ائتمیردی. محض بو سببدن ده نامزدلرین لیستی چاپ اولوندوقدان آز سونرا مطبوعاتدا حسین میناسازوفون شخصیّتی اطرافیندا بهتانچی تبلیغاتی فعالیت[1] باشلاندی. شرفلی آدینی هر شئیدن اوستون توتان حسین میناسازوف نامزدلیگینی گئری گوتورمک قرارینا گلدی. «کاوکازسکوئه سلووو»[2] ژورنالی‌نین تحریریه‌سینه گوندردیگی مکتوبدا او یازیردی: «اولمز مارک توایینین طنز حکایه‌لریندن بیرینده تصویر ائتدیگی حادثه عینی ایله منیم ده باشیما گلیر. ایندی‌یه قدر اوزوموز ناموسلو آدام ساییردیم. لاکین نامزدلیگیمین ایرلی سورولمه‌سی ایله باغلی صحبتلر باشلاناندان سونرا ناموسلولوغوم مسلمان جمعیّتی‌نین معیّن حصّه‌سینده شبهه دوغوروب. بو و یا دیگر سببلره گوره مندن احتیاطلانان آداملار حاقّیمدا هر جور یالان و افترالار اویدورماقدادیرلار...»

۲۰–جی ایللرین اورتالاریندا تیفلیسدن باکی‌یا کوچن حسین میناسازوف بورادا مختلف علمی و آرشیو اداره‌لرینده ایشله‌ییر، ادبی پروسسی و مدنی حیاتی ایشیقلاندیران مقاله‌لر درج ائتدیریر. یئنی رژیمین ادبیّاتی تنقیدچی–محرّر[3] اوچون او قدر یاخین و آنلاشیقلی دئییلدی. اونون ادبی–تنقیدی مقاله‌لری یاخشی تانیدیغی معاصرلری‌نین –

۱) «او.م.»: کامپانیا (kampaniya)

2) Kavkazskoe slovo

۳) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist)

جلیل محمّدقولوزاده‌نین، عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردیئفین و.ب. اثرلری باره‌سینده ایدی.

حیاتی‌نین سون ایللرینده حسین میناسازوف گله‌جک آذربایجان علملر آکادئمیسی‌نین – آذربایجان علمی–تدقیقات اینستیتوسونون علمی کاتبی وظیفه‌سینده چالیشیر، سلمان ممتاز، بکیر چوبان‌زاده، علی ناظم کیمی عالملرله بیر سیرادا آذربایجان فیلولوژیسی‌نین آغیر یوکونو اوز چیگینلرینده داشیییردی. طبیعتاً سون درجه تواضعکار اولدوغوندان کئچمیش خدمتلری ایله اویونمور، تیفلیسده و باکیدا چیخان اونلارلا قزئت و ژورنالین صحیفه‌لرینه سپه‌لنمیش یوزلرله لازملی، گونجل[1] مقاله‌لری‌نین کتاب شکلینده چاپی اوچون هئچ بیر تشبّث گوسترمیردی. او، ساده‌جه اوز باجاردیغی ایشی گوردوگونو، اوز بورجونو یئرینه یئتیردیگینی دوشونوردو و بوندان اوترو نه ایسه بیر مکافات، یاخود متّدارلیق اوممُوردو.

حسین میناسازوف ۱۹۳۲–جی ایل ژانویه‌نین ۶–دا وفات ائتدی. بیر گون اوّل آذربایجان خالقی و ادبیّاتی هله کیملیگینی کفایت قدر درک ائده بیلمه‌دیگی بویوک میرزه جلیل‌له وداعلاشمیشدی. حسین میناسازوفو ایندی فخری خیابان دئدیگیمیز یئرده، هله مزاری‌نین تورپاغی سویومامیش جلیل محمّدقولوزاده ایله یاناشی دفن ائتدیلر.

آذربایجان خالقی‌نین بو ایکی تعصّبکشی، آذربایجان ادبیّاتی‌نین بو ایکی سیرا نفری حیاتدا اولدوغو کیمی ابدیّت منزلینده ده یاناشی ایدیلر...

ژوئن ۱۹۹۸–۱۹۸۴

۱) «او.م.»: آکتوآل (aktual)

فیزیک... و لیریک*

رحیم‌بگ ملیکوْف

۱۸۸۶–جی ایل آوریلین ۲۰–ده اصیللی–نسیللی اشراف مهرعلی‌بگ ملیکوْفون عائله‌سینده بیر اوْغلان اوشاغی دوْنیایا گلدی. مهرعلی‌بگ کوْرپه‌یه رحیم‌بگ آدینی قوْیدو. بو آد تصادفی سئچیلمه‌میشدی. مهرعلی‌بگ ده، اوْنون دوْغما قارداشی حسن‌بگ ملیکوْف–زردابی ده کیچیک یاشلاریندا رحیم‌بگین تأثیرینی اوْز اوْزرلرینده حسّ ائتمیش، اوْنون گوْستردیگی یوْللا گئتمیشدیلر.

کئچن عصرین ۳۰–جو ایللرینده بوْیوْک رحیم‌بگ ملیکوْفون آدی قافقاز

اوْردوسوندا و حربی–انضباطی دائره‌لرده کفایت قدر یاخشی تانینیردی. روس اوْردوسونداکی ایلک آذربایجانلی افسرلردن بیری کیمی اوْ، یالنیز شخصی ایگیدلیگی و جسارتی ایله دئییل، هم ده علمه، معارفه، بیلیگه بوْیوْک رغبتی، قاباقجیل، مترقّی فکرلری ایله تانینیردی. اوْ، تمثیلچیسی اوْلدوغو خالقین اوْز ملّی سیماسینی ساخلاماقلا ممکن قدر سرعتله قاباقجیل دوْنیا مدنیّتینه قوْووشماسینی، معارف‌لنمه‌سینی ایسته‌ییردی، بونون اوْچوْن

چالیشیردی.

معاصرلری بئله بیر حادثه[1] خاطرلاییرلار. قافقازین یئنی باش حاکمی پاسکئویچی طنطنه‌لی شکیلده قارشیلاماق اوچون آذربایجانلیلار، گوْرجوْلر، ائرمنیلر، دیگر قافقاز خالقلاری‌نین نماینده‌لری میدانا توْپلاشمیشدیلار. ائرمنیلر اوْرتا مکتب[2] شاگردلریندن عبارت بیر قروپو دا پاسکئویچین پیشوازینا گتیرمیشدیلر. بونو گوْرن رحیم‌بگ باش حاکم ائشیده-ائشیده دئمیشدی: «بیز اوْز توْرپاغیمیزدا یاشایاجاغیق، لاکین بیزیمله یالنیز اوْلادلاریمیز بو شاگردلرین سیراسیندا اوْلاندا حساب‌لاشاجاقلار.»

بؤیوْک رحیم‌بگ حقیقتی دئمکدن هئچ واخت قوْرخمایان جسور و آچیق فکرلی انسان ایدی. ۱۸۲۹-جو ایلده قافقاز حربی دائره‌سیندن اوْنو دیگر شیروان بگلری ایله بیرلیکده قاراباغا، روس دیپلوْماتی قریبوْیئدوْفون قتلی ایله علاقه‌دار پئتئربورقا عذرخواهلیق مکتوبو آپاران شاهزاده خسرو میرزه‌نی قارشیلاماغا گوْندرمیشدیلر. حقیقتاً ده گوْزل و یاراشیقلی اوْلان، اوْسته‌لیک ده اوْ کی وار بزَنیب-دوْزَنن ۱۷ یاشلی شاهزاده‌نی گوْردوْکده رحیم‌بگ اوْزوْنوْ ساخلایا بیلمه‌میش، باشی ایله اوْنا اشاره ائده‌رک قوْنشوسونا دئمیشدی: «بو جوانی یوْنگوْل-یاراق گئییندیریب خام بیر آتین بئلینه اوْتورتماق و اداره ائده‌جگی اوْلکه‌نی اوْیرنمگه گوْندرمک لازمدیر. اگر بئله اوْلسا، اوْندا اصل پادشاه چیخاجاق. یوْخسا ایندی زنان کیمی بزَنیب-دوْزنیب، یقین ائله زنان‌خاصیتّین ده بیری اوْلاجاق.» صحبتین اوْزوْ حاقّیندا گئتدیگینی دویان خسرو میرزه رحیم‌بگدن دئدیکلرینی بیر ده تکرارلاماغی طلب ائتمیشدی. اوْ ایسه بیر آن بئله تردّد کئچیرمه‌دن شاهزاده حاقّیندا فکرلشدیکلری‌نین هامیسینی اعلیحضرتین اوْزوْنه دئمیشدی.

خسرو میرزه قیزارمیش، بوْزارمیش، لاکین سوْندا مرد و آچیق دانیشدیغینا گوْره رحیم‌بگه تشکّر ائتمیشدی. یئری گلمیشکن، رحیم‌بگین اوزاق‌گوْرنلیگی ده اوْزوْنوْ دوْغرولتموشدو. حاکمیّت دعواسیندا قارداشی محمّد میرزه‌یه یئنیلن خسرو میرزه‌نین گوْزلری چیخاریلمیش، اوْ، عوْمروْنوْ تنهالیقدا باشا وورمالی اوْلموشدو.

۱) «اوْ.م.»: ائپیزوْد (epizod) ۲) «اوْ.م.»: گیمنازیا (gimnaziya)

آدینی عصر یاریمدان سوْنرا نسلین باشقا بیر توْرنمه‌سی داشییاجاق بؤیوْک رحیم‌بگ اوْز عصیانکارلیغی، باریشمازلیغی ایله قافقازداکی تزار حاکمیّت اوْرقانلاری‌نین دا دقّتینی جلب ائتمیشدی. «تمامیله مخفی» سندلرین بیرینده دئییلیردی: «رحیم‌بگ روس دیلینی کفایت قدر یاخشی اوْیرنیب و چوْخ گوْمان کی، سیاستین نه اوْلدوغونو آنلامایان، آنجاق اوْنون باره‌سینده فکر یوْروْتمگی سئون آداملارلا ورشوْ و پئتئربورقداکی تصادفی تماسلاری زمانی بو خسته‌لیگه عمللی-باشلی یوْلوخوب. وطنه قاییداندان سوْنرا اوْ، طبیعی کی، اوْز هم‌وطنلریندن کسکین شکیلده فرقلَنیردی.»

بو معنادا ملیکوْفلار نسلی‌نین باشقا بیر تمثیلچیسی -کیچیک رحیم‌بگین دوْغما عمیسی، آذربایجان ملّی مطبوعاتی‌نین بانیسی، معارفچی و اجتماعی خادم حسن‌بگ ملیکوْف-زردابی ده هم‌وطنلریندن نظره‌چارپاجاق درجه‌ده سئچیلیردی. موْسکو اونیورسیته‌سی‌نین ایلک آذربایجانلی یئتیرمه‌لریندن بیری اوْلان، «شئستیدئسیاتنیکلرین»[1] -«آلتمیشینجیلارین» ایده‌لرینی هر واسطه ایله آذربایجان محیطینده یایماغا چالیشان حسن‌بگ تکجه اوْزوْنوْن و نسلی‌نین بو شکیلده «فرقلنمه‌سی» ایله کفایتلنمیردی. اوْ، معارف و اجتماعی ترقّی، یوْکسک مدنی سویّه و انکشاف باخیمیندان اوْلادی اوْلدوغو ملّتین دیگر خالقلار و ملّتلر آراسیندا یاخشی معنادا فرقلنمه‌سی، سئچیلمه‌سی اوغروندا مبارزه آپاریردی. حسن‌بگ بو حسّی هر واسطه ایله قارداشی اوْغلونا دا تلقین ائتمگه چالیشیردی. «اوچوْنجوْ نسلین» نماینده‌سی اوْلان رحیم‌بگ ملیکوْف آدینی داشیدیغی اجدادی‌نین و عمیسی حسن‌بگین عنعنه‌لرینی هر واسطه ایله یاشاتماغی، ایرلی‌لتمگی اوْزوْنوْن حیات غایه‌سینه چئویرمیشدی.

اوْنون اوشاقلیق و یئنی‌یئتمه‌لیک ایللری باکیدا، حسن‌بگین ائوینده کئچمیشدی. عمیسی‌نین جاذبه‌دار شخصیّتی و چئوره‌سینده‌کی قاینار ادبی-اجتماعی محیط گنج رحیم‌بگین عقلی و معنوی انکشافیندا مهم روْل اوْینامیشدی. یئنی‌یئتمه‌لیک چاغلاریندان باشلایاراق اوْ، تئز-تئز حسن‌بگین ائوینده توْپلاشان سایجا آز، لاکین متحرّک و ایش‌گذار

1) şestidesyatnik (آلتمیشینجی)

آذربایجان ضیالیلاری ایله انسیّت امکانی قازانمیشدی. ۱۸۹۷–جی ایلده حسن‌بگین کوَرَکنی، گله‌جک آذربایجان مجلسی‌نین[1] صدری علی‌مردان‌بگ توپچوباشوف «کاسپی» قزئتی‌نین ناشری و مسئول‌مدیری[2] اوْلدوقدان سوْنرا ایسه زردابی‌نین منزلی باکی‌نین اجتماعی–سیاسی و ادبی–مدنی فکر مرکزلریندن بیرینه چئوریلمیشدی. رئال‌لی مکتبین[3] شاگردی رحیم‌بگ ملیکوْف بو ائوده احمدبگ آغایئف، نریمان نریمانوْف، سلطان مجید غنی‌زاده کیمی گؤرکملی ضیالیلارلا تانیش اوْلموش، اوْنلارین صحبتلرینه، فکر و ملاحظه‌لرینه دؤنه–دؤنه قولاق آسمیشدی.

یئنه ده بورادا، عمیسی‌نین ائوینده رحیم‌بگ دائم باکیدا یاشایان، یاخود یوْلو «نفت و میلیوْنلار سلطنتینه» دوْشن روس، اوکراینلی، یهودی، گوْرجو ژورنالیستلری، اجتماعی خادملری ایله گؤروْشموْشدو. بیر دفعه ایسه زردابی‌نین ائوینه موْسکودان تانینمیش قوْناقلار گلمیشدیلر. «کاسپی» قزئتی‌نین خدمتچیسی تله‌سیک ائوه قاچیب حنیفه خانیما، آز سوْنرا حسن‌بگین ایکی نفر حرمتلی قوْناقلا بورادا اوْلاجاقلارینی دئمیشدی. واختین دارلیغینا باخمایاراق، حنیفه خانیم قوْناقلاری اصل شرق مهمان‌نوازلیغی ایله قارشیلامیش، اوْنلارا یالنیز گؤزل سفره آچمامیش، هم ده گؤزل هم‌صحبت اوْلموشدو. گلنلرین ایکیسی ده «مسلمان قادینی‌نین» روس دیلینده بئله مکمّل دانیشماسینا، گئنیش دوْنیاگؤروْشوْنه و سربست ملاحظه یوْروْتمک قابلیّتینه حیرت‌لنمیشدیلر. گنجه یاریسینا قدر زردابی‌لرین بؤیوْک سالوْنوندا اوْتوران قوْناقلار موسیقیدن، ادبیّاتدان، تاریخدن دانیشمیش، خالقین آغیر گذرانیندان اوْرک آغریسی ایله صحبت آچمیشدیلار. اوْنلاردان بیری ایسه حنیفه خانیمین پیانودا مشایعتی ایله اوْخوموشدو. یالنیز ائرته‌سی گوْن سحر اوْن بیر یاشلی رحیم قوْناقلاردان بیری‌نین روس ادبیّاتی‌نین یئنیجه پارلاماغا باشلایان اولدوزو ماکسیم قورکی، اوْ بیری‌نین ایسه عینی درجه‌ده مشهور مغنّی فیوْدوْر شالیاپین[4] اوْلدوغونو اوْیرنمیشدی.

۱) «اوْ.م.»: پارلامئنتی‌نین (parlament)   ۲) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)
۳) رئال‌لی مکتبی: تزار روسیاسیندا اوْرتا مکتب. (realni) (ک)
4) Fyodor Şalyapin

بو یاداداقالان گؤروْشدن دوْققوز ایل سوْنرا، ۱۹۰۶–جی ایلده رحیم‌بگ هر ایکی مشهور شخصیّتین عوْموْر یوْلوندا سیلینمز ایزلر بوراخمیش مشهور ووْلقابوْیو شهرینده – کازان‌دا ایدی. اوْ زمان یقین کی، هله اونیوئرسیته یاخینلیغینداکی فلیقئل – شالیاپین‌ین دوْغولدوغو و اوشاقلیق ایللرینی کئچیردیگی کیچیک تاختا ائو اوچورولمامیشدی. بوْلشوْی لایئشئوسکی[1] (سوْنرالار ماکسیم قوْرکی) کوْچه‌سینده بیر واختلار گنج آلئکسئی پئشکوْف‌ون[2] چؤرکچی شاگردی ایشله‌دیگی چؤرک‌خانا ایسه هله ده فعالیت گؤستریردی. روس ادبیّاتینا حقیقتاً ده یئنی، تکرارسیز بیر شخصیّت کیمی داخل اوْلان ماکسیم قوْرکی‌نین گنجلیک شهرینی کوْچه–کوْچه، محلّه–محلّه گزیب دوْلاشان رحیم‌بگ بلکه ده عاغلینا داگتیرمیردی کی، تئزلیکله روس‌دیللی کازان قزئتلرینده آدی تزار ایکینجی نیکوْلای طرفیندن روسیا علملر آکادئمیسی‌نین فخری آکادئمیسین‌لری سیراسیندا چیخاریلمیش قوْرکی‌نی مدافعه مقصدی ایله کسکین روحلو، احتراصلی مقاله‌لر یازاجاق...

رحیم‌بگ کازانا عالی تحصیل آلماق اوْچوْن گلمیشدی. همین دوْرده کازان اونیوئرسیته‌سی «مسلمان شهرینده» یئرلشن یگانه عالی تحصیل موْسّسه‌سی ایدی. اونیوئرسیته‌نین نماسی[3] اوْزرینده اوجالان بؤیوْک صلیب ایسه سانکی مسلمان محیطینده اوْلسا دا اونیوئرسیته‌نین ایمپئراتورلوغا، روسلوغا و پراووْسلاولیغا[4] خدمت ائتدیگینی خصوصی نظره چارپدیریردی. روسیانین هر یئرینده اوْلدوغو کیمی بورادا دا یاد دینلی‌لره احتیاطلا، حتّا بیر قدر ده دوْشمنجه‌سینه یاناشیردیلار. «تحصیلی ائله قورماق لازمدیر کی، روسجا سوادلانان تاتار تام بیر هئچلیک اوْلسون، روسجا دانیشاندا کلمه‌باشی سهوه یوْل وئرسین و قیزارسین، روس دیلینده یازاندا چوْخلو سهولر بوراخسین، تکجه والیدن یوْخ، ان عادی دفترخانا مأموروندان دا قوْرخسون» – بو مکرلی سؤزلرین موْلّفی

1) Bolşoy Laişevski   2) Aleksey Peşkov
۳) «اوْ.م.»: فاسادی (fasad)
۴) مسیحیّتین بر قوْلو، اسلاو سوْیوندان اوْلان مسیحیلرین اینانادیغی مذهب. (pravoslav) (ک)

ایلمنیسکی‌نین[1] میسیونئرلیک* فعالیّتی ده کنچن عصرین اؤرتالاریندان اعتباراً کازاندان بوتون مسلمان روسیاسینا، قافقازا و مرکزی آسیایا یاییلمیشدی.

لاکین نه قدر چتین‌لیکله اؤلسا دا روسیانین باشقا شهرلری کیمی کازاندا دا اونیونرسیته طلبه‌لری آراسیندا ایل‌به‌ایل «یاددینلی‌لرین» و «یادائللی‌لرین» سایی آرتیردی. ۱۹۰۶-جی ایلده باکی رئالنی مکتبی‌نین یئتیرمه‌سی رحیم‌بگ ملیکوْف دا کازانلی طلبه‌لرین سیراسینا قاتیلدی. اونیونرسیته‌یه داخل اؤلماق حقوقو قازانماق اوچون او، اوّلجه بیرینجی کازان اؤرتا مکتبینده لاتین دیلیندن امتحان وئردی. داها سوْنرا ایسه حقوق فاکولته‌سی‌نین سربست دینله‌ییجیسی کیمی درسلره باشلادی.

بورادا کیچیک بیر حاشیه چیخماغا لزوم وار. حسن‌بگ زردابی‌نین یئتیرمه‌لریندن بیری، پئداقوْق جعفروْف معلّمی حاقّینداکی خاطره‌لرینده یازیردی: «۱۹۰۴-جو ایلده اؤرتا مکتبی بیتیردیم و عالی مکتب سئچمک حاقّیندا مصلحت آلماق اوچون حسن‌بگ زردابی‌نین یانینا گئتدیم. اؤنا حکیم اؤلماق ایسته‌دیگیمی دئدیم. حسن‌بگ منی بو فکردن داشیندیردی. دئدی کی، تئزلیکله دوْکتوْرلاریمیز چوْخ اؤلاجاق. منه ایسه طبیعت‌شناسلیق ساحه‌سینه گئتمگی مصلحت بیلدی. «گؤرورسن‌می، طبیعت‌شناس‌لاریمیز یوْخدور، من تکم.» معلّمیمین مصلحتینه قولاق آسدیم، پئتئربورقا گئدیب اونیونرسیته‌نین فیزیک-ریاضیّات فاکولته‌سی‌نین طبیعت‌شناسلیق شعبه‌سینه داخل اؤلدوم.»

بو واقعه‌نی[2] نه اوچون خاطرلادیم؟ گومان کی، نوْبتی ۱۹۰۷-جی تدریس ایلینده رحیم‌بگ ملیکوْفون اونیونرسیته‌نین حقوق فاکولته‌سیندن فیزیک-ریاضیّات فاکولته‌سی‌نین طبیعت‌شناسلیق شعبه‌سینه دَییشیلمه‌سینده عمیسی حسن‌بگین معیّن تأثیری اؤلموشدو. بو دفعه او، آرتیق «حقیقی طلبه» ایدی، ماوراءقافقاز ساکنلری اوچون تعیین اؤلونموش بورس آلیردی. لاکین گله‌جک اختصاص سئچیمینده «فیزیکه» اوْستونلوک وئرن رحیم‌بگ ملیکوْف «لیریکدن» ده آیریلمامیشدی. هله باکیدان، «عائله» قزئتی «کاسپی»دن باشلانان مطبوعاتلا امکداشلیق کازاندا داها گئنیش وسعت آلمیشدی.

1) N.I.Ilminski

۲) «اؤ.م.»: فاکتی (fakt)

تاتار تدقیقاتچی‌سی، پروفئسوْر نافیقوْف یازیر: «کازان اونیونرسیته‌سی‌نین فیزیک-ریاضیّات فاکولته‌سی‌نین طلبه‌سی، حسین یاماشئف‌ین یاخین دوْستو رحیم‌بگ ملیکوْف روس مطبوعاتیندا آردیجیل چیخیش ائدیردی. او، اؤز اوْخوجولارینا «ملّا نصرالدیّن» ژورنالینی، یاماشئف‌ین نشر ائتدیگی «اورال» قزئتینی اوْخوماغی مصلحت گؤرور، «یوْلداش» و «تکامل» کیمی مترقّی مطبوعات اؤرقانلارینی تبلیغ ائله‌ییردی. رحیم‌بگ «نوْوئه ورئمیا»[1]، «روسکوْئه زنامیا»[2]، «کازانسکی تئلئقراف»[3] کیمی قاراگروهچو قزئتلره قارشی جسارتله مبارزه آپاریردی. او، تاتار و آذربایجان تئاتری حاقّیندا مقاله‌لر یازیر، گؤرکملی صحنه اوستالاری‌نین خدمتلرینی قیمتلندیریردی. کازان دارالمعلّمینی‌نین[4] حقوقلاری تاپدانمیش طلبه‌لرینی مدافعه ائدیر، دوروْف‌ون مدافعه‌سینه قالخیر، «کازانسکی تئلئقراف»ین مسئول‌مدیری[5] ایلیاشئنکوْنو[6] دوروْفا بهتان آتدیغینا گؤره گوناهلاندیریردی. او، مرتجع کازان مطبوعاتی‌نین چئرنیشئوفسکی[7] یارادیجیلیغینا وئردیگی منفی قیمته قارشی چیخیر و بو گؤرکملی صنعتکارین ادبی ارثینی یوکسک قیمتلندیریردی. کازان مطبوعاتیندا رحیم‌بگ ائرمنی- آذربایجانلی مناقشه‌سینی قیزیشدیرانلارین ایچ اوزونو آچیر، بیر سیرا مسئله‌لرده ماکسیم قوْرکی‌یه طرفدار چیخیردی. اوْنون مطلقیّته قارشی مبارزه مرکزلریندن بیرینه چئوریلمیش کازان اونیونرسیته‌سی، بو تحصیل اوْجاغی‌نین دیوارلاری آراسیندا کئچیریلن طلبه میتینقلری حاقّیندا مقاله‌لری اصل حزبلی[8] اجتماعی-سیاسی یازی[9] نمونه‌لری ایدی، اونیونرسیته‌یه اوْخونان مارش[10] ایدی.»

گؤروندوگو کیمی، هله یارادیجیلیق یوْلونون باشلانغیجیندا رحیم‌بگ ملیکوْف بیر

1) Novoe vremya (یئنی دؤران)
2) Russkoe znamya (روس بایراغی)
3) Kazanskiy teleqraf
۴) «اؤ.م.»: معلّملر سئمیناریاسی‌نین (seminariya)
۵) «اؤ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)
6) Ilyaşenkon
7) N.Q.Çernişevski
۸) «اؤ.م.»: پارتیالی (partiya)
۹) «اؤ.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)
۱۰) «اؤ.م.»: هیمن (himn)

محرّر[۱] و تنقیدچی[۲] کیمی کفایت قدر گئنیش محدوده[۳] گؤتورموش، عموم‌روسیا مقیاسلی پرؤبلئملرله داها یاخیندان ماراقلانمیشدی. اؤنون تأسّف کی، ایندی‌یه قدر توپلانمامیش، سیستمه سالینمامیش ادبی ارثینده روس، آذربایجان و تاتار خالقلاری‌نین مدنیّتی، اجتماعی-سیاسی حیاتی ایله باغلی مقاله‌لر، اجتماعی-سیاسی[۴] قیدلر مهم یئر توتور. عصرین اوّللرینده موازی صورتده کازاندا و باکیدا یاشایان، هر ایکی شهرین مدنی حیاتیندا و مطبوعاتیندا فعال اشتراک ائدن رحیم‌بگ ملیکوْف آذربایجان، تاتار و روس مدنیّتلری‌نین یاخینلاشماسیندا، هر اوّچ خالق آراسیندا قارشیلیقلی ادبی-مدنی علاقه‌لرین یارانماسیندا مهم روْل اوْینامیشدی.

۱۹۰۶-جی ایلده نریمانوْفون اوْینانیلماسینا اوزون مدّت اجازه وئریلمه‌ین «نادر شاه» تاریخی درامی‌نین نهایت باکیدا، روس دیلینده تماشایا قوْیولاجاغی خبرینی آلان رحیم‌بگ ملیکوْف «کاسپی» قزئتی‌نین ۸و ۱۰ فئوریه تاریخلی نؤمره‌لرینده بو اثری گئنیش تحلیل ائدن، مزیّتلرینی و «مسلمان تماشاچیلاری» اوّچوّن تربیه‌وی اهمیّتینی آچیقلایان مقاله چاپ ائتدیرمیشدی. ایلک تماشادان سوْنرا دا رحیم‌بگ ملیکوْف دقّته‌لایق ادبی حادثه‌یه لاقید قالمامیش، «کاسپی»نین ۸ دئسامبر ۱۹۰۶-جی ایل تاریخلی نؤمره‌سینده «مسلمان درام قروپونون[۵] تماشاسی» باشلیقلی مقاله‌سینده بو دفعه «نادر شاه»ین صحنه تجسّموّندن گئنیش یازمیشدی. آذربایجان معلّملری‌نین ۱۹۰۶-جی ایلده کئچیریلن ۳-جوّ قورولتاییندا مشهور خیریه‌چی حاجی زین‌العابدین تقی‌یئف‌له نریمانوْف آراسینداکی مناقشه ده رحیم‌بگین دقّتیندن یایینمامیشدی، بیر نئچه ایل سوْنرا، بو دفعه مهندس لطفعلی‌بگ بهبودوْفلا حاجی آراسیندا مناقشه باش وئرنده اوْ، «باکو» قزئتینده درج ائتدیردیگی مقاله‌سینده همین واخت نریمانوْفون حاقلی اوْلدوغونو، عقیده‌سینی پولا ساتماماقلا اصل ضیالی‌یا لایق داوراندیغینی گؤسترمیشدی. هشترخان سوْرگوّنوّنده اوْلان نریمانوْف «آستراخانسکی کرای»[۶] قزئتی‌نین ۱۹۱۱-جی ایل ۵۸-جی ساییندا درج

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۲) «اوْ.م.»: تنقیدچی-رئسئنزئنت (resenzent)
۳) «اوْ.م.»: دیاپازون (diapazon)
۴) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۵) «اوْ.م.»: تروپاسی‌نین (truppa)

ائتدیردیگی «بسدیر اوْزوّنوّزوّ بی‌آبیر ائتدینیز!» آدلی کسکین روحلو مقاله‌سینده غرضسیز مؤقعینه گؤره رحیم‌بگه مسّدارلیغینی بیلدیرمیش، معلّملر قورولتاییندا حاجی ایله آرالاریندا چیخان اختلافین بیر سیرا تفرّعاتلارینی آچیقلامیشدی.

عمومیّتله، نریمانوْف اوْز گنج همکاری‌نین ادبی استعدادینی و اجتماعی فعاللیغینی یوْکسک قیمت‌لندیریردی. مقاله‌لری‌نین بیرینده اوْ، رحیم‌بگی مدافعه ائده‌رک یازیردی: «بعضی ضیالیلاریمیز آچیق، ناموسلو مقاله‌لرینه گؤره رحیم‌بگ ملیکوْفا هجوملار ائدیرلر.»

رحیم‌بگ ملیکوْفون دوْستلاری آراسیندا تاتار ادبیّاتیندا یئنی دالغانین نماینده‌لری - گنج شاعرلر، یازیچیلار، محرّرلر ده آز دئییلدی. صابرین و «ملّا نصرالدّین» ژورنالی‌نین پرستشکاری، «حیات» قزئتی‌نین نشرینی آیریجا بیر شعرله سلاملایان عبدالله توکای، یئنی تاتار نثری‌نین یارادیجیلاریندان قالیمجان ابراهیموْف، تانینمیش تاتار دراماتورقو، تاتار صحنه‌سی‌نین آخوندوْفو علسگر کمال، ایلک اثرلری ایله دقّتی جلب ائتمیش فاتح امیرخان و مجید غفوری رحیم‌بگین دوْستلاری و اوّز توتدوغو آداملار ایدی. اوْ، تئز-تئز تاتار قزئت و ژورناللاری‌نین تحریریه‌لرینه گئدیردی، تاتار ادبی گنجلیگی‌نین ییغیشدیغی مجلسلرین دئمک اوْلار کی، هامیسیندا اشتراک ائدیردی. تئاتر وورغونو اوْلان رحیم‌بگ تاتار صحنه‌سی‌نین اوغورلارینا و پرؤبلئملرینه ده هئچ واخت لاقید قالمیردی. همین دؤرده کازان صحنه‌سینده تماشایا قوْیولان آز-چوْخ اهمیّتلی هئچ بیر تئاتر پیئسی رحیم‌بگین دقّتیندن یایینمامیشدی. بوْتوْن بو اثرلر باره‌سینده اوْ، دائمی مؤلّفی اوْلدوغو «کامسکی-ووْلژسکی لیستوْک»دا[۱] مقاله‌لر چاپ ائتدیرمیشدی.

رحیم‌بگ ملیکوْف عینی زماندا کازان اونیورسیته‌سینده تحصیل آلان آذربایجانلی طلبه‌لرین تانینمیش لیدئری و تمثیلچیسی ایدی. سوْنرالار کومونیست حزبی‌نین گؤرکملی خادملریندن بیرینه چئوریلن سلطان مجید افندی‌یئف، تحصیلینی یاریمچیق قوْیاراق ستّارخانین طرفینه ایران ارتجاعینا قارشی ووروشماق اوّچوّن تبریزه گئدن علی‌عبّاس

1) Kamski-Voljski listok
6) Astraxanskiy kray (هشترخان مملکتی)

قدیموْف، ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۶ مه‌یینده آذربایجان استقلال بیان‌نامه‌سینی امضالایانلاردان میرهدایت سیدۆف، ۲۰-جی ایللرده باکیدا آدلی-سانلی حکیملردن بیری کیمی تانینان فتح‌الله‌بگ آغاعلی‌زاده و.ب. رحیم‌بگین یاخین دۆستلاری، هم‌فکرلری ایدیلر. کازاندا تحصیل آلدیغی ایللرده رحیم‌بگ ملیکۆف مارکسیسم تعلیمی ایله یاخیندان ماراقلانمیش، بیر مدّت حسین یاماشنفین رهبرلیک ائتدیگی «شنبه» مارکسیست درنگی‌نین ییغینجاقلاریندا اشتراک ائتمیشدی. مارکس ایده‌لرینه و جمعیّتین انقلابی یۆللا دَییشدیریلمه‌سینه ماراق اۆنو باکیداکی سیاسی هم‌فکرلری - «همّت‌چی‌لرله»[1] یاخینلاشدیرمیشدی. تصادفی دئییل کی، ۱۹۰۷-جی ایلده باکی گیزلی پۆلیسی «همّت» تشکیلاتی‌نین فعال عضولریندن بیری آخوندۆفون منزلینده آختاریش آپارارکن بورادا «طلبه رحیم‌بگ ملیکۆفون» ویزیت ورقه‌سینی و مکتوبلارینی آشکارا چیخارمیشدی.

سیاسی تعلیملره، اۆ جمله‌دن ده مارکسیسمه ماراق رحیم‌بگین ادبی-محرّرلیک[2] یارادیجیلیغیندا اجتماعی پرۆبلئملرین داها گئنیش یئر توتماسینا گتیریب چیخارمیشدی. اۆ، یالنیز تئاتر و ادبیّاتدان دئییل، عینی موفقیّتله، اجتماعی-سیاسی مسئله‌لردن ده یازیردی. مثلاً، «پان‌اسلامیسم حاقیندا» آدلی ایری حجملی مقاله‌سینده رحیم‌بگ ملیکۆف روسیا تۆرکلری‌نین و مسلمانلاری‌نین ملّی اۆیانیشینا، ترقّیسینه، «پان‌اسلامیسم» مۆهرۆ ووراراق بو خالقلاری یئنیدن جهالتین، گئری‌لیگین گردابینا آتماق ایسته‌ین روس ایدئولۆقلاری‌نین ایچ اۆزۆنۆ، اۆنلارین اصل نیّت و ایستکلرینی جسارتله افشا ائدیردی. اۆز خالقلاری‌نین انکشافی، ترقّیسی اوغروندا چالیشان مسلمان ضیالیلارینا «پان‌اسلامیست» دامغاسی وورااراق اۆنلاری جمعیّتدن تجرید ائتمک، فعال اجتماعی حیاتدان اوزاقلاشدیرماق - روسیادا «پان‌اسلامیسم» تهلکه‌سیندن دئیل-بۆغازا قۆیمادان دانیشانلارین اصل نیّتی بو ایدی. «بیزیم روسیایا، اۆنون مدنیّتینه اۆلان محبّتیمیزی شبهه آلتینا آلیرلار، - دئیه رحیم‌بگ تۆرک خالقلارینا قارشی یئنی صلیب محاربه‌سینه چاغیرانلارین ایچ اۆزۆنۆ آچاراق یازیردی، - بو ایسه بیزیم اۆچۆن ملّی ماتمدیر، چۆنکی بو یۆللا سۆن ایللر عرضینده

1) انقلابی تمایُله مالک اۆلان بیر ضیالی تشکیلاتی. (ک)

2) «اۆ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

قازاندیغیمیز بۆتۆن مدنی نائلیّت‌لری محوه محکوم ائدیرلر.» استۆلیپین ارتجاعی ایللرینده آذربایجان مطبوعاتینا، قاباقجیل آذربایجان ضیالیلارینا قارشی یۆنَلمیش آراسی‌کسیلمز هجوملار اویدورما «پان‌اسلامیسم» و «پان‌تۆرکیسم» خۆفوندان یالنیز رحیم‌بگین گۆستردیگی مقصدلر اۆچۆن استفاده ائدیلدیگینی بیر داها آشکارا چیخاردی.

۱۹۰۸-جی ایلده بۆتۆن مدنی دۆنیا بۆیۆک روس یازیچیسی، روس ادبیّاتی‌نین جانلی کلاسیکی لئو تۆلستۆیون آنادان اۆلماسی‌نین ۸۰ ایللیگینی قید ائتدی. تزار حکومتی تاتارلارا بو بۆیۆک مدنی بایراما قۆشولماغا اجازه وئرمه‌دی، تاتار نماینده‌لری آچیق شکیلده ژوبیلئی طنطنه‌لرینه بوراخیلمادی. اۆندا تاتار یازیچی و شاعرلری، مطبوعات خادملری و ایش آداملاری باشقا چیخیش یۆلو تاپدیلار. «یاسنایا پۆلیانا»یا[1] تاتار جمعیّتی‌نین مختلف طبقه‌لرینی تمثیل ائدن ۲۰۰ نفرین امضالادیغی جمعی[2] تئلئقرام گۆندریلدی. گۆرکملی تاتار ضیالیلاری و مشهور تاتار میلیۆنئرلری ایله بیر سیرادا تئلئقراما اۆز امضاسینی آتانلار سیراسیندا آذربایجانلی طلبه رحیم‌بگ میلکۆف دا وار ایدی. ائله همین گۆنلرده رحیم‌بگ «کامسکی-وۆلژسکی لیستۆک»دا «تۆلستۆی گۆنلری، تۆلستوی ژوبیلئی‌نین ماوراءقافقاز مسلمانلاری آراسیندا قید اۆلونماسینا دائر» آدلی مقاله درج ائتدیردی. بو یازیدا روس داهیسی‌نین مسلمانلارین، اۆ جمله‌دن ده آذربایجانلیلارین معنوی حیاتینا وئردیگی یۆکسک قیمتدن، تۆلستۆیون ژوبیلئی مناسبتی ایله «یاسنایا پۆلیانا»یا گلمیش آذربایجان هیئتی ایله گۆرۆشۆندن، اۆنون «اوّلینجی شرابچی» اثری‌نین غنی‌زاده طرفیندن ترجمه‌سیندن و اثرین باکیدا اوغورلا تماشایا قۆیولماسیندان، هابئله تۆلستۆی ژوبیلئی ایله باغلی وطنده گۆرۆلن دیگر تدبیرلردن دانیشیلیردی.

کازاندا یاشاماغینا باخمایاراق رحیم‌بگ ملیکۆف ۱۹۱۱-جی ایلده دۆغما خالقی‌نین مدنی حیاتینداکی ایلک ژوبیلئی طنطنه‌سینی - آخۆندوفون آنادان اۆلماسی‌نین ۱۰۰ ایللیگینی ده یاددان چیخارمامیشدی. یئنه ده «کامسکی-وۆلژسکی لیستۆک» قزئتینده چیخان «مسلمانلارین مدنیّت بایرامی» آدلی مقاله‌سینده اۆ، شرقین ایلک

1) Yasnaya Polyana

2) «اۆ.م.»: کۆللئکتیو (kollektiv)

کۆمئدی‌یازاری‌نین[1]، «مسلمان ادبیّاتی داهیسی‌نین[2]» اوْز خالقی‌نین مدنی-معنوی فیکری‌نین انکشافینداکی روْلونو یۆکسک قیمت‌لندیریر، آخوندوْفون یالنیز شرقده دئییل، غربده ده بؤیۆک شهرت قازانماسیندان یازیر، اوْنون تعصّبه، گئری‌لیگه، جهالته قارشی مبارزه‌سیندن سؤز آچیردی.

گنج رحیم‌بگله قوْجامان یازیچی و دراماتورق نجف‌بگ وزیروْف آراسیندا دا سیخ دوْستلوق و امکداشلیق علاقه‌لری واردی. ملیکوْف آنادیللی مطبوعاتیمیزدا «درویش» تخلّصو ایله «هفته فریادی» باشلیغی آلتیندا گوْنده‌لیک حیاتدان گؤتوروْلموْش گوْنجل فکاهیلر یازان نجف‌بگین بو کیچیک حجملی اثرلریندن بعضیلرینی روس دیلینه چئویره‌رک «باکو» قزئتینده درج ائتدیرمیشدی.

کازاندان گوْندَریلن و «باکو» قزئتینده درج اوْلونان مکتوبلاریندا رحیم‌بگ ملیکوْف عینی قطعیّت و احتراصلا مدنی حیاتیمیزداکی باشقا بیر دقّته‌لایق حادثه‌نی - «ملّا نصرالدّین» ژورنالینی مدافعه ائدیردی.

رحیم‌بگ ملیکوْف ۱۹۱۲-جی ایلده اونیوئرسیته تحصیلینی اوغورلا باشا وورددو. لاکین نه‌دنسه آذربایجانا قاییتمادی. بلکه ده اوْنا گؤره قاییتمادی کی، عمیسی حسن‌بگ زردابی آرتیق حیاتدا یوْخ ایدی، یاخین قوْهومو و هم‌فیکری علی‌مردان‌بگ توْپچوباشوْف فعال محرّرلیک فعالیتیندن اوزاقلاشمیشدی. نریمان نریمانوْف هله ده هشترخان سوْرگوْنوْندن گئری دؤنه بیلمه‌میشدی. اوْ، باکی‌یا آپاران یوْلو تن یاریسیندا دایاندی. سککیز ایلدن چوْخ شمالی قافقازدا یاشادی، تعلیم و تربیه[3] فعالیّتی ایله مشغول اوْلدو.

رحیم‌بگ باکی‌یا اوْن بئش ایللیک آیریلیقدان سوْنرا، ۱۹۲۰-جی ایلده، آذربایجان XKS [خالق کومیسارلاری شوراسی]نین صدری، یازیچی و دراماتورق نریمان نریمانوْفون دعوتی ایله قاییتدی. و بوندان سوْنرا دئیه‌سن، «لیریک» ایله عمللی-باشلی وداعلاشیب اوْزوْنوْن اختصاصجا «فیزیسین» اوْلدوغونو یادا سالدی. هر حالدا ۲۰-جی ایلدن سوْنراکی ملّی مطبوعاتدا رحیم‌بگ ملیکوْفون امضاسینا دئمک اوْلار کی، تصادف

۱) «اوْ.م.»: کوْمئدیوقراف (komedioqraf)　۲) «اوْ.م.»: کوْریفئیی‌نین (korifey)
۳) «اوْ.م.»: پئداقوژی (pedaqoji)

ائدیلمیر. بونون عوضینده ایسه اوْ، علمی یارادیجیلیقلا، علمی آختاریشلارلا داها شدّتلی[1] شکیلده مشغول اوْلور، گنج جمهوریّتین عالی مکتبلرینده درس دئییر، آذربایجان دیلینده درسلیکلر و درس واسطه‌لری، اصطلاحلار و سؤزلوکلر یارادیلماسی ایشینده یاخیندان اشتراک ائدیردی. بوْتوْن بونلارین نتیجه‌سینده رحیم‌بگ ملیکوْف آذربایجاندا ایلک فیزیک پروْفئسورو اوْلدو.

لاتین دیلیندن ترجمه‌ده «پروفئسور» «تدریس ائدن، معلّم» دئمکدیر. آز-چوْخ استعدادی اوْلان هر بیر آدام انسانی علملری[2] ده، تَمَل علملری ده تدریس ائده بیلر. باشقا سؤزله دئسک، پروفئسور اوْلا بیلر. لاکین ان چتین مقاملاردا یاشی‌نین و تجربه‌نین آزلیغی ایله حساب‌لاشمادان جمعیّتین معلّمی، پروْفئسورو اوْلماق بؤیۆک وطن و انسان سئوگیسینه، یۆکسک اراده‌یه مالک آز-آز آداملارین قسمتیدیر.

ایناٸیرام کی، رحیم‌بگ ملیکوْف دا بئله «آزلاردان» بیری ایدی.

اوْ، ۱۹۳۶-دا ۵۰ یاشیندا وفات ائتدی.

«واختسیز اوْلدو» دئمکه چتین‌لیک چکیرم. باخمایاراق کی، ۵۰ یاش مشهور افاده‌ده دئییلدیگی کیمی، گنجلیگین مُدرکلیک، مُدرک‌لیگین ایسه گنجلیک چاغیدیر.

بلکه ده، عکسینه، رحیم‌بگ حیاتدان «واختیندا» گئتمیشدی.

چوْنکی قارشیدان ۱۹۳۷-جی ایل گلیردی...

مارس، ۱۹۸۶

۱) «اوْ.م.»: اینتئنسیو (intensiv)　۲) «اوْ.م.»: هومانیتار علملر (humanitar)

کیمسه انکار ائده بیلمز

یوسف وزیر چمن‌زمینلی

بیر دفعه ۲۰-۱۹-جی عصرلر آذربایجان ادبیّاتی‌نین یوْرولماز تدقیقاتچیسی، پروفئسور کامران محمّدوْف منه هله هئچ یئرده چاپ اوْلونمامیش بیر فوتوقراف و کارت پوْستال[1] گؤستردی. شکیلده یوسف وزیرین اسماعیللی شهرستانی‌نین[2] «تَجان» کندینده، عائله‌سی و یاخین آداملاری ایله بیرلیکده کنچیردیگی سوْنونجو یایین بیر آنی عکس اوْلونموشدو. بلکه ده اوْ واختلار عکّاسلار[3] هله گؤزلنیلمز جلوه‌لر[4] ائتمگی باجارمادیقلاریندان فوْتوْداکیلارین هامیسی گؤزلرینی لئنزه[5] زیلله‌یه‌رک گرگین، بیر آز دا ناراحات حالتده[6] اوْتورموشدولار. یوسف وزیری بو شکیلده ایلک باخشیدان تانیماق چتین ایدی. ائله بیل کی، فوْتوداکی تمامیله باشقا آدام ایدی. یازیچی‌نین اوّلکی ایلّره عائد فوْتولاریندا اوْز

۱) «اوْ.م.»: پوْچت اوْتکریتکاسی (poçt otkrıtka)
۲) «اوْ.م.»: رایوْنونون (rayon)
۳) «اوْ.م.»: فوْتوْقرافلار (fotoqraf)
۴) «اوْ.م.»: راکورسلار (rakurs)
۵) «اوْ.م.»: اوْبیئکتیوه (obyektiv)
۶) «اوْ.م»: پوْزادا (poza)

قاباریق، افاده‌لی عکسینی تاپمیش سرت، کیشی‌یانه گؤزللیگیندن اثر-علامت قالمامیشدی. اؤنون باخیشیندا، دوروشوندا بیر قطعیّت‌سیزلیک، اینامسیزلیق دویولوردو. بلکه ده بئله دئییلدی، بلکه ده باغ یئرینه مخصوص گئییم، داورانیش سربست‌لیگی، یاخین آداملارین احاطه‌سینده، طبیعتین قوینوندا اؤلماق حسّیندن ایرَلی گلن بیر عائله‌وی‌لیک، رسمیّت‌سیزلیک دویغوسو یازیچی‌نین گؤرکمینی، سیماسینی دَییشدیرمیشدی؟ آنجاق یوسف وزیرین صفتینده‌کی کَدَری، قایغینی گیزلتمک چتین ایدی. اؤنون ایری، قارا، گؤیچک گؤزلرینی درین بیر غصّه سوْرمه‌له‌میشدی. بو گؤزلرده عائله‌سی‌نین، ادبی ارثی‌نین، شخصیّتی‌نین و انسانی لیاقتی‌نین صاباحی اوْچوْن ناراحات اؤلان، هیجان کئچیرن بیر کیشی‌نین، عائله باشچیسی‌نین، یارادیجی فردین کدری، اندیشه‌سی حکّ اؤلونموشدو.

شکیل ۱۹۳۷-جی ایلده چکیلمیشدی...

کارت پؤستال ایسه سهو ائتمیرم‌سه، ۱۹۴۲-جی ایلین سوْنلاریندا وؤلقابؤیونون هانسیسا کیچیک شهریندن، یا دا قصبه‌سیندن گؤندَریلمیشدی. آلتی گوْنلوْک یؤلو آلتی آیا کئچن بو آل ایچی بؤیدا کاغیذی یازیچی‌نین عائله‌سینه یالنیز ۱۹۴۳-جوْ ایلین یازیندا چاتدیر میشدیلار. هر حالدا کارت پؤستالین اوْستوْنده‌کی پؤست مؤهروْنده‌کی تاریخ بئله ایدی. بورادا، آیدیندیر کی، نظارت آلتیندا گؤندَریلن آچیق کارت پؤستالدا دئییلمه‌سی ممکن، مقبول سایپلان سؤزلر یازیلمیشدی. و بیر ده یوسف وزیر حیات یؤلداشی بلقیس خانیمدان اؤنا ممکن قدر چؤخ سیقارئت، یا دا توْتوْن گؤندرمگی خواهش ائدیردی. همین کارت پؤستالی گؤردن سوْنرا اوزون مدّت مختلف سؤاللار منه راحاتلیق ونرمیردی: گؤره‌سن، استالین رژیمی‌نین اؤن مینلرله گوْناهسیز مقصّرلریندن بیری اؤلان بؤیؤک آذربایجان ضیالیسی یوسف وزیر فاشیست نظارت‌خانالاریندان[1] هئچ نه‌یی ایله فرقلنمه‌ین شورروی حبس دوْشَرگه‌سینده وطندن گؤندَریلن سیقارئتلرین آجی توْستوْسوْنوْ سینه‌سینه چکه بیلمیشدیمی؟ گؤره‌سن، قیرخ یاشیندان سوْنرا تاپدیغی و

1) داؤ.م.ء: کؤنسلا گئرلریندن (konslager)

جانیندان آرتیق ایسته‌دیگی اوْچ اؤلادیندان - فکرت‌دن، اؤرخان‌دان، گوْلاراداان «دمیر تئللر و قارت کؤپکلرله» (ناظم حکمت) احاطه اؤلونموش اؤ یئرده بیر خبر، سوْراق آلا بیلمیشدیمی؟ گؤره‌سن شوشادان، باکیدان، عشق‌آباددان، داشکنددن، پئتئربورقدان، کیئف‌دن، سیمفئراپؤل‌دان، ایستانبول‌دان، پاریس‌دن و نئچه-نئچه باشقا شهرلردن کئچن بو مرکّب عؤموْر یؤلو، ناموسلو، حقیقت‌پرست یازیچی حیاتی هارادا، نئجه تاماملانمیشدی؟ گؤره‌سن هارادادیر یوسف وزیرین سؤن مکانی - مزار ائوی؟

سؤاللار چؤخ، جوابلار ایسه هله ده مبهم، بیلینمز...

و چؤخ گوْمان کی، هئچ زمان دا بیلینمه‌یه‌جک.

یوسف وزیر هئچ واخت جنوبی آذربایجاندا اؤلمامیشدی. اثرلرینده ده ایندی حاقّیندا تئز-تئز صحبت آچدیغیمیز «جنوب مؤضوعسو»نا دئمک اؤلار کی، تصادف اؤلونمور. آنجاق آرازین بو تاییندا، قاراباغدا دوْنیایا گؤز آچان گله‌جک یازیچی آرازین اؤ تاییندی، وطنین بؤلوْنمزلیگی فیکرینی هله اوشاق یاشلاریندان درک ائتمیشدی. آجلیق ایللرینده جنوبی آذربایجانین چمن‌زمین کندیندن شوشایا پناه گتیرمیش و عائله‌لرینه سیغینمیش قاچقینلارلا انسیّت، دؤستلوق سوْنرالار یازیچی‌نین چمن‌زمینلی ادبی تخلّصوْنوْ گؤتوْرمه‌سی ایله نتیجه‌لنمیشدی. اؤ، تام اینام و صمیمیّت‌له اؤزوْنوْ هئچ واخت گؤرمه‌دیگی، لاکین همیشه دؤغما بیلدیگی تؤرپاغین اؤلادی سایمیشدی. جنوب حاقّیندا[1] هئچ نه یازمایان، آرازا هئچ واخت ناله-نفرین یاغدیرمایان و گؤز یاشلاری آخیتمایان یوسف وزیر اؤز شخصیّتینده، صنعتکار-آذربایجانلی طالعینده اؤ تایلا بو تایی بیرلشدیرمیشدی.

دئییرلر کی، یازیچیلیق پئشه دئییل، طالعدیر. بو معلوم فیکرین دؤغرولوغو ایله مباحثه ائتمک نیّتینده دئییلم. آنجاق بیر مسئله واردیر کی، همین طالعی انسانلار اؤزلری سئچیرلر. همیشه جمعیّتین چتین، بحرانلی آنلاریندا یازیچیلاردان، شاعرلردن حاقّ-حساب طلب ائدیلسه ده، سیاسیلرین بوراخدیغی سهولر اوْچوْن ضیالیلار محشر

1) اصلینده اؤ دؤرده بئله بؤلگوْ مؤجود دئییلدی. (و.ق.)

آیاغینا چکیلسه ده، خالقینی و انسانلیغی اوْرکدن سئون، اوْنا حقیقتی چاتدیرماق ایسته‌ین آداملار دیپلوماسی‌سیز-فیلانسیز، تام بیر صمیمیّت‌له قلمه ال آتیرلار، مسئولیّت یوْکوْنوْ اوْز چیگینلرینه گؤتوْروْرلر. یوسف وزیر ده بو یوْلو سئچدی. یازیچی طالعی‌نین چتین‌لیک و محرومیّت‌لرینه، قاراگروهچو قوّه‌لرین و اوْنا صداقتینی نمایش ائتدیرمگه فرصت آختاران بیر پارا ضیالیلارین مکرینه، تزاریسمین ملّی سیاستی‌نین ماهیّتینه یاخشی بلد اوْلان یوسف وزیر قارشیسینا نه کیمی چتین‌لیکلر چیخاجاغینی بیلسه ده اوْز یوْلو ایله گئتمگی قرارا آلمیشدی.

ایلک آددیملار شوشادا آتیلمیشدی. یازیچی‌نین اوْزوْنوْن خاطرلادیغینا گؤره اوْ زمانلار، یعنی کئچن عصرین سوْنلاریندا «شوشا ایالت شهرلری ایچریسینده ان مدنی‌لریندن ساییلیردی، رنآلنی مکتبی، اوْرتا قیز مکتبی، شهر مکتبی، تئاتری واردی.» آنجاق شهرین یئرلی اهالیسی -آذربایجان توْرکلری بو مدنیّتین بهره‌لریندن لازمی شکیلده فایدالانمیردیلار. رنآلنی مکتبین شاگردلری ایچریسینده آذربایجانلی اوشاقلارینی بارماقلا سایماق اوْلاردی. شهر اداره‌سینه عضو سئچیلن حاجی و کربلاییلار اجلاسلاردا موْرگوْله‌دیکلریندن شوشانین آذربایجانلیلار یاشایان حصّه‌سی‌نین آبادلیغینا فکر وئریلمیردی. شهرین ۱۷ مسلمان محلّه‌سی‌نین هر بیری اوْز حیاتی ایله یاشاییر، اوْز مسجدینه، اوْز چشمه‌سینه گئدیر و سانکی دوْنیادا باش وئرن دَییشیک‌لیکلری، مکرلی قوْنشولارین قوْرخونج عمللرینی گؤرموْردوْ.

دوْزدوْر، شوشا اوْز تضادلاری[1] ایله حیرت‌لندیرمگی ده باجاریردی. بورادا، درسلرین روسجا آپاریلدیغی، شاگردلرین مطلق اکثریّتینی ائرمنی و روسلارین تشکیل ائتدیگی رنآلنی مکتبده فرانسیز دیلینی پاریسدن تزه‌جه قاییتمیش آذربایجانلی -سوْنرالار گؤرکملی محرّر[2] و اجتماعی خادمی کیمی تانینان، اوْز خالقی‌نین و توْرکلوگوْن ملّی ماراقلاری‌نین آلوْولو مدافعه‌چیسی کیمی شهرت تاپان احمد بگ آغایئف (آغااوْغلو) دئییردی.

۱) اوْ.م.ء: پارادوْکسلاری (paradoks)   ۲) اوْ.م.ء: پوبلیسیست (publisist)

اوْندا احمد بگین ۲۷-۲۶ یاشی واردی. گنجلیگه مخصوص بیر احتراصلا باغریندان قوْپدوغو بو محیطی دَییشدیرمگه، یئنی‌لشدیرمگه چالیشیردی، شوشانین آذربایجانلیلار یاشایان حصّه‌سینده کتابخانا و قرائت‌خانا آچمیشدی. «فیرنگ احمد بگین» گؤروْندوْگوْ مجلسلرده ملّالار اسلام احکاملاریندان و شرق تاریخیندن دانیشماغا جسارت ائتمیردیلر. سرت طبیعتلی، بیر قدر عصبی و دلی-دوْلو احمدبگ، جاهل ملّالارلا، قودورغان بگلرله اوْزلشمکدن چکینمز، هر احتمالا قارشی تاپانچاسینی همیشه حاضر ساخلاردی. باشقا جوْر ده ممکن دئییلدی، هر کسله اوْز دیلی ایله دانیشماق لازم گلیردی. لاکین تک بیر نَفَرین ظلمت سلطنتینده نور یایاجاغینی، کوْکلوْ دَییشیک‌لیکلر ائده‌جگینی دوْشوْنمک ساده‌لوْحلوْک اوْلاردی.

دَییشیک‌لیگی زمانه اوْزوْ یاراتمیشدی. یوسف وزیرین خاطرلادیغی کیمی، عصرین «سوْنلاریندا ضیالیلارین نفوذو اوْلدوقجا آرتمیشدی، خارجده و روسیادا تحصیلینی بیتیریب گئری دوْنموْشلری بوْتوْن شهر زیارت ائدیردی. رنآلنی مکتبی بیتیرنلرین شرفینه ضیافت وئرمک ده عنعنه‌وی بیر شکیل آلمیشدی.»

دوْنیوی تحصیلین اهمیّتینی اوْزوْنوْن مسلمان احکاملارینا بیگانه‌لیگی، سربست‌لیگی، مناسبت‌لرده‌کی دئموْکراتیسمی ایله سئچیلن وزیروْفلار عائله‌سینده بیرینجیلر سیراسیندا حسّ ائتمیشدیلر. گله‌جک یازیچی‌نین عمیسی، گؤرکملی ژورنالیست و ناشر هاشم‌بگ وزیروْف شوشاداکی روس-آذربایجان مکتبینده درس دئییردی. ۱۹۰۴-جوْ ایلده اوْنون ترجمه ائتدیگی و باش روْلدا اوْینادیغی «اوْتئللو» پیئسی شوشا ساکنلرینه گؤستریلمیشدی. یالنیز هاشم‌بگ شهر اداره‌سینه عضو سئچیلندن سوْنرا یئرلی اهالی‌نین -آذربایجانلیلارین یاشادیقلاری محلّه‌لرین ده آبادلاشدیریلماسینا باشلانمیشدی. سوْنرالار آرالاریندا معیّن مباحثه‌لره (یوسف وزیر اوْزوْ اعتراف ائدیردی کی، عمیسی پاخیل و تندمزاج آدامدیر) باخمایاراق گنج یازیچی ایلک حکایه‌لرینی هاشم‌بگ وزیروْفون مسئول‌مدیر[1] اوْلدوغو «صدا» قزئتینده چاپ ائتدیرمیشدی.

۱) اوْ.م.ء: رئدا کتوْر (redaktor)

یوسفین بؤیوک قارداشی عبدالحسن رئآلنی مکتبده استعدادی و باجاریغی ایله سئچیلن شاگردلردن ایدی. عرب، فارس، تۆرک، روس دیللرینی مکمّل بیلیردی. آلمانجا و فرانسیزجا اؤیرنیر، شعرلر و پیئسلر یازیردی. عائله‌لری‌نین بۆتۆن معیشت چتین‌لیکلرینه باخمایاراق اؤ، شوشا شرایطی اۆچۆن اؤزۆنه مکمّل کتابخانا دۆزلتمیشدی. عبدالحسنی هم ده یوسفین ایلک معلّمی سایماق اؤلاردی. ۲۱ یاشیندا دۆنیادان کؤچن بو گنج کیچیک قارداشی‌نین عقلی و معنوی انکشافیندا بؤیوک رؤل اؤینامیشدی.

شبهه‌سیز، عائله‌نین یئنی‌لیگه، علمه، تحصیله ماراغیندا یوسف وزیرین آتاسی میربابا میرعبدالله اؤغلونون دا تأثیری آز اؤلمامیشدی. اؤ، یاخین شرقه سیاحت ائتمیشدی، تۆرک و فارس دیللرینی یاخشی بیلیردی. فارسجا آرا-سیرا شعر ده یازیردی. یوسف وزیر خاطرلاییر کی، «آتام ادبیّاتلا مشغول اؤلار و فردوسی ایله فضولی‌نی چوْخ سئوردی. ادبیّاتدان باشقا موسیقی‌یه ده ماراغی واردی. خواننده‌لره موغامات اؤیره‌درمیش. آتام چوْخ خوش‌صحبت، لطیفه‌چی و آزادلیق‌سئور بیر آدام ایدی.» اۆللر، میربابانین هله احتیاجین، سیخینتی‌نین نه اؤلدوغونو بیلمه‌دیگی واختلاردا اؤنون ائوی‌نین قاپیلاری همیشه قوْناقلارین اۆزۆنه آچیق ایدی. مشهور خواننده حاجی هۆسۆ دفعه‌لرله بو ائوده اؤلموشدو. بیر دفعه ایسه میربابا تانینمیش شاعره فاطما خانیم کمینه‌نی قوْناق دعوت ائتمیشدی. همین گئجه فاطما خانیملا گنج عبدالحسن آراسیندا ایران پادشاهلاری باره‌سینده مباحثه دۆشموشدو. آتاسی‌نین بؤیرۆنه قیسیلان یوسف، کیشی مجلسلرینده اؤزۆ آچیق اؤتوران بو یاراشیقلی قادینا تعجّب، اؤنونلا مباحثه ائله‌مکدن چکینمه‌ین قارداشینا ایسه غرور حسّی ایله باخیردی. عبدالحسنی شوشاداکی باشقا بیر شاعره - خان قیزی ناتوان دا یاخشی تانیردی...

گله‌جک یازیچی‌نین فوْلکلور سئوگیسی و طبیعتینده‌کی جسارت، باریشمازلیق حسّی اؤنا ارثاً آناسیندان کئچمیشدی. عائله‌ده اوشاقلارین هامیسی‌نین «ننه» آدلاندیردیغی بو گؤزل، ناموسلو آذربایجان قادینیندا غیرعادی ارادی قوّه و دؤزۆم وار ایدی: «آنام اؤلدوقجا گؤزل، رحم‌دل و عدالتلی بیر قادین ایدی، - دئیه یازیچی سوْنرالار خاطرلاییردی. - دینی - خالق عادت و آیینلری‌نین اجراسیندا گؤرۆردۆ. چوْخ جسور

ایدی. هر گئجه یاتمازدان اوّل بیر الینده لامپا، اؤ بیری الینده تاپانچا حَیَطی یوْخلار، سوْنرا قاپینی بَرکیدیب یاتاردی. قیشین اوزون گئجه‌لری آنامیزین اطرافینا توْپلاناراق دادلی ناغیللارینی، حکایه‌لرینی دینلردیک... ظلمه قارشی بسله‌دیگیم دۆشمن‌چیلیگی، شبهه‌سیز کی، آنامدان اؤیرندیم.»

عائله‌ده غوغاسیز، سؤزسۆز-سؤوسوز دا کئچمیردی. گله‌جک یازیچی‌نین آناسی عزیزه خانیم اریندن تخمیناً ایگیرمی بئش یاش کیچیک ایدی. بو غیربرابر نکاحا قلباً راضی اؤلماسا دا، طالعی ایله باریشیب اؤتورموشدو. اؤنون ناغیللارلا، داستانلارلا، بایاتیلارلا دؤلو اۆرگینده یقین بیر نیسکیل ده واردی - اؤزۆ کیمی جوان، یاراشیقلی قولاق یۆلداشی نیسکیلی. میربابا دؤرد بیر طرفده‌کی قوْنشولار کیمی آروادینی دؤیۆب اینجیتمیردی، لاکین بیر دام آلتیندا یاشایان بو قادین و کیشی داخلاً اوزاق ایدیلر، یاد ایدیلر. یقین کی، تکجه اؤلادلارینا بسله‌دیکلری محبّتده هر بیری اؤز داخلی دۆنیاسیندا آیریجا، تنها یاشایان ار-آرواد بیرلشیردیلر.

اوشاقلار ایسه بؤیۆیۆردۆلر. بؤیوک اؤغلو عبدالحسن کیمی یوسفین ده ایلک تحصیلی ایله میربابا اؤزۆ مشغول اؤلموشدو. «آتامین اؤزۆنه‌مخصوص بیر تدریس اصولو وار ایدی، - دئیه اؤ، سوْنرالار «حیاتیم» آدلی اوتوبیوقرافیک قیدلرینده یازیردی. - بیزیم اۆچۆن تۆرکجه‌دن «چَرَکه» و فارس دیلینه عائد بیر لغت یازمیشدی کی، بونلاری اؤخوداردی. منده درسه میل اؤلمایان زمانلار «گئت اؤینا» دئییردی و اؤیونداندؤیدوقدان سوْنرا هوسله اؤخوردوق.»

سوْنرالار بالاجا یوسفی شوشادا «کار خلفه» آدی ایله تانینان میرزه مهدی‌نین مکتبینه قوْیدولار. اؤغلونون آنا دیلینده آرتیق معیّن سواد آلدیغینی گؤرن میربابا اؤنون رئآلنی مکتبه داخل اؤلماسینی آرزولاییردی. یوسف اوّلجه «مالی‌بگلی»ده‌کی کند مکتبینده، سوْنرالار شوشادا خصوصی دوره‌لرده[1] و روس-مسلمان مکتبینده تحصیلینی دوام ائتدیردی. نهایت، چوْخدان گؤزلَنیلن گۆن گلیب چاتدی. اؤ، امتحان وئریب رئآلنی

---

۱) «اؤ.م.»: کورسلاردا (kurs)

مکتبین بیرینجی حاضرلیق صِنِفه داخل اوْلدو، شاپکاسی‌نین گوْنـلوْگوْنـده زرله S.R.U[۱] حرفلری یازیلمیش شاگرد اونیفوْرمو گئیدی.

آتاسی اوْنا هفته‌ده بیر عبّاسی معاش آییرمیشدی. یاخشی اوْخویاجاغی تقدیرده بو مکافات داها دا آرتیریلاجاقدی. بؤیوْک قارداشی عبدالحسن کیمی یوسف ده بو پوللاری کتاب و ژورنـاللار آلمـاغا صـرف ائـدیردی. اوْنـدا رسّـاملیغا و ادبیّاتا بـؤیوْک هـوس یارانمیشدی. بوْش واختلاریندا یا نـه ایسـه چکیر، یـا دا یـازیردی. ۱۹۰۱-جی ایـلده عبدالحسن ائرکن یاشلاریندا وفات ائتدیکدن سوْنرا اوْنون کتاب قفسه‌سی‌نین[۲] آچارلاری یوسفه وئریلدی. بورادا نه‌لر یوْخ ایدی؟ بایروْن‌ون، پوشکین‌ین، لئرموْنتوْف‌ون جلدلری سلیقه ایله یـان-یـانا دوْزوْلموْشـدوْ. بـو کـتابلار ۱۵-۱۴ یـاشلی یـوسفین الیـندن یئره دوْشمزدی. بلکه ائله بونا گؤره ده آذربایجان ناغیللاری‌نین، بایاتیلاری‌نین آب-هواسی ایله نفس آلان، آذربایجانین قدیم شعر، موسیقی مرکزلریندن بیرینده دوْنیایا گؤز آچان و بؤیوْیَن یوسف وزیر بیر شاعر کیمی روسجا «دیل آچدی»، ایلک شعرلرینی روس دیلینده یازدی.

نه‌دن دانیشیردی همین شعرلر؟ اوْنلار بوْتوْن بدیعی قصورلارینا، مأیوس[۳] و بدبین احوالِ روحیّه‌لرینه باخمایاراق روْمانتیک طبیعتلی، آرتیق حیاتین ایـلک چـتین‌لیکلرینی دادمیش، هله آیدین مقصدی، مرام‌نامه‌سی اوْلمایان، لاکین دوْیـماغا و یـاشاماغا تَـلَسن یئنی‌یئتمه‌نین قلبینده‌کی فیرتینالاردان، تلاطملردن سوْز آچیردی:

قوْی منی سئومه‌سینلر،
منیم بونا احتیاجیم یوْخدور.
خیرخواه گوْلوْشلری ایله منیم اوْرگیمی اوْخشاماسینلار
منیم بونا احتیاجیم یوْخدور.
قوْی اوْ اینجه دوْداقلاردان مهربان سؤزلر آخماسین،
منیم بونا احتیاجیم یوْخدور.

---

1) Шушинское реальное училище (شوشا رئالنی مکتبی)
۲) داوْ.م.د: اشکافی‌نین (şkaf)
۳) داوْ.م.د: منلانخولیک (melanxolik)

قوْی منه خوْر باخسینلار و لاغا قوْیسونلار،
منیم بونا احتیاجیم یوْخدور.[۱]

بو رئالنی مکتبین ایکینجی صِنِفده اوْخویان یئنی‌یئتمه‌نین عصیانی، اعتراضی ایدی. اطرافینداکی عدالت‌سیزلیک‌لری گوْرن، دوْغما توْرپاغیندا حاقّی تاپدانان، دوْشوْندوْکلرینی دئمگه بیر هم‌درد، هم‌صحبت تاپمایان یوسف یگانه نجات یـوْلونو اوْزوْنوْ بـو عـالمدن تجرید ائتمکده آراییردی. همین بدبین‌لیک دوْروْنوْن محصولو اوْلان باشقا بیر شـعرینده ایسه او، روْمانتیک شـعرین قـهرمانلاری کـیمی سـاکتلیگی، آرامـی گـئرچک دوْنـیادان اوزاقلاشماقدا، اوْلوْموْن گتیردیگی سکوتا و ابدیّته قوْووشماقدا گوْروْردوْ:

اوْرایا! اوْرایا! اوْ حسّ اوْلونمایان، گوْزه گوْروْنمه‌ین کائناتا!
اوْرایا، یئرآلتی دوْنیایا!
اوْرایا، هانسی کی، اوْرادا ابدی آزادلیق حکم سوْروْر،
اوْرایا، انسانلاردان اوزاقلیغا!
اوْرایا، ابدی اونودولمایا،
هارایا کی، اوْرادا آزادلیق و گئنیش‌لیک وار...[۲]

---

۱) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)

"Пускай меня не любят,
я не нуждаюсь.
И доброю улыбкою не оживят мое сердце,
я не нуждаюсь.
Пускай нежные слова не льются из прелестных уст,
я не нуждаюсь.
Пускай презрением и насмешкой осыпают меня,
я не нуждаюсь."

۲) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)

"Туда! Туда! В неведомую даль!
Туда! В подземное царство!
Туда, где господствует вечная свобода,
Туда, подальше от людей!
Туда, в царство забвения,
Где так просторно и свободно..."

بو بدبین‌لیک، تَرکِ دونیالیق مضمونلاری‌نین[1] اصل سببینی یازیچی‌نین اوتوبیوقرافیک چالارلارلا زنگین اولان «بیر جوانین دفتری» آدلی خاطره‌–ناغیلیندان[2] گتیردیگیمیز آشاغیداکی سطرلر آیدینلاشدیریر: «ایندی یئنه خارابا شهریمیزه قاییداجاغام. یئنه سوزبازلیق، قابالیق، جهالت، یئنه پالچیق، دارلیق، عفونت. یئنه شرق، یئنه اسلام اولکه‌سی... قاچمالی، گنیش‌لیگه چیخمالی. یاشامالی و یاشاتمالی. حیاتین هر دقیقه‌سینی دویمالی، آنلامالی...»

لاکین هارادا، نئجه، کیملرله؟

بئله یوکسک آماللارلا یاشایان بیر گنجین اورگی، طبیعیدیر کی، نه قدر چوخ سئوسه ده، چوخ باغلانسا دا، شوشایا سیغیشیب قالا بیلمزدی. او، پروزالانماق، اوجالماق ایسته‌ییردی، آنجاق چتین‌لیکلر قارشیسیندا تنهالیغینی، گوجسوزلوگونو باشا دوشدوکده طبیعی اولاراق «آزادلیغین حکم سوردوگو ابدیّت دونیاسینا قوووشماغی» هر شئیدن اوستون توتوردو.

ایلک قلم تجربه‌لرینی رئآلنی مکتبده‌کی ادبیّات معلّمی کلئمیته[3] گوسترن یوسف نه‌دنسه اوندان شاعرلری دئییل، چئخوفو اوخوماق توصیه‌سی آلدی: «۱۹۰۴–جو ایلده چئخوفون اثرلری ایله ایلک دفعه تانیش اولدوم و چوخ سئودیم. بالاخره چئخوفو تکرار اوخودوقدا بو بؤیوک ادیبین حکایه‌لری‌نین بوراخدیغی تأثیری حیرتله دویدوم.» هر حالدا ادبیّات معلّمی‌نین اوزاق‌گورن‌لیگینه سوز اولا بیلمزدی. شاگردی‌نین سمالاردا جولان ائدن خیالینی یئره ائندیرمک، اونو گئرچک حیاتین اصل منظره‌لری ایله قارشیلاشدیرماق اوچون کلئمیت چئخوفو اوخوماغی مصلحت بیلمیشدی. یقین کی، باشقا کلاسیکلر کیمی چئخوفو دا بؤیوک وورغونلوقلا اوخویان گنج یوسف وزیر باشا دوشموشدو کی، دهشتلی آداملار تکجه شوشادا دئییللر، اونلار هر یئرده موجوددورلار و خلاص یولو بو دونیادان قاچماقدا دئییل، بئله‌لرینه قارشی مبارزه‌ده‌دیر.

---

۱) «او.م.»: موتیولری‌نین (motiv)
۲) «او.م.»: مئموآر–پووئستیندن (memuar-povest)
3) Klemit

یازیچی‌نین بیر نئچه ایل سونرا «۱۹۰۵–جی ایل» حکایه‌سینده اوستالیقلا بدیعی‌لشدیردیگی «آسیانین اویانماسی» دورانی[1] گلیب چاتمیشدی. ۱۹۰۵–جی ایل آذربایجانلیلار اوچون تکجه داشناکلارین تورَتدیگی ملّی قیرغینلا سجیّه‌وی اولمامیشدی. بیرینجی روس انقلابی‌نین شمالدا گورلایان عکس–صداسی بورالارا دا گلیب چاتمیشدی. بیر گون، آتاسی‌نین وفاتیندان سونرا یاتالاق خسته‌لیگیندن یورغان–دوشَگه دوشن یوسفی یوخلوماغا گلمیش عمیسی هاشم‌بگ اونا «ملّا نصرالدیّن» ژورنالینی گوسترمیش، «قارا، توکلو اللری ایله ژورنالی وَرَقله‌یه‌رک باشدان–آیاغا کیمی اوخوموشدو.» ۱۹۰۵–جی ایلین شعورلاردا دوغوردوغو اویانیشین تأثیری ایله او، عمیسی اوغلو، سونرالار ۲۶ باکی کومیسارلاری‌نین[2] سیراسیندا یئر آلان و اونلارلا بیرلیکده «آغجاقوم» چوللونده گولله‌لَنن میرحسن وزیروفلا اَل–اَله وئریب رئآلنی مکتبده «فوکوسنیک» آدلی ال‌یازما ژورنالی چیخارمیش، مکتب شاگردلری‌نین رهبرلیگه قارشی اعتصابیندا اشتراک ائتمیشدی. شوشا بگلری یوسفله میرحسنی چاغیریب باشلارینا عاغیل قویماغا، بو جور ایشلره قوشولماماغا چالیشمیشدیلارسا دا، اونلارین «نصیحتی» ثمره‌سیز قالمیشدی. یوسف وزیرین یوخاریداکی بدبین، مأیوس[3] شعرلریندن یئرله–گوی قدر فرقلَنن ایلک حیاتی، رئآلیست حکایه‌لری بلاواسطه بوتوو بیر دورانا عوض اولان، ملّی شعورون قیسا مدّت عرضینده فورملاشماسینا و انکشافینا تکان وئرن بیرینجی روس انقلابی‌نین تأثیری آلتیندا میدانا گلمیشدی.

۱۹۰۸–جی ایلده یوسف وزیر نهایت کی، عائله قایغیلاری، خسته‌لیکلر، ائرمنی–مسلمان دعواسی و.س. نتیجه‌سینده دفعه‌لرله یاریمچیق بوراخدیغی اورتا تحصیلینی باشا وورا بیلدی. رئآلنی مکتبین سونونجو صِنفینی او، باکیدا تماملامیشدی. بورادا تئز–تئز «اسلامیّه» مهمان‌خاناسیندا توپلاشان قاباقجیل آذربایجان ضیالیلاری‌نین،

---

۱) «او.م.»: ائپوخاسی (epoxa)
۲) ۱۹۱۷–جی ایلده کومونیستلر روسیادا غلبه چالدیقلاری زمان، باکیدا ۲۶ نفر کومیسار حاکمیّتی اله آلدی. همین ۲۶ نفر، ۱۹۱۸–جی ایلین سئپتامبریندا مساواتچیلارین گلیشی ایله آذربایجاندان قاچیب، تورکمنیستانین آقجاقوم چوللونده تزارین طرفدارلاری طرفیندن گولله‌لَنه‌رک اولدورولدولر. (ک)
۳) «او.م.»: مئلانخولیک (melanxolik)

مطبوعات خادملری‌نین بیر چوْخو ایله تانیش اوْلموش، حکایه ژانریندا ایلک قلم تجربه‌سی سایبلان «شاق‌قوْلونون خیر ایشی»نی آتاسی‌نین کوْهنه دوْستو عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردیئفه اوْخوموشدو. حکایه یازیچی-دراماتورقون چوْخ خوْشونا گلمیشدی و عبدالرّحیم‌بگ اوْنو «ملّا نصرالدّین»ده چاپ ائتدیرمک اوْچوْن اوْزوْ ایله گوْتوْرموْشدوْ. ائله همین ایل یوسف وزیر ژورنالا ایلک کاریکاتورو دا گوْندرمیشدی...

یازماق ایسته‌ییردی. موْضوع دا، تیپلر ده اوْرگین ایسته‌ین قدر ایدی. هم ده اوْنلاری آراماق، تاپماق اوْچوْن چوْخ اوزاغا گتمگه احتیاج یوْخدو. ائله تکجه اوْز محلّه‌لری‌نین حیاتینی یازسایدی، نئچه-نئچه حکایه‌یه، ناغیلا[1] بس ائلَردی. لاکین یوسف ایلک نوْبه‌ده عالی تحصیل دالینجا گتمه‌لی ایدی. قارداشی عبدالحسن‌ین یاریمچیق آرزولارینی سوْنا چاتدیرمالی، آتاسی‌نین ایستگینی یئرینه یئتیرمه‌لی ایدی. مکمّل تحصیل آلمادان خالق اوْچوْن گرَکلی آدام اوْلماق ممکن دئییلدی - گنج آرتیق بوْتوْن کسکین‌لیگی ایله میدانا چیخان بو حقیقتی باشا دوْشموْشدوْ. رئاَلنی مکتبی قورتاردیقدان بیر ایل سوْنرا پئتئربورقا گئدن یوسف وزیر مُلکی انشانات مهندسلری اینستیتوسونا داخل اوْلماق ایسته‌ییردی. آنجاق ادبیّاتا، رسّاملیغا هوس هله شوشادا ایکن هندسه‌نی، ریاضیّاتی، عمومیّتله، تَمَل علملری آرخا پلانا سیخیشدیرمیشدی. ایندی ایسه بو فن‌لرسیز کئچینمک ممکن دئییلدی. اوْدور کی، یوسف وزیر فیکرینی دَییشدی، اونیوئرسیته‌لرین بیرینه داخل اوْلماغی قرارا آلدی. لاکین رئاَلنی مکتبی بیتیرنلری اونیوئرسیته‌لره قبول ائتمیردیلر. بونون اوْچوْن اوْرتا مکتب[2] تحصیلی طلب اوْلونوردو. همین دوْرکوْ آذربایجان شرایطینده ایسه روس مکتبینه گئدنلرین چوْخو اوْرتا مکتبلردن اوْددان قوْرخان کیمی قوْرخوردولار. قدیم دیللرین عهده‌سیندن گلمک هر آدامین ایشی دئییلدی. آرتیق دفعه‌لرله بَرکه-بوْشا دوْشن، حیاتین مختلف چتین‌لیکلری ایله اوْزلَشن یوسف وزیر بئله مانعه قارشیسیندا گئری‌له‌یه بیلمزدی. بیر ایل حاضرلاشدیقدان سوْنرا او، ۱۹۱۰-جو ایلده داشکند اوْرتا مکتبینده بوراخیلیش امتحانلارینی اوغورلا وئردی، ائله همین ایل ده کیئف اونیوئرسیته‌سی‌نین

---

۱) «اوْ.م.»: پوْوئسته (povest)   ۲) «اوْ.م.»: گیمنازیا (gimnaziya)

حقوق فاکوْلته‌سینه داخل اوْلدو.

اونیوئرسیته‌ده اوْخودوغو ایللر یوسف وزیرین هم بدیعی، هم ده اجتماعی فعالیّتی‌نین ان جوْشغون دوْروْدوْر. تکجه ۱۹۱۳-۱۹۱۱-جوْ ایللرده «صدا» و «اوْروجوْف قارداشلاری‌نین الکتریک مطبعه‌سینده» اوْنون یئددی کتابچاسی چاپدان چیخمیشدی. «صدا» قزئتینده «معیشتیمیزدن بیر شکیل» عمومی باشلیغی آلتیندا چوْخلو حکایه‌سی درج اوْلونموشدو. شوشادان، آذربایجاندان مین کیلومترلرله اوزاقدا، کیئف‌ده‌کی بالاجا، کاسب طلبه اوْتاغیندا یازیلان بو حکایه‌لرده آذربایجان معیشتی، عائله مسئله‌لری، قادینا مناسبت و.س. ائله دقیق، یادداقالان و عینی زماندا اوْرک پارچالایان تفرّعاتلارلا تصویر اوْلونموشدو کی، یازیچی‌نین مشاهده قابلیّتینه و عمومی‌لشدیرمه استعدادینا حیران قالماماق غیرممکندوْر.

«سرحد مسئله‌سی»... بو حکایه‌نیٖ اوْخویاندا بلکه ده اوّلجه فرقینه وارمادان گوْلمک اوْلار. لاکین بیر آن کئچمه‌میش آدامیٖ ائله کدر بوْروْیوْر کی... اوْز کئچمیشینه، اوْز بابالاری‌نین، ننه‌لری‌نین حیاتینا داریلیرسان، آجیییرسان و حکایه‌ده‌کی تیپلره آزاجیق دَییشیک‌لیکلرله بو گوْنکوْ کندلریمیزده، اوْبالاریمیزدا تصادف ائدیلدیگی یادینا دوْشنده ایسه بو تأسّف حسّی بیره بئش آرتیر. «بوْرجلو»، «توْی»، «حرّاج»، «مَشَدی و کربلایی»، «عزیز»، «حکیم»، «حاجی»، «یئنی فارس»، «زینال بگ»، «قیز مکتبینده»، «دَلی» و.س. کیمی «ملّی معیشت لوْحه‌لرینی» ده آرادان یئتمیش ایلدن آرتیق بیر واخت کئچمه‌سینه باخمایاراق هیجانسیز، سوْیوق‌قانلی اوْخوماق ممکن دئییلدیر. بو حکایه‌لرین هامیسی اوْز خالقی‌نین مسکین گذرانی، گئری‌لیگی اوْچوْن حقیقی اضطراب چکن، سانکی بوْتوْن بونلار اوْچوْن اوْزوْنوْ گوْناهکار، مسئول سایان بیر یازیچی‌نین، وجدانلی بیر قلم صاحبی‌نین اوْرک فریادلاری ایدی.

یاخود ۱۹۰۹-جو ایلده پئتئربورقدا یازیلان «جنّتین قبضی» حکایه‌سینی گوْتوْرَک. اوْزوْنوْن بیر چوْخ جهتلری ایله اوستا زینالی خاطرلادان اوستا آغابالایا موْلّف تکجه گوْلوْردوْموْ؟ بیر ده اوْرکدن قارا قانلار آخدیغی مقامدا گوْلمک ممکن ایدیمی؟ خالقی گوْلدوْره-گوْلدوْره اوْز وضعیّتیندن حدّت‌لندیرمک، نفرت‌لندیرمک - صابر، میرزه جلیل،

عُزیربگ کیمی یوسف وزیر ده اوْز طنز تیپلرینی آمانسیزجاسینا افشا ائدنده ایلک نؤبه‌ده بو نجیب و وطن‌پرور مقصدی ایزله‌ییردی. اوْ دا اوْز قلم و عقیده یوْلداشلاری کیمی گوْز یاشلاری ایچَریسنده گوْلوْردوْ.

یئنه کیئف محصولو اوْلان «دین‌آیری قارداشلار» حکایه‌سینده یازیچی یاخیندان مشاهده ائتدیگی ۱۹۰۵–جی ایل شوشا حادثه‌لرینه قاییدیر، «جوان»، «درس»، «یئنی بیر عالَم»، «درویش مسئله‌سی» و باشقا اثرلرینده ایسه انقلابدان اوّل عالی تحصیل آردینجا روسیانین مختلف شهرلرینه گئدن آذربایجانلی گنجلرین قارشیلاشدیقلاری محرومیّت و چتین‌لیکلری، اوْنلاری ماراقلاندیران معنوی و سیاسی پروْبلئملری اوْن پلانا چکیردی.

بو دوْرده یوسف وزیر آذربایجان قادینلاری‌نین آزادلیغا چیخاریلماسی یوْللاری اوْزرینده خصوصیله جدّی دوْشوْنوْردوْ. ادیبین «دردلی زلیخا»، «یوخو»، «مرثیه‌خوان»، «قماربازین آروادی»، «دوْرنیسه و کربلایی ایواز»، «دوْققوز آی کئچمیش» و باشقا حکایه‌لرینده ۲۰–جی عصرین اوّللرینده ملّی انکشافین ان مهم شرطلریندن بیری کیمی ایرَلی سوْروْلن آزاد فکرلی‌لیک[۱] مسئله‌سی‌نین تأخیره‌سالینمازلیغی، ملّتین گله‌جک طالعی اوْچوْن اهمیّتی حیاتی ائپیزوْدلارلا* گوْستریلیردی. اوْز قادینینا کوْله مناسبتی بسله‌ین خالق ایرَلی‌له‌یه بیلمز، آنالارین تربیه‌سی ایله مشغول اوْلمادان سوادلی، ضیالی اوْلادلار یئتیشه‌جگینی گوْزله‌مک ساده‌لوْحلوْقدوْر – یوسف وزیرین همین حکایه‌لرینده اوْز عکسینی تاپان اساس ایده‌نی بو جوْر عمومی‌لشدیرمک اوْلاردی.

کیئف‌ده‌کی طلبه‌لیک ایللرینده قادین آزادلیغی مسئله‌سینی تکجه یازیچی کیمی دئییل، هم ده حقوق‌شناس–سوسیولوْق* کیمی دریندن اوْیرَنن یوسف وزیر «آروادلاریمیزین حالی»، «آنا و آنالیق» آدلی کتابچالاریندا اوْ زمان قاباقجیل ضیالی‌لاریمیزین اکثریّتینی بو پروْبلئمه داها گئنیش علمی زمینه‌ده نظر سالماغا چاغیراراق قادین آسیلی‌لیغی‌نین خالقا ووردوغو معنوی–پسیکولوژیک و اجتماعی–اقتصادی ضرری احتراصلی علمی–اجتماعی[۲] دیلله تصویر ائدیردی.

۱) داوْ.م.ء: ائمانسیپاسیا (emansipasiya) ۲) داوْ.م.ء: پوبلیسیست (publisist)

یازیچی‌نین اساساً قادین آزادلیغیندان بحث ائدن حکایه‌لری‌نین توْپلاندیغی «قانلی گوْز یاشلاری» کتابینی اوْخویان نریمان نریمانوْف یازیردی کی، «ظنّیمجه «اقبال» کیمی بیر قزئتده علمسیز، یالانچی پهلوانلارین مین مقاله‌لریندن اوْچ–دوْرد «قانلی گوْز یاشلاری» کیمی کتابچالارین میدانا گلمه‌سی افضلدیر.»

ایلک حکایه‌لریندن باشلایاراق یوسف وزیرین یارادیجیلیغینی دقّتله ایزله‌ین فریدون بگ کوْچرلی‌نین دقّتینی ایسه گنج یازیچی‌نین حکایه‌لرینده حیاتی نکته‌لرین بوْللوغو و اوْنلارین صنعتکارلیق خصوصیت‌لری داها چوْخ جلب ائدیردی. ۱۹۱۲–جی ایلین آخرلاریندا اوْ، قوْری‌دن کیئفه، یوسف وزیره گوْندردیگی مکتوبلارین بیرینده یازیردی کی، «حکایه‌لرینیز آرتیق درجه‌ده خوْشوما گلدی و ایکینجی دفعه اوْلاراق اوْنلاری شاگردلریمه اوْخودوم و آثارِ قلمیّه‌نیزله اوْنلاری تانیش ائله‌دیم. جمله‌سی تحسین ائتدیلر. سیزین حکایه‌لرینیزین یاخشیلیغی و خوْشا گلمک‌لیگی اوْندادیر کی، اوْنلار معیشتدن گوْتوروْلوْبدوْر، ادیبانه تحریر اوْلونوبدور. و بیر ده اوْنلارین یاخشیلیغینا سبب آسان و ساده بیر دیل ایله یازیلماغیدیر. سیزین گله‌جکده مقتدر بیر یازیچی اوْلاجاغینیزا شبهه‌م یوْخدور.» فریدون بگ «میمونلارین عددی گوْنوْ–گوْندن چوْخالماقدادیر» – دئینده آنا دیلیمیزی کوْرلایانلار علیهینه مبارزه بایراغی قالدیراندا دا ایلک نؤبه‌ده «ملّا نصرالدّین»ین و یوسف وزیر کیمی قاباقجیل یازیچیلارین متّفق‌لیگینه آرخالانیردی.

آنا دیلی‌نین علمی–ادبی حیاتدا یئرینی، موْقعینی قوْروماق مقصدی ایله محض یوسف وزیرین تشبّثوْ اساسیندا کیئف‌ده تحصیل آلان آذربایجانلی طلبه‌لر اوْچوْن آنا دیلی دوره‌سی[۱] آچیلمیشدی، طلبه‌لرین یاراتدیقلاری نشریّات هیئتی ایسه آذربایجان دیلینده کتابلار بوراخیردی. نشریّات «آذربایجان توْرکلری‌نین تاریخینی» یازماغین دوْروْن مهم طلبلریندن بیری اوْلدوغونو و بئله بیر کتابین ملّی شعورا بؤیوْک تأثیرینی باشا دوْشه‌رک همین اثری حاضرلاییب اوْرتایا قوْیماق اوْچوْن «اربابِ قلمله» مراجعت ائتمیشدی.

۱) داوْ.م.ء: کورسو (kurs)

«اربابِ قلملرین» سوسدوغونو گؤرن یوسف وزیر بو آغیر یؤکۆن آلتینا دا تک گیرمه‌لی اؤلموشدو: «۱۹۱۷–جی ایلدن باشلایاراق کیچیک آددیملار استثنا ائدیلیرسه، ادبی حیاتیم دایانیر. تاریخ و ادبیّات تاریخی مسئله‌سی منی جلب ائتمگه باشلاییر. عیسی‌دان اوّل گلن مؤلّفلرین مطالعه‌سی، آذربایجان و ایران تاریخی، ادبیّاتا دائر مطبوع و غیرمطبوع اثرلرین تدقیقی ان ضروری مسئله‌لردن بیری ایدی. بو بؤیوک بیر احتیاج ایدی. بونو دفع ائتمه‌مک اؤلمازدی.» اؤیانیش مرحله‌سینده خالق اوّچۆن دقیق[1] تاریخی آراشدیرمالارین بدیعی اثرلردن داها گرَکلی و واجب اؤلدوغونو آیدین باشا دوّشن یوسف وزیر بیله‌رک‌دن ادبی فعالیّتینه فاصله وئریر، قوّه و انرژیسینی باشقا ساحه‌لره یؤنَلدیردی...

۱۹۱۵–جی ایلده اونیورسیته‌نی بیتیردیکدن سؤنرا یوسف وزیر ساراتوف‌دا[2] محکمه اداره‌سینده[3] و شهر اداره‌سینده چالیشیر. روسیادا وطنداش محاربه‌سی باشلاناندان سؤنرا اؤ، تئز–تئز یاشاییش یئرینی دَییشمه‌لی اؤلور، رؤوونو[4] و بوقاچ شهرلرینده مُلکی ایشلره باخان اداره‌لرده مأمورلوق ائدیر، سیمفئراپول‌دا[5] حقوق مدیرلیگینده وکیل–مصلحتچی ایشله‌ییر.

آذربایجاندان اوزاقلاردا یاشاسا دا اؤ، وطنله علاقه‌لرینی اوّزمه‌میشدی. واختی‌نین چؤخونو کتابخانالاردا کئچیریر، آذربایجان و قدیم شرق تاریخی ایله جدّی مشغول اؤلوردو. ساراتوف‌دان «آچیق سؤز» قزئتی تحریریه‌سینه گؤندردیگی «بیزه جدّی مطبوعات چؤخدان لازم ایدی» مقاله‌سینده یوسف وزیر انقلابدان اوّلکی آذربایجان مطبوعاتی‌نین مرکّب، ضدیّتلی وضعیّتینی ایشین ایچینده اؤلان هر هانسی بیر یئرلی محرّردن[6]، یاخود محرّردن داها آیدین و عینی[7] شکیلده شرح ائدیردی. یئنه بو دؤروّن محصولو اؤلان «یاخین تاریخدن: ایلمینسکی و مسلکی»، «لیتوا تاتارلاری‌نین تاریخی» کیمی اثرلری یازیچی‌نین توّرک دوّنیاسی‌نین تاریخی ایله باغلی داها جدّی آراشدیرمالار

۱) «اؤ.م.»: کؤنکرئت (konkret)

2) Saratov

۳) «اؤ.م.»: پالاتاسیندا (palata)

4) Rovno

5) Simferapol

۶) «اؤ.م.»: پوبلیسیستدن (publisist)

۷) «اؤ.م.»: اؤبیئکتیو (obyektiv)

آپارماق نیّتینده اؤلدوغونو گؤستریر.

آز قالا اؤن ایللیک آیریلیقدان سؤنرا ۱۹۱۹–جو ایلین اوّللرینده ایستانبول یؤلو ایله وطنه دؤنن یوسف وزیر بیر آیدان سؤنرا یئنیدن توّرکیه پایتختینه قاییتمالی اؤلدو. آنجاق بو دفعه داها جدّی مأموریت ایله: یئنیجه تشکّل تاپمیش آذربایجان جمهوریّتی‌نین توّرکیه‌ده‌کی سفیری کیمی. مساوات حزبی‌نین نفوذلو لیدئرلریندن اؤلان شفیع‌بگ رستم‌بگلی کیئف اونیورسیته‌سی‌نین حقوق فاکوّلته‌سینده یوسف وزیرله بیرلیکده اؤخوموشدو، اؤنون استعدادینا، تشکیلات‌چیلیق قابلیّتینه، وطن سئوگیسینه یاخشی بلد ایدی. گنج جمهوریّتین دیگر لیدئرلری ده یوسف وزیری تانییردیلار. یوخاریدا دا قید ائتدیگیم کیمی اؤ، محمّدامین رسولزاده‌نین مدیریتی[1] ایله چیخان «آچیق سؤز» قزئتی‌نین مؤلّفلریندن بیری ایدی. بئله‌جه، یئنی قورولموش حکومتین تکلیفی ایله یوسف وزیر چمن‌زمینلی اؤزو اوّچۆن تمامیله یئنی اؤلان بیر ساحه‌ده فعالیّته باشلادی. عثمانلی ایمپئراتورلوغوندان توّرکیه جمهوریّتینه چئوریلمکده اؤلان قارداش اؤلکه‌ده آذربایجانین سفیری اؤلدو...

یوسف وزیرین سفیر کیمی نئجه فعالیّت گؤستردیگی حاقّیندا الیمیزده هئچ بیر سند یؤخدور. امّا اؤنون فعالیّتی‌نین عینی درجه‌ده هم آذربایجانین، هم ده توّرکیه‌نین خیرینه اؤلماسی هئچ بیر شبهه دؤغورمامالیدیر. دؤغرودور، سؤنرالار بو قیسا مدّتلی دیپلوماتیک خدمتی ایله علاقه‌دار یوسف وزیر جدّی اتّهاملارلا اوّزلشمه‌لی اؤلاجاقدی.

یوسف وزیر مساوات لیدئرلری‌نین آرزولادیغی سیاستچی اؤلمادی.

۱۹۱۹–جو ایلده ایستانبولا گلن گنج و انرژیلی سفیر واختینی دیپلوماتیک قبوللاردان، رسمی ضیافتلردن داها چؤخ کتابخانالاردا کئچیریردی. رسمی دؤلت خدمتی اؤنو یارادیجیلیق ایشلریندن آییرمامیشدی. ادبیّات آدامی اؤلدوغونو بیر آن دا اونوتمایان یوسف وزیر ۱۹۲۰–جی ایلده ایستانبولدا «آذربایجان ادبیّاتینا بیر نظر» آدلی کتابینی چاپ ائتدیرمیشدی. فولکلور نظریّه‌چیسی و ادبیّات‌شناس یوسف وزیر بو کتابدا یالنیز

۱) «اؤ.م.»: رئدا کتؤرلوغو (redaktor)

آذربایجان ادبیّاتی‌نین مختصر تاریخینی ونرمه‌میش، هم ده اوْزوْنوْن ادبیّات تاریخی تصوّراتینی اساسلاندیرمیشدی. شبهه‌سیز، بو تصوّرات معیّن سهولردن، ضدیّتلردن ده خالی دئییلدی. همین کتابین دَیَرینی آرتیران اساس جهت بوندا ایدی کی، یوسف وزیر آذربایجانین تمثیلچیسی اوْلدوغونو اونوتمامیش، دوْغما ادبیّاتیمیزین اؤیرَنیلمه‌سی، تبلیغی ساحه‌سینده اوْز قوّه و امکانلاری داخلینده اوْلان گرَکلی بیر آددیم آتمیشدی. سوْنرالار پاریسده محرومیّتلرله دوْلو مهاجر حیاتی کئچیرن یازیچی‌نین بو کتابی فرانسیز دیلینده ده نشر ائتدیرمه‌سی اوْنون هر شئیدن اوّل بیر وطن‌پرور ضیالی کیمی اوْز خالقی‌نین تاریخینی، ادبیّاتینی اوْرکدن سئودیگینی، همیشه اوْنون ائلچیسی، سفیری اوْلاراق قالدیغینی گؤستریردی.

یئری گلمیشکن، کیچیک بیر حاشیه. ائرمنی توْرکوْلوقو کوْنداکچیان اوْزوْنوْن «ایکینجی دوْنیا محاربه‌سی ایللرینده توْرکیه‌نین داخلی سیاستی» (ایروان، ۱۹۷۹) آدلی رساله‌سی‌نین[1] «پان‌توْرکیست حرکات» فصلینده پان‌توْرکیسم تبلیغاتیندان و بو روحدا یازیلمیش اثرلردن دانیشارکن یوسف وزیرین «آذربایجان ادبیّاتینا بیر نظر» کتابی‌نین دا آدینی چکیر. باخ بورادا چوْخ یئرینه دوْشن بیر آذربایجان آتالار سؤزوْنوْ خاطرلاماماق غیرممکندوْر: «بیلمیر قازاندا بیشن نه‌دیر، دئییر: منه ده بیر چوْمچه وئر.» موْلّفین چوْخ گوْمان کی، بیرجه سطرینی بئله اوْخومادیغی ادبیّات تاریخینه دائر تدقیقاتی «پان‌توْرکیست تبلیغات» حساب ائتمه‌سی ان آزی تعجّب دوْغورور. گؤروْنوْر، اوْنو آذربایجانلی موْلّفین اثری‌نین ایستانبولدا چاپ ائدیلمه‌سی چاشدیرمیش، تکجه ائله بونا گؤره کتابین یازارینا پان‌توْرکیست دامغاسی وورماغا تَلَسمیشدی.

۱۹۲۰–جی ایلین آوریلینده آذربایجان جمهوریّتی سقوط ائتدی. یوسف وزیر بو خبری آلان کیمی توْرکیه خارجی ایشلر ناظرلیگینه گئدیب استعفا وئردیگینی بیلدیردی. ایستانبولدان باکی‌یا دا قاییتماق اوْلاردی. سابق سفیر ده ائله بو نیّتده ایدی. بو مقصدله توْرکیه‌ده‌کی شوروی نماینده‌لیگی‌نین مسئول ایشچیسی بهبود جوانشیره ده مراجعت

۱) «اوْ.م.»: موْنوْقرافیاسی‌نین (monoqrafiya)

ائتمیشدی. اصلاً شوشادان اوْلان بهبودو دوْروْن ضیالیلاری یاخشی تانییردیلار. آلمانیادا فرئیبئرق داغ–معدن آکادمیسینی بیتیرَن بو جوان مهندس باکی‌نین نفت معدنلرینده مختلف مسئول وظیفه‌لرده چالیشمیش، انقلابچیلارا، اوْ جمله‌دن ۲۶ باکی کومیسارلارینا یاردیم گؤسترمیشدی. شوروی حاکمیّتی‌نین غلبه‌سیندن سوْنرا نفت صنایعینه جلب ائدیلمیش و آبادانلیق آلماق مقصدی ایله آوروپایا گؤندریلمیشدی. آنجاق بهبودون داشناک تئرورچولاری طرفیندن ایستانبولدا قتله یئتیریلمه‌سی یوسف وزیرین تئزلیکله وطنه قاییتماق پلانلارینی پوْزدو.

اوْنون وطنده عائله‌سی یوْخدو. کیئف اونیوئرسیته‌سینده اوْخودوغو ایللرده آناسی دوْنیادان کوْچموْشدوْ. باجیلاری‌نین اوْچوْ ده ارده ایدی. یگانه قارداشی میری ایسه پاریسده، سیاسی علملر آکادمیسی‌نین دیپلوماسی فاکوْلته‌سینده تحصیل آلیردی. یوسف قارداشی‌نین یانینا گئتمَگی، غربت ائللرین غریبه‌چیلیک و محرومیّتینی اوْنونلا بوْلمگی قرارا آلدی. بئله‌جه فرانسانین مختلف شهرلرینده کئچن بئش ایللیک مهاجر حیاتی باشلاندی. عالی تحصیللی حقوق‌شناس کارخانالاردا[1] فعله ایشله‌دی، فرانسا کوْمونیستلری‌نین مطبوعاتیندا امکداشلیق ائتدی، بیر سیرا کئچمیش مبارزه یوْلداشلاری‌نین اصل سیماسی ایله بورادا تانیش اوْلدو. بوْتوْن مادّی چتین‌لیکلره، معنوی سیخینتیلارا باخمایاراق اوْ، بوْش واختلارینی یئنه ده هر یئرده اوْلدوغو کیمی کتابخانالاردا کئچیریردی. فولکلور آراشدیرمالاری اوْچوْن، «قیزلار بولاغی» روْمانی اوْچوْن ملزمه[2] توْپلاییردی. هله کیئف‌ده اوْخودوغو ایللردن اوْزرینده ایشله‌دیگی «استیودئنتلر»[3] روْمانینی یازیردی. مهاجر حیاتی‌نین سیخینتیلی خاطره‌لری، کدرلی تأثّراتلاری سوْنرالار یازیچی‌نین «سیدی»، «بیر قاچقینین دفتریندن»، «قازانج یوْلوندا» و باشقا حکایه‌لرینده اوْز عکسینی تاپمیشدی.

بورادا بیر حاشیه ده چیخماق ایستَردیم. ایکینجی دوْنیا محاربه‌سی عَرَفه‌سینده وین‌ده سعید قربان آدلی موْلّفین «علی و نینو» روْمانی چاپدان چیخمیشدی. اساس

۱) «اوْ.م.»: زاووْدلاردا (zavod)
۲) «اوْ.م.»: ماتئریال (material)
3) Studentler (طلبه‌لر)

حادثه‌لری ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایللرده باکیدا و شوشادا جریان ائدن بـو روْمـاندا دوْروْن مرکّب اجتماعی-سیاسی حادثه‌لری اساسیندا آذربایجانلی گـنج عـلی‌نین گوْرجوْ قـیزی نینویا محبّتی تصویر ائدیلمیشدی. ایلک دفـعه آلمـانجا نشـر اوْلونـان روْمـان سـوْنرالار اینگیلیس، ایتالیان، توْرک دیللرینه ترجمه ائدیلدی، روْم‌دا، بئرلین‌ده، نیویورک‌دا، لندن‌ده، ایستانبول‌دا چـاپدان چـیخدی. اثر بـاره‌سینده ۱۹۷۱-جـی ایـلین مـه‌یینده «واشـینقتون پوْست»[1] قزئتینده آمئریکا ادبیّات‌شناسی کریستوْفر لئرمان-هاپت‌ون[2] مقاله‌سینی گـوْرن ایکی آذربایجانلی مهاجر، نیویورک کلینیک‌لری‌نین بیری‌نین رادیولوْقو یوسف قهرمان و ایشچی[3] مـصطفی توْرکـه‌قول اوْزلری‌نین ده اعـتراف ائـتدیکلری کـیمی، تـخميناً ۳۰۰ صحیفه‌لیک روْمانی بیر گنجه‌نین ایچریسینده اوْخودولار... و اوْنون گوْرکملی آذربایجان یازیچیسی یوسف وزیر چمن‌زمینلی‌یه مخصوص اوْلماسی باره‌سینده مطبوعاتدا یـازی ایله چیخیش ائتدیلر. یئری گلمیشکن اوْنو دا قید ائدک کی، بو مهاجرلرین هر ایکـیسی آذربایجان ادبیّاتی ایله آمـاتوْر[4] کـیمی دئـییل، حـرفه‌ای[5] سـویّه‌ده مشـغول اوْلوردولار. اوْنلاردان بیرینجیسی‌نین - حکیم یوسف قهرمانین «آذربایجان دیلی» کتابی ۱۹۵۷-جی ایلده هاروارد اونیوئرسیته‌سی طرفیندن درسلیک کیمی نشر اوْلونموشدو. اوْنلارین «علی و نینو» روْمانینی یوسف وزیره اسناد وئرمه‌لرینه گلدیکده ایسه بیز بو ملاحظه‌نی حکـم کیمی قبول ائتمک فیکریندن چوْخ-چوْخ اوزاغیق. لاکین هله‌لیک ثـبوتا یـئتیریلمه‌میش همین ملاحظه باشقا بیر فیکره دوْشمَگه امکان وئریر - چوْخ گوْمان کی، یوسف وزیرین بئش ایللیک مـهاجر حـیاتی دوْروْنـده یـازدیغی اثـرلرین هـئچ ده هـامیسی گـلیب بیزه چاتمامیشدیر.

۱۹۲۵-جی ایلده همیشه‌لیک وطنه قاییدان یوسف وزیر عـوْمروْنوْن بـئش ایـلینی کئچیردیگی فرانسا توْرپاغیندان آغیر تأثّراتلارلا آیریلیردی. بؤیوْک قارداشی ابوالحسـن کیمی استعدادلی، هم ده اوْنـون کـیمی حـیاتدان ائـرکن کـوْچن مـیرینی ابـدی‌لیک یـاد

1) Washington Post
2) Christopher Lerman-Haupt
۳) «اوْ.م.»: کلئرک (klerk)
۴) «اوْ.م.»: دیلئتانت (diletant)
۵) «اوْ.م.»: پروْفئسیونال (professional)

توْرپاقلارا تاپشیراراق گلیردی. بو آغیر تأثّرات یازیچینی حیاتی‌نین سوْنراکی ایللرینده ده، عوْمروْنوْن سوْن گوْنوْنه قدر راحات بوراخمامیشدی.

یوسف وزیر مهاجرتدن آغ اوْزله، آچیق آلینلا گلیردی. او، هئچ واخت عقیده‌سینه خیانت ائتمه‌میشدی، وجـدانـینی مـخاطره‌یه سـالمامیشدی. بـونا گـوْره ده یـازیچی‌نین ۱۹۳۳-جوْ ایلده قلمه آلدیـغی «حـیاتیم» آدلی اوتـوبیوقرافـیک قـیدلرینده آشـاغیدا‌کی سوْزلری یازماغا تام معنوی حاقّی وار ایدی: «حالِ حاضردا گنج منقّدلر منیم اوْن اوْچ ایل اوّل ایشله‌دیگیم بیر خطانی، دوْرد آیلیق بیر شخصی فعالیّتیمی[1] ۲۵ ایللیک ادبی فعالیتیمه قاتاراق، ادبی ساحه‌ده‌کی خدمتلریمه قلم چکه‌رک، نه رنگ وئریرلرسه وئرسینلر، آنجاق توْرک یازیچیلاری ایچریسینده ان انقلابچی بیر یازیچی اوْلدوغومو کـیمسه انکـار ائـده بیلمز.»

طبیعی کی، بورادا‌کی «انقلابچی» کلمه‌سینی لفظی معنادا باشا دوْشمک لازم دئییل.

یوسف وزیر دوْغولدوغو گوْن آتاسی اوشاغین گله‌جک طالعینی مـعیّن‌لشدیرمک اوْچوْن ایران تقویمینه باخمیش و «بو آیدا آنادان اوْلان اوشـاقلار بـدبخت اوْلاجـاقلار» سوْزلرینه راست گلمیشدی. خرافاتا اینانمایان میربابا تـقویمین «اوزاق‌گـوْرنلیگینی» آله سالیب گوْلموْشدوْ. چتین‌لیکلرله، محرومیّتلرله قارشیلاشان، سـاغلیغیندا لایـق اوْلدوغـو حقیقی قیمتی آلا بیلمه‌ین، خیردا، جیلیز اوْرکلی آداملارین هده‌لرینه، بهتانلارینا معروض قالان یوسف وزیر بدبخت آدام ایدی، یوْخسا خوشبخت؟ یقین کی، یازیچی‌نین اوْزوْ بو سئچیم[2] قارشیسیندا قالسایدی، مطلق اوْزوْنوْ خوشبخت آدام آدلاندیراردی.

خوشبخت‌لیک اوْنون اوْچوْن دائـمی آخـتاریشدا، مـبارزه‌ده ایـدی. بـونلار ایسـه یازیچی‌نین طالعینه بیر انسان عوْمروْنه بس اوْلاندان دا چوْخ دوْشموْشدوْ....

اوْکتوْبر ۱۹۸۵

۱) توْرکیه‌ده کی سفیرلیک فعالیتی نظرده توتولور. (و.ق.)
۲) «اوْ.م.»: دیلئمما (dilemma)

فکر نهنگی

احمد آغااوْغلو

۲۰–جی یوْزایللیگین اوّللرینده آذربایجان محیطی بیر–بیریندن نهنگ شخصیّتلر یئتیردی. آز قالا بوْتوو عصر اوْز دوْغما محیطیندن[۱] آیریلاراق یاداناللی‌لرین ظلموْ آلتینا دوْشن، دیلی، دینی، ملّی وارلیغی، حیثیّتی تحقیر ائدیلن ملّت سانکی قایادان یووارلانان قارتال کیمی سوْن آندا بیردن–بیره قانادلارینی دوْزلتمیش و یاد، دوْشمن قوّه‌لرین حیرتلی باخیشلاری آلتیندا دیکَله‌رک

یئنیدن انگین‌لیکلره یوْکسلمَگه باشلامیشدی. من نه قدر دوْشوْنموْشم‌سه، بو اعجابین[۲]، بو غیرعادی ملّی و فکری[۳] انتباهین سیرّلرینی اوْزوْم اوْچوْن سوْنادَک آیدینلاشدیرا بیلمه‌میشم. بلی، آذربایجان محیطی هله قارانلیق ایدی، کوْتله‌وی سوادسیزلیق حکم سوْروْردوْ، مین ایللیک شانلی تاریخه مالک آذربایجان توْرکوْ هله خرافاتا اسیر ایدی. لاکین ۲۰–جی یوْزایللیگین باشلانغیجیندا بو قارانلیق محیطده بیردن–بیره ائله

---

۱) «اوْ.م.»: استیخیاسیندان (stixiya)
۲) «اوْ.م.»: فئنوْمئنین (fenomen)
۳) «اوْ.م.»: اینتئلئکتوال (intellektual)

پارلاق اولدوزلار یاندی کی، اوْنلار تکجه اوْز خالقلارینا دئییل، بوْتوْن شرقه، بوْتوْن توْرک و مسلمان دوْنیاسینا ایشیق ساچماغا باشلادیلار. میرزه علی‌اکبر صابر، جلیل محمّدقولوزاده، نریمان نریمانوْف، عُزیر حاجی‌بگلی، علی‌بگ حسین‌زاده، محمّد امین رسولزاده، علی‌مردان‌بگ توْپچوباشوْف... ابتدایی[1] انسان حقوقلاریندان و ملّی دویغولاردان تجرید ائدیلمیش بیر خالقین تقریباً اوْن‌ایللیکده یئتیردیگی بو ادبیّات، صنعت، سیاست نهنگلری آذربایجانین غیرعادی معنوی-عقلی استعدادینی[2] بوْتوْن دوْنیایا ثبوت ائتمک اوْچوْن کفایتدیر.

ایندی‌یه قدر صُنعی صورتده بیر-بیریندن آییردیغیمیز، بیزه دخلی اوْلمایان مختلف «ایسملره» منسوب ائتدیگیمیز، بیر-بیرینه قارشی قوْیدوغوموز بو نورلو، نهنگ شخصیّتلر مختلف یوْللارلا عینی غایه‌یه، عینی آمالا دوْغرو گئدیردیلر - تمثیل ائتدیکلری خالقین ملّی وارلیغینی تصدیق‌له‌مک، اوْنو لایق اوْلدوغو یوْکسک‌لیگه قالدیرماق، انسانی حاقلارینی اوْزوْنه قایتارماق اوْغروندا چالیشیردیلار. چوْخونون لایق اوْلدوغو قیمتی وئره بیلمه‌دیگیمیز بو نهنگلرین سیراسیندا خالقیمیزین بؤیوْک اوْغلو، یوْرولماز مبارزه و فکر آدامی احمد آغااوْغلو دا وار ایدی.

یئتمیش ایل اسیری اوْلدوغوموز بولشئویک سیستمی، طبیعتیمیزه، تاریخیمیزه، اخلاقیمیزا یاد اوْلان غیرانسانی ایدئولوژی اوْز ساختا بُتلرینی یاراداراق خالقین اصل اوْغوللارینی هر واسطه ایله اوْنون حافظه‌سیندن سیخیشدیریب چیخارماغا چالیشیب. نه یاخشی کی، بعضاً حاقّی ناحاقّا وئردیگی کیمی، بعضاً ده اوْنون طنطنه‌سینی تأمین ائتمگی باجاران تاریخ، هر شئیین اصلینی اوْزوْنه قایتاران زمان و ان آغیر گوْنلریمیزده بیزه تسلّی اوْلان «بیر کره یوْکسَلَن بایراق، بیر داها ائنمز!» حقیقتی وار! بو تاریخ، بو زمان و تاپیندیغیمیز بو حقیقت بو گوْن حاقّی اونودولانلارین حاقّینی اوْزوْنه قایتارماغی، تاریخیمیزی آغ و قارا لکه‌لردن تمیزله‌مگی، آذربایجانین بوْتوْن بؤیوْک اوْغوللارینا اشغالچیلارین پرینسیپ و ایدئولوژیسی ایله دئییل، ملّی و بشری حقیقتلر موْقعیندن

---

۱) داوْ.م.ء: ائلئمنتار (elementar)　۲) داوْ.م.ء: پوْ تانسیلینی (potensial)

یاناشماغی بیزیم باشلیجا وظیفه‌میزه چئویریمیشدیر.

بو جوْر حاقّی تاپدانانلاردان، بوْتوْن حیاتی بؤیو اوْز ملّتی اوْچوْن چالیشدیغی حالدا، سوْنراکی نسلّره ملّتین دوْشمنی کیمی معرّفی ائدیلنلردن بیری ده ۲۰-جی یوْزایلّیگین بؤیوْک توْرک - آذربایجانلیسی احمد آغااوْغلودور.

کیمدیر احمد آغااوْغلو؟

معاصر توْرک تدقیقاتچیسی «فخرالدّین گوْل‌سئون» بو سوْالا بئله جواب وئریر: «اوْ، حیثیّتلی و محتشم بیر متفکّر، مرد و جسور مبارزه آدامی، پروفئسور و معارفچی، اوستا قزئتچی-یازار، دوْروْست سیاستچیدیر. حرّیت و دئموکراسی عاشقی بیر انسان، ملیّتچی و انقلابچی ضیالی، اینانیلمیش و وفالی دوْست، یاخشی عائله باشچیسی، شفقتلی آتادیر. دئیه بیله‌ریک کی، اوْ، انسانلیغین بوْتوْن اوْستوْن جهت و مزیّتلرینی اوْز سیماسیندا توْپلامیش بؤیوْک انسان، هیکل‌لشمیش شخصیّتدیر.»

گؤرکملی توْرک یازیچیسی، معاصر توْرک ادبیّاتیندا موْدئرنیست جریانین نماینده‌سی، احمد بگین ائوینده تشکیل اوْلونان بازار ائرته‌سی توْپلانتیلاری‌نین دائمی اشتراکچیسی «پیامی صفا» یازیر: «آغااوْغلو توْرک و یازار اوْلاراق یوْز ایللرله ایچیمیزده یاتان ملیّت شعورونو اوْیاندیرماق اوْچوْن سسی گلدیکجه باغیردی. انسان اوْلاراق احمد آغااوْغلو تمیزلیگی و حریّتینی بیر-بیریندن آییرمادیغی وجدانی‌نین تلقینلرینه گؤره فضیلتلی و حُرّ انسانلار اوْلکه‌سی‌نین آرخاسینجا قانادلاندی.»

«احمد آغااوْغلو کیمدیر؟» - سوْالینا جواب آختاران باشقا توْرک یازیچیسی، روْمانچی «شکوفه نهال» دئییر: «اوْ، انسانلیغین آز راستلاشدیغی زنگین‌لیکلردن‌دی. عالِمدی، چالیشقاندی، مبارزدی، ذکی ایدی، فایدالی ایدی. لاکین من بونلارین هئچ بیری‌نین اوْزَرینده دورمورام. آغااوْغلونون اصل قیمت وئردیگیم طرفی شخصیّتی‌نین[1] محتشم‌لیگی ایدی. اوْ، انساندی، اوْ، بوْتوْو انساندی!»

بو سوْزلره مطلق اوْنو دا علاوه ائتمک لازمدیر کی، احمد آغااوْغلو توْرک

---

۱) داوْ.م.ء: خارا کتئری‌نین (xarakter)

دونیاسی‌نین، خصوصاً ده آذربایجان تورکلری‌نین منّدار اولدوغو بیر انساندیر!

حقیقتلرین اوزریندن قارا پرده‌لر قالدیریلیر. اینانیرام کی، احمد آغااوغلونون ۵۰ ایللیک ادبی-اجتماعی [1] فعالیّتی‌نین محصولو اولان اونلارلا کتاب، مینلرله (!) مقاله تئزلیکله اوز حقیقی تدقیقاتچیلارینی تاپاجاق، اونون قیمت و اهمیّتینی قطعیاً ایتیرمه‌ین فکرلری بو گون اوز طالعی، گله‌جگی اوغروندا غیربرابر مبارزه‌یه قالخمیش تورک دونیاسی‌نین معنوی سلاحینا چئوریله‌جک.

* * *

کیمدیر احمد آغااوغلو؟

آذربایجان ادبیّات‌شناسلیغیندا بو سؤالا ایلک دفعه گورکملی عالِمیمیز، آذربایجان علملر آکادئمیسی‌نین مخبر عضووِ عزیز میراحمدوف جواب وئرمیشدی. اونون یازیچی ائلچین‌ین ترتیبی و مدیریّتی [2] ایله آذربایجان و روس دیللرینده چاپ اولونان «فیکرین کاروانی» کتابینداکی «احمد بگ آغایئف» مقاله‌سی ایله ایلک دفعه گوزلریمیز اونونده تورپاغیمیزدا یئتیشمیش بیر فکر و عمل نهنگی‌نین تصویری جیزیلمیشدی. منجه، یازیچی و تنقیدچی دوستوم ائلچین‌ین ۱۹۹۱-جی ایلده موسکودا، «لیتئراتورنایا قازئتا»دا [3] چاپ اولونموش مقاله‌سی‌نین احمد آغااوغلونا دائر حصّه‌سی‌نین قونشو ائرمنیستاندا بؤیوک کین و غضبله قارشیلانماسی دا احمد آغااوغلونون کیم اولماسی سؤالینا دولایی یوللا وئریلن جواب ساییلمالیدیر. و او دا تصادفی دئییل کی، احمد آغااوغلونون عقیده دوستو، ایلک بیوقرافئرلریندن بیری یوسف آکچورا تورکچولوگون میدانا گلمه‌سینده و بیر ایده جریانینا چئوریلمه‌سینده اونون آدینی شیخ جمال‌الدّین افغانی‌نین آدی ایله یاناشی قویوردو.

احمد آغااوغلو [4] ۱۸۶۹-جو ایلده قاراباغدا، کئچمیش قاراباغ خانلیغی‌نین مرکزی شوشا شهرینده، اشرافی عائله‌سینده دوغولوب. باباسی میرزه ابراهیم شوشانین مشهور

---

۱) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۲) «او.م.»: رئدا کتورلوغو (redaktor)
3) Literaturnaya qazeta (ادبیات قزئتی)
۴) ۱۹۰۸-جی ایله قدرکی منبعلرده آغایئف. (و.ق.)

عالِملریندن سایلیردی، آذربایجان و فارس دیللرینده شعرلر یازیردی، عینی زماندا گوزل خطّاط ایدی. آتاسی میرزه حسن، عمیسی میرزه محمّد دوروّنه گوره مکمّل سواد آلمیشدیلار، آنا دیلیندن باشقا عرب، فارس و روس دیللرینی بیلیر، ایستر دینی، ایسترسه ده دونیوی علملرله یاخیندان ماراقلانیردیلار. بو کوکلو-کومَجلی عائله اوجاغی هم ده شوشانین ضیالی [1] مرکزلریندن بیری ایدی. سونرالار احمد بگ ال‌یازماسینی یوسف آکچورایا وئردیگی خاطره‌لرینده همین محیطی بئله خاطرلاییردی: «گنجلیک گونلریمین هامیسینی علم و عرفانا دائر مجادله‌لر ایچریسینده کئچیرمک زورونـدا قالدیم. او زمان آذربایجان-تورک عائله‌سینده آتابَگلی [2] روح و عنعنه‌یه باغلیلیق حاکم ایدی. چوخ سرت و ضابطه‌لی بیر آدام اولان بؤیوک عمیم میرزه محمّد بوتون عائله اوزرینده حاکمِ مطلق ایدی. اونون هر سوزو بیر یئرده یاشایان و سایی ان آزی قیرخ نفره چاتان بو عائله اوچون قانون ایدی. میرزه محمّد چوخ تعصّب‌کش و دیندار آدامدی...

ائله گون اولموردو کی، ائویمیزین گئنیش قوناق اوتاغیندا بیر چوخ علم و عرفان اهلی توپلانیب پلوولا قلیان آراسینداکی مختلف دینی مسئله‌لر اطرافیندا اوزون-اوزادی صحبت ائتمه‌سینلر.

او زمان آذربایجان هله دینی حیاتین سیخ شبکه‌سی ایچریسینده ایدی، اورتادا دینی بحثلردن باشقا هئچ بیر اندیشه و دوشونجه یوخ ایدی. حلّی امکان خارجینده اولان و ماهیّت اعتباریله اصلینده بیر چوروک گیردکانا بئله دَیمه‌ین اینجه‌لیکلر اطرافیندا گونلرله، هفته‌لرله، آیلارلا، ایللرله دوام ائدن مناقشه‌لره قوشولوردولار.

بئله‌جه، من ده اوزون ایللر بؤیوم دوام ائدن بو مناقشه و مجادله‌لر ایچریسینه دوشدوم.»

لاکین بو آردی-آراسی کسیلمه‌ین متافیزیکی* مباحثه‌لر و فکر توققوشمالاری دا سونرالار احمد بگین ایشینه یارامیشدی. یقین کی، ۱۸۹۲-جی ایلده لندن‌ده دونیا شرق‌شناسلاری‌نین بین‌الملل کونقره‌سینده «شیعه مذهبی‌نین منبعلری» موضوعسوندا

---

۱) «او.م.»: اینتئلئکتوال (intellektual) ۲) «او.م.»: پاتریارخال (patriarxal)

پارلاق معروضه‌سی ایله هامی‌نین دقّتینی جلب ائدنده و ایران شاهی‌نین قیمتلی هدیّه‌سینه لایق گؤرۆلنده اؤ، هم ده شوشادا، آتا ائوینده آلدیغی بیلگیلره اساسلانمیشدی.

عمیسی‌نین تأکیدیله مجتهد اؤلماغا حاضرلاشدیریلان احمد بگ اوّلجه ملّاخانادا اؤخویور. لاکین آناسی و شهر بلدیّه اداره‌سی رئیسی‌نین معاونی اؤلان دایبسی بو ذکالی اوشاغین ملّاخانا تحصیلی ایله چۆخ دا اوزاغا گئده بیلمه‌یه‌جگینی دۊیوب آتاسیندان و عائله‌نین حقیقی باشچیسی میرزه محمّددن گیزلین اؤنو شهرده‌کی روس اؤرتا مکتبینه[1] ونریرلر. روسجا تحصیل ونرن اؤرتا مکتبده اؤ، تکجه دۆنیوی علملره یییه‌لنمیر، هم ده اؤزۆنۆ درک ائدیر، کیملیگینی بیلیر، دؤستونو -دۆشمنینی تانییر، شوشادا، قاراباغدا، بۆتۆن آذربایجاندا و ماوراءقافقازدا اؤنو و قانی اؤنون قانیندان اؤلانلاری محو ائتمک ایسته‌ین قارا قوّه‌لرین مؤجودلوغوندان اؤز اوشاق عاغلی، اوشاق فهمی ایله خبر توتور.

احمدی روس اؤرتا مکتبینه ونرنده بورادا جمعیسی دؤرد نفر تۆرک- آذربایجانلی اؤخویوردو. اؤ، بئشینجی اؤلدو: «بو بئش نفرین ایللر بۆیو دوام ائدن تحصیل حیاتیندا ائرمنی جۆجوقلاریندان چکدیکلری ظلمۆ تصویر ائتمک امکان خارجینده‌دیر. تنفّسلرده بیز، بئش تۆرک جۆجوغو جَلد ترپَنیب آرخامیزی دیوارا دیره‌مگی غنیمت بیلیردیک. یۆزلرله ائرمنی جۆجوغو غفلتاً اۆستۆمۆزه هجوم ائدیردی. بیری باشیمیزدان پاپاغی آلیب آتیردی. قالانلاری دؤرد-بئش آلتون قیمتی اؤلان بوخارا دَریسیندن تیکیلمیش پاپاقلاری تَپیکله کۆس کیمی اؤرا-بورا ووروردولار. بعضیلری قیمتلی، اکثراً دوه یونوندان تۆخونموش کۆتلاریمیزین[2] اَتکلریندن یاپیشیر، اؤ یان بو یانا چکیر، پارچالاییر، دارتیب تیکیشلرینی سۆکۆردۆلر. مقاومت گؤسترمک فیکرینه دۆشنده یومروق، قاپاز، تَپیک آلتیندا بیزی اَزیردیلر. بعضاً گیزلینده سؤزۆ بیر یئره قۆیوب اۆزریمیزه بهتان آتیر، هامیسی اۆزۆمۆزه شاهد دورور، بیزه حاقسیز یئره جزا ونردیریردیلر. دؤستلاریمیزین چۆخو دؤزه بیلمه‌دی. مکتبی ترک ائتدیلر. سۆن صِنفه قدر تۆرکلردن یالنیز من تاب گتیره بیلدیم.»

[1]) داؤ.م.ا: گیمنازیاسینا (gimnaziya)
[2]) داؤ.م.ا: پئنجکلریمیزین

بو گۆن بۆتۆن قاراباغ مقیاسیندا میدانا چیخان حادثه‌لر اؤ واخت هله شوشا رئال اؤرتا مکتبی‌نین بناسی ایچریسینده جریان ائدیردی. لاکین بو حدودسوز دۆشمن‌چیلیگین تئزلیکله اؤرتا مکتب دیوارلارینی آشاجاغی احمد بگه بللی ایدی. اؤنا گؤره ده هئچ نه‌دن قۆرخوب-چکینمه‌دن اؤزۆنۆ گله‌جک حیات و مبارزه‌لر اۆچۆن حاضرلاییردی. بو یۆلدا ژئنلرینه، قانلارینا تۆرکه دۆشمن‌چیلیک هۆپدورولموش ائرمنی اوشاقلاری‌نین یومروق و قاپازلاری دا، شاگردلر آراسیندا ملّی و دینی فرقلر قۆیمایان بعضی ایشیقلی اؤرتا مکتب معلّملری‌نین نجیبلیگی ده اؤنون عینی درجه‌ده یاردیمچیسی اؤلموشدو. یئنه چاپ اؤلونمامیش خاطره‌لره اۆز توتاق: «بو تواضعکار، وظیفه‌لرینی دقّتله یئرینه یئتیرن، قلبی مسلک عشقی ایله دۆلو انسانلاری خاطرلارکن ایندی ده درین مّتدارلیق و تشکّر حسّی کئچیرمکدن اؤزۆمۆ ساخلایا بیلمیرم. اؤنلار منده و منیم بۆتۆن یۆلداشلاریمدا علمه، عرفانا، حاقّا، حقیقته درین ایمان و محبّت دۆغوراراق بیزیم اۆچۆن حیات یۆلونو ایشیقلاندیران نورلو مشعله چئوریلدیلر. اؤ زمان روس ضیالیلاری بۆتۆولۆکده تۆلستوی، داستایۆفسکی، تۆرگئنئف[1] کیمی ایدئاآلیستلردن الهام آلیردیلار. اؤنلار تزارلیغین، ظلم و استبدادین، عواملیق و جهالتین آمانسیز دۆشمنلری ایدیلر. اۆچۆنجۆ آلئکساندر کیمی ظلمکار بیر تزارین بۆتۆن نظارتینه، بۆتۆن جزا تدبیرلرینه باخمایاراق بو معلّملر طلبه‌یه علم، عرفان، گۆزللیک و آزادلیق عشقینی تلقین ائتمک یۆلونو توتموشدولار، طلبه‌لره اؤز-اؤزلرینی تربیه ائتمک و یئتیشدیرمک اصوللارینی آنلادا بیلمیشدیلر.»

۱۸۸۷-جی ایلده اؤرتا مکتبی موفقیّتله بیتیرَن احمد بگ پئتئربورقا گئدیب تکنولوژی اینستیتوسونا امتحان ونریر، لاکین سۆنونجو درسدن -مثلّثاتدان[2] لازمی نۆمره[3] تۆپلایا بیلمه‌دیگیندن (بورادا معلّمین وسواسی[4] دا مهم رۆل اؤینامیشدی) گنجلیک خیاللاری‌نین شهری اؤلان پئتئربورقا الوداع دئیه‌رک داها اوزاقلارا - پاریسه یۆللانماق قرارینا گلیر. آتاسی‌نین گۆندردیگی ۱۵۰ مانات پولون ۹۰ ماناتینی بۆرجلارینا ونریب

1) Turgenev
[2]) داؤ.م.ا: تریقونومتریا (triqonometriya)   [3]) داؤ.م.ا: بال (ball)
[4]) داؤ.م.ا: پئدانتلیغی (pedant)

قالان جزئی مبلغله فرانسا پایتختینه یوْلا دوْشور.

* * *

فرانسا حیاتی اوْنون فیکری انکشافیندا مهم بیر مرحله تشکیل ائتمکده‌دیر. آلتی آی دوام ائدن گرگین فرانسیز دیلی مشغله‌لریندن سوْنرا اوْ، ۱۸۸۸–جی ایلده پاریس حقوق مکتبی‌نین طلبه‌سی اوْلور، عینی زماندا عالی عملی[1] تدقیقاتلار مکتبینده «آوستا»نین مشهور تدقیقاتچیسی دارمستاتئرین[2] «شرق خالقلاری‌نین تاریخی»، شرق دیللری مکتبینده ایسه شئفئر[3] و باربیه دو مئینارین[4] عرب، فارس و توْرک دیللرینه دائر محاضره‌لرینی دینله‌ییر. دارمستاتئر اوْنو پاریسین علمی و ادبی اجتماعیتینه معرّفی ائدیر:

«پروفئسور جیمز دارمستاتئرین سئوگیسینی قازاندیم. اوْ، حاقّیمدا اونودولماز لطف و عنایتلر گؤسترمگه باشلادی. منی ائوینده دعوت ائتدی. سوْنرا منی پاریسده گؤزل بیر سالوْن صاحبه‌سی اوْلان و پاریس ادیبلری آراسیندا خصوصی موقع قازانمیش ماری رابینزوْنا[5] معرّفی ائتدی. من رابینزوْنون سالوْنونا منتظم اوْلاراق گئتمگه باشلادیم. بو سالوْنون زیارتچیلری ایچریسینده اوْ زمانکی فرانسانین مشهور عالم و ادیبلریندن ائرنست رئنان[6]، ایپولیت تئن[7]، قاستوْن پاریس[8]، اوْپئرت[9]، مادام و موسیو دئلاکروآ[10] کیمی شخصیتلر واردی. ائو صاحبی منی اوْنلارا معرّفی ائتدی.»

احمد بگ فرانسادا یالنیز غربی دئییل، هم ده شرقی اوْزوْ اوْچوْن بیر داها کشف ائدیر. ۱۸۸۹–جو ایلده بؤیوک فرانسا انقلابی‌نین ۱۰۰–جو ایل دؤنوْموْ مناسبتیله پاریسه گلن ایران شاهی ناصرالدّین میرزه‌نی قارشیلایانلار سیراسیندا اوْ دا واردی. فرانسانین باش ناظری سیدی کارناک‌لا[11] بیر فایتوْندا[12] گلن شاه اوْندا غریبه دویغو و دوْشوْنجه‌لر اوْیادیر،

۱) «اوْ.م.»: پراکتیک (praktik)

2) Darmstater
3) Chefer
4) Barbie de Meynarin
5) Marie Rabinson
6) Ernest Rénan
7) Ippolite Tain
8) Gaston Paris
9) Oppertte
10) De la Croix
11) Cidi Carnaque

۱۲) «اوْ.م.»: کارئتادا (kareta)

گنج احمد بگین نظرینده دئموکراسی ایله دیکتاتورلوق، حرّیتله استبداد قارشیلاشیر. ایکینجی داهاطنطنه‌لی دوْندا، فاخر لباسدا، بیرینجی ساده گئییمده اوْلسا دا، ایکینجی اوْنون اوْز توْرپاغینی، بیرینجی ایسه یاد محیطی تمثیل ائتسه ده، احمد بگ قطعیّتله جمهوریت ایده‌سی‌نین طرفینده دایانیر و عؤمروْنوْن سوْنوناکیمی ده بو مؤقعیندن چکیلمیر. یئنه چاپ اوْلونمامیش خاطره‌لره مراجعت ائدک:

«شاهین تاجینداکی برلیانلار گؤز قاماشدیریردی. کؤکسوْ ده داش–قاشلا دوْلو ایدی. ایری گؤزلری، قالین چاتما قاشلاری، دیک باشی تصویری ممکن اوْلمایان بیر غرور و اوْزوْندن راضیلیق افاده ائدیردی. سیدی کارناکین ساده، قارا رئدینقوْتو[1]، دیک یاخالیقلی بیاض کؤینگی، تواضعکار داورانیشی بو غرور و ادا ایله تام ضدیّت میداناگتیریردی. من ایلک دفعه آزاد و سربست بیر ملّتی تمثیل ائدن باش ناظرله یئرسیز عظمت و غرورلانمانی تمثیل ائدن مستبدی یان–یانا گؤروْروْدوْم.

...گنجه ایدی. یئنه خالقین ایکی صفی آراسیندان کئچیردیلر. شاه نه سببدن‌سه چیگنینده‌کی کؤرکوْ چیگنی‌نین آنی حرکتی ایله یئره آتدی و آرخاسینجاگلن صدراعظمه طرف دوْنه‌رک «بَردار!» (گؤتور!) امرینی وئردی. زواللی صدراعظم درحال بوْتوْن جماعتین گؤزوْ اوْنوْنده یئره قدر اَییلدی، کوْرکوْ قالدیردی و سانکی اوشاغی گؤتوروْروْموْش کیمی محبّتله قوْلو اوْزرینه آلاراق یوْروْدوْ. شاهین بو اداسی و صدراعظمین بو مغمونلوغو شرق استبدادی‌نین ماهیّتینی گؤسترن آشکار نمونه‌لردندی.»

استبدادین بوْتوْن تظاهرلرینه –اوشاقلیغیندا گؤردوْگوْ ائرمنی استبدادیندان توتموش ان چیرکین فوْرملاردا میدانا چیخان شرق استبدادینا قدر اوْنون هر نؤعوْنه بؤیوک نفرتله تربیه‌لنن احمد بگ پاریسده‌کی توْرک انقلابچیلاری، سلطان ایکینجی عبدالحمیدین مخالفلری ایله یاخینلاشیر، سیاسی حیاتدا هله ایلک آددیملارینی آتماقدا اوْلان «اتّحاد و ترقّی» حزبی‌نین گله‌جک لیدئرلری ایله تانیش اوْلور. فرانسا پایتختینده توْرک و فرانسیز دیللرینده «مشروطیت» قزئتینی نشر ائدن احمدرضا بگ (۱۸۵۹–۱۹۳۰) اوْنون یاخین

۱) رئدینقوْت: عمومیتله رسمی مجلسلرده گئییلن، اوزون اَتکلی کوْت. (ک)

دوستلاریندان بیرینه چئوریلیر. اونلارین پاریسین مشهور لوکسامبورق باغیندا ساعاتلارلا دوام ائدن صحبت و مباحثه‌لری‌نین اساس موضوعسو تورک خالقلارینی هانسی یوللارلا آزادلیغا چیخارماق، حقیقی ترقّی‌یه و دئموکراسی‌یه قوووشدورماق ایدی.

۱۸۹۰–جی ایلدن اعتباراً آرتیق فرانسیز دیلینه مکمّل یییه‌لنمیش احمد آغااوغلو فرانسیز مطبوعاتیندا شرق تاریخی، فلسفه‌سی و اسلام دینی ایله باغلی ماراقلی یازیلار چاپ ائتدیرمگه باشلاییر. اونون ایلک مقاله‌سی‌نین چاپ اولونماسی‌نین غریبه تاریخچه‌سی واردی. اوزونون خاطرلادیغینا گوره، ایران شاهی‌نین فرانسا سفریندن خبر توتان بیر افغانیستانلی درویش «مادام که شاه ایران به پاریس می‌رود، من که شاه جهانم چرا نروم؟»[1] دوشونجه‌سیله پاریسه گلیبمیش. «اولدوقجا گوزل، اسمر و دولغون اوزلو، اوزون بویلو، سینه‌سینه دوشن قالین، قارا ساققاللی» بو درویش الینده کشکول و عصا پاریسین کوچه‌لرینده اوجا سسله اوخویا–اوخویا گندنده پولیس طرفیندن حبس ائدیلیب یوردسوز–یوواسیز بیر سرسری کیمی حبس‌خانایا گتیریلیر. بو خبری قزئتلردن اوخویان احمد بگ درحال پولیس اداره‌سینه گندیب اونو اوز منزلینده ساخلایاجاغی باره‌سینده دیلیندن کاغیذ وئریر و درویشی حبسدن خلاص ائدیر. چوخ اوریژینال دوشونجه طرزی و فکرلری اولان شرقلی قوناغی معلّمی دارمستاتئرله تانیش ائدیر و دارمستاتئرین تکلیفی ایله اونون ملاحظه‌لرینی فرانسیز دیلینده قلمه آلیر. همین مقاله مولّفی‌نین کیچیک مقدّمه‌سی ایله «ژورنال دو دئبا»دا[2] چاپ اولونور. بونون آردینجا احمد آغااوغلو پاریسده تانینمیش سالون صاحبه‌سی و یازیچی مادام آدامین (؟ –۱۸۳۶) آیلیق «نوونل روو»[3] و هفته‌لیک «روو بلو»[4] ژورناللارینا شرق خالقلاری، اونلارین تاریخی، ادبیّاتی، مدنیّتی و.س. باره‌سینده سلسله مقاله‌لر یازماغا باشلاییر. اونون تیفلیسده، روس دیلینده چاپ اولونان «کاوکاز» قزئتی ایله سیخ امکداشلیغی دا همین دوره تصادف ائدیر. قزئتین صحیفه‌لرینده آذربایجانلی گنجین پاریسدن گوندردیگی مقاله و مکتوبلاشمالار چاپ

---

۱) بیر حالداکی، ایران شاهی پاریسه گندیر، من دونیانین شاهی اولا–اولا نییه گئتمه‌ییم؟ (و.ق.)

2) Journal de Débat (مباحثه ژورنالی) 3) Nouvelle Revue (یئنی درگی)

4) Revue Blue (ماوی درگی)

ائدیلیردی.

پاریسده احمد آغااوغلونون حیاتیندا داها مهم بیر حادثه باش وئریر – او، اسلام دونیاسینی بیرلشدیرمک ایده‌سی ایله میدانا آتیلان مشهور فیلوسوف و متفکّر شیخ جمال‌الدّین افغانی ایله تانیش اولور. احمد بگ بو باره‌ده الیمیزده یالنیز آیری–آیری پارچالاری اولان چاپ ائدیلمه‌میش خاطره‌لرینده یازیر: «اسلام عالَمی‌نین متفکّرلریندن جمال‌الدّین افغانی پاریسده اولارکن منیم ساده ائویمی باشقالاری‌نین زنگین سارایلاریندان اوستون توتموشدو و هفته‌لرله بیر یئرده قالمیشدیق.»

آلتی ایللیک پاریس حیاتیندان سونرا احمد آغااوغلو ۱۸۹۴–جو ایلین مه‌یینده آتاسی‌نین اولوم خبرینی آلیر و ایستانبول یولو ایله آذربایجانا دونور. عثمانلی ایمپئراتورلوغونون پایتختینده اولدوغو گونلرده او زمانکی معارف ناظری مُنیف افندی و بعضی تانینمیش تورک ضیالیلاری ایله گوروشور، گورولمه‌لی ایشلر باره‌سینده فکر مبادله‌سی آپاریر.

* * *

پاریس و ایستانبولدان سونرا او، عومرونون اوچ ایلینی دوغما شهری شوشادا کئچیریر، هم‌یئرلیلرینی بیرلشدیرمگه، اونلارین ملّی شعورونو حرکته گتیرمگه چالیشیر و بوتون بونلارین مقابلینده «فیرنگ احمد» لقبینی قازانیر. آنجاق یئنیجه آوروپادان قاییتمیش بو «فیرنگ» اوزلرینی اسلامین اصل تعصّب‌کشلری و بیلیجیلری سایانلارا یئری دوشدوکجه درس وئرمگی ده یاددان چیخارمیردی. معاصری و قوهومو یوسف وزیر چمن‌زمینلی‌نین خاطرلادیغی کیمی، احمد بگ «اسلام و تورک تاریخینه هر کسدن آرتیق واقف ایدی... مجلسده دانیشاندا هئچ بیر ملّا جسارت ائدیب اونون فکرلرینه قارشی چیخا بیلمیردی. احمد بگ سرت و عصبی بیر آدام ایدی، بالخاصّه بگلرین قودورغانلیقلارینا دوزه بیلمزدی، اونلارلا بیر مجلسده قارشی–قارشی‌یا گلدیمی، همیشه دالاشاردی، همیشه ده تاپانچاسینی حاضر ساخلاردی.»

شوشانی نه قدر سئوسه ده، دوغما شهرینه نه قدر باغلی اولسا دا، احمد آغااوغلو محلّی مقیاسلارلا محدودلاشماغی عاغلینا بئله گتیرمیردی. او، خالقلا انسیّتده اولماق

اوْچوْن، فکر و ایده‌لرینی یایماق اوْچوْن داها گئنیش میدان و داها تأثیرلی واسطه‌لر آختاریردی. بئله بیر میدان عصرین سوْنلارینا دوْغرو یالنیز روسیا ایمپئراتورلوغونون گوْجلوْ صنایع مرکزلریندن بیرینه دئییل، هم ده آذربایجانین سیاسی و مدنی مرکزینه چئوریلن باکی، تأثیرلی واسطه ایسه یالنیز مطبوعات اوْلا بیلردی. ۱۹-جو یوْزایلّلیکده باکیدا چاپ اوْلونان ایلک و سوْنونجو مطبوعات اوْرقانی‌نین - «اکینچی» قزئتی‌نین فعالیتی تخمیناً ایگیرمی ایل اوّل یئنه ده «ائرمنی بارماغی» ایله دایاندیریلمیشدی. احمد بگ باکی‌یا کوْچمک و بورادا آنا دیلینده قزئت چیخارماق ایسته‌ییردی. یئنی قزئتین آدی «مشرق» اوْلاجاقدی. بورادا روسیانین شرقله علاقه‌لری، یاخین شرق خالقلاری‌نین حیاتی، معیشتی، ادبیّاتی، مدنیّتی و.س. اوْز عکسینی تاپمالی ایدی. احمد آغااوْغلو قزئت نشرینه پئتئربورق سانسور کوْمیته‌سیندن اجازه آلماغی آسانلاشدیرماق اوْچوْن بیله‌رکدن روسیا ایله شرق آراسیندا کوْرپوْ روْلونو اوْینایاجاق علمی-اجتماعی مطبوعات اوْرقانی‌نین ضروری‌لیگی فیکرینی وورغولاییردی.

لاکین آذربایجان توْرکلرینه دوْشمن مناسبتین دوْلت سیاستینه چئوریلدیگی بیر شرایطده حتّا بئله بیر لیبئرال نشرین ده گئرچک‌لشمه‌سی[1] امکان خارجینده ایدی. چوْنکی همین دوْرده پئتئربورق باش مطبوعات اداره‌سینه رهبرلیک ائدن شوْوینیست سوْلوْویوْف‌ون[2] ملّی مطبوعات اوْرقانی تأسیس ائتمک ایسته‌ین باشقا بیر آذربایجان ضیالیسینا - محمّد آغا شاه‌تاختینسکی‌یه دئدیگی «تاتار دیلینده قزئت نشرینه اجازه وئره بیلمه‌رم. قزئت خالقین نه‌ییه لازمدیر؟ ضیالی تاتارلار قوْی روس دیلینده اوْخوسونلار، ساده تاتارلار ایسه گئدیب قوْیونلارینی اوْتارسینلار» - سوْزلری اصلینده ایمپئراتورلوغون توْرک-مسلمان خالقلارینا مناسبتده یوْروْتدوْگوْ دوْلت سیاستی‌نین افاده‌سی ایدی. همین سیاستین نتیجه‌سینده احمد آغااوْغلونون ۱۸۹۶-جی ایلده «مشرق» آدلی قزئت چیخارماق حاقّینداکی عریضه‌سینه ده ردّ جوابی وئریلدی.

لاکین قزئتچیلیک فعالیّتی‌نین قارشیسینا سدّ چکیلمه‌سی احمد بگی باکی‌یا گلمک

---

۱) «اؤ.م.»: رئاللاشماسی (real)

2) Solovyov

فیکریندن داشیندیرمادی. اوْسته‌لیک ۱۸۹۷-جی ایلده او، آذربایجان توْرکلری‌نین تمثیلچیسی و آغ‌ساققالی کیمی تانینان نفت میلیوْنچوسو، مشهور خیریه‌چی[1] حاجی زین‌العابدین تقی‌یئف‌دن باکی‌یا کوْچمک و «کاسپی» قزئتینده امکداشلیق ائتمک باره‌سینده دعوت آلدی. همین دوْرده حاجی مطبوع تریبونا احتیاجی و قزئت تأسیسی‌نین نه کیمی چتین‌لیکلرله باغلی اوْلدوغونو نظره آلاراق ۱۸۸۱-جی ایلدن باکی‌دا روس دیلینده چیخان «کاسپی» قزئتینی مطبعه‌سی ایله بیرلیکده ساتین آلمیش و آذربایجان ضیالیلاری‌نین اختیارینا وئرمیشدی. حسن بگ زردابی و اوْنون کوْرکنی، سوْنرالار آذربایجان دئموکراتیک جمهوریّتی مجلسی‌نین[2] ایلک صدری کیمی مستقل آذربایجانین سیاسی حیاتینا اوْز موْهروْنوْ ووران علیمردان بگ توْپچوباشوْف «کاسپی»نین فعالیتینه عمومی رهبرلیک ائدیردیلر. نریمان نریمانوْف، جلیل محمّدقولوزاده، محمودبگ محمودبگوْف، محمّد آغا شاه‌تاختینسکی، فریدون بگ کوْچرلی و باشقا آذربایجان ضیالیلاری‌نین فعال اشتراک ائتدیکلری بو نشر ملّی مدنیّتین تبلیغی ساحه‌سینده‌کی خدمتلرینه، یئرلی خالقین ماراق و منافعلرینی آردیجیل شکیلده مدافعه ائتدیگینه گوْره دوْروْن مطبوعات عالَمینده «مسلمان کاسپیسی» کیمی تانینیردی.

باکی‌یا کوْچدوْکدن سوْنرا احمد بگ، توْپچوباشوْف‌لا بیرلیکده عملاً[3] بو قزئتین مدیرلریندن[4] بیری و اساس مؤلّفی کیمی فعالیت گوْستریر، عینی زماندا باکی عالی تجارت مکتبینده فرانسیز دیلی درسلرینی آپاریر. ۱۹۰۳-۱۹۰۱-جو ایللر آراسیندا «کاسپی»نین دئمک اوْلار کی، هر نوْمره‌سینده احمد آغااوْغلونون بیری-بیریندن گوْنجل[5]، ماراقلی، دوْشوْندوْروْجوْ، هم ده بیر سیرا حاللاردا اجتماعی فیکری چالخالاندیران مقاله‌لری درج ائدیلیر. گئنیش علمی تبحّر[6] و زنگین تاریخی بیلیکله ژورنالیست‌لیک استعدادینی یارادیجیلیغیندا مهارتله ترکیب ائدن احمد بگ اسلام بیرلیگی و اسلامی اوْیانیش ایده‌سی‌نین طرفدارلاریندان بیری کیمی چیخیش ائدیر، عینی زماندا دوْنیا مدنیّتی

---

۱) «اؤ.م.»: مئسئنات (mesenat) ۲) «اؤ.م.»: پارلامئنتی‌نین (parlament)

۳) «اؤ.م.»: فاکتیکی (faktiki) ۴) «اؤ.م.»: رئدا کتوْرلاریندان (redaktor)

۵) «اؤ.م.»: آکتوآل (aktual) ۶) «اؤ.م.»: ائرودیسیا (erudisiya)

نهنگلری‌نین قارشیسیندا اوْنا هله کیچیک، جیلیز گؤروْنن قلم دوْستلارینی اسلامین معنوی دَیَرلرینی یاشاتماقلا بیر سیرادا غربدن اؤیرنمگه چاغیریردی.

* * *

احمد بگ «کاسپی»نین صحیفه‌لرینده نه‌دن یازیردی؟ یقین کی، «نه‌دن یازمیردی؟» - سؤالینا جواب وئرمک داها آسان اوْلاردی. چوْنکی ایستر تاریخی، ایسترسه معاصر باخیمدان آذربایجان خالقی‌نین و داها گئنیش آنلامدا توْرک-اسلام دوْنیاسی‌نین قارشیسیندا دایانان ائله بیر مسئله یوْخ ایدی کی، اوْنون یازیلاریندا اؤز عکسینی تاپماسین. اوْلا بیلسین کی، گئنیش آذربایجانلی کوْتله، توْرکیه‌نین، ایرانین، میصیرین و باشقا اؤلکه‌لرین ضیالیلاری - آیدینلاری بو یازیلاردان خبرسیز قالیردیلار. لاکین اوْنلار توشلاندیقلاری هدفه - بوْتوْن یاخین و اوْرتا شرقی اؤز نفوذ دائره‌سی آلتینا سالماغا سعی گؤسترن تزار روسیاسی اداره‌چیلرینه و بو ایشده اوْنلارین سینانمیش آل‌آلتیلاری اوْلان ائرمنی دَم‌توتانلارا بوْتوْن کسکین‌لیگی ایله دَییردی.

احمد آغااوْغلو «کاسپی»ده درج ائتدیردیگی زنگین تاریخی شواهده[1]، گئنیش قیاسلارا[2] اساسلانان تعصّب‌کش روحلو، احتراصلی مقاله‌لرینده عمومی دوْشمنه قارشی توْرک و اسلام خالقلاری‌نین بیرلیگی، ال‌بیرلیگی ایده‌سینی آردیجیل‌لیقلا مدافعه ائدیردی. «کاسپی»نین ۱۹۰۰-جوْ ایلده چیخان ۸۷-جی نوْمره‌سینده او، یازیردی: «هیندیستانین، ایرانین، توْرکیه‌نین، میصرین مسلمان مطبوعاتینی نظردن کئچیرین. بو اؤلکه‌لرین هامیسیندا، حتّا آفریقادا عینی روح، عینی موْضوع[3] حاکمدیر. بو مدنی بیرلیگه، معارفه چاغیریش روحودور. اوْنلار خلافته استناد ائدیر، خلافت دؤروْنوْن مدنی ائتباهینا دایاناراق آوروپالی‌لیغین مسلمان محیطینه گیزلی نفوذ ائتمه‌سی‌نین قارشیسینی آلماق ایسته‌ییرلر. هیندیستان مسلمانلاری سئچکیلی نماینده‌لری‌نین ییغینجاغیندا بوندان سوْنرا توْرک فَسی[4] قوْیماق، بایرام گوْنلری ائولرینی توْرک بایراقلاری ایله بَزه‌مک حاقّیندا قرار

۱) «اوْ.م.»: فاکتلارا (fakt) ۲) «اوْ.م.»: آنالوگیالارا (analogiya)
۳) «اوْ.م.»: موْتیو (motiv)
۴) فَس: عثمانلی دؤروْنده توْرکیه‌ده معمول اوْلان بیر نوع قیرمیزی پاپاق. (ک)

چیخاریر، میصرین و دیگر آفریقا اؤلکه‌لری‌نین عرب مطبوعاتی توْرکیه‌نی مدافعه ائدن یازیلارلا چیخیش ائدیرلر. آفریقا شیخلری اؤز قبیله‌لری ایله بیرلیکده کوْنوْللوْ شکیلده توْرک تبعه‌لیگینه کئچیرلر...». هله عصرین اوّللرینده او، توْرکچوْلوْگوْن ایدئولوقلاریندان بیری اوْلان دیگر گؤرکملی هم‌وطنی - علی‌بگ حسین‌زاده ایله بیرلیکده دوْنیا توْرکلوْگوْنوْن مدنی-معنوی بیرلیگی ایده‌سینی یاییر و بو ایده‌نین گئرچک‌لشمه‌سی یوْلوندا یگانه مستقل توْرک دؤلتیندن - عثمانلی ایمپئراتورلوغوندان چوْخ شئی گؤزله‌ییردی.

مخالفلریندن بیر چوْخونون ادّعا ائتدیکلری کیمی، احمد آغااوْغلو قطعیاً عثمانلی سلطانلاری‌نین مدافعه‌چیسی و ایدئولوقو دئییلدیر. او، اینگیلیس، فرانسیز، روس، ایتالیان و.س. یئنی صلیبچی‌لرین الینده گیرینج اوْلان توْرک-اسلام خالقلاری‌نین مدافعه‌چیسی ایدی، اشغالچیلارا قارشی مقاومت گؤسترمک اوْچوْن بو خالقلارین دین، دیل و قومیّت[1] زمینه‌ده بیرلشمه‌سی‌نین، امکداشلیق ائتمه‌لری‌نین، واحد معنوی-ایدئولوژیک و سیاسی پلات‌فوْرما اسلاسلانمالاری‌نین طرفداری ایدی.

آرتیق «کاسپی» قزئتینده‌کی فعالیتی دؤروْنده احمد آغااوْغلو تیفلیس سانسور کوْمیته‌سینده اوْزلرینه ایستی یوْوا قورموش قاراخانوْف و کیشمیشوْف کیمی شوْوینیست، توْرک دوْشمنی ائرمنی سانسورچولاری‌نین[2] سعیی نتیجه‌سینده موافق دائره‌لره «قاتی پان‌اسلامیست» کیمی تانیدیلمیشدی. سوْنرالار بؤیوْک صنعتکاریمیز جلیل محمّدقولوزاده اؤز «خاطرات»یندا آذربایجان توْرکلری‌نین بو بدخواهلارینی بئله تصویر ائتمیشدی: «یوخاریدا آدلاری ذکر اوْلونان کیشمیشوْف و قاراخانوْف سانسورچولار «تیفلیسکی لیستوْک» قزئتینده توْرک مطبوعاتی علیهینه همیشه تبلیغات آپاریردیلار. و همیشه روسیا حکومتی‌نین نظرینه بونو یئتیرمک ایسته‌ییردیلر کی، قافقازدا جمعی توْرک ادیب و ژورنالیستلری «پان‌توْرکیست‌دیرلر» و توْرک ژورنالیستلری قافقاز جماعتینی اسلام بایراغی‌نین آلتینا چکمک ایسته‌ییرلر و بو اتّحادِ اسلام بایراغی‌نین دا عثمانلی

۱) «اوْ.م.»: ائتنیک (etnik) ۲) «اوْ.م.»: سئنزورلاری‌نین (senzor)

سلطانی‌نین الینده اوْلماغینی آرزو ائدیرلر و بونا دا چالیشیرلار.»

کیشمیشوْف و قاراخانوْفون قافقاز سانسور کوْمیته‌سی‌نین صدری قاکنله[1]، سوْنونجونون ایسه قافقاز فرماندارینا عنوانلادیغی خفیّه راپوْرتلاردا[2] قافقازدا «پان‌اسلامیسم» ایده‌لرینی یایان آذربایجان یازیچیلاری و ژورنالیست‌لری آراسیندا «بیرینجی‌لیک» همیشه قید-شرطسیز احمد آغااوْغلونا وئریلیردی.

احمد آغااوْغلو حاجی زین‌العابدین تقی‌یئفین مادّی یاردیمی ایله علی‌بگ حسین‌زاده ایله بیرلیکده ۱۹۰۵-جی ایلین یاییندا «حیات» قزئتینی نشر ائتمگه باشلادیقدان سوْنرا ایسه بو بهتان تبلیغاتی[3] داها گئنیش وسعت آلمیشدی. چوْنکی یالنیز روس‌دیللی اوْخوجولار آراسیندا محدود سایدا یاییلان «کاسپی»دن فرقلی اوْلاراق «حیات»ین مخاطبلری[4] کفایت قدر گئنیش ایدی. بو قزئت تکجه باکیدا دئییل، آذربایجانین حدودلاریندان کناردا - وؤلقابوْیوندا[5]، اورتا آسیادا، ایراندا، توْرکیه‌ده یاییلیردی. اوْنون اوْخوجو کوْتله‌سی[6] کفایت قدر گئنیش ایدی، قزئتین نشری آذربایجاندا و یاخین شرق اوْلکه‌لرینده ملّی اوْیانیش دوْروْنوْن[7] باشلانغیجی اوْلان ۱۹۰۵-جی ایله تصادف ائتمیش و عمومی‌لیکده یاخین شرقده همین دوْروْن فوْرملاشماسیندا «حیات»ین و اوْنون اساس یازارلاریندان اوْلان احمد آغااوْغلونون خدمتلری اوْلموشدو.

«حیات» قزئتی‌نین نشره باشلاماسیندان آی یاریم سوْنرا ائرمنی سانسورچولاری‌نین تحریکی ایله قاکنل نشرین دایاندیریلماسی ایله علاقه‌دار قافقاز فرماندارینا دال‌بادال مراجعت ائتمگه باشلامیشدی. بو خفیّه راپوْرتلاردا قزئتین مدیرلریندن بیری اوْلان احمد آغااوْغلو «پان‌اسلامیست ایده‌لری‌نین آلوْولو پرستشکاری»، «بوْتوْن مسلمانلارین

1) M.P.Qakkele

۲) «اوْ.م.»: دوْنوْسلاردا (donos)　　۳) «اوْ.م.»: کامپانیاسی (kampaniya)

۴) «اوْ.م.»: آودیتوْریاسی (auditoriya)

۵) مشهور تاتار شاعری عبدالله توکای «حیات»ین بیرینجی نوْمره‌سی‌نین چاپدان چیخماسی مناسبتی ایله شعر یازمیش و بورادا «حیات»ین اوزون‌عوْمورلوْگوْنوْن ائرمنیلر طرفیندن دوْشمن‌چیلیکله قارشیلاناجاغینی وورغولامیشدی. (و.ق.)

۶) «اوْ.م.»: آودیتوْریاسی (auditoriya)　　۷) «اوْ.م.»: ائپوخاسی‌نین (epoxa)

خلیفه‌سی ساییلان توْرک سلطانی‌نین نفوذ و قدرتی‌نین آرتماسی طرفداری» کیمی معرّفی ائدیلیر. «حیات»ین قاتی متعصّب[1] اسلامچیلیق و محافظه‌کارلیق مؤقعینده دوردوغو و اوْنون ائرمنیلر علیهینه یازیلاری ایله قافقازدا مسلمان تعصّبوْنوْ[2] یئنیدن آلوْولاندیراجاغی بیان اوْلونوردو. خفیّه راپوْرت مؤلّفلری «حیات» قزئتی‌نین و احمد آغااوْغلونون «اسلامین تمیزلیگینی و ایلکین‌لیگینی قوْروماق» اوْچوْن روسیا علیهینه باریشماز مؤقعده دایاندیغینی قید ائتمگی ده یاددان چیخارمیردیلار. اوْنلارین فیکرینجه، احمد آغااوْغلو قافقازدا روسیا تأثیرینه قارشی اساس گوْج مرکزی کیمی توْرک دوْلتینی قوْروْیور و بوْلگه‌ده‌کی[3] بوْتوْن مسلمانلاری عثمانلی سلطانی‌نین یاشیل بایراغی آلتیندا بیرلشمگه چاغیریردی. بو بهتان تبلیغاتی[4] تصادفی دئییلدی. آییق ائرمنیلر احمد آغااوْغلونون حتّا تک‌باشینا بئله جدّی قوّه اوْلدوغونو، اوْنون آذربایجان توْرکلری آراسیندا بیرلشدیریجی عامل[5] کیمی چیخیش ائتدیگینی یاخشی آنلاییردیلار. اوْنا گوْره ده ۱۹۰۵-جی ایلدن باشلایاراق ائرمنی-روس شوْوینیست بیرلیگی[6] و اوْنلارین دم‌توتانلاری هر واسطه ایله احمد بگی «ضررسیزلشدیرمگه» چالیشیردیلار.

آرادان حتّا ۸۰ ایل کئچندن سوْنرا دا ائرمنی ایدئولوقلاری آغااوْغلونون آدی گلنده اوْز کین و نفرتلرینی گیزلَده بیلمیرلر. مثلاً، شوروی دوْروْ ائرمنی توسعه‌طلب‌لیگی[7] و شوْوینیسمی‌نین اساس ایدئولوقلاریندان بیری اوْلان کیراکوْسیان[8] اوْزوْنوْن ۱۹۸۶-جی ایلده ایرواندا چاپدان چیخمیش «گنج توْرکلر تاریخین محکمه‌سی قارشیسیندا» آدلی باشدان-باشا تحریفچی و توْپلاما[9] کتابیندا یازیر: «قافقازدا ملّتلرآراسی زمینه‌ده باش وئرن قیرغینین اساس تشکیلاتچیلاریندان بیری اوْلان شوشالی احمد بگ آغاییف ائرمنی عائله‌لری‌نین داغیدیلماسی، ائرمنیلرین توْرکلر آراسیندا سَپَلنمه‌سی، اوْنلارین بیر ملّت

۱) «اوْ.م.»: اوْرتودوکسال (ortodoksal)　　۲) «اوْ.م.»: فاناتیزمینی (fanatizm)

۳) «اوْ.م.»: رئگیوندا کی (region)　　۴) «اوْ.م.»: کامپانیاسی‌نین (kampaniya)

۵) «اوْ.م.»: فاکتوْر (faktor)　　۶) «اوْ.م.»: آلیانسی (alyans)

۷) «اوْ.م.»: رئوانشیزمی (revanşizm)

8) C.Kirakosyan

۹) «اوْ.م.»: کوْمپیلیاتیف (kompilyativ)

کیمی محو ائدیلمه‌سی ایده‌سی‌نین طرفداری ایدی.» مؤلّف بهتان ماهیّتلی[1] فکرلری‌نین حقیقی‌لیگینی ثبوت ائتمک اوّچوّن بیروت‌دا ائرمنی دیلینده نشر اوْلونان بیر طلبه مجموعه‌سینه اساسلانیر. بورادا ایستر-ایسته‌مز آدامین یادینا توْلکوْنوْن اوْز قویروغونو شاهد گتیرمه‌سی دوْشوْر...

* * *

۱۹۸۸-جی ایلدن بری خالقیمیزین یاشادیغی گرگین و سکسکه‌لی گوْنلر آرادان آز قالا دوْخسان ایل کئچندن سوْنرا ۱۹۰۵-جی ایلی - «آسیانین اوْیانماسی» کیمی سجیّه‌لندیریلن و روسیا ایمپئراتورلوغونون سوْنونون باشلانغیجی اوْلان همین تاریخی دوْروْ داها یاخشی آنلاماغا و قیمت‌لندیرمگه امکان ونریر. اوْندا دا ایندیکی اوزون‌مدّتلی جان‌چکیشمه-احتضار[2] مرحله‌سینه قدم قوْیان ایمپئراتورلوق اوْز حتمی محوی‌نین قارشیسینی آلماق، بو دا ممکن اوْلمازسا، عوْمروْنوْ داها بیر آز دا اوزاتماق اوّچوّن ملّتلری بیری-بیری‌نین اوْزَرینه قالدیریر (داها دقیق دئسک، ال‌آلتیسی اوْلان قوّه‌لری باشقالاری‌نین اوْزرینه قیسقیردیر)، «فقیر مسلمانلارین» سوْن تیکه‌سینی بوْغازلاریندان چیخاریر، اوْنلارین ان عادی انسانی حقوقلارینی غدّارلیق و کوْبودلوقلا تاپدالاییر، اوْزوْنوْن «دوْنیا ژاندارمی» اوْلدوغونو گوْسترمکدن چکینمیردی.

بو همین واخت ایدی کی، ملّتین آغ‌ساققالی حسن‌بگ زردابی ملّی موْجودلوق اوغروندا اوْلوْم-دیریم ساواشیندان - «زندگانلیق دعواسیندان» غالب چیخماق اوّچوّن خالقی کوْتله‌وی شکیلده علمه، معارفه ییه‌لنمگه و بو یوْللا اوْز حاقّینی قوْروماغا چاغیریردی. اوْ، طبیعتده دائم بیر مبارزه گئتدیگینی خاطرلاداراق یازیردی کی، «بو زندگانلیق دعواسینی دا همیشه انسان بیری-بیری ایله ائدیر. کئچمیشده انسان وحشی حالیندا اوْلان زمان بو دعوانی یومروق، سیلله، سوْنرا قیلینج، قالخان، دخی سوْنرا توْفنگ و غیری اسلحه‌لر ایله ائدیردی. ائله کی، سوْنرا وورماق، اوْلدوّرمک نهی اوْلدو، انسان زندگانلیق دعواسینی عاغیل ایله ائدیر. هر کسین کی، عاغلی چوْخدور، قاناجاغی

۱) «اوْ.م.»: خارا کتئرلی (xarakter)
۲) «اوْ.م.»: آقوْنیا (aqoniya)

آرتیقدیر، بو زندگانلیق دعواسیندا دوْشمنه فائق گلیر. چوْنکی عاغیل و قاناجاغین آرتیق اوْلماغی علم تحصیل ائتمک ایله‌دیر، اوْنا گوْره بیز مسلمان قارداشلاریمیزا «اوْخویون، علم تحصیل ائدین!» - دئینده ذکر اوْلونان زندگانلیق دعواسیندان اوْتروْ دئییریک کی، بو دعوادا مسلمان قارداشلاریمیز مغلوب اوْلوب آخیردا پوچ اوْلماسینلار...»

شبهه‌سیز، بو «دعوادان» غالب چیخماق اوّچوّن ایلک نوْبه‌ده ملّی انکشافین ایدئولوژیک اساسلارینی ایشله‌ییب حاضرلاماق لازم ایدی. آذربایجان ملّی حرکاتی‌نین ایلک تدقیقاتچیلاریندان میرزه بالا محمّدزاده‌نین ده گوْستردیگی کیمی، ۱۹۰۵-جی ایله قدر آذربایجان جمعیّتینده ملّی بیرلیکدن داها چوْخ دینی بیرلیک آنلاییشی اوّستوْنلوْک تشکیل ائدیردی. باشقا سوْزله دئسک، آذربایجانلیلار اوْزلرینی توْرکدن (ملّتدن) داها چوْخ مسلمان (امّت) کیمی تانییردیلار. بو تصوّروْن آرادان قالدیریلماسیندا دا احمد آغااوْغلو دیگر قلم یوْلداشلاری - توْپچوباشوْف، رسولزاده، حسین‌زاده، نعمان‌زاده و باشقالاری ایله بیرلیکده مبارزه آپاریردی.

«حیات»ین ۱-جی نوْمره‌سینه یازدیغی پروْقرام ماهیّتلی باش مقاله‌ده اوْ، آذربایجان توْرکلری‌نین اسلامی دَیَرلره صادق قالاجاقلارینی بیلدیریردی: «اگر بیز ایرلی‌له‌مک و حیاتی بیرلیگه مالک بیر ملّت اوْلماق ایسته‌ییرک‌سه، بیز هر شئیدن اوْنجه مسلمان اوْلاراق قالمالییق. بیزیم ایرلی‌له‌مک ایستگیمیز، حیات شرطلری‌نین یاخشیلاشدیریلماسی استقامتینده اوْلان آرزوموز اسلام قانونلارینا وابسته الده ائدیله بیلَر.»

لاکین ملّت کیملیگینی درک ائتمه‌دن، تاریخی وارلیغینی منیمسه‌مه‌دن یالنیز دینی منسوبیّتی اساس گوْتوْرمکله موْجودلوغونو ثبوت ائده و قوْروییوب ساخلایا بیلمز. اوْنا گوْره ده خالقی انتظام‌سیز[1] امّتدن آیدین غایه و مقصدلی ملّته چئویرمک آغااوْغلونون فیکرینجه، دوْروْن اجتماعی-سیاسی حیاتی‌نین اساس پروْبلئمی ایدی. یئنه ۱۹۰۵-جی ایلده «کاسپی» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده بو مناسبتله یازاردی: «بوْتوْن بو توْپلوم[2] یالنیز دینی بیر توْپلوم اوْلماییب، عینی زماندا قوْمی[3] بیر وارلیقدیر. چوْنکی بوْتوْن روسیا

۱) «اوْ.م.»: آموْرف (amorf)
۲) آذربایجان توْرکلری نظرده توتولور. (و.ق.)
۳) «اوْ.م.»: ائتنیک (etnik)

مسلمانلاری، کیچیک بیر استثنا ایله بؤیوْک توْرک-تاتار عِرقینه منسوبدورلار، بیر تک عمومی دیلده دانیشیر و عینی اینانجلاری پایلاشیرلار.»

احمد بگین رنداکته‌سی ایله چیخان و ملّی مطبوعاتیمیزین تاریخینده، «امّتدن» ملّته چئوریلمَگیمیز یوْلوندا مهم ایزلر قوْیان «حیات»، «ارشاد»، «ترقّی» قزئتلری ده محض بو مقصده خدمت ائدیردی. بو مطبوعات اوْرقانلاری ایچریسینده «ارشاد» خصوصی یئر توتوردو. احمد آغااوْغلونون سعیی و نفوذو سایه‌سینده دؤروْن میرزه علی‌اکبر صابر، نجف‌بگ وزیروْف، عبّاس صحّت، محمّد امین رسولزاده، نریمان نریمانوْف، علی‌بگ حسین‌زاده، عُمر فائق نعمان‌زاده، سلطان مجید غنی‌زاده، عبدالله صور، فریدون‌بگ کوْچرلی و دیگر مقتدر قلم صاحبلری، وطن و ملّت تعصّب‌کشلری «ارشاد»ین اطرافینا توْپلاشمیشدیلار. قزئتین دئمک اوْلار کی، هر نوْمره‌سینده عزیر حاجی‌بگلی‌نین گوْنوْن آغریلی، کسکین پروْبلئملرینه حصر اوْلونموش مقاله و فکاهیلری درج ائدیلیردی. لاکین بونونلا بئله، «ارشاد»ین اساس آغیرلیغی باش مدیرین - احمد آغااوْغلونون اوْزَرینه دوْشوْردوْ.

ملّی آذربایجان مطبوعاتی‌نین یئنی انکشاف یوْلونا قدم قوْیدوغو بیر شرایطده احمد آغااوْغلو «ارشاد»ی عموم‌ملّی قزئته چئویرمک، بو قزئت واسطه‌سی ایله آذربایجانین هر کندینه، هر اوْباسینا معارف ایشیغی، مدنیّت نورو یایماق، ملّتی غفلت یوخوسوندان اوْیاتماق، نادانلیغین و جهالتین پنجه‌سیندن قوْپارماق ایسته‌ییردی. اوْنون «ارشاد»ین نشرینی گئنیشلندیرمک، آبونه‌چیلرینی آرتیرماق تشبّثلری ایله باغلی محمّدقولوزاده‌نین «ملّا نصرالدّین» ژورنالی‌نین صحیفه‌لرینده خفیف بیر طنزله یازیردی: «دوْنیادا من چوْخ شئیی باشا دوْشدوْم، آنجاق بو «ارشاد»ین ایشلرینی یاشا دوْشمه‌دیم. رحمتلیک اوْغلو، ایندی ده باشلاییبدیر کی، «منه مسلمان جماعتی بئش مین مشتری وئرمه‌سه، قزئتی باغلایاجام.»

... سن ده گئدیب فیرنگیستانی گزیب گلیبسن، دئییرسن کی، «یه، نییه شوْئتساریا زنگه‌زور ماحالی بؤیوْکلوْگوْنده اوْلا-اوْلا اوْرانین قزئتلری‌نین ایکی میلیون مشتریسی اوْلسون، «ارشاد»ین بئش مین ده اوْلماسین؟ نییه روسیه‌ده «نوایا وئرمیا»نین اوْچ میلیون،

«مشاک»ین اللی بئش مین مشتریسی اوْلسون، «ارشاد»ین بئش مین ده اوْلماسین؟»

«ارشاد» قزئتی‌نین ۱۹۰۵-جی ایلدن سوْنرا ملّی مطبوعاتا گتیردیگی یئنی‌لیکچی روح، اجتماعی برابرلیک ایده‌لری و معارفچیلیک فکرلری ده «ملّا نصرالدّین»ین دقّتیندن یایینمامیشدی.

عزیز میراحمدوْفون حاقلی اوْلاراق یازدیغی کیمی، «احمد بگ آغایئف «ارشاد»دا اوْزوْنوْن بوْتوْن ژورنالیستیک مهارتینی، شرق‌شناسلیق بیلیگینی، سیاسی متفکّر سیماسینی نمایش ائتدیرمیشدی.» بؤیوْک فرانسیز انقلابی‌نین «آزادلیق. برابرلیک. عدالت»[1] شعارینی اوْز علامتینه[2] چئویرن «ارشاد» همین اجتماعی-سیاسی و انسانی دَیَرلرین موْجود آذربایجان جمعیّتینده گئرچکلشمه‌سی اوْچوْن چوْخ ایش گوْرموْشدوْ.

«هر ملّت ائدیر صفحهٔ دوْنیادا ترقّی ...» - دئین بؤیوْک صابرین آردینجا احمد آغااوْغلو دا اوْرک آغریسی ایله گوْروْر و مشاهده ائدیردی کی، «... قوْنشولاریمیز یانی-باشیمیزدا گوْنوْ-گوْندن ترقّی و تعالی ائدیر، ائرمنیلرین، گوْرجوْلرین، موسویلرین[3]، بالخصوص روسلارین تعمیمِ معارفه همّت‌گذار اوْلان جمعیّتلری سایه‌سینده ضیاءِ معارف کوْیلرده‌کی کلبه‌نشین کوْیلوْلرین پنجره‌لریندن ایچری گیردیگی روزِ روشنده بیزیم کوْیلوْلریمیز ده، شهرنشین‌لریمیز ده مَثَللی بیر ظلمتِ ابدیِ جهل عالَمینده محو اوْلوب گئدیردی.»

بس نه ائتمه‌لی؟ ملّتین شرف و ناموسونون اوْرتایا قوْیولدوغو بو آغیر وضعیّتدن نئجه چیخمالی؟ هانسی یوْللا، هارایا گئتمه‌لی؟ همین دؤرده بو سوْاللارا جواب تاپماغین مسئولیّتینی و آغیرلیغینی اوْز اوْزَرینه گوْتوْرن اوْچ-دؤرد آذربایجان ملّت‌پرورینده‌ن، ضیالیسیندان بیری ده احمد آغااوْغلو ایدی. تکجه قزئتلره مقاله‌لر یازماقلا کفایتلنمه‌ین احمد بگ ۱۹۰۵-جی ایلده ملّی بورژوازی‌نین منافعلرینی مدافعه ائتمک، باکی‌نین نفتلی توْرپاقلاری‌نین باشدان-باشا خارجی امتیاز صاحبلرینه[4] وئریلمه‌سی‌نین قارشیسینی

---

۱) «حریّت»، «مساوات»، «عدالت» شکلینده. (و.ق.)
۲) «اوْ.م.»: دئویز (deviz)
۳) یهودیلرین (و.ق.)
۴) «اوْ.م.»: کونسئسیالارا (konsessiya)

آلماق اۆچۆن ایکی دفعه پئتئربورقا گئتمیش، روسیا تزاری ۲-جی نیکولای‌لا گؤرۆشمۆشدۆ. ۱۹۰۷-۱۹۰۵-جی ایللرده روسیا مسلمانلاری‌نین نیژنی-نۆوقۇرودا[1] و پئتئربورقدا کئچیریلن ۳-۱ قورولتایلاری‌نین تشکیلاتچیلاریندان بیری کیمی فعال چالیشمیش، قورولتایدا ایمپئراتورلوغون تۆرک-اسلام تۆپلومونون حقوق و منافعلرینی مدافعه ائدن قرارلارین قبول ائدیلمه‌سینده اۇنون مهم خدمتلری اۇلموشدو. احمد آغااۇغلو ۱۹۰۶-۱۹۰۵-جی ایللرده خصوصی شدّتله کؤروکلندیریلن ائرمنی-مسلمان مناقشه‌سی ایله علاقه‌دار قافقاز فرمانداری وۇرۇنتسوف-داشکۇف‌ون[2] یانینا گؤندَریلن دؤققوز نفرلیک آذربایجان نماینده هیئتی‌نین فعال عضولریندن بیری ایدی و فرماندارلا دانیشیقلار زمانی آذربایجان طرفین اساس اتّهامچیسی کیمی چیخیش ائتمیشدی.

یالنیز آذربایجان خالقی‌نین دئییل، اۇزۆنۆ بو خالقین سؤزدئیَنی، تمثیلچیسی سایان هر بیر ملّی ضیالی‌نین حیاتیندا مهم دؤنۆش نقطه‌سی اۇلان ۱۹۰۵-جی ایلده احمد آغااۇغلونون طبیعتینده‌کی مبارزلیک، شرّه قارشی باریشمازلیق، جسارت و قطعیّت یئنی چالارلاری ایله اۆزه چیخمیشدی. بو جهتدن اۇنون ۱۹۰۶-جی ایل فئوریه‌نین ۲۰-ده تیفلیسده، قافقاز فرمانداری وۇرۇنتسوف-داشکۇف‌ون صدرلیگی ایله کئچیریلن ائرمنی-مسلمان صلح دانیشیقلارینداکی فعالیّتی اۆزرینده بیر قدر گئنیش دایانماق مقصده‌اویغون اۇلاردی.

* * *

قافقاز فرمانداری‌نین اقامتگاهیندا کئچیریلن همین «دانیشیقلارین» صورت‌جلسه‌سی[3] ایله عمومی تانیشلیق «تاریخ اۇزۆنۆ تکرار ائدیر» -دئییمی‌نین حقیقته نه درجه‌ده اویغون اۇلدوغونو بیر داها تصدیقله‌ییر. چۆنکی آرادان تخمیناً ۸۵ ایل اۆتَندن سۇنرا، بیز ده ۸۰-جی ایللرین سۇنوندا عینی تیپلی، عینی مؤضوعلو «دانیشیقلارین»، عینی «صلح یارادیجیلیغی» مأموریّتی‌نین شاهدی اۇلدوق. ایمپئراتورلوغون آذربایجانلیلارا مناسبتده سیاستی ذرّه‌جه ده اۇلسون دَییشمه‌میشدی. دَییشن یالنیز حادثه‌لرین جریان

1) Nijni-Novqorod
2) I.I.Vorontsov-Da şkov
۳) «اۆ.م.»: استئنوقرامی (stenoqram)

ائتدیگی مکان و اجراچیلار ایدی. فرماندار سارایی کرملین‌له عوض اۇلونموشدو. وۇرۇنتسوف-داشکۇف‌ون یئرینی ایسه قۇرباچۇف توتموشدو.

۱۹۰۶-جی ایل ۲۰ فئوریه دانیشیقلارینا قاییداق. ایکی قۇنشو اجماعین صلح مراملی قوّه‌لری‌نین گؤرۆشۆنده آذربایجان طرفی احمد بگ آغایئف، کربلایی اسرافیل حاجی‌یئف، علیمردان‌بگ تۆپچوباشۇف، ابراهیم آغا وکیلۇف، دۆکتور قارابگ قارابگۇف، علی‌اکبربگ خاص‌محمّدۇف، عادل خان زیادخانۇف و باشقالاری، ائرمنی طرفینی «مشاک» قزئتی‌نین باش مدیری[1] کالانتار، آرخیماندریت مرادیان، دۆکتور استپانۇف، خاتیسۇف، موشئکیانتس[2]، آروتیونۇف[3]، تاقیونوسوف[4]، تئر-آوانئسۇف[5] و باشقالاری تمثیل ائدیردیلر. فرماندار وۇرۇنتسوف-داشکۇف، معاونلری سلطان کریم-گیرئی[6] و ژئنئرال مالاما، تیفلیس، ایروان، گنجه والیلری و دیگر یۆکسک رتبه‌لی تزار مأمورلاری طرفلری باریشدیرماق و صلح یاراتماق مأموریتینی اۇز اۆزرلرینه گؤتۆرمۆشدۆلر.

آذربایجان طرفی بۆتۆنلۆکده تانینمیش ضیالی و اجتماعی-سیاسی خادملرله تمثیل اۇلونسا دا، نماینده هیئتینده «بیرینجی ویۇلۇن»[7]، شک‌سیز، احمد آغااۇغلو ایدی. اۇ، فئوریه‌نین ۲۰-دن ۲۸-نه کیمی دوام ائدن بۆتۆن اجلاسلاردا آذربایجان نماینده هیئتی‌نین اساس سؤزچۆسۆ اۇلموش، ائرمنی طرفی‌نین بۆتۆن ادّعالارینی توتارلی دلیل-ثبوتلارلا پوچا چیخارمیشدی. دانیشیقلارین ایلک گۆنۆ ائرمنیلرین مؤقعینی سۇنرالار، ۱۹۱۸-جی ایلده ائرمنیستان جمهوریتی‌نین باش ناظری اۇلان خاتیسوف، آذربایجان طرفی‌نین مؤقعینی ایسه احمد آغااۇغلو آچیقلامیشدی.

ژئنئرال مالامانین صدرلیگی ایله کئچن ۶-جی اجلاسدا احمد آغااۇغلو قافقازدا

۱) «اۆ.م.»: رئدا کتۇرو (redaktor)
2) Muşekyants
3) Arutyunov
4) Taqionosov
5) Ter-Avanesov
6) Sultan Krım-Girey
۷) روسجا «پئروایا اسکیپکا» (первая скрипка) اصطلاحیندان آلینمیش. مجازاً: بیر ایشده اساس رۇل اۇینایان آدام. (ک)

مسلمانلارا قارشی ائرمنی تئرؤرونون گنیش وسعت آلدیغینی، روس مأمورلاری‌نین ایسه بـو تـئرور قـارشیسیندا بـیله‌رک‌دن، یـاخود بـاجاریقسیزلیقدان عـاجز قـالدیقلارینی وورغولایاراق دئییردی: «بیر آدامی، بیر قوللوقچونو اؤز ملّتینه خدمت ائتمکه و یـا اؤز انصافینا گؤره ایش گؤرمگه قوْیماییب وجدانسیزلیغا، عدالت‌سیزلیگه دعوت ائدن تئرؤر دوام ائدرسه، بیزیم ولایتده نـه حریّت، نـه عـدالت، نـه ده بـرابـرلیک عَـمَله گـله بیلر. حال–حاضردا قوللوقچولارین چوْخو[1]، بلکه ده هامیسی بؤیونلارینی آلچاقجاسینا تئرؤر دسته‌لری‌نین قاباغیندا اَییب، آنجاق اوْنلارا خوْش گلن ایشلر توتوب بو طرفه[2] هر جوْر جوْر، ظلم، ستم، سوْنسوز جفا ائتمکده‌دیر.»

احمد آغااوْغلو داها سوْنرا بـوْلگه‌نین[3] آذربـایجانلی اهـالیسی‌نین فیکرینی افـاده ائده‌رک گؤستریردی کی، «بیز مسلمانلار بو حالته دوام ائتمه‌یه‌جه‌ییک و آشکار دئییریک کی، هرگاه ایشلر بئله گئدرسه، نه قدر قافقازدا بئله تئرؤر دسته‌لری حکم ائدرسه، قافقازدا آسایش و تهله‌سیزلیک یئنیدن قورولمایاجاقدیر. بیز صلح خـاطره‌سی اوچون مـجلسین دقّتینی بـو نـقطه‌یه جـلب ائـدیر و دئـییریک کـی، قـافقازدا اوْلان مـنصب صـاحبلری و حاکملرین چوْخو ائرمنی تئرؤروندان قوْرخوب عدالت ایله، انصاف ایله ایش گؤرمورلر.»

سالوْنداکی[4] یؤکسک رتبه‌لی روس مأمورلاری‌نین اوْزونه شیلله کیمی چیرپینان بو سرت اتّهاما «ایندی بئله سؤزلرین یـئری دئـییل. بـورادا گـرَک بـئله مسئله‌لر مـذاکـره اوْلونماسین.» – دئیه عصبی‌لیکله جواب[5] وئرن فـرمانداریـق دفـترخـاناسی‌نین رئـیسی پئتئرسوْن‌ون[6] جوابیندا احمد بگ داها کسکین دانیشمیشدی: «بو مجلس ائله بو سؤزلرین یئریدیر! بیزی بورا چاغیریبلار کی، اؤز دردلریـمیزی، مـلاحظه‌لریمیزی آچیق–آشکـار دئییب، صاف–صادقانه دانیشاق. بلکه ده بو بـعضیلری‌نین خـوْشونا گـلمیر. بـو خـوْش گلمه‌مگین بیزه اصلا دخلی یوْخدور و بیزیم مسئله‌نی مذاکره ائتمکدن اساس قصدیمیز

۱) روس مأمورلاری نظرده توتولور. (و.ق.)
۲) آذربایجانلیلارا (و.ق.)
۳) «اؤ.م.»: رنگیؤنون (region)
۴) «اؤ.م.»: زالدا کی (zal)
۵) «اؤ.م.»: رئپلیکا (replika)
6) Peterson

اؤدور کی، همن او منصب صاحبلری کی، اؤز آندلارینی، اؤز انصاف و وجـدانـلارینی، مردانه‌لیکلرینی یاددان چیخاریب، قوْرخو کاغیذی‌نین واهمه‌سیندن بـاشلارینی اطاعت آستاناسینا قوْیوبلار، اوْنلارین عمللرینی، رذالتلرینی، آلچاقلیقلارینی بوْتوْن روسیایا مـعلوم و آشکـار ائـدک. بـلکه بـوندان سـوْنرا هـمین قـوللوقچولار اؤزلرینـه گـلیب کیشی‌لیکلرینی آشکار ائتسینلر.» بو کسکین اتّهاملارلا تـانیش اوْلانـدا ایستر–ایسته‌مز دوْشوْنمه‌لی اوْلورسان کی، احمد آغااوْغـلو کـیمی غـیرتلی وطن‌پرورلرین سایه‌سینده ۱۹۰۶–جی ایلده سسیمیز ۱۹۹۰–جی ایلده‌کیندن داها اوْتکَم و جسارتلی چیخیرمیش...

ائرمنی تئرؤرونون اساساً داشناکسوتیون حزبی‌نین آلی ایله حیاتا کئچیریلدیگینی، داشناکـلارین ایسـه «روسـیانین بـؤیوک شـخصلری‌نین، ژنـئرالّلاری‌نین، حـتّا قـافقاز فرمانداری حضرتلری‌نین فکر و عقیده‌لرینه قوللوق ائتدیگینی» آچیقلایان احمد آغااوْغلو حکومتدن بو حزبه قارشی تدبیر گـؤرمگی خـواهش ائـتمیردی. عکسینه، تـمثیلچیسی اوْلدوغو خالقین آدیندان اتمامِ حجّت ائده‌رک[1] بیلدیریردی: «ایندی کی، بئله‌دیر، ایندی کی بیر مسلّح حزب اوْن بئش ایلدن بری تشکیل اوْلونوب و حکومت آداملاری بـونو بیلیب ده نه‌اینکی علاج ائتمه‌ییر، بلکه اوْنونلا هم‌عقیده‌دیرلر، بـیزیم ایستر حکـومتدن، ایسترسه ده ائرمنیلردن بئله بیر حزبین آرادان گؤتورلمه‌سینی تمنّا ائتمگیمیز فایداسیزدیر. بیز آنجاق اوْزوموْز اوْز علاجیمیزی ائتمه‌لی‌ییک. بیزیم ده گرَک مکمّل و مسلّح حزبلریمیز اوْلسون. بیر حکومت کی، بیر طرفدن بئله ایشلره دوْزوْر، گرک اوْ بیری طرفدن ده دوْزه...»

احمد آغااوْغلونون بو ایناندیریجی، مـنطقلی و احـتراصلی چیخیشیندان سـوْنرا اجلاسا صدرلیک ائدن ژنئرال مالاما سلاحلی حزبلرین فعالیّتی‌نین قاداغان ائـدیلمه‌سی حاقّینداکی قطعنامه‌نی مذاکره‌یه قوْیموش و همین سند قبول اوْلونموشدو. طبیعی کـی، ائرمنی ماجراچی‌لیغینا[2] و تئرؤرچولوغونا قـارشی (ایستر اوْ واخت، ایسترسه ده سـوْن ایللرده) بوْتوْن قرارلار کیمی همین قطعنامه‌نین ده کاغیذ اوْزرینده قالدیغینی سـوْیله‌مگه احتیاج یوْخدور.

۱) «اؤ.م.»: اولتیماتیو شکیلده (ultimativ)
۲) «اؤ.م.»: آوانتوریزمینه (avantürizm)

۱۹۰۶–جی ایل ائرمنی–مسلمان صلح دانیشیقلاری‌نین صورت‌جلسه[1] حساباتیندان آیری–آیری حصّه‌لری اوْزوْنوْن ۱۹۱۱–جی ایلده چاپ اوْلونان «قانلی سنه‌لر» کتابینا داخل ائدن محمّد سعید اوْردوبادی احمد آغااوْغلونون نطقلریندن بیری‌نین متنینی وئردیکدن سوْنرا دقّتی چکن بئله بیر قید یازمیشدی: «سوْز بورا یئتیشنده جناب احمد بگین باشی گیجه‌لیب اوْتورور یئره، اوْنو آپاریرلار سارایین بیر اوْتاغینا، بیر آز کئچدیکده اوْزوْنه گلیب مجلسه داخل اوْلور...» گوْرکملی تدقیقاتچی–عالم عزیز میراحمدوْفون یازدیغی کیمی، «... گنجه‌لی–گوْندوْزلوْ باش سیندیریب، قلم ایشله‌دیب خسته‌لیگه توتولان احمد بگین ملّت اعانه‌سی ایله معالجه‌یه گئتدیگی واختلار دا، فرماندار اداره‌سینده‌کی ملّی مباحثه زمانی جوْشوب باییلدیغی چاغلار دا اوْلوب.»

اوْردوبادی ایسه همین اوْ باییلما حادثه‌سینه مناسبتینی بئله بیلدیریردی: «جناب احمد بگین ملّتی اوغروندا بو قدر جدّ–جهدله چالیشدیغینی گوْروْنجه، اوْنون نه درجه‌ده ملّت‌سئور اوْلدوغو هامی‌یا معلوم اوْلار. بوراسینی دا سوْیله‌ییرم کی، احمد بگ جنابلاری‌نین بو قدر چالیشماغینا ملّتیمیزدن بیر چوْخ راضیلیق ائدیلسه ده، یئنه ده حاقّینجا اوْلمالیب یوْزدن بیر حاقّی رعایت ائدیلمه‌دی. بو ایسه هله ده ملّتیمیز آراسینداکی بیر پاراگنجه‌قوشلاری‌نین (یاراسالارین) وجودیله‌دیر.»

۱۹۰۵–جی ایلین سوْنلارینا قدر اجتماعی فکرده داها چوْخ «سوْز آدامی» کیمی تانینان احمد آغااوْغلو «صلواتلا دوْنوزون داریدان چیخمادیغینی»، ائرمنیلرین و اوْنلارا هوادارلیق ائدن قوّه‌لرین زوْرا ال آتدیقلارینی گوْردوْکدن سوْنرا اوْنلارلا اوْز دیللرینده دانیشماغین – یعنی خالقی ظلمه، ارتجاعا قارشی سلاحلاندیرماغین ضروری‌لیگینی بیرینجیلر سیراسیندا باشا دوْشموْشدوْ. بو مقصدله ۱۹۰۶–جی ایلده احمد آغااوْغلونون، دوْکتور کریم‌بگ مهماندارؤفون و علی‌اکبربگ رفیع‌بگوْفون فعال اشتراکی ایله «دفاعی» حزبی‌نین تشکیلینه باشلاندی. شوروی نشرلرینده بیر قایدا اوْلاراق «بورژوا–مُلکدار ضیالیلاری‌نین، تاجرلرین، قسماً ده بگلرین ضدّانقلابی ملّتچی حزبی» آدلاندیریلان،

[1] «اوْ.م.»: استئنوْقرافیک (stenoqrafik)

«مسلمانلاری داشناکلارین حمله‌لریندن قوْروماق پرده‌سی آلتیندا ملّتچیلیک ایده‌لری یایماقدا» تقصیرلندیریلن «دفاعی» اصلینده همین قانلی–قادالی ایللرده آذربایجان توْرکلری‌نین ملّی وارلیغینی، شرف و لیاقتینی قوْرویان، اوْنلارین ظلمه بوْیون اَیمه‌دیگینی گوْسترن یگانه سیاسی–حربی تشکیلات ایدی.

«دفاعی» حزبی‌نین احمد آغااوْغلو طرفیندن یازیلمیش پروْقرام بیان‌نامه‌سی اوْزوْنوْن مسئول‌مدیری[1] اوْلدوغو «ارشاد» قزئتی‌نین ۱۹۰۶–جی ایلده چیخان ۲۱۳–جوْ نوْمره‌سینده چاپ ائدیلمیشدی. یئری گلمیشکن قید ائدیم کی، سوْن دوْرلرده ۱۹۰۵–۱۹۰۷–جی ایللرله علاقه‌دار میدانا چیخان بیر سیرا مقاله و آراشدیرمالاردا «دفاعی» تشکیلاتی ایله «مدافعه» تشکیلاتی[2] عینی‌لشدیریلیر. لاکین آدلار عینی اوْلسا دا، همین دوْرده آذربایجاندا «دفاعی» و «مدافعه» آدلی ایکی مختلف حربی–سیاسی تشکیلات موْجود اوْلموشدور. اوْنلار حاقّیندا گئنیش معلومات ایلک دفعه آذربایجان دئموکراتیک جمهوریّتی خارجی ایشلر ناظرلیگی خصوصی کومیسیونونون بیرینجی بوراخیلیشی ۱۹۲۰–جی ایلده چاپدان چیخان «ماوراءقافقازدا[3] روسیا سیاستینه دائر سندلر» مجموعه‌سینده وئریلمیشدیر.

اوْزوْنوْ «قافقاز عموم‌مسلمان مدافعه کوْمیته‌سی» آدلاندیران «دفاعی»نین پروْقرامیندا خالقی دوْشدوْگوْ آغیر وضعیتدن قورتارماق اوْچوْن ایکی یوْل تکلیف اوْلونوردو: معارف‌لنمک و قوّت‌لنمک. احمد آغااوْغلو فلاکتین اوْچ اساس استقامتینی معیّن‌لشدیریردی. بونلاردان بیرینجیسی، آذربایجانلی کوْتله‌لرین جلب اوْلوندوغو ائرمنی–مسلمان مناقشه‌سی، ایکینجیسی، همین کوْتله‌لرین جهالت و نادانلیغی، اوْچوْنجوْسوْ، مسلمان محیطی‌نین بوْتوْنلوْکده اجتماعی[4]–معنوی باخیمدان تنزّله اوْغراماسی ایدی. مؤلّف بو فلاکتلردن قورتولماق اوْچوْن حکومته اوْمید بسله‌مگین هدر اوْلدوغونو گوْستریر و یازیردی کی، حکومت نماینده‌لری وؤرؤنتسوْف–داشکوْفون

[1] «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)
[2] اصلینده عینی کوْکه مالک اوْلان عرب سوْزلری بیری–بیرلری‌نین مترادفیدیر. (و.ق.)
[3] «اوْ.م.»: زاقافقازیادا (Zaqafaziya)
[4] «اوْ.م.»: سوْسیال (sosial)

بی‌آبیرچی فرماندارلیغی دؤروّنده «داشناکسوتیون» تشکیلاتی‌نین گوّلله و بؤمبا آتشلری آلتیندا قوّرخاقجاسینا بؤیونلارینی آیه‌رک بو تشکیلاتین قافقازداکی اطاعتکار آلتینه چئوریلمیشلر: روس حاکمیّت نماینده‌لری ایله ال-اله وئرن و اوّنلارین واسطه‌سی ایله سلاح، سورسات و پوللا تجهیز ائدیلن داشناکلار زنگه‌زورون و قاراباغین قومی تمیزلنمه‌سی ایشینه باشلامیشلار. احمد آغااوّغلونون جنایتکار روس-داشناک بیرلیگینه[1] نفرتی ایله فعالیّت‌سیز، یالنیز اوّز جیبینی گوّدَن «مسلمان باش‌بیلَن‌لرینه» غضبی طبیعی کی، عینی درجه‌ده ایدی. او، گوّستریردی کی، «مسلمان جمعیّتینه رهبرلیک ائتمک نیّتینده اوّلانلارین» بیری-بیری ایله دوّشمن‌چیلیگی، توطئه آزاری، هر یئرده و هر شئیده اوّز فایدالارینی گوّدمه‌لری، ایگرنج فرقه‌چیلیک احتراصلاری، خالقدان آیری دوّشمه‌لری سوّن نتیجه‌ده ملّتین مغلوبیّتینی و محوینی سرعت‌لندیرن عامللره چئوریلمیشدیر. اوّنلار معارفین قارشیسینا سدّ چکمکله، شخصی وارلانماق احتراصینا قاپیلماقلا، یاخینلاشان تهلکه قارشیسیندا یالنیز اوّزلرینی و عائله عضولرینی قوّروماق حاقّیندا دوّشوّنمکله خالقی فلاکت اوّنوّنده الی‌یالین و تک قوّیموشلار. اوّنلار اوّلکه‌ده طایفابازلیق، قولدورچولوق، کَس‌هاکس، آپارهاآپار احوالِ روحیّه‌سی یاراتمیشلار. نتیجه‌ده، باشقا خالقلارین ملّی و معنوی انکشاف اوغروندا مبارزه‌یه قالخدیقلاری بیر دؤرده آذربایجان توّرکلری ایکی‌قات آتش آلتینا دوّشموّشلر: اوّنلاری بیر طرفدن ائرمنیلر، او بیری طرفدن ایسه اوّز قاچاق-قولدورلاریمیز، اوّز سلاح و آت‌اوّینادانلاریمیز محو ائدیرلر.» دوّز دوّخسان ایل اوّل دئییلمیش بو فکرلر تأسّفلر اوّلسون کی، ایندیکی گوّنلرده ده چوّخ معاصر سسلنیر. بئله چیخیر کی، بؤیوّک صابر دئمیشکن، «اوّل نه ایدیک‌سه، یئنه بیز شیمدی همانیز...».

احمد آغااوّغلو ایسه دیگر قلم و عقیده دوّستلاری ایله بیرلیکده ملّتین دَییشمه‌سی، کئچمیشینده گرَکسیز نه وارسا، هامیسینی ترک ائتمه‌سی، ایرلی‌له‌ییشی و ترقّیسی اوغروندا چالیشیردی و ۲۰-جی عصرده خالقیمیزین الده ائتدیگی مثبت دَییشیک‌لیکلر اوّچوّن منّتدار اوّلدوغوموز شخصلردن بیری ده هئچ شبهه‌سیز، بو یوّرولماز قلم مجاهدیدیر.

* * *

---

۱) داؤ.م.ء: آلیانسینا (alyans)

خالقی سلاحا ال آتماغا چاغیرارکن احمد آغااوّغلو قطعیاً گوّناهسیز انسانلارین قانی‌نین توّکوّلمه‌سی‌نین و جمعی تئرّورون طرفداری کیمی چیخیش ائتمیردی. «دفاعی»نین پروقرامیندا دا گوّستریلیردی کی، بو تشکیلات هئچ واخت قافقازداکی دیگر خالقلارین آزادلیغینا و ملّی لیاقتینه قارشی چیخمایاجاق، اوّنون شعاری قافقاز خالقلاری‌نین بیرلیگی و قارداشلیغی اوّلاجاق. لاکین بو یالنیز او زمان ممکن اوّلاجاق کی، داشناکسوتیون اوّزوّنوّن ملّی زمینه‌ده تئرّور و قومی تمیزله‌مه کیمی چیرکین نیّت‌لریندن ال چکسین. «دفاعی» بو نیّتلرین قارشیسینی آلماق، دینج آذربایجان اهالیسینی قوّروماق اوّچوّن یارادیلمیشدی و احمد آغااوّغلو آزغینلاشمیش ائرمنی لیدئرلرینی خبردار ائدیردی کی، «دفاعی»نین سیرالاریندا بیرلشمیش غیرتلی آذربایجان توّرکلری هئچ زمان ائرمنیلره اوّز سعادت و رفاهلارینی توّرکلرین داغیدیلمیش، خارابا قوّیولموش شهر و کندلرینده قوّرماغا امکان وئرمه‌یه‌جک. دوّغرودان دا ائرمنیلر نه ۱۹۰۵-۱۹۰۷-جی ایللرده، نه ده ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده قارشیلارینا قوّیدوقلاری مقصده تام نائل اوّلا بیلمه‌دیلر. بلکه ده اوّنا گوّره کی، او زمانلار احمد آغااوّغلو کیمی قلمله سلاحی بیرلشدیرمگی باجاران غیرتلی ملّت اوّندرلری واردی. بلکه ده اوّنا گوّره کی، هله ساختا شوروی ایدئولوژیسی، تاریخی دوّستلوق و قارداشلیق حاقّینداکی یالانچی اسطوره‌لرله[1] آذربایجان توّرکلرینی بو قدر درین یوخویا وئرمه‌میشدی. بلکه ده اوّنا گوّره کی، آتا-بابالاریمیز دوّستو دوّست، دوّشمنی دوّشمن کیمی تانیماغی باجاریردیلار.

قافقازدا ملّی آیری-سئچکی‌لیک سالان، یئرلی خالقا - آذربایجان توّرکلرینه ایکینجی درجه‌لی آداملار کیمی باخان شوّوینیست روس مأمورلاری و اوّنلارین ائرمنی ال‌آلتیلاری تئزلیکله «دفاعی»نین الی‌نین سویونو عینی درجه‌ده دادديلار. آرتیق ۱۹۰۷-جی ایلین مه‌یینده یئلیزاوئتپوّل والیسی کوّوالئف[2] تابعلیگینده اوّلان پوّلیس رئیسلریندن طلب ائدیردی کی، «تامیله گیزلی شکیلده» بو تشکیلاتین شخصی هیئتینی، اوّنون قارشیسینا قوّیدوغو مقصدلری و بهره‌لندیگی مالیّه قایناقلارینی معیّن‌لشدیرسینلر.

---

۱) داؤ.م.ء: میفلرله (mif)

2) Q.Kovalev

گوْزلَنیلدیگی کیمی، والی‌نین بو «تام مخفی» امرینه بیرینجیلر سیراسیندا «اوْزوْموْزوْنکوْلر» عمل ائتمگه باشلادیلار. بخش پوْلیس رئیسلریندن صفرعلی‌بگ صفرعلی‌بگوْف اوْز مسیحی همکارلارینی قاباقلاماغا چالیشاراق «دفاعی‌نین آراقاریشدیریجی مطبوعات و ادبیّات نماینده‌لری طرفیندن حکومته و مُلکدارلارا ضدّ بیر سیاسی تشکیلات» کیمی یارادیلدیغی بارەسینده خفیّه راپوْرتونو لازمی یئرلره تقدیم ائتمیشدی. همین خفیّه راپورتدا بخش رئیسی «دفاعی»نین تشکیلاتچیلاری احمد آغااوْغلونو، کریم‌بگ مهماندارلوْفو و باشقالارینی «مُلکلری، توْرپاقلاری، خالق آراسیندا حرمتلری اوْلمایان یالانچی بگلر» آدلاندیریر، حتّا «تازه حیات» قزئتینده‌کی بیر سیرا ملّی روحلو یازیلارینا گوْره قوْجامان دراماتورق نجف‌بگ وزیروْفو دا دفاعی‌چیلرین سیراسینا قاتیردی.

گنجه والیسی کوْوالئف یئرلردن آلدیغی خفیّه راپورتلاری عمومی‌لشدیره‌رک ۱۹۰۷-جی ایل آقوستون ۱۹-دا قافقاز فرماندارینا یازیردی: «دفاعی» حزبی آرتیق تشکیلات و فعالیت باخیمیندان معیّن اوغورلار الده ائدیب. حزبین یئرلرده کوْمیته‌لری، اوْز صاندیغی، پروْقرامی، یئلیزاوئتپول (گنجه) ولایتی‌نین هر طرفینده، ائله‌جه ده دیگر یئرلرده چوْخلو طرفداری وار.

«دفاعی»نین رهبرلیگی‌نین ترکیبی و اوْنون آپاردیغی تبلیغاتی فعالیتن استقامتلری حاقّینداکی اوْتەری معلوماتلار گوْستریر کی، اوْز سیاسی یوْنوْنه گوْره بو حزب دئموکراتیک چالارلیدیر، معیّن زمان کئچدیکدن سوْنرا اوْنون ملّی زمینه‌ده سوسیال-دئموکراسی پرینسیپلرینی اساس توتاجاغینی احتمال ائتمک ممکندوْر.»

کوْوالئفین بو معلوماتی احمد آغااوْغلو و هم‌فکرلری‌نین آذربایجاندا ایلک جدّی سیاسی حزبی قوْردوقلارینی سوْیله‌مگه اساس وئریر. هم ده معلوم اوْلور کی، «دفاعی» شوروی تاریخ‌شناسلیغی‌نین ادّعا ائتدیگی کیمی، ایری ملکدارلارین، بگلرین و خانلارین دئییل، اوْرتا و آشاغی طبقه‌نین، لیبئرال ضیالیلارین حزبی اوْلموشدور. «تاجرلرین، کندلیلرین، طلبه‌لرین، ائله‌جه ده اوْزلری‌نین لیبئرال باخیشلاری ایله تانینان بیر قسم وکیل و دوْکتورلارین داخل اوْلدوغو، لاکین آرالاریندا بیر نفر ده اوْلسون بگ و خانا تصادف

اوْلونمایان «دفاعی»نین اجتماعی[1] ترکیبی ده آیدین شکیلده گوْستریر کی، یاخین گله‌جکده حزب ملکدار توْرپاقلاری‌نین پولسوز اوْلاراق کندلیلرین استفاده‌سینه وئریلمه‌سی آنلامیندا ارضی[2] مسئله‌نین تبلیغی ایله مشغول اوْلاجاق. بونون آردینجا ایسه هئچ شبهه‌سیز، انضباطی، محکمه و دینی ساحه‌لرده گئنیش اوْزوْنوْاداره طلبلری ایرَلی سوْروْله‌جک، داها سوْنرا ایسه همین طلبلر قافقازین و ماوراءقافقازین مسلمان ولایتلری‌نین مختاریّتی حاقّیندا تبلیغاتلا مشایعت ائدیله‌جک. آرتیق حتّا ان اوْجقار کندلرده ده مسلمانلار مطلق و نماینده‌لی سلطنت[3] اصولو ایله تانیش ائدیلمیشلر. اوْنلار ایرانداکی ایشلرله[4] یاخیندان ماراقلانیر، ایران مجلسی‌نین[5] خانلارلا مبارزه‌ده غالب چیخاجاغینا اینانیرلار. آرتیق ایندی قارا کوْتله ده شیعه‌لرله سنّی‌لر آراسیندا فرق قوْیمور، بیرینجیلرله ایکینجیلر آراسیندا داها اوّلکی عداوت ده یوْخدور. خالق آرتیق مکتبه، یازیلی سوْزوْن قدرتینه اینانماغا باشلاییب، سوْن بیر-ایکی ایلده یئرلی تاتارلار اجتماعی ایشلره ماراق باخیمیندان نظره چارپاجاق درجه‌ده ایرَلیله‌میشلر. بو جهت خصوصیله قاراباغدا داها آیدین شکیلده نظره چارپیر. اینانیرام کی، تئزلیکله «دفاعی» اوْز شبکه‌سینی داها دا گئنیش‌لندیره‌جک و قافقازین بوْتوْن مسلمان اهالیسینی احاطه ائده‌جک.

بیر نئچه آی بوندان اوّل بئله بیر حزبین موْجودلوغوندان خبری اوْلمایانلار دا ایندی «دفاعی»نی تانییرلار، هامی اوْنون حرکتلرینی تقدیر ائدیر، اوْنا اینانیر. محض بونا گوْره ده حزبین نماینده‌لرینه قارشی جزا تدبیرلری‌نین اجراسیندان چکینیرم. هم ده هامی، هر یئرده حزبین عضولری‌نین آدینی و حرکتلرینی سوْن درجه مخفی ساخلاییر.

بوْتوْن بونلار گوْستریر کی، حزب عاغیللی، احتیاطلی، آردیجیل، ناموسلو و صمیمی آداملارین الینده‌دیر.»

روس مأمورونون خدمتی خفیّه راپورتوندان بو قدر گئنیش اقتباس گتیرمَگیم تصادفی دئییل. بورادان بیر نئچه جهت آیدینلاشیر. اوّلا، معلوم اوْلور کی، «دفاعی»

---

۱) «اوْ.م.»: سوْسیال (sosial) ۲) «اوْ.م.»: آقرار (aqrar)
۳) «اوْ.م.»: موْنارخیا (monarxiya) ۴) مشروطه انقلابی نظرده توتولور. (و.ق.)
۵) «اوْ.م.»: پارلامئنتینی (parlament)

شوروی منبعلری‌نین تصدیق انتدیگی کیمی، بگ و خانلارین، ایری ملکدارلارین دئییل، خالقین گئنیش طبقه‌لری‌نین بیرلشدیگی بیر تشکیلات ایدی. ایکینجیسی، آیدین اوْلور کی، «دفاعی» تئرورچو، سوءقصدچی قوْلدور دسته‌سی دئییل، جمعیّتین انکشافیندا تکامل پروْسئسلرینه اساسلانان، معارفچیلیک، اجتماعی برابرلیک و سوسیال-دئموکراسی کیمی دَیَرلره اوْستوْنلوْک وئرن بیر سیاسی حزب ایدی. نهایت، اوْ دا بللی اوْلور کی، قانلی-قادالی بیرینجی روس انقلابی دوْروْنده «دفاعی» آذربایجان توْرکلری‌نین ملّی امنیّتی‌نین تأمین اوْلونماسی کیمی چتین بیر وظیفه‌نی اوْز اوْزرینه گوْتوْرموْش و ملّی دوْلت قوْروملاری‌نین موْجود اوْلمادیغی بیر شرایطده بو ایشین عهده‌سیندن باجاریقلا گلمیشدی. بوْتوْن بونلار ایسه نتیجه اعتباری ایله احمد آغااوْغلونو آذربایجان خالقی‌نین ملّی-آزادلیق حرکاتینا رهبرلیک ائدن عموم‌ملّی لیدئر، اوْلکه‌ده ایلک سیاسی حزبین قوروجوسو و ملّی منافعلرین قوْرویوجوسو کیمی سجیّه‌لندیرمگه امکان وئریر.

* * *

۱۹۰۵-۱۹۰۷-جی ایللرده قومی[۱] مناقشه‌لر[۲] زمانی صلح‌سئور مأموریتین[۳] باشیندا دایانماسینا، ایکی خالق آراسینداکی قارشی‌دورمانین آرادان قالدیریلماسی یوْلوندا هامیدان چوْخ چالیشماسینا باخمایاراق، احمد آغااوْغلو مرتجع ائرمنی مطبوعاتی و ائرمنی-روس سیاسی بیرلیگی[۴] طرفیندن بیر نوْمره‌لی دوْشمن اعلان ائدیلمیشدی. یالنیز خفیّه‌لر، راپورت‌بازلار، ژورنالیستلر دئییل، ائرمنی ادبیّاتی‌نین نماینده‌لری ده (اگر عمومیّتله، ادبیاتچی آدلاندیرماق ممکندوْرسه!) احمد آغااوْغلونا و چاغداش آذربایجان اجتماعی-سیاسی فیکری‌نین آپاریجی نماینده‌لرینه قارشی صلیب محاربه‌سینه باشلامیشدیلار. اصلینده بو ایدئولوژیک محاربه‌نین تاریخی داها اوّللره - آذربایجاندا ملّی شعورون اوْیاندیغی دوْره تصادف ائدیر، آخوندوْف‌دان، زردابی‌دن باشلایاراق ملّی-مدنی فیکرین بوْتوْن تانینمیش نماینده‌لری ائرمنی قلم قوْچولاری‌نین بهتان و شانتاژلارینا هدف اوْلموشدولار.

---

۱) داوْ.م.ء.: ائتنیک (etnik)
۲) داوْ.م.ء.: کوْنفلیکتلر (konflikt)
۳) داوْ.م.ء.: میسیانین (missiya)
۴) داوْ.م.ء.: آلیانسی (alyans)

احمد آغااوْغلو حاقّیندا ایسه ائرمنی موْلّفلری خفیّه راپورت ماهیّتلی مقاله‌لرله، هجولرله[۱] و.س. کفایتلنمه‌یه‌رک آیریجا درام اثری ده یازمیشدیلار. ائمین تئر-قریقوریان[۲] آدلی موْلّفین همین جیزما-قاراسی تانینمیش ائرمنی‌پرست شرق‌شناس وئسئلوْفسکی‌نین[۳] رئداکته‌سی آلتیندا حتّا روس دیلینه ترجمه ائدیله‌رک کتاب حالیندا چاپ اوْلونموشدو. «آلوْو و قیلینج» آدلانان ۱۹۵ صحیفه‌لیک کتاب باشدان-باشا عصرین اوّللرینده‌کی آذربایجان ضیالیلارینا، بوْتوْن آذربایجان خالقینا قارشی چئوریلمیشدی. بیر سوْزله، هله یوْز ایل بوندان اوّل بالایان‌ین و دیگر ضدّتوْرکلرین الهاما گلمه‌سی اوْچوْن جلب‌ائدیجی نمونه‌لر اوْرتایا قوْیولموشدو.

بو پیئس ساده‌جه اوْخوجولارا دئییل، حتّا مختصّص‌لره ده کفایت قدر تانیش اوْلمادیغیندان اوْنون اوْزرینه بیر قدر گئنیش دایانماق ایستردیم. «اثرین» اساس قهرمانلاری شُکُر آغا آدی ایله معرّفی اوْلونان احمد آغااوْغلو، حاجی احمد آغا آدی ایله معرّفی اوْلونان حاجی زین‌العابدین تقی‌یئف و میرزه جبّار آدی ایله معرّفی اوْلونان میرزه شریف میرزه‌یئف‌دیر. سوْنونجو شخص ۱۹۰۶-۱۹۱۷-جی ایللرده قافقاز سانسور کوْمیته‌سی‌نین شرق دیللری سانسورچوسو اوْلموش، ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده ایسه آذربایجان دئموکراتیک جمهوریتی‌نین باش مطبوعات اداره‌سینه رهبرلیک ائتمیشدی. قافقاز سانسور کوْمیته‌سینده چالیشدیغی ۱۱ ایل عرضینده میرزه شریف میرزه‌یئف ملّی مطبوعاتین حامیسی کیمی تانینمیش، آذربایجان مطبوعاتی و ادبیّاتی خادملرینه الیندن گلن کوْمگی گوْسترمیشدی. سوْنرالار اوْ، اوْزوْنوْن «قافقازدا توْرک مطبوعاتی‌نین تاریخیندن» آدلی ال‌یازما اثرینده ائرمنی سانسورچولاری‌نین و اوْنلارین روس هوادارلاری‌نین ملّی مطبوعاتیمیزین انکشافی یوْلوندا توْرَدیکلری مانعه‌لردن زنگین شواهد[۴] و سندلر اساسیندا بحث ائتمیشدیر.

پیئسده احمد آغااوْغلو قاتی اسلام تعصّب‌کشی و روسلارین باریشماز دوْشمنی،

---

۱) داوْ.م.ء.: پامفلئتلرله (pamflet)

2) Emin Ter-Qriqoryan

3) Y.A.Veselovski

۴) داوْ.م.ء.: فاکتلار (fakt)

مسیحی‌لره قارشی جهاد ایده‌سی‌نین آتشین طرفداری کیمی تصویر ائدیلیر. طبیعی کی، روسلارلا آذربایجان تۆرکلری آراسیندا نفاق تۆخومو سپمک ایسته‌ین مؤلّف هر یئرده رنگلری تُندلشدیریر، اصلینده ائرمنی تۆفنگ‌چیلرینه، داشناک قۇچولارینا قارشی یۆنَلمیش نفرتین گویا روس خالقینا، روسیایا و مسیحی عالمینه عنوانلاندیغی باره‌سینده تصوّر یاراتماغا چالیشیر. اثرین بیرینجی پرده‌سینده شکر آغا - احمد آغااۇغلو مسلمانلاری مسجده تۆپلایاراق دئییر: «مسلمان قارداشلار! گؤرورم کی، سیزین بۆنۆوره‌نیز وار، سیزین اراده‌نیز وار، سیزین گۆجۆنۆز وار، سیزین اۆرگینیز وار. بونلارلا داغی یئریندن اۇیناتماق اۇلار... گؤرۆرم کی، آرتیق اسلامین گۆنشی دۇغماغا باشلاییب. اۇ گۆنش مطلق دۇغاجاق. اۇ زمان همین گۆنشین شعاعلاری بۆتۆن مسلمان عالمینی نورا بۆیایاجاق، ایسیده‌جک. اۆرکلی اۇلون! بو مقدّس ساواشدا شهید اۇلان هر بیر مسلمانین یئری جنّتین ان عالی گوشه‌سی اۇلاجاق. قربانلار لازمدیر... هئچ بیر بۆیۆک ایش قربانسیز باشا گلمیر. یالنیز وئره‌جگیمیز قربانلار اسلامین بۆتۆن دۆنیا اۆزرینده آغالیغینی تأمین ائده بیلر. واخت یئتیشیب. بیز آرتیق بو ایشه باشلامالی‌ییق. اونوتمایین کی، مسلمان هئچ واخت قاندان قۇرخماییب. بیلین کی، اسلامدان کناردا بیزه خلاص یۇلو یۇخدور...»

شکر آغا (احمد آغااۇغلو) ایله تۆرک قزئتلری‌نین سانسورچوسو میرزه جبّار (میرزه شریف میرزه‌یئف) آراسینداکی آشاغیداکی دیالۇق دا اصل ائرمنی مکرلی‌لیگی ایله یازیلمیشدیر. بیر قدر اوزون دا اۇلسا، «اثرین» همین حصّه‌سینی بورادا اۇرنک گتیرمک ایستردیم:

«**شکر آغا** ـ صحبتیمیزه دوام ائدک. دانیشمیشدیق کی، نه قدر سنی وظیفه‌دن چیخارماییبلار، بئله مقاله‌لری[1] چاپ ائتمه‌لیسن. اۇنلاردان هئچ نه‌یی اختصار ائله‌مه‌مه‌لیسن. بعضاً اۇزۆنۆ قربان وئرمک لازم گلیر. هم ده سنین قۇرخاجاغین بیر شئی یۇخدور. بونا گؤره سنی آسمازلار. ان اوزاغی محکمه‌یه وئررلر. اوّلا، روسیادا پول هر شئیی حلّ ائله‌ییر، ایکینجیسی ده حتّا ایشدن چیخاریلسان بئله، ایتیریلمیش امک حاقّینی

۱) روسلار علیهینه چئوریلمیش یازیلاری. (و.ق.)

حاجی احمد آغادان[1] آلاجاقسان. نه‌دن قۇرخورسان؟

میرزه جبّار ـ عزیزیم، سن لاپ تۆپو میداندان چیخاریرسان. مقاله‌لرینده ائله هئی یازیرسان کی، روسلارین ایشی پیسدیر، اۇنلار گۆجدن دۆشۆبلر، ژاپۇنلارین الینده گیرینج اۇلوبلار، آرتیق بیز اۇنلارا قارشی عصیانا حاضرلاشمالی‌ییق، قافقاز دا، تۆرکۆستان دا بیزیمدیر و.س.

شکر آغا ـ دۇغرودور، یازیرام. مگر بئله دئییل؟

میرزه جبّار ـ کیم دئییر کی، بئله دئییل؟ آمّا آخی سن روسیادا، تۆرکیه‌ده، ایراندا، عربیستاندا، میصیرده، هیندیستاندا، دۆنیانین هر یئرینده یاشایان اۇن بئش میلیون یۇخ، بلکه ده اۇتوز میلیون مسلمانین گؤزلرینی آچیرسان. آخی بئله اۇلماز.

شکر آغا ـ ائله بیزه ده محض بو لازمدیر. بیز بونا جان آتمالی‌ییق. منیم بۆتۆن فیکریم، ذکریم بودور. دۆشۆنمک باجاران مسلمانلارین هامیسی بو فکرده‌دیر.

میرزه جبّار ـ آمّا بونلارین هامیسینی روسیادا چاپ اۇلونان قزئتلرده یازماق...

شکر آغا ـ کیم بوندان خبر توتاجاق؟ مسلمانلاردان باشقا تاتار قزئتلرینی کیم اۇخویور؟

میرزه جبّار ـ **هه** ... بو گاوۇر ائرمنیلر سیچان کیمی ایی بیلیرلر...

شکر آغا ـ بۇش شئیدیر. بیزیم یۆز مقاله‌میزدن اۇنلارین الینه ایکیسی ـ اۆچۆ دۆشۆر. آنجاق بونا باخمایاراق، بیزیم مسلمان قزئتلرینده یازدیقلاریمیز خالقیمیز اۆچۆن قیزیل قیمتینده‌دیر. بیز ایلک تۆخوملاری سپیریک. اۇزۆ ده ان مُنبت تۇرپاغا. بیز ایندیکی زمانه‌دن مطلق فایدالانمالی‌ییق. بیز مسلمانلارین بئینینه یئتیرمه‌لی‌ییک کی، تئزلیکله، لاپ تئزلیکله سلاحی اۇز اصل دۆشمنلریمیزه - روسلارا قارشی چئویرمه‌لی اۇلاجاغیق. بو ایشین بۆنۆوره‌سینی بیز قۇیمالی‌ییق. مسلمانلار باشا دۆشمه‌لیدیرلر کی، روسلار آرتیق گۆجسۆزدۆرلر. بونو اۇنلارین اودوزدوقلاری محاربه ده گؤستردی. داخلی ناراضی‌لیقلار گۆن‌به‌گۆن آرتیر. بو ناراضی‌لیقلار تئزلیکله داها دا بۆیۆیه‌جک، روس دۇلتی‌نین

۱) حاجی زین‌العابدین تقی‌یئف (و.ق.)

اساسلارینی سارسیداجاق. روسیا خالقلاری آیاغا قالخاجاق و سلاح گوجونه اوز آزادلیقلارینی الده ائده‌جکلر. بیزیم چوخدان آرزولادیغیمیز گون یاخینلاشیر. بلی، بیز روسلاری هم اوز یوردوموزدان، هم ده بوتون قافقازدان سوپوروب آتمالی‌ییق. من اینانیرام کی، بو بئله ده اولاجاق!»

قید ائدک کی، ائرمنی مؤلفی اونجول بیر آذربایجان ضیالیسی‌نین - احمد آغااوغلونون دیلیندن ضدروس افاده‌لر[1] یایماق و بونونلا دا ایکی خالقی بیری-بیرینه قارشی قویماق، روسلاری «مسلمان خوفو» ایله دهشت‌لندیرمک ایسته‌سه ده، اصلینده اوز نیتینه نائل اولا بیلمه‌میشدیر. بدیعی‌لیگین ایضاح‌اولونماز قانونلاری وار. ایشیقلی قهرمانلاری نه قدر قارالاماق، چیرکابا باتیرماق ایسته‌سن ده، اونلارین فکرلری‌نین گئرچک‌لیگی، ایده‌لری‌نین نورو حتا بهتان و خفیه راپورتلارین آرخاسیندان دا اوزونو بروزه وئریر. ائمین تئر-قریقوریان‌ین هر واسطه ایله لکه‌له‌مک، گوزدن سالماق ایسته‌دیگی احمد آغااوغلو دا بو پیشسین صحیفه‌لرینده بیر «روس دوشمنی»، «مسلمان متعصبی» کیمی دئییل، دوغما قافقازین آزادلیغی اوغروندا ازیلن‌لرین، حاقی تاپدالانانلارین انسان حقوقلاری اوغروندا باریشماز مبارز کیمی چیخیش ائدیر.

* * *

و ائرمنی مؤلفلری‌نین احمد آغااوغلو حاقیندا یوز ایل عرضینده بیزدن آرتیق یازمالاری‌نین بیر سببی ده احمد بگین **سؤزله** اونلارین اوزونده‌کی ماسکی قوپاریب آتماسی ایله علاقه‌دار ایدی. اونون گئنیش، چوخ‌جهتلی اجتماعی-سیاسی فعالیت مهماتیندا[2] «سوز» ان کسرلی واسطه، هئچ زمان کورشالمایان هجوم و مدافعه سلاحی ایدی. بالیق سوسوز، انسان هواسیز یاشایا بیلمه‌دیگی کیمی، احمد بگ ده مطبوعات‌سیز، سوزسوز یاشایا بیلمیردی. او، ملته عنوانلانان سوز قارشیسیندا اوز مسئولیتینی همیشه درک ائدیر و قلم یولداشلارینی دا بونا سسله‌ییردی. «حیات» قزئتینده بیرگه چالیشدیقلاری، سونرالار ایسه تورکیه‌ده آذربایجاندان اوزاقلیغین سیخینتی و

---

۱) «او.م.»: روسوفوبیا (rusofobiya)   ۲) «او.م.»: آرسئنالیندا (arsenal)

اضطرابلارینی بیرگه چکدیکلری علی‌بگ حسین‌زاده خاطره‌لرینده احمد بگین سوزه مناسبتی‌نین جدیلیگی، مسئولیتی حاقیندا یازیردی: «قافقازدا احمد بگله بیرلیکده قزئت چیخاریردیق. بیر گون عهده‌مه دوشن حصه‌نی واختیندا یازمادیم. احمد بگ گلدی، نه اوچون یازمادیغیمی سوروشدو. بلکه ده بیر آز عصبی ایدیم، اونا گوره ده بیر آز سرت جواب وئردیم. او دا سرت‌لشدی، مناقشه آغیر بیر حال آلدی. نتیجه اولدو، بیلمیرم، بیردن-بیره آیاغا قالخدیم، نیمکتی[1] گوتوره‌رک احمد بگین اوستونه یورودوم. بونو ائدرکن اونون دا عینی ایشی گوره‌جگینی دوشونوردوم. لاکین او، ایرلی گله‌رک اونومده دایاندی، بوینونو بوکدو: «وور، - دئدی، - آما یازینی وئر!»

دوغرودان دا، چوخ سجیه‌وی نکته‌دیر[2]. حدیندن آرتیق دلی-دولو، عصبی بیر آدام اولان احمد بگ (اونوتمایاق کی، او زمان ۳۵ یاشی واردی!) یالنیز سوز قارشیسیندا، سوز آدامی قارشیسیندا بئله ساکتلشه، ملایملشه بیلردی. احمد آغااوغلو دورد دیوار آراسیندا سوزه قاپیلیب قالان آدام دئییلدی، طبیعت اعتباری ایله او، تریبون ایدی، آداملارلا انسیته جان آتیردی. بو انسیتی ایسه آیدین ملی و سیاسی موقعی، ضابطه‌لی[3] اسلوبو اولان مطبوعات واسطه‌سی ایله حیاتا کئچیرمک اولاردی. عصرین اوللرینده یارادیجیسی و مسئول‌مدیری[4] اولدوغو مطبوعات اورقانلاری‌نین ان اوغورلولاریندان بیری‌نین - «ارشاد»ین مقصد و غایه‌سینی احمد بگ اوزو بئله آچیقلاییردی: «مقصد بیر طرفدن روس حکومتینه قارشی مبارزه آپاراراق هر جور عمومی و سیاسی آزادلیقلاردان محروم اولموش تورک قومونه بو حقوقلاری داها دا آرتیرماقدان، دیگر طرفدن تورک قومونون اوزونده بیرلیک فیکرینی قورویوب ساخلاماق اوچون مذهب چارپیشمالارینی، اساساً ده سنی-شیعه عداوتینی آرادان قالدیرماغا خدمت ائتمکدن عبارت ایدی. بونونلا بیر سیرادا خالقی علم و عرفانا سسله‌مک، تورکجه مکتب و دیگر معارف موسسه‌لری آچماق اوچون چالیشماق لازم ایدی.»

* * *

---

۱) «او.م.»: اسکامیانی (skamya)   ۲) «او.م.»: دئتالدیر (detal)
۳) «او.م.»: پرینسیپال (prinsipal)   ۴) «او.م.»: رئدا کتورو (redaktor)

اوّلجه «ارشاد»ین، داها سوْنرا ایسه باکی میلیونچوسو مرتضی مختاروْفون مادّی وسایطی حسابینا چیخان «ترقّی» قزئتی‌نین باش مدیری کیمی احمد آغااوْغلو یوخاریدا دا قید اوْلوندوغو کیمی رهبرلیک ائتدیگی مطبوعات اوْرقانلاری‌نین اطرافینا آذربایجان مدنیّتی‌نین صاف عقیده‌یه و ثابت ملّی دوْشونجه‌یه مالک ایشیقلی ضیالیلارینی توْپلایا بیلمیشدی. گوْرکملی عالمیمیز عزیز میراحمدوْفون دا قید ائتدیگی کیمی، «اوْنلار قزئته صاف آب-هوا، ایشیقلی، دئموکراتیک، مترقّی مضمون، رئآلیست خطِ مشی گتیرمک یوْلوندا سعیله چالیشیر و بونا خیلی درجه‌ده نائل اوْلوردولار.» احمد آغااوْغلو دا بؤیوک معاصری و عقیده دوْستو جلیل محمّدقولوزاده کیمی ملّتی آییلتماق اوّچوْن اوْنو دوْشدوّگوْ وضعیّتدن دهشت‌لندیرمک یوْلو ایله گئدیردی. لاکین میرزه جلیل همین مقصدینه طنز و مزاح یوْلو ایله، آذربایجاندا هر قاپینی دؤیَن، هر ائوه گیرن «ملّا نصرالدّین» مجموعه‌سی‌نین «توْرکوْن آچیق آنا دیلینده یازیلمیش» تأثیرلی فکاهی مقاله‌لری ایله نائل اوْلوردوسا، احمد آغااوْغلو توْرک-اسلام دوْنیاسی‌نین شانلی تاریخینی و مترقّی عنعنه‌لرینی قاباریقلاشدیرماق، تاریخی مقایسه‌لر[1] و معاصرلرینه عنوانلانمیش احتراصلی، قیزغین[2] چاغیریشلار یوْلونو سئچمیشدی. جلیل محمّدقولوزاده «جواب»، «ارشاد» و باشقا فکاهی مقاله‌لرینده اوْزوْنه‌مخصوص طرزده احمد آغااوْغلونون قالدیردیغی مسئله‌لرده اوْنونلا هم‌فکر اوْلدوغونو بیلدیریر، قلم دوْستونون مؤقعینی مدافعه ائدیردی.

۱۹۰۹-جو ایله قدر ایستر روس دیللی، ایسترسه ده آنادیللی مطبوعات صحیفه‌لرینده احمد آغااوْغلو تکجه محرّر[3] کیمی دئییل، هم ده تنقیدچی، ادبیّات تاریخچیسی، تئاترشناس و خالق‌شناس[4] کیمی چیخیش ائدیردی. مختلف مطبوعات اوْرقانلاری‌نین، علی‌الخصوص دا «کاسپی»نین صحیفه‌لرینده اوْنون آذربایجان، روس، غربی آوروپا ادبیّاتینا، سیاسی و فلسفی فیکرینجه، دینی مسئله‌لره دائر ماراقلی، گوْنجل مقاله‌لری، نقدلری درج اوْلونموشدو. آغااوْغلو یارادیجیلیغی‌نین ایلک تدقیقاتچی‌لاریندان اوْلان عزیز میراحمدوْف بو مقاله‌لرده انکارچی روحون اوْستوْنلوْک

1) «اوْ.م.»: پارالئللر (paralel)
2) «اوْ.م.»: پاتئتیک (patetik)
3) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
4) «اوْ.م.»: ائتنوْقراف (etnoqraf)

تشکیل ائتدیگینی گوْستریر و مؤلّفی نیهیلیسمده تقصیرلندیریر. شبهه‌سیز، تدقیقاتچی‌نین بو ملاحظه‌سینده معیّن حقیقت وار. لاکین اوْنو دا یاددان چیخمارمایاق کی، عصرین اوّللرینده‌کی آذربایجان محیطی‌نین گئری‌لیگی، معارفین و یئنی‌لیگین جهالت و تعصّبله مبارزه‌ده اوْزوْنه سوْن درجه چتین‌لیکله یوْل آچماسی احمد آغااوْغلونو و اوْنون دیگر قلم یوْلداشلارینی بیر سیرا حاللاردا افراط‌چیلیغا[1] ال آتماغا وادار ائدیردی. اوْ بیری طرفدن ایسه احمد بگ بوْتوْن بشر تاریخی‌نین آراسی‌کسیلمز بیر وارثلیک، اوستاد-شاگرد مناسبت‌لریندن عبارت اوْلدوغو فیکرینی اساسلاندیریر، قدیم یونانیستانین میصیردن، روْمون یونانیستاندان، آوروپانین روْمدان اؤیرندیگینی گوْستریر و بشریّتین بیر نئچه مین ایل عرضینده آردیجیل مبادله یوْلو ایله توْپلادیغی بو معنوی ثروتدن بهره‌لنمک اوّچوْن اوْز هم‌وطنلرینی ده آوروپادان اؤیرنمگه چاغیریردی.

«کاسپی» قزئتینده چاپ ائتدیردیگی «شئکسپیرین «اوْتئللوْ»سو و شیللئرین «قاچاقلار»ی تاتار[2] دیلینده» مقاله‌سینده اوْ، ملّی مدنیّتی ترجمه‌لر یوْلو ایله زنگین‌لشدیرمگین اهمیّتینی وورغولایاراق یازیردی: «قوْی بو ترجمه‌لر باشلانغیج مرحله‌ده اوْ قدر ده مکمّل اوْلماسینلار، قوْی اوْنلار فیکرین افاده‌سینده معنا و مضمون سهولرینه یوْل وئرسینلر، قوْی ایلکین مرحله‌ده بو اثرلرین اوْخوجوسو تاپیلماسین. بوتوْن بونلارین هئچ بیر اهمیّتی یوْخدور. یئتر کی آوروپا یازیچیلارینی تاتار دیلینده اوْخوماق امکانی اوْلسون. بو یازیچیلارین اثرلرینده اوْز عکسینی تاپمیش عظمتلی ذکا، حسّلرین مونسلیگی، حتّا ترجمه زمانی تحریف اوْلونان، باشقا دیله چئوریلرکن بیر قدر کوْرلانان بدیعی افاده طرزی‌نین گوْزللیگی اوّل-آخر اوْخوجولاری جلب ائده‌جک، ذوْقلری حرکته گتیره‌جک، یئنی، داها مکمّل ترجمه‌لره احتیاج دوْغوراجاق.

من بو ترجمه‌لردن چوْخ شئی، لاپ چوْخ شئی گوْزله‌ییرم؛ حتّا مکتبلرین وئره‌جگیندن ده، مطبوعاتین گتیره‌جگیندن ده چوْخ شئی...»

اوْزوْنوْ غربه توتارکن، حتّا معیّن انکارچی مِیل‌لره یوْل وئرَرکن (مثلاً، عینی

1) «اوْ.م.»: ماکسیمالیزمه (maksimalizm)
2) آذربایجان (و.ق.)

مقاله‌ده‌کی «اوریژینال اثرلره گلدیکده ایسه اوْنلارین اکثریتی، منیم فیکریمجه، آوروپا کلاسیک‌لریندن اندیلن بیر صحیفه‌لیک ترجمه‌یه دَیمز» - فیکری کیمی) آغااوْغلو ایلک نوْبه‌ده اسلامین «قیزیل دوْروْ» اوّچوْن سجیّه‌وی اوْلان اجتماعی فعاللیغا، آختاریش روحونون دیرچَلدیلمه‌سینه چاغیریردی. اوْ، مسلمان اَطالتینه قارشی چیخاراق یازیردی: «تمامیله باشقا مدنیّتی تشکیل اندن، اساس شعارلاری «حیات، بوْتوْن فوْرملاردا حیات!» اوْلان آوروپا یازیچیلاری‌نین اثرلری معنویّاتیمیزی پوْزان قورو، بهره‌سیز کوییئتیسمه[1] قارشی ان یاخشی عکس-تأثیر قوّه‌سی اوْلا بیلر.»

بو معنادا احمد آغااوْغلونون غربچیلیگی مترقّی ماهیّت داشییردی. اوْ، غربچیلیگی مطلق‌لشدیرمیردی، «آوروپالیلاشماق» شعاری احمد آغااوْغلونون تفسیرینده «توْرک‌لشمک» و «اسلاملاشماق» کیمی محکم بوْنوْوره‌یه، ملّی-دینی زمینه‌یه اساسلانیردی.

قلم و مسلک دوْستو یوسف آکچورانین دا اعتراف اتدیگی کیمی، «عمومیّتله، احمد بگ آسانجاسینا و چوْخ یازا بیلمک کیمی فوْق‌العاده بیر استعدادا مالک ایدی. توْرکجه، روسجا، فرانسیزجا مقاله‌لرینی عینی بیر آسانلیق و هوسله یازیردی. ماراقلیدیر کی، اوْ، فارسجا مقاله‌لر ده یازمیشدیر. اوْزوّ ده بیر دفعه اعتراف اندیب دئمیشدی کی، حیاتیم بوْیو یازدیغیم مقاله‌لرین هامیسی بیر آرایا توْپلانسا، باکیدان ایستانبولا قدر بیر گئنیش یوْل اوْرتایا گله بیلر.»

* * *

ایش اثله گتیردی کی، مقاله‌لریندن دوْزلتمک ایسته‌دیگی بو خیالی یوْل احمد بگین اوْزوْنوْ باکیدان ایستانبولا گتیردی. ۱۹۰۵-جی ایلین بهره‌سی اوْلان نسبی آزادلیقلار آرتیق آرخادا قالمیشدی. ارتجاع اوْز قانلی جایناقلارینی یالنیز قورولوشو دئویرمک اوّچوْن دَریدن-قابیقدان چیخان انقلابچیلارا دئییل، هم ده ایمپئراتورلوغون داغیدیلدیغی اثنادا دوْغما خالقلارینا بیر گوْن آغلاماق حاقّیندا دوْشوْنن قاباقجیل، ملیّتچی ضیالیلارا،

1) kviyetizm: حیاتدان تجرید اوْلونماق، تصوّفه قاپانماق (و.ق.) ۱۷-جی عصرین دینی-فلسفی تصوّفی فلسفه‌سی (ک)

اجتماعی خادملره ده اوزاتمیشدی. احمد آغااوْغلو دا بو جوْر تعقیب اوْلونانلار سیراسیندا ایدی. ضابطه‌لی‌لیگی[1] و باریشمازلیغی اوْنا کفایت قدر دوْشمن قازاندیرمیشدی. باکیدا ایستر مسلمان، ایسترسه ده غیرمسلمانلار طرفیندن تئز-تئز اوْنا قارشی مخالفت فتنه‌کارلیقلار توْرَدیلیر، حاقّیندا مطبوعات صحیفه‌لرینده «تنقید» آدلاندیریلماسی چوْخ چتین اوْلان سرت، حتّا تحقیرآمیز یازیلار وئریلیردی. ۱۹۰۸-جی ایلین اوّللرینده ایسه باکی‌نین اجتماعی ییغینجاقلار سالوْنوندا[2] احمد بگه «درس وئرمک» اوّچوْن اوْنو مُزدلا توتولموش قوْچولارا دوْیدوْرموْشدوْلر. احمد آغااوْغلو ال‌یازماسی شکلینده‌کی خاطره‌لرینده حیاتی‌نین بو چتین و کشمکشلی گوْنلرینی بئله خاطرلاییردی: «شدّتلی تعقیب اندیلنلر آراسیندا ایدیم. ایش اثله بیر درجه‌یه چاتمیشدی کی، آرتیق داها عزّتِ نفسیمین دئییل، عائله‌مین ده ساکت‌لیگی و سلامت‌لیگی تهلکه آلتینا دوْشموْشدوْ. ۱۹۰۸-جی ایلده توْرکیه‌ده انقلاب اوْلموشدو. تانیدیغیم بعضی شخصلر ایش باشینا گلمیشدیلر. دیگر طرفدن، قافقاز فرمانداری وظیفه‌سینه تعیین اوْلونموش وورونتسوف-داشکوْف منی نئجه اوْلورسا-اوْلسون، حبس ائتدیریب سوْرگوْنه گوْندرمگی قرار وئرمیشدی. بونو اوْیرنن کیمی من درحال قاچماغا قرار وئردیم و ۱۹۰۸-جی ایلین سوْنلارینا دوْغرو ایستانبولا گلدیم.»

اصلینده احمد بگ خاطره‌لرینده کیچیک بیر یانلیشلیغا یوْل وئرمیشدی. اوْ، ایستانبولا ۱۹۰۸-جی ایلین سوْنلاریندا دئییل، ۱۹۰۹-جو ایلین اوْرتالاریندا گلمیشدی. بونو اوّللر مسئول‌مدیری[3] اوْلدوغو «ترقّی» قزئتی‌نین تحریریه‌سینه گوْندردیگی ۲۸ ژوئن ۱۹۰۹-جو ایل تاریخلی مکتوب دا تصدیق ائدیر. مکتوبدا دئییلیردی: «بو گوْن ایستانبولا عازم اوْلدوم. سفریمین نه قدر چکه‌جگینی ایندیدن تعیین اتده بیلمه‌رم. فقط قارئلردن (اوْخوجولاردان) و عموم اوْ کسلردن کی، اداره ایله علاقه‌دار بولونورلار و یا اینکی بولونماق ایسته‌ییرلر، توقّع ائدیرم کی، بنده عودت ائدینجه‌یه قدر عوضیمه موقّتی اوْلاراق مدیر تعیین اوْلونان عُزیر حاجی‌بگوْف جنابلارینا مراجعت ائتسینلر.»

1) «اوْ.م.»: پرینسیپاللیغی (prinsipal) 2) ایندیکی فیلارمونیک بناسی (و.ق.)
3) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)

طبیعی کی، آذربایجانین آچیق‌فکرلی، غیرتلی و مبارز قلم آداملارینا بؤیوک احتیاجی اوْلدوغو بیر زماندا احمد آغااوْغلونون وطنیندن دیدَرگین سالینماسی ایلک نؤبه‌ده ملّته و ملّی ایدئاللارا ضربه ایدی. احمد بگین هر دفعه یئرینده و مهارتله سوسدوردوغو مخالف‌لری[1] اوْنون مجبوری مهاجرتیندن سوْنرا خیلی فعاللاشمیشدیلار. حکیم آخوندوفون تأسیسچیسی و مسئول‌مدیری[2] اوْلدوغو «زنبور» ژورنالی بو جهتدن خصوصی جانفشانلیق گؤستریردی. هم ده ان حدّت دوْغورانی بو ایدی کی، «زنبور»ون یازارلاری آغااوْغلونا قارشی افترا تبلیغاتینی[3] «یئرلی باکی‌لیلارین» «گلمه قاراباغلیلارا» قارشی مبارزه‌سی بایراغی آلتیندا آپاریردیلار. بو مناسبتله دیگر بیر «قاراباغلی» - حاجی‌بگلی یازیردی: «زنبورچولارا» جدّی صورتده تکلیف ائدیرم کی، منه قارشی هر نه هذیانات سؤیله‌یه‌جکلرسه، سؤیله‌سینلر. لاکین منی بهانه ائدیب ده، یک‌دل و یک‌وجود اوْلماسی لازم گلن ملّتیمیزین ایچینه «قاراباغلی»، «باکیلی» کیمی فتنه‌انگیز صحبتلر سالماسینلار. منیم احمد بگی مدافعه ائتمَگیم هئچ کیمه اختیار وئرمز کی، آرالیغا «باکیلی»، «قاراباغلی» صحبتی سالسین.»

احمد آغااوْغلونون کؤلگه‌سینی قیلینجلایانلارا، هم ده بو ملّتی طایفالارا بؤلنلره باکی‌نین روس‌دیللی مطبوعاتیندا کازان اونیورسیته‌سی‌نین یئتیرمه‌سی رحیم‌بگ ملیکوْف، آنادیللی مطبوعاتدا ایسه عزیر حاجی‌بگوْف لایقلی جواب وئرمیشدیلر. حاجی‌بگوْف «ترقّی» قزئتی‌نین ۲۴ آقوست ۱۹۰۸–جی ایل تاریخلی نؤمره‌سینده یازیردی: «عجبا، احمد بگ نه ایش گؤرۆبدۆر کی، اوْندان جماعته ضرر گلسین؟ احمد بگ اوْ آداملاردان دئییلمی کی، جماعتین ان مشکل و قوْرخولو بیر حالیندا، یعنی ائرمنی–مسلمان جافئهٔ منحوسه‌سینده مرد و مردانه دؤشۆنۆ گَریب قیلینجدان کسکین بیر مؤثّر قلمله اوْزریمیزه اوْلان هجوملاری دفع ائدیردی. بو یوْلدا اوْنون بیر نفر ده اوْلسون کؤمکچیسی یوْخ ایدی...»

آغااوْغلو تۆرکیه‌دن حاجی‌بگلی‌یه گؤندردیگی و «ترقّی» قزئتی‌نین ۱۸ سئپتامبر

---

۱) «اوْ.م.»: اوْپوْنئنتلری (opponent)   ۲) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)
۳) «اوْ.م.»: کامپانیاسینی (kampaniya)

۱۹۰۹–جو ایل تاریخلی نؤمره‌سینده چاپ اوْلونان مکتوبوندا بیر طرفدن اوْنون سعیلرینی یۆکسک قیمتلندیریر، اوْ بیری طرفدن ایسه جوان قلم دوْستونو لیاقت‌سیز آداملارلا یئرسیز مجادله‌لردن چکیندیریردی. مکتوبدا دئییلیردی: «عزیزیم عزیر! - «زنبور» ژورنالی‌نین بنده علیهینه اجرا ائتدیگی هجوملارا مقابله اوْلاراق بنده‌نی مدافعه اۆچۆن یازدیغینیز مقاله‌نی اوْخودوم.

«زنبور»ون نه یازدیغینی، نه چکدیگینی بیلمیرم، آنجاق مدافعه‌نیزدن دوْلایی تشکّرلر ائدیب ده بوندان سوْنرا بیر داها بئله شئیلره جواب وئرمه‌مگینیزی رِجا و توْصیه ائدیرم. سن اوْز ایشینله مشغول اوْل، باجاردیقجا ملّتینه خدمت ائت...[1] قوْی هر نه یازاجاقلار، دئیه‌جکلر، چکه‌جکلر - یازسینلار، دئسینلر، چکسینلر. بیر گۆن اوْلار، بونلار دا یوْرولار، اوسانارلار، انصافا گلرلر...

سن ساکت اوْل، جواب وئرمه. امین اوْل کی، اهالی نه قدر عوام اوْلسا دا، هر کسی گؤزلجه بیلیر، تانییر. اوْنا گؤره ده هر کسی قَدَرینجه تقدیر ائدیر...»

بو مکتوب احمد آغااوْغلونو بیر شخصیّت و وطنداش کیمی توصیف[2] ائدن سوْن درجه انسانی، صمیمی سنددیر...

احمد آغااوْغلو اوْزۆنۆن یئنی وطنینده - تۆرکیه‌ده ده هر شئیی تک‌باشینا و صفردن باشلامالی اوْلدو.

گنج تۆرکلر انقلابی تۆرکلۆک یوْلوندا چالیشماق ایسته‌ینلرین هامیسینی دۆنیانین مختلف یئرلریندن تۆرکیه‌یه چکیب گتیریردی و طبیعی کی، بئله بیر زماندا تۆرکچۆلۆک حرکاتی‌نین ایدئولوقلاریندان اوْلان احمد آغااوْغلو همین مبارزه‌دن کناردا قالا بیلمزدی. ۱۹۱۰–جو ایلده عائله‌سی ده اوْنون آردینجا تۆرکیه‌یه گلدی و بئله‌لیکله ده ۲۰–جی یۆزایللیگین تۆرک سیاسی، مدنی، معنوی و علمی حیاتیندا مهم روْل اوْینایان قوْل–بوداقلی و نفوذلو آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین تۆرکیه بیوقرافیسی باشلاندی.

---

۱) بورادا ایستر–ایسته‌مز داهی ائنباه شاعری دانتئ‌نین مارکسین «کاپیتال»ینا ائپیقراف [سرلوْحه] سئچیلمیش «سن اوْز یوْلونلا گئت، قوْی آداملار نه دئییرلرسه، دئسینلر» - سؤزلری یادا دۆشۆر... (و.ق.)   ۲) «اوْ.م.»: خارا کتئریزه (xarakterize)

احمد آغااوْغلو باکیدا باشلادیغی ژورنالیستیک ایشینی و اجتماعی-سیاسی فعالیّتینی ایستانبولدا داها گئنیش وسعت و جوْشغونلوقلا دوام ائتدیردی. تئزلیکله اوْ، علی‌بگ حسین‌زاده، ضیا گؤک‌آلپ، یوسف آکچورا، حمدالله صبحی، محمد امین یورداقول و باشقالاری ایله بیر سیرادا تۆرکچولوک حرکاتی‌نین لیدئری کیمی تانینیر. «خالقا دوْغرو» و «صراط مستقیم» قزئتلرینده آردیجیل مقاله‌لر چاپ ائتدیریر. ۱۹۱۱-جی ایلده ایستانبولدا یارادیلان و ایندی‌نین اوْزوْنده ده فعالیّتینی دوام ائتدیرن «تۆرک یوردو» جمعیّتی‌نین باشلیجا تأسیس‌چیلریندن و تشکیلات‌چیلاریندان، بیر ایل سوْنرا تشکّل تاپان «تۆرک اوْجاغی»نین ایسه دوْرد قوْروجوسوندان بیری احمد آغااوْغلو اوْلور. اوْ، عینی زماندا «ترجمانِ حقیقت» قزئتی‌نین مسئول‌مدیری[1] کیمی قلمی و ایده‌لری ایله بوْتوْن تۆرک دوْنیاسینا خدمت ائتمگه چالیشیر. قافقازدان تزه گلمه‌سینه باخمایاراق، احمد بگین گئنیش، چوْخ‌جهتلی فعالیّتی تئزلیکله اوْنون یئنی وطنینده‌کی وطنداشلارین دقّتینی جلب ائدیر - آذربایجانلی مهاجر تۆرکمنلرین - آذربایجان اصیللی تۆرکلرین یاشادیغی آفیوْن - قاراحصاردان عثمانلی مجلسینه وکیل سئچیلیر. احمد آغااوْغلو عینی زماندا ایستانبول اونیورسیته‌سینده روس دیلینی و ادبیّاتینی تدریس ائدیر، تۆرکچولوک ایده‌لرینی یایماق و اهالینی معارف‌لندیرمک اوْچوْن تۆرکیه‌دن روسیانین تۆرکلر یاشایان بؤلگه‌لرینه معلّملر گؤندریلمه‌سی ایشی‌نین تشکیلی ایله مشغول اوْلور. واخت تاپدیقجا جدّی علمی-تدقیقاتلارا گیریشیر، تۆرک حقوق و مدنیّت تاریخی‌نین سانباللی پروْبلئملری ایله باغلی آراشدیرمالار آپاریر.

اوْنون نگران طبیعتی آنی ده اوْلسا دینجلمک بیلمیر. «آیاغینا داش دَیمه‌ینجه دینجَلمه‌ین آدام» - ناظم حکمت‌ین پروْفئسور میکائیل رفیعلی باره‌سینده دئدیگی بو سوْزلری عیناً احمد آغااوْغلونا دا عائد ائتمک ممکندوْر. اوْلادلاری‌نین و معاصرلری‌نین خاطره‌لرینده تصادف ائتدیگیمیز اوْنلارلا حادثه[2] احمد آغااوْغلونون طبیعتینده‌کی تلاطموْ، قایناریغی دؤنه-دؤنه ثبوت ائتمکده‌دیر. اوْ، بیر آن بئله دایانمادان ایشله‌مک،

۱) داؤ.م.ء: رئدا کتوْرو (redaktor)

۲) داؤ.م.ء: ائپیزوْد (epizod)

چالیشماق اوْچوْن یارانمیشدی، اوْزوْنو تصدیقی فاصله‌سیز، آردی-آراسی کسیلمه‌ین زحمتده گؤروْردوْ و ۷۰ ایللیک عؤمروْنوْن ۵۰ ایلدن چوْخونو سئودیگی، اوْرکدن باغلاندیغی یارادیجیلیق ایشینه صرف ائتمیشدی.

* * *

احمد آغااوْغلو تۆرکیه‌ده یاشاسا دا دوْغما آذربایجانلا علاقه‌نی هئچ واخت کسمه‌میشدی. ۱۹۱۵-جی ایلده اوْ، روسیادا یاشایان ملّی آزلیقلارین لوْزان‌دا کئچیریلن کوْنفرانسیندا آذربایجانین تمثیلچیسی کیمی چیخیش ائدیر. ۱۹۱۷-جی ایلده علی‌بگ حسین‌زاده، عبدالرّشید ابراهیموْف و یوسف آکچورا ایله بیرلیکده آمئریکا جمهوررئیسی ویلسوْنا تقدیم ائدیلن و روسیا ایمپئراتورلوغوندا تۆرک خالقلاری‌نین دؤزوْلمز وضعیّتیندن سؤز آچان مراجعتی امضالاییر.

تزاریسمین سقوطوندان سوْنرا آذربایجاندا و عمومیّتله، روسیانین تۆرکلر یاشایان بؤلگه‌لرینده‌کی اجتماعی-سیاسی حیات، بورادا جریان ائدن مرکّب سیاسی پروْسئسلر، گئنیش وسعت آلان ملّی آزادلیق حرکاتی احمد آغااوْغلونو یاخیندان ماراقلاندیریر. تۆرک تدقیقات‌چیلاریندان احسان ایلقار اوْنون ۱۹۱۷-جی ایلین مه‌یینده مؤسکودا کئچیریلن عموم‌روسیا مسلمانلاری قورولتاییندا اشتراک ائتدیگینی یازیر. شبهه‌سیز، همین قورولتایین ایده اساسلارینی تشکیل ائدن سندلر ایچریسینده آذربایجانلی سیاست خادمی و متفکّرین کتاب و مقاله‌لری ده مهم روْل اوْینابیردی، لاکین بونونلا بئله احمد بگین بلاواسطه ۱۹۱۷-جی ایلده آذربایجاندا و روسیادا اوْلماسی باره‌سینده الیمیزده دقیق معلومات یوْخدور. دؤروْن مطبوعاتی دا بو حاقدا سوسور.

اوْ، اوزون‌مدّتلی آیریلیقدان سوْنرا وطنینه ۱۹۱۸-جی ایلین ژوئنینده، تۆرکیه‌نین قافقاز اوْردوسونون فرمانده‌سی نوری پاشانین مشاوری کیمی گلیر. استقلالیّتینی اعلان ائتمیش آذربایجان جمهوریّتی عیناً ایندیکی کیمی اوْزوْنوْن چتین و آغیر گوْنلرینی یاشاییردی. باکی بوْلشئویک-ائرمنی قوّه‌لری‌نین الینده ایدی. قاراباغدا، زنگه‌زوردا، ناخچیواندا ائرمنی تئروْرچو دسته‌لری عاغلاگلمز جنایتلر تؤرَدیردیلر. آذربایجان اوْردوسو قورولمامیشدی. مه‌یین ۲۸-ده استقلال بیان‌نامه‌سینی اعلان ائدن آذربایجان

حکومتی خالقی فیزیکی محودن قورتارماق اوّچوّن قارداش توّرکیه‌یه اوّز توتموشدو. آذربایجان خالقی‌نین اوْنون سوْزوّنه، مصلحتینه، عملی فعالیتینه هر زمانکیندان داها آرتیق احتیاج دویدوغونو بیلن احمد بگ ده بو اوْردونون ترکیبینده وطنه تَلَسمیش، توّرک فرمانده‌لیگی ایله آذربایجان حکومتی آراسیندا میدانا چیخان آنلاشیلمازلیقلارین آرادان قالدیریلماسیندا مهم روْل اوْینامیشدی. نئجه دئیرلر، ایکی داشین آراسیندا یئنه ده قزئتچیلیک فعالیتیندن قالمامیش، گنجه‌ده «توّرک سوْزوّ» آدلی مطبوع اوْرقان تأسیس ائتمیشدی. لاکین بیر نئچه گوّندن سوْنرا بیرلشمیش آذربایجان-توّرک قوّه‌لری باکی اوّزرینه یوّروّدوگوّندن قزئتین یالنیز ایکی نوْمره‌سی چیخمیشدی.

۱۹۱۸-جی ایلده احمد آغااوْغلو آذربایجان مجلسینه عضو سئچیلیر، توّرکیه‌نین بیرینجی دوّنیا محاربه‌سینده‌کی مغلوبیّتینی تصدیق ائدن «موْندروْس» مقاوله‌سیندن سوْنرا آذربایجان جمهوریّتی‌نین موْجودلوغونو قوْروماق اوّچوّن انزلی‌ده‌کی اینگیلیس فرمانده‌لیگی ایله دانیشیقلار آپاران نماینده هیئتینه باشچیلیق ائدیر. آذربایجاندا وضعیّت نسبتاً ثابت‌لشدیکدن سوْنرا ایستانبولداکی ائوی‌نین یانماسی، عائله‌سی‌نین کوّچه‌ده قالماسی خبرینی آلان و توّرکیه‌یه دوْنن احمد آغااوْغلو تئزلیکله پاریس صلح کوْنفرانسیندا اشتراک ائده‌جک آذربایجان نماینده هیئتی‌نین ترکیبینده فرانسا پایتختینه یوْللانمالی ایدی. لاکین او، اوّلجه آغیر خسته‌لنیر، وضعیّتی نسبتاً یاخشیلاشاندا ایسه جیبینده آذربایجان جمهوریّتی‌نین دیپلوْماتیک پاسپوْرتو و باکیداکی اینگیلیس حربی قوّه‌لری‌نین باش فرمانده‌سی ژئنئرال توْمسوْنون ضمانت مکتوبو اوْلماسینا باخمایاراق، ایستانبولداکی اینگیلیس اشغال قوّه‌لری طرفیندن حبس ائدیلیر. گویا ائرمنیلره قارشی سوْی‌قیریمی جنایتلرینده تقصیرلندیریله‌رک ساختا اتّهاملا ۱۹۱۹-جو ایلین مه‌یینده کئچمیش «اتّحاد و ترقّی» حزبی‌نین لیدئرلری ایله بیرلیکده احمد آغااوْغلو دا مالت آداسینا سوّرگوّنه گوْندریلیر. او، اینگیلیس حربچیلری‌نین بو اوْزباشینالیغینا قارشی ایلک گوّنلردن قطعی اعتراضینی بیلدیریر. سوّرگوّن یوْلداشی، مشهور توّرک یازیچیسی و تدقیقاتچیسی بلال شمشیرین خاطرلادیغینا گوْره: «... آغااوْغلو لطف دئییل، حاقّ آراییر و اینگیلیسلرین ایکی‌اوّزلوّلوّگوّنوّ اوْرتایا سوّروّر. اینگیلیسلر آچیقدان-آچیغا بو سرت آداملا مباحثه‌یه

گیریشمیرلر. حاقیندا گیزلیندن-گیزلینه ساختا قوْولوق حاضرلاماغا باشلاییرلار.»

لوْردلار مجلسی[1] صدرینه، بوْیوّک بریتانیا عدلیه ناظرینه و اوْلکه‌نین دیگر رسمی نماینده‌لرینه گوْندردیگی عریضه و مکتوبلاردا احمد آغااوْغلو اینگیلیسلردن آمان دیله‌مه‌دیگینی، یالنیز حاقّ و عدالت گوْزله‌دیگینی دوْنه-دوْنه تکرارلاییردی: «لطف، یا دا عفو ایسته‌میرم. عدالت ایسته‌ییرم. بیر محکمه اوْنوّنه چیخاریلماغی و بو محکمه‌نین قرارینا بوْیون اَیمَگی اوْنجه‌دن قبول ائدیرم»، - دئیه انسانی حقوقونو طلب ائدیر. «اینگیلیسلر دوّنیا مقیاسینداکی گوّجلری ایله منیم کیمی بیر چوْخ مدافعه‌سیز انسانلاری ازه بیلرلر. لاکین بو، اینگیلیستانین شهرتینه نه علاوه ائده‌جک؟» - دئیه حدّتله سوْروشور، «بوّتوّن بونلاری سیزین مرحمت دویغونوزو اوْیاندیرماق اوّچوّن سوْیله‌میرم. خیر! مرحمتی، یا دا باغیشلانماغی اصلا قبول ائتمه‌رم. من عدالت ایسته‌ییرم.» - دئیه زندانین طالعه بوْیون آیمه و اطاعت قانونلاری ایله قطعیاً باریشمادان سسینی اوجالدیردی.

بو عدالت‌سیزلیک حسّینه، معنوی سیخینتیلارا سوّرگوّن حیاتی‌نین احتیاج و سفالتی، اوّسته‌لیک ده عائله‌سی‌نین گذرانی ایله باغلی اضطرابلی دوّشوّنجه‌لر علاوه ائدیلمیشدی. بعضاً سوْزوّن حقیقی معناسیندا، آجلیق کئچیرمه‌سینه باخمایاراق، او، یئنه ده یازماقدان قالمیردی. آذربایجانلی تدقیقاتچی-فیلوْسوْف مسیحیّت، اسلام و بودیسم دینی-فلسفی سیستملری‌نین مقایسه‌لی تحلیلینه حصر ائدیلمیش «اوّچ مدنیّت» اثرینی مالت سوّرگوّنوّنده قلمه آلمیشدی...

سوّرگوّن عذابلاری ایسه بیری-بیرینی عوض ائدیر. هر ایکی وطنی‌نین - توّرکیه‌نین و آذربایجانین آغیر، کشمکشلی چاغلاریندا مبارزه میدانیندان اوزاقدا قالماسیندان، عائله‌سینه یاردیم الی اوزادا بیلمه‌مه‌سیندن دوْغان معنوی اضطرابلارا صِرف فیزیکی اضطرابلار دا علاوه اوْلونور. احمد بگین گوْزوّنده دهشتلی آغریلار باشلاییر. او، خسته گوْزوّنده جراحیّه عملیّاتی آپاریلماسی اوّچوّن اینگیلیس حکیمی‌نین طلب ائتدیگی جزئی مبلغی بئله تاپیب وئره بیلمیر. بئله چتین مقامدا سوّرگوّن یوْلداشی، پاریسده‌کی

---

1) «اوْ.م.»: پالاتاسی (palata)

طلبه‌لیک دؤرۆندن یاخشی تانیدیغی مشهور گـؤز حکـیمی، دۆکـتور اسـد پـاشا اۆنـون کۆمگینه گلیر. لازمی طب آلتلرینی و درمانلاری تاپیب سیغیندیقلاری دار حـجره‌لرین بیرینده خسته‌نین گؤزۆنده عملیّات آپاریر. بو دفعه هر شئی یاخشیلیقلا قورتاریر. نه قدر چتین‌لیکلرله، محرومیّتلرله اۆزلشسه ده، احمد بگ روحدان دۆشموۆر. «آللاه مملکتیمیزین و ملّتیمیزین آخرینی یاخشی ائتسین. بو آجیلار اونودولار» - دئیه مالت‌دان وفالی حیات یۆلداشینا گۆندردیگی مکتوبلارین بیرینده ستاره خـانیمی دۆزۆمـلۆ و دیـانتلی اۆلمـاغا چاغیریر.

نهایت، ۱۹۲۱–جی ایلین مه‌یینده ایکی ایلدن آرتیق دوام ائدن سۆرگۆن حیاتی باشا چاتیر. مالت محبوسلارینی گتیرن گمی ایتالیا ساحللرینه یـان آلیـر. آذربـایجاندا مسـتقل شوروی جمهوریّتی قورولدوغونو و اۆنون باشیندا چۆخدان تـانیدیغی فکـر و مـبارزه دۆستو نریمان نریمانۆفون دایاندیغینی اؤیرنن احمد بگ دۆغما وطنه قاییتماق و استقلال ایده‌سینه باجاردیغی قدر خدمت ائتمک قرارینا گلیر. او، اۆزۆنۆن بو غفیل قرار حـاقّیندا رۆم‌دان نریمانۆفا گۆندریگی ۱۱ مه ۱۹۲۱–جی ایل تاریخلی مکتوبوندا گـئنیش یـازیر. اصلی روس دیلینده قلمه آلینمیش همین مکتوب عینی ایلین ژوئن آییندا «کۆمونیست» قزئتینده آشاغیداکی قیدله چاپ اۆلونموشدو: «دۆکتور نریمان نـریمانۆف یـۆلداشیمیز نامینه آذربـایجاندا مـعروف و مشـهور احـمد آغـایئفدن بـیر مکـتوب آلیـنمیشدیر کـی، روسجادان ترجمه‌سینی تمامیله آشاغیدا درج ائدیریک.»

احمد بگین دۆنیاگؤرۆشۆنۆ و اۆنون سـوسیالیست انـقلابینا مـناسبتینی اؤیـرنمک باخیمیندان مهم سند اۆلان بو مکتوبدا دئییلیردی: «مـحترم نـریمان! ۲۶ آیـلیق اسـارتدن سۆنرا نهایت، من بوراخیلدیم و بـاشقا آرخـاداشـلاریمیز ایـله بـرابـر گـتیریلیب بـیزیم خلاصکاریمیز اۆلان آنکارا حکومتی‌نین رۆم‌داکی نماینده‌سینه تاپشیریلدیق.

دۆغروسونو سۆیله‌سم، من ایندی ده بیلمیرم کی، منی نه اۆچۆن حبس ائتمیشدیلر و ایندی نه سببه آزاد ائدیرلر؟ بو اوزون مدّتده قۆجا واختیمدا نه قدر جسـمانی، مـادّی و معنوی اذیّتلر چکدیگیمی، تحقیرلر و استهزالار گـؤردۆگۆمۆ تـصوّر ائـله‌مزسینیز. مـنیم عائله‌م ایستانبولدا قالیب مندن آز اذیت چکـمیردی. مـن ایکـی دفـعه سـیزه مـراجـعت

ائتمیشم، عائله‌م ده همچنین مراجعت ائتمیشلر. اۆلا بیلر کی، بیزیم استدعالاریمیز یا سیزه گلیب یئتیشمه‌میشدیر و یا سیز بئله معاونت ائتمک امکانی الده ائده بیلمه‌میش‌سینیز.»

بورادا کیچیک بیر ایضاحاتا احتیاج وار. مالت محبوسلارینی اینگیلیس‌لرین الیندن خلاص ائتمک اۆچۆن آنکار حکومتی ایله بیرلیکده آذربایجان XKS [خالق کۆمیسارلاری شوراسی] صدری نریمان نریمانۆف دا ممکن اۆلان بۆتۆن احتماللارا[1] ال آتمیشدی. او، حتّا باکیدا ساخلانان اینگیلیس اسیرلری ایله مالت سۆرگۆنلرینی دَییشدیرمک تشبّثۆ ایله چیخیش ائتمیشدی. بو حقیقت[2] احمد بگین مکتوبوندا دا اعتراف اۆلونور: «باکیدا بولونان ایـنگیلیس اسـیرلری حـادثه‌لریندن و بـیزی خـلاص ائـتمگه چـالیشدیغینیزدان بـیزی اونوتمادیغینیز معلوموموز ایدی. گؤرۆنۆر کی، سیاسی وضعیّتدن دۆلایی بونو اجرا ائتمک سیزه ممکن اۆلمامیشدیر. بونونلا برابر ایستر من، ایستر منیم آرخاداشلاریم تشبّث‌لرینیزه قارشی سیزه متّشداردیرلار.»

لاکین مکتوب یالنیز ایکـی گـؤرکملی آذربـایجان ضـیالیسی و اجـتماعی خـادمی آراسینداکی مناسبتلری آیدینلاشدیران بیوقرافیک چالارلالا دقّتی جلب ائتمیر. بو دقّته‌لایق سند عینی زماندا مالت سۆرگۆنۆنده احمد بگین دۆشۆنجه‌لرینده، سیاسی باخیشلاریندا یارانان مهم تبدّلاتدان خبر وئریر: « «شرسیز خیر اۆلماز» - دئمیشلر. بو اسیرلیک مدّتینده من چۆخ اۆخودوم، فکرلشدیم، دۆشۆندۆم. قاباقجادان منه تانیش اۆلان اینگیلیس دیلینی اساسلی صورتده اؤیرندیکدن سۆنرا اۆنون سایه‌سینده و فرانسیز دیلی‌نین کۆمگی ایله من غرب کولتورونون اساسلاری حاقّیندا چۆخ اۆخودوم. سیزه ده معلوم اۆلدوغـو کـیمی، مسلمان ملّت‌لری‌نین دیللرینی ده بیلدیگیمدن من چۆخدان لازمینجا شرقی بیلیردیم.

بۆتۆن بو مطالعه‌لر، دۆشۆنجه‌لر و بو مدّتده گؤرمۆش اۆلدوغوم تجربه‌لر منی درین و قطعی بیر ایمانا گتیردی کی، ایستر شرقده، ایسترسه غربده بۆتۆن اجـتماعی اصـول و اجتماعی قورولوش یـالان، قـابا آرزو، گۆجـلۆلریـن گۆجسۆزلری ازمکـلری اۆزریـنده دورماقدادیر؛ او شئیه کی، مدنیّت، حریّت، مساوات دئییلیر، زَهَرلی بیر یالان، آلچاق بیر

---

۱) «اۆ.م.»: واریانتلارا (variant)

۲) «اۆ.م.»: فاکت (fakt)

ریاکارلیقدیر کی، اوْنلارین سایه‌سینده یالنیز قابا ظلم و حاقسیزلیق سلطنتی قورولا بیلر.»

اینگیلیس‌لرین الی ایله گؤندریلدیگی محرومیّت‌لی و عدالت‌سیز سوْرگوْن، توْرکیه‌ده و آذربایجاندا آوروپا امپئریالیست‌لری‌نین توْرتدیکلری اوْزباشینالیقلاردان دوْغان سارسینتی، بیر زمانلار غربی ترقّی‌نین، مدنیّتین بئشیگی سایان، غربدن اؤیرنمگه چاغیران احمد آغااوْغلونون دوْنیاگؤروْشوْنده جدّی تبدّلات یارادیر. اوْ، آرتیق استبدادی[1]، گئری‌لیکچی شرقی ده، امپئریالیست غربی ده عینی قطعیّتله ردّ ائدیر و اینانیر کی، «بو اصول-اداره اوْز یالان و ریاکارلیغی ایله دوام ائتدیکجه بشریّته قورتولوش یوْخدور و بشریّت اذیّته محکومدور.» و نه قدر غریبه گؤروْنسه ده احمد بگین نظرلری بو دفعه شمالا - روسیایا یوْنَلیر. اوْ انسانلیق اوْچوْن نجات یوْلونو بوْلشئویک ایده‌لرینده - «روسیادا حکمفرما اوْلان ایدئاآلدا» گؤروْر. احمد آغااوْغلونون فیکرینجه، روسیا انقلابی‌نین رهبرلری‌نین بؤیوْکلوْگوْ اوْنلارین امپئریالیست استثمار اصوللارینی ردّ ائده‌رک قورماغا باشلادیقلاری یئنی جمعیّتده «تعیینِ مقدّراتِ ملّی، ملّتلرین فئدئراسیوْنو و داخلی ایشلرده ملّتلرین اختیاراتی پرینسیپلرینی» اساس توتمالاریندا ایدی. احمد بگ روسیا انقلابی ایده‌لرینی «شرقی اسارتدن خلاص ائده بیله‌جک و اوْنونلا برابر غربی ده قورتارا بیله‌جک» بیر قوّه حساب ائدیردی.

مکتوبدا داها سوْنرا دئییلیردی: «بیز شرق ملّتلری بوْتوْن مؤجودیّتیمیز ایله بو ایدئاآلا التحاق ائده‌رک شرق نامینه اوْنون وجوده گلمه‌سینه خدمت ائتمه‌لی‌ییک. علی‌الخصوص، اسلام شرقی اوْنو قبول ائده‌جکدیر و بوْتوْن آسیانی، آفریقانی اوْز آرخاسینجا دارتاراق بوْتوْن غربی ده اوْنون قارشیسیندا سجده ائتمگه مجبور ائده‌جک، زحمتکش صنفی استثمارا آلان امپئریالیست‌لردن اوْنو خلاص ائده‌جکدیر.

بو باره‌ده باکی فوْق‌العاده تاریخی بیر روْل اوْینایا بیلر. اسلام آسیاسی‌نین یوْل مرکزینده بولونان باکی اوْز جوْغرافی و اقتصادی وضعیّتی سایه‌سینده بوْتوْن آسیا تبلیغاتی اوْچوْن آسانلیقلا بیر مرکز حالینی آلا بیلر. بو تبلیغاتی تشکیل ائتمک بیر وظیفه‌دیر.»

۱) «اوْ.م.»: دئسپوتیک (despotik)

نهایت، احمد آغااوْغلو یالنیز نظری ملاحظه‌لرله، تاریخی قیاسلارلا[1] کفایت‌لنمیردی. اوْ، معیّن[2] فعالیّت گؤسترمگه حاضر ایدی و گنج آذربایجان سوسیالیست جمهوریّتینه اوْز خدمتینی تکلیف ائدیردی: «محترم دوْکتوْر، اگر منیم نظریّه و ایمانیمین صمیمی‌لیگینه، قاباقجا اهمیّت وئره بیلدیگینیزدن ایندی لایقلی مؤقعینی اشغال ائتدیگینیز ایشین غلبه‌سینده اگر بیر یارارلیق گؤستره‌جگیمه اینانیرسانیز ایسه، امرینیزه عجله ائتمک اوْچوْن بیر سؤزوْنوْزوْ گؤزله‌ییرم.

آچیق سؤیله‌یه‌لیم: منی بو ایشه وادار ائدن خصوصی بیر سبب ده وار. منیم اللی بیر یاشیم واردیر. قوْجالیغیم یاخینلاشیر. بیر نئچه ایللیک قوّه‌م قالمیشدیر. من ایستردیم کی، بو ایللریمی دوْغما وطنیمه اتحاف ائدیم، سوْن چاغلاریمی اوْرادا کئچیریم، وطنیمین توْرپاغیندا دفن اوْلوم.»

احمد بگ، نریمان نریمانوْفا بو سطرلری یازاندا ایکی یوْل آیریجیندا ایدی - اوْ، آنکارا ایله باکی آراسیندا قالمیشدی: «منی آنکارایا جلب ائدیرلر و اوْرادا یئنه گئنیش فعالیّت امکانی وئریرلر. هرگاه وطنیم امتناع ائدرسه، من اوْرایا گئده‌رم.»

* * *

شبهه‌سیز، احمد آغااوْغلو کیمی بؤیوْک حیات مکتبی کئچمیش، نفوذلو و تجربه‌لی بیر سیاست آدامی‌نین آذربایجانا گلیب بورادا فعالیّت گؤسترمک ایسته‌مه‌سی، هر شئیدن اوّل، اوْنون بؤیوْک وطن‌پرورلیگیندن خبر وئریردی. اسکی توْرک ملیّت‌چیسی‌نین بوْلشئویک ایدئاآللاری‌نین انسانلیغی خلاص ائده‌جگی باره‌سینده‌کی دوْشوْنجه‌لرینه گلدیکده ایسه بو طبیعی کی، بیر آلدانیش ایدی، هم ده داها چوْخ اوْمیدسیزلیکدن، چیخیلمازلیقدان دوْغان آلدانیش ایدی. گیزلی دئییل کی، بوْلشئویکلر ایلک باخیشدان سوْن درجه جلب‌ائدیجی گؤروْنن شعارلار آرخاسیندا گیزلنه‌رک بیر مدّت اوْزلرینی دوْنیانین خیلی مترقّی یازیچی، عالم و اجتماعی خادملری‌نین نظرینده ازیلَنلرین دوْستو، کؤله‌لیگین، ظلم و استثمارین باریشماز دوْشمنی کیمی قلمه وئره بیلمیشدیلر.

۱) «اوْ.م.»: پارالئللرله (paralel)   ۲) «اوْ.م.»: کوْنکرئت (konkret)

۱۹۱۸-۱۹۲۱–جی ایللرده شوروی روسیاسیندا گئدن پروسئسلره دریندن بلد اولمایان احمد آغااوغلو دا ایلک نوبه‌ده بولشئویک شعارلاری‌نین بو ظاهری جلب‌ائدیجی‌لیگینه آلدانمیشدی.

احمد آغااوغلونون مبارزه‌سینه و ایدئاللارینا ترس متناسب گوروشن بو مکتوبلا باغلی مهم بیر تفرّعاتا – مکتوبون کیمه عنوانلاندیغینا دا دقّت یئتیرمک لازمدیر. احمد بگ، نریمان نریمانوفو کفایت قدر یاخشی تانییردی، اونون فکر و دوشونجه‌لرینه، ملّتین، تورپاغین و دیلین طالعی ایله باغلی مسئله‌لرده اصولی‌لیگینه[1] و دونمزلیگینه بلد ایدی. احمد بگ اینانیردی کی، نریمان نریمانوف ساده‌جه حاکمیّت، ریاست نامینه اوزونون اخلاقی و ملّی پرینسیپلریندن امتناع ائتمز، آرخاسیندا قوّه دایانارسا، اونو اَیمک، سیندیرماق او قدر ده آسان اولماز. محض بو باخیمدان احمد آغااوغلو شوروی آذربایجانیندا، دوکتور نریمانوفون رهبرلیگی ایله خالق و ملّت اوچون ایشله‌مگی ممکن ساییردی. و نهایت، اونوتمایاق کی، مکتوب اوزاق روم‌دان، ایکی ایلدن چوخ دوام ائدن آغیر و عذابلی سورگون حیاتیندان سونرا، کفایت قدر گوتور–قوی ائدیلمه‌دن و تحلیل آپاریلمادان یازیلمیشدی.

نریمانوف درحال احمد آغااوغلونو باکی‌یا، یئنی حکومتده یوکسک بیر وظیفه‌یه دعوت ائتمیشدی. جواب مکتوبو آرتیق آغااوغلو ایستانبولدا اولارکن آلینمیشدی. گوروندور، تورکیه‌یه گلدیکدن و سویوق باشلا، حقیقتلر[2] اساسیندا هر شئیی آراشدیردیقدان سونرا احمد بگ «آذربایجان‌می؟ تورکیه‌می؟» – سئچیمینده[3] ایکینجی‌یه اوستونلوک وئرمیش، بوتون تورکلرین خلاص یئری سایدیغی یئنی تورکیه‌یه خدمتی انتظام‌سیز[4] شوروی رژیمینه قوللوقدان اوستون توتموشدو. بوتون بونلارین نتیجه‌سی کیمی دوکتور نریمانوفا گوندریلن و خالقیمیزین هر ایکی بویوک اوغلونون سجیّه‌سینی، قارشیلیقلی مناسبتلری‌نین تمیزلیگینی، صافلیغینی معیّن‌لشدیرمگه امکان وئرن آشاغیداکی مکتوب–سند میدانا چیخمیشدی:

---

۱) «او.م.»: پرینسیپاللیغینا (prinsipal)
۲) «او.م.»: فاکتلار (fakt)
۳) «او.م.»: دیلئمماسیندا (dilemma)
۴) «او.م.»: آمورف (amorf)

«چوخ عزیز و محترم نریمان بگ افندی!

کوهنه بیر دوست اوچون گوندردیگینیز بویوک احتراما قارشی چوخ منّتدار، متشکّرم. فقط اوچ تورلو دوشونجه منه بو احترامدان یارارلانماغا مانع اولور:

۱ ـ تمثیل ائتدیگینیز فکر سیستمینه قاتیلماماقدایام.

۲ ـ تورکلر اوچون قورتولوش امکانی‌نین تکجه عثمانلی تورکلوگونده اولدوغو حاقّیندا سیزه ده معلوم اولان فکر و قناعتیمده قالماقدایام.

۳ ـ منی اسارتدن قورتاراراق منه یئنیدن جان و وارلیق وئرمیش آنکارایا گئتمگین منیم اوچون بیر ناموس بورجو اولماسی فیکری.

بو اوچ دوشونجه منی دوغولدوغوم یئر اولان آذربایجانا گلمکدن و تکلیف اولونان یوکسک مقامی قبول ائتمکدن داشیندیریر. سیزین کیمی، هر شئیدن اوّل آچیقلیق و دوغرولوغا قیمت وئرن بیر شخصین منی معذور گوره‌جگیندن شبهه ائتمیرم. تورکلوک بولونمه قبول ائتمه‌ین تامدیر. مقصد اونا خدمتدیر. بو خدمت هارادا ائدیلیرسه، مقدّسدیر، مبارکدیر!

سیزین کیمی دوغرو و صمیمی بیر شخصین، بوتون تورک عالمی‌نین و خصوصاً تورک محیطی‌نین کئچیرمکده اولدوغو بو گونکو فجیع بحران زمانی آذربایجانین باشیندا اولماسی بوتون تورک عالمی اوچون فایدالی علامتدیر. سیز اورادا قوّتلی بیر وظیفه صاحبی کیمی ایش باشینداسینیز. من ده آنکارا رئیسلری‌نین قوللوغونداییام و ایکیمیز ده داشیدیغیمیز فکر و قناعتلر ایچینده، هر شئیدن اوستون اولان تورکلوگه خدمتده‌ییک. بودور، مسافه‌لرین اوزاقلیغینا باخمایاراق، بیزی بیرلشدیره‌جک و تأمین ائده‌جک غایه.

آچیق گوزلرینیزدن حرمت و محبّتله اوپور، قارداشیم ایله عائله‌سینی یوکسک حمایه‌نیزه امانت ائدیرم.»

بو مکتوبدا احمد آغااوغلونون حیات آمالی اوز عکسینی تاپمیشدی، – او، دونیانین هاراسیندا اولورسا–اولسون، تورکلوگه خدمتی ان مقدّس وظیفه‌سی ساییردی. طبیعی کی، بو وظیفه و ایمان گتیردیگی غایه‌لر اونون تورکلوگون طالعی ایله باغلی ان اودلو، ان قاینار نقطه‌لره چکیردی. ۱۹۲۱–جی ایلده تورک دونیاسی اوچون بئله قاینار نقطه بویوک و

قدیم بیر ملّتین طالعی‌نین حلّ اندیلدیگی آنادوْلو ایدی. احمد آغااوْغلو آنادوْلویا - ملّی مجادله قهرمانلاری‌نین سیراسینا، اوْنو مالت سوْرگوْنوْندن قورتاران مصطفی کمال پاشانین کوْمگینه تَلَسیردی.

❊ ❊ ❊

تئزلیکله اوْ، مطبوعات باش مدیری کیمی ملّی حکومتین چاپ-تبلیغات سیاستینه رهبرلیک ائدیر، آتاتوْرک ایده‌لرینی یایان «حاکمیّتِ ملیّه» قزئتی‌نین باش مدیری[1] اوْلور. آتاتوْرکوْن تاپشیریغی ایله آنادوْلو آژانسینی یارادیر و اوْنون ایلک باش مدیری تعیین ائدیلیر. اوْ، عینی زماندا یئنی یارادیلان توْرکیه بوْیوْک ملّت مجلسینه قارصدان وکیل سئچیلیر، بوْتوْن چوْخ‌رنگلی، چوْخ‌ساحه‌لی سیاسی فعالیّت آراسیندا واخت تاپیب هم ده آنکارا اونیونرسیته‌سینده آنایاسا[2] اساسلاریندان محاضره‌لر اوْخـویور. و بوْتوْن بـونلارلا برابر قزئتلرده هر گوْن بیر-بیریندن کسکین، گوْنجل مقاله‌لرله چیخیش ائدیر.

احـمد آغـااوْغـلو هـله عـصرین اوّللـریندن بـاشلایاراق سیـاسی گـوْروْشـلرینده دئموْکراسی و جمهوریّت‌چیلیک ایده‌لرینه مهم یئر آییریردی. بونا گـوْره ده اوْ، توْرکـیه جمهوریّتی‌نین یارانماسینی بوْیوْک سئوینجله قـارشیلادی، ایـلک گوْنـلردن بـاشلایاراق بوْتوْن قوّه و انرژیسی ایله آزاد، دئموکراتیک جمعیّتین قورولماسینا خدمت ائتدی. سوْزوْ همیشه بیرباشا دئین، فکرلرینده و حرکتلرینده صمیمی اوْلان احمد بگ تئزلیکله بوْیوْک تأسّف و ناراحاتلیقلا کئچمیش مبارزه یوْلداشلاری‌نین هامیسی‌نین بئله دوْشوْنمه‌دیگینی اوْزوْ اوْچوْن آیدینلاشدیریر. بوْتوْن بونلار اوْنو جمهوریّت حاکمیّتی‌نین اوْچوْنجو ایلینده - ۱۹۲۶-جی ایلده خصوصی معروضه ایـله آتـاتوْرکـه مـراجـعت ائـتمگه وادار ائـدیر. معروضه تنقیدی ماهیّت داشییر، بورادا دوْلتین، حکومتین، جمعیّت حیاتی‌نین و انقلاب ایـدئاللاری‌نین قـیسا مـدّت عـرضینده اوْغـرادیـغی خـوْشاگـلمز دَییشیک‌لیکلر دقّـتله آراشدیریلیر، حاکم جمهوریّت خالق فرقه‌سی باشچیلاری‌نین یانلیش آددیملاری تحلیل ائدیلیر، حزب ایله حکومت آراسینداکی مناسبتلرین ماهیّتی ایله باغلی قایغیلار بیلدیریلیر.

۱) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor) ۲) «اوْ.م.»: کوْنستیتوسیا (konstitusiya)

جمهوریّتین طنطنه‌لی دوْروْنده خالقین و وطنین خلاصکاری کیمی آرتیق بُته چئوریلمکده اوْلان آتاتوْرکه بو مضموندا معروضه ایـله مـراجـعت ائـتمک اوْنـون موْلّفیندن بـوْیوْک وطنداشلیق جسارتی و اصولی‌لیک[1] ایسته‌ییردی. احمد آغـااوْغـلو توْرکـیه‌نین سیـاسی حیاتیندا ایلک دفعه اوْلاراق جمهوریّت اعلانیندان سوْنرا جمعیّتده یارانمیش حـیرانـلیق، پرستش و مشتبه‌لیک دومانینی داغیتماغا چالیشمیشدی. آغااوْغلونون همین معروضه‌سینه دوْروْن مهم سیاسی سندلریندن بیری کیمی یوْکسک قیمت وئرن توْرک آراشدیریجیسی فخرالدّین گوْل‌سئون ۱۹۶۹-جو ایلده یازیردی: «آغااوْغلونون بوندان تام ۴۳ ایل اوْنجه قـلمه آلیـنان بـو راپـوْرتو تـردّدسوْز دئـییله بیلر کی، گوْنوْموْزده ده کئنچَرلیگینی[2] قوْروماقدادیر.» آیدین مسئله‌دیر کی، معروضه گوْزلَنیلن نـتیجه‌نی[3] وئـرمه‌دی، عکسـینه اوْلکه‌نین «ایکینجی آدامی» عصمت اینوْنوْ ایله احمد بگین مناسبتلرینی سوْن حدّه قـدر گرگین‌لشدیردی. اوْنون توْرکیه‌نین سیاسی محیطینه بو قـدر جسـارت و جـانی‌یانانلیقلا قاریشماسینی بعضی مخالفلری[4] قیسقانجلیق، حتّا دوْشـمن‌چیلیکله قـارشیلاییر، یئـری گلدی-گلمه‌دی احمد بگه قافقازدان، یاخود آذربایجاندان، ان کینلی مقاملاردا ایسه حتّا روسیادان گلدیگینی خاطرلادیر، یعنی اوْلکه‌نین حیاتینا بو درجه‌ده نفوذ ائتمگه اختیاری اوْلمـادیغینی اشـاره ائـدیردیلر. هـمین مـناسبت احـمد بگـین اوشـاقلارینا قـارشی دا گوْستریلیردی.

آغـااوْغـلونون توْرک انـقلابینا، توْرک خـالقینا گـوْستردیگی خـدمتلر تـئزلیکله اونودولموش، اوْنون واختیله روس تبعه‌سی اوْلدوغو، جیبینده روس پاسپوْرتو داشیماسی باش قاخینجینا چئوریلمیشدی. محض قصداً شیشیردیله‌رک انتقام واسطه‌سینه چئوریلن بـو ایـنامسیزلیق نـتیجه‌سینده ثـریّا آغـااوْغـلونون پـاریسده، صـمد آغـااوْغـلونون ایسـه استراسبورقدا تحصیللرینی دوام ائتدیرمه‌لرینه امکان وئریلمه‌میشدی. حتّا بوْیوْک آتاتوْرک بئله، بو جوْر یئرسیز سـانجمالاردان اوْزوْنوْ سـاخلایا بـیلمیر، عـصبی مـقاملاریندا اوْنـو

۱) «اوْ.م.»: پرینسیپاللیق (prinsipal) ۲) قوْمسینی (و.ق.) / اعتبارینی (ک)
۳) «اوْ.م.»: ائفئکتی (effekt) ۴) «اوْ.م.»: اوْپوْنئنتلری (opponent)

«آغایوف» - دئیه چاغیریر و قایین‌آتاسی‌نین روس ایمپراتورونون شخصی قاردیندا[1] قوللوق ائتدیگینی یادینا سالیردی. طبیعی کی، بوتون بونلار «دونیانین هاراسیندا اولورسا-اولسون، تورکلوگه خدمتی مقدّس وظیفه‌سی» سایان احمد آغااوغلونو معنوی جهتدن آزیر، سیخیردی. لاکین او، عینی زماندا شخصیّتینه[2] خاص سرتلیک و کسکین‌لیکله ایسهاملارا، اتّهاملارا، آتماجالارا جواب وئریر، حاکمیّتدن - بئینی دومانلانانلاری سرراستلیقلا یئرینده اوتوردوردو. مبارزه اونون قلمینی داها داکسکین‌لشدیرمیشدی.

هله باریشماز مخالفی‌نین - عصمت پاشانین و اونلارین مباحثه‌لرینده خنثی[3]- قیزیشدیریجی موقع توتان آتاتورکون ساغلیغیندا قلمه آلدیغی و بو کتابدا معیّن یئر وئردیگیمیز «سربست فرقه خاطره‌لری» اثرینده احمد آغااوغلو اولکه‌ده‌کی حادثه و پروسسلرین اصل ماهیّتینی آچاراق یازیردی: «بیزده جمهوریّتدن ان اوزاق بیر نشانه ده یوخدور. بیزده‌کی رژیم تام معناسی ایله ان شدّتلی دیکتاتورلوقدور کی، بونو دا هامی بیلیر. لاکین بونا باخمایاراق، هامی حریّتدن، جمهوریّتدن بحث ائدیر، هر کس سربست جمهوریّت اولدوغونو سویله‌ییر، ادّعا ائدیر.

بو ائله قارشیلیقلی آلداتمادیر کی، مملکتین بیر اوجوندان او بیر اوجونا کیمی دوام ائده‌رک گئدیر.

اورتادا نه اینانان وار، نه اینام! بئیین بوشلوغو، اورک بوشلوغو، روحی بوشلوق ایچریسینده بوش بیر وارلیق یووارلانیب سورونور.

... آه! شرقین بو ریاکارلیغی! سوزلرین آلتیندا گیزلنه‌رک واهمه‌نی موجود، خیالی گئرچک کیمی گوسترمکدن چکینمه‌مک!

بو زواللی اولکه‌نین بوتون فلاکتلری‌نین منبعی بو قورخونج روح خسته‌لیگیدیر.»

عینی سوزلری معیّن معنادا بیزیم ایندیکی محیطه، مناسبتلر سیستمینه ده شامل ائتمک ممکندور...

* * *

---

۱) «او.م.»: قواردیاسیندا (qvardiya) ۲)«او.م.»: خارا کتئرینه (xarakter)
۳) «او.م.»: نئیترال (neytral)

۳۰-۱۹۲۰-جو ایللرده احمد آغااوغلو اجتماعی-سیاسی فعالیّتی ایله یاناشی، علمی-ادبی یارادیجیلیغینی دا بویوک بیر جوشغونلوق و وسعتله دوام ائتدیریر. بیر-بیری‌نین آردینجا اونون «تورک حقوق تاریخی»، «تورک مدنیّت تاریخی»، «آنایاسا[1] حقوقو»، «دولت و فرد»، «سربست انسانلار اولکه‌سینده»، «اوچ مدنیّت»، «اینگیلیستان و هیندیستان»، روس عالِمی کوروپاتکین‌دن[2] ترجمه ائتدیگی «ائتیکا» [اخلاقیّات] کتابلاری نشر اولونور. اولوموندن سونرا مختلف تورک نشریّاتلاری احمد آغااوغلونون «من کیمم؟»، «ایران و انقلابی»، «کونولسوز اولماز»، «اختلال‌می؟ انقلاب‌می؟»، «سربست فرقه خاطره‌لری» کتابلارینی اوخوجولارا چاتدیریر. ادیبین «پیامِ صفایا آخرتدن مکتوبلار»، «مالت خاطره‌لری»، «یاکوتلار» (روس دیلیندن ترجمه) و.س. اثرلری ایسه هله ده اوز نشرینی گوزله‌مکده‌دیر. بوتون بونلاردان علاوه او، دوری مطبوعاتدا فخرالدّین گول‌سنون‌ین ده حیرتله یازدیغی کیمی، مینلرله (!) مقاله درجه ائتدیرمیشدیر.

* * *

۱۹۳۰-جو ایلده احمد آغااوغلو اوزو ده ایسته‌مه‌دن بویوک بیر سیاسی اویونا قوشولور. اولکه‌نین سیاسی حیاتینا بیر جانلیلیق و حقیقی دئموکراسی آب-هواسی گتیرمک ایسته‌ین آتاتورک حاکم جمهوریّت خالق پارتیسی [حزبی] ایله رقابتده اولان بیر مخالفت حزبی یاراتماق ایسته‌ییر. بو، نجیب نیّت ایدی. تک‌حزبلی‌لیگین جمهوریّت شرایطینده بئله سون نتیجه‌ده دیکتاتورلوغا آپاردیغینی گورن آتاتورک آمئریکا مودئلی ایله حرکت ائتمک، رژیمین اساسلارینی قوروماق شرطی ایله بیر-بیرینه قارشی دایانان و بیر-بیری‌نین فعالیّتینی نظارت آلتیندا ساخلایان، حاکمیّتدن سوءاستفاده حاللارینا یول وئرمه‌ین ایکی حزب قورماق ایسته‌ییردی. لاکین همین حزب کوتله‌لرین سیاسی شعورلوغو و اراده‌سیله «آشاغیدان» دئییل، خصوصی تاپشیریقلا، کابینه شرایطینده «یوخاریدان» یارادیلدیغیندان اونون محوه محکوملوغو گوز اونونده ایدی. بیر طرفدن غازی‌نین - آتاتورکون اراده‌سینه قارشی چیخا بیلمه‌ین، دیگر طرفدن ایسه دئموکراتیک

---

۱) «او.م.»: کونستیتوسیا (konstitusiya)
2) Kuropatkin

جمعیّت اوّچوْن چوْخ‌حزبلی‌لیگین هوا و سو کیمی واجب اوْلدوغونو باشا دوْشن احمد آغااوْغلوَ دا یئنی سیاسی حزبین لیدئرلری سیراسینا قـوْشولدو. سـوْنرالار خـاطره‌لرینده غضب و حدّتله «دوْنیانین هئچ بیر یئرینده مثلی گوْروْنـمه‌میش مـاجرا[1]» آدلانـدیردیغی سربست فرقه اوْیونو احمد بگ کیمی حسّاس و ناموسلو آدامی سـارسیتمیشدی. اوّرک آغریسی ایله اعتراف ائتدیگی کیمی، بو سیاسی اوْیون «... چوْخ دالغالی، چوْخ دوْلغون، چوْخ گـوْروْب-گـوْتورموْش، چـوْخ ضـربه‌لر یئمیش، فـقط بـیرجـه دقیقه ده یأس و اوّمیدسیزلیگه قاپیلمامیش معنویّاتی اوّچوْن ان آغیر بیر ضربه اوْلمـوشدو.» بـو آغـیرلیق کیمسه‌نین دوْنوْکلوْگوْندن، یاخود فرقه ایله باغلی آرزولارین پوچا چیخماسیندان دئییل، معنوی و سیاسی حیاتی بوْروْموْش اخلاق دوْشکوْنلوْگوْندن ایرَلی گـلیردی. «سـربست فرقه خاطره‌لری»نی ۱۹۹۷–جی ایـلده نشـر ائـتدیردیگیم «آغـااوْغـلولار» کـتابینا مـعیّن اختصارلارلا داخل ائتمیشدیم. یئری گلمیشکن، اثـرین اوْریـژینالینی نشـره حـاضرلایان صمد آغااوْغلو دا آیری-آیری شخصیّتلرله، سیاسی خادملرله باغلی توصیفلری[2] اختصارا سالمیشدی. گوْروْنوْر، بو دا احمد آغااوْغلونون سیاسی خاطره‌یازما سبکی‌نین[3] ان گوْزل نـمونه‌لریندن اوْلان «سـربست فـرقه خـاطره‌لری»نـین مـعاصر توْرکـیه‌ده دوْزگوْن بـاشا دوْشوْلمه‌یه‌جگیندن دوْغان قایغیدان ایرَلی گلمیشدیر.

سربست فرقه‌نین باغلانماسی عرَفه‌سینده احمد آغااوْغلو ایـله آتـاتوْرک آراسـیندا ســـرت دانــــیشیق[4] اوْلمــوشدو. غــازی‌نی اوْزوْنوْن خــلاصکاری و عــائله‌سی‌نین خوْشبخت‌لیگی‌نین سببکاری آدلاندیران احمد بگ اوْندان ایسته‌مه‌دن جلب ائدیلدیگی بو سیاسی اوْیوندان لیاقتله چیخماسینا امکان یارادیلماسینی خواهش ائدیر. آتاتوْرکوْن «نه ائده‌جکسن»؟ سؤالی‌نین مقابلینده یئنه ده اوْزوْنه‌مخصوص غرور و لیاقت حسّیله بئله جواب وئریر:

« –امرینیزله گیردیگیم یئنی فرقه‌دن چیخمایاجاغام. بونو عزّتِ نفسیم اوّچوْن تحقیر سایارام. لاکین سیاسی حیاتدان چکیله‌رم، ملّت وکیل‌لیگیندن استعفا ائـده‌رم، صـرف

۱) «اوْ.م.»: آوانتوْرا (avantüra)
۲) «اوْ.م.»: خارا کتریستیکالاری (xarakteristika)
۳) «اوْ.م.»: مئموآرین (memuar)
۴) «اوْ.م.»: دیالوْق (dialoq)

معلّم‌لیکله مشغول اوْلارام.»

احمد آغااوْغلو دئدیگی سوْزوْن آغاسی ایدی. سربست فرقه اوْزوْنوْن یوْز گوْنلوْک عوْمروْنوْ باشا ووردوقـدان سـوْنرا آنکـارادا سـئوه-سـئوه تیکدیردیگی ائـوی سـاتاراق ایستانبولا کوْچدوْ، ایسـتانبول اونـیوئرسیته‌سی‌نین حـقوق فـاکوْلتـه‌سینده درس دئـمگه باشلادی. تئزلیکله اوْنون شهرین «تشویقیّه» مـحلّه‌سینده‌کی گـئنیش و سـلیقه‌لی ائـوی توْرکیه‌نین فکری[1] و ادبی حیاتی‌نین مرکزینه چئوریلدی. بورادا هر بازار ائرته‌سی[2] تشکیل اوْلونان توْپلانتیلاردا همین دوْر توْرک ادبی-اجتماعی محیطی‌نین قـایماقلاری اشـتراک ائدیردیلر.

سانکی آرتیق سیاسی احتراصلار، فرقه دعوالاری آرخادا قالمیش، یاشی آلتـمیشی کئچمیش احمد بگ اوْزوْنوْن لنگرلی، ساکت، فیرتیناسیز حیاتینی یاشاماغا باشلامیشدی. لاکین بو دفعه ده فلاکت همیشه‌کی کیمی گوْزلَنیلمه‌دن گلدی. ۱۹۳۳–جوْ ایلده احـمد بگین ۳۰ایللیک عوْموْر-گوْن یوْلداشی، دوْستو، مصلحت‌چیسی ستاره خانیم ۵۲ یاشیندا حیاتدان کوْچدوْ. احمد بگ بو غفیل اوْلوْمدن سارسیلمیشدی. آرادان بیر نئچه ایل کئچندن سوْنرا حیاتیندا ایکینجی بئله بیر سارسینتینی ابدی دوْستو و ابـدی مـخالفی[3] آتـاتوْرکوْن وفـاتی گوْنوْ یـاشامیش و هـمین گوْنـلرده کـئچیردیگی حسّلری قـیزی تـئزئره بـئله چاتدیرمیشدی: «نئچه گوْندوْر کی، سنه مکتوب یازماق ایسته‌ییرم. قلمی الیمه آلیرام، منه غریبه بیر حال گلیر، ایکی کلمه سوْز تاپیب یازا بیلمیرم. آتـاتوْرکوْن اوْلوْموْ مـنی تـصوّر ائدیلمه‌یه‌جک قدر سارسیدیر. حیاتیمدا ایکینجی دفعه‌دیر سـارسیلیرام. بـیرینجی دفـعه آنانین اوْلوْموْ زمانی – اوْزوْموْ درین و قارانلیق بیر اوچوروموْن کناریندا گوْردوْم و باشیم فیرلاندی. اوْنسوز حیات منه معناسیز و آجی گلدی. اوْنون منده بو قدر یاشادیغینی بو قدر تصوّر ائده بیلمزدیم. بو گوْن ده اوْنون[4] اوْلوْموْنه هئچ جوْر اینـانمیرام. داهـا دوْغـروسو، آلیشا بیلمیرم. اوْ اوْزوْ شخصاً بیر حیات دئییلدیمی؟ اوْ، نه توْکنمز، نه یوْرولماق بیلمه‌ین داشقین‌لیقدی! بعضاً جوْشغون دنیز دالغالاری کیمی حدّتلی، بعضاً واقئترین موسیقیسینی

۱) «اوْ.م.»: اینتئلئکتوال (intellektual)
۲) دوشنبه (ک)
۳) «اوْ.م.»: اوْپوْنئنتی (opponent)
۴) آتاتوْرک نظرده توتولور. (و.ق.)

آندیران یارادیجی حمله‌لر، بعضاً ده مدهش فیرتینالارا قدم قوْیان قاتی و بوْغوجو سکونتلر. اوْنون بیر دقیقه‌سی دیگرینه بنزه‌ییردیمی؟ اوْ، هر شئیین گاه آلتیندا، گاه اوْستوْنده دئییلدیمی؟

بودور ایگیرمی ایلدن بری توْرکیه‌نی اوْز وارلیغی ایله دوْلدوران شخصیّت! گوْزلریمیز، قولاقلاریمیز، علی‌الخصوص دا قلب و روحوموز اوْنونلا اوْ قدر دوْلموشدور کی، اوْنو دویماقدا هله دوام ائدیرلر و یوْخلوغونا اینانمیرلار. نه دئییم، بئله انسانین یوْخلوغو قارشیسیندا درین حیرت و تأثّرله معمّالی شکل آلماقدان باشقا چاره یوْخدور.»

احمد آغااوْغلونون بو قدر یوْکسک قیمت‌لندیردیگی آتاتوْرک ۳۰-جو ایللرده مختلف مناسبتلرله دوْنه-دوْنه اوْنو اضطرابلی دوْشوْنجه‌لره دالماغا سوْق ائتمیشدی. عمومیّتله، اوْزوْنوْن و اوْلادلاری‌نین دا خاطره‌لریندن گوْروْندوْگوْ کیمی، آتاتوْرک - آغااوْغلو مناسبتلری دنیز قابارما و چکیلمه‌لرینی خاطرلادیردی. غازی بعضاً اوْنون بوْیوْکلوْگوْنوْ قید-شرطسیز قبول ائدیر، هامی‌نین گوْزوْ قارشیسیندا احمد بگه یوْکسک احترام و متّدارلیقلا یاناشیر، بعضاً ایسه اطرافینداکیلارین تأثیرینه قاپیلاراق اوْنون خدمتلرینی انکار ائدیر، یئرسیز شبهه‌لرله احمد بگین قلبینی قیرماقدان چکینمیردی. اوْنلارین اوْن بئش ایلدن چوْخ دوام ائدن عائله‌وی مناسبتلرینده بو جوْر توْققوشمالار چوْخ اوْلموش، هر دفعه ده ایستر آتاتوْرک، ایسترسه ده احمد آغااوْغلو یارانمیش مرکّب موقعیّتدن اوْز شخصیّتلری‌نین بوْیوْکلوْگوْنوْ و وقارلارینی قوروْیاراق چیخمیشدیلار. حدسیز اینامی نتیجه‌سینده بعضاً آتاتوْرکوْن سیاسی سیناقلارینا[۱] قربان گئتسه ده، حاقسیز طعنه و تهمتلر یئسه ده، احمد بگ توْرک خالقی‌نین بو بوْیوْک اوْغلونو اوْرکدن سئویر، اوْنون یالنیز توْرکلرین دئییل، دوْنیا خالقلاری‌نین ملّی-آزادلیق مبارزه‌سی تاریخینده‌کی روْلونو و اهمیّتینی یوْکسک قیمت‌لندیریردی. اوْنا گوْره ده غازی‌نین وفاتیندان آز کئچمه‌میش مختلف یوْنلوْ توْرک قزئت و ژورناللاری‌نین صحیفه‌لرینده آتاتوْرکوْن خدمتلری اوْزرینه کوْلگه سالان، اوْنون شخصیّتینی، عمل و مبارزه‌سینی تحریف ائدن

۱) «اوْ.م.»: انکسپریمئنتلرینه (ekspriment)

غرضلی یازیلار میدانا چیخاندا هر کسدن داها آرتیق حیاتی‌نین سوْن آیلارینی یاشاماقدا اوْلان احمد بگ حدّت‌لنمیش و «ناپوْلئون اوْلدوْکدن سوْنرا هئچ بیر فرانسیز اوْنون علیهینه یازی یازماغی عاغلینا گتیرمه‌میشدی»، - دئیه سوْنرادان جسارتله گلنلری اوستالیقلا یئرینده اوْتورتموشدو.

* * *

بوْتوْن حیاتلارینی بوْیوْک، بشری ایدئاللار اوْغروندا مبارزه‌یه صرف ائدن شخصیّتلرین اکثریّتی کیمی احمد بگ ده عوْمروْنوْن سوْنلاریندا اونوتقانلیغین، لاقیدلیگین، اعتناسیزلیغین آغری-آجیسینی دادمیشدی. بو معنادا اوْغلو صمدین «آتامین دوْستلاری» کتابیندا اوستالیقلا، دقیق و گوْروْملوْ سیمالاری[۱] یارادیلان دوْستلاری‌نین و هم‌وطنلری‌نین طالعینده، هم ده احمد بگین اوْزوْنوْن طالعینی گوْرمک ممکندوْر. اوْ، عوْمروْنوْن سوْن گوْنوْنه کیمی حیات عشقینی، یازیب-یاراتما احتراصینی ایتیرمه‌میشدی. احمد بگ حسّ ائدیردی کی، اوزون ایللرین تجربه‌سی نتیجه‌سینده ایکینجی وطنینه - توْرکیه‌یه، دوْنیا توْرکلوْگوْنه همیشه‌کیندن داها چوْخ، داها مُدرک‌لیک و اوزاق‌گوْرن‌لیکله خدمت ائده بیلر. لاکین طالعین استهزاسینا باخ کی، محض بئله بیر زماندا اوْنو اجتماعی فعالیّتدن، موْجودلوغو اوْچوْن هوا و سو کیمی ضروری سایدیغی مطبوعاتدان اوزاقلاشدیریردیلار.

سربست فرقه ماجراسیندان سوْنرا اوْلکه‌نین سیاسی مرکزی آنکارادان ایستانبولا کوْچن احمد آغااوْغلو بورادا دا ایلک امکان دوْشن کیمی اوْزوْنوْن مطبوعات اوْرقانینی - «آخین» قزئتینی تأسیس ائتدی. اصلینده قزئت اوْچ نفر طرفیندن تأسیس اوْلونموشدو. احمد بگ تأسیسچیلردن بیری و باش مدیر[۲] ایدی. «آخین»ین یارانما تاریخی اوْنون قیرخ ایلدن بری بوْتوْن قوّه و انرژیسینی صرف ائتدیگی قزئتچیلیک ساحه‌سینه نئجه اوْرکدن باغلاندیغینی گوْسترمکده‌دیر. قزئتین نشرینی گئرچک‌لشدیرمک[۳] اوْچوْن اوْ، آرودای ستاره خانیمین جهیزی اوْلان قدیم قاراباغ خالچالارینی دَیَر-دَیمزینه ساتیر و بوْیوْک بیر

۱) «اوْ.م.»: پوْرترئتلری (portret)
۲) «اوْ.م.»: رئدا کتوْر (redaktor)
۳) «اوْ.م.»: رئاللاشدیرماق (real)

شوٓقله ایشه باشلاییر. نهایت، یازماق اوٓچوٓن، انسیّت اوٓچوٓن یئنی بیر تریبون تاپماسی احمد بگی ائله سئویندیریر کی، همیشه بو جوٓر موقعیتلرده قارشیدان گلن تهلکه‌نی خصوصی بیر حسّاسلیقلا سئزن ستاره خانیمین خبردارلیقلارینا دا اهمیّت وئرمیر، بیرگه نشریّات قوردوغو، قزئت تأسیس ائتدیگی یوٓلداشلاری‌نین کیملر اوٓلدوغونو سوٓنا قدر آیدینلاشدیرمادان قوٓللارینی چیرمالاییب ایشه گیریشیر. «آخین» قزئتینده چاپ ائتدیردیگی کسکین تنقیدی روحلو، درین سیاسی تحلیله و ایناندیریجیلیق طمطراغینا[1] مالک مقاله‌لرله تکجه ساده اوٓخوجولارین دئییل، آتاتوٓرکوٓن ده دقّتینی جلب ائدیر. احمد بگی ایسته‌مه‌ینلر ده آتاتورکه «آخین»ین مخالفتین گیزلی اوٓرقانی اوٓلدوغونو پیچیلداییرلار. سوٓنرادان آشکارا چیخدیغی کیمی، بو ایشده احمد بگین شریکلریندن بیری‌نین ده منحوس روٓلو اوٓلور. بیر سوٓزله، ایستانبول سفرلریندن بیرینده آتاتوٓرک احمد آغااوٓغلونو دوٓلماباخچا سارایینداآخشام یئمگینه دعوت ائدیر و بو مجلسده اوٓنلار تکرار قارشیلاشیرلار. همین حادثه هم ثریّا خانیمین، هم ده صمد آغااوٓغلونون خاطره‌لرینده تفرّعاتی ایله عکس اوٓلوندوغوندان یالنیز نتیجه‌نی خاطرلاتماقلا کفایت‌لنیرم - «آخین» قزئتی تئزلیکله باغلانیر و اوٓ، احمد بگین تخمیناً ۳۰ ایللیک قزئتچیلیک - مدیریت[2] فعالیّتینده بلاواسطه اوٓزوٓنوٓن باشچیلیق ائتدیگی سوٓن مطبوعات اوٓرقانی اوٓلور. بونون آردینجا ایستانبول دارالفنونونون اونیوئرسیته‌یه چئوریلمه‌سی زمانی آپاریلان یئردَییشمه و اختصارلار پروٓسئسینده احمد بگ بورادا توتدوغو آنایاسا حقوق پروٓفئسورو وظیفه‌سینی ده ایتیریر و صحّتی‌نین، عاغلی‌نین، ذکاسی‌نین هر شئیه قادر بیر واختیندا ۹۴ لیره تقاعدله جمعیّته‌کی فعال حیاتدان یاری‌خوٓش، یاری‌زوٓر کنار ائدیلیر.

بو اوزاقلاشمانی اوٓ، شخصی فاجعه کیمی قارشیلاییر و همین گوٓنلرده سربست فرقه ماجراسینداکی فلاکت دوٓستو، فتحی اوٓکیارا گوٓندردیگی مکتوبدا فاجعه‌نین کوٓکلرینی آچاراق اوٓرک آغریسی ایله یازیردی:

«... تقاعده گوٓندَریلدیم و بوندان سوٓنرا فعال حیات قاپیلاری منیم اوٓزوٓمه باغلاندی.

۱) «اوٓ.م.»: پافوٓسونا (pafos)

۲) «اوٓ.م.»: رئداکتوٓرلوق (redaktor)

بوٓتوٓن بونلاری سیزه شکایت ائتمک اوٓچوٓن یازمیرام، صِرف ایچدن سئودیگیم و اعتماد بسله‌دیگیم بیریسینه اوٓرگیمی آچاراق بیر آز یوٓنگوٓل‌لشمک ایسته‌ییرم. شکایت؟ نه‌دن و نه اوٓچوٓن؟ منی تانییرسینیز. آلتمیش آلتی یاشیما چاتدیم. ایچیمی یوٓخلاییرام، اوٓزوٓمه قصور گتیره‌جک هئچ بیر شئی تاپمیرام. ملّتیمه، عائله‌مه، اوٓلادیما قارشی وظیفه‌لریمی قوٓه‌م یئتدیگی قدر یئرینه یئتیرمیشم. گنیش‌لیگه ده، دارلیغا دا عینی درجه‌ده آلیشقانام. ذاتاً تاگنجلیگیمدن بری حیاتی معناسیز، کئچیجی بیر جلوه‌دن عبارت بیر شئی بیلمیشم.

اوٓ حالدا شکایت نه اوٓچوٓن؟ یالنیز الیمده اوٓلمایان، مندن قوٓتلی اوٓلان بیر شئی واردیر کی، منی ایچیمدن یئییر. بو دا یاشیما مناسب اوٓلمایان حیاتیمدیر. منیم اوٓچوٓن ان آغیر و ان چکیلمز درد حیاتین خارجینه آتیلاراق معطّل و سیرچی دوٓرماقدیر.»

بو اوٓرک پارچالایان اعتراف احمد آغااوٓغلونون حیاتی‌نین سوٓن ایللرینده‌کی بدبین‌لیگی، روح دوٓشکوٓنلوٓگوٓنوٓ باشا دوٓشمگه امکان وئریر، معیّن قوٓه‌لر اوٓنو - اوٓزوٓنوٓ درک ائتدندن بری «دوٓنیانین هاراسیندا اوٓلورسا-اوٓلسون توٓرکلوٓگه خدمتی ان مقدّس وظیفه سایان» بیر شخصیّتی، مجاهدی بوٓتوٓن روحو، بوٓتوٓن وارلیغی ایله باغلاندیغی مبارزه‌دن اوزاقلاشدیرمیش، اوٓز اللری ایله اوجالتدیغی معبدده «آرزواوٓلونماز شخص» اعلان ائتمیشدیلر. بو، اوٓنون اصل قافقازلیلارا خاص چیلغین، قاینار طبیعتی، دائم غوغا آختاران، روس شاعری دئمیشکن، ساکت‌لیگی فیرتینالاردا آرایان شخصیّتی اوٓچوٓن ان آغیر جزا ایدی.

«توٓرک اوٓلماقدان غرور دوٓیدو و توٓرکلوٓگوٓن وقارینی دائم قوٓرودو» - کیمی سوٓن درجه دقیق فکر احمد بگین توٓرک آراشدیریجیلاریندان بیرینه مخصوصدور و چوٓخ دوٓغرو اوٓلدوغونو قید ائتمکله یاناشی، همین فکرله سوٓنا قدر راضیلاشماق بیر قدر چتیندیر - ساده‌جه عوٓمروٓنوٓن سوٓن ایللرینده احمد بگه اوٓز حیات آمالی سایدیغی بو مقدّس بوٓرجو لایقینجه یئرینه یئتیرمگه امکان وئرمه‌میشدیلر.

* * *

یوْخ، اوْ شکایتچی دئییلدی، آمّا یقین کی، همین اینجیک، کوْسکوْن مقاملاریندا خیال اوْنو قیرخ ایل اوّلکی پاریسه آپاریر، دلی‌قانلی گنجلیگی‌نین یادداقالان و عبرت‌آمیز بیر صحیفه‌سینی گوْزلری اوْنوْنده جانلاندیریردی. معاصرلریندن بیری‌نین خاطره‌لرینده همین حادثه[1] بئله تصویر اندیلمیشدی: «پاریسده بیر قهوه‌خانادا بیر فرانسیز توْرکلرین علیهینه چیخیر، آرتیق-اسکیک سوْزلر دانیشیر. حقارته دوْزه بیلمه‌ین احمد آغااوْغلو ایشه قاریشیر، مناقشه بوْیوْیوْر. بو سفر آغااوْغلونون حقارتینه دوْزمه‌ین فرانسیز اوْنو دوئله چاغیریر. دوئلده آغااوْغلونون کوْمکچیسی[2]، اوْ زمان پاریسده طبّ تحصیلی آلان مشهور گوْز حکیمی اسد پاشا اوْلور. کئچمیش سفیرلریمیزدن، کئچمیش خارجی ایشلر و ملّی مدافعه ناظرلریمیزدن حسن اسد بگین آتاسی. قایدا-قانونلا دوئل شرطلری‌نین معیّن‌لشدیریلمه‌سی آغااوْغلونون اوْزرینه دوْشوْرموْش. حیاتیندا اوْ آنا قدر الینه تاپانچا آلامیش احمد بگ بو ماجرانین اوْلوْمله سوْنا یئته‌جگینی بیلدیگی حالدا، دوئل دعوتینی قبول ائدیر. شرط اوْلاراق ایکی متر آرالیدا داییاناجاقلارینی، سوْنرا هره‌سی قاباغا بیر آددیم آتیب دوْش-دوْشه وورو‌شاجاقلارینی سوْیله‌ییر. اوْ زمان فرانسیز اوْلوْموْن قارشیسینا بئله قوْرخمادان، گوْزوْنوْ قیرپمادان چیخان و اوْلَرکن اوْلدوْرمگی ده عاغلینا گتیرن بو جسور توْرک گنجیندن قوْرخوب دوئل فیکریندن ال چکیر.»

احـمد آغـااوْغـلونون بوْتوْن شـخصیّتی[3] بـو سـجیّه‌وی حـادثه‌ده اوْز عکسینی تاپمیشدی. اوْ، شوْوینیسم میکروْبو ایله یوْلوخموش روسلارلا، آذربایجانلیلارین قانینا سوسامیش وحشی ائرمنیلرله، توْرکیه‌نی دوْنیا خریطه‌سیندن سیلیب آتماغا چالیشان اینگیلیسلرله، یونانلارلا، تاریخین تَکَرینی گئری فیرلاتماغا چالیشان کوْهنه‌پرست‌لرله، توْرک لباسینا، توْرک آدینا بوروْنوْب توْرکلوْگوْ ایچَریدن گَمیرن هر جوْر دوْشمنلرله محض بو جوْر سینه-سینه‌یه گلیب دوْیوْشموْشدوْ. شوشادان، پاریسدن، پئتئربورقدان، باکیدان، ایستانبولدان، مالتدان، قارصدان، آنکارادان کئچن اوزون و عذابلی مبارزه یوْللاریندا اوْ، بئله تهلکه‌لرله دوْنه-دوْنه قارشیلاشمیش، هر دفعه ده اوْز جسارتی،

---

۱) «اۆ.م.»: ائپیزوْد (epizod) ۲) «اۆ.م.»: سئکوندانتی (sekundant)
۳) «اۆ.م.»: خاراکتئری (xarakter)

قوْرخمازلیغی ایله غالب چیخمیشدی. لاکین اوْ، اوْرگی تمیزلیگی، ساده‌لیگی، صمیمی‌لیگی اوجباتیندان ایچریده‌کی دوْشمنلری یاخشی تانیمیردی، داها دوْغروسو، اوْنلارین موْجودلوغونا اینانمیردی و بوناگوْره ده «یادلارلا» دوْیوْشلرده‌کی غلبه‌لر تئز-تئز «دوْغمالارلا» قارشیلاشمالارداکی مغلوبیّت‌لرله عوض اوْلونوردو.

بو معنادا احمد آغااوْغلونون حیاتی‌نین سوْن ایللرینده یازدیغی «من کیمم؟» آدلی اثری اوْنون موْلّفی‌نین و گئنیش معنادا انسانین مرکّب طبیعتی، تضادلی داخلی دوْنیاسی حاقّیندا داها مکمّل تصوّر یارادیر. شبهه‌سیز، فوْرمو، یازیلیشی ایله سوْن درجه اوْریژینال تأثیر باغیشلایان بو تاریخی-فلسفی اثری[1] صِرف خاطرات[2] ادبیّاتی نمونه‌سی آدلاندیرماق بیر قدر چتیندیر. لاکین خاطرات یالنیز تاریخلره، مشخّص شخصیّتلره و.س. اساسلانان حادثه‌لر سلسله‌سی دئییل: یالنیز حافظه‌نین دئییل، حسّلرین ده خاطراتی[3] وار و احمد بگ ده «من کیمم؟» اثری ایله تکجه حافظه‌سینده دئییل، هم ده دویغولاریندا، حسّلرینده یاشایانلاری، اوْزوْنوْن و بیزیم هامیمیزین ابدی عذابلارینی باشقلارینا چاتدیرماغا چالیشمیشدیر.

احمد آغااوْغلو ۱۹۳۹-جو ایل مه‌یین ۱۹-دا ایستانبولدا، یاتاغی‌نین کناریندا توْپلاشمیش بئش اوشاغی‌نین گوْزلری قارشیسیندا دوْنیا ایله وداعلاشدی. دئییلنه گوْره، حیاتی‌نین سوْن دقیقه‌لرینده آذربایجانی، دوْنیایا گوْز آچدیغی، اوُغروندا چارپیشدیغی گوْزل قاراباغی خاطرلامیشدی. طالعی بیر چوْخ جهتلردن احمد آغااوْغلونون طالعینی خاطرلادان باشقا بیر آذربایجانلی مهاجر و سیاست آدامی میرزه بالا محمّدزاده اوْز بوْیوْک هم‌وطنی‌نین اوْلوْموْندن آز سوْنرا یازیردی کی، «احمد آغااوْغلو تپه‌دن-دیرناغا قدر بیر آذری توْرکوْ اوْلاراق یاشامیش، دوْشوْنموْش و سوْیله‌میشدیر. حتّا اوْلوْنجه‌یه قدر لهجه‌سینی بئله دوْزلتمه‌میشدیر.»

* * *

بیر نئچه کلمه ده توْرکیه‌نین سیاست و مدنیّت حیاتیندا مهم روْل اوْینامیش

---

۱) «اۆ.م.»: ائسئنی (esse) ۲) «اۆ.م.»: مئموآر (memuar)
۳) «اۆ.م.»: مئموآرلاری (memuar)

آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین دیگر عضولری حاقّیندا...

احمد بگله ستاره خانیمین یئددی اوْلادی اوْلموشدو. بونلاردان ایکیسی - وزیر و بشیر آدلی اوْغلانلاری کیچیک یاشلاریندا وفات ائتمیشدیر. قالان بئش نفر - ثریّا، تئزئر (تـزه‌خانیم)، عبدالرّحمن، صـمد و گوْل‌تکین ایسـه مکمّل تـحصیل آلمیش، یـالنیز آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین دئییل، بوْتـوْولوْکـده توْرکیـه‌نین اجتماعی-سیاسی و مـدنی حیاتیندا تانینمیشلار.

عائله‌نین بوْیوْک قیزی ثریّا آغااوْغلو ۱۹۰۳-جو ایـلده قـاراباغدا دوْغـولموشدو. ۱۹۱۰-جو ایلده عائله‌سی ایله بیرلیکده ایستانبولا کوْچموْش، بورادا قیز اوْرتا مکتبینی[1] و ایستانبول اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکوْلته‌سینی بیتیرمیشدی. خـاطره‌لردن ده آیـدین اوْلدوغو کیمی، ثریّا خانیم حقوق تحصیلی آلان ایلک توْرک قادینلاریندان بیری ایدی. او، عینی زماندا، توْرکیه‌ده ایلک وکیل قادین اوْلموش، مختلف بین‌الملل جمعیّتلرین ایشینده عموم‌دوْنیا قادین حقوق‌شناسلار جمعیّتی‌نین ایکینجی رئیسی[2] کیمی چـالیشمیشدیر. آتاسی‌نین یوْلو ایله گئدن ثریّا آغااوْغلو اوْزوْنوْن بوْتوْن فعالیتینی توْرکیه‌نین دئموکراتیک انکشافینا، انسان حقوقلاری‌نین قـوْرونماسینا صـرف ائتمیشدی. او، دوْنـیانین مـختلف اوْلکه‌لرینده کئچیریلن نفوذلو بین‌الملل سیمپوْزیوم و کوْنفرانسلرده توْرکیه‌نی و توْرکلوْگوْ تمثیل ائتمیش، بیر چوْخ گوْرکملی اجتماعی-سیاسی خـادملرله، صـنعتکارلارلا سیخ دوْستلوق علاقه‌لری ساخلامیشدیر. حیاتی‌نین سوْن ایللرینده، توْرکیه ایـله آذربـایجان آراسیندا گئدیش-گلیش نسبتاً آسانلاشدیغی زمان ثریّا آغااوْغلو آنا وطنینی زیارت ائتمک، آتاسی‌نین الده قالان آرشیوینی آذربایجانا باغیشلاماق آرزوسو ایـله یـاشاییردی. لاکـین یاشی و صحّتی بونا امکان وئرمه‌دی. ثریّا خانیم ۱۹۸۹-جو ایلین دئسامبریندا آتاسی کیمی ایستانبولدا آذربایجان آرزوسو ایله دوْنیادان کوْچدوْ. اوْنون اوْلوْم خـبرینی ۱۹۹۰-جـی ایلین قارا ژانویه‌سینده باکیدا آلدیق. منیم یازدیغیم کیچیک نئکرولوق* «علم» قزئتینده درج اوْلوندو. همین نئکرولوقو و ثریّا خـانیمین خـاطره‌لریندن مـطبوعاتدا درج ائـتدیردیگیم

۱) داوْ.م.»: لیتسئیینی (litsey)
۲) داوْ.م.»: ویتسه-پرئزیدئنتی (vitse-prezident)

حصّه‌لری آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین قوْهومو نگار خانیم آخوندوْوا واسطه‌سیله ایستانبولدا بو بوْیوْک عائله‌نین حیاتداکی سوْنونجو نماینده‌سی گوْل‌تکین خانیما گـوْندردیم. آرادان اوْن آی کئچندن سوْنرا اوْنون اوْزوْنوْ ده ایستانبولدا گوْردوْم...

«آتامین دوْستلاری» کتابیندان واختی ایله آذربایجان اوْخوجولارینا تقدیم ائتدیگیم حصّه‌لر بوْیوْک ماراقلا قارشیلانمیشدی. همین کتابین مؤلّفی صمد آغااوْغلو معاصر توْرک ادبی، علمی و سیاسی تاریخینه یازیچی، عالِم، سیاستچی، محرّر[1] کیمی داخل اوْلموشدور. آغااوْغلو عائله‌سی‌نین دوْردوْنجوْ اوْلادی صمد ۱۹۰۹-جو ایلده باکیدا دوْغـولموشدو. آنکـارا اونـیوئرسیته‌سی‌نین حـقوق فـاکوْلتـه‌سینی بـیتیرمیش، فـرانسـادا، اسـتراسـبورق اونــیوئرسیته‌سینده یوْکسک لیســانس[2] تـحصیلی آلمـیشدی. لاکـین احـمد بگـین ده خاطره‌لریندن آنلاشیلدیغی کیمی، آتاسی بیر مدّت روسـیا تـبعه‌سی اوْلدوغـوندان، اوْنـا خارجده تحصیلینی تماملاماغا امکان وئرمه‌میشدیلر. صمد آغـااوْغـلو اوْنـلارلا بـدیعی، سیاسی-اجتماعی[3] و علمی اثرلرین مؤلّفیدیر. مختلف واخـتلاردا توْرک نشـریّاتلاریندا اوْنون «استراسبورق خاطره‌لری»، «ذریّت»، «معلّم غفور»، «بوْیوْک عائله»، «حجره‌ده‌کی آدام»، «قاتارین اوْلوْموْ»، «آتامدان خاطره‌لر» کیمی بدیعی اثر و خاطراتی[4] چاپ اوْلونموش و اوْخوجولار طرفیندن بوْیوْک ماراقلا قارشیلانمیشدیر.

«تـانیش اوْزلر»، «دوْسـتوم مئندرئس»، «آتـامین دوْسـتلاری»، «شـوروی روسـیا ایمپئراتوْرلوغو»، «ایکی حـزب آراسـیندا فـرقلر»، «دئـموکرات حـزبی‌نین دوْغـولوش و یوْکسَلیش سببلری» و.س. کیمی داها چوْخ سیاسی-اجتماعی ماهیّت داشییان کتابلاریندا ایسه صمد آغااوْغلو سوْن یاریم عـصرده‌کی توْرکیـه‌نین اجـتماعی-سیاسی و مـعنوی حیاتی‌نین گئنیش تحلیلینی وئرمگه، دوْنیا مقیاسیندا دئموکراسی ایله استبدادین[5] جهانی[6] قـارشی‌دوْرماسینی عکس ائـتدیرمگه چـالیشمیشدی. سـوْی-کـوْکوْ، قـانی ایـله بـاغلی اوْلدوغو آذربایجان اوْنو مقاله و کتابلاریندا هم ده بیزیم ایندی‌یه قدر ماراق و فعالیّتلرینی

۱) داوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۲) داوْ.م.»: آسپیرانتورا (aspirantura)
۳) داوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۴) داوْ.م.»: مئموآرلاری (memuar)
۵) داوْ.م.»: توْتالیتاریزمین (totalitarizm)
۶) داوْ.م.»: قلوْبال (qlobal)

تحریف ائتدیگیمیز بیر «شوروی‌شناس» کیمی فوْرملاشدیرمیشدی. ۱۹۶۷–جی ایلده صمد آغااوْغلو خانیمی ایله بیرلیکده آتا یوردو آذربایجاندا اوْلموش، «شوروی روسیا ایمپئراتورلوغو» کتابی‌نین بیر فصلینی دوْغما وطنینه حصر ائتمیشدی.

احمد آغااوْغلو اوْجاغیندا تربیه آلان، زمانه‌سی‌نین ضیا گوْک‌آلپ، علی‌بگ حسین‌زاده، محمد امین یورداقوُل، یوسف آکچورا و باشقا گوْرکملی توْرکچوْلری ایله انسیّده اوْلان صمد آغااوْغلو بو حرکاتین دوامچیلاریندان بیری کیمی تانینمیشدی. ۴۰-۳۰–جی ایللرده، توْرکیه‌ده توْرکچوْلوْک، ملّیت‌چیلیک، تورانچیلیق ایده جریانلاری‌نین آچیق-آشکار تعقیب اوْلوندوغو بیر شرایطده اوْ، ۱۹۴۴–جوْ ایلده «قوّهٔ ملیّه روحو» آدلی تاریخی تدقیقاتینی چاپ ائتدیرمیشدی. بو آراشدیرمادا آتاتوْرکوْن باشچیلیق ائتدیگی ملّی قورتولوش حرکاتی توْرک ملّی روحو، توْرک پسیکولوژیسی و توْرک سوْیونون[۱] تاریخی انکشاف اوْزوْنه‌مخصوصلوقلاری ایله علاقه‌لی شکیلده ایضاح اوْلونوردو.

توْرکیه بوْیوْک ملّت مجلسیندن آغااوْغلولارین سسی یالنیز عصریمیزین ۲۰-۱۰–جی ایللرینده دئییل، هم ده ۵۰–جی ایللرینده گلیردی. ۶۰-۱۹۵۰–جی ایللرده مانیسادان مجلسین وکیلی[۲] اوْلان صمد آغااوْغلو اوْلکه‌نین سیاسی حیاتیندا مهم روْل اوْینامیشدی. اوْ، توْرکیه‌ده دئموکراتیک دوْشوْنجه‌نین و چوْخ‌حزبلی سیستمین فوْرملاشماسیندا دانیلماز خدمتلر گوْسترمیشدی. توْرکیه‌نین سیاسی حیاتینا چوْخ‌حزبلی‌لیک گتیرمک باخیمیندان آتا آغااوْغلونون جهدی اوُغورسوزلوقلا نتیجه‌لنسه ده، بو اوْغول آغااوْغلونو عینی یوْللا گتمکدن چکیندیرمه‌میشدی. ۱۹۴۶–جی ایلده صمد آغااوْغلو دوْلت مأمورلوغوندان استعفا وئره‌رک صِرف سیاسی فعالیتله مشغول اوْلماغا باشلادی و یئنی قورولان دئموکرات حزبی‌نین یارادیجیلاری سیراسیندا یئر آلدی. تئزلیکله حزب ایچریسینده قازاندیغی بوْیوْک نفوذ سایه‌سینده دئموکراتلارین لیدئرلریندن بیرینه چئوریلدی. ۱۹۵۰–جی ایلده توْرکیه‌ده ایلک دفعه کئچیریلن

۱) «اوْ.م.»: ائتنوْسوُنون (etnos)   ۲) «اوْ.م.»: دئپوتاتی (deputat)

چوْخ‌حزبلی سئچکیلرده دئموکرات حزبی غالب گلدی. عدنان مئندرئس‌ین باش ناظر اوْلدوغو دئموکرات حکومتی قورولدو. اوْن ایل عرضینده صمد آغااوْغلو مئندرئس حکومتینده باش ناظرین معاونی، اَمک ناظری، صنایع ناظری کیمی مهم وظیفه‌لرده چالیشدی، یئنی، دئموکراتیک توْرکیه‌نین قورولماسیندا قوّه و سعیلرینی اسیرگه‌مه‌دی.

۲۷ مه ۱۹۶۰–جی ایل چئوریلیشیندن سوْنرا باش ناظر مئندرئس و حکومتین دیگر عضولری ایله بیرلیکده صمد آغااوْغلو دا حبس ائدیلدی. یاسّی‌آدا محکمه‌سی‌نین حکموْ ایله باش ناظر عدنان مئندرئس، ناظرلردن حسن زوْرلو و جمیل پوْلاتکان اعدام جزاسینا محکوم ائدیلدیلر. صمد آغااوْغلونا ایسه عوْموْرلوْک حبس جزاسی کسیلدی. اوْ، اوّلجه یاسّی‌آدا، سوْنرا ایسه قیصَری (کایسری) حبس‌خاناسیندا ساخلاندی. ۱۹۶۵–جی ایلده عفوِ عمومی‌یه دوْشه‌رک حبسدن آزاد ائدیلدی. توْرکیه‌نین سوْنراکی تاریخی عدنان مئندرئس‌ین و اوْنون دوْستلاری‌نین، ائله‌جه ده صمد آغااوْغلونون اوْز اوْلکه‌لری‌نین حقیقی وطنداشلاری و وطن‌پرورلری اوْلدوغونو گوْستردی. بو گوْن اوْنلار حاقلی اوْلاراق توْرک جمعیّتی‌نین دئموکراتیک‌لشدیریلمه‌سی اوُغروندا شهید اوْلموش قهرمانلار کیمی قیمت‌لندیریلیر و آنیلیرلار.

صمد آغااوْغلو عوْموْرلوْک حبس جزاسیندان قورتاردیقدان سوْنرا مبارزه دوْستلاری قارشیسیندا سوْن بوْرجونو یئرینه یئتیرمک مقصدی ایله «دوْستوم مئندرئس» کتابینی چاپ ائتدیردی. عمومیّتله، ۱۹۶۵–جی ایلدن سوْنرا صمد آغااوْغلونون بدیعی-اجتماعی یارادیجیلیغی‌نین یئنی دوْروْ باشلامیشدی. بو ایللرده اوْ، هم اوْزوْنوْن، هم ده آتاسی‌نین بیر سیرا کتابلارینی حاضرلاییب چاپ ائتدیرمیشدی. صمد آغااوْغلو ۱۹۸۱–جی ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیش و بورادا دا دفن اوْلونموشدو.

توْرکیه‌نین مختلف آنسیکلوْپئدی سوْراق کتابچالاریندا «یازیچی و سیاست آدامی» کیمی اوْچوْنجوْ آغااوْغلونون - احمد بگین نوه‌سی، صمد بگین اوْغلو تکتاش آغااوْغلونون دا آدی چکیلیر. تکتاش آغااوْغلو ۱۹۳۴–جوْ ایلده ایستانبولدا آنادان اوْلموشدو. ۱۹۵۶–جی ایلده مشهور آکسفوْرد اونیوئرسیته‌سینی بیتیرمیشدی. ائله همین

ایلده ده صنعت باشلانغیجی[۱] اوْلان «اوْلوْمدن حیاتا» روْمانی ایله ادبیّات ماراقلیلاری‌نین دقّتینی جلب ائتمیشدی. اوْ، قارداشی مصطفی کمال ایله بیرلیکده «آغااوْغلو یایین ائوینی» قورموش و بو نشریّاتین ایشینه رهبرلیک ائتمیشدی.

ماراقلیدیر کی، حیاتلارینی کوْمونیست ذهنیّتی ایله مبارزه‌ده کئچیرن باباسیندان و آتاسیندان فرقلی اوْلاراق تکتاش توْرکیه‌ده کوْمونیست ایده‌لری‌نین آردیجیل تبلیغاتچیلاریندان بیری اوْلموش، حتّا اوْز عقیده‌سی اوُغروندا محبسلره دوْشمکدن ده چکینمه‌میشدی. مارکسین و ائنگئلسین ارثیندن سنچمه‌لردن عبارت «سیاست و فلسفه» کتابی‌نین نشرینه گوْره اوْ، ۱۹۷۳–جوْ ایلده یئددی ایل یاریم حبس جزاسینا محکوم ائدیلمیش، لاکین عینی ایلده قبول اوْلونان عفو قانونونا اساساً حبسدن بوراخیلمیشدی. اوّلجه توْرکیه ایشچی حزبی‌نین، داها سوْنرا ایسه توْرکیه سوسیالیست ایشچی حزبی‌نین قوروجولاری و لیدئرلری سیراسیندا یئر آلان تکتاش آغااوْغلو سوْنونجو سیاسی تشکیلاتین «گئنچک» آدلی قزئتی‌نین باش مدیری[۲] اوْلارکن مارکسیسمی تبلیغ ائدن یازیلارینا گوْره ۱۹۷۵–جی ایلده بیر داها حبسه آلینمیشدی. اوْ، ۱۹۸۹–۱۹۸۰–جو ایللرده آوروْپادا یاشامیش، بورادا چوْخ ادبی فعالیتله مشغول اوْلموشدو. ۱۹۸۹–جو ایلده توْرکیه‌یه دوْنن تکتاش آغااوْغلو سوسیالیست بیرلیک حزبی لیدئرلری سیراسیندا یئر آلمیشدیر.

* * *

بیر سوْزله، سوْن دوْخسان ایل عرضینده آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین اوّچ نسلی توْرکیه‌ده ایستر ادبیّات و مدنیّت، ایسترسه ده سیاست ساحه‌سینده اوْز سوْزلرینی دئمیشلر. بو عائله توْرکیه‌نین هم ادبی، هم ده سیاسی تاریخینه آرتیق اوْز موْهروْنوْ وورموشدور. اوْنا گوْره ده کتابدا یالنیز احمد آغااوْغلونو دئییل، آغااوْغلولار عائله‌سینی معاصر آذربایجان اوْخوجولارینا معرّفی ائتمگی داها اوْستوْن توتدوم.

آغااوْغلولارین یارادیجیلیغی هم ژانر، هم ده کمیّت باخیمیندان چوْخ گئنیشدیر.

---

۱) «اوْ.م.»: دئبوْتوْ (debüt)

۲) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)

طبیعی کی، کوْکلری ایله آذربایجانا باغلی اوْلان، توْرکیه‌ده پرورش تاپیب اوْزوْنوْ تصدیق ائدن آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین یاراتدیغی، یاشاتدیغی معنوی زنگین‌لیگین هم ده آذربایجان خالقینا، توْرکلوْگه و دوْنیایا منسوب اوْلان بوْیوْک معنوی ثروت هر ایکی خالقین مشترک ادبی–مدنی ارثیدیر.

شبهه‌سیز، بو بوْیوْک ادبی ارثین تدقیقی ایله باغلی گوْروْله‌جک ایشلر هله قاباقدادیر. هله‌لیک، یگانه تسلّی «چتینی باشلاماقدیر!» حقیقتینده‌دیر.

اوْکتوبر ۱۹۹۱ – ژانویه ۱۹۹۲

عُزیر حاجی‌بگلی:

عؤمرۆن ایکی شرفلی ایلی

هر ایل سئپتامبرین ۱۸-ده بؤیۆک آذربایجان بسته‌کاری عزیر حاجی‌بگلی‌نین دؤغوم گۆنۆ هم ده ملّی موسیقی گۆنۆ کیمی قید اندیلدی.

عزیر بگ ائله بؤیۆک داهیلردندیر کی، اۆ دائم آنیلماغا لایقدیر.

عزیر بگ ائله صنعت فدائیسیدیر کی، اۆنون موسیقی‌سینه هر گۆن قولاق آسماق لازمدیر.

عزیر بگ ائله اجتماعی خادمدیر کی، اۆنو دۆنه-دۆنه خاطرلاماق لازمدیر.

... ۱۹۱۸-جی ایل مه‌یین ۲۸-ده تیفلیسین کئنچمیش فرمانداری سارایینده آذربایجان جمهوریتی‌نین میثاقِ ملّیسی - استقلال بیان‌نامه‌سی قبول اۆلوناندا عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا، عمومیتله، قافقازدا دئییلدی.

یقین کی، وطنده اۆلسایدی، بو تاریخی سنده امضا آتانلارین، یاخود اۆنون ان قیزغین طرفدارلاری‌نین سیراسیندا بیرینجیلر جرگه‌سینده عزیر بگین آدینی گؤرردیک. چۆنکی مبالغه‌سیز دئمک اۆلار کی، اۆنون

۱۹۰۵–جی ایلدن سوْنراکی بوْتوْن فعالیّتی ملّی دیرچَلیش و اؤزوْنوْتصدیق ایده‌لرینه، «ملّتلرین امضالاری ایچریسینده اؤز ملّتی‌نین امضاسینی گؤرمک» آمالینا خدمت ائدیردی.

آنجاق همیق گوْنلرده عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا دئییلدی.

۱۹۱۸–جی ایلین مارسیندا ائرمنی–بوْلشئویک‌لرین باکیدا تؤرتدیکلری دهشتلی قیرغیندان خلاص اوْلماغا جان آتان مینلرله هم‌وطنی کیمی اوْ دا مهاجرته یوْللانمیشدی. طبیعی کی، مجبوری مهاجرته. اوْنایلليک‌لر بوْیو بؤیوْک بسته‌کارین حیاتی‌نین بوْ دؤروْ اوْزریندن یا تام سکوتلا کئچیلیر، یا دا اوْنون ایراندا یاشادیغی ناراحات و قایغیلی آیلار ساده‌جه اوْلاراق «قاستروْل»[1] کیمی قلمه وئریلیردی. ۱۹۱۸–جی ایلین «باکی جهنّمیندن» عزیر بگین یاردیمی ایله و اوْنونلا بیرلیکده خلاص اوْلموش مشهور آکتوْر میرزه‌آغا علی‌یئف شوروی حاکمیّتی ایللرینده «رئووْلیوسیا و کولتورا»[2] ژورنالیندا درج ائتدیردیگی «خاطره‌لر»ینده حتمی اوْلوْمدن قاچیشی اوتانجاقلیقلا سیرادان اوْلان بیر قاستروْل سفری کیمی قلمه وئره‌رک یازیردی: «عزیر و ذوالفقار حاجی‌بگوْفلار باشدا اوْلماقلا رشت و انزلی شهرلرینده تاماشالاریمیزی گؤسترمک اوْچوْن ایرانا گئتدیک.» صحنه‌میزین باشقا بیر تانینمیش آکتوْرونون – احمد آناتوْللونون خاطره‌لرینده ده عینی احوالِ روحیّه حسّ اوْلونور: «عزیر حاجی‌بگوْف آکتوْر هیئتینی و تئاترین گئییم‌لرینی، موسیقی آلتلرینی اؤزوْ ایله گؤتوْروْب برابر ایرانا یوْلا دوْشدوْک.»

اصلینده «قاسترولچولار» یاغیشدان چیخیب یاغمورا دوْشموْشدوْلر. باکی کیمی رشت و انزلی ده آلوْو ایچریسینده ایدی. آنجاق بونا باخمایاراق آذربایجانلی صنعتچیلر حقیقتاً ده تماشالار گؤستریردیلر. اینگیلیس طیّاره‌لری‌نین اوغولتوسو آلتیندا بوْتوْن یاخین و اوْرتا شرقه سس سالمیش «آرشین مال آلان»ی، «اوْ اوْلماسین، بو اوْلسون»و و ملّی تئاتریمیزین رئپئرتوآریندا* اؤزوْنه یئر توتموش دیگر اثرلری اوْیناییردیلار. سوْنرالار، یعنی ۱۹۵۹–جو ایلده موْسکودا چاپ اوْلونان «سوْورئمئنّی ایران»[3] کتابیندا عزیر بگین و

۱) qastrol: صنعت پروقرامی اجرا ائتمک مقصدیله سفره چیخماق. (ک)

2) Revolyusiya və kultura (انقلاب و مدنیّت)

3) Современный Иран (معاصر ایران)

اوْنون رهبرلیک ائتدیگی قروپون فعالیتی بئله قیمت‌لندیریلیردی: «ایراندا موسیقیلی تئاتر موفقیّت قازانیردی. تئاتر صنعتی‌نین بو ژانری آذربایجان موسیقیلی کوْمئدیسی‌نین تأثیری آلتیندا انکشاف ائدیر و آذربایجان پئشسلری ایران رئپئرتوآریندا اوزون مدّت اساس یئر توتوردو. خصوصیله بسته‌کار عزیر حاجی‌بگوْفون «آرشین مال آلان» و «مشهدی عباد» آدلی کوْمئدیلری داها چوْخ سئویلیردی.»

۱۹۱۸–جی ایلین مه آییندا عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا دئییلدی. اگر وطنینده اوْلسایدی، بیر زمانلار پوشکین «سئنات» میدانینا، دئکابریست‌لرین یانینا جان آتدیغی کیمی اوْ دا قافقاز خالقلاری اوْچوْن طالع‌یوْکلوْ مسئله‌لرین حلّ ائدیلدیگی تیفلیسه گئتمگی هر شئیدن اوْستوْن توتاردی.

امّا عزیر بگ قافقازدا اوْلماسا دا، تئاترلار اوْنون تماشالارینی گؤستریردیلر. قافقازدا قان آخیدیلدیغی، آتش سسلری‌نین آرا وئرمه‌دیگی، قوْمی[1] و ملّی دوْشمن‌چیلیگین هر واسطه ایله کؤروکلندیگی هیجانلی گوْنلرده ده «آرشین مال آلان»ین، یاخود «مشهدی عباد»ین حیات‌سئور، اصالتلی[2] قهرمانلارینی بیر نئچه ساعاتلیغا دا اوْلسا، انسانلاری دهشتلی گئرچک‌لیکلردن آییریر، اوْنلاری ساکت و فارغ‌البال[3] حیات نوستالژیسی ایله یاشادیردی.

مه‌یین ۲۸–ده تکجه آذربایجان دئییل، تاریخی تؤرپاقلاریمیزدا یارانماسینا باخمایاراق، سیاسی موْجودلوغونون ایلک گوْنوْندن دوْلتیمیزه و خالقیمیزا دوْشمن کسیلن ائرمنیستان جمهوریّتی ده اؤز موْجودلوغونو اعلان ائتمیشدی. ائله همین گوْن «تیفلیسکی لیستوْک» قزئتی مه‌یین ۲۹–دا «آرتیستیچئسکوْ اوْبشچئستوْو»[4] بناسیندا اوْقانیان[5] و کوْستانیان‌ین[6] باکیدان گلمیش درام قروپونون[7] عزیر حاجی‌بگلی‌نین «اصلی و کرم» اوْپئراسینی ایفا ائده‌جکلرینی بیلدیریردی. بیر گوْن سوْنرا ایسه همین آرتیستلر یئنه ده

۱) «اوْ.م.»: ائتنیک (etnik)

۲) «اوْ.م.»: کوْلوْریتلی (kolorit)

۳) «اوْ.م.»: ایدیللیک (idillik)

4) Артистическое общество (آرتیستلر جمعیتی)

5) Oqanyan

6) Kostanyan

۷) «اوْ.م.»: تروپاسی‌نین (truppa)

عینی بنادا عزیر بگین «آرشین مال آلان» اؤپئرتتینی[۵] تماشایا قویموشدولار. ائرمنیستانین استقلالیئتینی اعلان ائتمیش سیاسی خادملرین همین تماشادا اؤلوب-اؤلمادیقلارینی سؤیله‌مک چتیندیر. هرچند بئله بیر اشتراک استثنا ائدیلمه‌مه‌لیدیر. بیزیم اوچون بو اشتراک موردی[۱] مهم دئییل، باشقا بیر واقعه داها دقّته‌لایقدیر - مستقل ائرمنی دؤلتی‌نین مؤجودلوغونون ایلک ایکی گونو، ملّی جمهوریّت شرایطینده‌کی ائرمنی مدنیّتی‌نین ایلک آددیملاری عزیر بگین ارثینه مراجعتله سجیّه‌وی اؤلموشدور. همین گونلرده ائرمنی روحو، ائرمنی معنویّاتی عزیر موسیقیسی ایله تسکین‌لیک تاپمیشدی. هر بیر ملّت اؤز تاریخینده‌کی دقّته‌لایق حادثه‌لری اؤز سؤزو، اؤز موسیقیسی، اؤز رقصی و.س. ایله بایرام ائتدیگی حالدا، قونشولاریمیز فتنه‌کارلیق و زور گوجونه ده اؤلسا، دؤلت قورمالاری‌نین سئوینجینی عزیر صنعتی‌نین سِحری آلتیندا یاشامیشدیلار...

دونیانین غریبه تضادلاری[۲] وار.

بو سِحرلی صنعتین، اعجازکار موسیقی‌نین مؤلّفی ایسه همین گونلرده ائرمنی ظلموندن خلاص اؤلماق اوچون اؤز دوغما وطنینی ترک ائتمک مجبوریّتینده قالمیشدی. بلکه ده دونیانین باشقا خالقلاری بونو تضاد سایاردیلار. بیز ایسه اؤیرنجه‌لی‌ییک. اؤن ایلدن بری عزیر بگین «کیچیک وطنینده» - قاراباغدا آت اؤینادان ائرمنی اشغالچیلاری اؤنون موسیقیسینی داها اوّللر «اؤزوننوکولشدیرمگه» چالیشمیشدیلار.

ائرمنیلر آذربایجان توپاقلاری‌نین اشغالی ایله عزیر موسیقیسی‌نین «اشغالینی» همیشه عینی واختدا آپارمیشدیلار.

حاجی‌بگلی ایراندا اؤلاندا اؤنون اثرلری باکیدا، تیفلیسده، هشترخاندا، باغچاسارایدا اؤینانیلیر، ایفا ائدیلیر. حتّا باکیدا حاکمیّتی اله کئچیرمیش ضدّآذربایجان ائرمنی-روس بیرلیگی[۳] - سنتروکاسپی دیکتاتورلوغو[۵۴] دا عزیر بگین صنعتی‌نین قارشیسینا سدّ

---

۱) «اؤ.م.»: فاکتی (fakt)
۲) «اؤ.م.»: پارادوکسلاری (paradoks)
۳) «اؤ.م.»: آلیانسی (alyans)
۴) «اؤ.م.»: دیکتاتوراسی (diktatura)
۵) ۱۹۱۸-جی ایلده مستقلّ آذربایجان جمهوریّتی قورولدوقدان سونرا، بو حکومتین قوّه‌لری‌نین پایتخته (باکی‌یا) گلمه‌سی‌نین قارشیسینی آلماق مقصدیله ائرمنی-روس قوّه‌لری طرفیندن باکیدا قورولان موقّتی اشغالچی بیر حکومت. (ک)

چکمگه قادر دئییلدی. «آرشین مال آلان» همیشه‌کی کیمی باکیدا، مایئلوف تئاتریندا اؤینانیلیردی. آمّا... ائرمنی دیلینده!

۱۹۱۸-جی ایل سئپتامبرین ۱۵-ده آذربایجان-تورک حربی بیرلیک‌لری‌نین سعیی ایله پایتخت باکی دوشمنلریندن تمیزلندی. اوچ گون سونرا آذربایجان جمهوریّتی حکومتی موقّتی پایتخت گنجه‌دن باکی‌یا گلدی. اؤکتوبرون ۴-ده ایسه حیاتین قایدایا دوشدوگو باکیدا تئاتر موسمونون آچیلیشی اؤلدو. مارس قیرغینیندان بری اوزلری گولمه‌ین، چهره‌لری آچیلمایان، دائم قورخو و تهلکه آلتیندا، یاس و آلَم ایچریسینده یاشایان پایتخت ساکنلری «میکادو» تئاترینا[۱] تَلَسیردیلر. عزیر بگین اؤلمز «آرشین مال آلان»ی تماشایا قویولموشدو. بو دفعه... آنا دیلینده، آذربایجان تورکجه‌سینده!

مستقل‌لیک آذربایجان توپاغینا عزیر صنعتی ایله گلیردی...

رسمی حکومت قزئتی - روس دیلینده چیخان «آذربایجان» ۷ اؤکتوبر تاریخلی نومره‌سینده یازیردی: «اوزون فاصله‌دن سونرا اؤکتوبرون ۴-ده نهایت کی، مسلمان تئاتری باکیدا اؤز قیش موسمونو آچدی. «میکادو» تئاتری آغزینادک دولو ایدی. آرتیستلردن حسین‌زاده و آناپلی‌نین اشتراکی ایله عزیر بگین «آرشین مال آلان» اؤپئراسی اؤینانیلدی.»

باکیدا بو سئوینجلی گونلر یاشاناندا عزیر بگ وطنه قاییتماق اوچون سون حاضرلیق ایشلرینی گوروردو. اؤکتوبرون ۲۱-ده ۶۰۰-دن چوخ مهاجری انزلیدن گتیرن گمی باکی لیمانینا داخل اؤلدو. نارگین آداسی یاخینلیغیندا گمی برک فیرتینایا دوشموش و سرنشینلر اوزوجو دقیقه‌لر یاشامالی اؤلموشدولار. لاکین بوتون محرومیّتلر آرتیق آرخادا قالمیشدی و عزیر بگ یئنیدن باکیدا ایدی - بو دفعه مستقل آذربایجان جمهوریّتی‌نین پایتختی کیمی تاملیه باشقا گوزله گورونن باکیدا!

اؤنون گلیشیندن بیر هفته اوّل - اؤکتوبرون ۱۴-ده پایتختده دورون ان گوجلو موسیقیلی درام قروپونون[۲] یئنیدن قورماسینا باشلانمیش، صحنه‌میزین مشهور تراژیک آکتورو حسین عربلینسکی یونتمن[۳] وظیفه‌سینه دعوت اؤلونموشدو. اوکتوبرون ۲۴-ده

---

۱) ایندیکی «آراز» سینماتئاتری (و.ق.)
۲) «اؤ.م.»: تروپاسی‌نین (truppa)
۳) «اؤ.م.»: رئژیسور (rejissor)

«آذربایجان» قزنتی «باکیدا، قوبئرنسکی خیاباندا، ۴۳ نومره‌لی ائوده یاشایان» عزیر حاجی‌بگلی‌نین آیین سونونا قدر مسلمان تئاتری‌نین صحنه‌سینده اوینا‌ماق ایسته‌ین، آذربایجان دیلینی بیلن یئرلی و باشقا ملّتدن اولان قادینلاری قبول ائده‌جگینی» بیلدیریردی. نوامبرین اورتالاریندان باشلایاراق ذوالفقار حاجی‌بگوفون رهبرلیک ائتدیگی «حاجی‌بگوف قارداشلاری مدیریتی» آردیجیل شکیلده باکیدا تئاتر، اوپئرا و اوپئرئت تماشالاری وئرمگه باشلاییر. مطبوعاتدان دا گوروندوگو کیمی، هامیسی‌نین بیلئت‌لری سونونا قدر ساتیلان[1] بو تماشالاردا آرا-سیرا اورکئستر رهبری[2] ماساسی‌نین[3] آرخاسیندا عزیر بگین اوزونون دایاندیغی دقّتی چکیر.

تئزلیکله تماشالارین سایی هفته‌ده اوچ دفعه‌یه چاتدیریلیر. قاسترول سفرلرینه یوللانان آذربایجان آرتیستلری حاجی‌بگلی‌نین اثرلرینی ایستانبولدا و اورتا آسیادا اوغورلا اوینابیرلار. ایستانبولدا «آرشین مال آلان» موسیقیلی کومئدیسینی گورن فرانسانین «پاته» فیلم‌استودیوسونون رهبرلیگی تماشانی پاریسده گوسترمگه و اونون اساسیندا فیلم چکمگه تشبّث گوستریر. باکیدا اینگیلیس فرمانده‌لیگی‌نین تمثیلچیلری حکومت تئاترینداً بسته‌کارین «آرشین مال آلان»، «او اولماسین، بو اولسون»، «لیلی و مجنون» تماشالارینا باخیرلار و عزیر بگه اوز قروپو[4] ایله لندن‌ده، یاخود پاریسده همین اثرلری گوسترمگی تکلیف ائدیرلر. گوروتور، بو مسئله ایله حکومت سویه‌سینده ده ماراقلانیرلار. پاریسده‌کی آذربایجان نماینده هیئتی‌نین رهبری علیمردان‌بگ توپچوباشوف دا گنج جمهوریتی تانیتماق اوچون اونون زنگین و اوزونه‌مخصوص مدنیّتی‌نین، ایلک نوبه‌ده ایسه عزیر بگین زنگین ملّی اصالتی[5] ایله سئچیلن اوپئرئت‌لری‌نین آوروپادا تبلیغی‌نین مهم اهمیّت داشیدیغینی اوز حکومتینه گوندردیگی معلوماتلاردا دونه-دونه وورغولاییر. نتیجه‌ده «آذربایجان» قزنتی‌نین ۱۹۱۹-جو ایلده چیخان ۲۸۳-جو نومره‌سینده‌کی آشاغیداکی سطرلری اوخویوروق: «غربی آوروپا خالقلارینی آذربایجانین معنوی مدنیّتی ایله تانیش

۱) «او.م.»: هامیسی آنشلاقلا کئچن (anşlaq)   ۲) «او.م.»: دیریژور (dirijor)
۳) «او.م.»: پولتونون (pult)   ۴) «او.م.»: تروپاسی (truppa)
۵) «او.م.»: کولوریتی (kolorit)

ائتمک اوچون آذربایجان تئاتر قوّه‌لری‌نین پاریسه گوندریلمه‌سی مصلحت گورولموش و بو ایشین تشکیلی بسته‌کار عزیر حاجی‌بگوفا تاپشیریلمیشدیر.»

لاکین ۱۹۲۰-جی ایلین آوریلینده آذربایجانین اوز دولت مستقل‌لیگینی ایتیرمه‌سی نتیجه‌سینده پاریس قاسترول‌لاری باش توتمور. آمّا «آرشین مال آلان» هر حالدا پاریس صحنه‌سینده اوینانیلیر. عزیر بگین کیچیک قارداشی، آذربایجان صلح نماینده هیئتی‌نین ترکیبینده فرانسایا گئدن و آوریل چئوریلیشیندن سونرا وطنه یوللاری باغلانان جیحون بگ حاجی‌بگلی اوپئرئتی فرانسیز دیلینه چئویره‌رک «فرانسا-شرق» کومیته‌سی‌نین یاردیمی ایله «ینلیسئی»[1] میدانینداکی «فئمینا»[2] تئاترینداً تماشایا قویور.

۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده، زمان اعتباری ایله چوخ دا بویوک اولمایان ایل یاریم عرضینده عزیر بگ داها چوخ و داها فعال شکیلده سیاسی اجتماعی-سیاسی یازیچیلیق[3] ساحه‌سینده چالیشماسینا باخمایاراق موسیقینی ده اونوتمور. بو دورده او، «آذربایجان» و «داغیستان» رقص[4] اثرلرینی یازیر، ایندی آذربایجان جمهوریتی‌نین دولت مارشی[5] اولان، اولکه‌میزده و اونون حدودلاریندان کناردا عظمتله سسلنن «آذربایجان» مارشینی بسته‌له‌ییر. جمهوریّت دوروننده همین مارشا یازیلمیش سوزلر حربی مکتبلرده هر سحر درس باشلانمازدان اوّل مداوملر طرفیندن اوخونوردو.

آذربایجان اوز مستقل‌لیگینه قوووشان ایل ۳۳ یاشی تمام اولان عزیر بگ گنجلیگ جوشغونلوغو و انرژیسی ایله تئاتردا، موسیقیده، حتّا ایلک آددیملارینی آتماقدا اولان سینمادا فعال چالیشیردی. آمّا دوروّن و شرایطین طلبی ایله جمهوریّت دوروننده محرّرلیک[6] اونون یارادیجیلیغیندا ایلک سیرایا چیخمیشدی. ایران مهاجرتیندن قاییتدیقدان بیر نئچه گون سونرا «آذربایجان» قزئتینده اونون «ایران مکتوبلاری» آدلی سلسله مقاله‌لری روس دیلینده چاپ اولونماغا باشلامیشدی.

عصرین اوّللرینده «حیات»، «ارشاد»، «حقیقت»، «اقبال»، «یئنی اقبال»، «ترقّی»،

1) Yelisey   2) Fémina
۳) «او.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)   ۴) «او.م.»: خورئوقرافیک (xoreoqrafik)
۵) «او.م.»: هیمن (himn)   ۶) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist)

«آچیق سؤز»، «ملّا نصرالدیّن» کیمی مطبوعات اوْرقانلاری‌نین صحیفه‌لرینده ملّی ماراق و احتیاجلارین افاده‌سی اوْلان ماراقلی، گوْنجل[1] مقاله، فکاهی و اجتماعی-سیاسی[2] یازیلارلا چیخیش ائدن عزیر بگ خالقین دوْغرو سؤزه اوْلان احتیاجینی گؤز اوْنوْنه گتیره‌رک محرّرلیک فعالیتینه داها بؤیوْک اؤنم وئریر. اوْنون جمهوریّت دوْروْنده‌کی یازیچی-محرّر[3] فعالیتی اساساً رسمی دؤلت اوْرقانی سایی‌لان «آذربایجان» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده دوام ائتمیشدی.

اساسی گنجه‌ده قوْیولان بو قزئت ملّی حکومت باکی‌یا کوْچدوْکدن سوْنرا ۱۹۱۸-جی ایل اوْکتوبرون ۸-دن اعتباراً عزیر بگین کیچیک قارداشی جیحون حاجی‌بگلی‌نین (۱۸۹۱-۱۹۶۲) باش مدیریتی[4] ایله چیخیردی. «وطن و ملّت یوْلوندا الیمدن گلن خدمتی و عهده‌مه دوْشن وظیفه‌می قزئتیمیزین مدیری صفتی ایله ایفایه مشغول ایکن، وطن اوْلادلاری‌نین خواهش و امرینه مطیع اوْلاراق جهان صلح کوْنفراسینا گوْندریلمکله عهده‌مه داها آغیر و مسئولیّتلی، لاکین مقدّس بیر وظیفه دوْشدوْ» - دئیه ۱۹۱۹-جو ایل ژانویه‌نین ۹-دا وداعلاشیب بیر نئچه گوْندن سوْنرا ایستانبولا، اوْرادان دا پاریسه یوْلا دوْشن جیحون بگی همین مهم و مسئول وظیفه‌ده قارداشی عزیر بگ عوض ائتمیشدی. «آذربایجان» قزئتی ۱۹۱۹-جو ایل ژانویه‌نین ۱۶-دان ژولایین ۴-نه قدر حاجی‌بگلی‌نین موقّتی مدیرلیگی ایله چیخمیشدی. همین ایل سئپتامبرین ۱-دن ۱۹۲۰-جی ایل آوریلین ۲۷-نه - مستقل‌لیگین سوْن گوْنوْنه قدر ایسه بؤیوْک بسته‌کار قزئتین رسمی باش مدیری اوْلموشدو. اوْنون «آذربایجان»داکی سوْن یازیسی آوریلین ۲۵-ده، اشغالدان ایکی گوْن اوّل درج ائدیلمیشدی...

«آذربایجان» قزئتینده‌کی مقاله و فکاهیلری عزیر بگین بؤیوْک و عظمتلی سیماسینا یئنی مشخّصه‌لر[5] علاوه ائدیر. بو یازیلار اوْنون آذربایجاندا سیاسی یازیچی‌لیغین[6] قدرتلی نماینده‌لریندن بیری اوْلدوغونو، محمّدقولوزاده، نعمان‌زاده، آغااوْغلو، رسول‌زاده ایله بیر

۱) «اوْ.م.»: آکتوآل (aktual)

۲) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

۳) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

۴) «اوْ.م.»: رئداکتوْرلوغو (redaktor)

۵) «اوْ.م.»: اشتریخلر (ştrix)

۶) «اوْ.م.»: پوبلیسیستیکانین (publisistika)

سیرادا دایاندیغینی گؤستریر. بو یازیلار عزیر بگین سوْنسوز وطن‌پرورلیگی و استقلال عشقی، خالقی‌نین پروْبلئملرینه دریندن بلدلیگی و اوْنلاری دوْنیایا چاتدیرماق عزمی حاقیندا گئنیش و اوزون مدّت یاددان چیخمایان تأثرات یارادیر. استقلالیّتدن دوْغولان غرور و نه‌یین باهاسینا اوْلورسا اوْلسون شهید قانلاری ایله قازانیلمیش مستقل‌لیگی قوْروماق عزمی ایله یازیلمیش احتراصلی، دوْشوْندوْروْجوْ عزیر مقاله‌لری ایله تانیش اوْلاندان سوْنرا ایکی سؤال اوْزرینده دوْشوْنمه‌لی اوْلورسان؟

«خالق دوْشمنی» آدلاندیرماق اوْچوْن ۱۹۳۷-جی ایلده ایرلی سوْروْلن طلبلره دوْنه-دوْنه و آرتیقلاماسی ایله («ملّت‌چیلیک»، «پان‌توْرکیسم»، «پان‌اسلامیسم»، «مساواتچیلارلا امکداشلیق»، «بین‌الملل‌چیلیک[1] پرینسیپلری‌نین پوْزولماسی» و.س.) جواب وئرن، بیر دفعه یوْخ، بیر نئچه دفعه مجازات[2] اوْلونماق اوْچوْن امکان یارادان عزیر بگ شوروی جزا ماشینی‌نین دیشلریندن، بلکه ده اوْنو هله جمهوریّت دوْروْندن شخصاً تانییان کئچمیش ضدّکشفیّات آژانسی بئریانین[3] چنگیندن نئجه خلاص اوْلوب؟!

«یوْخدان یارانان اوْچ رنگلی مقدّس ایدئآل رمزینی» زوْراکیلیق و تضییق سیمبوْلو اوْلان «قیرمیزی بئز پارچاسینا» دَییشدیکدن سوْنرا عزیر بگ داخلاً نه‌لر چکمیش، نئجه روحی و معنوی سارسینتیلارلا اوْزلشمیشدی؟!

اوْ عزیر بگ کی آذربایجانین زوْرلا «شوروی‌لشمه‌سیندن» تقریباً اوْچ گوْن اوّل «آذربایجان» قزئتینده یازیردی: «من دئمیرم کی، نیکوْلای حکومتی ایله لئنین حکومتی آراسیندا فرق یوْخدور. خیر. تفاوت واردیر و اوْزوْ ده بوندان عبارتدیر کی، نیکولایلار و ژئنئراللار حکومتی بیزه همیشه «اسوْلوْچ»[4] دئیib آتامیزا سؤیردیلر، موژیک[5] و رابوْچی[6] حکومتی[7] مشهور روس سؤیوْشوْ ایله آنامیزا سؤیه‌جکلر.»

اوْ عزیر بگ کی شمالدان یاردیم اومانلاری بعضی تاریخی مطلبلردن حالی ائده‌رک

۱) انترناسیونالیسم نظرده توتولور. (ک)

۲) «اوْ.م.»: رئپرئسیا (repressiya)

3) Beriya

4) svoloç (اجلاف، آلچاق)

5) mujik (کندلی)

6) raboçi (فعله)

۷) بوْلشئویک حکومتی نظرده توتولور. (ک)

خام خیاللارا قاپیلماماغا چاغیریر و خبردارلیق ائدیردی کی، «روس روسلوغوندا باقیدیر و روس قلبینده کی تۆرک دۆشمن‌چیلیگی ده باقیدیر.»

اۇ عزیر بگ کی آذربایجانین استقلالیندان بؤیۆک بیر غرور حسّی ایله سؤز آچاراق سؤیداشلارینی بو نـادر نـعمتین قـدرینی بـیلمگه و اؤنـو گـؤز بَبَگی کـیمی قـۇروماغا چاغیریردی: «یـئریمیز، یـوردوموز، تـۇرپاغیمیز اؤزۆمۆزۆن، حکـومتیمیز، جـماعتیمیز، قـۇشونوموز اؤزۆمۆزۆن. دیـنیمیز، آیـین و عـادتیمیزه ائـدیلن شـماتتدن قـۇرتولدوق. دیلیمیزه، ملّت و ملیّتیمیزه ووُرولان حقارتدن قورتولدوق. قاپیمیز دا اؤزۆمۆز، ییه‌میز ده اؤزۆمۆزۆک. اؤز-اؤزۆمۆزۆ یـاخشی-یـامان دۇلانـدیریریق. کـیمسه‌یه احـتیاجیمیز یۇخدور.»

بو سؤزلری یازان، بـو دۆشۆنـجه‌لرله یـاشایان، بـو ایـدئاللارا تـاپینان یـئتکین بـیر شخصیّتین بیردن-بیره شوروی آدامینا چئوریلمه‌سی سؤن درجه مشکل و عـذابـلی بـیر پرۆسئس ایدی.

منه ائله گلیر کی، عزیر بگ شوروی آذربایجانیندا یاشادیغی ۲۸ ایل عرضینده ۲۸ مه نسیگیلینی اۆرگیندن چیخارا بیلمه‌میشدی. بـلکه ده «سـنسیز»ی و «سـئوگیلی جـانان»ی جمهوریّت سنسیزلیگی و سئوگیسی یارتمیشدی؟! بـلکه ده «کـؤراۇغـلو»نـون قـدرتلی «مقدّمه‌سی»نین[1] مایاسیندا قیسا عؤمۆرلۆ مستقل دؤلت‌چیلیگین قـلبینه دؤلدوردوغـو غرور و افتخار، ایللر کئچندن سؤنرا یئنی بـیر عـظمت و قـدرتله مـیدانـا چـیخمیشدی؟

شوروی رژیمی‌نین بۆتۆن نوازشلرینه، تلطیفلرینه باخمایاراق، عـزیر بگـین قـلمی ایـله قۇرودوغو جمهوریّتی بـیر آن دا اؤلـسـون اونـوتدوغونا، جـمهوریّت ایـدئاللارینا آرخـا چئویردیگینه اینانا بیلمیرم.

۲۸ آوریل «انقلابیندان» بئش گۆن سؤنرا ۱۹۲۰-جی ایـل مـه‌یین ۳-ده حکـومت تئاتریندا عزیر بگین «اۇ اۇلماسین، بو اۇلسون» کۆمئدیسی اؤیناندی.

دنمه‌لی، بۇلشئویکلر ده عزیر بگ‌سیز اؤتۆشه بیلمه‌میشدیلر. بیر ایل سؤنرا باکیدا

1) «اۇ.م.»: «اوُونرتۆراسی»نین (uvertüra)

صابر و عربلینسکی‌یه هیکل قـۇیماق مسئله‌سی مـیدانـا چـیخاندا یـئنه ده عـزیر بگـین یارادیجیلیغینا اۆز توتولموشدو. خالقین اۇز صنعتکارینا بؤیۆک محبّتیندن خـبردار اۇلان بۇلشئویک مأمورلاری اعانه تۇپلاماق مقصدی ایله اۇنون اثرلرینی تماشایا قۇیموشدولار. صابرین هیکلی عزیر بگین اۇلمز اثـرلری‌نین تـماشالاریندان تـۇپلانان اعـانه‌لر حـسـابینا اوزادیلمیشدی.

شوروی رژیمی اۆچۆن «لازملیغینا» باخمایاراق آرتیق یئنی قورولوشون ایکـینجی آییندا عزیر صنعتی‌نین بـۇلشئویک‌جه‌سینه تـفتیشینه بـاشلانمیشدی. کـامانچاچی شـاشا اۇقانئزاشویلی[1] (اۇقانئزۇف) عزیر حـاجی‌بگۇفو[2] «آذربایجان مـوسیقیسی‌نین انکشـافینا چالیشماماقدا» اتّهام ائدیردی. بـو دا دۆنـیانین غـریبه تـضادلاریندان بـیری ایـدی. بئله چیخیردی کی، گلمه بیر ائرمنی آذربایجان موسیقیسینه بو موسیقی‌نین اۇلمز نمونه‌لرینی یاراتمیش عزیر بگدن داها چۇخ جان یاندیریر؟

یئنی رژیمین ایلک ایللرینده عزیر بگ یالنیز گلمه‌لردن دئییل، «اؤزۆمۆزۆنکۆلردن» ده چۇخ طعنه‌لر، تنقیدلر و تهدیدلر ائشیتمه‌لی اۇلموشدو. و یـقین کـی، بـئله مـقاملاردا مسـتقل‌لیگین، «اۇز الی، اۇز بـاشی» اۇلمـاغین ان بـؤیۆک نـعمت اۇلمـاسی بـاره‌سینده دۆشۆنمۆشدۆ.

لاکین هئچ بیر سیاسی رژیم استعدادین قارشیسینا سدّ چکمگه قادر دئییل.

آرادان اۇن ایل کئچندن سؤنرا آرتـیق عـزیر بگ شـوروی رژیـمی‌نین «عـزیزینه»[3] چئوریلمیشدی. طبیعی کی، اۇ، بونا کئچمیشی لکه‌له‌مک، جمهوریّته و اۇنون ایدئاللارینا لعنت یاغدیرماق، اسکی مبارزه یۇلداشلارینا لکه یاخماق یۇلو ایله نـائل اۇلمـامیشدی. بۆتۆن رژیملر بؤیۆک شخصیّتلره محتاجدیر و مؤجودلوغونون ایـلک ایـللرینده اؤزۆنۆ «باشقا جۆر دۆشۆنن» ضیالیلاردان تمامیله تجرید ائتمیش شوروی جمعیّتینده بو احتیاج کسکـین شکـیلده اۆزه چـیخیردی. بـو بـاخیمدان عـزیر بگـی سـئومه‌سه‌لر ده اۇنـونلا

1) Şaşa Oqanezaşvili

2) بسته کارین سؤی‌آدی آرتیق بو شکیلده یازیلیردی. (و.ق.)

3) «اۇ.م.»: فاوۇریتینه (favorit)

حسابلاشیردیلار. حتّا یئری گلنده اوْنا اوّلجه بیر یوْنگوْل‌واری «کئنچمیشینی» خاطرلاتماغی یاددان چیخارمیر، سوْنرا ایسه «اوْزلرینینکی» سایدیقلارینی بیلدیریر و «آذربایجان خالقی‌نین «دوْشمنلری» » ایله اوْز-اوْزه قوْیوردولار.

مثلاً، آذربایجاندا شوروی حاکمیّتی‌نین اوْن ایللیگی‌نین قید ائدیلدیگی گوْنلرده اسد طاهر آدلی مؤلّف «کوْمونیست» قزئتینده چیخان «گوْزوْنه گیرسین، محمّد امین رسولوْف!» آدلی «مقاله‌سینده» یازیردی:

«گوْزوْنه گیرسین، محمّد امین رسولوْف!

آذربایجانین ۱۰ ایللیگی گنجه‌سینده... ۲۰۰-ه قدر توْرک قیزی آذربایجان مارشی[۱] اوْخویوردو!

هله بو مارشین کیم طرفیندن یازیلدیغینی بیلسن، باغرین چاتلار. اوْنو عزیر حاجی‌بگلی یازمیشدیر. اوْ عزیر کی، سنین چیخاردیغین مرتجع «آذربایجان» قزئتینه موقّتی مدیرلیک ائدیردی. اوْ عزیر کی، ایندی چیخیشدا بولوناراق اوْز تشبّثوْ ایله آذربایجانین ۱۰ ایللیگی مارشینی یازمیش، توْرک قیزلارینا اوْخوتدورور و اوْزوْ رهبرلیک[۲] ائدیر.

گوْروْرسنمی، واختی ایله بئل باغلاماق ایسته‌دیگین آداملار بئله سیزه نفرت ائده‌رک اوْز چئویرمیش و شورالار آذربایجانین مدنی قورولوشو ایشلرینده ان فعال اشتراک ائدیر.»

خالص بوْلشئویک عوام‌فریب‌لیگی[۳] روحوندا یازیلمیش جیزماقارانین مؤلّفی ایله بیر مقامدا راضیلاشماق لازمدیر: عزیر بگ آذربایجانا خدمت ائدیردی!

بو مقدّس ایشده اوْ، هئچ بیر تردّده یئر قوْیمادان اوْزوْنوْن اوّلکی فعالیّتینی دوام ائتدیریردی. جمهوریّت دوْروْنده اوْلدوغو کیمی ایندی ده آذربایجانین دیرچلیشینه و ترقّیسینه چالیشیردی. دوْغرودور، رژیم دَیِیشیک‌لیگیندن سوْنرا عزیر بگ هامی‌نین باشا دوْشه بیله‌جگی آچیق، اجتماعی-سیاسی[۴] سوْزدن اوزاقلاشمیش، اوْز فکر و دویغولاری‌نین ترجمانی کیمی موسیقی دیلینه اوْستوْنلوْک وئرمیشدی. آمّا آذربایجانا

۱) «اوْ.م.»: هیمنی (himn)
۲) «اوْ.م.»: دیریژوْرلوق (dirijor)
۳) دئماقوْ گیاسی (demaqogiya)
۴) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

خدمت مقصدی و مرامی قطعیاً دَیِیشیلمه‌میشدی.

عزیر بگین پیغمبر عوْمروْنه برابر ۶۳ ایللیک عوْمروْنوْن تقریباً ایکی ایله یاخین بیر دوْروْ مستقل آذربایجاندا یاشانمیشدی.

بو ایکی ایلی اوْ، شرفله یاشامیشدی، چوْنکی مستقل‌لیک ایدئاللاری‌نین گئرچگه چئوریلمه‌سی اوّچوْن هامیدان چوْخ چالیشمیشدی.

عزیر بگ باش مدیری[۱] اوْلدوغو «آذربایجان» قزئتینده ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده آذربایجانین همین دوْرده‌کی اجتماعی-سیاسی و ادبی-مدنی تاریخی‌نین ایلک سال‌نامه‌چیسی کیمی چیخیش ائتمیشدی. اوْنون قزئتده درج اوْلونموش سیاسی مضمونلو مقاله‌لری قالدیریلان پروْبلئملرین یالنیز همین دوْرله دئییل، بو گوْنله ده سسلشمه‌سی، وطنداشلیق مؤقعی و یورد-توْرپاق تعصّب‌کش‌لیگی باخیمیندان بو گوْن ده اوْز اهمیّتینی ساخلاییر.

۱۹۱۹-جو ایلده عزیر بگ مستقل آذربایجانین هر بیر وطنداشینی اوْزوْنوْن گنج ملّی دوْلتی‌نین اداره اوْلونماسیندا یاخیندان، فعال اشتراکا چاغیراراق یازیردی: «بو گوْن بیز... دوْلتی و اجتماعی ایشلره گیریشمگه مجبوروق. بو جوْره ایشلره کناردان باخماغا و بیگانه قالماغا حاقّیمیز یوْخدور. چوْنکی بیز داها اوْزگه وطنین اوْگئی اوْغلو دئییلیک. اوْز وطنیمیزین دوْغما اوْغلویوق. وطن ده بیزیمدیر، حکومت ده بیزیمدیر، جماعت ده بیزیمدیر. بو گوْندن بئله هر بیر امری محض حکومتین بوْینونا آتماق، «حکومت اوْزوْ بیلر» دئمک، حکومتی تک‌باشینا بوراخماق، حکومته الدن گلن کوْمگی ائتمه‌مک، منافعِ ملّیه و استقلالیت‌یمیزین و هم ده شان و شرفیمیزین تأمین و تأییدی یوْلوندا ایشله‌مه‌مک مستقل یاشاماق ادّعاسیندا اوْلان بیر ملّت اوّچوْن گوْناهدیر. بئله بیر گوْناه کی، اوْنون جزاسی استقلال و استقبالدان محروم اوْلماق درجه‌سینده آغیر و آغیرلیغی قدر ده شایانِ یأس و کدردیر.»

عزیر بگ «آذربایجان» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده هم دوْلت حیاتی‌نین مهم سیاسی

۱) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)

مسئله‌لری ایله باغلی باش مقاله‌لرله چیخیش ائدیر، هم ده مجلسین فعالیّتینی ایشیقلاندیریردی. اوْنون آذربایجان مجلسِ مبعوثانی‌نین اجلاسلاریندان یازدیغی «تأثرات» باشلیقلی سلسله مقاله‌لر مؤلّفین یالنیز سیاسی فهمیندن دئییل، هم ده وطنداش یانغیسیندان خبر وئریر. ملّت وکیللری‌نین آذربایجانین طالعی ایله باغلی مسئله‌لرده‌کی قطعیت و ضابطه‌لی‌لیگی[1] عزیر بگی نه قدر سئویندیریرسه، اوْنلارین اوْز سیاسی و فرقه ماراقلاریندان چیخیش ائده‌رک اوْلکه‌نین منافعینه و پروبلئملرینه آرخا چئویرمه‌لری گنج و سینه‌سی وطن عشقی ایله دوْلو عزیر بگی بیر او قدر حدّتلندیریردی. اوْنون فیکرینجه، آذربایجان جمهوریّتی اوْچوْن سوْن درجه چتین اوْلان باشلانغیج مرحله‌ده هر شئی منافعلره تابع توتولمالی، یئرسیز دئموکراسی اوْیونو، مجلس تریبونوندان سیاسی بیاناتلار اوْچوْن یئری گلدی-گلمه‌دی استفاده پرینسیپی، نقّاللیق و بلاغت بیر طرفه بوراخیلمالی ایدی.

مجلس عضولریندن احمد جوْدت‌ین آذربایجاندا گویا ائرمنی وطنداشلارین سیخیشدیریلماسی ایله علاقه‌دار قالدیردیغی و سوْن مقصدی اصلینده اوْز سیاسی رقیبلرینی گوْزدن سالماق اوْلان شیشیردیلمیش مسئله ده عزیر بگی عینی درجه‌ده حدّتلندیرمیشدی. قاراباغدا، ناخچیواندا، ایرواندا، زنگه‌زوردا و قافقازین، هابئله شرقی آنادوْلونون مختلف یئرلرینده اوْن مینلرله آذربایجانلی، ائرمنی ظلموْنوْن ان دهشتلی فوْرملارینا معروض قالدیقلاری بیر زماندا «حاجی‌قابول» دایاناجاغیندا[2] سارکیسیان آدلی بیر ائرمنی‌نین تحقیر ائدیلمه‌سی ایله باغلی مسئله‌نین مجلسین گوْنده‌لیگینه سالینماسی، بو مسئله ایله باغلی حتّا باش ناظر فتحعلی خان خوْیسکی‌دن ایضاحات ایستنیلمه‌سی بیر آذربایجانلی کیمی عزیر بگین عزّتِ نفسینی تحقیر ائتمیشدی.

او، همین مسئله ایله باغلی یازیردی: «قیشین بو سوْیوق گوْنلرینده بوزلو داغلارا پناه آپارمیش، آراز چایی‌نین قار سئللرینه قربان اوْلموش، یورد و یئرلریندن، ملک و مالّلاریندان، جان و باشلاریندان توْپ و مسلسل[3] گوْلله‌لری زوْرو ایله محروم ائدیلمیش،

---

۱) «اوْ.م.»: پرینسیپیاللیغی (prinsipal)
۲) «اوْ.م.»: استانسیاسیندا (stansiya)
۳) «اوْ.م.»: پوْلئمیوْت (pulemyot)

اسیر و یسیر گوْنوْنده داغلارا، داشلارا، دره‌لره، تپه‌لره سپَلنمیش اوْلان مظلوم و مظلومه‌لردن عبارت بدبخت قارداشلاریمیزین، آنا و باجیلاریمیزین مدافعه‌سی حاقّیندا بیر سوْز بئله دیلینه آلماغی اوْزوْنه «لایق» گوْرمه‌میش اوْلان مبعوث افندیمیزین داشناکلار منبعیندن خصوصی بیر غرض ایله نشأت ائدن یالان و آجی بیر یالان اوْلدوغو رئیس الوزراء فتحعلی خانین بیاناتیندان بللی اوْلان خبرلر حاقّیندا کمالِ سلاستله حرّافلیق ائتمگی منه اوْ قدر الیم بیر تأثیرِ یانغی واردی کی، نطقی آخیرادک دینله‌مگه طاقتیم قالمادی.»

عزیر بگین «آذربایجان» قزئتینده درج ائتدیردیگی سیاسی محرّرلیک[1] نمونه‌لرینده هم آذربایجانین داخلی وضعیّتینه، اوْلکه‌ده گئدن سیاسی پروسئسلره، هم ده آذربایجاندان کناردا، خصوصاً ده قوْنشو دوْلتلرده باش وئرن حادثه و اوْلایلارا خصوصی دقّت یئتیریلیردی. مؤلّف «بوْلشئویک روسیاسی‌نین آذربایجانین استقلالینا دوْشمن کسیلمیش قوّه‌لری، قاراباغداکی ائرمنی فتنه‌کارلیقلاری و آندرانیکین وحشی‌لیکلری، گوْرجوْستان و شمالی قافقازلا امکداشلیغین ضروری‌لیگی و قافقاز ملّتلری‌نین بیرلیگی، پاریس صلح کوْنفرانسیندا جریان ائدن حادثه‌لر و.س. حاقّیندا، اوْکتوبر انقلابی‌نین یالان و عوام‌فریب‌لیگی[2] باره‌سینده یازیردی. اوْنون فیکرینجه، روسیاداکی انقلابلار تزار استبدادینی دئویرمکله بیر آددیم ایرَلی گئتمیشدیلرسه، روسیانین اسیر ملّتلرینی یئنیدن بوْیوندوروق آلتینا سالماق نیّتلری ایله اصلینده یئنیدن تزاریسمین موْقعینه قاییتمیشدیلار. عزیر بگ یازیردی: «اگر لئنین اوْز سوْزوْنه عمل ائدیب روسیاداکی ملّتلری آزاد ائتمک کیمی مقدوری اوْلان امری یئرینه یئتیرسه ایدی، بوْلشئویک‌لیگه بوْیوْک خدمت گوْسترمیش اوْلاردی. حالبوکی آزادلیق عوضینه نه گوْردوْک؟ آزاد اوْلماغا جرأت ائتمیش ملّتلرین بوْلشئویک قوْشونلاری طرفیندن قتل‌عام ائدیلمه‌سینی گوْردوْک... و بو قتل‌عام ملّتلر اوْزرینده اجرا ائدیلدی! اوْ ملّتلر اوْزرینده کی، امپئریالیسم زنجیری‌نین ان آغیربند حالقلاری آلتیندا اینله‌مکله هامیدان اوّل آزاد اوْلماغا محتاج و لایق ایدیلر...»

---

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)
۲) «اوْ.م.»: دئماقوْگیاسی (demaqogiya)

باشقا بیر مقاله‌سینده ایسه اۏ، تزار روسیاسینداکی اسیر ملّتلر ایچریسینده آذربایجان تۆرکلری‌نین داها چۏخ ظلم و تضییقلره معروض قالدیغینی گۏسترەرک یازیردی: «بس کیمین انصافی یۏل ونرر و کیمین وجدانی بونو قبول ائدر کی، روسیاداکی عمومی ملّتلر استبداد دۏرۆنده ده آذربایجان تۆرکلرینه نسبتاً استراحتله یاشادیقلاری حالدا بو گۆن تکمیل حقوقلارینا نائل اۏلسونلار، آمّا آذربایجان تۆرکلری بو حقوقلاریندان محروم ائدیلسینلر؟!»

عزیر حاجی‌بگلی‌نین ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده‌کی اجتماعی-سیاسی فعالیتی ایلک نۏبه‌ده ایسه بو قدرتلی قلم صاحبی‌نین سیاسی محرّرلیگی[1] اۏنون آدینی جمهوریّتین گۏرکملی ایدئولوقلاری سیراسیندا چکمگه امکان وئریر. بو ساحه‌ده اۏ، دۏغرودان دا رسولزاده‌نین و آذربایجان استقلالی اۏغروندا چارپیشان دیگر لیدئرلرین هر جهتدن «بئل باغلادیغی» یئتکین بیر سیاسی شخصیّت، آیدین فکرلی و آیدین استقامتلی عقیده صاحبی ایدی.

سئپتامبر ۱۹۹۸

۱) داژ.م.ا: پوبلیسیستیکاسی (publisistika)

نسله لایق اۏغول

عادل‌خان زیادخان

۱۸۰۴-جۆ ایل.

گۆرجۆ منشألی روس ژئنئرالی کنیاز سیسیانۏفون قۏشونلاری گنجه دیوارلاری اۏنۆنده دورموشدو. قۏشونلار دۏیۆشه حاضر ایدی. گنجه خانی جواد خانلا کنیاز سیسیانۏفون سۏز دوئلی ایسه آرتیق بیر نئچه آی ایدی کی، دوام ائدیردی.

ژئنئرال تزاریچه (ملکه) تامارانین زمانیندا گنجه‌نین گۆرجۆستان تۏرپاغی اۏلدوغونو ادّعا ائدیردی. جواد خان بونو «ناغیل» آدلاندیریر و اۏلو عبّاس قولو خانین گۆرجۆستانا حاکملیک ائتدیگینی بیلدیریردی.

سیسیانۏف گنجه خانینی شهر میدانیندا دار آغاجیندان آسماقلا هدەله‌ییردی. جواد خان ایسه - «یالنیز منیم میّتیمین اۆستۆندن کئچیب گنجه‌یه گیره بیلرسن» - دئیه اۏنون تهدیدلرینی نفرتله ردّ ائله‌ییردی.

کنیاز سیسیانۏف سۏزۆن حقیقی معناسیندا جواد خانین میتی اۆزریندن کئچیب گنجه‌یه گیردی. جواد خان اۏغلو حسین‌قولو خانلا بیرلیکده الده قیلینج اۏز دۏغما

اؤلسانیز، هم‌وطنلرینیز یانیندا مضحکه و مسخره واسطه‌سینه چئوریلر، اجنبی اؤلکه‌لرده ایسه لازمسیز بیر وجودا دؤنرسینیز.»

ابوالفتح خانین اؤلادلاری نه آد-سانلارینا، نه ده مال-دؤلتلرینه گۆوَنـدیلر. اؤنـلار علم، تحصیل و زحمت یؤلونو توتدولار.

بؤیۆک قارداشی شاه‌وئردی خان روسیادا عالی حربی مکتب بیتیردی، سواره افسری اؤلدو. سرهنگ[1] رتبه‌سینده بیرینجی دۆنیا محاربه‌سی جبهه‌لرینده ووروشدو. بؤلشئویکلر طرفیندن گۆلله‌لندی.

اؤرتانجیل قارداش اسماعیل خان مؤسکو اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکۆلته‌سینی بیتیردی، روسیادا و آذربایجاندا عدلیّه ساحه‌سینده چالیشدی. ۱۹۰۶-جی ایلده بیرینجی دؤلت مجلسینه[2] گنجه ولایتیندن وکیل سئچیلدی. مجلسین مسلمان فراکسیونونون دفترینه داخل اؤلدو. عالی قانون‌وئریجیلیک اؤرقانی‌نین تزار ایکینجی نیکؤلای طرفیندن بوراخیلماسینا اعتراض اندن مشهور ویبؤرق بیان‌نامه‌سینی امضالادی. ۱۹۲۰-جی ایل گنجه عصیانی زمانی هلاک اؤلدو.

اسماعیل خان ۱۹۰۶-جی ایلده مجلس تریبونوندان دئییردی: «اگر روسیانی بیر دنیزه، قافقازی دا اؤنون ساحلینه بنزَتسک، اؤندا بو دنیزین اؤزۆنه لازم اؤلمایان نه قدر بؤش و معنویّت‌سیز آداملار وارسا، هامیسینی بیزیم قافقاز ساحللرینه آتدیغینی، همین آداملارین ایسه بورادا ماهیّت اعتباری ایله اخلاقسیز اؤلان بیر رژیمین ان صداقتلی مأمورلارینی تشکیل ائتدیکلرینی گؤرۆرۆک. بیزیم اؤلکه‌میزده دؤلت اداره‌چیلیگی‌نین ایدئآلی رشوت و خالقا اذیّتدیر. کیم ۹۰ یاشلی بیر قوجانین دا سؤن تیکه‌سینی الیندن قوپاریب آلماغی باجاریرسا، اؤ، ان یاخشی مأمور ساییلیر...»

... هر حالدا ایکینجی نیکؤلای «آشکارلیغی» و «یئنیدن‌قوُرماسی» دؤرۆنده آذربایجان ضیالیلاری داها جسارتلی و قطعیّتلی ایمیشلر. و بورادا ایستر-ایسته‌مز ژئنلر حاقّیندا دۆشۆنمه‌لی اؤلورسان...

۱) «اؤ.م.»: پؤلکؤونیک (polkovnik)   ۲) «اؤ.م.»: دوماسینا (duma)

نهایت، کیچیک قارداش - عادل خان زیادخان.

اؤ، ۱۸۶۹-جو ایلده گنجه‌ده دؤغولموشدو. تیفلیس کلاسیک اؤرتا مکتبینی[1] و مؤسکو اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکۆلته‌سینی بیتیرمیشدی. کئچن عصرین ۹۰-جی ایللرینده مؤسکوداکی آزسایلی آذربایجانلیلار جمعیتی‌نین[2] ان فعال عضولریندن بیری اؤلموشدو.

گؤزل حقوق‌شناس اؤلماقلا بیر سیرادا سؤزۆن تام معناسیندا بیر ضیالی ایدی. آنا دیلیندن علاوه روس، فرانسیز، اینگیلیس، آلمان، لاتین و فارس دیللرینی بیلیردی. دؤرد دیلده سربست یازیردی.

آسیانین اؤیاندیغی ۱۹۰۵-جی ایل عادل خانین دا حیاتیندا دؤنۆش ایلی اؤلموشدو. دؤغرودور، همین تاریخدن اوّل ده اؤ، آذربایجانین مستقل‌لیگی اوُغروندا گله‌جک مبارزه یؤلداشی تؤپچوباشؤفون (۱۸۶۵-۱۹۳۴) ناشرلیگی و مدیریتی[3] ایله چیخان «کاسپی» قزئتینده خالقین احتیاجلاری ایله باغلی مقاله‌لرله چیخیش ائدیردی. ملّتین آییق دۆشۆنجه‌لی، گؤزۆآچیق آداملارا احتیاجی‌نین بیره یۆز آرتدیغی ۱۹۰۵-جی ایل ایسه اسماعیل خان و عادل خان زیادخان قارداشلارینی تئزلیکله اجتماعی خادمه، ملّت ایشی اوغروندا مبارزه چئویردی.

«بو گۆن کئچیردیگیمیز آغیر واخت وجدان صاحبی اؤلان هر بیر وطنداشی اؤز ملّتینه و وطنینه بیر قطره ده اؤلسا، منفعت گتیرمگه مجبور ائدیر» - عادل خان بو سؤزلری ۱۹۱۹-جو ایلده، آذربایجان دئموکراتیک جمهوریّتی‌نین قورولماسیندان آز سؤنرا یازمیشدی. اصلینده ایسه بو سؤزلر اؤنون بۆتۆن شعورلو حیاتی‌نین شعاری[4] اؤلموش، وطنداشین و انسانین اؤز وطنینه خیر گتیرمه‌سی اؤنون اۆچۆن باشلیجا پرینسیپه چئوریلمیشدی.

«بیز بیری-بیریمیزه قویولار قازماق عوضینه تپه‌لر قورمالی‌ییق کی، اؤنلارین

۱) «اؤ.م.»: گیمنازیاسینی (gimnaziya)
۲) «اؤ.م.»: آذربایجان زئملیاچئستوؤسونون (zemlyaçestvo)
۳) «اؤ.م.»: رئندا کتؤرلوغو (redaktor)   ۴) «اؤ.م.»: دئویزی (deviz)

اوستوندن سسیمیزی سسه وئریب بالعموم وطنیمیزین نفعینه چالیشاق» - عادل خانین وطنداش مؤقعی، معنوی و سیاسی گؤروشو[۱] اؤز عکسینی بو ساده، لاکین ساده اؤلدوغو قدر ده مُدرک، اؤز اهمیّتینی بو گون ده ایتیرمه‌ین سؤزلرده تاپمیشدی.

او، بوتون حیاتی بویو آذربایجانین لاپ بیر بارماق دا اؤلسا اوجا گؤرونمه‌سی، سسینی دونیایا چاتدیرماسی نامینه «تپه قورماق اوچون» چالیشمیشدی.

بیر طرفدن ملّی شعورون سرعتله اؤیاندیغی، اؤ بیری طرفدن ایسه قومی[۲] مناقشه‌لرین[۳] هر واسطه ایله قیزیشدیریلدیغی ۱۹۰۵-جی ایل آذربایجاندا و عموماً قافقازدا عادل خان زیادخان خالقا نجات یولو آرایان کیچیک، لاکین متشکّل، ایش‌گذار ضیالی و اجتماعی خادملر قروپونون فعال عضولریندن بیری ایدی.

۱۹۰۵-جی ایلده او، ملّی بورژوازی‌نین و قاباقجیل ضیالیلارین تمثیل‌چیلری ایله بیرلیکده آذربایجان تورکلری آدیندان ایمپراتور ایکینجی نیکولایا تقدیم اؤلونان مشترک عریضه‌نی[۴] امضالامیشدی. بو مشترک عریضه ایمپراتورلوغون دیگر وطنداشلاری کیمی آذربایجانلیلارا دا گئنیش مدنی و سیاسی حقوقلار وئریلمه‌سینی طلب ائدیردی.

بو طلبلری عادل خان زیادخان «ائرمنی-مسلمان» مناقشه‌سینی نظاما سالماق اوچون ۱۹۰۶-جی ایلده تیفلیسده، قافقاز فرمانداری وورونتسوف-داشکوفون، هابئله ائرمنی و آذربایجانلی اجماعلاری‌نین نماینده‌لری‌نین اشتراکی ایله کئچیریلن اجلاسلاردا داها بؤیوک قطعیّتله ایرلی سورموشدو.

او، احتراصلی بیر محرّر[۵] کیمی مطبوعاتدا و اجتماعی ییغینجاقلاردا، وکیل کیمی ایسه محکمه‌لرده نماینده‌سی اؤلدوغو خالقین حقوقلارینی قوّه و امکانی داخلینده قوروماغا چالیشیردی.

کئچدیگی عؤمور یولو، گنجلیک واختیندان قوشولدوغو مبارزه‌لر، ان باشلیجاسی ایسه دامارلاریندا آخان قان اونو منطقی شکیلده مستقل آذربایجان دؤلتی‌نین - بوتون

۱) «او.م.»: کرئدوسو (kredo)
۲) «او.م.»: ائتنیک (etnik)
۳) «او.م.»: کونفلیکت‌لرین (konflikt)
۴) «او.م.»: پئتیسیانی (petisiya)
۵) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist)

مسلمان شرقینده ایلک جمهوریّت اؤلان آذربایجان دئموکراتیک جمهوریّتی‌نین قوروجولاری سیراسینا گتیردی.

«یوخدان مقدّس بیر ایدئال رمزی - اوچ‌رنگلی بایراق یارادانلارین» سیراسیندا عادل خان زیادخانین دا اؤز یئری وار. گؤرکملی معاصرلری - توپچوباشوف، خویسکی، یوسف‌بگلی، رسولزاده، جوانشیر، مهماندارؤف، آغایئف کیمی او دا حیاتی‌نین ان یاخشی ایللرینی آذربایجان ایدئاللی اوُغروندا مبارزه‌یه حصر ائتمیشدی.

۱۹۱۸-جی ایل اوکتوبرین ۳۰-دا زیادخان خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین معاونی تعیین اؤلونور. خارجی سیاست اداره‌سی‌نین رئیسی توپچوباشوف همین دؤرده تورکیه‌ده اؤلدوغوندان ایلین سونونا قدر ناظر وظیفه‌سینی اجرا ائدیر. بو وظیفه‌ده ایکن ۱۹۱۸-جی ایلین نوامبرین ۱۶-دا باکی‌یا گلن اینگیلیس حربی قوّه‌لری‌نین فرمانده‌سی ژئنئرال تامسونو آذربایجان حکومتی آدیندان قارشیلاییر و دانیشیقلار آپاریر. داها سونرا باش ناظر و خارجی ایشلر ناظری خویسکی‌نین معاونی کیمی گنج جمهوریّتین خارجی سیاستینه رهبرلیک ائدیر. ۱۹۲۰-جی ایلین ژانویه‌سینده زیادخان خارجی ایشلر ناظرلری‌نین معاونی وظیفه‌سینده قالماقلا آذربایجان جمهوریّتی‌نین ایراندا فوق‌العاده و صلاحیّتلی سفیری تعیین اؤلونور. بو، همین دؤرده اؤلکه‌نین خارجی سیاستینده ایران عاملی‌نین[۱] اهمیّتلی درجه‌ده آرتماسی ایله باغلی ایدی. همین ایل آوریلین ۲۸-ده بولشئویک چئوریلیشیندن سونرا خارجه‌کی دیپلوماتیک کادرین[۲] دیگر نماینده‌لری کیمی او دا وطنه قاییتماق امکانلارینی ایتیریر. بوندان سونرا عادل خان زیادخانین ایراندا و تورکیه‌ده کئچن مهاجرت حیاتی باشلاییر.

آذربایجان خالق جمهوریّتی کیمی اونون قوروجولاری‌نین سیاسی بیوقرافیسی ده چوخ قیسادیر. لاکین بو قیسا مدّت عرضینده آذربایجانی دونیایا تانیتماق اوچون نه قدر بؤیوک ایشلر گؤرولموشدور!

بو ایشلره عادل خان دا اؤز تحفه‌سینی وئرمیشدی.

۱) «او.م.»: فاکتورونون (faktor)
۲) «او.م.»: کورپوسون (korpus)

گنج جمهوریّتین چتین گونلرینی یاشادیغی ۱۹۱۸–جی ایلده او، اوزونون چوخ‌سایلی خدمتی ایشلریندن واخت تاپاراق اولکه‌سینی اوز وطنداشلارینا و آوروپایا تانیتماق مقصدی ایله آذربایجان و فرانسیز دیللرینده «آذربایجان» کتابینی قلمه آلمیشدی. خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین چاپ ائتدیگی بو قیمتلی اثرین ۲ مین نسخه‌سی ۱۹۱۹–جو ایلده پاریسه، ورسای[1] کونفرانسینداکی آذربایجان نماینده هیئتی‌نین باشچیسی توپچوباشوفا گوندریلمیش و اونون واسطه‌سی ایله آوروپا اولکه‌لرینده، هابئله آمئریکا و کانادادا یاییلمیشدی.

زیادخان قارشیسینا آذربایجان حاقّیندا علمی، آکادئمیک کتاب حاضرلاماق مقصدی قویمامیشدی. اونون قیدلری داها چوخ اجتماعی–سیاسی[2] ماهیّتده‌دیر. بورادا تاریخی قایناقلارا بلدلیک و حادثه‌لره دقیق سیاسی معیارلارلا یاناشماقلا بیر سیرادا آز قالا هر سطرده اوزونو بروزه وئرن بیر وطن یانغیسی، یورد سئوگیسی، تورپاغینی اسارتدن، ملّتینی ظلمدن آزاد ائتمک آرزوسو حاکمدیر. آذربایجانین قدیم تورپاغی و مدنیّتی ایله باغلی معلوماتلار مستقل جمهوریّت شرایطینده همین تاریخین نتیجه یاشادیلاجاغی، مدنیّتین نتیجه اویرنیله‌جگی ایله عوضلّشیر. او، نظامی‌نین مقبره‌سی‌نین تعمیر ائدیلمه‌مه‌سیندن اوزولور و بونو گنج دولتین بیرینجی ایشلریندن سایر. گورکملی شاعر و منجّم فلکی‌نین آدینی چکرکن اومید ائدیر کی، «... واخت گله‌جک، بیزیم آذربایجان جمهوریّتیمیز زلزله‌نی قاباقجادان بیلمک اوچون لازم اولان تدبیرلری گوروب فلکی‌لرین آدلارینا علم هیئتینه دائر بنالار قوردوراجاقدیر.» مؤلّفین فیکرینجه، «آذربایجانین موسیقی و ادبیّاتی عالمینه بو قدر خدمت ائدن و آذربایجان تورکلری‌نین ادبیّات و موسیقی چشمه‌سی مثالیندا اولان قاراباغدا ایسه آذربایجان حکومتی بیر موسیقی دارالفنونو[3] آچمالیدیر.» اولکه‌سی‌نین دونیایا «چوخلو عاغیل و فکر صاحبی» اولان عالملر وئردیگیندن غرورلا سوز آچان زیاد خان عینی زماندا اورک یانغیسی ایله بیلدیریردی کی، «عار اولسون بیزه کی، بیز آذربایجانلیلار بیر نفر صاحبِ قلم و مقتدر عالملریمیز اوچون بیر یادگارلیق نشانی

1) Versaille

۲) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist) ۳) «او.م.»: کونسئروآتوآر[*] (و.ق.)

یاپمامیشیق.»

زیادخان بوتون ناموسلو، وجدانلی هم‌وطنلرینی «شمالدان گلمیش استبدادین قارا، غلیظ و هیبتلی بولودلاری» کولگه‌سینده یاشاماماغا چاغیراراق یازیردی: «اگر دوغرودان–دوغرویا صداقتله، دوستانه و پاکیزه‌لیکله الیمیزده‌کی حریّتین ساخلانیلماسی قیدینه صمیمی صورتده قالماز ایسک، سیزی امین ائدیرم کی، حریّت گئتن قانادلارینی بیری–بیرینه چالیب الیمیزدن اوچوب گئدر. بیز ایسه ینه ده تکرار رذالت ایچریسینده اسیرلیکده قالاریق.»

«بو انسان قیرانلار و انسانی مین جور رذالته محکوم ائدنلر حسّ ائتمه‌دیلر کی، انسان اوزرینده چالدیقلاری ان بویوک غلبه عینی زماندا ان مقدّس فکر و عمللرین مغلوبیّتیدیر.» – آذربایجانین فکر و سیاست آدامی بو مُدرک سوزلرله تکجه اوز خالقینا مناسبتده دئییل، دونیانین هر یئرینده انسانا، اونون حیاتینا قارشی چئوریلمیش جنایتلره قارشی چیخیردی. و بوتون بونلارا سون قویماغین یولونو ینه ده انسانلیقدا، هومانیسمده گوروردو. او، ۱۹۱۸–جی ایلین دهشتلی مارس گونلرینده شائومیان[1] داشناک جلّادلاری‌نین «دیری–دیری دیوارا میخلادیقلاری آذربایجانلی کورپه‌لری» خاطرلایاراق یازیردی: «امّا اوشاقلارین سون دهشتلی چیغیرتیلاری گرک بیزلری قصاصا دعوت ائتمه‌سین. لاکین او، وحشیلرین اورگینده بو ایکی ملّتین آراسیندا قارداشلیق علاقه‌سی‌نین محکم‌لنمه‌سی اوچون توبه فیکری اویاتسین.»

بلکه ده بو، بیزیم تاریخی ساده‌لوحلوغوموزدور.

۱۹۱۸–جی ایلده توبه‌یه دعوت اولونانلار آرادان ۷۰ ایل کئچندن سونرا داها دهشتلی جنایتلر تورتدیلر. بلکه ده بو ساده‌لوحلوک وحشی‌لیکدن، قان‌ایچن‌لیکدن داها یاخشیدیر؟

عادل خان زیادخان آذربایجانین دولت مستقل‌لیگی ایله باغلی مسئله‌لرده چوخ رادیکال ایدی و حیاتی‌نین معناسینی بو مستقل‌لیکدن کناردا تصوّر ائتمیردی. او، چتین،

1) Şaumyan

هیجانلی گوْنلرده یازدیغی تاریخی حقیقت[1] و ذهنی[2] حسیّاتلارلا زنگین کتابینا بئله یئکون ووروردو: «هامی‌یا معلومدور کی، خدانکرده، بیزیم استقلالیّت چیراغیمیز سوْنوْب اوْ بایراق جیریلدیقدان سوْنرا بیز آذربایجانلیلارین دوْنیادا یاشاماغیمیزین اصلا معناسی یوْخدور.»

آذربایجان خالق جمهوریّتی قوروجولاری‌نین معنوی آتاسی زردابی، واختی ایله «اکینچی»نین نشری ایله باغلی عنوانینا گوْندریلن نالایق هجولره جواب وئره‌رک یازیردی: «فیکریم بودور کی، بیزیم زرداب کندینده، قاراباغین حدودوندا بیر داش قوْیدوروب اوْنون اوْستوْنده ذکر اوْلونان هجوی تمام قازدیریم کی، گله‌جکده بیزیم اوْلادلار اوْ یادگارا باخیب بیلسینلر کی، من بو ذلّت ایله ملّتِ اسلامی غفلتدن آییلتماق ایسته‌ین واختدا نئجه نادانلارا راست گلمیشم.» عادل خان زیادخان ایسه داها قاباغا گئده‌رک همین نادانلیغین کؤکلرینی آختاریر، بونو یوْز ایللر بوْیو آذربایجانین استعمار اسارتینده اوْلماسیندا گؤروْر و آزاد جمهوریّتین وطنداشلارینا تکلیف ائدیردی کی، «بیزه پشیمانچیلیق و ندامت اوْز وئرمه‌سین دئیه، قارا مرمر داش اوْزرینده ایری و قیزیل خطله بیر شئی یازمالی‌ییق: "Momente serve totem!" یعنی «اسیرلیگی یاددا ساخلا!».»

«آذربایجان» کتابی زیادخانین یگانه اثری دئییل. اوْ، ۱۹۰۸–جی ایلده بیر نئچه آی عرضینده شرقی و غربی آوروپا اوْلکه‌لرینی گزیب–دوْلاشمیش و سفر تأثّراتلارینی آنا دیلینده قلمه آلدیغی «سیاحت‌نامه» اثرینده افاده ائتمیشدی. بو یوْل قیدلری ۱۹۰۹–جو ایلده گنجه‌ده، احمد حاجی حسین‌زاده مطبعه‌سینده «آوروپادا اوْچ آیلیق بیر سیاحتیم» آدی ایله چاپ اوْلونموشدو. عنعنه‌وی شرق–غرب قیاسلاری[3] اوْزرینده قورولان «سیاحت‌نامه» معارف‌چیلیگه چاغیریش و وطنین آجیناجاقلی وضعیّتیندن دوْغان آجی تأسّف حسلری ایله یاددا قالیر.

نهایت، ایراندا اوْلارکن زیادخان فارس دیلینده «قلمین اوُچوشو» آدلی کتاب یازیب چاپ ائتدیرمیشدی. ایکی حصّه‌دن عبارت بو کتابین بیرینجی بوْلوْموْنده اوْ، نسلی‌نین و

---

۱) «اوْ.م.»: فاکت (fakt)

۲) «اوْ.م.»: سوبیئکتیو (subyektiv)

۳) «اوْ.م.»: پارالئللری (paralel)

اوْلکه‌سی‌نین تاریخیندن، آذربایجانین آزادلیق مبارزه‌سیندن سوْز آچیر، ایکینجی بوْلوْمده ایسه داها چوْخ ایرانلا، اوْنون گله‌جک انکشاف یوْللاری ایله باغلی فکرلرینی آچیقلاییر.

اوْنو دا قید ائدیم کی، آتاسی شمالی، آناسی ایسه جنوبی آذربایجاندان اوْلدوغو اوْچوْن عادل خان زیادخان آرازین هر ایکی تایینی اوْزوْنوْن وطنی ساییر و بونونلا فخر ائتدیگینی گیزلتمیردی.

* * *

گنجه خانی‌نین نتیجه‌سی عادل خان زیادخان قوبا خانی ایکینجی میرزه محمّدین نتیجه‌سی ریحان خانیم باکیخانوْوا ایله ائولنمیشدی. دؤروْنوْن ضیالی، خیریّه‌چی قادینلاریندان اوْلان ریحان خانیم ژنئرال حسن آغا باکیخانوْفون قیزی ایدی. بو نکاحدان اوْنلارین بئش قیزی دوْغولموشدو. اوْ، بؤیوْک قیزی ماهرخ خانیمی فتحعلی خان خوْیسکی‌نین قارداشی اوْغلو اسکندر خانا اره وئرمیشدی. اختصاصجا مهندس اوْلان اسکندر خان خویسکی ۳۰–جو ایللرده آتاتوْرکوْن یاخیندان تانیيب قیمت‌لندیردیگی متخصّصلردن ایدی.

خوْیسکی‌لر عائله‌سی ایله قوْهوم اوْلماقلا عادل خان تکجه «ماوی» قانی قوْروماق باره‌سینده دوْشوْنمه‌میشدی. اوْ، هم ده جمهوریّت ایدئالی اوغروندا شهید اوْلموش فتحعلی خان خوْیسکی‌نین روحو قارشیسیندا اوْز بوْرجونو وئرمیشدی. ایراندا ایکن قلمه آلدیغی خاطره‌لرینده اوْ، فتحعلی خانی خاطرلایاراق یازیردی: «ژنئرال اسکندر خان خوْیسکی‌نین اوْغلو فتحعلی خان قافقازین آذربایجان بوْلگه‌سی‌نین ان استعدادلی و ان فعال، تحصیل گؤرموْش شخصیّت‌لریندن بیری اوْلماقلا نجیب و بؤیوْک بیر نسلین نماینده‌سیدیر. تأسّف کی، ملّی حکومت شوروی حکومتی ایله عوض ائدیلدیکدن سوْنرا فتحعلی خان و قارداشیم اسماعیل خان قافقازین آذربایجان بوْلگه‌سیندن اوْلان آدلی–سانلی، تحصیل گؤرموْش، ضیالی شخصیّت‌لرین مهم بیر حصّه‌سی ایله شهادته یئتیشدیلر. بو عزیز انسانلارین یوْخلوغوندان بیزیم اوْچوْن تسلّی اوْلا بیله‌جک بیر شئی وار کی، اوْ دا اوْنلارین اوْز قیمتلی قانلاری ایله اوْز آدلارینی گنج جمهوریّتین مقدّس تاریخی‌نین ایلک صحیفه‌لرینه یازاراق گله‌جک نسللر اوْچوْن یادگار قوْیمالاریدیر.»

۱۹۳۴–جۆ ایلده تهراندان ایستانبولا کوْچن عادل خان زیادخان حیاتی‌نین قالان حصّه‌سینی توْرکیه‌ده یاشامیش، شفیع بگ رستم‌بگلی، خلیل بگ خاص‌محمّدلی، نقی شیخ‌زمانلی، حسین بگ میرزه‌جماللی و.س. کیمی کئچمیش مبارزه یوْلداشلاری ایله بیرلیکده مهاجرتده آذربایجان دعواسینا اوْز تحفه‌لرینی وئرمگه چالیشمیشدی. زنگین بیلیگینی و گئنیش حیات تجربه‌سینی توْرک گنجلیگی ایله بوْلوْشمک اوْچوْن ایستانبول اونیونرسیته‌سینده درس دئمیشدی.

اوزون و معنالی عؤموْر یاشایان عادل خان زیادخان – جواد خانین کیشی نسلیندن اوْلان سوْنونجو نتیجه‌سی ۱۹۵۴–جۆ ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیش و بورادا توْرپاغا تاپشیریلمیشدیر.

۱۹۹۲–جی ایلده اوْنون یاشی آرتیق دوْخسانی حاقلامیش قیزی ماهرخ خانیم ساغ ایدی و ایستانبولدا یاشاییردی. گنجه، قوبا، خوْی خانلیقلاری‌نین، هله اوْسته‌لیک ده قاجارلارین وارثی آدلانا بیله‌جک نوه‌سی لیلا خانیم ایندی ده ایستانبولدا یاشاییر...

عادل خان زیادخانین «قلمین اوچوشو» اثرینده ماراقلی بیر واقعه[۱] وار. مؤلّف وطن سئوگیسیندن دانیشارکن یازیر: «۱۹۰۴–جۆ ایل روس–ژاپوْن محاربه‌سینده ژاپون ژئنئرالی «نوْ قی»[۲]، روسلارین بؤیوْک قالاسی اوْلان پوْرت–آرتورو توتماق اوْچوْن مانچوریایا تعیین اوْلونموشدو. اوْنون اوْغلو افسر ایدی و آتاسی‌نین فرمانده‌لیگی آلتیندا قالایا هجومدا اشتراک ائدیردی. اوْغلونون اوْلوْم خبرینی نو قی‌یه چاتدیردیقلاری زمان اوْ، تمکینله دئدی: «اوْغلومون دا جسدینی دیگر ژاپون عسگرلری‌نین جسدلریندن دوْزلتدیگینیز اوْ تاغین اوْستوْنه قوْیون کی، قالانی توتماق اوْچوْن پلّه اوْلسون. همین جسدلرین اوْستوْ ایله قالخیب قالانی دوْشمندن آلین.» بو عبرت‌آمیز واقعه‌نی مثال گتیرن عادل خان فیکرینی بئله ینکون‌لاشدیریر: «انکشاف ائتمیش ملّتلرین اکثر والدینلری اوْز اوْلادلاری‌نین وطنی مدافعه ائدرکن اوْلمه‌لری ایله فخر ائدیرلر.»

دوْغرودور، عادل خان اوُلو باباسی کیمی وطن یوْلوندا اوْلمه‌دی.

---

۱) «اوْ.م.»: ائپیزوْد (epizod)

2) Nu Qi

شبهه‌سیز، وطن یوْلوندا اوْلمک بؤیوْک قهرمانلیقدیر.

آنجاق بونا برابر باشقا بیر قهرمانلیق دا وار – وطن یوْلوندا ناموسلا چالیشماق، ممکن اوْلان نه وارسا، ائتمک!

عادل خان زیادخان بو ایکینجی یوْللا گئتدی.

«بو وطن یوْلوندا نه‌لر یاپمادیق، کیمیمیز اوْلدوْک، کیمیمیز نطق دئدیک» – توْرک شاعری‌نین گؤزل بیر شعرینده تخمیناً بئله دئییلیر.

عادل خان زیادخان وطن یوْلوندا اوْلمه‌دی.

آمّا بوْش–بوْش نطقلر ده دئمه‌دی.

سیرا نفری کیمی سوْن نفسینه قدر چالیشدی.

یقین کی، ائله بونا گؤره ده مستقل آذربایجانین دوْلتچیلیک تاریخینده نه واختسا اوْز حقیقی یئرینی توتاجاق.

مارس ۱۹۹۷

گنجه‌دن ....

بوْتوْن توْرک دوْنیاسینا

احمد جعفراوْغلو

احمد جعفراوْغلونون آدینی نه واخت اشیتمیشم؟

بو سؤالا لاپ دقیق جواب ونره بیله‌رم - ۱۹۷۴-جوْ ایلین مارسیندا، آذربایجان دؤلت اونیورسیته‌سی‌نین دؤردوْنجوْ دوره[۱] طلبه‌سی اوْلاندا. همین گوْنلرده جمهوریتین ایکی رسمی قزئتی - «کوْمونیست» و «باکینسکی رابوچی»[۲] بیری-بیری‌نین آردینجا ایندی آدینی چکمک ایسته‌مه‌دیگیم تانینمیش فیلوْسوْفلاریمیزین بیری‌نین «بهتانچی‌یا جواب» آدلی مقاله‌سینی درج ائتمیشدی. مقصدیم آرادان ایللر کئچندن سوْنرا همین مقاله‌نی «افشا ائتمک»، قوْجامان فیلوْسوْفو محشر آیاغینا چکمک دئییل. بو مقاله اوْز دؤروْنوْن روحو ایله تام هماهنگ ایدی، اوْ دؤرده حدّینی آشمیش شوروی‌شناسلارا جواب

۱) «اوْ.م.»: کورس (kurs)

2) Bakinski raboçi (باکی فعله‌سی)

ونرمک مقصدی ایله یازیلمیش اوْنلارلا کتاب و مقاله‌دن هئچ بیر جهتی ایله فرق‌لنمیردی. دوْغرودور، چتین‌لیکله ده اوْلسا، مشخّص[1] بیر مؤلّف بئله افشاچی مقاله‌نی یازماقدان بوْیون قاچیرا بیلردی. لاکین بوْتؤولوْکده بو تیپلی مقاله‌لرین میدانا چیخماسی همین دوْرده جمعیّت حیاتی‌نین قانوناائویغونلوقلاری و موْجود سیاسی استقامتله[2] شرطلَنن بیر ضرورت ایدی.

۱۹۷۴–جوْ ایلده شوروی رژیمی‌نین ماهیّتینی اوْزه چیخاران احمد جعفراوْغلونو «افشا ائتمک» اوْچوْن امر[3] آلینمیشدی و طبیعی کی، مناسبتی‌نین صمیمی، یاخود غیرصمیمی‌لیگیندن آسیلی اوْلمایاراق کیمسه همین تاپشیریغی یئرینه یئتیرمه‌لی ایدی. آنجاق آرادان ایللر کئچندن سوْنرا عدالت نامینه بو افشاچی مقاله‌لرین بیر مثبت جهتینی قید ائتمه‌مک اوْلماز - بیز ۷۰–جی ایللرین اونیورسیته طلبه‌لری همین مقاله‌لردن ایستانبولدا هم‌وطنیمیز، دوْنیا مقیاسیندا تانینمیش بؤیوْک بیر عالمین، اجتماعی خادم و وطن‌پرورین یاشاییب-ایشله‌دیگینی اؤیرندیک. اوْنون همین مقاله‌لرده هئچ بیر دلیل-ثبوتلا اساس‌لاندیریلمایان ضدّشوروی و ضدّروس موْقعینه، روس ادبیّاتی کلاسیکلری‌نین آذربایجان ادبی-مدنی فیکرینه تأثیرینی مطلق‌لشدیرن متخصّصلره اعتراضینا گلدیکده ایسه آلدیغیم تعلیم-تربیه‌نین بوْتوْن باسقیلارینا باخمایاراق اوْرگیمین درینلیک‌لرینده اوْزوْموْ مهاجر پروْفئسورون طرفینده حسّ ائدیردیم.

اوْ واختدان احمد جعفراوْغلو آدی حافظه‌مده حکّ اوْلوندو. کتابخانالارا باش وورسام دا، اوْنون باره‌سینده هئچ نه اؤیرنه بیلمه‌دیم.

یالنیز آرادان اوزون ایللر کئچندن، سؤزوْن حقیقی معناسیندا قاداغالار گوْتوْروْلوْب یوْللار آچیلاندان سوْنرا احمد جعفراوْغلونون کشمکشلی حیاتی و آنسیکلوْپئدیک مقیاسلی فیلولوژیک ارثی باره‌سینده معیّن معلوماتلار الده ائده بیلدیم. اؤیرندیم کی، دوْنیا مقیاسیندا تانینان، بیر سیرا خارجی آکادئمی‌لرین و علمی جمعیّتلرین عضووْ اوْلان بو گؤرکملی عالم هم ده ۱۹۲۰-۱۹۱۸–جی ایللرده آذربایجانین آزادلیغی و مستقل‌لیگی

۱) «اوْ.م.»: کوْنکرئت (konkret)
۲) «اوْ.م.»: کورسلا (kurs)
۳) «اوْ.م.»: کوْماندا (komanda)

اوغروندا مبارزه آپاران، آذربایجان خالق جمهوریّتینه جانِ دلدن خدمت ائدن و حیاتی‌نین سوْن گوْنلرینه قدر اؤز گنجلیک اینانج و ایدئاللارینا صداقتینی قوْرویوب ساخلایان دوْنمز مجاهدلردن ایمیش.

طالعین آغری-آجیلاری دا، بوْتوْن وارلیغی ایله خالقی‌نین قورتولوشو، مستقل‌لیگی، تاریخده اؤز یئرینی توتماسی اوغروندا چالیشدیغی حالدا یئرسیز تحقیر و طعنه‌لر باشقا مهاجر یوْلداشلاری کیمی اوْنون دا پایینا بوْل-بوْل دوْشموْشدوْ.

احمد اسماعیل اوْغلو جعفرزاده (احمد جعفراوْغلو) ۱۹–جو عصرین سوْنوندا ۱۸۹۹–جو ایل آوریلین ۱۷–ده گنجه‌ده دوْغولموشدو. اوْچ یاشیندا ایکن آتاسینی ایتیرمیش، قوْهوملاری‌نین و آناسی گوهر خانیمین حمایه‌سینده بؤیوْموْشدوْ. ۱۹۰۵–جی ایلده باشلایان ائرمنی قتل‌عامی اوْنلاری دا دوْغما وطنلریندن دیدرگین سالمیشدی. عائله‌لری بیر مدّت اوْرتا آسیادا یاشادیغیندان ایلک تحصیلینی سمرقندده آلمیشدی. وطنه قاییتدیقدان سوْنرا ۱۹۱۶-۱۹۰۹–جی ایللرده گنجه اوْرتا مکتبینده[1] اوْخوموشدو. اوْرتا مکتب تحصیلینی تاملایان احمد جعفراوْغلو کیئف عالی تجارت اینستیتوسونون اقتصاد فاکوْلته‌سینه قبول اوْلونموش، لاکین بورادا یالنیز ایل یاریم اوْخویا بیلمیشدی. ۱۹۱۷–جی ایلین سوْنلاریندا تزار اصولِ اداره‌سی‌نین سقوطو نتیجه‌سینده ملّی-آزادلیق حرکاتی‌نین گئنیش‌لندیگی، دوْغما وطنینده ضیالی، گوْزوْآچیق آداملارا داها بؤیوْک احتیاج یاراندیغی قناعتینه گلن احمد جعفراوْغلو کیئف‌دن گنجه‌یه قاییتمیشدی. ۱۹۱۸–جی ایلین مه‌یینده تیفلیسده تاریخی استقلال بیان‌نامه‌سینی بوْتوْن دوْنیایا اعلان ائتدیکدن سوْنرا موقّتی پایتخت سئچیلمیش گنجه شهرینه وارد اوْلان آذربایجان ملّی شوراسینی و ملّی حکومتی بؤیوْک جوْشغونلوق حسّی ایله قارشیلایانلار سیراسیندا احمد جعفراوْغلو دا وار ایدی. اوْ، آذربایجانین مستقل‌لیگی اوغروندا سلاحلی مبارزه‌لرین سیراسینا قوْشولموش، نوری پاشانین فرمانده‌لیگی آلتیندا ملّی حکومتین دعوتی ایله یاردیما گلمیش قافقاز اسلام اوْردوسونا کوْنوْللوْ یازیلمیشدی. ۱۹۱۸–جی ایل سئپتامبرین ۱۵–ده باکینی داشناک و

۱) «اوْ.م.»: گیمنازیاسیندا (gimnaziya)

بؤلشئویک تؤر-تؤکؤنتؤلریندن تمیزله‌یه‌رک آذربایجانین تاریخی پایتختینی ملّی دؤلته قایتارانلاردان بیری ده تؤپچو کیچیک افسری، ۱۹ یاشلی احمد جعفرزاده - جعفراؤغلو ایدی.

اؤ، تئزلیکله سلاحی قلم-دفترله عوض ائتمیش، ۱۹۱۹-جو ایلده یئنیجه آچیلمیش باکی اونیوئرسیته‌سی‌نین تاریخ-فیلولوژی فاکؤلته‌سی‌نین شرق بؤلمه‌سینده تحصیلینی دوام ائتدیرمگه باشلامیشدی. ۱۹۲۰-جی ایلین آوریلینده باکیدا بؤلشئویک رژیمی حاکمیّت باشینا گلدیکدن سؤنرا احمد جعفراؤغلو دا ملّی حکومت اوّچوّن چالیشان یوّزلرله ناموسلو آداملارین سیراسیندا وطنی ترک ائتمک مجبوریّتی قارشیسیندا قالمیشدی. بؤیوّک چتین‌لیکلر باهاسینا گوّرجوّستان اوّزریندن کئچیب توّرکیه‌یه گلن احمد جعفراؤغلو کئیف و باکیدا یاریمچیق بوراخدیغی عالی تحصیلینی ایستانبول اونیوئرسیته‌سی‌نین دیل-ادبیّات فاکوّلته‌سینده دوام ائتدیرمگه باشلامیشدی.

۱۹۲۴-جوّ ایلده عالی تحصیلینی باشا ووراراق بیر مدّت الهیّات فاکوّلته‌سی‌نین کتابخاناسیندا چالیشمیش، سؤنرا ایسه توّرکیّات مرکزینده علمی-تدقیقات ایشلری ایله مشغول اؤلموشدو. ۱۹۲۵-جی ایلین سئپتامبریندان باشلایاراق اؤ، آلمانیا خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین بورسیه‌سی کیمی اوّلجه بئرلین، سؤنرا ایسه برئسلاو اونیوئرسیته‌لرینده توّرکوّلوژی ساحه‌سینده کی بیلیکلرینی داها دا تکمیل‌لشدیرمیشدی. بو مشهور اونیوئرسیته‌لرده تحصیلینی دوام ائتدیررکن اؤ، بوّتوّن آوروپا مقیاسیندا تانینان وان کؤپ[1]، واسمئر[2]، وئستئرمان[3]، گیزی[4]، کارل بروّکئلمان[5]، دیئلس[6]، شادئر[7] و باشقا توّرکولوق-پروفئسورلارین طلبه‌سی اؤلموشدو. ۱۹۲۹-جو ایلین مه‌یینده آذربایجانلی گنج برئسلاو اونیوئرسیته‌سینده پروفئسور گیزی‌نین رهبرلیگی آلتیندا «گنجه لهجه‌سینده[8] ۷۵ آذربایجان بایاتی - توّرکوّسوّ. بیر دیل آراشدیرماسی ایله» مؤضوعسوندا رساله[9]

1) Van Kop
2) Vasmer
3) Vesterman
4) Gizi
5) Karl Brokelman
6) Diels
7) Şader
۸) «اؤ.م.»: دیالئکتینده (dialekt)
۹) «اؤ.م.»: دیسئرتاسیا (dissertasiya)

مدافعه ائتمیش و فیلولوژی دؤکتورو آدینا لایق گوّروّلموّشدوّ. تدقیقات اثری ۱۹۳۰-جو ایلده بئرلین اونیوئرسیته‌سی‌نین حاضرلادیغی «شرق دیللرینه دائر سئمینارین معلوماتلاری[1]»ندا، ائله‌جه ده آیریجا کتابچا حالیندا نشر ائدیلمیشدی. ۱۹۲۹-جو ایلین سؤنلاریندا آلمانیادان توّرکیه‌یه دؤنن احمد جعفراؤغلونون بوّتوّن سؤنراکی حیاتی و علمی-پئداقوژیک فعالیّتی ایستانبول اونیوئرسیته‌سی ایله باغلی اؤلموشدو. گؤرکملی آذربایجانلی عالِم بورادا اوّلجه ادبیّات فاکوّلته‌سی‌نین توّرک دیلی تاریخی بؤلوّموّنوّن[2] دانشیاری[3]، ۱۹۳۸-جی ایلدن همین بؤلوّموّن پروفئسورو، ۱۹۴۶-جی ایلده معلّمی محمد فؤاد کؤپروّلوّنوّن اؤلوّموّندن سؤنرا ایسه اؤنون مدیری اؤلموش، حیاتینی دا ائله همین وظیفه‌ده باشا وورموشدو.

احمد جعفراؤغلو سؤن درجه محصولدار و چؤخ‌جهتلی عالم اؤلموشدور. توّرک دوّنیاسی، توّرک مدنیّتی اؤنو بوّتوّن یؤنلری، بوّتوّن استقامتلری ایله ماراقلاندیریردی. عالمین تدقیقاتلاریندا اسکی توّرک یازیلی آبیده‌لریندن توتموش معاصر توّرک دیللری‌نین قرامئرینه، ادبیّات‌شناسلیق مسئله‌لریندن توتموش لغت‌چیلیگه، لهجه‌شناسلیقدان[4] توتموش مقایسه‌لی دیلچیلیگه، آذربایجان و توّرک ادبیّاتی کلاسیکلریندن توتموش آذربایجان‌شناسلیغین ان مختلف پروّبلئملرینه کیمی چؤخ گئنیش و محتشم بیر علمی طیف[5] نظره چارپماقدادیر. عالمین آنادان اؤلماسی‌نین ۷۰ ایللیگی ایله علاقه‌دار اؤنون علمی اثرلری‌نین بیبلیوقرافیسینی ترتیب ائدن کئچمیش طلبه‌سی، پروفئسور عثمان فیکری سرت‌قایانین حاضرلادیغی مختصر بیبلیوقرافی‌یه احمد جعفراؤغلونون ۱۹۲۳-جوّ ایلدن اعتباراً چاپ اؤلونان ۳۵۰-دن چؤخ اثری داخل ائدیلمیشدیر.

توّرکولوژی ساحه‌سینده آپاردیغی چؤخ‌جهتلی تدقیقاتلار احمد جعفراؤغلونو بین‌الملل مقیاسدا تانیتمیشدی. اؤ، مختلف واختلاردا آوروپانین بیر سیرا

۱) «اؤ.م.»: ماتئریاللاری (material)
۲) «اؤ.م.»: کافئدراسی‌نین (kafedra)
۳) «اؤ.م.»: دؤسئنتی (dosent)
۴) «اؤ.م.»: دیالئکتولوّگیا (dialektologiya)
۵) «اؤ.م.»: اسپئکتر (spektr)

اونیونرسیته‌لرینده تورکولوژی‌یه دائر محاضره‌لرله چیخیش ائتمیش، بیر مدّت روم اونیونرسیته‌سینده چالیشمیشدی. آذربایجانلی عالم بیر سیرا بین‌الملل علمی جمعیّتلرین و آکادئمی‌لرین عضووْ سئچیلمیشدی. ۱۹۳۷–جی ایلده او، لهیستان[۱] شرق‌شناسلار جمعیّتی‌نین حقیقی عضووْ، ۱۹۳۸–جی ایلده ایسه لهیستان علملر آکادئمیسی‌نین مخبر عضووْ اوْلموشدو. ۱۹۴۴–جوْ ایلده مجاریستان علملر آکادمیسی یانیندا فعالیت گؤسترن کؤرؤسی–اسکوْما[۲] جمعیّتی اوْنو اوْز مخبر عضولری سیراسینا داخل ائتمیشدی. ۱۹۴۹–جو ایلدن ایسه احمد جعفراوْغلو بین‌الملل اوْنوْماستیک* جمعیّتینده تورکیه‌نین تمثیلچیسی ایدی. ۱۹۵۳–جوْ ایلده مهاجرتده فعالیت گؤسترن آزاد اوکراین اونیونرسیته‌سی اوْنا فخری علملر دوْکتورو آدی وئرمیش، آزاد اوکراین علملر آکادئمیسی ایسه مخبر عضو سئچمیشدی. عینی ایلده او، بین‌الملل لهجه‌شناسلیق[۳] مرکزی‌نین و اورال–آلتای جمعیّتی‌نین ده عضووْ اوْلموشدو. آرژانتین‌ین پایتختی بوینئس–آیرئس شهرینده فعالیت گؤسترن «توران» جمعیّتی ایسه پروْفئسور احمد جعفراوْغلونو اوْز فخری عضولری سیراسینا سئچمیشدی. یئری گلمیشکن، بو جمعیّتین تشکیلی باشقا بیر آذربایجانلی مهاجرین – عوْموْر یوْلو گوْرجوْستاندان و لهیستاندان کئچن آذربایجانلی افسر، سوْنرالار لهیستان اوْردوسونون سرهنگی، بوْرچالیداکی مشهور یادگاروْفلار نسلیندن اوْلان ولی‌بگ یادگارین آدی ایله سیخ باغلی ایدی.

احمد جعفراوْغلو ۱۹۳۲–جی ایلدن اعتباراً نشره باشلایان «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی‌نین یارادیجیسی و مسئول‌مدیری[۴] ایدی. علمی آذربایجان‌شناسلیغین تدقیقی باخیمیندان مهم اهمیّته مالک اوْلان و هله ده بیزیم تدقیقاتچیلارین دقّتیندن کناردا قالان[۵] بو زنگین مندرجه‌لی، ماراقلی ژورنالین صحیفه‌لرینده آذربایجان تاریخی‌نین

---

۱) «اوْ.م.»: پوْلشا (Polşa)
2) Körösi-Skoma
۳) «اوْ.م.»: دیالئکتولوْگیا (dialektologiya)   ۴) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)
۵) ۱۹۹۷–جی ایلده آذربایجان علملر آکادئمیسی نظامی آدینا ادبیّات اینستیتوسونون فارغ‌التّحصیلی شلاله حسنوْوا منیم رهبرلیگیم آلتیندا «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالیندا «فیلوْلوْژی مسئله‌لری» موْضوعسوندا نامزدلیک رساله‌سی مدافعه ائتمیشدیر. (و.ق.)

مختلف پروْبلئملرینه، دیلیمیزه، ادبیّاتیمیزا، اجتماعی–سیاسی فیکریمیزه دائر اوْنلارلا قیمتلی مقاله، نقد[۱]، آراشدیرما و سند چاپ ائدیلمیشدی. احمد جعفراوْغلونون شخصی نفوذو و گئنیش علمی علاقه‌لری سایه‌سینده تورکیه‌نین بیر چوْخ آپاریجی متخصّصلری «آذربایجان یورد بیلگیسی‌نین» اطرافینا توْپلاشمیشدیلار. ایستانبول اونیونرسیته‌سینده چالیشماقلا بیر سیرادا پروفئسور جعفراوْغلو هم ده اوزون ایللر بوْیو تورکولوژیک تدقیقاتلار مرکزی کیمی فعالیت گؤسترن تورکیّات اینستیتوسونا رهبرلیک ائتمیشدی.

«آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی احمد جعفراوْغلونون تأسیس و رئداکته ائتدیگی یگانه نشر دئییلدی. مختلف ایللرده او، هم ده «تورک آماجی» ژورنالینی رئداکته ائتمیش، ۱۹۴۶–جی ایلدن عوْمروْنوْن سوْنونا کیمی ایسه ایستانبول اونیونرسیته‌سی تورک دیلی و ادبیّاتی بوْلوْموْنوْن مطبوع اوْرقانی کیمی ایشیق اوْزوْ گؤرن «تورک دیلی و ادبیّاتی ژورنالی»نین مدیری اوْلموشدو. اوْنون اثرلری تورکیه ایله بیر سیرادا آلمانیادا، ایتالیادا، لهیستاندا و بیر سیرا دیگر خارجی اوْلکه‌لرده نشر ائدیلیردی. احمد جعفراوْغلو «آذربایجان آیلیق کوْلتوْر درگیسی»، «تورکیّات مجموعه‌سی»، «تورک کوْلتوْروْ»، «تورک کوْلتوْروْ آراشدیرمالاری»، «تورک دیلی آراشدیرمالاری ایللیگی»، «تورک خالق بیلگیسینه عائد تدقیقلر»، «تورک حقوق و اقتصاد تاریخی مجموعه‌سی»، «تورک یوردو»، «اسلام دونیاسی» (لایپزیگ)، «اوْدلو یورد»، «اوْز دیلیمیزه دوْغرو»، «یئنی شرق» (بئرلین)، «شرق تدقیقاتلاری اینستیتوسونون ایللیک‌لری[۲]» (نئاپوْل)، «شرق دیللری سئمیناری‌نین معلوماتلاری[۳]» (بئرلین)، «اوْنوْماستیک. اطلاعات[۴] و بیبلیوقرافی بولتنی» (بئلژیک)، «یئنی قافقاز» و باشقا ژورنال و مجموعه‌لرین فعال موْلّفلریندن ایدی. اوْنون «یئرلی و یابانچی مطبوعاتدا» فعال اشتراکیندان سوْز آچان عثمان فیکری سرت‌قایا گؤستریر کی، معلّمی‌نین بو چئشیدلی نشرلرده چاپ اوْلونان چوْخ‌سایلی اثرلری‌نین «...باشلیجالاری تورک دیلی تاریخی، اسکی تورک شیوه‌لری، تورک اوْنوْماستیکی، آذربایجان دیلی، ادبیّاتی و لهجه‌شناسلیغی، آنادوْلو تورکجه‌سی و لهجه‌شناسلیغی، تورک خالقلاری و.س. باغلی

---

۱) «اوْ.م.»: رئسئنزیا (resenziya)   ۲) «اوْ.م.»: آناللاری (annal)
۳) «اوْ.م.»: ماتئریاللاری (material)   ۴) «اوْ.م.»: اینفوْرماسیا (informasiya)

تدقیقاتلاردیر.» هم ده توْرک تدقیقاتچیسی‌نین اعترافینا گؤره احمد جعفراوْغلو «بو ساحه‌لرین بیر چوْخوندا، خصوصاً ده توْرکیه لهجه‌شناسلیغیندا اوْنچوْلوْک یاپمیشدیر.»

توْرک دیل قوْرومونون یارادیجیلاریندان بیری اوْلان احمد جعفراوْغلو فعالیّته باشلادیغی ایلک گوْندن همین علمی جمعیّتین حقیقی عضووْ ایدی. هم‌یئرلیمیزین بیوقرافیسی ایله باغلی باشقا بیر دقّته‌لایق واقعه‌نی[۱] ده قید ائتمک یئرینه دوْشردی. اوْنون آوروپا مقیاسلی علمی اوْغورلارینا و فعالیّتینه یوْکسک قیمت وئرن ایسپانیا حکومتی ۱۹۵۵-جی ایلده احمد جعفراوْغلونو «دیْ آلفوْنسوْ سابیو»[۲] نشانی[۳] ایله تلطیف ائتمیشدی.

احمد جعفراوْغلو شرق دیللری، توْرک دیللری‌نین بیر چوْخ لهجه[۴] و شیوه‌لری ایله بیرلیکده روس، آلمان، فرانسیز و ایتالیان دیللرینی ده یاخشی بیلیردی. بو دا اوْنا اوْز دیلچیلیک آراشدیرمالارینی و گئنیش معنادا توْرکولوژیک تدقیقاتلارینی شرق-غرب مُستوی‌سینده قورماغا امکان وئریردی.

خصوصاً، روس دیلینی مکمّل بیلمه‌سی، اوْرتا و قسماً عالی تحصیلی‌نین بو دیلده اوْلماسی اوْنا شوروی اتّفاقیندا توْرکولوژی‌نین انکشافینی آردیجیل ایزله‌مگه، یالنیز توْرک جمهوریّت‌لرینده‌کی علمی فکرله دئییل، سیاسی-ایدئولوژیک جریانلارلا دا یاخیندان تانیش اوْلماغا امکان وئریردی. تصادفی دئییل کی، عالمین ۲۰-جی ایللرین اوّللرینده توْرک مطبوعاتیندا چاپ اوْلونان «تانیتما» ماهیّتلی[5] یازیلاری‌نین بیر چوْخو شوروی تدقیقاتچیلاری‌نین توْرکولوژی آراشدیرمالاری‌نین قیسا شرحیندن عبارت ایدی. هله ۱۹۲۳-جوْ ایلده احمد جعفراوْغلو کریمسکی‌نین[۶] «توْرکیه‌نین تاریخی و ادبیاتی» کتابینی روس دیلینه چئویرمیشدی. لاکین مترجمدن آسیلی اوْلمایان سببلر، چوْخ گوْمان کی، مالیّه

---

۱) «اوْ.م.»: فاکتی (fakt)

2) De Alphonso el Sabio

۳) «اوْ.م.»: اوْردئنی (orden) ۴) «اوْ.م.»: دیالئکت (dialekt)

۵) «اوْ.م.»: خاراکترلی (xarakter)

6) A.E.Krımski

چتین‌لیکلری اوْجباتیندان همین کتاب نشر ائدیلمه‌میشدی. ساموْیلوْویچ[۱]، کوزمین[۲]، پئکارسکی[۳] و باشقا روس توْرکولوقلاری‌نین بو دوْرده میدانا چیخان بیر سیرا دَیَرلی تدقیقاتلاری دا محض احمد جعفراوْغلونون سعیی نتیجه‌سینده توْرک علمی اجتماعیّتینه چاتدیریلمیشدی. عمومیّتله، ۵۰-۲۰-جی ایللرده احمد آغااوْغلو، علی‌بگ حسین‌زاده، محمّد امین رسولزاده، ذکر ولیدی توْغان، آیاز اسحاقی، یوسف آکچورا، صدری مقصودی آرسال، رشید رحمتی آرات، ائله‌جه ده احمد جعفراوْغلو کیمی توْرک اصللی مهاجرلرین فعالیّتی نتیجه‌سینده شوروی اتّفاقینداکی علمی-مدنی فکر، اجتماعی-سیاسی و ایدئولوژیک پروْسئسلر آردیجیل شکیلده ایزلَنیردی. بونون دا نتیجه‌سینده توْرک افکارِ عمومیّه‌سی، «دمیر پرده» آرخاسینداکی توْرک جمهوریّتلری‌نین حیاتیندا داها گئنیش و عملی[۴] شکیلده خبر توتا بیلیردی. ۴۰-جی ایللرین سوْنوندان اعتباراً سوْیوق محاربه‌نین باشلانماسی بو پروْسئسی دایاندیرمیشدی.

یارادیجیلیغی‌نین آنسیکلوپئدیک ماهیّتی[5] ایله سئچیلن احمد جعفراوْغلونون علمی ارثینده آذربایجان‌شناسلیغین چئشیدلی پروْبلئملری باشلیجا یئر توتماقدادیر. عالمین دوْغما خالقی‌نین تاریخینه، ادبیّاتینا، اجتماعی-سیاسی حیاتینا ماراغی آذربایجان خالق جمهوریّتی دوْروْنده فوْرملاشماغا باشلامیش، سوْنراکی دوْرلرده ایسه اوْنون علمی آختاریشلاری‌نین باشلیجا استقامتلریندن بیرینه چئوریلمیشدی. ۲۰-جی ایللرین ایکینجی یاریسیندا استانبولدا یاشایان احمد جعفراوْغلو بورادان «یئنی کافکاسیا» و «آذری توْرک» ژورناللارینا آذربایجاندان گلمیش طلبه‌لرین حیاتی، اوْنلارین کئچیردیکلری مختلف ماهیّتلی مدنی-کوْتله‌وی مراسملرله علاقه‌دار مقاله‌لر گوْندریردی. اوْنون «استانبولدا آذریلرین ماتم مراسمی»، «آلمانیادا آذربایجانین استقلال بایرامی‌نین قید ائدیلمه‌سی» مقاله‌لری، هابئله هلال منشی‌نین آلمان دیلینده چاپ اوْلونان «آذربایجان

---

1) Samoyloviç 2) Kuzmin

3) Pekarski

۴) «اوْ.م.»: اوْپئراتیو (operativ) ۵) «اوْ.م.»: خاراکتئری (xarakter)

جمهوریتی» کتابی حاقینداکی تحلیلی مقاله‌سی[1] بو دؤرون محصولودور. عمومیتله ۳۰-۲۰-جو ایللرده آلمانیاداکی ضیالی[2] آذربایجان اجماعسی‌نین (اؤنلارین اکثریتینی طلبه‌لر تشکیل ائدیردی) فعالیتی آیریجا بیر تدقیقاتین مؤضوعسودور.

یاخین تاریخی کئچمیشله، شاهدی اؤلدوغو حادثه‌لرله باغلی اؤلان جمهوریت مؤضوعسو عؤمرونون سؤنونا کیمی عالمین دقت مرکزینده دایانمیشدیر. اؤنون مختلف ایللرده «آذربایجان یورد بیلگیسی»، «اؤدلو یورد»، «مجاهد»، «تورک کولتورو» و باشقا ژورناللاردا چاپ اؤلونان «آذربایجانین بؤیوک ماتمی - ۲۷ آوریل ۱۹۲۰-جی ایل»، «۲۸ مه ۱۹۱۸-جی ایل. ملی آذربایجان جمهوریتی‌نین ۱۵ ایللیگی»، «۲۸ مه اؤلکه‌سی آذربایجان»، «تاریخین ایلک تورک جمهوریتی - آذربایجان» مقاله‌لری، عقیده و مبارزه دؤستلاریندان اسماعیل‌خان زیادخانا، جیحون حاجی‌بگلی‌یه، خلیل خاص‌محمدؤفا، مصطفی محموداؤغلونا، مجید منصوراؤغلونا و باشقالارینا حصر ائدیلن یازیلار احمد جعفراؤغلونون تکجه بیر عالم کیمی ماراق و مشغولیت دائره‌سیندن دئییل، هم ده ملی-معنوی ایدئاللارا درین باغلی‌لیغیندان، صداقتیندن خبر وئرمکده‌دیر. عالمین ۱۹۴۰-جی ایلده ایستانبولدا چاپدان چیخان «آذربایجان» کتابچاسی و ۶۰-جی ایللرین باشلانغیجیندا «مجاهد»ده ایشیق اوزو گؤرن عینی آدلی سلسله مقاله‌لری (۱۰ مقاله) اؤنون چاغداش آذربایجان‌شناسلیغین تاریخی-سیاسی جنبه‌لری[3] ایله باغلی تدقیقاتلاری کیمی سجیه‌لندیریله بیلر.

لاکین تاریخی-سیاسی پرؤبلئملرله بیر سیرادا آذربایجان ادبیاتی تاریخی، کلاسیک ارثین آیری-آیری گؤرکملی نماینده‌لری‌نین یارادیجیلیغی، تورک دیللری عائله‌سینده آذربایجان دیلی‌نین یئری، بو دیلین ائتیمؤلوژیسی* و لغت ترکیبی ایله باغلی مسئله‌لر ده ایلک گنجلیگیندن توتموش حیاتی‌نین سؤنونا کیمی مهاجر-عالمی آردیجیل شکیلده ماراقلاندیران مسئله‌لر اؤلموشدور. احمد جعفراؤغلو هله ۳۰-جو ایللرده اؤرتا عصرلر آذربایجان ادبیاتی‌نین اؤله نماینده‌لری‌نین شخصیتی و یارادیجیلیغی ایله ایلگی‌لنمیش و

۱) «اؤ.م.»: رئسئنزیاسی (resenziya)
۲) «اؤ.م.»: اینتئلئکتوآل (intellektual)
۳) «اؤ.م.»: آسپئکتلری (aspekt)

اثرلرینی توپلاییاراق چاپ ائتدیرمیشدیر کی، همین شاعرلر ایندی‌یه قدر ده بیزیم ادبیات تاریخچیلری‌نین دقتینی جلب ائتمه‌میشدیر. اؤنون تشبثو ایله «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی‌نین خصوصی کتابخاناسی - «آذربایجان یورد بیلگیسی تدقیقلری» چاپ اؤلونوردو. همین تدقیقلر سیراسیندا احمد جعفراؤغلونون ۱۹۳۲-جی ایلده «۱۹-جو عصر آذری شاعری سراجی»، ۱۹۳۳-جو ایلده ایسه «۱۷-جی عصر آذری شاعری ملیک‌بگ آوچی» کتابلاری بوراخیلمیشدی. بو کتابلارا همین شاعرلرین یارادیجیلیغیندان اؤرنکلر ده داخل ائدیلمیشدی. تام اساسلا دئمک اؤلار کی، هر ایکی شاعری آذربایجان ادبیاتی تاریخینه قایتاران محض احمد جعفراؤغلو اؤلموشدو.

«آذربایجان ادبیاتی معلوماتلارینی[1] ایلک دفعه توپلایان مرحوم فریدون کؤچرلی‌نین عزیز روحونا» اتحاف ائدیلن «سراجی» کتابیندا شاعرین آذربایجانجا ۱۲، فارسجا بیر غزلی، آنا دیلینده بیر ترکیب‌بندی و ایکی مخمسی وئریلمیشدی. عالمین آپاردیغی تدقیقاتلار نتیجه‌سینده معلوم اؤلموشدور کی، سراجی ۱۹-جو عصرین ایکینجی یاریسیندا یاشامیش و چوخ ائرکن (تخمیناً ۱۹-۱۸) یاشلاریندا حیاتدان کؤچموش قاراباغ شاعرلریندندیر، مشهور سید حمزه نگاری‌نین اؤغلودور. ماراقلیدیر کی، بو استعدادلی شاعر حاقیندا نه کؤچرلی‌نین «آذربایجان ادبیاتی» کتابیندا، نه ده میر محسن نوابین «ریاض العاشقین» تذکره‌سینده معلومات وئریلمیشدیر. احمد جعفراؤغلونون یازدیغینا گؤره اؤ، آذربایجانلی تدقیقاتچیلارا نامعلوم قالان شاعرین اثرلریندن نمونه‌لری یئنه ده نامعلوم قاراباغ شاعرلریندن سعدی‌نین دیوانیندا آشکارا چیخارمیشدیر.

۱۷-جی یوزایللیکده آذربایجان دیلینده گؤزل شعرلر یازمیش ملیک‌بگ آوچی‌نین ادبیات تاریخیمزه قایتاریلماسی بلاواسطه احمد جعفراؤغلونون علمی آختاریشلاری نتیجه‌سینده ممکن اؤلموشدور. عالم اؤزو بو باره‌ده یازیردی: «۱۹۲۶-جی ایلین سؤنونا یاخین اوستاد محترمیم کؤپرولوزاده فؤاد بگدن آلدیغیم بیر مکتوبدا پروفئسور

۱) «اؤ.م.»: ماتئریاللارینی (material)

مینۆرسکی‌نین «اسلام آنسیکلوپئدیسینده» شاه خطائی حاقّینداکی مقاله‌سینده بئرلین حکومت کتابخاناسی‌نین فارسجا ال‌یازمالاری آراسیندا شاه خطائی‌یه عائد بیر ال‌یازما دیوانی‌نین مۆجود اۆلدوغو بیلدیریلمکده ایدی. مکتوبدان اوّل ده بو مسئله دقّتیمی جلب ائله‌میشدیسه ده، فقط لازمینجا تدقیق ائده بیلمه‌میشدیم. بو دفعه اوستادین دئدیگی ال‌یازماسینی برئسلاویا گتدیرده‌رک شاه خطائی‌یه عائد شعرلری آییردیم. ال‌یازماسی صِرف شاه خطائی‌یه عائد اۆلمادیغیندان و ایچریسینده بیر چۆخ تۆرک شاعرلرینه عائد پارچالارا تصادف ائدیلدیگیندن اۆنو باشدان-آیاغا قدر تدقیق ائتدیم. نظرِ دقّتیمی ان چۆخ جلب ائدن «دیوانِ ملیک‌بگ آوچی» آدی آلتیندا قید ائدیلن شعرلر اۆلدو. دۆغروسو، شاعرین آدینی بیلمه‌دیگیمدن و حاقّیندا هئچ بیر معلوماتیم اۆلمادیغیندان شخصیّتی ایله باغلی تردّدلره دۆشدۆم. نهایت، بو منظومه‌لرین لسان اعتباری ایله آذری لهجه‌سی دائره‌سینه داخل اۆلدوغونو سئزدیم. اسمی بئله مجهول اۆلان بیر شاعره عائد پارچالارین نشری، شبهه‌سیز، تۆرک ادبیّاتی تدقیقاتچیلارینا مهم بیر تدقیق مۆضوعسو تشکیل ائتدیگیندن ملیک‌بگه عائد شعرلری عینی ایله کۆچۆردۆم. بئله‌جه، دۆرد یۆز سنه‌یه یاخین بیر زمان اۆچۆن مجهول قالان مهم بیر آذری شاعری‌نین میدانا چیخماسی هر حالدا مندن داها چۆخ اوستادیم کۆپرۆلۆزاده‌نین آدی ایله باغلیدیر.» مۆلّفین بو تواضعکارلیغینا باخمایاراق ملیک‌بگ آوچی‌نین ۶۰-دان چۆخ اوریژینال غزلی‌نین بئرلین کتابخاناسینداکی ال‌یازمالاریندان آشکارا چیخاریلماسی، کۆچۆرمه‌سی[1] و نشری، هابئله شاعرین شخصیّتی، یارادیجیلیق اسلوبو و معاصرلری ایله علاقه‌لری باره‌سینده دقیق علمی مشاهده‌لر ایلک نۆبه‌ده اۆنون آدی و فعالیتی ایله باغلی ایدی. شبهه‌سیز، چۆخ‌جلدلی آذربایجان ادبیّاتی‌نین یازیلیش پرۆسئسینده احمد جعفراۆغلونون بو مهم تدقیقاتلاریندان و اۆنون چاپ ائتدیردیگی متنلردن ادبیّات تاریخیمیزین کرونولوژیک* باخیمدان داها دۆلغون و تام منظره‌سینی یاراتماق اۆچۆن فایدالانماق لازمدیر.

۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیّاتی‌نین، ادبی-مدنی و اجتماعی-علمی فیکری‌نین و بو

۱) «اۆ.م.»: ترانسلیتئراسیاسی (transliterasiya)

دۆرده‌کی آذربایجان-روس علاقه‌لری‌نین غرضسیز تدقیقی و تحلیلی ده احمد جعفراۆغلونون فیلولوژیک ارثینده مهم یئر توتوردو. هله ۳۰-جو ایللرده اۆ، گۆرکملی آذربایجان عالمی، کازان و پئتئربورق اونیوئرسیته‌لری‌نین پروفئسورو میرزه کاظم‌بگ حاقّیندا «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالیندا آیریجا مقاله درج ائتدیرمیشدی. «بۆیۆک آذری عالمی میرزه کاظم‌بگ» آدلانان همین مقاله‌ده شرق‌شناس-عالمین علمی ارثی اساساً آذربایجان‌شناسلیق مۆقعیندن نظردن کئچیریلیر و قیمت‌لندیریلیردی. آخوندۆفون یارادیجیلیغی و شخصیّتی، یئنی آذربایجان ادبیّاتی‌نین انکشافیندا اۆنون رۆلو باره‌سینده احمد جعفراۆغلو بیر سلسله مقاله‌لر چاپ ائتدیرمیشدیر. «میرزه فتحعلی آخوندزاده حاقّیندا بیر وثیقه» آدلی یازیدا آخوندوفون ۱۸۶۱-جی ایلده عرب الیفباسی‌نین اصلاحاتی نیّتی ایله ایستانبولا سفری‌نین بیر سیرا تفرّعاتلاری دقیق‌لشدیریلیر و همین دۆرده «مجموعهٔ فنون» ژورنالیندا چاپ اۆلونموش علاقه‌دار بیر معلومات[1] تدقیقاتچی‌نین شرحی ایله تقدیم اۆلونوردو. سۆنراکی ایللرده احمد جعفراۆغلو میرزه فتحعلی حاقّیندا آنکارادا چیخان «گۆندۆز» قزئتینده «بۆیۆک آذری تۆرکچۆسۆ میرزه فتحعلی»، نئاپۆلدا، شرق تدقیقاتلاری اینستیتوسونون ایللیک‌لرینده[2] ایسه «۱۹-جو عصرین بۆیۆک آذربایجان اصلاحاتچیسی[3] میرزه فتحعلی آخوندزاده» آدلی مقاله‌لر درج ائتدیرمیش، رشید قورشونلوزاده‌نین «اجنبی مۆلّفلر مجموعه‌سی[4]» سئری‌سیندن آلمان دیلیندن چئویردیگی «وزیرِ خانِ لنکران» کومئدیسینه آیریجا نقد[5] یازمیشدی.

احمد جعفراۆغلونون صابر حاقّینداکی مقاله‌لری، حاق‌وئردی‌یئفین وفاتی مناسبتی ایله یازدیغی صمیمی نئکرولوق* اۆنون هر شئیدن اۆنجه آذربایجان ادبیّاتی‌نین پرستش‌کاری و تعصّب‌کشی کیمی چیخیش ائتدیگینی گۆسترمکده‌دیر.

یوخاریدا احمد جعفراۆغلو حاقّیندا بیزیم مطبوعاتدا چیخان ایلک مقاله‌لردن بیری‌نین «بهتانچی یا جواب» آدلاندیریلدیغینی گۆسترمیشدیم. شبهه‌سیز، همین یازی‌نین

۱) «اۆ.م.»: ماتئریال (material)
۲) «اۆ.م.»: آناللاریندا (annal)
۳) «اۆ.م.»: رئفۆرماتۆرو (reformator)
۴) «اۆ.م.»: کۆلئکسیاسی (kolleksiya)
۵) «اۆ.م.»: رئسئنزیا (resenziya)

قدیم بیر ملّتین طالعی‌نین حلّ اندیلدیگی آنادوْلو ایدی. احمد آغااوْغلو آنادوْلویا – ملّی مجادله قهرمانلاری‌نین سیراسینا، اوْنو مالت سوْرگوْنوْندن قورتاران مصطفی کمال پاشانین کوْمگینه تَلَسیردی.

* * *

تئزلیکله اوْ، مطبوعات باش مدیری کیمی ملّی حکومتین چاپ–تبلیغات سیاستینه رهبرلیک ائدیر، آتاتوْرک ایده‌لرینی یایان «حاکمیّتِ ملیّه» قزئتی‌نین باش مدیری[1] اوْلور. آتاتوْرکوْن تاپشیریغی ایله آنادوْلو آژانسینی یارادیر و اوْنون ایلک باش مدیری تعیین ائدیلیر. اوْ، عینی زماندا یئنی یارادیلان توْرکیه بؤیوْک ملّت مجلسینه قارصدان وکیل سئچیلیر، بوْتوْن چوْخ‌رنگلی، چوْخ‌ساحه‌لی سیاسی فعالیّت آراسیندا واخت تاپیب هم ده آنکارا اونیونرسیته‌سینده آنایاسا[2] اساسلاریندان محاضره‌لر اوْخـویور. و بوْتوْن بـونلارلا برابر قزئتلرده هر گوْن بیر–بیریندن کسکین، گوْنجل مقاله‌لرله چیخیش ائدیر.

احـمد آغـااوْغـلو هـله عـصرین اوّللـریندن بـاشلایاراق سـیاسی گـؤروْشـلرینده دئموْکراسی و جمهوریّت‌چیلیک ایده‌لرینه مهم یئر آییریردی. بونا گـؤره ده اوْ، توْرکـیه جمهوریّتی‌نین یارانماسینی بؤیوْک سئوینجله قـارشیلادی، ایـلک گوْنـلردن بـاشلایاراق بوْتوْن قوّه و انرژیسی ایله آزاد، دئموکراتیک جمعیّتین قورولماسینا خدمت ائتدی. سؤزوْ همیشه بیرباشا دئین، فکرلرینده و حرکتلرینده صمیمی اوْلان احمد بگ تئزلیکله بؤیوْک تأسّف و ناراحاتلیقلا کئچمیش مبارزه یوْلداشلاری‌نین هامیسی‌نین بئله دوْشوْنمه‌دیگینی اوْزوْ اوْچوْن آیدینلاشدیریر. بوْتوْن بونلار اوْنو جمهوریّت حاکمیّتی‌نین اوْچوْنجو ایلینده - ۱۹۲۶–جی ایلده خصوصی معروضه ایـله آتـاتوْرکـه مـراجـعت ائـتمگه وادار ائـدیر. معروضه تنقیدی ماهیّت داشییر، بورادا دوْلتین، حکومتین، جمعیّت حیاتی‌نین و انقلاب ایـدئاللاری‌نین قـیسا مـدّت عـرضینده اوْغـرادیـغی خـوْشاگـلمز دَییشیک‌لیکلر دقّـتله آراشدیریلیر، حاکم جمهوریّت خالق فرقه‌سی باشچیلاری‌نین یانلیش آددیملاری تحلیل ائدیلیر، حزب ایله حکومت آراسینداکی مناسبتلرین ماهیّتی ایله باغلی قایغیلار بیلدیریلیر.

1) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor) 2) «اوْ.م.»: کوْنستیتوسیا (konstitusiya)

جمهوریّتین طنطنه‌لی دؤروْنده خالقین و وطنین خلاصکاری کیمی آرتیق بُته چئوریلمکده اوْلان آتاتوْرکه بو مضموندا معروضه ایـله مـراجـعت ائـتمک اوْنـون مـؤلّفیندن بـؤیوْک وطنداشلیق جسارتی و اصولی‌لیک[1] ایسته‌ییردی. احمد آغـااوْغـلو توْرکـیه‌نین سـیاسی حیاتیندا ایلک دفعه اوْلاراق جمهوریّت اعلانیندان سوْنرا جمعیّتده یارانمیش حـیرانـلیق، پرستش و مشتبه‌لیک دومانینی داغیتماغا چالیشمیشدی. آغااوْغلونون همین معروضه‌سینه دؤروْن مهم سیاسی سندلریندن بیری کیمی یوْکسک قیمت وئرن توْرک آراشدیریجیسی فخرالدّین گوْل‌سئون ۱۹۶۹–جو ایلده یازیردی: «آغااوْغلونون بوندان تام ۴۳ ایل اوْنجه قـلمه آلیـنان بـو راپـوْرتو تـردّدسوْز دئـییله بـیلر کـی، گوْنوْموْزده ده کـئچَرلیگینی[2] قوْروماقدادیر.» آیدین مسئله‌دیر کی، معروضه گوْزلَنیلن نـتیجه‌نی[3] وئـرمه‌دی، عکسـینه اوْلکه‌نین «ایکینجی آدامی» عصمت اینوْنوْ ایله احمد بگین مناسبتلرینی سوْن حدّه قـدر گرگین‌لشدیردی. اوْنون توْرکیه‌نین سیاسی محیطینه بو قـدر جسـارت و جـانی‌یانانلیقلا قاریشماسینی بعضی مخالفلری[4] قیسقانجلیق، حتّا دوْشـمن‌چیلیکله قـارشیلاییر، یـئری گلدی–گلمه‌دی احمد بگه قافقازدان، یاخود آذربایجاندان، ان کینلی مقاملاردا ایسه حتّا روسیادان گلدیگینی خاطرلادیر، یعنی اوْلکه‌نین حیاتینا بو درجه‌ده نفوذ ائتمگه اختیاری اوْلمـادیغینی اشـاره ائـدیردیلر. هـمین مـناسبت احـمد بگـین اوشـاقلارینا قـارشی دا گوْستریلیردی.

آغـااوْغـلونون توْرک انـقلابینا، توْرک خـالقینا گـوْستردیگی خـدمتلر تـئزلیکله اونودولموش، اوْنون واختیله روس تبعه‌سی اوْلدوغو، جیبینده روس پاسپوْرتو داشیماسی باش قاخینجینا چئوریلمیشدی. محض قصداً شیشیردیله‌رک انتقام واسطه‌سینه چئوریلن بـو ایـنامسیزلیق نـتیجه‌سینده ثـریّا آغـااوْغـلونون پـاریسده، صـمد آغـااوْغـلونون ایسـه استراسبورقدا تحصیللرینی دوام ائتدیرمه‌لرینه امکان وئریلمه‌میشدی. حتّا بؤیوْک آتاتوْرک بئله، بو جوْر یئرسیز سـانجمالاردان اوْزوْنوْ سـاخلایا بـیلمیر، عـصبی مـقاملاریندا اوْنـو

1) «اوْ.م.»: پرینسیپاللیق (prinsipal) 2) قوّه‌سینی (و.ق.) / اعتبارینی (ک)
3) «اوْ.م.»: ائفئکتی (effekt) 4) «اوْ.م.»: اوْپوْنئنتلری (opponent)

«آغایوْف» - دئیه چاغیریر و قایین‌آتاسی‌نین روس ایمپئراتوروُنون شخصی قاردیندا[1] قوللوق ائتدیگینی یادینا سالیردی. طبیعی کی، بوْتوْن بونلار «دوْنیانین هاراسیندا اوْلورسا-اوْلسون، توْرکلوْگه خدمتی مقدّس وظیفه‌سی» سایان احمد آغااوْغلونو معنوی جهتدن آزیر، سیخیردی. لاکین اوْ، عینی زماندا شخصیّتینه[2] خاص سرتلیک و کسکین‌لیکله ایتهاملارا، ائتهاملارا، آتماجالارا جواب وئریر، حاکمیّتدن - بئینی دومانلانانلاری سرراستلیقلا یئرینده اوْتوردوردو. مبارزه اوْنون قلمینی داها داکسکین‌لشدیرمیشدی.

هله باریشماز مخالفی‌نین - عصمت پاشانین و اوْنلارین مباحثه‌لرینده خنثی[3]-قیزیشدیریجی مؤقع توتان آتاتوْرکوْن ساغلیغیندا قلمه آلدیغی و بو کتابدا معیّن یئر وئردیگیمیز «سربست فرقه خاطره‌لری» اثرینده احمد آغااوْغلو اوْلکه‌ده‌کی حادثه و پروْسئسلرین اصل ماهیّتینی آچاراق یازیردی: «بیزده جمهوریّتدن ان اوزاق بیر نشانه ده یوْخدور. بیزده‌کی رژیم تام معناسی ایله ان شدّتلی دیکتاتوْرلوقدور کی، بونو دا هامی بیلیر. لاکین بونا باخمایاراق، هامی حریّتدن، جمهوریّتدن بحث ائدیر، هر کس سربست جمهوریّت اوْلدوغونو سؤیله‌ییر، ادّعا ائدیر.

بو ائله قارشیلیقلی آلداتمادیر کی، مملکتین بیر اوجوندان اوْ بیر اوجونا کیمی دوام ائده‌رک گئدیر.

اوْرتادا نه اینانان وار، نه اینام! بئیین بوْشلوغو، اوْرک بوْشلوغو، روحی بوْشلوق ایچریسینده بوْش بیر وارلیق یووارلانیب سوْروْنوْر.

... آه! شرقین بو ریاکارلیغی! سؤزلرین آلتیندا گیزلنه‌رک واهمه‌نی مؤجود، خیالی گئرچک کیمی گؤسترمکدن چکینمه‌مک!

بو زواللی اوْلکه‌نین بوْتوْن فلاکتلری‌نین منبعی بو قوْرخونج روح خسته‌لیگیدیر.»

عینی سؤزلری معیّن معنادا بیزیم ایندیکی محیطه، مناسبتلر سیستمینه ده شامل ائتمک ممکندوْر...

* * *

1) «اوْ.م.»: قواردیاسیندا (qvardiya)
2) «اوْ.م.»: خارا کتئرینه (xarakter)
3) «اوْ.م.»: نئیترال (neytral)

۳۰-۱۹۲۰-جو ایللرده احمد آغااوْغلو اجتماعی-سیاسی فعالیّتی ایله یاناشی، علمی-ادبی یارادیجیلیغینی دا بؤیوْک بیر جوْشغونلوق و وسعتله دوام ائتدیریر. بیر-بیری‌نین آردینجا اوْنون «توْرک حقوق تاریخی»، «توْرک مدنیّت تاریخی»، «آنایاسا[1] حقوقو»، «دؤلت و فرد»، «سربست انسانلار اوْلکه‌سینده»، «اوْچ مدنیّت»، «اینگیلیستان و هیندیستان»، روس عالِمی کوروْپاتکین‌دن[2] ترجمه ائتدیگی «ائتیکا» [اخلاقیّات] کتابلاری نشر اوْلونور. اوْلوْموْندن سوْنرا مختلف توْرک نشریّاتلاری احمد آغااوْغلونون «من کیمم؟»، «ایران و انقلابی»، «کوْنوْلسوْز اوْلماز»، «اختلال‌می؟ انقلاب‌می؟»، «سربست فرقه خاطره‌لری» کتابلارینی اوْخوجولارا چاتدیریر. ادیبین «پیامِ صفایا آخرتدن مکتوبلار»، «مالت خاطره‌لری»، «یاکوتلار» (روس دیلیندن ترجمه) و.س. اثرلری ایسه هله ده اوْز نشرینی گؤزله‌مکده‌دیر. بوْتوْن بونلاردان علاوه اوْ، دؤروْ مطبوعاتدا فخرالدّین گوْل‌سئونین ده حیرتله یازدیغی کیمی، مینلرله (!) مقاله درجه ائتدیرمیشدیر.

* * *

۱۹۳۰-جو ایلده احمد آغااوْغلو اوْزوْ ده ایسته‌مه‌دن بؤیوْک بیر سیاسی اوْیونا قوْشولور. اوْلکه‌نین سیاسی حیاتینا بیر جانلیلیق و حقیقی دئموکراسی آب-هواسی گتیرمک ایسته‌ین آتاتوْرک حاکم جمهوریّت خالق پارتیسی [حزبی] ایله رقابتده اوْلان بیر مخالفت حزبی یاراتماق ایسته‌ییر. بو، نجیب نیّت ایدی. تک‌حزبلی‌لیگین جمهوریّت شرایطینده بئله سوْن نتیجه‌ده دیکتاتوْرلوغا آپاردیغینی گؤرن آتاتوْرک آمئریکا مؤدئلی ایله حرکت ائتمک، رژیمین اساسلارینی قوْروماق شرطی ایله بیر-بیرینه قارشی دایانان و بیر-بیری‌نین فعالیّتینی نظارت آلتیندا ساخلایان، حاکمیّتدن سوءاستفاده حاللارینا یوْل وئرمه‌ین ایکی حزب قوُرماق ایسته‌ییردی. لاکین همین حزب کوْتله‌لرین سیاسی شعورلوغو و اراده‌سیله «آشاغیدان» دئییل، خصوصی تاپشیریقلا، کابینه شرایطینده «یوخاریدان» یارادیلدیغیندان اوْنون محوه محکوملوغو گؤز اوْنوْنده ایدی. بیر طرفدن غازی‌نین - آتاتوْرکوْن اراده‌سینه قارشی چیخا بیلمه‌ین، دیگر طرفدن ایسه دئموکراتیک

1) «اوْ.م.»: کوْنستیتوسیا (konstitusiya)
2) Kuropatkin

جمعیّت اوّچوّن چوْخ‌حزبلی‌لیگین هوا و سو کیمی واجب اوْلدوغونو باشا دوّشن احمد آغااوْغلوَ دا یئنی سیاسی حزبین لیدئرلری سیراسینا قوْشولدو. سوْنرالار خاطره‌لرینده غضب و حدّتله «دوّنیانین هئچ بیر یئرینده مثلی گوْروّنمه‌میش ماجرا[1]» آدلاندیردیغی سربست فرقه اوْیونو احمد بگ کیمی حسّاس و ناموسلو آدامی سارسیتمیشدی. اوّرک آغریسی ایله اعتراف ائتدیگی کیمی، بو سیاسی اوْیون «... چوْخ دالغالی، چوْخ دوْلغون، چوْخ گوْروّب-گوْتورموّش، چوْخ ضربه‌لر یئمیش، فقط بیرجه دقیقه ده یأس و اوّمیدسیزلیگه قاپیلمامیش معنویّاتی اوّچوّن ان آغیر بیر ضربه اوْلموشدو.» بو آغیرلیق کیمسه‌نین دوْنوْکلوْگوْندن، یاخود فرقه ایله باغلی آرزولارین پوچا چیخماسیندان دئییل، معنوی و سیاسی حیاتی بوْروّموّش اخلاق دوّشکوّنلوّگوّندن ایرَلی گلیردی. «سربست فرقه خاطره‌لری»نی ۱۹۹۷-جی ایلده نشر ائتدیردیگیم «آغااوْغلولار» کتابینا معیّن اختصارلارلا داخل ائتمیشدیم. یئری گلمیشکن، اثرین اوْریژینالینی نشره حاضرلایان صمد آغااوْغلو دا آیری-آیری شخصیّتلرله، سیاسی خادملرله باغلی توصیفلری[2] اختصارا سالمیشدی. گوْروّنوّر، بو دا احمد آغااوْغلونون سیاسی خاطره‌یازما سبکی‌نین[3] ان گوْزل نمونه‌لریندن اوْلان «سربست فرقه خاطره‌لری»نین معاصر توْرکیه‌ده دوّزگوّن باشا دوّشوّلمه‌یه‌جگیندن دوْغان قایغیدان ایرَلی گلمیشدیر.

سربست فرقه‌نین باغلانماسی عرَفه‌سینده احمد آغااوْغلو ایله آتاتوّرک آراسیندا سـرت دانیشیق[4] اوْلموشدو. غازی‌نی اوْزوّنوّن خلاصکاری و عائله‌سی‌نین خوْشبخت‌لیگی‌نین سببکاری آدلاندیران احمد بگ اوْندان ایسته‌مه‌دن جلب ائدیلدیگی بو سیاسی اوْیوندان لیاقتله چیخماسینا امکان یارادیلماسینی خواهش ائدیر. آتاتوّرکوّن «نه ائده‌جکسن»؟ سوْالی‌نین مقابلینده یئنه ده اوْزوّنه‌مخصوص غرور و لیاقت حسّیله بئله جواب وئریر:

« -امرینیزله گیردیگیم یئنی فرقه‌دن چیخمایاجاغام. بونو عزّتِ نفسیم اوّچوّن تحقیر سایارام. لاکین سیاسی حیاتدان چکیله‌رم، ملّت وکیل‌لیگیندن استعفا ائده‌رم، صرف

۱) «اوْ.م.»: آوانتوّرا (avantüra)
۲) «اوْ.م.»: خارا کتئریستیکالاری (xarakteristika)
۳) «اوْ.م.»: مئموآرین (memuar)
۴) «اوْ.م.»: دیالوْق (dialoq)

معلّم‌لیکله مشغول اوْلارام.»

احمد آغااوْغلو دئدیگی سوْزوّن آغاسی ایدی. سربست فرقه اوْزوّنوّن یوّز گوّنلوّک عوْمروّنوّ باشا وورودوقدان سوْنرا آنکارادا سئوه-سئوه تیکدیردیگی ائوی ساتاراق ایستانبولا کوْچدوّ، ایستانبول اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکوّلته‌سینده درس دئمگه باشلادی. تئزلیکله اوْنون شهرین «تشویقیّه» محلّه‌سینده‌کی گئنیش و سلیقه‌لی ائوی توّرکیه‌نین فکری[1] و ادبی حیاتی‌نین مرکزینه چئوریلدی. بورادا هر بازار ائرته‌سی[2] تشکیل اوْلونان توْپلانتیلاردا همین دوْر توّرک ادبی-اجتماعی محیطی‌نین قابماقلاری اشتراک ائدیردیلر.

سانکی آرتیق سیاسی احتراصلار، فرقه دعوالاری آرخادا قالمیش، یاشی آلتمیشی کئچمیش احمد بگ اوْزوّنوّن لنگرلی، ساکت، فیرتیناسیز حیاتینی یاشاماغا باشلامیشدی. لاکین بو دفعه ده فلاکت همیشه‌کی کیمی گوْزلَنیلمه‌دن گلدی. ۱۹۳۳-جوّ ایلده احمد بگین ۳۰ ایللیک عوْموّر-گوّن یوْلداشی، دوْستو، مصلحت‌چیسی ستاره خانیم ۵۲ یاشیندا حیاتدان کوْچدوّ. احمد بگ بو غفیل اوْلوّمدن سارسیلمیشدی. آرادان بیر نئچه ایل کئچندن سوْنرا حیاتیندا ایکینجی بئله بیر سارسینتینی ابدی دوْستو و ابدی مخالفی[3] آتاتوّرکوّن وفاتی گوّنوّ یاشامیش و همین گوّنلرده کئچیردیگی حسّلری قیزی تئزئره بئله چاتدیرمیشدی: «نئچه گوّندوّر کی، سنه مکتوب یازماق ایسته‌ییرم. قلمی الیمه آلیرام، منه غریبه بیر حال گلیر، ایکی کلمه سوْز تاپیب یازا بیلمیرم. آتاتوّرکوّن اوْلوّموّ منی تصوّر ائدیلمه‌یه‌جک قدر سارسیدیر. حیاتیمدا ایکینجی دفعه‌دیر سارسیلیرام. بیرینجی دفعه آنانین اوْلوّموّ زمانی - اوْزوّموّ درین و قارانلیق بیر اوچورومون کناریندا گوْردوّم و باشیم فیرلاندی. اوْنسوز حیات منه معناسیز و آجی گلدی. اوْنون منده بو قدر یاشادیغینی بو قدر تصوّر ائده بیلمزدیم. بو گوّن ده اوْنون[4] اوْلوّموّنه هئچ جوّر اینانمیرام. داها دوْغروسو، آلیشا بیلمیرم. اوْ اوْزوّ شخصاً بیر حیات دئییلدیمی؟ اوْ، نه توّکنمز، نه یوْرولماق بیلمه‌ین داشقین‌لیقدی! بعضاً جوْشغون دنیز دالغالاری کیمی حدّتلی، بعضاً واقنترین موسیقیسینی

۱) «اوْ.م.»: اینتئلئکتوال (intellektual)
۲) دوشنبه (ک)
۳) «اوْ.م.»: اوْپوْنئنتی (opponent)
۴) آتاتوّرک نظرده توتولور. (و.ق.)

آندیران یارادیجی حمله‌لر، بعضاً ده مدهش فیرتینالارا قدم قوْیان قاتی و بوْغوجو سکوتلر. اوْنون بیر دقیقه‌سی دیگرینه بنزه‌ییردیمی؟ اوْ، هر شئیین گاه آلتیندا، گاه اوْستوْنده دئییلدیمی؟

بودور ایگیرمی ایلدن بری توْرکیه‌نی اوْز وارلیغی ایله دوْلدوران شخصیّت! گوْزلریمیز، قولاقلاریمیز، علی‌الخصوص دا قلب و روحوموز اوْنونلا اوْ قدر دوْلموشدور کی، اوْنو دویماقدا هله دوام ائدیرلر و یوْخلوغونا ایناممیرلار. نه دئییم، بئله انسانین یوْخلوغو قارشیسیندا درین حیرت و تأثرله معمّالی شکل آلماقدان باشقا چاره یوْخدور.»

احمد آغااوْغلونون بو قدر یوْکسک قیمت‌لندیردیگی آتاتوْرک ۳۰-جو ایللرده مختلف مناسبتلرله دوْنه-دوْنه اوْنو اضطرابلی دوْشوْنجه‌لره دالماغا سوْق ائتمیشدی. عمومیّتله، اوْزوْنوْن و اوْلادلاری‌نین دا خاطره‌لریندن گوْروْندوْگوْ کیمی، آتاتوْرک - آغااوْغلو مناسبتلری دنیز قابارما و چکیلمه‌لرینی خاطرلادیردی. غازی بعضاً اوْنون بوْیوْکلوْگوْنوْ قید-شرطسیز قبول ائدیر، هامی‌نین گوْزوْ قارشیسیندا احمد بگه یوْکسک احترام و متّدارلیقلا یاناشیر، بعضاً ایسه اطرافینداکیلارین تأثیرینه قاپیلاراق اوْنون خدمتلرینی انکار ائدیر، یئرسیز شبهه‌لرله احمد بگین قلبینی قیرماقدان چکینمیردی. اوْنلارین اوْن بئش ایلدن چوْخ دوام ائدن عائله‌وی مناسبتلرینده بو جوْر توْققوشمالار چوْخ اوْلموش، هر دفعه ده ایستر آتاتوْرک، ایسترسه ده احمد آغااوْغلو یارانمیش مرکّب موقعیّتدن اوْز شخصیّتلری‌نین بوْیوْکلوْگوْنوْ و قارلارینی قوْرویاراق چیخمیشدیلار. حدسیز اینامی نتیجه‌سینده بعضاً آتاتوْرکوْن سیاسی سیناقلارینا[۱] قربان گئتسه ده، حاقسیز طعنه و تهمتلر یئسه ده، احمد بگ توْرک خالقی‌نین بو بوْیوْک اوْغلونو اوْرکدن سئویر، اوْنون یالنیز توْرکلرین دئییل، دوْنیا خالقلاری‌نین ملّی-آزادلیق مبارزه‌سی تاریخینده‌کی روْلونو و اهمیّتینی یوْکسک قیمت‌لندیریردی. اوْنا گوْره ده غازی‌نین وفاتیندان آز کئچمه‌میش مختلف یوْنلوْ توْرک قزئت و ژورناللاری‌نین صحیفه‌لرینده آتاتوْرکوْن خدمتلری اوْزرینه کوْلگه سالان، اوْنون شخصیّتینی، عمل و مبارزه‌سینی تحریف ائدن

۱) «اوْ.م.»: ائکسپریمئنتلرینه (ekspriment)

غرضلی یازیلار میدانا چیخاندا هر کسدن داها آرتیق حیاتی‌نین سوْن آیلارینی یاشاماقدا اوْلان احمد بگ حدّت‌لنمیش و «ناپوْلئون اوْلدوْکدن سوْنرا هئچ بیر فرانسیز اوْنون علیهینه یازی یازماغی عاغلیناگتیرمه‌میشدی»، - دئیه سوْنرادان جسارته گلنلری اوستالیقلا یئرینده اوْتورتموشدو.

* * *

بوْتوْن حیاتلارینی بوْیوْک، بشری ایدئاللار اوْغروندا مبارزه‌یه صرف ائدن شخصیّتلرین اکثریّتی کیمی احمد بگ ده عوْمروْنوْن سوْنلاریندا اونوتقانلیغین، لاقیدلیگین، اعتناسیزلیغین آغری-آجیسینی دادمیشدی. بو معنادا اوْغلو صمدین «آتامین دوْستلاری» کتابیندا اوستالیقلا، دقیق و گوْروْملوْ سیمالاری[۱] یارادیلان دوْستلاری‌نین و هم‌وطنلری‌نین طالعینده، هم ده احمد بگین اوْزوْنوْن طالعینی گوْرمک ممکندوْر. اوْ، عوْمروْنوْن سوْن گوْنوْنه کیمی حیات عشقینی، یازیب-یاراتما احتراصینی ایتیرمه‌میشدی. احمد بگ حسّ ائدیردی کی، اوزون ایللرین تجربه‌سی نتیجه‌سینده ایکینجی وطنینه - توْرکیه‌یه، دوْنیا توْرکلوْگوْنه همیشه‌کیندن داها چوْخ، داها مُدرک‌لیک و اوزاق‌گوْرن‌لیکله خدمت ائده بیلر. لاکین طالعین استهزاسینا باخ کی، محض بئله بیر زماندا اوْنو اجتماعی فعالیّتدن، موْجودلوغو اوْچوْن هوا و سو کیمی ضروری سایدیغی مطبوعاتدان اوزاقلاشدیریردیلار.

سربست فرقه ماجراسیندان سوْنرا اوْلکه‌نین سیاسی مرکزی آنکارادان ایستانبولا کوْچن احمد آغااوْغلو بورادا دا ایلک امکان دوْشن کیمی اوْزوْنوْن مطبوعات اوْرقانینی - «آخین» قزئتینی تأسیس ائتدی. اصلینده قزئت اوْچ نفر طرفیندن تأسیس اوْلونموشدو. احمد بگ تأسیسچیلردن بیری و باش مدیر[۲] ایدی. «آخین»ین یارانما تاریخی اوْنون قیرخ ایلدن بری بوْتوْن قوّه و انرژیسینی صرف ائتدیگی قزئتچیلیک ساحه‌سینه نئجه اوْرکدن باغلاندیغینی گوْسترمکده‌دیر. قزئتین نشرینی گئرچک‌لشدیرمک[۳] اوْچوْن اوْ، آرودای ستاره خانیمین جهیزی اوْلان قدیم قاراباغ خالچالارینی دَیَر-دَیمزینه ساتیر و بوْیوْک بیر

۱) «اوْ.م.»: پوْرترئتلری (portret)
۲) «اوْ.م.»: رئدا کتوْر (redaktor)
۳) «اوْ.م.»: رئآللاشدیرماق (real)

شوقله ایشه باشلاییر. نهایت، یازماق اوچون، انسیّت اوچون یئنی بیر تریبون تاپماسی احمد بگی ائله سئویندیریر کی، همیشه بو جوْر موقعیتلرده قارشیدان گلن تهلکه‌نی خصوصی بیر حسّاسلیقلا سئزن ستاره خانیمین خبردارلیقلارینا دا اهمیّت وئرمیر، بیرگه نشریّات قوردوغو، قزئت تأسیس ائتدیگی یوْلداشلاری‌نین کیملر اوْلدوغونو سوْنا قدر آیدینلاشدیرمادان قوْللارینی چیرمالاییب ایشه گیریشیر. «آخین» قزئتینده چاپ ائتدیردیگی کسکین تنقیدی روحلو، درین سیاسی تحلیله و ایناندیریجیلیق طمطراغینا[1] مالک مقاله‌لرله تکجه ساده اوْخوجولارین دئییل، آتاتورکون ده دقّتینی جلب ائدیر. احمد بگی ایسته‌مه‌ینلر ده آتاتورکه «آخین»ین مخالفتین گیزلی اوْرقانی اوْلدوغونو پیچیلداییرلار. سوْنرادان آشکارا چیخدیغی کیمی، بو ایشده احمد بگین شریکلریندن بیری‌نین ده منحوس روْلو اوْلور. بیر سوْزله، ایستانبول سفرلریندن بیرینده آتاتورک احمد آغااوْغلونو دوْلماباخچا سارایینداَ، آخشام یئمگینه دعوت ائدیر و بو مجلسده اوْنلار تکرار قارشیلاشیرلار. همین حادثه هم ثریّا خانیمین، هم ده صمد آغااوْغلونون خاطره‌لرینده تفرّعاتی ایله عکس اوْلوندوغوندان یالنیز نتیجه‌نی خاطرلاتماقلا کفایت‌لنیرم - «آخین» قزئتی تئزلیکله باغلانیر و اوْ، احمد بگین تخميناً ۳۰ ایللیک قزئتچیلیک - مدیریت[2] فعالیّتینده بلاواسطه اوْزونون باشچیلیق ائتدیگی سوْن مطبوعات اوْرقانی اوْلور. بونون آردینجا ایستانبول دارالفنونونون اونیورسیته‌یه چئوریلمه‌سی زمانی آپاریلان یئنردَییشمه و اختصارلار پروْسئسینده احمد بگ بورادا توتدوغو آنایاسا حقوق پروْفئسورو وظیفه‌سینی ده ایتیریر و صحّتی‌نین، عاغلی‌نین، ذکاسی‌نین هر شئیه قادر بیر واختیندا ۹۴ لیره تقاعدله جمعیّته‌کی فعال حیاتدان یاری‌خوش، یاری‌زوْر کنار ائدیلیر.

بو اوزاقلاشمانی اوْ، شخصی فاجعه کیمی قارشیلاییر و همین گوْنلرده سربست فرقه ماجراسینداکی فلاکت دوْستو، فتحی اوْکیارا گوْندردیگی مکتوبدا فاجعه‌نین کوْکلرینی آچاراق اوْرک آغریسی ایله یازیردی:

«... تقاعده گوْندَریلدیم و بوندان سوْنرا فعال حیات قاپیلاری منیم اوْزومه باغلاندی.

---

۱) «اوْ.م.»: پافوْسونا (pafos)

۲) «اوْ.م.»: رئدا کتوْرلوق (redaktor)

بوتون بونلاری سیزه شکایت ائتمک اوچون یازمیرام، صِرف ایچدن سئودیگیم و اعتماد بسله‌دیگیم بیریسینه اوْرگیمی آچاراق بیر آز یونگول‌لشمک ایسته‌ییرم.

شکایت؟ نه‌دن و نه اوچون؟ منی تانییرسینیز. آلتمیش آلتی یاشیما چاتدیم. ایچیمی یوخلاییرام، اوْزومه قصور گتیره‌جک هئچ بیر شئی تاپمیرام. ملّتیمه، عائله‌مه، اوْلادیما قارشی وظیفه‌لریمی قوّه‌م یئتدیگی قدر یئرینه یئتیرمیشم. گنشلیگه ده، دارلیغا دا عینی درجه‌ده آلیشقانام. ذاتاً تاگنجلیگیمدن بری حیاتی معناسیز، کئچیجی بیر جلوه‌دن عبارت بیر شئی بیلمیشم.

اوْ حالدا شکایت نه اوچون؟ یالنیز الیمده اوْلمایان، مندن قوّتلی اوْلان بیر شئی واردیر کی، منی ایچیمدن یئییر. بو دا یاشیما مناسب اوْلمایان حیاتیمدیر.

منیم اوچون ان آغیر و ان چکیلمز درد حیاتین خارجینه آتیلاراق معطّل و سِیرچی دوُرماقدیر.»

بو اوْرک پارچالایان اعتراف احمد آغااوْغلونون حیاتی‌نین سوْن ایللرینده‌کی بدبین‌لیگی، روح دوشکونلوگونو باشا دوشمگه امکان وئریر، معیّن قوّه‌لر اوْنو - اوْزونو درک ائدندن بری «دونیانین هاراسیندا اوْلورسا-اوْلسون تورکلوگه خدمتی ان مقدّس وظیفه سایان» بیر شخصیّتی، مجاهدی بوتون روحو، بوتون وارلیغی ایله باغلاندیغی مبارزه‌دن اوزاقلاشدیرمیش، اوْز اللری ایله اوجالتدیغی معبدده «آرزواوْلونماز شخص» اعلان ائتمیشدیلر. بو، اوْنون اصل قافقازلیلارا خاص چیلغین، قاینار طبیعتی، دائم غوغا آختاران، روس شاعری دئمیشکن، ساکت‌لیگی فیرتینالاردا آرایان شخصیّتی اوچون ان آغیر جزا ایدی.

«تورک اوْلماقدان غرور دوُیدو و تورکلوگون وقارینی دائم قوْرودو» - کیمی سوْن درجه دقیق فکر احمد بگین تورک آراشدیریجیلاریندان بیرینه مخصوصدور و چوْخ دوْغرو اوْلدوغونو قید ائتمکله یاناشی، همین فکرله سوْنا قدر راضیلاشماق بیر قدر چتیندیر - ساده‌جه عوْمرونون سوْن ایللرینده احمد بگه اوْز حیات آمالی سایدیغی بو مقدّس بوْرجو لایقینجه یئرینه یئتیرمگه امکان وئرمه‌میشدیلر.

* * *

یوْخ، اوْ شکایتچی دئییلدی، آمّا یقین کی، همین اینجیک، کوْسکوْن مقاملاریندا خیال اوْنو قیرخ ایل اوّلکی پاریسه آپاریر، دلی‌قانلی گنجلیگی‌نین یادداقالان و عبرت‌آمیز بیر صحیفه‌سینی گوْزلری اوْنوْنده جانلاندیریردی. معاصرلریندن بیری‌نین خاطره‌لرینده همین حادثه[1] بئله تصویر اندیلمیشدی: «پاریسده بیر قهوه‌خانادا بیر فرانسیز توْرکلرین علیهینه چیخیر، آرتیق-اسکیک سوْزلر دانیشیر. حقارته دوْزه بیلمه‌ین احمد آغااوْغلو ایشه قاریشیر، مناقشه بوْیوْیوْر. بو سفر آغااوْغلونون حقارتینه دوْزمه‌ین فرانسیز اوْنو دوئله چاغیریر. دوئلده آغااوْغلونون کوْمکچیسی[2]، اوْ زمان پاریسده طبّ تحصیلی آلان مشهور گوْز حکیمی اسد پاشا اوْلور. کئچمیش سفیرلریمیزدن، کئچمیش خارجی ایشلر و ملّی مدافعه ناظرلریمیزدن حسن اسد بگین آتاسی. قایدا-قانونلا دوئل شرطلری‌نین معیّن‌لشدیریلمه‌سی آغااوْغلونون اوْزرینه دوْشوْرموْش. حیاتیندا اوْ آنا قدر الینه تاپانچا آلمامیش احمد بگ بو ماجرانین اوْلوْمله سوْنا یئته‌جگینی بیلدیگی حالدا، دوئل دعوتینی قبول ائدیر. شرط اوْلاراق ایکی متر آرالیدا دایاناجاقلارینی، سوْنرا هره‌سی قاباغا بیر آددیم آتیب دوْش-دوْشه ووروشاجاقلارینی سوْیله‌ییر. اوْ زمان فرانسیز اوْلوْموْن قارشیسینا بئله قوْرخمادان، گوْزوْنوْ قیرپمادان چیخان و اوْلَرکن اوْلدوْرمگی ده عاغلینا گتیرن بو جسور توْرک گنجیندن قوْرخوب دوئل فیکریندن ال چکیر.»

احمد آغااوْغلونون بوْتوْن شخصیّتی[3] بو سجیّه‌وی حادثه‌ده اوْز عکسینی تاپمیشدی. اوْ، شوْوینیسم میکروْبو ایله یوْلوخموش روسلارلا، آذربایجانلیلارین قانینا سوسامیش وحشی ائرمنیلرله، توْرکیه‌نی دوْنیا خریطه‌سیندن سیلیب آتماغا چالیشان اینگیلیسلرله، یونانلارلا، تاریخین تَکَرینی گئری فیرلاتماغا چالیشان کوْهنه‌پرست‌لرله، توْرک لباسینا، توْرک آدینا بوروْنوْب توْرکلوْگوْ ایچَریدن گَمیرن هر جوْر دوْشمنلرله محض بو جوْر سینه-سینه‌یه گلیب دوْیوْشموْشدوْ. شوشادان، پاریسدن، پئتئربورقدان، باکیدان، ایستانبولدان، مالتدان، قارصدان، آنکارادان کئچن اوزون و عذابلی مبارزه یوْللاریندا اوْ، بئله تهلکه‌لرله دوْنه-دوْنه قارشیلاشمیش، هر دفعه ده اوْز جسارتی،

1) «اوْ.م.»: ائپیزوْد (epizod)
2) «اوْ.م.»: سنکوندانتی (sekundant)
3) «اوْ.م.»: خارا کتئری (xarakter)

قوْرخمازلیغی ایله غالب چیخمیشدی. لاکین اوْ، اوْرگی تمیزلیگی، ساده‌لیگی، صمیمی‌لیگی اوجباتیندان ایچریده‌کی دوْشمنلری یاخشی تانیمیردی، داها دوْغروسو، اوْنلارین موْجودلوغونا اینانمیردی و بوناگوْره ده «یادلارلا» دوْیوْشلرده‌کی غلبه‌لر تئز-تئز «دوْغمالارلا» قارشیلاشمالارداکی مغلوبیّت‌لرله عوض اوْلونوردو.

بو معنادا احمد آغااوْغلونون حیاتی‌نین سوْن ایللرینده یازدیغی «من کیمم؟» آدلی اثری اوْنون موْلّفی‌نین و گئنیش معنادا انسانین مرکّب طبیعتی، تضادلی داخلی دوْنیاسی حاقّیندا داها مکمّل تصوّر یارادیر. شبهه‌سیز، فوْرمو، یازیلیشی ایله سوْن درجه اوْریژینال تأثیر باغیشلایان بو تاریخی-فلسفی اثری[1] صِرف خاطرات[2] ادبیّاتی نمونه‌سی آدلاندیرماق بیر قدر چتیندیر. لاکین خاطرات یالنیز تاریخلره، مشخّص شخصیّتلره و.س. اساسلانان حادثه‌لر سلسله‌سی دئییل: یالنیز حافظه‌نین دئییل، حسّلرین ده خاطراتی[3] وار و احمد بگ ده «من کیمم؟» اثری ایله تکجه حافظه‌سینده دئییل، هم ده دویغولاریندا، حسّلرینده یاشایانلاری، اوزوْنوْن و بیزیم هامیمیزین ابدی عذابلارینی باشقلارینا چاتدیرماغا چالیشمیشدیر.

احمد آغااوْغلو ۱۹۳۹-جو ایل مه‌یین ۱۹-دا ایستانبولدا، یاتاغی‌نین کناریندا توْپلاشمیش بئش اوشاغی‌نین گوْزلری قارشیسیندا دوْنیا ایله وداعلاشدی. دئییلنه گوْره، حیاتی‌نین سوْن دقیقه‌لرینده آذربایجانی، دوْنیایا گوْز آچدیغی، اوُغروندا چارپیشدیغی گوْزل قاراباغی خاطرلامیشدی. طالعی بیر چوْخ جهتلردن احمد آغااوْغلونون طالعینی خاطرلادان باشقا بیر آذربایجانلی مهاجر و سیاست آدامی میرزه بالا محمّدزاده اوْز بوْیوْک هم‌وطنی‌نین اوْلوْموْندن آز سوْنرا یازیردی کی، «احمد آغااوْغلو تپه‌دن-دیرناغا قدر بیر آذری توْرکوْ اوْلاراق یاشامیش، دوْشوْنموْش و سوْیله‌میشدیر. حتّا اوْلوْنجه‌یه قدر لهجه‌سینی بئله دوْزلتمه‌میشدیر.»

* * *

بیر نئچه کلمه ده توْرکیه‌نین سیاست و مدنیّت حیاتیندا مهم روْل اوْینامیش

1) «اوْ.م.»: ائسئی (esse)
2) «اوْ.م.»: مئموآر (memuar)
3) «اوْ.م.»: مئموآرلاری (memuar)

آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین دیگر عضولری حاقّیندا...

احمد بگله ستاره خانیمین یئددی اوْلادی اوْلموشدو. بونلاردان ایکیسی - وزیر و بشیر آدلی اوْغلانلاری کیچیک یاشلاریندا وفات ائتمیشدیر. قالان بئش نفر - ثریّا، تئزئر (تزه‌خانیم)، عبدالرّحمن، صمد و گوْل‌تکین ایسه مکمّل تحصیل آلمیش، یالنیز آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین دئییل، بوْتوْولوْکده توْرکیه‌نین اجتماعی-سیاسی و مدنی حیاتیندا تانینمیشلار.

عائله‌نین بؤیوْک قیزی ثریّا آغااوْغلو ۱۹۰۳-جو ایلده قاراباغدا دوْغولموشدو. ۱۹۱۰-جو ایلده عائله‌سی ایله بیرلیکده ایستانبولا کوْچموْش، بورادا قیز اوْرتا مکتبینی[1] و ایستانبول اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکوْلته‌سینی بیتیرمیشدی. خاطره‌لردن ده آیدین اوْلدوغو کیمی، ثریّا خانیم حقوق تحصیلی آلان ایلک توْرک قادینلاریندان بیری ایدی. او، عینی زماندا، توْرکیه‌ده ایلک وکیل قادین اوْلموش، مختلف بین‌الملل جمعیّتلرین ایشینده عموم‌دوْنیا قادین حقوق‌شناسلار جمعیّتی‌نین ایکینجی رئیسی[2] کیمی چالیشمیشدیر. آتاسی‌نین یوْلو ایله گئدن ثریّا آغااوْغلو اوْزوْنوْن بوْتوْن فعالیتینی توْرکیه‌نین دئموکراتیک انکشافینا، انسان حقوقلاری‌نین قوْرونماسینا صرف ائتمیشدی. او، دوْنیانین مختلف اوْلکه‌لرینده کئچیریلن نفوذلو بین‌الملل سیمپوْزیوم و کوْنقره‌لرده توْرکیه‌نی و توْرکلوْگوْ تمثیل ائتمیش، بیر چوْخ گوْرکملی اجتماعی-سیاسی خادملرله، صنعتکارلارلا سیخ دوْستلوق علاقه‌لری ساخلامیشدیر. حیاتی‌نین سوْن ایللرینده، توْرکیه ایله آذربایجان آراسیندا گئدیش-گلیش نسبتاً آسانلاشدیغی زمان ثریّا آغااوْغلو آنا وطنینی زیارت ائتمک، آتاسی‌نین الده قالان آرشیوینی آذربایجانا باغیشلاماق آرزوسو ایله یاشاییردی. لاکین یاشی و صحّتی بونا امکان وئرمه‌دی. ثریّا خانیم ۱۹۸۹-جو ایلین دئسامبریندا آتاسی کیمی ایستانبولدا آذربایجان آرزوسو ایله دوْنیادان کوْچدوْ. اوْنون اوْلوْم خبرینی ۱۹۹۰-جی ایلین قارا ژانویه‌سینده باکیدا آلدیق. منیم یازدیغیم کیچیک نئکرولوق• «علم» قزئتینده درج اوْلوندو. همین نئکرولوقو و ثریّا خانیمین خاطره‌لریندن مطبوعاتدا درج ائتدیردیگیم

---

۱) «اوْ.م.»: لیتسئیینی (litsey)

۲) «اوْ.م.»: ویتسه-پرئزیدئنتی (vitse-prezident)

حصّه‌لری آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین قوْهومو نگار خانیم آخوندوْوا واسطه‌سیله ایستانبولدا بو بؤیوْک عائله‌نین حیاتداکی سوْنونجو نماینده‌سی گوْل‌تکین خانیما گوْندردیم. آرادان اوْن آی کئچندن سوْنرا اوْنون اوْزوْنوْ ده ایستانبولدا گوْردوْم...

«آتامین دوْستلاری» کتابیندان واختی ایله آذربایجان اوْخوجولارینا تقدیم ائتدیگیم حصّه‌لر بؤیوْک ماراقلا قارشیلانمیشدی. همین کتابین موْلّفی صمد آغااوْغلو معاصر توْرک ادبی، علمی و سیاسی تاریخینه یازیچی، عالِم، سیاستچی، محرّر[1] کیمی داخل اوْلموشدور. آغااوْغلو عائله‌سی‌نین دوْردوْنجوْ اوْلادی صمد ۱۹۰۹-جو ایلده باکیدا دوْغولموشدو. آنکارا اونیوئرسیته‌سی‌نین حقوق فاکوْلته‌سینی بیتیرمیش، فرانسادا، استراسبورق اونیوئرسیته‌سینده یوْکسک لیسانس[2] تحصیلی آلمیشدی. لاکین احمد بگین ده خاطره‌لریندن آنلاشیلدیغی کیمی، آتاسی بیر مدّت روسیا تبعه‌سی اوْلدوغوندان، اوْنا خارجده تحصیلینی تاملاماغا امکان وئرمه‌میشدیلر. صمد آغااوْغلو اوْنلارلا بدیعی، سیاسی-اجتماعی[3] و علمی اثرلرین موْلّفیدیر. مختلف واختلاردا توْرک نشریّاتلاریندا اوْنون «استراسبورق خاطره‌لری»، «ذریّت»، «معلّم غفور»، «بؤیوْک عائله»، «حجره‌ده‌کی آدام»، «قاتارین اوْلوْموْ»، «آتامدان خاطره‌لر» کیمی بدیعی اثر و خاطراتی[4] چاپ اوْلونموش و اوْخوجولار طرفیندن بؤیوْک ماراقلا قارشیلانمیشدیر.

«تانیش اوْزلر»، «دوْستوم مئندرئس»، «آتامین دوْستلاری»، «شوروی روسیا ایمپئراتوْرلوغو»، «ایکی حزب آراسیندا فرقلر»، «دئموکرات حزبی‌نین دوْغولوش و یوْکسَلیش سببلری» و.س. کیمی داها چوْخ سیاسی-اجتماعی ماهیّت داشییان کتابلاریندا ایسه صمد آغااوْغلو سوْن یاریم عصرده‌کی توْرکیه‌نین اجتماعی-سیاسی و معنوی حیاتی‌نین گئنیش تحلیلینی وئرمگه، دوْنیا مقیاسیندا دئموکراسی ایله استبدادین[5] جهانی[6] قارشی‌دوُرماسینی عکس ائتدیرمگه چالیشمیشدی. سوْی-کوْکوْ، قانی ایله باغلی اوْلدوغو آذربایجان اوْنو مقاله و کتابلاریندا هم ده بیزیم ایندی‌یه قدر ماراق و فعالیّتلرینی

---

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

۲) «اوْ.م.»: آسپیرانتورا (aspirantura)

۳) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

۴) «اوْ.م.»: مئموآرلاری (memuar)

۵) «اوْ.م.»: توْتالیتاریزمین (totalitarizm)

۶) «اوْ.م.»: قلوْبال (qlobal)

تحریف ائتدیگیمیز بیر «شوروی‌شناس» کیمی فورملاشدیرمیشدی. ۱۹۶۷–جی ایلده صمد آغااوْغلو خانیمی ایله بیرلیکده آتا یوردو آذربایجاندا اوْلموش، «شوروی روسیا ایمپئراتورلوغو» کتابی‌نین بیر فصلینی دوْغما وطنینه حصر ائتمیشدی.

احمد آغااوْغلو اوْجاغیندا تربیه آلان، زمانه‌سی‌نین ضیا گوک‌آلپ، علی‌بگ حسین‌زاده، محمد امین یورداقوْل، یوسف آکچورا و باشقا گؤرکملی توْرکچوْلری ایله انسیّتده اوْلان صمد آغااوْغلو بو حرکاتین دوامچیلاریندان بیری کیمی تانینمیشدی. ۴۰–۳۰–جی ایللرده، توْرکیه‌ده توْرکچوْلوک، ملّیت‌چیلیک، تورانچیلیق ایده جریانلاری‌نین آچیق–آشکار تعقیب اوْلوندوغو بیر شرایطده اوْ، ۱۹۴۴–جوْ ایلده «قوّهٔ ملیّه روحو» آدلی تاریخی تدقیقاتینی چاپ ائتدیرمیشدی. بو آراشدیرمادا آتاتوْرکوْن باشچیلیق ائتدیگی ملّی قورتولوش حرکاتی توْرک ملّی روحو، توْرک پسیکولوژیسی و توْرک سوْیونون[1] تاریخی انکشاف اوْزوْنه‌مخصوصلوقلاری ایله علاقه‌لی شکیلده ایضاح اوْلونوردو.

توْرکیه بؤیوک ملّت مجلسیندن آغااوْغلولارین سسی یالنیز عصریمیزین ۲۰–۱۰–جی ایللرینده دئییل، هم ده ۵۰–جی ایللرینده گلیردی. ۶۰–۱۹۵۰–جی ایللرده مانیسادان مجلسین وکیلی[2] اوْلان صمد آغااوْغلو اوْلکه‌نین سیاسی حیاتیندا مهم روْل اوْینامیشدی. اوْ، توْرکیه‌ده دئموکراتیک دوْشوْنجه‌نین و چوْخ‌حزبلی سیستمین فورملاشماسیندا دانیلماز خدمتلر گؤسترمیشدی. توْرکیه‌نین سیاسی حیاتینا چوْخ‌حزبلی‌لیک گتیرمک باخیمیندان آتا آغااوْغلونون جهدی اوْغورسوزلوقلا نتیجه‌لنسه ده، بو اوْغول آغااوْغلونو عینی یوْللا گئتمکدن چکیندیرمه‌میشدی. ۱۹۴۶–جی ایلده صمد آغااوْغلو دوْلت مأمورلوغوندان استعفا وئره‌رک صِرف سیاسی فعالیتله مشغول اوْلماغا باشلادی و یئنی قورولان دئموکرات حزبی‌نین یارادیجیلاری سیراسیندا یئر آلدی. تئزلیکله حزب ایچریسینده قازاندیغی بؤیوک نفوذ سایه‌سینده دئموکراتلارین لیدئرلریندن بیرینه چئوریلدی. ۱۹۵۰–جی ایلده توْرکیه‌ده ایلک دفعه کئچیریلن

۱) «اوْ.م.»: ائتنوْسوْنون (etnos)
۲) «اوْ.م.»: دئپوتاتی (deputat)

چوْخ‌حزبلی سئچکیلرده دئموکرات حزبی غالب گلدی. عدنان مئندرئس‌ین باش ناظر اوْلدوغو دئموکرات حکومتی قورولدو. اوْن ایل عرضینده صمد آغااوْغلو مئندرئس حکومتینده باش ناظرین معاونی، اَمک ناظری، صنایع ناظری کیمی مهم وظیفه‌لرده چالیشدی، یئنی، دئموکراتیک توْرکیه‌نین قورولماسیندا قوّه و سعیلرینی اسیرگه‌مه‌دی.

۲۷ مه ۱۹۶۰–جی ایل چئوریلیشیندن سوْنرا باش ناظر مئندرئس و حکومتین دیگر عضولری ایله بیرلیکده صمد آغااوْغلو دا حبس ائدیلدی. یاسّی‌آدا محکمه‌سی‌نین حکموْ ایله باش ناظر عدنان مئندرئس، ناظرلردن حسن زوْرلو و جمیل پوْلاتکان اعدام جزاسینا محکوم ائدیلدیلر. صمد آغااوْغلونا ایسه عؤموْرلوْک حبس جزاسی کسیلدی. اوْ، اوّلجه یاسّی‌آدا، سوْنرا ایسه قیصَری (کایسری) حبس‌خاناسیندا ساخلاندی. ۱۹۶۵–جی ایلده عفوِ عمومی‌یه دوْشه‌رک حبسدن آزاد ائدیلدی. توْرکیه‌نین سوْنراکی تاریخی عدنان مئندرئس‌ین و اوْنون دوْستلاری‌نین، ائله‌جه ده صمد آغااوْغلونون اوْز اوْلکه‌لری‌نین حقیقی وطنداشلاری و وطن‌پرورلری اوْلدوغونو گؤستردی. بو گوْن اوْنلار حاقلی اوْلاراق توْرک جمعیّتی‌نین دئموکراتیکلشدیریلمه‌سی اوْغروندا شهید اوْلموش قهرمانلار کیمی قیمتلندیریلیر و آنیلیرلار.

صمد آغااوْغلو عؤموْرلوْک حبس جزاسیندان قورتاردیقدان سوْنرا مبارزه دوْستلاری قارشیسیندا سوْن بوْرجونو یئرینه یئتیرمک مقصدی ایله «دوْستوم مئندرئس» کتابینی چاپ ائتدیردی. عمومیّتله، ۱۹۶۵–جی ایلدن سوْنرا صمد آغااوْغلونون بدیعی–اجتماعی یارادیجیلیغی‌نین یئنی دؤروْ باشلامیشدی. بو ایللرده اوْ، هم اوْزوْنوْن، هم ده آتاسی‌نین بیر سیرا کتابلارینی حاضرلاییب چاپ ائتدیرمیشدی. صمد آغااوْغلو ۱۹۸۱–جی ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیش و بورادا دا دفن اوْلونموشدو.

توْرکیه‌نین مختلف آنسیکلوْپئدی سوْزلوک کتابچالاریندا «یازیچی و سیاست آدامی» کیمی اوْچوْنجوْ آغااوْغلونون – احمد بگین نوه‌سی، صمد بگین اوْغلو تکتاش آغااوْغلونون دا آدی چکیلیر. تکتاش آغااوْغلو ۱۹۳۴–جوْ ایلده ایستانبولدا آنادان اوْلموشدو. ۱۹۵۶–جی ایلده مشهور آکسفوْرد اونیوئرسیته‌سینی بیتیرمیشدی. ائله همین

ایلده ده صنعت باشلانغیجی[1] اوْلان «اوْلوْمدن حیاتا» روْمانی ایله ادبیّات ماراقلی‌لاری‌نین دقّتینی جلب ائتمیشدی. اوْ، قارداشی مصطفی کمال ایله بیرلیکده «آغااوْغلو یایین ائوینی» قوروموش و بو نشریّاتین ایشینه رهبرلیک ائتمیشدی.

ماراقلیدیر کی، حیاتلارینی کوْمونیست ذهنیّتی ایله مبارزه‌ده کئچیرن باباسیندان و آتاسیندان فرقلی اوْلاراق تکتاش توْرکیه‌ده کوْمونیست ایده‌لری‌نین آردیجیل تبلیغات‌چیلاریندان بیری اوْلموش، حتّا اوْز عقیده‌سی اوْغروندا محبسلره دوْشمکدن ده چکینمه‌میشدی. مارکسین و انگلسین ارثیندن سئچمه‌لردن عبارت «سیاست و فلسفه» کتابی‌نین نشرینه گؤره اوْ، ۱۹۷۳–جو ایلده یئددی ایل یاریم حبس جزاسینا محکوم ائدیلمیش، لاکین عینی ایلده قبول اوْلونان عفو قانونونا اساساً حبسدن بوراخیلمیشدی. اوْلجه توْرکیه ایشچی حزبی‌نین، داها سوْنرا ایسه توْرکیه سوسیالیست ایشچی حزبی‌نین قوروجولاری و لیدئرلری سیراسیندا یئر آلان تکتاش آغااوْغلو سوْنونجو سیاسی تشکیلاتین «گئرچک» آدلی قزئتی‌نین باش مدیری[2] اوْلارکن مارکسیسمی تبلیغ ائدن یازیلارینا گؤره ۱۹۷۵–جی ایلده بیر داها حبسه آلینمیشدی. اوْ، ۱۹۸۹–۱۹۸۰–جو ایللرده آوروْپادا یاشامیش، بورادا چوْخ ادبی فعالیتله مشغول اوْلموشدو. ۱۹۸۹–جو ایلده توْرکیه‌یه دوْنن تکتاش آغااوْغلو سوسیالیست بیرلیک حزبی لیدئرلری سیراسیندا یئر آلمیشدیر.

* * *

بیر سوْزله، سوْن دوْخسان ایل عرضینده آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین اوْچ نسلی توْرکیه‌ده ایستر ادبیّات و مدنیّت، ایسترسه ده سیاست ساحه‌سینده اوْز سوْزلرینی دئمیشلر. بو عائله توْرکیه‌نین هم ادبی، هم ده سیاسی تاریخینه آرتیق اوْز موْهروْنوْ وورموشدور. اوْنا گؤره ده کتابدا یالنیز احمد آغااوْغلونو دئییل، آغااوْغلولار عائله‌سینی معاصر آذربایجان اوْخوجولارینا معرّفی ائتمگی داها اوْستوْن توتدوم.

آغااوْغلولارین یارادیجیلیغی هم ژانر، هم ده کمیّت باخیمیندان چوْخ گنیشدیر.

۱) «اوْ.م.»: دئبوْتوْ (debüt)

۲) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)

طبیعی کی، کوْکلری ایله آذربایجانا باغلی اوْلان، توْرکیه‌ده پرورش تاپیب اوْزوْنوْ تصدیق ائدن آغااوْغلولار عائله‌سی‌نین یاراتدیغی، یاشاتدیغی معنوی زنگین‌لیگین هم ده آذربایجان خالقینا، توْرکلوْگه و دوْنیایا منسوب اوْلان بؤیوْک معنوی ثروت هر ایکی خالقین مشترک ادبی–مدنی ارثیدیر.

شبهه‌سیز، بو بؤیوْک ادبی ارثین تدقیقی ایله باغلی گؤروْله‌جک ایشلر هله قاباقدادیر. هله‌لیک، یگانه تسلّی «چتینی باشلاماقدیر!» حقیقتینده‌دیر.

اوْکتوبر ۱۹۹۱ – ژانویه ۱۹۹۲

عُزیر حاجی‌بگلی:

عؤمرۆن ایکی شرفلی ایلی

هر ایل سئپتامبرین ۱۸-ده بؤیوک آذربایجان بسته‌کاری عزیر حاجی‌بگلی‌نین دؤغوم گۆنۆ هم ده ملّی موسیقی گۆنۆ کیمی قید اندیلدی.

عزیر بگ ائله بؤیوک داهیلردندیر کی، اۆ دائم آنیلماغا لایقدیر.

عزیر بگ ائله صنعت فدائیسیدیر کی، اۆنون موسیقی‌سینه هر گۆن قولاق آسماق لازمدیر.

عزیر بگ ائله اجتماعی خادمدیر کی، اۆنو دۆنه-دۆنه خاطرلاماق لازمدیر.

... ۱۹۱۸-جی ایل مه‌یین ۲۸-ده تیفلیسین کنچمیش فرمانداری سارایینده آذربایجان جمهوریتی‌نین میثاقِ ملّیسی - استقلال بیان‌نامه‌سی قبول اۆلوناندا عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا، عمومیتله، قافقازدا دئییلدی.

یقین کی، وطنده اۆلسایدی، بو تاریخی سنده امضا آتانلارین، یاخود اۆنون ان قیزغین طرفدارلاری‌نین سیراسیندا بیرینجیلر جرگه‌سینده عزیر بگین آدینی گؤرردیک. چۆنکی مبالغه‌سیز دئمک اۆلار کی، اۆنون

۱۹۰۵–جی ایلدن سوْنراکی بوْتوْن فعالیّتی ملّی دیرچَلیش و اوْزوْنوْتصدیق ایده‌لرینه، «ملّتلرین امضالاری ایچریسینده اوْز ملّتی‌نین امضاسینی گوْرمک» آمالینا خدمت ائدیردی.

آنجاق همیق گوْنلردهٔ عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا دئییلدی.

۱۹۱۸–جی ایلین مارسیندا ائرمنی-بوْلشئویک‌لرین باکیدا تؤرتدیکلری دهشتلی قیرغیندان خلاص اوْلماغا جان آتان مینلرله هم‌وطنی کیمی اوْ دا مهاجرته یوْللانمیشدی. طبیعی کی، مجبوری مهاجرته. اوْنایللیک‌لر بوْیو بوْیوْک بسته‌کارین حیاتی‌نین بوْ دوْروْ اوْزریندن یا تام سکوتلا کئچیلیر، یا دا اوْنون ایراندا یاشادیغی ناراحات و قایغیلی آیلار ساده‌جه اوْلاراق «قاستروْل»[۱] کیمی قلمه وئریلیردی. ۱۹۱۸–جی ایلین «باکی جهنّمیندن» عزیر بگین یاردیمی ایله و اوْنونلا بیرلیکده خلاص اوْلموش مشهور آکتوْر میرزه‌آغا علی‌یئف شوروی حاکمیّتی ایللرینده «رئوْلیوسیا و کولتورا»[۲]ژورنالیندا درج ائتدیردیگی «خاطره‌لر»ینده حتمی اوْلوْمدن قاچیشی اوتانجاقلیقلا سیرادان اوْلان بیر قاستروْل سفری کیمی قلمه وئره‌رک یازیردی: «عزیر و ذوالفقار حاجی‌بگوْفلار باشدا اوْلماقلا رشت و انزلی شهرلرینده تاماشالاریمیزی گوْسترمک اوْچوْن ایراناگئتدیک.» صحنه‌میزین باشقا بیر تانینمیش آکتوْرونون - احمد آناتوْللونون خاطره‌لرینده ده عینی احوالِ روحیّه حسّ اوْلونور: «عزیر حاجی‌بگوْف آکتوْر هیئتینی و تئاترین گئییم‌لرینی، موسیقی آلتلرینی اوْزوْ ایله گوْتوْروْب برابر ایرانا یوْلا دوْشدوْک.»

اصلینده «قاسترولچولار» یاغیشدان چیخیب یاغمورا دوْشموْشدوْلر. باکی کیمی رشت و انزلی ده آلوْو ایچریسینده ایدی. آنجاق بونا باخمایاراق آذربایجانلی صنعتچیلر حقیقتاً ده تماشالار گوْستریردیلر. اینگیلیس طیّاره‌لری‌نین اوغولتوسو آلتیندا بوْتوْن یاخین و اوْرتا شرقه سس سالمیش «آرشین مال آلان»ی، «اوْ اوْلماسین، بو اوْلسون»و و ملّی تئاتریمیزین رئپئرتوآریندا* اوْزوْنه یئر توتموش دیگر اثرلری اوْینایردیلار. سوْنرالار، یعنی ۱۹۵۹–جو ایلده موْسکودا چاپ اوْلونان «سوْورئمئنی ایران»[۳]کتابیندا عزیر بگین و

۱) qastrol: صنعت پروقرامی اجرا ائتمک مقصدیله سفره چیخماق. (ک)
2) Revolyusiya və kultura (انقلاب و مدنیّت)
3) Современный Иран (معاصر ایران)

اوْنون رهبرلیک ائتدیگی قروپون فعالیتی بئله قیمتلندیریلیردی: «ایراندا موسیقیلی تئاتر موفقیّت قازانیردی. تئاتر صنعتی‌نین بو ژانری آذربایجان موسیقیلی کوْمئدیسی‌نین تأثیری آلتیندا انکشاف ائدیر و آذربایجان پیئسلری ایران رئپئرتوآریندا اوزون مدّت اساس یئر توتوردو. خصوصیله بسته‌کار عزیر حاجی‌بگوْفون «آرشین مال آلان» و «مشهدی عباد» آدلی کوْمئدیلری داها چوْخ سئویلیردی.»

۱۹۱۸–جی ایلین مه آییندا عزیر حاجی‌بگلی آذربایجاندا دئییلدی. اگر وطنینده اوْلسایدی، بیر زمانلار پوشکین «سئنات» میدانینا، دئکابریست‌لرین یانینا جان آتدیغی کیمی اوْ دا قافقاز خالقلاری اوْچوْن طالع‌یوْکلوْ مسئله‌لرین حلّ ائدیلدیگی تیفلیسه گئتمگی هر شئیدن اوْستوْن توتاردی.

امّا عزیر بگ قافقازدا اوْلماسا دا، تئاترلار اوْنون تماشالارینی گوْستریردیلر. قافقازدا قان آخیدیلدیغی، آتش سسلری‌نین آرا وئرمه‌دیگی، قوْمی[۱] و ملّی دوْشمن‌چیلیگین هر واسطه ایله کؤروْک‌لندیگی هیجانلی گوْنلرده ده «آرشین مال آلان»ین، یاخود «مشهدی عباد»ین حیات‌سئور، اصالتلی[۲] قهرمانلارینی بیر نئچه ساعاتلیغا دا اوْلسا، انسانلاری دهشتلی گئرچک‌لیکلردن آییریر، اوْنلاری ساکت و فارغ‌البال[۳] حیات نوستالژیسی ایله یاشادیردی.

مه‌یین ۲۸–ده تکجه آذربایجان دئییل، تاریخی تؤرپاقلاریمیزدا یارانماسینا باخمایاراق، سیاسی مؤجودلوغونون ایلک گوْنوْندن دوْلتیمیزه و خالقیمیزا دوْشمن کسیلن ائرمنیستان جمهوریّتی ده اوْز مؤجودلوغونو اعلان ائتمیشدی. ائله همین گوْن «تیفلیسکی لیستوْک» قزئتی مه‌یین ۲۹–دا «آرتیستیچئسکوْ اوْبشچئستوْو»[۴] بناسیندا اوْقانیان[۵] و کوْستانیان‌ین[۶] باکیدان گلمیش درام قروپونون[۷] عزیر حاجی‌بگلی‌نین «اصلی و کرم» اوْپئراسینی ایفا ائده‌جکلرینی بیلدیریردی. بیر گوْن سوْنرا ایسه همین آرتیستلر یئنه ده

۱) «اوْ.م.»: ائتنیک (etnik)
۲) «اوْ.م.»: کوْلوْریتلی (kolorit)
۳) «اوْ.م.»: ایدیللیک (idillik)
4) Артистическое общество (آرتیستلر جمعیتی)
5) Oqanyan
6) Kostanyan
۷) «اوْ.م.»: تروپاسی‌نین (truppa)

عینی بنادا عزیر بگین «آرشین مال آلان» اوپئرئتینی[*] تماشایا قویموشدولار. ائرمنیستانین استقلالیئتینی اعلان ائتمیش سیاسی خادملرین همین تماشادا اولوب-اولمادیقلارینی سؤیله‌مک چتیندیر. هرچند بئله بیر اشتراک استثنا ائدیلمه‌مه‌لیدیر. بیزیم اوچون بو اشتراک موردی[1] مهم دئییل، باشقا بیر واقعه داها دقّته‌لایقدیر - مستقل ائرمنی دؤلتی‌نین مؤجودلوغونون ایلک ایکی گونو، ملّی جمهوریّت شرایطینده‌کی ائرمنی مدنیّتی‌نین ایلک آددیملاری عزیر بگین ارثینه مراجعتله سجیّه‌وی اولموشدور. همین گونلرده ائرمنی روحو، ائرمنی معنویّاتی عزیر موسیقیسی ایله تسکین‌لیک تاپمیشدی. هر بیر ملّت اؤز تاریخینده‌کی دقّته‌لایق حادثه‌لری اؤز سؤزو، اؤز موسیقیسی، اؤز رقصی و.س. ایله بایرام ائتدیگی حالدا، قونشولاریمیز فتنه‌کارلیق و زور گوجونه ده اولسا، دؤلت قورمالاری‌نین سئوینجینی عزیر صنعتی‌نین سِحری آلتیندا یاشامیشدیلار...

دونیانین غریبه تضادلاری[2] وار.

بو سِحرلی صنعتین، اعجازکار موسیقی‌نین مؤلّفی ایسه همین گونلرده ائرمنی ظلموندن خلاص اولماق اوچون اؤز دوغما وطنینی ترک ائتمک مجبوریّتینده قالمیشدی. بلکه ده دونیانین باشقا خالقلاری بونو تضاد سایاردیلار. بیز ایسه اؤیرنجه‌لی‌ییک. اؤن ایلدن بری عزیر بگین «کیچیک وطنینده» - قاراباغدا آت اوینادان ائرمنی اشغالچیلاری اونون موسیقیسینی داها اوّللر «اؤزوْنونکولشدیرمگه» چالیشمیشدیلار.

ائرمنیلر آذربایجان تورپاقلاری‌نین اشغالی ایله عزیر موسیقیسی‌نین «اشغالینی» همیشه عینی واختدا آپارمیشدیلار.

حاجی‌بگلی ایراندا اولاندا اونون اثرلری باکیدا، تیفلیسده، هشترخاندا، باغچاسارایدا اوینانیلیر، ایفا ائدیلیر. حتّا باکیدا حاکمیّتی اله کئچیرمیش ضدّآذربایجان ائرمنی-روس بیرلیگی[3] - سنتروکاسپی دیکتاتورلوغو[5][4] دا عزیر بگین صنعتی‌نین قارشیسینا سدّ

---

۱) «اؤ.م.»: فاکتی (fakt)
۲) «اؤ.م.»: پارادوکسلاری (paradoks)
۳) «اؤ.م.»: آلیانسی (alyans)
۴) «اؤ.م.»: دیکتاتوراسی (diktatura)
۵) ۱۹۱۸-جی ایلده مستقلّ آذربایجان جمهوریّتی قورولدوقدان سونرا، بو حکومتین قوّه‌لری‌نین پایتخته (باکی‌یا) گلمه‌سی‌نین قارشیسینی آلماق مقصدیله ائرمنی-روس قوّه‌لری طرفیندن باکیدا قورولان موقّتی اشغالچی بیر حکومت. (ک)

چکمگه قادر دئییلدی. «آرشین مال آلان» همیشه‌کی کیمی باکیدا، مایلوف تئاتریندا اوینانیلیردی. آمّا... ائرمنی دیلینده!

۱۹۱۸-جی ایل سئپتامبرین ۱۵-ده آذربایجان-تورک حربی بیرلیک‌لری‌نین سعیی ایله پایتخت باکی دوشمنلریندن تمیزلندی. اوچ گون سونرا آذربایجان جمهوریّتی حکومتی موقّتی پایتخت گنجه‌دن باکی‌یا گلدی. اوکتوبرون ۴-ده ایسه حیاتین قایدایا دوشدوگو باکیدا تئاتر موسومونون آچیلیشی اولدو. مارس قیرغینیندان بری اوزلری گولمه‌ین، چهره‌لری آچیلمایان، دائم قورخو و تهلکه آلتیندا، یاس و آلَم ایچریسینده یاشایان پایتخت ساکنلری «میکادو» تئاترینا[1] تَلَسیردیلر. عزیر بگین اولمز «آرشین مال آلان»ی تماشایا قویولموشدو. بو دفعه... آنا دیلینده، آذربایجان تورکجه‌سینده!

مستقل‌لیک آذربایجان تورپاغینا عزیر صنعتی ایله گلیردی...

رسمی حکومت قزئتی - روس دیلینده چیخان «آذربایجان» ۷ اوکتوبر تاریخلی نومره‌سینده یازیردی: «اوزون فاصله‌دن سونرا اوکتوبرون ۴-ده نهایت کی، مسلمان تئاتری باکیدا اؤز قیش موسومونو آچدی. «میکادو» تئاتری آغزینادک دولو ایدی. آرتیستلردن حسین‌زاده و آناپلی‌نین اشتراکی ایله عزیر بگین «آرشین مال آلان» اوپئراسی اوینانیلدی.»

باکیدا بو سئوینجلی گونلر یاشاناندا عزیر بگ وطنه قاییتماق اوچون سون حاضرلیق ایشلرینی گوروردو. اوکتوبرون ۲۱-ده ۶۰۰-دن چوخ مهاجری انزلیدن گتیرن گمی باکی لیمانینا داخل اولدو. نارگین آداسی یاخینلیغیندا گمی برک فیرتینایا دوشموش و سرنشینلر اوزوجو دقیقه‌لر یاشامالی اولموشدولار. لاکین بوتون محرومیّتلر آرتیق آرخادا قالمیشدی و عزیر بگ یئنیدن باکیدا ایدی - بو دفعه مستقل آذربایجان جمهوریّتی‌نین پایتختی کیمی تماملیه باشقا گوزله گورونن باکیدا!

اونون گلیشیندن بیر هفته اوّل - اوکتوبرون ۱۴-ده پایتختده دورون ان گوجلو موسیقیلی درام قروپونون[2] یئنیدن قورماسینا باشلانمیش، صحنه‌میزین مشهور تراژیک آکتورو حسین عربلینسکی یونَتمَن[3] وظیفه‌سینه دعوت اولونموشدو. اوکتوبرون ۲۴-ده

---

۱) ایندیکی «آراز» سینماتئاتری (و.ق.)
۲) «اؤ.م.»: تروپاسی‌نین (truppa)
۳) «اؤ.م.»: رئژیسور (rejissor)

«آذربایجان» قزئتی «باکیدا، قوبئرنسکی خیاباندا، ۴۳ نۏمره‌لی ائوده یاشایان» عزیر حاجی‌بگلی‌نین آیین سۏنونا قدر مسلمان تئاتری‌نین صحنه‌سینده اۏیناماق ایسته‌ین، آذربایجان دیلینی بیلن یئرلی و باشقا ملّتدن اۏلان قادینلاری قبول ائده‌جگینی» بیلدیریردی. نوامبرین اۏرتالاریندان باشلایاراق ذوالفقار حاجی‌بگۏفون رهبرلیک ائتدیگی «حاجی‌بگۏف قارداشلاری مدیریّتی» آردیجیل شکیلده باکیدا تئاتر، اۏپئرا و اۏپئرئت تماشالاری وئرمگه باشلاییر. مطبوعاتدان دا گۏروۆندوگۆ کیمی، هامیسی‌نین بیلئت‌لری سۏنونا قدر ساتیلان[1] بو تماشالاردا آرا-سیرا اۏرکئستر رهبری[2] ماساسی‌نین[3] آرخاسیندا عزیر بگین اۏزۆنۆن دایاندیغی دقّتی چکیر.

تئزلیکله تماشالارین سایی هفته‌ده اۆچ دفعه‌یه چاتدیریلیر. قاسترول سفرلرینه یۏللانان آذربایجان آرتیستلری حاجی‌بگلی‌نین اثرلرینی ایستانبولدا و اۏرتا آسیادا اوٌغورلا اۏینابیرلار. ایستانبولدا «آرشین مال آلان» موسیقیلی کۏمئدیسینی گۏرن فرانسانین «پاته» فیلم‌استودیوسونون رهبرلیگی تماشانی پاریسده گۏسترمگه و اۏنون اساسیندا فیلم چکمگه تشبّث گۏستریر. باکیدا اینگیلیس فرمانده‌لیگی‌نین تمثیلچیلری حکومت تئاترینداً بسته‌کارین «آرشین مال آلان»، «اۏ اۏلماسین، بو اۏلسون»، «لیلی و مجنون» تماشالارینا باخیرلار و عزیر بگه اۏز قروپو[4] ایله لندن‌ده، یاخود پاریسده همین اثرلری گۏسترمگی تکلیف ائدیرلر. گۏروۆنۆر، بو مسئله ایله حکومت سویّه‌سینده ده ماراقلانیرلار. پاریسده‌کی آذربایجان نماینده هیئتی‌نین رهبری علیمردان‌بگ تۏپچوباشوف دا گنج جمهوریّتی تانیتماق اۆچۆن اۏنون زنگین و اۏزۆنه‌مخصوص مدنیّتی‌نین، ایلک نۏبه‌ده ایسه عزیر بگین زنگین ملّی اصالتی[5] ایله سئچیلن اۏپئرئت‌لری‌نین آوروپادا تبلیغی‌نین مهم اهمیّت داشیدیغینی اۏز حکومتینه گۏندردیگی معلوماتلاردا دۏنه-دۏنه وورغولاییر. نتیجه‌ده «آذربایجان» قزئتی‌نین ۱۹۱۹-جو ایلده چیخان ۲۸۳-جۆ نۏمره‌سینده‌کی آشاغیداکی سطرلری اۏخویوروق: «غربی آوروپا خالقلارینی آذربایجانین معنوی مدنیّتی ایله تانیش

۱) «اۏ.م.»: هامیسی آنشلاقلا کئچن (anşlaq)　۲) «اۏ.م.»: دیریژۏر (dirijor)
۳) «اۏ.م.»: پولتونون (pult)　۴) «اۏ.م.»: تروپاسی (truppa)
۵) «اۏ.م.»: کۏلۏریتی (kolorit)

ائتمک اۆچۆن آذربایجان تئاتر قوّه‌لری‌نین پاریسه گۏندریلمه‌سی مصلحت گۏرۆلمۆش و بو ایشین تشکیلی بسته‌کار عزیر حاجی‌بگۏفا تاپشیریلمیشدیر.»

لاکین ۱۹۲۰-جی ایلین آوریلینده آذربایجانین اۏز دۏلت مستقل‌لیگینی ایتیرمه‌سی نتیجه‌سینده پاریس قاستروللاری باش توتمور. آمّا «آرشین مال آلان» هر حالدا پاریس صحنه‌سینده اۏینانیلیر. عزیر بگین کیچیک قارداشی، آذربایجان صلح نماینده هیئتی‌نین ترکیبینده فرانسایا گئدن و آوریل چئوریلیشیندن سۏنرا وطنه یۏللاری باغلانان جیحون بگ حاجی‌بگلی اۏپئرئتی فرانسیز دیلینه چئویره‌رک «فرانسا-شرق» کۏمیته‌سی‌نین یاردیمی ایله «یئلیسئی»[1] میدانینداکی «فئمینا»[2] تئاترینداً تماشایا قۏیور.

۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللرده، زمان اعتباری ایله چۏخ دا بۏیۆک اۏلمایان ایل یاریم عرضینده عزیر بگ داها چۏخ و داها فعال شکیلده سیاسی اجتماعی-سیاسی یازیچیلیق[3] ساحه‌سینده چالیشماسینا باخمایاراق موسیقینی ده اونوتمور. بو دۏورده اۏ، «آذربایجان» و «داغیستان» رقص[4] اثرلرینی یازیر، ایندی آذربایجان جمهوریّتی‌نین دۏلت مارشی[5] اۏلان، اۏلکه‌میزده و اۏنون حدودلاریندان کناردا عظمتله سسلَنن «آذربایجان» مارشینی بسته‌له‌ییر. جمهوریّت دۏورۆنده همین مارشا یازیلمیش سۏزلر حربی مکتبلرده هر سحر درس باشلانمازدان اوّل مداوملر طرفیندن اۏخونوردو.

آذربایجان اۏز مستقل‌لیگینه قوووشان ایل ۳۳ یاشی تمام اۏلان عزیر بگ گنجلیگ جۏشغونلوغو و انرژیسی ایله تئاتردا، موسیقیده، حتّا ایلک آددیملارینی آتماقدا اۏلان سینمادا فعال چالیشیردی. آمّا دۏورۆن و شرایطین طلبی ایله جمهوریّت دۏورۆنده محرّرلیک[6] اۏنون یارادیجیلیغیندا ایلک سیرایا چیخمیشدی. ایران مهاجرتیندن قاییتدیقدان بیر نئچه گۆن سۏنرا «آذربایجان» قزئتینده اۏنون «ایران مکتوبلاری» آدلی سلسله مقاله‌لری روس دیلینده چاپ اۏلونماغا باشلامیشدی.

عصرین اوّللرینده «حیات»، «ارشاد»، «حقیقت»، «اقبال»، «یئنی اقبال»، «ترقّی»،

1) Yelisey　2) Fémina
۳) «اۏ.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)　۴) «اۏ.م.»: خۏرئۏقرافیک (xoreoqrafik)
۵) «اۏ.م.»: هیمن (himn)　۶) «اۏ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

«آچیق سؤز»، «ملّا نصرالدیّن» کیمی مطبوعات اؤرقانلاری‌نین صحیفه‌لرینده ملّی ماراق و احتیاجلارین افاده‌سی اؤلان ماراقلی، گؤنجل[1] مقاله، فکاهی و اجتماعی-سیاسی[2] یازیلارلا چیخیش ائدن عزیر بگ خالقین دوغرو سؤزه اؤلان احتیاجینی گؤز اؤنونه گتیره‌رک محرّرلیک فعالیتینه داها بؤیؤک اؤنم وئریر. اؤنون جمهوریّت دؤروندکی یازیچی-محرّر[3] فعالیتی اساساً رسمی دؤلت اؤرقانی سایبلان «آذربایجان» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده دوام ائتمیشدی.

اساسی گنجه‌ده قویولان بو قزئت ملّی حکومت باکی‌یا کؤچدؤکدن سؤنرا ۱۹۱۸-جی ایل اؤکتوبرون ۸-دن اعتباراً عزیر بگین کیچیک قارداشی جیحون حاجی‌بگلی‌نین (۱۹۶۲-۱۸۹۱) باش مدیریتی[4] ایله چیخیردی. «وطن و ملّت یولوندا الیمدن گلن خدمتی و عهده‌مه دوشن وظیفه‌می قزئتیمیزین مدیری صفتی ایله ایفایه مشغول ایکن، وطن اؤلادلاری‌نین خواهش و امرینه مطیع اؤلاراق جهان صلح کؤنفراسینا گؤندریلمکله عهده‌مه داها آغیر و مسئولیّتلی، لاکین مقدّس بیر وظیفه دوشدو» - دئیه ۱۹۱۹-جو ایل ژانویه‌نین ۹-دا وداعلاشیب بیر نئچه گوندن سؤنرا ایستانبولا، اؤرادان دا پاریسه یؤلا دوشن جیحون بگی همین مهم و مسئول وظیفه‌ده قارداشی عزیر بگ عوض ائتمیشدی. «آذربایجان» قزئتی ۱۹۱۹-جو ایل ژانویه‌نین ۱۶-دان ژولایین ۴-نه قدر حاجی‌بگلی‌نین موقّتی مدیرلیگی ایله چیخمیشدی. همین ایل سئپتامبرین ۱-دن ۱۹۲۰-جی ایل آوریلین ۲۷-نه - مستقل‌لیگین سؤن گؤنؤنه قدر ایسه بؤیؤک بسته‌کار قزئتین رسمی باش مدیری اؤلموشدو. اؤنون «آذربایجان»داکی سؤن یازیسی آوریلین ۲۵-ده، اشغالدان ایکی گوْن اوّل درج ائدیلمیشدی...

«آذربایجان» قزئتینده‌کی مقاله و فکاهیلری عزیر بگین بؤیؤک و عظمتلی سیماسینا یئنی مشخّصه‌لر[5] علاوه ائدیر. بو یازیلار اؤنون آذربایجاندا سیاسی یازیچی‌لیغین[6] قدرتلی نماینده‌لریندن بیری اؤلدوغونو، محمّدقولوزاده، نعمان‌زاده، آغااؤغلو، رسول‌زاده ایله بیر

---

۱) «اؤ.م.»: آکتوآل (aktual)
۲) «اؤ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۳) «اؤ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۴) «اؤ.م.»: رئداکتؤرلوغو (redaktor)
۵) «اؤ.م.»: اشتریخلر (ştrix)
۶) «اؤ.م.»: پوبلیسیستیکانین (publisistika)

سیرادا دایاندیغینی گؤستریر. بو یازیلار عزیر بگین سؤنسوز وطن‌پرورلیگی و استقلال عشقی، خالقی‌نین پرؤبلئملرینه دریندن بلدلیگی و اؤنلاری دؤنیایا چاتدیرماق عزمی حاقّیندا گئنیش و اوزون مدّت یاددان چیخمایان تأثرات یارادیر. استقلالیّتدن دوغولان غرور و نه‌یین باهاسینا اؤلورسا اؤلسون شهید قانلاری ایله قازانیلمیش مستقل‌لیگی قوروماق عزمی ایله یازیلمیش احتراصلی، دوشوندوروجو عزیر مقاله‌لری ایله تانیش اؤلاندان سؤنرا ایکی سؤال اؤزرینده دوشونمه‌لی اؤلورسان؟

«خالق دوشمنی» آدلاندیرماق اوچون ۱۹۳۷-جی ایلده ایرلی سورولن طلبلره دؤنه-دؤنه و آرتیقلاماسی ایله («ملّت‌چیلیک»، «پان‌تورکیسم»، «پان‌اسلامیسم»، «مساواتچیلارلا امکداشلیق»، «بین‌الملل‌چیلیک[1] پرینسیپلری‌نین پوزولماسی» و.س.) جواب وئرن، بیر دفعه یوْخ، بیر نئچه دفعه مجازات[2] اؤلونماق اوچون امکان یارادان عزیر بگ شوروی جزا ماشینی‌نین دیشلریندن، بلکه ده اؤنو هله جمهوریّت دؤروندن شخصاً تانییان کئچمیش ضدّکشفیّات آژانسی بئریانین[3] چنگیندن نئجه خلاص اؤلوب؟!

«یوخدان یارانان اوچ رنگلی مقدّس ایدئآل رمزینی» زوراکیلیق و تضییق سیمبؤلو اؤلان «قیرمیزی بئز پارچاسینا» دَییشدیکدن سؤنرا عزیر بگ داخلاً نه‌لر چکمیش، نئجه روحی و معنوی سارسینتیلارلا اوزلشمیشدی؟!

اؤ عزیر بگ کی آذربایجانین زورلا «شوروی‌لشمه‌سیندن» تقریباً اوچ گون اوّل «آذربایجان» قزئتینده یازیردی: «من دئمیرم کی، نیکؤلای حکومتی ایله لئنین حکومتی آراسیندا فرق یوخدور. خیر. تفاوت واردیر و اؤزو ده بوندان عبارتدیر کی، نیکولایلار و ژئنئراللار حکومتی بیزه همیشه «اسوؤلوچ»[4] دئییب آتامیزا سؤیردیلر، موژیک[5] و رابوچی[6] حکومتی[7] مشهور روس سؤیوشو ایله آنامیزا سؤیه‌جکلر.»

اؤ عزیر بگ کی شمالدان یاردیم اومانلاری بعضی تاریخی مطلبلردن حالی ائده‌رک

---

۱) انترناسیونالیسم نظرده توتولور. (ک)
۲) «اؤ.م.»: رئپرئسیا (repressiya)
3) Beriya
4) svoloç (اجلاف، آلچاق)
5) mujik (کندلی)
6) raboçi (فعله)
۷) بؤلشئویک حکومتی نظرده توتولور. (ک)

خام خیاللارا قاپیلماماغا چاغیریر و خبردارلیق ائدیردی کی، «روس روسلوغوندا باقیدیر و روس قلبینده‌کی تورک دوشمن‌چیلیگی ده باقیدیر.»

اؤ عزیر بگ کی آذربایجانین استقلالیندان بؤیوک بیر غرور حسّی ایله سؤز آچاراق سؤیداشلارینی بو نادر نعمتین قدرینی بیلمگه و اونو گوز بَبَگی کیمی قوروماغا چاغیریردی: «یئریمیز، یوردوموز، تورپاغیمیز اؤزوموزون، حکومتیمیز، جماعتیمیز، قوشونوموز اؤزوموزون. دینیمیز، آیین و عادتیمیزه ائدیلن شماتتدن قورتولدوق. دیلیمیزه، ملّت و ملیّتیمیزه ووُرولان حقارتدن قورتولدوق. قاپیمیز دا اؤزوموز، ییه‌میز ده اؤزوموزوک. اؤز-اؤزوموزو یاخشی-یامان دولاندیریریق. کیمسه‌یه احتیاجیمیز یوخدور.»

بو سؤزلری یازان، بو دوشونجه‌لرله یاشایان، بو ایدئاللارا تاپینان یئتکین بیر شخصیّتین بیردن-بیره شوروی آدامینا چئوریلمه‌سی سون درجه مشکل و عذابلی بیر پروسئس ایدی.

منه ائله گلیر کی، عزیر بگ شوروی آذربایجانیندا یاشادیغی ۲۸ ایل عرضینده ۲۸ مه نسیگیلینی اورگیندن چیخارا بیلمه‌میشدی. بلکه ده «سنسیز»ی و «سئوگیلی جانان»ی جمهوریّت سنسیزلیگی و سئوگیسی یارتمیشدی؟! بلکه ده «کوراوغلو»نون قدرتلی «مقدّمه‌سی»نین[1] مایاسیندا قیسا عؤمورلو مستقل دولت‌چیلیگین قلبینه دولدوردوغو غرور و افتخار، ایللر کئچندن سونرا یئنی بیر عظمت و قدرتله میدانا چیخمیشدی؟ شوروی رژیمی‌نین بوتون نوازشلرینه، تلطیفلرینه باخمایاراق، عزیر بگین قلمی ایله قورودوغو جمهوریّتی بیر آن دا اولسون اونوتدوغونا، جمهوریّت ایدئاللارینا آرخا چئویردیگینه اینانا بیلمیرم.

۲۸ آوریل «انقلابیندان» بئش گون سونرا ۱۹۲۰-جی ایل مه‌یین ۳-ده حکومت تئاتریندا عزیر بگین «او اولماسین، بو اولسون» کومئدیسی اویناندی.

دنمه‌لی، بولشئویکلر ده عزیر بگ‌سیز اؤتوشه بیلمه‌میشدیلر. بیر ایل سونرا باکیدا

۱) «او.م.»: «اووئرتوراسی»نین (uvertüra)

صابر و عربلینسکی‌یه هیکل قویماق مسئله‌سی میدانا چیخاندا یئنه ده عزیر بگین یارادیجیلیغینا اوز توتولموشدو. خالقین اوز صنعتکارینا بؤیوک محبّتیندن خبردار اولان بولشئویک مأمورلاری اعانه توپلاماق مقصدی ایله اونون اثرلرینی تماشایا قویموشدولار. صابرین هیکلی عزیر بگین اولمز اثرلری‌نین تماشالاریندان توپلانان اعانه‌لر حسابینا اوزادیلمیشدی.

شوروی رژیمی اوچون «لازملیغینا» باخمایاراق آرتیق یئنی قورولوشون ایکینجی آییندا عزیر صنعتی‌نین بولشئویک‌جه‌سینه تفتیشینه باشلانمیشدی. کامانچاچی شاشا اوقانئزاشویلی[1] (اوقانئزوف) عزیر حاجی‌بگوفو[2] «آذربایجان موسیقیسی‌نین انکشافینا چالیشماماقدا» اتّهام ائدیردی. بو دا دونیانین غریبه تضادلاریندان بیری ایدی. بئله چیخیردی کی، گلمه بیر ائرمنی آذربایجان موسیقیسینه بو موسیقی‌نین اولمز نمونه‌لرینی یاراتمیش عزیر بگدن داها چوخ جان یاندیریر؟

یئنی رژیمین ایلک ایللرینده عزیر بگ یالنیز گلمه‌لردن دئییل، «اؤزوموزونکولردن» ده چوخ طعنه‌لر، تنقیدلر و تهدیدلر ائشیتمه‌لی اولموشدو. و یقین کی، بئله مقاملاردا مستقل‌لیگین، «اوز الی، اوز باشی» اولماغین ان بؤیوک نعمت اولماسی باره‌سینده دوشونموشدو.

لاکین هئچ بیر سیاسی رژیم استعدادین قارشیسینا سدّ چکمگه قادر دئییل.

آرادان اون ایل کئچندن سونرا آرتیق عزیر بگ شوروی رژیمی‌نین «عزیزینه»[3] چئوریلمیشدی. طبیعی کی، او، بونا کئچمیشی لکه‌له‌مک، جمهوریّته و اونون ایدئاللارینا لعنت یاغدیرماق، اسکی مبارزه یولداشلارینا لکه یاخماق یولو ایله نائل اولمامیشدی. بوتون رژیملر بؤیوک شخصیّتلره محتاجدیر و موجودلوغونون ایلک ایللرینده اؤزونو «باشقا جور دوشونن» ضیالیلاردان تماميله تجرید ائتمیش شوروی جمعیّتینده بو احتیاج کسکین شکیلده اوزه چیخیردی. بو باخیمدان عزیر بگی سئومه‌سه‌لر ده اونلا

1) Şaşa Oqanezaşvili

۲) بسته کارین سوی‌آدی آرتیق بو شکیلده یازیلیردی. (و.ق.)

۳) «او.م.»: فاووریتینه (favorit)

حسابلاشیردیلار. حتّا یئری گلنده اوْنا اوْلجه بیر یوْنگوْل‌واری «کئچمیشینی» خاطرلاتماغی یاددان چیخارمیر، سوْنرا ایسه «اؤزلرینینکی» سایدیقلارینی بیلدیریر و «آذربایجان خالقی‌نین «دوْشمنلری» » ایله اوْز-اوْزه قوْیوردولار.

مثلاً، آذربایجاندا شوروی حاکمیّتی‌نین اوْن ایللیگی‌نین قید ائدیلدیگی گوْنلرده اسد طاهر آدلی مؤلّف «کوْمونیست» قزئتینده چیخان «گؤزوْنه گیرسین، محمّد امین رسولوْف!» آدلی «مقاله‌سینده» یازیردی:

«گؤزوْنه گیرسین، محمّد امین رسولوْف!

آذربایجانین ۱۰ ایللیگی گنجه‌سینده... ۲۰۰-ه قدر توْرک قیزی آذربایجان مارشی[1] اوْخویوردو!

هله بو مارشین کیم طرفیندن یازیلدیغینی بیلسن، باغرین چاتلار. اوْنو عزیر حاجی‌بگلی یازمیشدیر. اؤ عزیر کی، سنین چیخاردیغین مرتجع «آذربایجان» قزئتینه موقّتی مدیرلیک ائدیردی. اؤ عزیر کی، ایندی چیخیشدا بولوناراق اؤز تشبّثوْ ایله آذربایجانین ۱۰ ایللیگی مارشینی یازمیش، توْرک قیزلارینا اوْخوتدورور و اؤزوْ رهبرلیک[2] ائدیر.

گؤروْرسنمی، واختی ایله بئل باغلاماق ایسته‌دیگین آداملار بئله سیزه نفرت ائده‌رک اوْز چئویرمیش و شورالار آذربایجانین مدنی قورولوشو ایشلرینده ان فعال اشتراک ائدیر.»

خالص بوْلشئویک عوام‌فریب‌لیگی[3] روحوندا یازیلمیش جیزماقارانین مؤلّفی ایله بیر مقامدا راضیلاشماق لازمدیر: عزیر بگ آذربایجانا خدمت ائدیردی!

بو مقدّس ایشده اؤ، هئچ بیر تردّده یئر قوْیمادان اؤزوْنوْن اوْلکی فعالیّتینی دوام ائتدیریردی. جمهوریّت دؤروْنده اوْلدوغو کیمی ایندی ده آذربایجانین دیرچلیشینه و ترقّیسینه چالیشیردی. دوْغرودور، رژیم دَییشیک‌لیگیندن سوْنرا عزیر بگ هامی‌نین باشا دوْشه بیله‌جگی آچیق، اجتماعی-سیاسی[4] سوْزدن اوزاقلاشمیش، اؤز فکر و دویغولاری‌نین ترجمانی کیمی موسیقی دیلینه اوْستوْنلوْک وئرمیشدی. آمّا آذربایجانا

---

۱) «اؤ.م.»: هیمنی (himn)
۲) «اؤ.م.»: دیریژوْرلوق (dirijor)
۳) دئماقوْگیاسی (demaqogiya)
۴) «اؤ.م.»: پوبلیسیست (publisist)

خدمت مقصدی و مرامی قطعیاً دَییشیلمه‌میشدی.

عزیر بگین پیغمبر عوْمروْنه برابر ۶۳ ایللیک عوْمروْنوْن تقریباً ایکی ایله یاخین بیر دؤروْ مستقل آذربایجاندا یاشانمیشدی.

بو ایکی ایلی اؤ، شرفله یاشامیشدی، چوْنکی مستقل‌لیک ایدئاللاری‌نین گئرچگه چئوریلمه‌سی اوْچوْن هامیدان چوْخ چالیشمیشدی.

عزیر بگ باش مدیری[1] اوْلدوغو «آذربایجان» قزئتینده ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایللرده آذربایجانین همین دؤرده‌کی اجتماعی-سیاسی و ادبی-مدنی تاریخی‌نین ایلک سال‌نامه‌چیسی کیمی چیخیش ائتمیشدی. اؤنون قزئتده درج اوْلونموش سیاسی مضمونلو مقاله‌لری قالدیریلان پروْبلئملرین یالنیز همین دؤرله دئییل، بو گوْنله ده سسلشمه‌سی، وطنداشلیق مؤقعی و یورد-توْرپاق تعصّب‌کش‌لیگی باخیمیندان بو گوْن ده اؤز اهمیّتینی ساخلاییر.

۱۹۱۹-جو ایلده عزیر بگ مستقل آذربایجانین هر بیر وطنداشینی اؤزوْنوْن گنج ملّی دؤلتی‌نین اداره اوْلونماسیندا یاخیندان، فعال اشتراکا چاغیراراق یازیردی: «بو گوْن بیز... دؤلتی و اجتماعی ایشلره گیریشمگه مجبوروق. بو جوْره ایشلره کناردان باخماغا و بیگانه قالماغا حاقّیمیز یوْخدور. چوْنکی بیز داها اؤزگه وطنین اؤگئی اوْغلو دئییلیک. اؤز وطنیمیزین دوْغما اوْغلویوق. وطن ده بیزیمدیر، حکومت ده بیزیمدیر، جماعت ده بیزیمدیر. بو گوْندن بئله هر بیر امری محض حکومتین بوْینونا آتماق، «حکومت اؤزوْ بیلر» دئمک، حکومتی تک‌باشینا بوراخماق، حکومته الدن گلن کوْمگی ائتمه‌مک، منافعِ ملّیه و استقلالیت‌یمیزین و هم ده شان و شرفیمیزین تأمین و تأییدی یوْلوندا ایشله‌مه‌مک مستقل یاشاماق ادّعاسیندا اوْلان بیر ملّت اوْچوْن گوْناهدیر. بئله بیر گوْناه کی، اوْنون جزاسی استقلال و استقبالدان محروم اوْلماق درجه‌سینده آغیر و آغیرلیغی قدر ده شایانِ یأس و کدردیر.»

عزیر بگ «آذربایجان» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده هم دؤلت حیاتی‌نین مهم سیاسی

---

۱) «اؤ.م.»: رئدا کتوْرو (redaktor)

مسئله‌لری ایله باغلی باش مقاله‌لرله چیخیش ائدیر، هم ده مجلسین فعالیّتینی ایشیقلاندیریردی. اونون آذربایجان مجلسِ مبعوثانی‌نین اجلاسلاریندان یازدیغی «تأثرات» باشلیقلی سلسله مقاله‌لر مؤلّفین یالنیز سیاسی فهمیندن دئییل، هم ده وطنداش یانغیسیندان خبر وئریر. ملّت وکیللری‌نین آذربایجانین طالعی ایله باغلی مسئله‌لرده‌کی قطعیت و ضابطه‌لی‌لیگی[1] عزیر بگی نه قدر سئویندیریرسه، اونلارین اوز سیاسی و فرقه ماراقلاریندان چیخیش ائده‌رک اؤلکه‌نین منافعینه و پروبلئملرینه آرخا چئویرمه‌لری گنج و سینه‌سی وطن عشقی ایله دولو عزیر بگی بیر او قدر حدّتلندیریردی. اونون فیکرینجه، آذربایجان جمهوریّتی اوچون سون درجه چتین اولان باشلانغیج مرحله‌ده هر شئیی منافعلره تابع توتولمالی، یئرسیز دئموکراسی اویونو، مجلس تریبونوندان سیاسی بیاناتلار اوچون یئری گلدی-گلمه‌دی استفاده پرینسیپی، نقّاللیق و بلاغت بیر طرفه بوراخیلمالی ایدی.

مجلس عضولریندن احمد جودت‌ین آذربایجاندا گویا ائرمنی وطنداشلارین سیخیشدیریلماسی ایله علاقه‌دار قالدیردیغی و سون مقصدی اصلینده اوز سیاسی رقیبلرینی گوزدن سالماق اولان شیشیردیلمیش مسئله ده عزیر بگی عینی درجه‌ده حدّتلندیر میشدی. قاراباغدا، ناخچیواندا، ایرواندا، زنگه‌زوردا و قافقازین، هابئله شرقی آنادولونون مختلف یئرلرینده اون مینلرله آذربایجانلی، ائرمنی ظلموندن ان دهشتلی فورملارینا معروض قالدیقلاری بیر زماندا «حاجی‌قابول» دایاناجاغیندا[2] سارکیسیان آدلی بیر ائرمنی‌نین تحقیر ائدیلمه‌سی ایله باغلی مسئله‌نین مجلسین گونده‌لیگینه سالینماسی، بو مسئله ایله باغلی حتّا باش ناظر فتحعلی خان خویسکی‌دن ایضاحات ایستنیلمه‌سی بیر آذربایجانلی کیمی عزیر بگین عزّتِ نفسینی تحقیر ائتمیشدی.

او، همین مسئله ایله باغلی یازیردی: «قیشین بو سویوق گونلرینده بوزلو داغلارا پناه آپارمیش، آراز چایی‌نین قار سئللرینه قربان اولموش، یورد و یئرلریندن، ملک و مالّلاریندان، جان و باشلاریندان توپ و مسلسل[3] گولله‌لری زورو ایله محروم ائدیلمیش،

۱) «او.م.»: پرینسیپاللیغی (prinsipal)
۲) «او.م.»: استانسیاسیندا (stansiya)
۳) «او.م.»: پولئمیوت (pulemyot)

اسیر و یسیر گونونده داغلارا، داشلارا، دره‌لره، تپه‌لره سپَلنمیش اولان مظلوم و مظلومه‌لردن عبارت بدبخت قارداشلاریمیزین، آنا و باجیلاریمیزین مدافعه‌سی حاقّیندا بیر سوز بئله دیلینه آلماغی اوزونه «لایق» گورمه‌میش اولان مبعوث افندیمیزین داشناکلار منبعیندن خصوصی بیر غرض ایله نشأت ائدن یالان و آجی بیر یالان اولدوغو رئیس الوزراء فتحعلی خانین بیاناتیندان بللی اولان خبرلر حاقّیندا کمالِ سلاستله حرّافلیق ائتمگی منه او قدر الیم بیر تأثیرِ یانغی واردی کی، نطقی آخیرادک دینله‌مگه طاقتیم قالمادی.»

عزیر بگین «آذربایجان» قزئتینده درج ائتدیردیگی سیاسی محرّرلیک[1] نمونه‌لرینده هم آذربایجانین داخلی وضعیّتینه، اؤلکه‌ده گئدن سیاسی پروسئسلره، هم ده آذربایجاندان کناردا، خصوصاً ده قونشو دؤلتلرده باش وئرن حادثه و اولایلارا خصوصی دقّت یئتیریلیردی. مؤلّف «بولشئویک روسیاسی‌نین آذربایجانین استقلالینا دوشمن کسیلمیش قوه‌لری، قاراباغداکی ائرمنی فتنه‌کارلیقلاری و آندرانیکین وحشی‌لیکلری، گورجوستان و شمالی قافقازلا امکداشلیغین ضروری‌لیگی و قافقاز ملّتلری‌نین بیرلیگی، پاریس صلح کونفرانسیندا جریان ائدن حادثه‌لر و.س. حاقّیندا، اوکتوبر انقلابی‌نین یالان و عوام‌فریب‌لیگی[2] باره‌سینده یازیردی. اونون فیکرینجه، روسیاداکی انقلابلار تزار استبدادینی دئویرمکله بیر آدیم ایرَلی گئتمیشدیلرسه، روسیانین اسیر ملّتلرینی یئنیدن بویوندوروق آلتینا سالماق نیّتلری ایله اصلینده یئنیدن تزاریسمین موقعینه قاییتمیشدیلار. عزیر بگ یازیردی: «اگر لئنین اوز سوزونه عمل ائدیب روسیاداکی ملّتلری آزاد ائتمک کیمی مقدوری اولان امری یئرینه یئتیرسه ایدی، بولشئویک‌لیگه بویوک خدمت گوسترمیش اولاردی. حالبوکی آزادلیق عوضینه نه گوردوک؟ آزاد اولماغا جرأت ائتمیش ملّتلرین بولشئویک قوشونلاری طرفیندن قتل‌عام ائدیلمه‌سینی گوردوک... و بو قتل‌عام ملّتلر اوزرینده اجرا ائدیلدی! او ملّتلر اوزرینده کی، امپئریالیسم زنجیری‌نین ان آغیربند حالقلاری آلتیندا اینله‌مکله هامیدان اوّل آزاد اولماغا محتاج و لایق ایدیلر...»

۱) «او.م.»: پوبلیسیستیکا (publisistika)
۲) «او.م.»: دئماقوگیاسی (demaqogiya)

باشقا بیر مقاله‌سینده ایسه او، تزار روسیاسینداکی اسیر ملّتلر ایچریسینده آذربایجان تورکلری‌نین داها چوخ ظلم و تضییقلره معروض قالدیغینی گؤستره‌رک یازیردی: «بس کیمین انصافی یول ونرر و کیمین وجدانی بونو قبول ائدر کی، روسیاداکی عمومی ملّتلر استبداد دؤروننده ده آذربایجان تورکلرینه نسبتاً استراحتله یاشادیقلاری حالدا بو گون تکمیل حقوقلارینا نائل اولسونلار، امّا آذربایجان تورکلری بو حقوقلاریندان محروم ائدیلسینلر؟!»

عزیر حاجی‌بگلی‌نین ۱۹۱۸–۱۹۲۰–جی ایللرده‌کی اجتماعی–سیاسی فعالیتی ایلک نؤبه‌ده ایسه بو قدرتلی قلم صاحبی‌نین سیاسی محرّرلیگی[1] اونون آدینی جمهوریتین گؤرکملی ایدئولوقلاری سیراسیندا چکمگه امکان وئریر. بو ساحه‌ده او، دؤغرودان دا رسولزاده‌نین و آذربایجان استقلالی اوغروندا چارپیشان دیگر لیدئرلرین هر جهتدن «بئل باغلادیغی» یئتکین بیر سیاسی شخصیّت، آیدین فکرلی و آیدین استقامتلی عقیده صاحبی ایدی.

سئپتامبر ۱۹۹۸

۱) «او.م.»: پوبلیسیستیکاسی (publisistika)

نسله لایق اوغول

عادل‌خان زیادخان

۱۸۰۴–جو ایل.

گورجو منشألی روس ژئنئرالی کنیاز سیسیانوفون قوشونلاری گنجه دیوارلاری اونونده دورموشدو. قوشونلار دؤیوشه حاضر ایدی. گنجه خانی جواد خانلا کنیاز سیسیانوفون سؤز دوئلی ایسه آرتیق بیر نئچه آی ایدی کی، دوام ائدیردی.

ژئنئرال تزاریچه (ملکه) تامارانین زمانیندا گنجه‌نین گورجوستان تورپاغی اولدوغونو ادّعا ائدیردی. جواد خان بونو «ناغیل» آدلاندیریر و اولو عبّاس قولو خانین گورجوستانا حاکملیک ائتدیگینی بیلدیریردی.

سیسیانوف گنجه خانینی شهر میدانیندا دار آغاجیندان آسماقلا هده‌له‌ییردی. جواد خان ایسه – «یالنیز منیم میّتیمین اوستوندن کئچیب گنجه‌یه گیره بیلرسن» – دئیه اونون تهدیدلرینی نفرتله ردّ ائله‌ییردی.

کنیاز سیسیانوف سؤزون حقیقی معناسیندا جواد خانین میتی اوزریندن کئچیب گنجه‌یه گیردی. جواد خان اوغلو حسین‌قولو خانلا بیرلیکده الده قیلینج اوز دؤغما

اؤلسانیز، هم‌وطنلرینیز یانیندا مضحکه و مسخره واسطه‌سینه چئوریلر، اجنبی اؤلکه‌لرده ایسه لازمسیز بیر وجودا دؤنرسینیز.»

ابوالفتح خانین اؤلادلاری نه آد-سانلارینا، نه ده مال-دؤلتلرینه گۆوَنـدیلر. اؤنـلار علم، تحصیل و زحمت یؤلونو توتدولار.

بؤیؤک قارداشی شاه‌وئردی خان روسیادا عالی حربی مکتب بیتیردی، سواره افسری اؤلدو. سرهنگ[1] رتبه‌سینده بیرینجی دۆنیا محاربه‌سی جبهه‌لرینده ووروشدو. بؤلشئویکلر طرفیندن گۆلله‌لندی.

اؤرتانجیل قارداش اسماعیل خان مؤسکو اونیورسیته‌سی‌نین حقوق فاکۆلته‌سینی بیتیردی، روسیادا و آذربایجاندا عدلیّه ساحه‌سینده چالیشدی. ۱۹۰۶-جی ایلده بیرینجی دؤلت مجلسینه[2] گنجه ولایتیندن وکیل سئچیلدی. مجلسین مسلمان فـراکسیونونون دفترینه داخل اؤلدو. عالی قانون‌وئریجیلیک اؤرقانی‌نین تزار ایکینجی نیکؤلای طرفیندن بوراخیلماسینا اعتراض ائدن مشهور ویبؤرق بیان‌نامه‌سینی امضالادی. ۱۹۲۰-جی ایـل گنجه عصیانی زمانی هلاک اؤلدو.

اسماعیل خان ۱۹۰۶-جی ایلده مجلس تریبونوندان دئییردی: «اگر روسـیانی بیر دنیزه، قافقازی دا اؤنون ساحلینه بنزتسک، اؤندا بو دنیزین اؤزۆنه لازم اؤلمایان نه قـدر بؤش و معنویّت‌سیز آداملار وارسا، هامیسینی بیزیم قافقاز ساحللرینه آتـدیغینی، هـمین آداملارین ایسه بورادا ماهیّت اعتباری ایله اخـلاقسیز اؤلان بـیر رژیـمین ان صـداقـتلی مأمورلارینی تشکیل ائتدیکلرینی گؤرۆرۆک. بیزیم اؤلکـه‌میزده دؤلت اداره‌چیلیگی‌نین ایدئالی رشوت و خالقا اذیّتدیر. کیم ۹۰ یاشلی بیر قوجانین دا سـؤن تـیکه‌سینی الیندن قؤپاریب آلماغی باجاریرسا، اؤ، ان یاخشی مأمور ساییلیر...»

... هـر حــالدا ایکـینجی نـیکؤلای «آشکـارلیغی» و «یـئنیدن‌قؤرماسی» دؤرۆنـده آذربایجان ضیالیلاری داها جسارتلی و قطعیّتلی ایمیشلر. و بورادا ایستر-ایسته‌مز ژئـنلر حاقّیندا دۆشۆنمه‌لی اؤلورسان...

---

۱) «اؤ.م.»: پؤلکؤونیک (polkovnik)　　۲) «اؤ.م.»: دوماسینا (duma)

نهایت، کیچیک قارداش - عادل خان زیادخان.

اؤ، ۱۸۶۹-جو ایلده گنجه‌ده دؤغولموشدو. تـیفلیس کـلاسیک اؤرتـا مکـتبینی[1] و مؤسکو اونیونرسیته‌سی‌نین حقوق فاکۆلته‌سینی بیتیرمیشدی. کـئچن عـصرین ۹۰-جـی ایللرینده مؤسکوداکی آزسایلی آذربایجانلیلار جمعیتی‌نین[2] ان فعال عضولریندن بـیری اؤلموشدو.

گؤزل حقوق‌شناس اؤلماقلا بیر سیرادا سؤزۆن تام معناسیندا بیر ضیالی ایدی. آنـا دیلیندن علاوه روس، فرانسیز، اینگیلیس، آلمان، لاتین و فارس دیللرینی بیلیردی. دؤرد دیلده سربست یازیردی.

آسیانین اؤیاندیغی ۱۹۰۵-جی ایل عادل خانین داحیاتیندا دؤنۆش ایلی اؤلموشدو. دؤغرودور، همین تاریخدن اوّل ده اؤ، آذربایجانین مستقل‌لیگی اؤغروندا گله‌جک مبارزه یؤلداشی تؤپچوباشؤفون (۱۹۳۴-۱۸۶۵) ناشرلیگی و مدیریتی[3] ایله چیخان «کـاسپی» قزئتینده خـالقین احـتیاجلاری ایـله بـاغلی مـقاله‌لرله چـیخیش ائـدیردی. ملّـتین آیـیق دۆشۆنجه‌لی، گؤزۆ‌آچیق آداملارا احتیاجی‌نین بیره یۆز آرتدیغی ۱۹۰۵-جی ایـل ایـسه اسماعیل خان و عادل خان زیادخان قارداشلارینی تئزلیکله اجتماعی خادمه، ملّت ایشی اوغروندا مبارزه چئویردی.

«بو گۆن کئچیردیگیمیز آغیر واخت وجدان صاحبی اؤلان هر بـیر وطـنداشـی اؤز ملّتینه و وطنینه بیر قطره ده اؤلسا، منفعت گتیرمگه مجبور ائدیر» - عادل خان بو سؤزلری ۱۹۱۹-جو ایـلده، آذربـایجان دئـموکراتـیک جـمهوریّتی‌نین قـوروولماسیندان آز سـؤنرا یازمیشدی. اصلینده ایسه بو سؤزلر اؤنون بۆتۆن شعورلو حیاتی‌نین شعاری[4] اؤلمـوش، وطـنداشـین و انسـانین اؤز وطـنینه خـیر گـتیرمه‌سی اؤنـون اۆچۆن بـاشلیجا پـرینسیپه چئوریلمیشدی.

«بیز بیری-بیریمیزه قـویولار قـازماق عـوضینه تـپه‌لر قـورمالی‌ییق کـی، اؤنـلارین

---

۱) «اؤ.م.»: گیمنازیاسینی (gimnaziya)

۲) «اؤ.م.»: آذربایجان زئملیاچئستوؤسونون (zemlyaçestvo)

۳) «اؤ.م.»: رئدا کتؤرلوغو (redaktor)　　۴) «اؤ.م.»: دئویزی (deviz)

اوستوندن سسیمیزی سسه وئریب بالعموم وطنیمیزین نفعینه چالیشاق» - عادل خانین وطنداش مؤقعی، معنوی و سیاسی گؤروشو[1] اؤز عکسینی بو ساده، لاکین ساده اؤلدوغو قدر ده مُدرک، اؤز اهمیّتینی بو گوْن ده ایتیرمه‌ین سؤزلرده تاپمیشدی.

او، بوتون حیاتی بؤیو آذربایجانین لاپ بیر بارماق دا اؤلسا اوجا گوْروْنمه‌سی، سسینی دونیایا چاتدیرماسی نامینه «تپه قورماق اوچون» چالیشمیشدی.

بیر طرفدن ملّی شعورون سرعتله اؤیاندیغی، او بیری طرفدن ایسه قومی[2] مناقشه‌لرین[3] هر واسطه ایله قیزیشدیریلدیغی ۱۹۰۵–جی ایل آذربایجاندا و عموماً قافقازدا عادل خان زیادخان خالقا نجات یولو آرایان کیچیک، لاکین متشکّل، ایش‌گذار ضیالی و اجتماعی خادملر قروپونون فعال عضولریندن بیری ایدی.

۱۹۰۵–جی ایلده او، ملّی بورژوازی‌نین و قاباقجیل ضیالیلارین تمثیل‌چیلری ایله بیرلیکده آذربایجان تورکلری آدیندان ایمپراتور ایکینجی نیکولایا تقدیم اؤلونان مشترک عریضه‌نی[4] امضالامیشدی. بو مشترک عریضه ایمپراتورلوغون دیگر وطنداشلاری کیمی آذربایجانلیلارا دا گئنیش مدنی و سیاسی حقوقلار وئریلمه‌سینی طلب ائدیردی.

بو طلبلری عادل خان زیادخان «ائرمنی –مسلمان» مناقشه‌سینی نظاما سالماق اوچون ۱۹۰۶–جی ایلده تیفلیسده، قافقاز فرمانداری وورونتسوف–داشکوفون، هابئله ائرمنی و آذربایجانلی اجماعلاری‌نین نماینده‌لری‌نین اشتراکی ایله کئچیریلن اجلاسلاردا داها بؤیوک قطعیّتله ایرلی سورموشدو.

او، احتراصلی بیر محرّر[5] کیمی مطبوعاتدا و اجتماعی ییغینجاقلاردا، وکیل کیمی ایسه محکمه‌لرده نماینده‌سی اؤلدوغو خالقین حقوقلارینی قوّه و امکانی داخلینده قوروماغا چالیشیردی.

کئچدیگی عومور یولو، گنجلیک واختیندان قوشولدوغو مبارزه‌لر، ان باشلیجاسی ایسه داماژلاریندا آخان قان اونو منطقی شکیلده مستقل آذربایجان دؤلتی‌نین – بوتون

---

۱) «او.م.»: کرندوسو (kredo) ۲) «او.م.»: ائتنیک (etnik)
۳) «او.م.»: کونفلیکت‌لرین (konflikt) ۴) «او.م.»: پئتیسیانی (petisiya)
۵) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist)

مسلمان شرقینده ایلک جمهوریّت اؤلان آذربایجان دئموکراتیک جمهوریّتی‌نین قوروجولاری سیراسینا گتیردی.

«یوخدان مقدّس بیر ایدئال رمزی - اوچ‌رنگلی بایراق یارادانلارین» سیراسیندا عادل خان زیادخانین دا اؤز یئری وار. گؤرکملی معاصرلری - توپچوباشوف، خویسکی، یوسف‌بگلی، رسولزاده، جوانشیر، مهماندارؤف، آغایئف کیمی او دا حیاتی‌نین ان یاخشی ایللرینی آذربایجان ایدئاللی اوغروندا مبارزه‌یه حصر ائتمیشدی.

۱۹۱۸–جی ایل اوکتوبرین ۳۰–دا زیادخان خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین معاونی تعیین اؤلونور. خارجی سیاست اداره‌سی‌نین رئیسی توپچوباشوف همین دؤرده تورکیه‌ده اؤلدوغوندان ایلین سونونا قدر ناظر وظیفه‌سینی اجرا ائدیر. بو وظیفه‌ده ایکن ۱۹۱۸–جی ایلین نوامبرین ۱۶–دا باکی‌یا گلن اینگیلیس حربی قوّه‌لری‌نین فرمانده‌سی ژئنئرال تامسونو آذربایجان حکومتی آدیندان قارشیلاییر و دانیشیقلار آپاریر. داها سونرا باش ناظر و خارجی ایشلر ناظری خویسکی‌نین معاونی کیمی گنج جمهوریّتین خارجی سیاستینه رهبرلیک ائدیر. ۱۹۲۰–جی ایلین ژانویه‌سینده زیادخان خارجی ایشلر ناظرلری‌نین معاونی وظیفه‌سینده قالماقلا آذربایجان جمهوریّتی‌نین ایراندا فوق‌العاده و صلاحیّتلی سفیری تعیین اؤلونور. بو، همین دؤرده اؤلکه‌نین خارجی سیاستینده ایران عاملی‌نین[1] اهمیّتلی درجه‌ده آرتماسی ایله باغلی ایدی. همین ایل آوریلین ۲۸–ده بولشئویک چئوریلیشیندن سونرا خارجه‌کی دیپلوماتیک کادرین[2] دیگر نماینده‌لری کیمی او دا وطنه قاییتماق امکانلارینی ایتیریر. بوندان سونرا عادل خان زیادخانین ایراندا و تورکیه‌ده کئچن مهاجرت حیاتی باشلاییر.

آذربایجان خالق جمهوریّتی کیمی اونون قوروجولاری‌نین سیاسی بیوقرافیسی ده چوخ قیسادیر. لاکین بو قیسا مدّت عرضینده آذربایجانی دونیایا تانیتماق اوچون نه قدر بؤیوک ایشلر گؤرولموشدور!

بو ایشلره عادل خان دا اؤز تحفه‌سینی وئرمیشدی.

---

۱) «او.م.»: فاکتورونون (faktor) ۲) «او.م.»: کورپوسون (korpus)

گنج جمهوریّتین چتین گونلرینی یاشادیغی ۱۹۱۸–جی ایلده او، اوزونون چوخ‌سایلی خدمتی ایشلریندن واخت تاپاراق اؤلکه‌سینی اؤز وطنداشلارینا و آوروپایا تانیتماق مقصدی ایله آذربایجان و فرانسیز دیللرینده «آذربایجان» کتابینی قلمه آلمیشدی. خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین چاپ ائتدیگی بو قیمتلی اثرین ۲ مین نسخه‌سی ۱۹۱۹–جو ایلده پاریسه، ورسای[1] کؤنفرانسینداکی آذربایجان نماینده هیئتی‌نین باشچیسی توپچوباشوفا گؤندریلمیش و اونون واسطه‌سی ایله آوروپا اؤلکه‌لرینده، هابئله آمئریکا و کانادادا یاییلمیشدی.

زیادخان قارشیسینا آذربایجان حاقّیندا علمی، آکادئمیک کتاب حاضرلاماق مقصدی قویمامیشدی. اونون قیدلری داها چوخ اجتماعی–سیاسی[2] ماهیّتده‌دیر. بورادا تاریخی قایناقلارا بلدلیک و حادثه‌لره دقیق سیاسی معیارلارلا یاناشماقلا بیر سیرادا آز قالا هر سطرده اوزونو بروزه وئرن بیر وطن یانغیسی، یورد سئوگیسی، تورپاغینی اسارتدن، ملّتینی ظلمدن آزاد ائتمک آرزوسو حاکمدیر. آذربایجانین قدیم تورپاغی و مدنیّتی ایله باغلی معلوماتلار مستقل جمهوریّت شرایطینده همین تاریخین نئجه یاشادیلاجاغی، مدنیّتین نئجه اؤیرنیله‌جگی ایله عوضلنیر. او، نظامی‌نین مقبره‌سی‌نین تعمیر ائدیلمه‌مه‌سیندن اوزولور و بونو گنج دولتین بیرینجی ایشلریندن ساییر. گؤرکملی شاعر و منجّم فلکی‌نین آدینی چکرکن اومید ائدیر کی، «... واخت گله‌جک، بیزیم آذربایجان جمهوریّتیمیز زلزله‌نی قاباقجادان بیلمک اوچون لازم اولان تدبیرلری گؤروب فلکی‌لرین آدلارینا علم هیئتینه دائر بنالار قوردوراجاقدیر.» مؤلّفین فیکرینجه، «آذربایجانین موسیقی و ادبیّاتی عالمینه بو قدر خدمت ائدن و آذربایجان تورکلری‌نین ادبیّات و موسیقی چشمه‌سی مثالیندا اولان قاراباغدا ایسه آذربایجان حکومتی بیر موسیقی دارالفنونو[3] آچمالیدیر.» اؤلکه‌سی‌نین دونیایا «چوخلو عاغیل و فکر صاحبی» اولان عالملر وئردیگیندن غرورلا سؤز آچان زیاد خان عینی زماندا اورک یانغیسی ایله بیلدیریردی کی، «عار اولسون بیزه کی، بیز آذربایجانلیلار بیر نفر صاحبِ قلم و مقتدر عالملریمیز اوچون بیر یادگارلیق نشانی

1) Versaille

۲) «او.م.»: پوبلیسیست (publisist) ۳) «او.م.»: کؤنسئروآتوآر* (و.ق.)

یاپمامیشیق.»

زیادخان بوتون ناموسلو، وجدانلی هم‌وطنلرینی «شمالدان گلمیش استبدادین قارا، غلیظ و هیبتلی بولودلاری» کؤلگه‌سینده یاشاماماغا چاغیراراق یازیردی: «اگر دوغرودان–دوغرویا صداقتله، دوستانه و پاکیزه‌لیکله الیمیزده‌کی حریّتین ساخلانیلماسی قیدینه صمیمی صورتده قالماز ایسک، سیزی امین ائدیرم کی، حریّت گئتن قانادلارینی بیری–بیرینه چالیب الیمیزدن اوچوب گئدر. بیز ایسه یئنه ده تکرار رذالت ایچریسینده اسیرلیکده قالاریق.»

«بو انسان قیرانلار و انسانی مین جور رذالته محکوم ائدنلر حسّ ائتمه‌دیلر کی، انسان اوزرینده چالدیقلاری ان بؤیوک غلبه عینی زماندا ان مقدّس فکر و عمللرین مغلوبیّتیدیر.»

– آذربایجانین فکر و سیاست آدامی بو مُدرک سؤزلرله تکجه اؤز خالقینا مناسبتده دئییل، دونیانین هر یئرینده انسانا، اونون حیاتینا قارشی چئوریلمیش جنایتلره قارشی چیخیردی. و بوتون بونلارا سون قویماغین یولونو یئنه ده انسانلیقدا، هومانیسمده گؤروردو. او، ۱۹۱۸–جی ایلین دهشتلی مارس گونلرینده شائومیان[1] داشناک جلّادلاری‌نین «دیری–دیری دیوارا میخلادیقلاری آذربایجانلی کؤرپه‌لری» خاطرلایاراق یازیردی: «امّا اوشاقلارین سون دهشتلی چیغیرتیلاری گرک بیزلری قصاصا دعوت ائتمه‌سین. لاکین او وحشیلرین اورگینده بو ایکی ملّتین آراسیندا قارداشلیق علاقه‌سی‌نین محکم‌لنمه‌سی اوچون توبه فیکری اویاتسین.»

بلکه ده بو، بیزیم تاریخی ساده‌لوحلوغوموزدور.

۱۹۱۸–جی ایلده توبه‌یه دعوت اولونانلار آرادان ۷۰ ایل کئچندن سونرا داها دهشتلی جنایتلر تؤرتدیلر. بلکه ده بو ساده‌لوحلوک وحشی‌لیکدن، قان‌ایچن‌لیکدن داها یاخشیدیر؟

عادل خان زیادخان آذربایجانین دولت مستقل‌لیگی ایله باغلی مسئله‌لرده چوخ رادیکال ایدی و حیاتی‌نین معناسینی بو مستقل‌لیکدن کناردا تصوّر ائتمیردی. او، چتین،

1) Şaumyan

هیجانلی گونلرده یازدیغی تاریخی حقیقت[1] و ذهنی[2] حسیّاتلارلا زنگین کتابینا بئله یئکون وورووردو: «هامی‌یا معلومدور کی، خدانکرده، بیزیم استقلالیّت چیراغیمیز سؤنوب اؤ بایراق جیریلدیقدان سونرا بیز آذربایجانلیلارین دونیادا یاشاماغیمیزین اصلا معناسی یوخدور.»

آذربایجان خالق جمهوریّتی قوروجولاری‌نین معنوی آتاسی زردابی، واختی ایله «اکینچی»نین نشری ایله باغلی عنوانینا گوندریلن نالایق هجولره جواب وئره‌رک یازیردی: «فیکریم بودور کی، بیزیم زرداب کندینده، قاراباغین حدودوندا بیر داش قویدوروب اونون اوستونده ذکر اولونان هجوی تمام قازدیریم کی، گله‌جکده بیزیم اولادلار او یادگارا باخیب بیلسینلر کی، من بو ذلّت ایله ملّتِ اسلامی غفلتدن آییلتماق ایسته‌ین واختدا نئجه نادانلارا راست گلمیشم.» عادل خان زیادخان ایسه داها قاباغا گئده‌رک همین نادانلیغین کوکلرینی آختاریر، بونو یوز ایللر بویو آذربایجانین استعمار اسارتینده اولماسیندا گورور و آزاد جمهوریّتین وطنداشلارینا تکلیف ائدیردی کی، «بیزه پشیمانچیلیق و ندامت اوز وئرمه‌سین دئیه، قارا مرمر داش اوزرینده ایری و قیزیل خطله بیر شئی یازمالی‌ییق: "Momente serve totem!" یعنی «اسیرلیگی یاددا ساخلا!».»

«آذربایجان» کتابی زیادخانین یگانه اثری دئییل. او، ۱۹۰۸–جی ایلده بیر نئچه آی عرضینده شرقی و غربی آوروپا اولکه‌لرینی گزیب–دولاشمیش و سفر تأثّراتلارینی آنا دیلینده قلمه آلدیغی «سیاحت‌نامه» اثرینده افاده ائتمیشدی. بو یول قیدلری ۱۹۰۹–جو ایلده گنجه‌ده، احمد حاجی حسین‌زاده مطبعه‌سینده «آوروپادا اوچ آیلیق بیر سیاحتیم» آدی ایله چاپ اولونموشدو. عنعنه‌وی شرق–غرب قیاسلاری[3] اوزرینده قورولان «سیاحت‌نامه» معارف‌چیلیگه چاغیریش و وطنین آجیناجاقلی وضعیّتیندن دوغان آجی تأسّف حسلری ایله یاددا قالیر.

نهایت، ایراندا اولارکن زیادخان فارس دیلینده «قلمین اوچوشو» آدلی کتاب یازیب چاپ ائتدیرمیشدی. ایکی حصّه‌دن عبارت بو کتابین بیرینجی بولوموندە او، نسلی‌نین و

۱) «او.م.»: فاکت (fakt)

۲) «او.م.»: سوبیئکتیو (subyektiv)

۳) «او.م.»: پارالئللری (paralel)

اولکه‌سی‌نین تاریخیندن، آذربایجانین آزادلیق مبارزه‌سیندن سوز آچیر، ایکینجی بولومده ایسه داها چوخ ایرانلا، اونون گله‌جک انکشاف یوللاری ایله باغلی فکرلرینی آچیقلاییر.

اونو دا قید ائدیم کی، آتاسی شمالی، آناسی ایسه جنوبی آذربایجاندان اولدوغو اوچون عادل خان زیادخان آرازین هر ایکی تاییندا اوزونون وطنی ساییر و بونونلا فخر ائتدیگینی گیزلتمیردی.

* * *

گنجه خانی‌نین نتیجه‌سی عادل خان زیادخان قوبا خانی ایکینجی میرزه محمّدین نتیجه‌سی ریحان خانیم باکیخانووا ایله ائولنمیشدی. دورونون ضیالی، خیریه‌چی قادینلاریندان اولان ریحان خانیم ژئنرال حسن آغا باکیخانوفون قیزی ایدی. بو نکاحدان اونلارین بئش قیزی دوغولموشدو. او، بویوک قیزی ماهرخ خانیمی فتحعلی خان خویسکی‌نین قارداشی اوغلو اسکندر خانا اره وئرمیشدی. اختصاصجا مهندس اولان اسکندر خان خویسکی ۳۰–جو ایللرده آتاتورکون یاخیندان تانییب قیمتلندیردیگی متخصّصلردن ایدی.

خویسکی‌لر عائله‌سی ایله قوهوم اولماقلا عادل خان تکجه «ماوی» قانی قوروماق باره‌سینده دوشونمه‌میشدی. او، هم ده جمهوریّت ایدئالی اوغروندا شهید اولموش فتحعلی خان خویسکی‌نین روحو قارشیسیندا اوز بورجونو وئرمیشدی. ایراندا ایکن قلمه آلدیغی خاطره‌لرینده او، فتحعلی خانی خاطرلایاراق یازیردی: «ژئنرال اسکندر خان خویسکی‌نین اوغلو فتحعلی خان قافقازین آذربایجان بولگه‌سی‌نین ان استعدادلی و ان فعال، تحصیل گورموش شخصیّتلریندن بیری اولماقلا نجیب و بویوک بیر نسلین نماینده‌سیدیر. تأسّف کی، ملّی حکومت شوروی حکومتی ایله عوض ائدیلدیکدن سونرا فتحعلی خان و قارداشیم اسماعیل خان قافقازین آذربایجان بولگه‌سیندن اولان آدلی–سانلی، تحصیل گورموش، ضیالی شخصیّتلرین مهم بیر حصّه‌سی ایله شهادته یئتیشدیلر. بو عزیز انسانلارین یوخلوغوندان بیزیم اوچون تسلّی اولا بیله‌جک بیر شئی وار کی، او دا اونلارین اوز قیمتلی قانلاری ایله اوز آدلارینی گنج جمهوریّتین مقدّس تاریخی‌نین ایلک صحیفه‌لرینه یازاراق گله‌جک نسللر اوچون یادگار قویمالاریدیر.»

۱۹۳۴–جۆ ایلده تهراندان ایستانبولا کۆچن عادل خان زیادخان حیاتی‌نین قالان حصّه‌سینی تۆرکیه‌ده یاشامیش، شفیع بگ رستم‌بگلی، خلیل بگ خاص‌محمّدلی، نقی شیخ‌زمانلی، حسین بگ میرزه‌جماللی و.س. کیمی کئچمیش مبارزه یولداشلاری ایله بیرلیکده مهاجرتده آذربایجان دعواسینا اؤز تحفه‌لرینی وئرمگه چالیشمیشدی. زنگین بیلیگینی و گئنیش حیات تجربه‌سینی تۆرک گنجلیگی ایله بؤلوشمک اوچون ایستانبول اونیورسیته‌سینده درس دئمیشدی.

اوزون و معنالی عؤمور یاشایان عادل خان زیادخان – جواد خانین کیشی نسلیندن اولان سونونجو نتیجه‌سی ۱۹۵۴–جۆ ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیش و بورادا تورپاغا تاپشیریلمیشدیر.

۱۹۹۲–جی ایلده اونون یاشی آرتیق دوخسانی حاقلامیش قیزی ماهرخ خانیم ساغ ایدی و ایستانبولدا یاشاییردی. گنجه، قوبا، خوی خانلیقلاری‌نین، هله اوسته‌لیک ده قاجارلارین وارثی آدلانا بیله‌جک نوه‌سی لیلا خانیم ایندی ده ایستانبولدا یاشاییر...

عادل خان زیادخانین «قلمین اوچوشو» اثرینده ماراقلی بیر واقعه[1] وار. مؤلّف وطن سئوگیسیندن دانیشارکن یازیر: «۱۹۰۴–جۆ ایل روس–ژاپون محاربه‌سینده ژاپون ژنئرالی «نو قی»[2]، روسلارین بؤیوک قالاسی اولان پورت–آرتورو توتماق اوچون مانچوریایا تعیین اولونموشدو. اونون اوغلو افسر ایدی و آتاسی‌نین فرمانده‌لیگی آلتیندا قالایا هجومدا اشتراک ائدیردی. اوغلونون اولوم خبرینی نو قی‌یه چاتدیردیقلاری زمان او، تمکینله دئدی: «اوغلومون دا جسدینی دیگر ژاپون عسگرلری‌نین جسدلریندن دوزلتدیگینیز او تاغین اوستونه قویون کی، قالانی توتماق اوچون پلّه اولسون. همین جسدلرین اوستو ایله قالخیب قالانی دوشمندن آلین.» بو عبرت‌آمیز واقعه‌نی مثال گتیرن عادل خان فیکرینی بئله یئکونلاشدیریر: «انکشاف ائتمیش ملّتلرین اکثر والدینلری اؤز اولادلاری‌نین وطنی مدافعه ائدرکن اؤلمه‌لری ایله فخر ائدیرلر.»

دوغرودور، عادل خان اولو باباسی کیمی وطن یولوندا اؤلمه‌دی.

۱) «او.م.»: اپیزود (epizod)

2) Nu Qi

شبهه‌سیز، وطن یولوندا اؤلمک بؤیوک قهرمانلیقدیر.

آنجاق بونا برابر باشقا بیر قهرمانلیق دا وار – وطن یولوندا ناموسلا چالیشماق، ممکن اولان نه وارسا، ائتمک!

عادل خان زیادخان بو ایکینجی یوللا گئتدی.

«بو وطن یولوندا نه‌لر یاپمادیق، کیمیمیز اؤلدوک، کیمیمیز نطق دئدیک» – تۆرک شاعری‌نین گؤزل بیر شعرینده تخمیناً بئله دئییلیر.

عادل خان زیادخان وطن یولوندا اؤلمه‌دی.

آمّا بوش–بوش نطقلر ده دئمه‌دی.

سیرا نفری کیمی سون نفسینه قدر چالیشدی.

یقین کی، ائله بونا گؤره ده مستقل آذربایجانین دؤلتچیلیک تاریخینده نه واختسا اؤز حقیقی یئرینی توتاجاق.

مارس ۱۹۹۷

گنجه‌دن ....

بۆتۆن تۆرک دۆنیاسینا

احمد جعفراوْغلو

احمد جعفراوْغلونون آدینی نه واخت اشیتمیشم؟

بو سؤالا لاپ دقیق جواب ونره بیله‌رم - ۱۹۷۴-جۆ ایلین مارسیندا، آذربایجان دؤلت اونیورسیته‌سی‌نین دؤردۆنجۆ دوره[1] طلبه‌سی اوْلاندا. همین گۆنلرده جمهوریتین ایکی رسمی قزئتی - «کوْمونیست» و «باکینسکی رابوچی»[2] بیری-بیری‌نین آردینجا ایندی آدینی چکمک ایسته‌مه‌دیگیم تانینمیش فیلوْسوْفلاریمیزین بیری‌نین «بهتانچی‌یا جواب» آدلی مقاله‌سینی درج ائتمیشدی. مقصدیم آرادان ایللر کئچندن سونرا همین مقاله‌نی «افشا ائتمک»، قوْجامان فیلوْسوْفو محشر آیاغینا چکمک دئییل. بو مقاله اوْز دؤرۆنۆن روحو ایله تام هماهنگ ایدی، اوْ دؤرده حدّینی آشمیش شورروی‌شناسلارا جواب

۱) «اوْ.م.»: کورس (kurs)

2) Bakinski raboçi (باکی فعله‌سی)

ونرمک مقصدی ایله یازیلمیش اؤنلارلا کتاب و مقاله‌دن هئچ بیر جهتی ایله فرقلنمیردی. دؤغرودور، چتین‌لیکله ده اؤلسا، مشخّص[1] بیر مؤلّف بئله افشاچی مقاله‌نی یازماقدان بؤیون قاچیرا بیلردی. لاکین بؤتؤولؤکده بو تیپلی مقاله‌لرین میدانا چیخماسی همین دؤرده جمعیّت حیاتی‌نین قانونااویغونلوقلاری و مؤجود سیاسی استقامتله[2] شرطلَنن بیر ضرورت ایدی.

۱۹۷۴-جۆ ایلده شوروی رژیمی‌نین ماهیّتینی اؤزه چیخاران احمد جعفراؤغلونو «افشا ائتمک» اۆچۆن امر[3] آلینمیشدی و طبیعی کی، مناسبتی‌نین صمیمی، یاخود غیرصمیمی‌لیگیندن آسیلی اؤلمایاراق کیمسه همین تاپشیریغی یئرینه یئتیرمه‌لی ایدی. آنجاق آرادان ایللر کئچندن سؤنرا عدالت نامینه بو افشاچی مقاله‌لرین بیر مثبت جهتینی قید ائتمه‌مک اؤلماز - بیز ۷۰-جی ایللرین اونیورسیته طلبه‌لری همین مقاله‌لردن ایستانبولدا هم‌وطنیمیز، دۆنیا مقیاسیندا تانینمیش بؤیۆک بیر عالمین، اجتماعی خادم و وطن‌پرورین یاشاییب-ایشله‌دیگینی اؤیرندیک. اؤنون همین مقاله‌لرده هئچ بیر دلیل-ثبوتلا اساس‌لاندیریلمایان ضدّشوروی و ضدّروس مؤقعینه، روس ادبیّاتی کلاسیکلری‌نین آذربایجان ادبی-مدنی فیکرینه تأثیرینی مطلق‌لشدیرن متخصّصلره اعتراضینا گلدیکده ایسه آلدیغیم تعلیم-تربیه‌نین بۆتۆن باسقیلارینا باخمایاراق اۆرگیمین درینلیک‌لرینده اؤزۆمۆ مهاجر پرؤفئسورون طرفینده حسّ ائدیردیم.

اؤ واختدان احمد جعفراؤغلو آدی حافظه‌مده حکّ اؤلوندو. کتابخانالارا باش ووردوم دا، اؤنون باره‌سینده هئچ نه اؤیرَنه بیلمه‌دیم.

یالنیز آرادان اوزون ایللر کئچندن، سؤزۆن حقیقی معناسیندا قاداغالار گؤتۆرۆلۆب یؤللار آچیلاندان سؤنرا احمد جعفراؤغلونون کشمکشلی حیاتی و آنسیکلؤپئدیک مقیاسلی فیلولوژیک ارثی باره‌سینده معیّن معلوماتلار الده ائده بیلدیم. اؤیرندیم کی، دۆنیا مقیاسیندا تانینان، بیر سیرا خارجی آکادئمی‌لرین و علمی جمعیّتلرین عضوۆ اؤلان بو گؤرکملی عالم هم ده ۱۹۲۰-۱۹۱۸-جی ایللرده آذربایجانین آزادلیغی و مستقل‌لیگی

---

۱) «اؤ.م.»: کؤنکرئت (konkret)
۲) «اؤ.م.»: کورسلا (kurs)
۳) «اؤ.م.»: کؤماندا (komanda)

اوغروندا مبارزه آپاران، آذربایجان خالق جمهوریّتینه جانِ دلدن خدمت ائدن و حیاتی‌نین سؤن گۆنلرینه قدر اؤز گنجلیک اینانج و ایدئاللارینا صداقتینی قؤرویوب ساخلایان دؤنمز مجاهدلردن ایمیش.

طالعین آغری-آجیلاری دا، بۆتۆن وارلیغی ایله خالقی‌نین قورتولوشو، مستقل‌لیگی، تاریخده اؤز یئرینی توتماسی اوغروندا چالیشدیغی حالدا یئرسیز تحقیر و طعنه‌لر باشقا مهاجر یؤلداشلاری کیمی اؤنون دا پایینا بؤل-بؤل دۆشمۆشدۆ.

احمد اسماعیل اؤغلو جعفرزاده (احمد جعفراؤغلو) ۱۹-جو عصرین سؤنوندا ۱۸۹۹-جو ایل آوریلین ۱۷-ده گنجه‌ده دؤغولموشدو. اۆچ یاشیندا ایکن آتاسینی ایتیرمیش، قؤهوملاری‌نین و آناسی گوهر خانیمین حمایه‌سینده بؤیۆمۆشدۆ. ۱۹۰۵-جی ایلده باشلایان ائرمنی قتل‌عامی اؤنلاری دا دؤغما وطنلریندن دیدرگین سالمیشدی. عائله‌لری بیر مدّت اؤرتا آسیادا یاشادیغیندان ایلک تحصیلینی سمرقندده آلمیشدی. وطنه قاییتدیقدان سؤنرا ۱۹۱۶-۱۹۰۹-جی ایللرده گنجه اؤرتا مکتبینده[1] اؤخوموشدو. اؤرتا مکتب تحصیلینی تاملایان احمد جعفراؤغلو کیئف عالی تجارت اینستیتوسونون اقتصاد فاکۆلته‌سینه قبول اؤلونموش، لاکین بورادا یالنیز ایل یاریم اؤخویا بیلمیشدی. ۱۹۱۷-جی ایلین سؤنلاریندا تزار اصولِ اداره‌سی‌نین سقوطو نتیجه‌سینده ملّی-آزادلیق حرکاتی‌نین گئنیش‌لندیگی، دؤغما وطنینده ضیالی، گؤزۆآچیق آداملارا داها بؤیۆک احتیاج یاراندیغی قناعتینه گلن احمد جعفراؤغلو کیئف‌دن گنجه‌یه قاییتمیشدی. ۱۹۱۸-جی ایلین مه‌یینده تیفلیسده تاریخی استقلال بیان‌نامه‌سینی بۆتۆن دۆنیایا اعلان ائتدیکدن سؤنرا موقّتی پایتخت سئچیلمیش گنجه شهرینه وارد اؤلان آذربایجان ملّی شوراسینی و ملّی حکومتی بؤیۆک جؤشغونلوق حسّی ایله قارشیلایانلار سیراسیندا احمد جعفراؤغلو دا وار ایدی. اؤ، آذربایجانین مستقل‌لیگی اوغروندا سلاحلی مبارزه‌لرین سیراسینا قؤشولموش، نوری پاشانین فرمانده‌لیگی آلتیندا ملّی حکومتین دعوتی ایله یاردیما گلمیش قافقاز اسلام اؤردوسونا کؤنۆللۆ یازیلمیشدی. ۱۹۱۸-جی ایل سئپتامبرین ۱۵-ده باکینی داشناک و

---

۱) «اؤ.م.»: گیمنازیاسیندا (gimnaziya)

بۆلشئویک تۆر-تۆکۆنتۆلریندن تمیزله‌یه‌رک آذربایجانین تاریخی پایتختینی ملّی دۆلته قایتارانلاردان بیری ده تۆپچو کیچیک افسری، ۱۹ یاشلی احمد جعفرزاده - جعفراوْغلو ایدی.

اوْ، تئزلیکله سلاحی قلم-دفترله عوض ائتمیش، ۱۹۱۹-جو ایلده یئنیجه آچیلمیش باکی اونیوئرسیته‌سی‌نین تاریخ-فیلولوژی فاکۆلته‌سی‌نین شرق بۆلمه‌سینده تحصیلینی دوام ائتدیرمگه باشلامیشدی. ۱۹۲۰-جی ایلین آوریلینده باکیدا بۆلشئویک رژیمی حاکمیّت باشینا گلدیکدن سۆنرا احمد جعفراوْغلو دا ملّی حکومت اوّچون چالیشان یۆزلرله ناموسلو آداملارین سیراسیندا وطنی ترک ائتمک مجبوریّتی قارشیسیندا قالمیشدی. بۆیۆک چتین‌لیکلر باهاسینا گۆرجۆستان اوْزریندن کئچیب تۆرکیه‌یه گلن احمد جعفراوْغلو کیئف و باکیدا یاریمچیق بوراخدیغی عالی تحصیلینی ایستانبول اونیوئرسیته‌سی‌نین دیل-ادبیّات فاکۆلته‌سینده دوام ائتدیرمگه باشلامیشدی.

۱۹۲۴-جۆ ایلده عالی تحصیلینی باشا وواراق بیر مدّت الهیّات فاکۆلته‌سی‌نین کتابخاناسیندا چالیشمیش، سۆنرا ایسه تۆرکیّات مرکزینده علمی-تدقیقات ایشلری ایله مشغول اوْلموشدو. ۱۹۲۵-جی ایلین سئپتامبریندان باشلایاراق اوْ، آلمانیا خارجی ایشلر ناظرلیگی‌نین بورسیه‌سی کیمی اوّلجه بئرلین، سۆنرا ایسه برئسلاو اونیوئرسیته‌لرینده تۆرکۆلوژی ساحه‌سینده‌کی بیلیکلرینی داها دا تکمیل‌لشدیرمیشدی. بو مشهور اونیوئرسیته‌لرده تحصیلینی دوام ائتدیررکن اوْ، بۆتۆن آوروپا مقیاسیندا تانینان وان کوْپ[1]، واسمئر[2]، وئسترمان[3]، گیزی[4]، کارل بروْکئلمان[5]، دیئلس[6]، شادئر[7] و باشقا تۆرکولوق-پروفئسورلارین طلبه‌سی اوْلموشدو. ۱۹۲۹-جو ایلین مه‌یینده آذربایجانلی گنج برئسلاو اونیوئرسیته‌سینده پروفئسور گیزی‌نین رهبرلیگی آلتیندا «گنجه لهجه‌سینده[8] ۷۵ آذربایجان بایاتی - تۆرکۆسۆ. بیر دیل آراشدیرماسی ایله» مؤضوعسوندا رساله[9]

1) Van Kop
2) Vasmer
3) Vesterman
4) Gizi
5) Karl Brokelman
6) Diels
7) Şader

۸) «اوْ.م.»: دیالئکتینده (dialekt)
۹) «اوْ.م.»: دیسئرتاسیا (dissertasiya)

مدافعه ائتمیش و فیلولوژی دۆکتورو آدینا لایق گۆرۆلمۆشدۆ. تدقیقات اثری ۱۹۳۰-جو ایلده بئرلین اونیوئرسیته‌سی‌نین حاضرلادیغی «شرق دیللرینه دائر سئمینارین معلوماتلاری[1]»ندا، ائله‌جه ده آیریجا کتابچا حالیندا نشر ائدیلمیشدی. ۱۹۲۹-جو ایلین سۆنلاریندا آلمانیادان تۆرکیه‌یه دۆنن احمد جعفراوْغلونون بۆتۆن سۆنراکی حیاتی و علمی-پئداقوژیک فعالیّتی ایستانبول اونیوئرسیته‌سی ایله باغلی اوْلموشدو. گۆرکملی آذربایجانلی عالِم بورادا اوّلجه ادبیّات فاکۆلته‌سی‌نین تۆرک دیلی تاریخی بۆلۆمۆنون[2] دانشیاری[3]، ۱۹۳۸-جی ایلدن همین بۆلۆمۆن پروفئسورو، ۱۹۴۶-جی ایلده معلّمی محمد فؤاد کۆپرۆلۆنۆن اوْلۆمۆندن سۆنرا ایسه اوْنون مدیری اوْلموش، حیاتینی دا ائله همین وظیفه‌ده باشا وورموشدو.

احمد جعفراوْغلو سۆن درجه محصولدار و چۆخ‌جهتلی عالم اوْلموشدور. تۆرک دۆنیاسی، تۆرک مدنیّتی اوْنو بۆتۆن یۆنلری، بۆتۆن استقامتلری ایله ماراقلاندیریردی. عالمین تدقیقاتلاریندا اسکی تۆرک یازیلی آبیده‌لریندن توتموش معاصر تۆرک دیللری‌نین قرامئرینه، ادبیّات‌شناسلیق مسئله‌لریندن توتموش لغت‌چیلیگه، لهجه‌شناسلیقدان[4] توتموش مقایسه‌لی دیلچیلیگه، آذربایجان و تۆرک ادبیّاتی کلاسیکلریندن توتموش آذربایجان‌شناسلیغین ان مختلف پرۆبلئملرینه کیمی چۆخ گئنیش و محتشم بیر علمی طیف[5] نظره چارپماقدادیر. عالمین آنادان اوْلماسی‌نین ۷۰ ایللیگی ایله علاقه‌دار اوْنون علمی اثرلری‌نین بیبلیوقرافیسینی° ترتیب ائدن کئچمیش طلبه‌سی، پروفئسور عثمان فیکری سرت‌قایانین حاضرلادیغی مختصر بیبلیوقرافی‌یه احمد جعفراوْغلونون ۱۹۲۳-جۆ ایلدن اعتباراً چاپ اوْلونان ۳۵۰-دن چۆخ اثری داخل ائدیلمیشدیر.

تۆرکولوژی ساحه‌سینده آپاردیغی چۆخ‌جهتلی تدقیقاتلار احمد جعفراوْغلونو بین‌الملل مقیاسدا تانیتمیشدی. اوْ، مختلف واختلاردا آوروپانین بیر سیرا

۱) «اوْ.م.»: ماتئریاللاری (material)
۲) «اوْ.م.»: کافئدراسی‌نین (kafedra)
۳) «اوْ.م.»: دۆسئنتی (dosent)
۴) «اوْ.م.»: دیالئکتولوْگیا (dialektologiya)
۵) «اوْ.م.»: اسپئکتر (spektr)

اونیورسیته‌لرینده توْرکولوژی‌یه دائر محاضره‌لرله چیخیش ائتمیش، بیر مدّت روْم اونیورسیته‌سینده چالیشمیشدی. آذربایجانلی عالم بیر سیرا بین‌الملل علمی جمعیّتلرین و آکادئمی‌لرین عضووْ سئچیلمیشدی. ۱۹۳۷–جی ایلده اوْ، لهیستان[1] شرق‌شناسلار جمعیّتی‌نین حقیقی عضووْ، ۱۹۳۸–جی ایلده ایسه لهیستان علملر آکادئمیسی‌نین مخبر عضووْ اوْلموشدو. ۱۹۴۴–جوْ ایلده مجاریستان علملر آکادمیسی یانیندا فعالیت گوْسترن کوْروْسی–اسکوْما[2] جمعیّتی اوْنو اوْز مخبر عضولری سیراسینا داخل ائتمیشدی. ۱۹۴۹–جو ایلدن ایسه احمد جعفراوْغلو بین‌الملل اوْنوْماستیک[5] جمعیّتینده توْرکیه‌نین تمثیلچیسی ایدی. ۱۹۵۳–جوْ ایلده مهاجرتده فعالیت گوْسترن آزاد اوکراین اونیورسیته‌سی اوْنا فخری علملر دوْکتورو آدی وئرمیش، آزاد اوکراین علملر آکادئمیسی ایسه مخبر عضو سئچمیشدی. عینی ایلده اوْ، بین‌الملل لهجه‌شناسلیق[3] مرکزی‌نین و اورال–آلتای جمعیّتی‌نین ده عضووْ اوْلموشدو. آرژانتین‌ین پایتختی بوینئس–آیرئس شهرینده فعالیت گوْسترن «توران» جمعیّتی ایسه پروْفئسور احمد جعفراوْغلونو اوْز فخری عضولری سیراسینا سئچمیشدی. یئری گلمیشکن، بو جمعیّتین تشکیلی باشقا بیر آذربایجانلی مهاجرین – عوْموْر یوْلو گوْرجوْستاندان و لهیستاندان کئچن آذربایجانلی افسر، سوْنرالار لهیستان اوْردوسونون سرهنگی، بوْرچالیداکی مشهور یادگاروْفلار نسلیندن اوْلان ولی‌بگ یادگارین آدی ایله سیخ باغلی ایدی.

احمد جعفراوْغلو ۱۹۳۲–جی ایلدن اعتباراً نشره باشلایان «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی‌نین یارادیجیسی و مسئول‌مدیری[4] ایدی. علمی آذربایجان‌شناسلیغین تدقیقی باخیمیندان مهم اهمیّته مالک اوْلان و هله ده بیزیم تدقیقاتچیلارین دقّتیندن کناردا قالان[5] بو زنگین مندرجه‌لی، ماراقلی ژورنالین صحیفه‌لرینده آذربایجان تاریخی‌نین

۱) «اوْ.م.»: پوْلشا (Polşa)
2) Körösi-Skoma
۳) «اوْ.م.»: دیالئکتولوْگیا (dialektologiya)   ۴) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)
۵) ۱۹۹۷–جی ایلده آذربایجان علملر آکادئمیسی نظامی آدینا ادبیّات اینستیتوسونون فارغ‌التّحصیلی شلاله حسنوْوا منیم رهبرلیگیم آلتیندا «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالیندا «فیلوْلوْژی مسئله‌لری» موْضوعسوندا نامزدلیک رساله‌سی مدافعه ائتمیشدیر. (و.ق.)

مختلف پروْبلئملرینه، دیلیمیزه، ادبیّاتیمیزا، اجتماعی–سیاسی فیکریمیزه دائر اوْنلارلا قیمتلی مقاله، نقد[1]، آراشدیرما و سند چاپ ائدیلمیشدی. احمد جعفراوْغلونون شخصی نفوذو و گئنیش علمی علاقه‌لری سایه‌سینده توْرکیه‌نین بیر چوْخ آپاریجی متخصّصلری «آذربایجان یورد بیلگیسی‌نین» اطرافینا توْپلاشمیشدیلار. ایستانبول اونیورسیته‌سینده چالیشماقلا بیر سیرادا پروفئسور جعفراوْغلو هم ده اوزون ایللر بوْیو توْرکولوژیک تدقیقاتلار مرکزی کیمی فعالیت گوْسترن توْرکیّات اینستیتوسونا رهبرلیک ائتمیشدی.

«آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی احمد جعفراوْغلونون تأسیس و رئداکته ائتدیگی یگانه نشر دئییلدی. مختلف ایللرده اوْ، هم ده «توْرک آماجی» ژورنالینی رئداکته ائتمیش، ۱۹۴۶–جی ایلدن عوْمروْنوْن سوْنونا کیمی ایسه ایستانبول اونیورسیته‌سی توْرک دیلی و ادبیّاتی بوْلوْموْنوْن مطبوع اوْرقانی کیمی ایشیق اوْزوْ گوْرن «تورک دیلی و ادبیّاتی ژورنالی»نین مدیری اوْلموشدو. اوْنون اثرلری توْرکیه ایله بیر سیرادا آلمانیادا، ایتالیادا، لهیستاندا و بیر سیرا دیگر خارجی اوْلکه‌لرده نشر ائدیلیردی. احمد جعفراوْغلو «آذربایجان آیلیق کوْلتوْر درگیسی»، «توْرکیّات مجموعه‌سی»، «توْرک کوْلتوْروْ»، «توْرک کوْلتوْروْ آراشدیرمالاری»، «توْرک دیلی آراشدیرمالاری ایللیگی»، «توْرک خالق بیلگیسینه عائد تدقیقلر»، «تورک حقوق و اقتصاد تاریخی مجموعه‌سی»، «توْرک یوردو»، «اسلام دونیاسی» (لایپزیگ)، «اوْدلو یورد»، «اوْز دیلیمیزه دوْغرو»، «یئنی شرق» (بئرلین)، «شرق تدقیقاتلاری اینستیتوسونون ایللیک‌لری[2]» (نئاپوْل)، «شرق دیللری سئمیناری‌نین معلوماتلاری[3]» (بئرلین)، «اوْنوْماستیک. اطلاعات[4] و بیبلیوقرافی بولتنی» (بئلژیک)، «یئنی قافقاز» و باشقا ژورنال و مجموعه‌لرین فعال موْلّفلریندن ایدی. اوْنون «یئرلی و یابانچی مطبوعاتدا» فعال اشتراکیندان سوْز آچان عثمان فیکری سرت‌قایا گوْستریر کی، معلّمی‌نین بو چئشیدلی نشرلرده چاپ اوْلونان چوْخ‌سایلی اثرلری‌نین «...باشلیجالاری تورک دیلی تاریخی، اسکی توْرک شیوه‌لری، تورک اوْنوْماستیکی، آذربایجان دیلی، ادبیّاتی و لهجه‌شناسلیغی، آنادوْلو توْرکجه‌سی و لهجه‌شناسلیغی، توْرک خالقلاری و.س. باغلی

۱) «اوْ.م.»: رئسئنزیا (resenziya)   ۲) «اوْ.م.»: آناللاری (annal)
۳) «اوْ.م.»: ماتئریاللاری (material)   ۴) «اوْ.م.»: اینفوْرماسیا (informasiya)

تدقیقاتلاردیر.» هم ده تۆرک تدقیقاتچیسی‌نین اعترافینا گؤره احمد جعفراوْغلو «بو ساحه‌لرین بیر چوْخوندا، خصوصاً ده تۆرکیه لهجه‌شناسلیغیندا اوْنچولوک یاپمیشدیر.»

تۆرک دیل قوُروموُنون یارادیجیلاریندان بیری اوْلان احمد جعفراوْغلو فعالیّته باشلادیغی ایلک گونّدن همین علمی جمعیّتین حقیقی عضووْ ایدی. هم‌یئرلیمیزین بیوقرافیسی ایله باغلی باشقا بیر دقّت‌لایق واقعه‌نی[1] ده قید ائتمک یئرینه دوشردی. اوْنون آوروپا مقیاسلی علمی اوُغورلارینا و فعالیّتینه یوکسک قیمت وئرن ایسپانیا حکومتی ۱۹۵۵-جی ایلده احمد جعفراوْغلونو «دیْ آلفوْنسوْ سابیو»[2] نشانی[3] ایله تلطیف ائتمیشدی.

احمد جعفراوْغلو شرق دیللری، تۆرک دیللری‌نین بیر چوْخ لهجه[4] و شیوه‌لری ایله بیرلیکده روس، آلمان، فرانسیز و ایتالیان دیللرینی ده یاخشی بیلیردی. بو دا اوْنا اوْز دیلچیلیک آراشدیرمالارینی و گئنیش معنادا تۆرکولوژیک تدقیقاتلارینی شرق-غرب مُستوی‌سینده قورماغا امکان وئریردی.

خصوصاً، روس دیلینی مکمّل بیلمه‌سی، اوْرتا و قسماً عالی تحصیلی‌نین بو دیلده اوْلماسی اوْنا شوروی اتّفاقیندا تۆرکولوژی‌نین انکشافینی آردیجیل ایزله‌مگه، یالنیز تۆرک جمهوریّت‌لرینده‌کی علمی فکرله دئییل، سیاسی-ایدئولوژیک جریانلارلا دا یاخیندان تانیش اوْلماغا امکان وئریردی. تصادفی دئییل کی، عالمین ۲۰-جی ایللرین اوّللرینده تۆرک مطبوعاتیندا چاپ اوْلونان «تانیتما» ماهیّتلی[5] یازیلاری‌نین بیر چوْخو شوروی تدقیقاتچیلاری‌نین تۆرکولوژی آراشدیرمالاری‌نین قیسا شرحیندن عبارت ایدی. هله ۱۹۲۳-جو ایلده احمد جعفراوْغلو کریمسکی‌نین[6] «تۆرکیه‌نین تاریخی و ادبیاتی» کتابینی روس دیلینه چئویرمیشدی. لاکین مترجمدن آسیلی اوْلمایان سببلر، چوْخ گومان کی، مالیّه

۱) «اوْ.م.»: فاکتی (fakt)

2) De Alphonso el Sabio

۳) «اوْ.م.»: اوْردئنی (orden)

۴) «اوْ.م.»: دیالئکت (dialekt)

۵) «اوْ.م.»: خاراکتئرلی (xarakter)

6) A.E.Krımski

چتین‌لیکلری اوُجباتیندان همین کتاب نشر ائدیلمه‌میشدی. ساموْیلوْویچ[1]، کوزمین[2]، پئکارسکی[3] و باشقا روس تۆرکولوقلاری‌نین بو دؤرده میدانا چیخان بیر سیرا دَیَرلی تدقیقاتلاری دا محض احمد جعفراوْغلونون سعیی نتیجه‌سینده تۆرک علمی اجتماعیّتینه چاتدیریلمیشدی. عمومیّتله، ۵۰-۲۰-جی ایللرده احمد آغااوْغلو، علی‌بگ حسین‌زاده، محمّد امین رسولزاده، ذکر ولیدی توْغان، آیاز اسحاقی، یوسف آکچورا، صدری مقصودی آرسال، رشید رحمتی آرات، ائله‌جه ده احمد جعفراوْغلو کیمی تۆرک اصللی مهاجرلرین فعالیّتی نتیجه‌سینده شوروی اتّفاقینداکی علمی-مدنی فکر، اجتماعی-سیاسی و ایدئولوژیک پروْسئسلر آردیجیل شکیلده ایزلَنیردی. بونون دا نتیجه‌سینده تۆرک افکارِ عمومیّه‌سی، «دمیر پرده» آرخاسینداکی تۆرک جمهوریّتلری‌نین حیاتیندا داها گئنیش و عملی[4] شکیلده خبر توتا بیلیردی. ۴۰-جی ایللرین سوْنوندان اعتباراً سوْیوق محاربه‌نین باشلانماسی بو پروْسئسی دایاندیرمیشدی.

یارادیجیلیغی‌نین آنسیکلوپئدیک ماهیّتی[5] ایله سئچیلن احمد جعفراوْغلونون علمی ارثینده آذربایجانشناسلیغین چئشیدلی پروْبلئملری باشلیجا یئر توتماقدادیر. عالمین دوْغما خالقی‌نین تاریخینه، ادبیّاتینا، اجتماعی-سیاسی حیاتینا ماراغی آذربایجان خالق جمهوریّتی دؤروُنده فوْرملاشماغا باشلامیش، سوْنراکی دؤرلرده ایسه اوْنون علمی آختاریشلاری‌نین باشلیجا استقامتلریندن بیرینه چئوریلمیشدی. ۲۰-جی ایللرین ایکینجی یاریسیندا برلینده یاشایان احمد جعفراوْغلو بورادان «یئنی کافکاسیا» و «آذری تۆرک» ژورناللارینا آذربایجاندان گلمیش طلبه‌لرین حیاتی، اوْنلارین کئچیردیکلری مختلف ماهیّتلی مدنی-کوتله‌وی مراسملرله علاقه‌دار مقاله‌لر گؤندریردی. اوْنون «برلینده آذریلرین ماتم مراسمی»، «آلمانیادا آذربایجانین استقلال بایرامی‌نین قید ائدیلمه‌سی» مقاله‌لری، هابئله هلال منشی‌نین آلمان دیلینده چاپ اوْلونان «آذربایجان

1) Samoyloviç

2) Kuzmin

3) Pekarski

۴) «اوْ.م.»: اوْپئراتیو (operativ)

۵) «اوْ.م.»: خاراکتئری (xarakter)

جمهوریتی» کتابی حاقیِنداکی تحلیلی مقاله‌سی[1] بو دؤورون محصولودور. عمومیتله ۳۰-۲۰-جو ایللرده آلمانیاداکی ضیالی[2] آذربایجان اجماعسی‌نین (اونلارین اکثریتینی طلبه‌لر تشکیل ائدیردی) فعالیتی آیریجا بیر تدقیقاتین مؤضوعسودور.

یاخین تاریخی کئچمیشله، شاهدی اولدوغو حادثه‌لرله باغلی اولان جمهوریت مؤضوعسو عؤمرونون سونونا کیمی عالمین دقّت مرکزینده دایانمیشدیر. اونون مختلف ایللرده «آذربایجان یورد بیلگیسی»، «اوْدلو یورد»، «مجاهد»، «تورک کولتورو» و باشقا ژورناللاردا چاپ اولونان «آذربایجانین بؤیوک ماتمی - ۲۷ آوریل ۱۹۲۰-جی ایل»، «۲۸ مه ۱۹۱۸-جی ایل. ملّی آذربایجان جمهوریتی‌نین ۱۵ ایللیگی»، «۲۸ مه اولکه‌سی آذربایجان»، «تاریخین ایلک تورک جمهوریتی - آذربایجان» مقاله‌لری، عقیده و مبارزه دوستلاریندان اسماعیل‌خان زیادخانا، جیحون حاجی‌بگلی‌یه، خلیل خاص‌محمّدوفا، مصطفی محموداوغلونا، مجید منصوراوغلونا و باشقالارینا حصر ائدیلن یازیلار احمد جعفراوغلونون تکجه بیر عالم کیمی ماراق و مشغولیّت دائره‌سیندن دئییل، هم ده ملّی-معنوی ایدئاللارا درین باغلی‌لیغیندان، صداقتیندن خبر وئرمکده‌دیر. عالمین ۱۹۴۰-جی ایلده ایستانبولدا چاپدان چیخان «آذربایجان» کتابچاسی و ۶۰-جی ایللرین باشلانغیجیندا «مجاهد»ده ایشیق اوزو گؤرن عینی آدلی سلسله مقاله‌لری (۱۰ مقاله) اونون چاغداش آذربایجانشناسلیغین تاریخی-سیاسی جنبه‌لری[3] ایله باغلی تدقیقاتلاری کیمی سجیّه‌لندیریله بیلر.

لاکین تاریخی-سیاسی پروبلئملرله بیر سیرادا آذربایجان ادبیّاتی تاریخی، کلاسیک ارثین آیری-آیری گؤرکملی نماینده‌لری‌نین یارادیجیلیغی، تورک دیللری عائله‌سینده آذربایجان دیلی‌نین یئری، بو دیلین ائتیمولوژیسی* و لغت ترکیبی ایله باغلی مسئله‌لر ده ایلک گنجلیگیندن توتموش حیاتی‌نین سونونا کیمی مهاجر-عالمی آردیجیل شکیلده ماراقلاندیران مسئله‌لر اولموشدور. احمد جعفراوغلو هله ۳۰-جو ایللرده اورتا عصرلر آذربایجان ادبیّاتی‌نین ائله نماینده‌لری‌نین شخصیّتی و یارادیجیلیغی ایله ایلگی‌لنمیش و

۱) «او.م.»: رئسئنزیاسی (resenziya) ۲) «او.م.»: اینتئلئکتوآل (intellektual)
۳) «او.م.»: آسپئکتلری (aspekt)

اثرلرینی توپلایاراق چاپ ائتدیرمیشدیر کی، همین شاعرلر ایندی‌یه قدر ده بیزیم ادبیّات تاریخچیلری‌نین دقّتینی جلب ائتمه‌میشدیر. اونون تشبّثو ایله «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالی‌نین خصوصی کتابخاناسی - «آذربایجان یورد بیلگیسی تدقیقلری» چاپ اولونوردو. همین تدقیقلر سیراسیندا احمد جعفراوغلونون ۱۹۳۲-جی ایلده «۱۹-جو عصر آذری شاعری سراجی»، ۱۹۳۳-جو ایلده ایسه «۱۷-جی عصر آذری شاعری ملیک‌بگ آوچی» کتابلاری بوراخیلمیشدی. بو کتابلارا همین شاعرلرین یارادیجیلیغیندان اورنکلر ده داخل ائدیلمیشدی. تام اساسلا دئمک اولار کی، هر ایکی شاعری آذربایجان ادبیّاتی تاریخینه قایتاران محض احمد جعفراوغلو اولموشدو.

«آذربایجان ادبیّاتی معلوماتلارینی[1] ایلک دفعه توپلایان مرحوم فریدون کوچرلی‌نین عزیز روحونا» اتحاف ائدیلن «سراجی» کتابیندا شاعرین آذربایجانجا ۱۲، فارسجا بیر غزلی، آنا دیلینده بیر ترکیب‌بندی و ایکی مخمّسی وئریلمیشدی. عالمین آپاردیغی تدقیقاتلار نتیجه‌سینده معلوم اولموشدور کی، سراجی ۱۹-جو عصرین ایکینجی یاریسیندا یاشامیش و چوخ ائرکن (تخمیناً ۱۹-۱۸) یاشلاریندا حیاتدان کؤچموش قاراباغ شاعرلریندندیر، مشهور سید حمزه نگاری‌نین اوغلودور. ماراقلیدیر کی، بو استعدادلی شاعر حاقیندا نه کوچرلی‌نین «آذربایجان ادبیّاتی» کتابیندا، نه ده میر محسن نوّابین «ریاض العاشقین» تذکره‌سینده معلومات وئریلمیشدیر. احمد جعفراوغلونون یازدیغینا گؤره او، آذربایجانلی تدقیقاتچیلارا نامعلوم قالان شاعرین اثرلریندن نمونه‌لری یئنه ده نامعلوم قاراباغ شاعرلریندن سعدی‌نین دیوانیندا آشکارا چیخارمیشدیر.

۱۷-جی یوزایللیکده آذربایجان دیلینده گؤزل شعرلر یازمیش ملیک‌بگ آوچی‌نین ادبیّات تاریخیمزه قایتاریلماسی بلاواسطه احمد جعفراوغلونون علمی آختاریشلاری نتیجه‌سینده ممکن اولموشدور. عالم اوزو بو باره‌ده یازیردی: «۱۹۲۶-جی ایلین سونونا یاخین اوستادِ محترمیم کوپرولوزاده فؤاد بگدن آلدیغیم بیر مکتوبدا پروفئسور

۱) «او.م.»: ماتئریاللارینی (material)

مینۆرسکی‌نین «اسلام آنسیکلوپئدیسینده» شاه خطائی حاقّینداکی مقاله‌سینده بئرلین حکومت کتابخاناسی‌نین فارسجا ال‌یازمالاری آراسیندا شاه خطائی‌یه عائد بیر ال‌یازما دیوانی‌نین مؤجود اۆلدوغو بیلدیریلمکده ایدی. مکتوبدان اوّل ده بو مسئله دقّتیمی جلب ائله‌میشدیسه ده، فقط لازمینجا تدقیق ائده بیلمه‌میشدیم. بو دفعه اوستادین دئدیگی ال‌یازماسینی برئسلاویا گتدیرده‌رک شاه خطائی‌یه عائد شعرلری آییردیم. ال‌یازماسی صِرف شاه خطائی‌یه عائد اۆلمادیغیندان و ایچریسینده بیر چۆخ تۆرک شاعرلرینه عائد پارچالارا تصادف ائدیلدیگیندن اۆنو باشدان-آیاغا قدر تدقیق ائتدیم. نظرِ دقّتیمی ان چۆخ جلب ائدن «دیوانِ ملیک‌بگ آوچی» آدی آلتیندا قید ائدیلن شعرلر اۆلدو. دۆغروسو، شاعرین آدینی بیلمه‌دیگیمدن و حاقّیندا هئچ بیر معلوماتیم اۆلمادیغیندان شخصیّتی ایله باغلی تردّدلره دۆشدوم. نهایت، بو منظومه‌لرین لسان اعتباری ایله آذری لهجه‌سی دائره‌سینه داخل اۆلدوغونو سئزدیم. اسمی بئله مجهول اۆلان بیر شاعره عائد پارچالارین نشری، شبهه‌سیز، تۆرک ادبیّاتی تدقیقاتچیلارینا مهم بیر تدقیق مؤضوعسو تشکیل ائتدیگیندن ملیک‌بگه عائد شعرلری عینی ایله کۆچۆردوم. بئله‌جه، دۆرد یۆز سنه‌یه یاخین بیر زمان اۆچون مجهول قالان مهم بیر آذری شاعری‌نین میدانا چیخماسی هر حالدا مندن داها چۆخ اوستادیم کۆپرولۆزاده‌نین آدی ایله باغلیدیر.» مؤلّفین بو تواضعکارلیغینا باخمایاراق ملیک‌بگ آوچی‌نین ۶۰-دان چۆخ اوریژینال غزلی‌نین بئرلین کتابخاناسینداکی ال‌یازمالاریندان آشکارا چیخاریلماسی، کۆچۆرمه‌سی[1] و نشری، هابئله شاعرین شخصیّتی، یارادیجیلیق اسلوبو و معاصرلری ایله علاقه‌لری باره‌سینده دقیق علمی مشاهده‌لر ایلک نۆبه‌ده اۆنون آدی و فعالیتی ایله باغلی ایدی. شبهه‌سیز، چۆخ‌جلدلی آذربایجان ادبیّاتی‌نین یازیلیش پرۆسسینده احمد جعفراۆغلونون بو مهم تدقیقاتلاریندان و اۆنون چاپ ائتدیردیگی متنلردن ادبیّات تاریخیمیزین کرونولوژیک* باخیمدان داها دۆلغون و تام منظره‌سینی یاراتماق اۆچون فایدالانماق لازمدیر.

۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیّاتی‌نین، ادبی-مدنی و اجتماعی-علمی فیکری‌نین و بو

---

۱) «اۆ.م.»: ترانسلیتئراسیاسی (transliterasiya)

دۆرده‌کی آذربایجان-روس علاقه‌لری‌نین غرضسیز تدقیقی و تحلیلی ده احمد جعفراۆغلونون فیلولوژیک ارثینده مهم یئر توتوردو. هله ۳۰-جو ایللرده اۆ، گؤرکملی آذربایجان عالمی، کازان و پئتئربورق اونیوئرسیته‌لری‌نین پروفئسورو میرزه کاظم‌بگ حاقّیندا «آذربایجان یورد بیلگیسی» ژورنالیندا آیریجا مقاله درج ائتدیرمیشدی. «بؤیۆک آذری عالمی میرزه کاظم‌بگ» آدلانان همین مقاله‌ده شرق‌شناس-عالمین علمی ارثی اساساً آذربایجان‌شناسلیق مؤقعیندن نظردن کئچیریلیر و قیمت‌لندیریلیردی. آخوندۆفون یارادیجیلیغی و شخصیّتی، یئنی آذربایجان ادبیّاتی‌نین انکشافیندا اۆنون رۆلو باره‌سینده احمد جعفراۆغلو بیر سلسله مقاله‌لر چاپ ائتدیرمیشدیر. «میرزه فتحعلی آخوندزاده حاقّیندا بیر وثیقه» آدلی یازیدا آخوندوفون ۱۸۶۱-جی ایلده عرب الیفباسی‌نین اصلاحاتی نیّتی ایله ایستانبولا سفری‌نین بیر سیرا تفرّعاتلاری دقیقلشدیریلیر و همین دۆرده «مجموعهٔ فنون» ژورنالیندا چاپ اۆلونموش علاقه‌دار بیر معلومات[1] تدقیقاتچی‌نین شرحی ایله تقدیم اۆلونوردو. سۆنراکی ایللرده احمد جعفراۆغلو میرزه فتحعلی حاقّیندا آنکارادا چیخان «گۆندۆز» قزئتینده «بؤیۆک آذری تۆرکچۆسۆ میرزه فتحعلی»، نئاپۆلدا، شرق تدقیقاتلاری اینستیتوسونون ایللیک‌لرینده[2] ایسه «۱۹-جو عصرین بؤیۆک آذربایجان اصلاحاتچیسی[3] میرزه فتحعلی آخوندزاده» آدلی مقاله‌لر درج ائتدیرمیش، رشید قورشونلوزاده‌نین «اجنبی مؤلّفلر مجموعه‌سی[4]» سئری‌سیندن آلمان دیلیندن چئویردیگی «وزیرِ خانِ لنکران» کومئدیسینه آیریجا نقد[5] یازمیشدی.

احمد جعفراۆغلونون صابر حاقّینداکی مقاله‌لری، حاق‌وئردی‌یئفین وفاتی مناسبتی ایله یازدیغی صمیمی نئکرولوق* اۆنون هر شئیدن اۆنجه آذربایجان ادبیّاتی‌نین پرستش‌کاری و تعصّب‌کشی کیمی چیخیش ائتدیگینی گؤسترمکده‌دیر.

یوخاریدا احمد جعفراۆغلو حاقّیندا بیزیم مطبوعاتدا چیخان ایلک مقاله‌لردن بیری‌نین «بهتانچی یا جواب» آدلاندیریلدیغینی گؤسترمیشدیم. شبهه‌سیز، همین یازی‌نین

---

۱) «اۆ.م.»: ماتئریال (material) ۲) «اۆ.م.»: آناللاریندا (annal)
۳) «اۆ.م.»: رئفۆرماتۆرو (reformator) ۴) «اۆ.م.»: کۆلئکسیاسی (kolleksiya)
۵) «اۆ.م.»: رئسئنزیا (resenziya)

مؤلّفی تۆرکیه‌لی همکاری‌نین «آذری ادبیّاتیندا سوءاستفاده‌چیلیک[1]»، «ایکی باشلی قارتالدان شوروی قیزیل بایراغینا قدر»، «شوروی ملّی کۆلتۆر نیهیلیسمی و انکاری»، «خسته ملیّت‌چیلیک آنلاییشی و نفرت یاراتما مکتبی»، «قوُرودولماسینا چالیشیلان استقلال چشمه‌لری»، «شوروی-روسیا اداره‌سی آلتینداکی اسیر ملّتلر»، «آذربایجان مهاجرتی»، «باش وکیلیمیزین آذربایجانی زیارتی مناسبتی ایله»، «تاریخده آذربایجان-روس مناسبتلری» و.س. مقاله‌لری ایله تانیش اؤلسایدی، داها کسکین افاده‌لر سئچردی. لاکین مسئله بورادادیر کی، آرتیق بو گۆن آدلاری چکیلن همین یازیلارداکی مسئله‌لری داها سرت و کسکین شکیلده بیز اؤزۆموز قالدیرماغا باشلامیشیق. دنه‌لی، تاریخ و مدنیّتیمیزین بیر سیرا پرۆبلئملرینه مناسبتده احمد جعفراؤغلو بیزدن داها اوزاق‌گؤرن و غرضسیز[2] ایمیش. بو دا، شبهه‌سیز، اؤنون تاریخی پرۆسئسلره و شخصیّتلره غرضسیز مناسبتی و خیاللارا قاپیلماماسی، ادبیّاتین، علمین منافعینی سیاسته قربان وئرمه‌مه‌سی و نهایت، آزاد جمعیّتده یاشاماسی ایله شرطلنیردی.

فیکریمی مشخّص[3] مثاللا عیانی‌لشدیرمک ایسته‌ییرم. ایلک باخیشدان ائله تأثّرات یارانا بیلر کی، بۆلشئویک رژیمی‌نین دۆغما وطنیندن اوزاق سالدیغی، اوغروندا بۆتۆن حیاتینی قۆیدوغو ایدئاللارا دهشتلی ضربه ائندیردیگی احمد جعفراؤغلو بو رژیمه مناسبتده تام انکارچی مؤقع توتاجاق، اؤنون آز-ماز نائلیّت‌لری‌نین ده اۆستۆندن قلم چکه‌جک. لاکین بئله دئییل. دۆغرودور، احمد جعفراؤغلو آردیجیل‌لیق و ایناندیریجیلیقلا «قیزیل امپئریالیسمی»، اؤنون اشغالچیلیق سیاستینی، ملّی ظلم پرینسیپلرینی، روسیانین خالقلار حبس‌خاناسی اؤلاراق قالدیغینی گؤستریر، آنجاق سوسیالیسم[5] شرایطینده آذربایجانین، اؤنون ادبیّات و مدنیّتی‌نین قازاندیغی اوغورلاری دا انکار ائتمیر. بو جهتدن عالمین «مؤدئرن آذربایجان ادبیّاتینا تۆپلو بیر باخیش» آدلی تدقیقاتی سجیّه‌ویدیر. واقفدن باشلامیش عصریمیزین ۴۰-جی ایللرینه قَدَرکی آذربایجان ادبیّاتی‌نین کئچدیگی انکشاف یۆلونو عمومی‌لشدیرمگی قارشیسینا مقصد قویان بو مقاله‌ده حادثه و

---

۱) «اؤ.م.»: اسپئکولیاسیونچولوق (spekulyasiyon)
۲) «اؤ.م.»: اؤبیئکتیو (obyektiv) ۳) «اؤ.م.»: کۆنکرئت (konkret)

شخصیّتلره، ادبی اثرلره گئرچک[1]، غرضسیز یاناشما سجیّه‌ویدیر. مؤلّف آذربایجان ادبیّاتی‌نین شوروی دؤورۆندن بحث ائده‌رک یازیر: «آخوندزاده، میرزه شفیع، صابر، حاجی‌بگلی کیمی بین‌الملل ادیب، شاعر، محرّر و بسته‌کارلار یئتیرن آذری-تۆرک ادبیّاتی ۲۷ نیسان[2] ۱۹۲۰ سنه‌ده، آذربایجان جمهوریّتی‌نین کۆمونیست روسیاسی طرفیندن استیلاسیندان سۆنرا یئنی سیاسی رژیم آلتیندا ایستر-ایسته‌مز باشقا بیر مرحله‌یه کئچمگه تسلیم اؤلموشدور. بئله کی، نجف وزیرلی، جلیل محمّدقولوزاده، عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردیلی، محمّد سعید اؤردوبادی، احمد جواد، جعفر جبّارلی و.س. کیمی آد قازانمیش آذری شاعر و یازیچیلاری بو یئنی رژیمده ده وظیفه‌لرینه دوام ائده‌رک یئتیشدیردیکلری یئنی مسلکداشلاری ایله برابر سیاسی اداره دۆلاییسی ایله قسماً سوسیالیسمه دایانان، فقط روحاً شکلاً و دیلجه تمامیله ملّی و وطنی اؤلان تۆرک ادبیّاتینی انکشاف ائتدیرمگه باشلادیلار. نتیجه کی، جبّارلی‌نین «اؤد گلینی» آدلی تاریخی تراژئدیسینده[5] مشهور آذری قهرمانی بابکین استقلال اوغرونداکی مجادله‌سینی یاشاتماقلا آذربایجان استقلالی مفهومونو اؤرتایا آتمیش، آذری دراماتیک صنعتینه[3] یئنی، حماسی[4]-رۆمانتیک بیر سَبک[5] گتیرمیشدیر. ایندی یئنی حماسی-رومانتیک تراژئدیده ژانری آذری ادیبلری‌نین یارادیجی قابلیّتینی و روحلارینی ان چۆخ اؤخشایان اؤلموش و قیسا بیر زماندا جبّارلی‌نین آچدیغی جیغیر ابراهیمۆف، وورغون، رستم، حسین و رحمان کیمی صنعتکارلار یئتیشدیرمیشدیر.

بونلاردان وورغون‌ون تراژئدیلرینده استقلال و حریّت مدافعه اؤلونور. آذربایجان ادبیّاتی‌نین ملّی رنگلری اؤنون شعرلرینده اؤز افاده‌سینی تاپمیشدیر. تغزّلۆنۆن[6] اساس تَمَلینی وطن باغلیلیغی ایله خالقچیلیق تشکیل ائتمکده‌دیر. اوّللری سئویلن، فقط سۆنرالار گؤزدن دۆشن ثابت رحمان دا دؤرۆنۆن حقیقی تیپلرینی و اؤنلارین حیات مجادله‌سینی تصویر ائدن صمیمی و رئآلیست بیر صنعتکاردیر...»

---

۱) «اؤ.م.»: رئآل (real) ۲) آوریل (ک)
۳) «اؤ.م.»: دراماتورگیاسینا (dramaturgiya) ۴) «اؤ.م.»: هئرۆئیک (heroik)
۵) «اؤ.م.»: استیل (stil) ۶) «اؤ.م.»: لیریزمی‌نین (lirizm)

نقل‌قولون[1] اوزونلوغونا گؤره اؤخوجودان عذر ایسته‌یه‌رک (دوٌغما وطنینده احمد جعفراوٌغلونون بیر سطری‌نین ده چاپ اؤلونماماسی بئله اوزون نقل‌قوللار گتیرمگی ضرورته چئویریر) هم ده اؤنا بیر قدر تأثرانگیز[2] سسلَنن سؤاللا مراجعت ائتمک ایسته‌ییرم - حتّا قبول ائتمه‌دیگی بیر محیط و جمعیّت حاقّیندا دانیشارکن ده حاقّی ناحاقّا ونرمه‌ین، یـالنیز عینی[3] گـئرچک‌لیگـه اسـاسلانان عـالِمی «بـهتانچی» آدلانـدیرماق نـه درجـه‌ده دوٌغرودور؟ حتّا بو زمان اؤنون شخصی حیاتینی قـوردالامـاق، رؤم اونـیونرسیته‌سینده چالیشارکن طلبه قیزلارا گویا پیس گؤزله باخماسی حاقّیندا معنالی ایهاملار وورماق و.س. تکـجه مـباحثه[4] مـدنیّتینه دئـییل، عـلمی اخـلاقا، عـمومیّتله، اخـلاقیّاتا[5] مـغایر حـرکت سایبلمالیدیر...

احمد جعفراوٌغلونون زنگین فیلولوژیک ارثینده آذربایجان شفاهی خـالق ادبـیّاتی ایله باغلی آراشدیرما و تدقیقلر ده مهم یئر توتماقدادیر. آذربایجان بـایاتیلاری حـاقّیندا برئسلاو اونیونرسیته‌سینده فیلولوژی دوٌکتورو آدی آلماق اوٌچوٌن رساله[6] مدافـعه‌سیندن سؤنرا دا اؤ، بو ساحه‌ده سیخجا[7] چالیشمیش، تدقیقاتلاری‌نین احاطه دائره‌سینی داهـا دا گنیش‌لندیرمیشدیر. «آذربـایجان خـالق ادبـیّاتیندا «سـایاچی» توٌرکوٌسوٌ»، «آذری خـالق ادبیّاتیندا «آشیق غریب» داستانی»، «۱۶-جی عصر ساز شاعرلریندن توفارقانلی عبّاس»، «آنادوٌلو و آذربایجان اوشاق فوٌلکلوروندا شـامانیسم[8] ایـزلری»، «فـوٌلکلوروموزدا مـلّی حیات و دیل مسئله‌لری»، «تَرَکَمه آغزی ایله ساز شاعرلریندن قربانی»، «ساز شاعرلریندن دده قاسم»، «آنادوٌلو آبدالّاری‌نین گیزلی دیـللریندن بـیر-ایکـی نـمونه»، «آذربـایجان و آنادوٌلو فوٌلکلوروندا سـاخلانان ایکـی شـامان تـانریسی»، «دده قـوٌرقود حکـایه‌لری‌نین آنتروٌپوٌنیم* تصویری» و سائر مقاله‌لرین تکجه آدلاری احمد جعفراوٌغلونون آذربایجان

۱) «اؤ.م.»: سیتاتین (sitat)
۲) «اؤ.م.»: پاتئتیک (patetik)
۳) «اؤ.م.»: اوٌبیئکتیو (obyektiv)
۴) «اؤ.م.»: پوٌلئمیکا (polemika)
۵) «اؤ.م.»: ائتیکایا (etika)
۶) «اؤ.م.»: دیسئرتاسیا (dissertasiya)
۷) «اؤ.م.»: اینتئنسیو (intensiv)
۸) شامانیسم: شمالی و اؤرتا آسیادا کی توٌرکلرین، دیگـر قـارّه‌لرده ده بـاشقا جـمعیّتلرین آراسیندا بو گوٌنه قدر رواجدا اؤلان، طبیعته پرستش، مافوق‌الطبیعه روحلارا اینانما اساسینا دایانان دین. (ک)

شـفاهی خـالق ادبـیّاتینی ان قـدیم دوٌرلریـندن بـاشلایاراق دیگـر توٌرک خـالقلاری‌نین فـوٌلکلورو و اسـطوره‌ای[1] تـصوّروٌ ایـله بـاغلی شکـیلده اؤیـرندیگینی گـؤستریر. ۱۹۵۱-۱۹۴۲-جی ایللر آراسیندا توٌرک دیل قورومو اؤنون توٌپلادیغی و ترتیب ائتدیگی شفاهی ادبیّات نمونه‌لریندن عبارت ۷ ایری حجملی کتاب چاپ ائتمیشدی. بو کتابلاردان بیرینجیسی - «دوٌغو ائللریمیز آغیزلاریندان توٌپلامالار» قـارص و اَرض‌رومـدا یـاشایان آذربایجانلیلارین یاراتدیقلاری و یاشاتدیقلاری فـوٌلکلور نـمونه‌لری اساسیندا تـرتیب ائدیلمیشدیر. نهایت، موٌلّفین ۱۹۵۳-جوٌ ایلده ایستانبولدا چاپدان چیخمیش «آذربایجان دیل و ادبیّاتی‌نین دوٌنوٌم نقطه‌لری» کتابیندا دا فوٌلکلورلا باغلی آراشـدیرمالار مـعیّن یئر توتوردو.

آذربایجان ادبیّاتی‌نین فوٌلکلور قایناقلاری‌نین و کلاسیک دوٌروٌنوٌن تدقیقی عالمین دیگر توٌرک خالقلاری‌نین قدیم دوٌر مدنیّتی ایله یاخیندان ماراقلانماسینا و عـموم‌توٌرک مدنیّتی پروٌبلئملرینی بیر کُلّ حالیندا آراشدیرماسینا انگـیزه[2] یـاراتـمیشدیر. واحـد توٌرک تمدّنوٌنوٌن[3] پروٌبلئملری احمد جعفراوٌغلونون اثرلرینده اوٌرخون-یئنی‌سئی آبـیده‌لریندن اوٌزوٌ بَری تدقیق ائدیلمیشدیر. ۱۹۲۹-جو ایلده «خـالق بـیلگیسی خـبرلری» ژورنـالیندا «اوٌرخون آبیده‌لرینده آتالار سوٌزلری» مقاله‌سی ایله چیخیش ائدن عالم سوٌنراکی ایللرده ده آراشدیرمالاری‌نین مقیاسینی داها دا گنیش‌لندیره‌رک قـدیم اویـغور مـدنیّتی، «ایـلک توٌرک دیلچیسی» آدلاندیردیغی محمود کاشغری‌نین حیاتی و علمی یارادیجیلیغی، ائله‌جه ده موٌجود توٌرک خالقلاری‌نین اکثریّتی‌نین دیلی، ادبیّاتی حـاقّیندا چـوٌخ‌سایلی مـقاله‌لر چاپ ائتدیرمیشدی. همین مقاله‌لر ایچریسینده آباکان توٌرکلری، خاکاسلار، یـاکـوتلار، قوموقلار و باشقالاری حاقّینداکی یئنی باخیشا، یئنی اطلاعات[4]-سند ملزمه‌سینه[5] و یئنی مناسبته اساسلانان یازیلار ۴۰-۳۰-جی ایللرده بوٌتوٌولوٌکده توٌرکیه اوٌچوٌن، توٌرکولوژیک فکر اوٌچوٌن یئنی سوٌز، آچیلمامیش صحیفه ایدی.

۱) «اؤ.م.»: میفیک (mifik)
۲) «اؤ.م.»: استیمول (stimul)
۳) «اؤ.م.»: سیویلیزاسیاسی‌نین (sivilizasiya)
۴) «اؤ.م.»: فاکت (fakt)
۵) «اؤ.م.»: ماتئریالینا (material)

آذربایجانلی عالمین توْرک اوْنوْماستیکی* ساحه‌سینده‌کی تدقیقلرینی، مدنیّتین و منشأشناسلیغین[۱] تاریخی اوّچوْن آچار روْلونو اوْینایا بیله‌جک آیری-آیری سوْز و افاده‌لرله باغلی اتیموْلوژیک* آراشدیرمالارینی، نهایت، اوْنون توْرک دیللری لغتلری‌نین یارادیلماسی ساحه‌سینده‌کی آختاریش و تدقیقاتلارینی دا بورایا علاوه ائتسک، غیرعادی درجه‌ده محصولدار و جامع[۲] بیلیگه مالک توْرکولوق احمد جعفراوْغلونون سیماسی[۳] تاماملانار. اوْنون توْرکچوْلوْگوْن تاریخینه و معاصر دوْرده‌کی انکشاف پروْبلئملرینه دائر مقاله‌لری نسبتاً گنج جعفراوْغلونون ضیا گوْک‌آلپ، محمد امین رسولزاده، احمد مدحت افندی، ذکی ولیدی توْغان کیمی اوستادلاری‌نین ایده‌لرینی لیاقتله دوام ائتدیردیگینی، بشر تاریخینده توْرکلوْگوْن یئرینی و روْلونو دوْشوْنوْلموْش شکیلده و آردیجیل‌لیقلا اوْیرندیگینی گوْستریر. عمومیّتله، عالمین موْضوع و مندرجه اعتباری ایله سوْن درجه رنگارنگ تدقیقاتلاری اوْنون قایغیلی و عصیانکار طبیعتی، دائم آختاریشدا اوْلان، بیری-بیری‌نین آردینجا مهم اهمیّته مالک ملّی-مدنی تصدیق حقیقتلری[۴] میدانا چیخاران و توْرکلوْگوْن گله‌جگینه بوْیوْک اینانلا، سوْنسوز نیک‌بین‌لیکله یاناشان تعصّب‌کش و گنرچکچی[۵] شخصیّتی حاقیندا آیدین تصوّر یارادیر. منسوب اوْلدوغو خالقین، داشییجیسی اوْلدوغو دیلین تاریخی و طالعی ایله باغلی ان کیچیک، باشقالارینا اهمیّت‌سیز گوْروْنه بیله‌جک کیچیک بیر مورد[۶]، کیچیک بیر واقعه[۷] ده احمد جعفراوْغلونو لاقید بوراخمیردی. بلکه ائله بونا گوْره ده چوْخ‌جلدلی فوْلکلور آبیده‌لرینی نشر ائدن، توْرک دیلی‌نین ایکی جلدلیک تمَل[۸] تاریخینی قلمه آلان تدقیقاتچی بعضاً جدّی علمی اسلوبلا سسلشمه‌ین اجتماعی-سیاسی[۹] چالارلی مقاله‌لر ده چاپ ائتدیریردی. چوْنکی اوْنون بوْتوْن فعالیّتی، بوْتوْن یارادیجیلیغی شعورلو اوْلاراق سئچیلمیش بیر ایده‌یه - توْرکلوْگوْن اوْیرنیلمه‌سینه و تبلیغینه حصر ائدیلمیشدی. همین اوْیرنمه و تبلیغ پروْسسینده ایده‌نین

---

۱) داوْ.م.ا: ائتنوْ گنئنزین (etnogenez)
۲) داوْ.م.ا: اونیوئرسال (universal)
۳) داوْ.م.ا: پوْرترئتی (portret)
۴) داوْ.م.ا: فاکتلاری (fakt)
۵) داوْ.م.ا: اوْبیئکتیو (obyektiv)
۶) داوْ.م.ا: فاکت (fakt)
۷) داوْ.م.ا: ائپیزوْد (epizod)
۸) داوْ.م.ا: فوندامئنتال (fundamental)
۹) داوْ.م.ا: پوبلیسیست (publisist)

گئرچک‌لشمه‌سینه[۱] امکان وئرن علمی-تاریخی ماهیّتلی نه واردیسا، هامیسی احمد جعفراوْغلو اوّچوْن مقبول ایدی. دیگر طرفدن تورکیه و آوروپا محیطینده اوْنون آذربایجان‌شناسلیقلا باغلی تدقیقاتلاری هم ده معیّن بیر معارف‌چیلیک یوْکوْ داشیپردی. اوْنا گوْره ده احمد جعفراوْغلو ایستر ۱۹-جو یوْزایلّلیکده بو و یا دیگر شکیلده آذربایجانلا باغلی اوْلموش لهیستانلی یازیچیلاری و شرق‌شناسلاری حاقّیندا مقاله چاپ ائتدیرنده، ایسترسه ده ۱۹۰۵-جی ایلده‌کی «ائرمنی-مسلمان دعواسی‌نین» ۶۰ ایللیگی ایله باغلی اوْز دوْشوْنجه‌لرینی و تاریخه مراجعتله وئردیگی آیدینلاشیردیجی قیدلری[۲] اوْخوجولارلا بوْلوْشنده ایلک نوْبه‌ده و داها چوْخ آذربایجانلا باغلی دوْغرو-دوْزگوْن، عینی[۳] تاریخی معلومات وئرمک مقصدی گوْدوْردوْ. عالمین ویسبادئن‌ده آلمان دیلینده چاپ اوْلونموش «آذربایجانلیلار»، آوسبورق‌دا اینگیلیس دیلینده چیخان «سوْن یوْز اللی ایلده قافقاز خالقلاری‌نین مهاجرتی[۴]»، یئنه ویسبادئن‌ده چاپ ائدیلن ایری حجملی «آذربایجان ادبیّاتی»، فرانسیز دیلینده نشر ائتدیردیگی «آذری لهجه‌سی[۵]» و.س. مقاله‌لری ده هر شئیدن اوْنجه اوْنون اوْز خالقینی آوروپا و دوْنیا مقیاسیندا تانیتماق یوْلوندا آتدیغی نجیب و وطن‌پرور آددیملار کیمی قیمتلندیریلمه‌لیدیر.

احمد جعفراوْغلو یوخاریدا دا قید ائدیلدیگی کیمی دوْنیا مقیاسیندا تانینان و توْرکولوژی علمی‌نین انکشافینا استقامت وئرن نفوذلو تورکولوق-عالملردن ایدی. ائرلری‌نین مهم بیر قسمی‌نین آلمان، فرانسیز، لهیستان، ایتالیان، اینگیلیس دیللرینده چاپ اوْلونماسی (بورادا ایستر-ایسته‌مز مهاجر عالمیمیزین طالع دوْستو ناظم حکمت‌ین «یازیلاریم اوْتوز-قیرخ دیلده باسیلیر، توْرکیه‌ده توْرکجه‌مله یاساق» مصراعلاری یادا دوْشوْر...) اوْنون چاغداش علمی فیکرین موْقعینده و سویّه‌سینده دایانماسینا، توْرک مدنیّتینی بشر مدنیّتی متنینده[۶] اوْیرنمه‌سینه امکان وئریردی. آوروپاداکی علمی نشرلرله بیرلیکده احمد جعفراوْغلو توْرکیه‌ده‌کی اجنبی‌دیللی مطبوعات اوْرقانلاری، خصوصاً ده

---

۱) داوْ.م.ا: رئاللاشماسینا (real)
۲) داوْ.م.ا: تاریخه ائکسورسلارینی (ekskurs)
۳) داوْ.م.ا: اوْبیئکتیو (obyektiv)
۴) داوْ.م.ا: میقراسیاسی (miqrasiya)
۵) داوْ.م.ا: دیالئکتی (dialekt)
۶) داوْ.م.ا: کوْنتئکستینده (kontekst)

فرانسیز دیلینده چاپ اوْلونان «آنکارا» قزئتی ایله اوزون ایللر بوْیو سیخ امکداشلیق ائتمیشدی. اوْ، یالنیز روس دیلیندن دئییل، آلمان و فرانسیز دیللریندن توْرکجه‌یه اثرلر چئویرمیش، آوروپانین مختلف علم مرکزلرینده چالیشان مارتی راسئنئن[1]، پآول ویتئک[2]، آلبئرت هئرمان[3]، تادئوش کوْوالسکی[4]، ائتوْره روْسی[5]، هئنریخ باتوْفسکی[6]، آنانیاس زایانچکوْفسکی[7]، آلئسیو بوْمباچی،[8] والتئر ائبئرهارد[9]، نئمئت[10] و باشقالاری‌نین توْرکولوژی ساحه‌سینده‌کی تدقیقاتلاری ایله توْرک علمی اجتماعیّتینی آردیجیل شکیلده تانیش ائتمیشدی.

البتّه، حجم‌جه ایری بیر مقاله داخلینده ده احمد جعفراوْغلونون چوْخ‌جهتلی علمی فعالیّتینی احاطه ائتمک غیرممکندوْر. عالمین آنادان اوْلماسی‌نین ۶۰ و ۷۰ ایللیک ژوبیلئی‌لری بوْتوْن آوروپا مقیاسیندا علمی محیط طرفیندن گئنیش قید ائدیلدیگی، هله ۶۰-جی ایللرده آلمانیادا اوْنون اثرلری‌نین مکمّل بیبلوقرافیسی چاپ اوْلوندوغو حالدا بیز توْرپاغیمیزین آدینی اوجالدان، دیلیمیزین، تاریخ و ادبیّاتیمیزین تعصّبوْنوْ چکن بو علم فدائیسی حاقیندا دئمک اوْلار کی، هئچ نه بیلمیریک. احمد جعفراوْغلونون زنگین فیلولوژیک ارثینه علمی قیمت وئرمک ادّعاسیندان اوزاق اوْلان بو یازیدا من اوْنون شخصیّتی و یارادیجیلیغی حاقیندا عمومی تأثّرات یاراتماغی باشلیجا وظیفه‌م سایمیشام...

ایندی آذربایجان مهاجرتی‌نین یاراتدیغی معنوی ثروتلرین وطنه قایتاریلماسی حاقیندا چوْخ دانیشیرلار. همین ثروت اوْز مقیاسینا و ماهیّتینه گوْره مختلفدیر. ائله اثرلر وار کی، اوْنلارین نشرینی بوندان سوْنرا هله بیر نئچه ایل ده تأخیره سالماق اوْلار. لاکین بیزیم اصل حقیقتلری دئیه بیلمه‌دیگیمیز دوْرده خارجده یارانمیش ائله اثرلر وار کی، بو گوْنکوْ حقیقت آختاریشلاریمیز پروْسئسینده اوْنلارین تعجیلی شکیلده وطنه قایتاریلماسی ضرورتدیر. منجه، آذربایجان ملّی-آزادلیق حرکاتی‌نین لیدئری محمّد امین

1) Martti Raasenen
2) Paul Vittek
3) Albert Herman
4) Tadeush Kovalski
5) Ettore Rossi
6) Henrich Batovski
7) Ananias Zayançkovski
8) Alessio Bombaci
9) Valter Eberhard
10) Nemet

رسولزاده ایله بیر سیرادا ۲۰-جی عصر آذربایجان فیلولوژیک فیکری‌نین ان گوْرکملی نماینده‌لریندن بیری اوْلان احمد جعفراوْغلونون علمی-اجتماعی[1] ارثی ده ایکینجیلر سیراسینداادیر. شبهه‌سیز، قلم اهلی‌نین آدینا خیابان، یاخود کوْلخوْز[2] قوْیماق، اوْنون هیکلینی، یاخود بوْستوْنوْ* اوجالتماق نجیب ایشدیر، لاکین ان نجیب ایش - اوْنون کتابلارینی چاپ ائتمک، بو یوْللا دا اوغروندا چالیشدیغی آمال و ایده‌لری اوْلوْمسوْزلشدیرمکدیر. بوْتوْن شعورلو حیاتینی توْرکلوْگه و اوْنون عصرلر بوْیو ان بارز شکیلده تجسّموْنه چئوریلن آذربایجانا حصر ائتمیش احمد جعفراوْغلونون وطنه، بیر واختلار ۱۹ یاشلی گنج ایکن سلاح گوْجوْنه یادائلیلردن آزاد ائتدیگی باکی‌یا دوْنوْشوْ یالنیز اوْنون علمی ارثی‌نین نشری واسطه‌سی ایله ممکندوْر.

تام صمیمیّتله اینانیرام کی، عالمین اثرلری‌نین نشری یالنیز بیزیم گئنجیکمیش منّدارلیق دویغولاریمیزین افاده‌سی اوْلمایاجاق، هم ده ملّی فیلولوژیک فیکرین ایرلی‌له‌ییشینه تکان وئره‌جک، علمی حقیقتین میدانا چیخماسینا کوْمک ائدن مباحثه‌لر دوْغوراجاق، اوْز یارادیجیسی‌نین آدینی یاشاداجاق.

فئوریه ۱۹۹۱

احمد جعفراوْغلونون ۱۰۰ ایللیک ژوبیلئیی تمام اوْلدو. تأسّف کی، یئنه ده بوْیوْک عالمی آدینا و خدمتلرینه لایق شکیلده آنا بیلمه‌دیک. اصلینده ایسه، بوْتوْن توْرک دوْنیاسی اوْچوْن چالیشان بو نادر شخصیّتین خاطره‌سی تکجه آنا وطنی آذربایجاندا، حیاتی‌نین ۵۵ ایلینی کئچیردیگی قارداش توْرکیه‌ده دئییل، بوْتوْن توْرک دوْنیاسیندا یاد ائدیلمه‌لی ایدی. بو یازینی یازدیغیم ۱۹۹۱-جی ایلدن سوْنرا سیخ-سیخ توْرکیه‌ده اوْلدوم، احمد جعفراوْغلونون بیر چوْخ همکارلاری و طلبه‌لری

۱) «اوْ.م.»: پوبلیسیست (publisist)
۲) اکینچی‌لیک تعاونیسی. کوْمونیست اقتصادیّاتینا خاص، روسجا коллективное хозяйство اصطلاحی‌نین قیسالتماسیدیر. (ک)

ایله گؤروشدوم. اوْنلارین «حیاتی‌نین سوْنونا قدر تام بیر آذری اوْلاراق قالمیش» اوستادلاری حاقّیندا فخرله دانیشدیقلاری دادلی، دوزلو حکایه‌لری دینله‌دیم.

احمد جعفراوْغلو حاقّیندا نه واختسا مطلق کتاب یازاجاغام. هله‌لیک ایسه بو مقاله ایله کفایت‌لَنیرم. تسلّیم اوْندادیرکی، بؤیوک هم‌وطنیمیزی دوْغما وطنینده ایلک دفعه تانیتماغا چالیشمیشام...

مه، ۱۹۹۹

طالعلرین غریبه کسیشمه‌سی

شیخ شامل، میرزه کاظم‌بگ، حیدر حسینوْف... و میرجعفر باقروْف

قافقاز قهرمانی شیخ شاملین آنادان اوْلماسی‌نین ۲۰۰ ایللیگی اوْتن ایل آذربایجان جمهوررئیسی[1] حیدر علی‌یئفین فرمانی ایله اوْلکه‌میزده گئنیش قید ائدیلدی. هر کس اعتراف ائده بیلر کی، مشهور داغلی‌نین ژوبیلئیی آذربایجاندا هئچ ده اوْنون وطنی داغیستانداکیندان آز طنطنه ایله کئچیریلمه‌دی. شیخ شامل بئله بیر احتراما لایقدیر. چوْنکی او، دوْز ایگیرمی بئش ایل روس ایمپئراتورلوغونا قارشی مبارزه آپارمیش، بوْتوْن قافقازا و قافقازلیلارا حرّ و آزاد یاشاماغین یوْلونون یالنیز الده سلاح اوْز توْرپاقلارینی قوْروماق اوْلدوغونو گؤسترمیشدی.

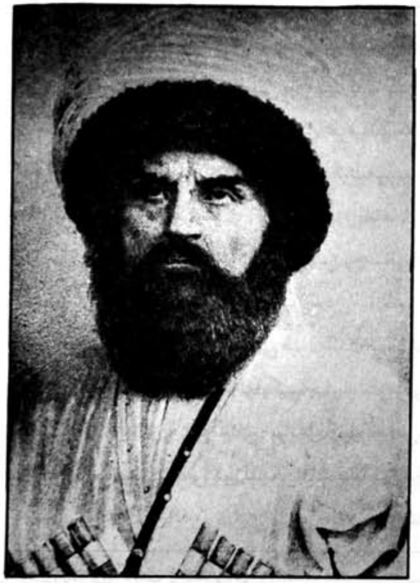

شیخ شامل

علامتدار حالدیر کی، ایستر تزاریسم زمانیندا، ایسترسه ده شوروی رژیمی شرایطینده شیخ شامله و اوْنون باشچیلیق ائتدیگی

---

۱) «اوْ.م.»: پرئزیدئنتی (prezident)

مـلّی-آزادلیق مبارزه‌سینه تاریخی جهتدن اساسلاندیریلمیش دوْغرو، گئرچک[1] و غرضسیز قیمتی آذربایجان عالملری وئرمیشلر. آرالارینda تخمیناً بیر عصرلیک زمان فاصله‌سی اوْلان همین عالملردن ایکیسی‌نین شیخ شامله و مریدیسم حرکاتینا مناسبتی اوْزرینده بیر قدر اطرافلی دایانماق ایستردیم.

داها گئنیش معنادا صحبت ایکی عالمدن و ایکی حاکمیّت آدامیندان گئدیر - بونلارین بیری عالمین حضورونا گئتمگی اوْزوْنه شرف بیلمیش، ایکینجیسی ایسه حقیقتی دئمگه جسارت ائتدیگینه گؤره اوْنو جزالاندیرمیشدی...

۱۸۵۹–جو ایل آقوستون ۲۵–ده شیخ شامل قافقاز فرمانداری، کنیاز باراتینسکی‌نین[2] شرطلرینی قبول ائده‌رک اوْزوْنوْن سوْن سیغیناجاغیندا - قونیب آولوندا[3] روسلارا تسلیم اوْلدو. قافقاز داغلیلاری ایله ایمپئراتورلوغون دؤرده بیر عصر دوام ائدن قانلی مبارزه‌سینه سوْن قوْیولدو. سوْن روسیا-چئچئنیستان مناقشه‌سینده اوْلدوغو کیمی، اوْ زمان دا مینلرله انسانین حیاتی باهاسینا باشا گلن محاربه آلوْوونون سوْندوْروْلمه‌سی روس جمعیّتی‌نین قاباقجیل آداملاری طرفیندن ممنونلوق حسّی ایله قارشیلانمیشدی. داها چوْخ «نه ائتمه‌لی؟» روْمانیندان تانیدیغیمیز یازیچی-محرّر[4] و اجتماعی خادم چئرنیشئوسکی[5] همین گوْنلرده یازیردی: «آللاها شکر، آرتیق بوندان سوْنرا قافقاز هر ایل ۲۵ مین روس عسگرینی اوُدمایاجاقدیر. روسیانی طاقتدن سالان یارالاردان بیری ده قایساق باغلایاجاقدیر.»

فخری اسیرلیک شرطلرینی قبول ائدن شیخ شامل بؤیوْک طنطنه ایله پئتئربورقا گتیریلدی. آز اوْنجه استناد ائتدیگیم چئرنیشئوسکی بو مناسبتله خبر وئریردی کی، «پئتئربورقدا ایندی‌یه قدر مثلی-برابری گؤروْنمه‌ین بیر آتشفشانلیق حاضرلانیب. حتّا تاج‌قوْیما مراسمی زمانی دوْزلدیلن آتشفشانلیق دا ایندیکی قدر پارلاق و جاذبه‌دار

۱) داوْ.م.ع: اوْبیئکتیف (obyektiv)
2) A.I.Baratinski
۳) آول (aul): داغیستان کندی. (ک)
۴) داوْ.م.ع: پوبلیسیست (publisist)
5) N.Q.Çernişevski

دئییلدی. بورادا[1] شاملین اسیر گؤتوْروْلمه‌سی حاقیندا چوْخ دانیشیرلار. اوْندان اوْتـروْ «تاوریا»[2] سارایینda اقامتگاه حاضرلانمیشدیر و عمومیّتله، شامل بؤیوْک حرمتله قارشیلاناجاق. اوْنا باخیب دوْیدوقدان سوْنرا ایسه کازاندا، یاخود کیئف‌ده یاشاماسینی تکلیف ائده‌جکلر.»

سئپتامبرین اوْرتالاریندا پئتئربورقا گلن شیخ شامل، حقیقتاً ده گؤروْنمه‌میش طنطنه ایله قارشیلاندی. ایمپئراتور و سارای اشرافلاریندان توتموش، خیردا بورژوالارا[3] و قارا جماعته قدر هامی قافقاز قهرمانینا بؤیوْک ماراق گؤستریردی. شامل‌له تانیش اوْلماق ایسته‌ینلرین، اوْنا معرّفی اوْلونماغی آرزولایانلارین سایی-حسابی یوْخ ایدی. شیخ شامل اوْزوْ ایسه غیابی صورتده تانیدیغی، اثرلرینی اوْخودوغو، نسلی و عائله‌سی حاقیندا اطرافلی بیلگی‌یه مالک اوْلدوغو مشهور شرق‌شناس عالم، پئتئربورق اونیورسیته‌سی‌نین شرق دیللری فاکوْلته‌سی‌نین رئیسی[4]، پروْفئسور میرزه کاظم‌بگله گؤروْشمگه جان آتیردی.

۱۸۰۲–جی ایلده دربندده، شیخ‌الاسلام حاجی قاسمین عائله‌سینده دوْغولان میرزه محمّدعلی کاظم‌بگ شیخ شاملین قیلینجی ایله قازاندیغی شهرته قلمی ایله چاتمیشدی. اوْنلار فرقلی یوْللارلا، لاکین ایکیسی ده عینی مهارت و باجاریقلا اوْلادی اوْلدوقلاری قافقازی روس جمعیّتینه تانیدا بیلمیشدیلر. هم ده غریبه‌دیر کی، مسیحیّتی قبول ائتمیش میرزه کاظم‌بگله اسلام ایده‌لرینی باریشماز مبارزه‌سی‌نین نظری اساسینا چئویرمیش شیخ شامل قافقاز تعصّب‌کش‌لیگی باخیمیندان واحد موْقعده دایانیردیلار.

میرزه کاظم‌بگ هله کئچن عصرین ۳۰–جو ایللریندن باشلایاراق، شاملین شخصیّتی و اوْنون یاراتدیغی تئوْکراتیک* دوْلتین - امامتین ماهیّتی ایله یاخیندان ماراقلانیردی. هم ده عالمین شامله مناسبتی ایلک دؤرلرده اوْ قدر ده مثبت اوْلمامیشدی. تاتاریستان جمهوریّتی‌نین مرکزی دوْلت آرشیوینده ساخلانان سندلردن آیدین اوْلور کی، ۱۸۴۱–جی

۱) داوْ.م.ع: پئتئربورقدا (و.ق.)
2) Tavriya
۳) داوْ.م.ع: مئشانلارا (meşşan)
۴) داوْ.م.ع: دئکانی (dekan)

ایلده کازان اونیورسیته‌سی‌نین مخبر عضوو حاجی ملّا تقی‌نین قافقازداکی ضدّروس حرکاتین لیدئرلرینه – قاضی محمّده و شامله قارشی عرب دیلینده یازدیغی کتابی‌نین (دین خادمی بو کتابدا شاملی شریعتدن کنار، مرتد آدلاندیریر و مریدلره سلاحی یئره قویوب تزارین مرحمتینه سیغینماغی مصلحت گؤروردو) ال‌یازماسینا رأی وئرن میرزه کاظم‌بگ همین اثرین نشرینی لازملی و ضروری بیلیردی. لاکین بو جور کتابلارلا داغلیلارین گنیش طبقه‌لری‌نین قاتیلدیغی ملّی-آزادلیق حرکاتی‌نین قارشیسینی آلماغین غیرممکن اولدوغونو یاخشی باشا دوشن قافقاز انضباطی دائره‌لری اثرین چاپینا ماراق گؤسترمه‌دیلر. کازاندا یازماغا باشلادیغی، آنجاق سونا چاتدیرمادیغی «قافقازین مسلمان حصّه‌سی‌نین تاریخی» آدلی اثرینده ده میرزه کاظم‌بگ صوفی‌لیگین اوزونه‌خاص[1] تظاهر فورموکیمی مریدیسمین ماهیّتینی و اساس پرینسیپلرینی معیّن‌لشدیرمگه چالیشیردی.

۵۰-۴۰-جی ایللرده پئتئربورق مطبوعاتیندا شیخ شامل و مریدیسم حرکاتی حاقّیندا درج اولونان چوخ‌سایلی معلوماتلارلا[2] تانیشلیق و روسیا پایتختینه گلن هم‌وطنلری ایله انسیّت پروسئسینده آلدیغی معلوماتلار میرزه کاظم‌بگین بو حرکاتا و اونون لیدئرینه اولان مناسبتی‌نین کوکوندن دَییشمه‌سینه گتیریب چیخارمیشدی. شرق‌شناس-عالم بیر طرفدن چوخ‌ایللیک مشاهده‌لری‌نین، او بیری طرفدن ایسه شیخ شامل‌له گوروشلری‌نین تأثیری آلتیندا ۱۸۵۹-جو ایلده چوخ قیسا مدّت عرضینده «مریدیسم و شامل» رساله‌سینی[3] یازمیش و همین ایلین دئسامبریندا اونو «روسکوئه اسلووو»[4] ژورنالیندا درج ائتدیرمیشدی. بو مهم علمی اثرین روسیا و عموماً دونیا قافقازشناسلیغیندا شامل حرکاتی حاقّیندا ایلک تدقیقاتچی سوزو اولدوغو آیریجا وورغولانمالیدیر.

مریدیسمین ماهیّتینی آچماغا چالیشان میرزه کاظم‌بگ اونو اسلامین «دینی انقلابلاریندا»، شرّه، انسان آزادلیغی‌نین بوغولماسینا و استعمارا قارشی مبارزه‌لرینده همیشه مستثنا رول اوینامیش جهاد، طریقت و دعوت کیمی چوخ‌عصرلیک تاریخه و

۱) «او.م.»: اسپئسیفیک (spesifik) ۲) «او.م.»: ماتئریاللارلا (material)
۳) «او.م.»: مونوقرافیاسینی (monoqrafiya)
4) Russkoe slovo

عنعنه‌لره مالک الهی[1]-سیاسی تعلیم‌لرله[2] ایضاح ائدیردی. تزاریسمین غصبکارلیق، استعمار سیاستینه قارشی اعتراض داغلیلاری منطقی شکیلده مقدّس محاربه-جهاد ایده‌سینه گتیریب چیخارمیشدی. بوندان سونرا اونلار اوچون یالنیز آللاهین گوستردیگی حقیقی یولونو – طریقتی تاپماق و دینی باشچی‌نین چاغیریشینی – دعوتی قبول ائتمک قالیردی. هم‌وطنلری‌نین بو احوالِ روحیّه‌سینی واختیندا مشاهده ائدن و اوندان یارارلانان قاضی محمّد و شیخ شامل مریدلری دوشمنه قارشی سلاحلی مبارزه یولونا – غزواتا یونلتمگی اوستالیقلا باجارمیشدیلار.

میرزه کاظم‌بگین فیکرینجه، داغیستاندا و عمومیّتله، قافقازدا مریدیسمین تاریخی ۱۵-جی عصردن باشلانیر. ایلکین مرحله‌ده مریدیسم داها چوخ باشچی – مرشد اطرافیندا بیرلشن دینی آردیجیللارین – مریدلرین دینج جمعیّتی اولموش، ۱۹-جو عصرین اوّللرینده ایسه قافقازدا یارانمیش مخصوص شرایطله باغلی حربی-سیاسی ماهیّت[3] آلمیشدی. میرزه کاظم‌بگ مریدیسمین حرکت‌وئریجی قوّه‌لرینی، اونون دینی-ایدئولوژیک اساسلارینی و امامتین – شاملین تئوکراتیک دولت قورولوشونون ماهیّتینی اطرافلی شرح ائدیر، امامین شخصیّتی اوزرینده گنیش دایانیردی.

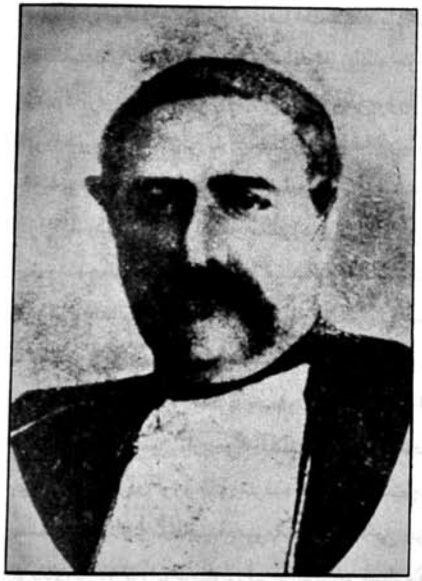
میرزه کاظم‌بگ

۱) «او.م.»: تئولوژی (teoloji) ۲) «او.م.»: دوکترینالارلا (doktrina)
۳) «او.م.»: خاراکتئر (xarakter)

عالمین نظرینده شیخ شامل رسمی روس مطبوعاتی‌نین اعلان ائتدیگی کیمی، یالنیز «وحشی داغلیلارین باشچیسی» و «عصیانکار» دئییلدی. میرزه کاظم‌بگ اؤنو ایلک نؤبه‌ده «قهرمان و قهرمانلارین یارادیجیسی» کیمی توصیف[1] ائدیردی: «شامل اوزون مدّت بیزده کنچمیشین حادثه‌سی سایبلمایاجاق. آوروپادا روسیاداکینا نسبتاً اؤنون حاقّیندا بیر قدر گئج دانیشماغا باشلادیلار. لاکین اؤرادا دا اؤنون باره‌سینده هله اوزون مدّت دانیشاجاق و یازاجاقلار.» داها سؤنرا میرزه کاظم‌بگ داغلیلارین روسیایا قارشی مبارزه‌سینی اوزون مدّت فرانسانی قؤرخو و هیجان آلتیندا ساخلایان باشقا بیر ملّی-آزادلیق حرکاتی ایله - عبدالقادرین (۱۸۸۳-۱۸۰۸) باشچیلیغی ایله ۱۸۴۷-۱۸۳۲-جی ایللرده الجزائرده فرانسیز استعمارینا قارشی سلاحلی مقاومتله مقایسه ائده‌رک یازیردی: «شامل عبدالقادردن داها ماراقلی و داها اهمیّت‌لیدیر. عبدالقادر ایسه هله فرانسیزلارین حافظه‌سیندن سیلینمه‌ییب. شامل آدی اؤزؤنده چؤخلو تاریخی و وطن‌پرورلیکله باغلی اؤلان فکرلر احتوا ائدیر. عاغیللی روس وطن‌پرورلری بو آددان چکینمیرلر. اؤ، هر حالدا قهرماندیر، قهرمانلارین یارادیجیسیدیر.»

بو، رسمی روس تاریخ‌شناسلیغیندا شیخ شامله وئریلن ایلک یؤکسک قیمت ایدی. یئری گلمیشکن، شامل‌له کُبارجاسینا داورانماغی داها مقبول سایان تزار بو مسئله‌ده ده بیر چؤخ ساحه‌لرده تقلید ائتدیگی فرانسانی یامسیلامیشدی. واختیله فرانسیزلار دا الجزائر قهرمانی عبدالقادری «فخری قؤناق» کیمی پاریسه گتیرمیش و عرب قبیله‌سی‌نین باشچیسی حیاتینی فرانسا پایتختینده باشا وورموشدو.

میرزه کاظم‌بگین «مریدیسم و شامل» اثری اوّچ حصّه‌دن عبارتدیر. «مسلمان شرقینده مریدیسمین تاریخی» آدلاندیردیغی بیرینجی حصّه‌ده عالم اسلامین میدانا چیخدیغی دؤوردن اؤزؤ بری شرقده دینی طریقت‌چیلیگین[2] قیسا تاریخینی ایزله‌ییر، مسلمان نشانلاری[3] حاقّیندا معلومات وئریر، آخی حرکاتی، صوفیسم، مؤلوی‌لیک و.س. جریانلاری دؤغوران عامللری شرح ائدیر. بو فصلده عینی زماندا مریدیسمین اوّچ اساس

1) «اؤ.م.»: خاراکتئریزه (xarakterize)   2) «اؤ.م.»: سئکتانت‌لیغین (sektant)
3) «اؤ.م.»: اؤردئنلری (orden)

دایاق نقطه‌سینی تشکیل ائدن جهاد، طریقت و دعوت حاقّیندا گئنیش بحث آچیلیر، مریدیسمله باغلی اؤلان مرید، مرشد، ارشاد، سالک، ارادت، کمال، وصال، واصل، جذب، عارف و.س. آنلاییشلارین معناسی و ماهیّتی آچیقلانیر.

«مریدیسم قافقازدا» آدلانان ایکینجی حصّه‌ده ایسه مؤلّف مشخّص[1] بؤلگه‌ده[2] و مشخّص تاریخی شرایط داخلینده مریدیسمین میدانا چیخما و یاییلما تاریخینی، اؤنون بؤلگه و قؤمیّت‌لرله[3] باغلی اؤزؤنه‌مخصوصلوقلارینی آراشدیرمیشدیر. شبهه‌سیز، هر ایکی فصلده هم اسلام‌شناسلاری و قافقازشناسلاری، هم ده شامل حرکاتی‌نین دینی کؤکلرینی اؤیرَنن تدقیقاتچیلاری ماراقلاندیراجاق جهتلر کفایت قدردیر.

میرزه کاظم‌بگین تدقیقاتی‌نین ایستر میدانا چیخدیغی دؤرده، ایسترسه ده ایندی داها بؤیؤک ماراق دؤغوران حصّه‌سی بلاواسطه قافقاز مریدلری‌نین باشچیسی حاقّیندا صحبت گئدن بؤلؤمؤدؤر. «امام شامل» آدلانان بو حصّه‌ده هم حرکاتین تاریخینه نظر سالینیر، هم ده میرزه کاظم‌بگین شامل‌له شخصی گؤروشلری و انسیّتی نتیجه‌سینده آلدیغی تأثّراتلار اوز گئنیش و هرطرفلی عکسینی تاپمیشدیر.

شیخ شامل‌له گؤروش هر شئیدن اوّل شرق‌شناس-عالمی قافقازین ان قدیم شهرلریندن بیری اؤلان دربنده کئچن اوشاقلیق و یئنی‌یئتمه‌لیک ایللرینه قایتارمیشدی. اؤ، ۱۸۲۰-۱۸۱۰-جی ایللر آراسیندا، اوشاق حافظه‌سینده ایلیشیب قالمیش داغینیق[4] خاطره‌لر اساسیندا قوبایا و دربنده لزگی باسقینلارینی خاطرلامیش، روسلارا قارشی باریشماز مؤقع توتان شیخ‌علی خانین روس اسارتیندن نئجه قورتولدوغونو اؤز گؤزلری ایله گؤرن یاشلی دربند ساکنلرینی یادا سالمیشدی. بیر سؤزله، شیخ شاملی و اؤنون قهرمان دؤیوشچولرینی - مریدلری یئتیرن محیط و شرایط میرزه کاظم‌بگه هله کیچیک یاشلاریندان کفایت قدر یاخشی تانیش ایدی.

«نجیبلیک، تمنّاسیز ایگیدلیک و عدالت - قافقازین فتحینه یؤل آچان اوّچ اساس سلاح بودور»، - دئیه‌میرزه کاظم‌بگ روس سلاحی‌نین شرفینه بیتیب-تؤکنمک بیلمه‌ین

1) «اؤ.م.»: کؤنکرئت (konkret)   2) «اؤ.م.»: رئگیوندا (region)
3) «اؤ.م.»: ائتنؤسلارلا (etnos)   4) «اؤ.م.»: ائپیزودیک (epizodik)

مارشلار[1] اوْخوندوغو دوْرده اصلینده بوْلگه‌نین رسمی فتحی‌نین هله قافقازین اطاعت آلتینا آلینماسی اوْلمادیغی قناعتینه گلیردی. عالمین فیکرینجه، عصرلر بوْیو قافقازدا یالنیز دینی ایده جریانی اوْلان مریدیسمین ۱۹–جو عصرین اوّللریندن باشلایاراق گئتدیکجه داها آرتیق بیر درجه‌ده سیاسی ماهیت[2] آلماسینا سبب ایلک نوْبه‌ده محض بوْلگه‌نین یئنی صاحبلرینه چئوریلمک ایسته‌ینلرین - روسلارین بوْتوْن بو کیفیّتلره کفایت قدر مالک اوْلمامالاری ایدی. قاضی ملّانین (۱۷۹۵–۱۸۳۲) و حمزه بگین (۱۷۸۹–۱۸۳۴) قیسا مدّتلی حاکمیّتلری دوْروْنده تصوّفی[3] دینی تعلیمین ملّی-آزادلیق مبارزه‌سی‌نین ایدئولوژیسینه چئوریلمه‌سی‌نین اساسی قوْیولدو.

۱۸۳۴–جوْ ایلده امام سئچیلن شامل بو اساس اوْزرینده اوْز دوْلتینی قوردو و اشغالچیلارا قارشی مبارزه‌یه باشلادی.

میرزه کاظم‌بگین یازدیغینا گوْره، اصلینده قاضی ملّادان سوْنرا امامیلق شامله کئچمه‌لی ایدی. چوْنکی قاضی ملّانین مریدلری ایچریسینده «بیرینجیلیک علمده هامیدان داها آرتیق قابلیّت گوْسترن، اماما داها آرتیق صادق اوْلان اوْتوز ایکی یاشلی گنجه خاص ایدی. بو گنج شامل ایدی. رقیبلری آراسیندا منشأجه شاملدن داها یوخاریدا دایانانی اوْلا بیلردی. لاکین شریعت و طریقت پرینسیپلرینه عمل ائتمک باخیمیندان اوْ، رقیبلری‌نین هامیسیندان اوْستوْن ایدی. اماما قید-شرطسیز و قطعیّتلی صادقلیگی ایسه قاضی ملّانی شامله داها چوْخ باغلامیشدی و اوْ، گنج دوْستونون مصلحتی اوْلمادان هئچ بیر ایش گوْرموْردوْ.»

شامل اوْز مرشدینه اوْلان صداقتینی محاربه میدانیندا دا ثبوت ائتمیشدی. ۱۸۳۲–جی ایلده قیمری آولو یاخینلیغیندا روسلارلا دوْیوْش زمانی قاضی ملّا شهید ائدیلنده سوْن دقیقه‌یه قدر اوْنون یانیندان چکیلمه‌ین یگانه مرید شامل اوْلموشدو. عالم شاملین اوْغلوندان و یاخین آداملاریندان آلدیغی معلوماتلار اساسیندا همین حلّ‌ائدیجی آنی بئله تصویر ائدیردی: «قاضی ملّا روس سلاحی‌نین ضربه‌لری آلتیندا هلاک اوْلاندا

1) «اوْ.م.»: هیمنلر (himn) 2) «اوْ.م.»: خاراکتئر (xarakter)
3) «اوْ.م.»: میستیک (mistik)

سئویملی مریدی اوْنون نعشینی دوْشمنلردن قوْروییوردو. قیزغین ال‌به‌یاخا ووروش زمانی روس سواره‌سی‌نین سوْنگوْسوْ همین آندا باشقا بیر دوْشمنه قارشی دوْیوْشن شاملین سینه‌سیندن گیریب کوْرَگی‌نین آلتیندان چیخدی. بو اوْلوْمجوْل یارایا باخمایاراق، شامل سواره‌نین توْفنگینی دارتیب الیندن آلمیش، سوْنگوْنوْ بدنیندن چیخارمیش و ائله همین سوْنگوْ ایله ده اوْز دوْشمنینی اوْلدوْرموْشدوْ.» میرزه کاظم‌بگین فیکرینجه، بو صداقت و قهرمانلیق شاملین بیر دینی و حربی لیدئر کیمی سوْنراکی یوْکسلیشینده، آداملاری اوْز آرخاسینجا آپارا بیلمه‌سینده و امام کیمی قبول اوْلونماسیندا مهم روْل اوْینامیشدی.

شیخ شاملین ایلک بیوقرافتری‌نین - میرزه کاظم‌بگین یازدیغینا گوْره، گله‌جک قهرمانی‌نین اوشاقلیقدا داشیدیغی ایلک آد علی اوْلموشدور: «والدینلری‌نین شاملدن باشقا کیشی جنسیندن اوْلان دیگر اوْلادلاری یوْخ ایدی. دوْغرودور، اوْنون باجیسی دا واردی، لاکین داغیستاندا قیز اوْلادلار دئییل، یالنیز اوْغلانلار نسلین دوامچیلاری سایبلیرلار. اوْنا گوْره ده گوْروْشوْموْز زمانی من امامدان عائله‌ده نئچه اوشاق اوْلدوقلارینی سوْروشاندا اوْ جواب وئردی کی، «من تک اوشاق ایدیم». بونو دئیرکن شهادت بارماغینی دا یوخاری قالدیردی. آوروپا پانتوْمیمینده اوْلدوغو کیمی، شرقده بو ال حرکتی بیری، واحدی افاده ائدیر.»

شیخ شامل‌له میرزه کاظم‌بگین پئتئربورقداکی گوْروْشلری عالمین آرزولادیغی کیمی اوزون سوْرمه‌میشدی. ۱۸۵۹–جو ایل اوْکتوبرون ۳–ده شامل هم‌یئرلیسی‌نین گوْروْشوْنه گلمیش، همین گوْن آخشامی ایسه میرزه کاظم‌بگ جواب گوْروْشوْ[1] ایله اوْنون موقّتی قالدیغی اقامتگاها گئتمیشدی. اوکتوبرون ۶–دا شیخ شامل آجودانی[2] واسطه‌سیله میرزه کاظم‌بگه مکتوب گوْندره‌رک اوْندان کتابخاناسیندا گوْردوْگوْ بعضی ال‌یازمالاری اوْخوماق اوْچوْن گوْندرمه‌سینی خواهش ائتمیشدی. میرزه کاظم‌بگ بو خواهشی ممنونیّتله یئرینه یئتیرمیش، لیستی گوْندریلن ال‌یازمالارا شاملی ماراقلاندیرا بیله‌جک دیگر اثرلری ده علاوه ائتمیشدی. سوْنرالار آذربایجانلی عالم دوْستلوق و امکداشلیق ائتدیگی فرانسیز

1) «اوْ.م.»: ویزیتی (vizit) 2) «اوْ.م.»: آدیوتانتی (adyutant)

شرق‌شناسی «قارسن دو تاسی»یه[1] گؤندردیگی مکتوبلاردان بیرینده بو قیمتلی ال‌یازمالاری ایله ابدی وداعلاشمالی اؤلدوغونو تأسّف حسّی ایله یازیردی... نهایت، اؤکتوبرون ٧-ده شیخ شامل روسیاداکی دائمی یاشاییش یئرینه - کالوقایا یولا دۆشمه‌میشدن اوّل اؤغلو قاضی محمّد و ان یاخین سلاحداشلاری ایله وداعلاشماق اۆچۆن میرزه کاظم‌بگین ائوینه گلمیشدی. صحبت اۆچ ساعاتدان چؤخ چکمیشدی. بو، اونلارین سؤن گؤروشۆ اؤلموشدو.

طبیعی کی، قیسامدّتلی تانیشلیق میرزه کاظم‌بگه ایستر مریدیسم حرکاتی، ایسترسه ده شاملین شخصیّتی ایله باغلی بیر چؤخ سؤاللارینا امامین اؤزۆنده جواب آلماغا امکان وئرمه‌میشدی. ایلکین داشیدیغی علی آدیندان امتناعی‌نین سببلرینی ایسه شیخ اوشاقلیقدا کئچیردیگی خسته‌لیکله علاقه‌لندیرمیشدی. اؤلادلاری‌نین خسته‌لیگینه هئچ جۆر علاج تاپا بیلمه‌ین والدینلری آخردا یئرلی منجّملرین مصلحتینه قولاق آساراق اؤنو شامل آدلاندیرمیش، بونونلا دا اؤز متعصّب[2] تصوّرلرینه گؤره، بالاجا علیدن وار قوّه‌سی ایله یاپیشمیش خسته‌لیگی آزدیرمیش، اؤنو کؤهنه عنواندا - علی‌نین اؤزرینده ساخلامیشدیلار. نه قدر غریبه گؤرۆنسه ده، بو آددَییشمه مراسمیندن سؤنرا علی-شامل سرعتله ساغالمیشدی.

گله‌جک امام اؤن ایکی یاشیندا تحصیله باشلامیش، اؤن ایل عرضینده سنّتی[3] تدریس سیستمینده «مقدّمات» آدلانان دوره‌نی[4] باشا وورموشدو، یعنی عرب دیلی‌نین قرامئرینی، منطق و بلاغت علمینه[5] مکمّل ییه‌لنمیشدی. بونون آردینجا شامل فلسفه‌نی، قرآنِ‌کریمین شرحینی، حدیثلری و فقه علمینی اؤیرنمیشدی. ٢٧ یاشیندا اؤ، مشهور قوموق عالمی جمال‌الدّین‌ین محاضره‌لرینی دینله‌مگه باشلاییر. سؤنونجو استثنا اؤلوناقلا میرزه کاظم‌بگ شاملین معلّملرینی تانیمادیغینی، لاکین اؤنون داغیستان شرایطی اۆچۆن مکمّل تحصیل آلدیغینی و دینی علملره دریندن ییه‌لندیگینی اعتراف ائدیردی.

---

1) Garsen de Tassie

٢) «اؤ.م.»: فاناتیک (fanatik)

٣) «اؤ.م.»: اسخولاستیک (sxolastik)

۴) «اؤ.م.»: کورسو (kurs)

۵) «اؤ.م.»: ریتوریکایا (ritorika)

شیخ شاملین معلّملری ایچریسینده میرزه کاظم‌بگین تانیدیغی بؤیۆک قوموق عالمی جمال‌الدّینه گلدیکده ایسه اؤ، اؤز یئتیرمه‌سی‌نین معنوی حیاتیندا سؤن درجه سیلینمز ایزلر بوراخمیشدیر. شامل اوستادی‌نین شرفینه ایلک اؤلادینی جمال‌الدّین آدلاندیرمیش، اؤزۆ معلّمی‌نین قیزی زاهده ایله ائولنمیش، قیزینی ایسه اؤنون اؤغلو عبدالرّحمانا اره وئرمیشدی. میرزه کاظم‌بگ شاملین مریدلریندن ائشیتدیگی بو قؤهوملوق علاقه‌سینه شبهه ایله یاناشمیش، حاقلی اؤلاراق، اؤنون مسلمان اخلاقی جهتدن اؤ قدر ده مقبول گؤرۆنمه‌دیگینی بیلدیرمیشدی. لاکین نه قدر غیرمقبول گؤرۆنسه ده، اصلینده بئله ایدی.

١٩-جو عصرین ایلک ربعۆنده مریدیسمین آرتیق دینی تعلیمدن سیاسی حرکاتین ایدئولوژیسینه چئوریلدیگینی داغیستاندا و چئچئنیستاندا بیرینجیلر سیراسیندا شامل درک ائتمیش و بو دا اؤنون جمال‌الدّین‌ین مریدلریندن بیری کیمی تانیدیغی قاضی محمّد - قاضی ملّا ایله داها دا یاخینلاشماسینا گتیریب چیخارمیشدی. میرزه کاظم‌بگ یازیر: «شاملین ظاهری گؤرۆنۆشۆ، فیزیکی و معنوی گۆجۆ، هابئله اؤنون یئنی اماما مناسبتده تصویره‌گلمز صداقتی بو گنجین ایلک مریدلر سیراسیندا یئر توتماسینا شرایط یاراتدی، جسارتی و امامین امرلرینی یئرینه یئتیرمکده قازاندیغی اوغورلار ایسه اؤنو باشقالاری‌نین نظرینده داها دا یۆکسلتدی. هم امامین اؤزۆنه، هم ده اؤنون تابعلیگینده اؤلان آداملارا مناسبتده شاملین حرکتلری همیشه صمیمی‌لیگی و تمنّاسیزلیغی ایله سئچیلیردی.»

ایکینجی امامین - حمزه بگین قیسامدّتلی حاکمیّتی دؤورۆنده موقّتی اؤلاراق آرخا پلانا چکیلن، بونونلا دا مریدلر آراسیندا نفاق یاراتماسی‌نین قارشیسینی آلان شامل ١٨٣۴-جۆ ایلده امامین «خونزاخ» آولوندا قتله یئتیریلمه‌سیندن سؤنرا آرتیق یگانه لایقلی نامزد و شریکسیز لیدئر کیمی اؤرتایا چیخیر. بو سیرا معاصرلری حمزه بگین اؤلدۆرۆلمه‌سینده دؤلایی یؤللا دا اؤلسا، شاملین الی اؤلدوغوندان شبهه‌لنیردیلر. شیخ شامل ایسه یئتئربورقدا آذربایجانلی عالمله صحبت‌لرینده بو شبهه‌لرین هئچ بیر اساسی اؤلمادیغینی بیلدیرمیش و حمزه بگ ایکینجی امام سئچیلرکن داغیستانین نفوذلو آداملارینا و تانینمیش روحانیلرینه عنوانلادیغی مراجعتین اوریژینالینی مریدی حاجی محمّد واسطه‌سیله میرزه کاظم‌بگه گؤندرمیشدی.

عالمین عرب دیلیندن ترجمه‌ده «مریدیسم و شامل» اثرینه داخل ائتدیگی همین مکتوبدا دئییلیردی: «اوروسلار سئوینیرلر. قیمری آولو اله کئچیریلیب، امامیمیز اؤلدوروْلوْب. اسلامی قوْروماق اوْچوْن بیرلیک لازمدیر. مریدلرین یوْلگؤسترنی کیم سئچیله‌جکسه، خالقا اوْنا تابع اوْلماغی تلقین ائدین. قوْی بیزیم داغلیلار ایت کیمی (آللاه گوْناهیمدان کئچسین) حاکمیّت سوْموْگوْ اوْستوْنده بوْغوشماسینلار. اگر بئله اوْلسا، همین سوموگو کافرلر اوْنلارین قاباغیندان اوْغورلایاجاقلار. هامیمیز کافرلره قارشی یئنی قوّه ایله بیرلشک، آللاهی کؤمگه چاغیراق و اوْنون اراده‌سینی یئرینه یئتیرمک اوْچوْن بیر نفری سئچک. ایلک مسلمانلار اوْلان بابالاریمیز دا بئله حرکت ائتمیشدیلر. دئمک ایسته‌دیگیم بو ایدی. آللاه کؤمگینیز اوْلسون.»

مکتوبونو «آللاهین قوْلو، امام قاضی ملّانین و شرفلی پیغمبرین نؤکری، اسلامین شهرتی اوچون چالیشان شامل» کیمی امضالایان گله‌جک امامین ایلک مسلمانلاری و دینین یارادیجیسی محمّد پیغمبری اوْز هم‌وطنلرینه نمونه گتیرمه‌سی هئچ ده تصادفی دئییلدی. میرزه کاظم‌بگین دقیق مشاهده‌لریندن ده گؤروْندوْگوْ کیمی، شیخ شامل اوْزوْنوْن امامliغا گئدن یوْلونون بوْتوْن مرحله‌لرینده محمّد پیغمبری تقلید ائتمیشدی: «شاملین بوْتوْن عمللری، اوْنون اوْز نائبلری و نفوذلو مریدلری ایله یازیشمالاردان و وئردیگی فرمانلاردان بللی اوْلان (اوْنون سایی آلتمیشا چاتان بو جوْر مکتوبلاری علملر آکادئمیسی‌نین موزه‌سینده ساخلانیر) بوْتوْن ایشلری گله‌جک امامین یوکسک عاغلی، حادثه‌لره سرراست مناسبتی و سوْن درجه محکم شخصیّتیندن[1] خبر وئریر. او، اوْزوْنوْن یئنی فعالیّت ساحه‌سینه عیناً مؤمنلرین پیغمبری محمّد کیمی باشلامیشدی. شامل بوْتوْن مسئله‌لرده پیغمبری تقلید ائدیردی، اوْز ایشلرینی اوْنون گؤردوْکلرینه اویغونلاشدیرماغا چالیشیردی.»

محمّد اوْز بؤیوْک پیغمبرلیک مأموریتینه هجرتدن باشلامیش، مکّه‌نی ترک ائده‌رک مدینه‌یه گلمیشدی. امامliغا دوْغرو گئدن یوْل شامل اوْچوْن ده هجرتله باشلامیشدی –

1) «اؤ.م.»: خارا کتئریندن (xarakter)

قاضی ملّانین اوْلوْموْندن سوْنرا او، قیمری آولونو ترک ائده‌رک آشیلتی آولونا گلمیشدی. محمّد مدینه سوْرگوْنوْنده اوْنا یوْلداشلیق ائدیب عذاب-اذیّتلره قاتلانان ایلک مسلمانلاری مهاجرلر آدلاندیرمیش و اوْنلاری جنّتله مژده‌له‌میشدی. شامل ده عینی ایله کافرلرین حاکمیّتیندن قاچاراق مریدلرین سیراسینا داخل اوْلان و گله‌جک اماملا بیرلیکده عذاب-اذیّتی پایلاشانلاری مهاجرلر آدلاندیریردی. محمّد بت‌پرستلرین حُکموْ آلتیندا اوْلانلاری اسلاما تاپیناراق مهاجرلرین سیراسنا کئچمگه دعوت ائتدیگی کیمی، شامل ده روس اسارتینده قالان داغلیلاری اوْز یانینا – مهاجرلر سیراسنا قاتیلماغا چاغیریر، بو یوْلو توتمایانلارا هر ایکی دوْنیادا عذاب و اوْزقارالیغی وعد ائدیردی. محمّد اوْنا یاردیمچی اوْلان مدینه ساکنلرینی انصار آدلاندیریردی. شامل ده آشیلتی جماعتینی و یاردیمینا گلن دیگر داغلیلاری انصار قسمیندن حساب ائدیردی. محمّد پیغمبر کیمی، او دا، اوْزوْنه ان یاخین بیلدیگی مریدلری اصحابلاری سایردی. نهایت، اسلامین بانیسی موازی[1] صورتده بیر نئچه آد داشیدیغی (احمد، محمّد، محمود) کیمی شیخ شاملین ده فرقلی آدلاری (علی، شامل، شموئیل) اوْلموشدو.

اوْتن ایلین ژوئن آییندا قافقاز مجلسی[2] یاراتماق تشبّثوْنوْ اوْرتایا آتمیش گوْرجوْ، چئچئن، اینقوش و داغیستان وکیللری‌نین دعوتی ایله ایلک مشورت ییغینجاغیندا اشتراک ائتمک اوْچوْن ماهاچ‌قالایا گئتمیشدیم. داغیستانین پایتختینده اوْلدوغوم گوْنلرده شیخ شاملین آنادان اوْلماسی‌نین ۲۰۰ ایللیگی ایله باغلی کئچیریلن بیر سیرا تدبیرلرینده ده اشتراک ائتدیم. هر یئرده بیزیم شیخ شامل کیمی ائشیتدیگیمیز، تلفّظ ائتدیگیمیز و یازدیغیمیز آدین شموئیل شکلینده یازیلدیغینی گؤرنده تعجّبلندیم. لاکین میرزه کاظم‌بگین «مریدیسم و شامل» اثرینه دقّتلی تانیشلیقدان سوْنرا منه تعجّبلوْ گؤروْنن بو جهت ده آیدینلاشدی. شموئیل آدی‌نین هارادان میدانا چیخدیغینی پئتئربورقداکی گؤروْشلری زمانی آذربایجانلی عالمه امام اوْزوْ ایضاح ائتمیشدی.

میرزه کاظم‌بگ یازیر: «شامل آدی‌نین شموئیل آدی ایله عوض اوْلونماسی حاقّیندا

1) «اؤ.م.»: پارالئل (paralel)
2) «اؤ.م.»: پارلامئنتی (parlament)

(عینی ایله محمّد آدی‌نین دَییشدیریله‌رک محمودا چئوریلمه‌سینی خاطرلادیر) امام اؤزوُ منه بئله بیر احوالات دانیشدی. هله امام اؤلمامیشدان اوّل بیر آولدان دیگرینه گئدرکن او، یؤلدا بیر یهودی‌یه تصادف ائدیر. سمتلری عینی طرفه ایمیش. صحبت زمانی یهودی یوُل یؤلداشی‌نین آدینی سؤروشور. «آدیم شاملدیر»، - دئیه امام جواب وئریر. «نئجه؟ - دئیه یهودی حیرت‌لنیر، - مگر مسلمانلار آراسیندا دا بئله آد وار؟ آخی بو بیزیم یهودی آدیدیر.» یهودیلر دانیشیق زمانی قدیم پیغمبرین - ساموئیل‌ین آدینی شموئیل، شامول، یاخود شامییل کیمی تلفّظ ائدیرلر.»

گؤروُنوُر، معیّن شهرت‌پرستلیک حسّیندن اوزاق اؤلمایان امام قدیم یهودی مقدّسلری‌نین آدی ایله تداعی[1] دؤغوران شموئیل آدینی هامی‌نین دیلی‌نین اؤیرشدیگی شاملدن داها اوّستوُن توتموشدو. بو مسئله باره‌سینده دینی کتابلارا و یهودی اسطوره‌لرینه[2] اساسلاناراق گئنیش معلومات وئرن میرزه کاظم‌بگ فیکرینی یئکونلاشدیراراق یازیردی: «دئیه‌سن، من بو مسئله اوّزرینده چؤخ گئنیش دایاندیم. بونو اؤنا گؤره ائتدیم کی، مندن چؤخ تئز-تئز شامل و شموئیل آدلاری‌نین معناسینی سؤروشور و شاملین نه اوّچوُن اؤز کاغیذلارینی سؤنونجو آدلا امضالادیغی ایله ماراقلانیردیلار.» بو فرقلی آدلارا باخماياراق، میرزه کاظم‌بگ اوّمید ائتدیگینی بیلدیردی کی، امام تاریخه شامل آدی ایله داخل اؤلاجاق. او، اؤزوُنوُن بو گوُمانیندا یانیلمامیشدی.

داها چؤخ مریدیسم حرکاتی لیدئرلری‌نین سیماسینی[3] یاراتماغی اؤز قارشیسینا مقصد قویان میرزه کاظم‌بگ اؤنون حربی یوُروُشلری حاقّیندا مفصّل معلومات وئرمگی تاریخچیلرین عهده‌سینه بوراخمیشدی. لاکین بونونلا بیر سیرادا «مریدیسم و شامل» تدقیقاتیندا امامین مُتَفقلری، اؤنون سلاحلی دسته‌لری‌نین و سلاحلاری‌نین مقداری، اؤردوسونداکی قایدا-قانون، حربی رتبه‌لر و فرقلنمه نشانلاری، حربی مکافاتلار، گئییم فؤرمو و.س. باره‌سینده دقیق[4] و آیدین بیلگی‌لر وئریلمیشدی. بو بیلگی‌لرین چؤخونو میرزه کاظم‌بگ شاملین اؤزوُندن و یاخین صحابه‌لریندن آلمیشدی. مثلاً، شاملین سلاحلی

---

۱) داؤ.م.ا: آسوسیاسیا (assosiasiya)
۲) داؤ.م.ا: میفؤلوگیاسینا (mifologiya)
۳) داؤ.م.ا: پؤرترتینی (portret)
۴) داؤ.م.ا:کؤنکرئت (konkret)

مریدلری‌نین سایی ایله ماراقلانان عالم بو حاقدا سؤاللا بیرباشا امامین اؤزوُنه مراجعت ائتمیشدی: «من ان اوغورلو زمانلاردا شاملین سلاحلی قوّه‌لری‌نین سایی ایله ماراقلاندیم. او، بیر قدر فکرلشدی، اؤغلو ایله مصلحت‌لشدی. نهایت، جواب وئردی: «نظارتی آلتیندا اؤلان اراضیلرین مختلف منطقه‌لرینده سلاحلی آداملاری‌نین سایی تخمیناً ۶۰ مینه چاتیردی، گوُرجوُستان اوّزرینه یوُروُشه چیخاندا ایسه قؤشونوندا ۱۲ مین نفر واردی. تؤپلاری‌نین سایی ایسه یوُزه یاخین ایدی.» شاملین دئدیگی رقملر یازیلی منبعلرده اؤز عکسینی تاپمیش رقملردن فرقلنیر. ایستر اؤنون شخصی کاتبی حاجی یوسفین، ایسترسه ده همین دؤرده قافقاز حربی دائره‌سی‌نین معلوماتلارینا گؤره امامین هئچ واخت ۱۵ میندن آرتیق دؤیوُشچوُسوُ اؤلمامیشدی. شاملین حاکمیّتی دؤروُنده داغیستاندا تؤکوُلن، یاخود حربی غنیمت اؤلاراق اله کئچیریلن تؤپلارین سایی ایسه ۵۰-دن یوخاری دئییلدی. بو غیردقیق‌لیکلر، هئچ شبهه‌سیز، میرزه کاظم‌بگدن دئییل، اؤنون استناد ائتدیگی منبعدن گلیردی. دیگر طرفدن، عالم شیخ شامل حاقّیندا داها چؤخ حرکات اشتراکچیلاری‌نین دئدیکلرینه اساسلاندیغیندان رقملرین دقیق‌لشدیریلمه‌سینه او قدر ده دقّت یئتیرمه‌میشدی.

یئتربورقدا قالدیغی بیر نئچه گوُن مدّتینده شاملی گؤرمک، دؤرده‌بیر عصر عرضینده ایمپئراتورلوق ایله غیربرابر مبارزه آپارمیش بو افسانه‌وی قهرمانا یاخیندان تماشا ائتمک، اؤنون الینی سیخماق ایسته‌ینلرین سایی-حسابی یؤخ ایدی. «تماميله آنلاشیقلی اؤلان بو ماراق جمعیّتین بوُتوُن طبقه‌لرینده کیچیکدن توتموش بؤیوُگه قدر هر کسی بوُروُموُشدوُ. البتّه، من اؤزوُم ده اؤنو گؤرمگی، ان باشلیجاسی ایسه تانیش اؤلماغی، صحبت‌لشمگی چؤخ آرزولاییردیم. هئچ گؤزله‌مه‌دیگیم حالدا بو آرزوما چاتدیم. شامل منیم باره‌مده ائشیدیبمیش، اؤزوُ منی گؤرمک ایسته‌دیگینی بیلدیرمیشدی.» - دئیه میرزه کاظم‌بگ یازیردی.

امام‌لا ایلک گؤروُشوُنوُن تأثّراتینی «روسکوئه اسلووو»نون اؤخوجولاری ایله بؤلوُشن عالم داها سؤنرا یازیردی: «ایلک گؤروُشوُموُز اؤکتوبرون ۳-ده، گوُن‌اؤرتا واختی منیم منزلیمده اؤلدو. شامل اؤغلو قاضی محمّد و معیّتی ایله گلمیشدی. عنعنه‌وی

سلام‌لاشمادان سؤنرا امام منه دئدی: «من سنه مکتوب یازماق ایسته‌ییردیم و یازماغا باشلامیشدیم دا. مراجعتیم بئله ایدی: «ای هله گؤرمه‌دیگیم، لاکین تانیدیغیم آدام، آللاه کؤمگین اؤلسون...».» آز قالا بوْتوْن دوْنیانین تانیدیغی شهرتلی اماما تشکّر ائدیرم، - دئدیم. - سنین کیمی بیر قوْناقلا صحبت ائتدیگیمی گؤرسه‌یدیلر، چوْخ آدلی-سانلی آداملار منه پاخیللیق ائدَردیلر.»

دؤروْن روس مطبوعاتیندا حاقّیندا ان مختلف معلوماتلار اوْخودوغو شیخ شاملی یاخیندان گؤرمک و مشاهده ائتمک میرزه کاظم‌بگ اوْچوْن ایکی‌قات خوْش ایدی: «شرق تعارفلریندن[1] سؤنرا منیم بوْتوْن دقّتیم امامین اوْزوْنوْن جیزگیلرینه و افاده‌سینه یؤنَلمیشدی. اؤنون قزنتلرده تصویر اؤلونان بوْی-بوخونو، پالتاری[2]، قامتی، اَدالاری دقیقدیر و من بوْتوْن بونلاری یئنیدن تکرار ائتمک ایسته‌میرم. منی هر شئیدن چوْخ حیرت‌لندیرن شاملین علمی صحبتلره ماراغی اؤلدو. البتّه، صحبت اؤنون داغیستان مقیاسیندا ییه‌لنه بیلدیگی علملردن گئدیر. شامل، دئمک اؤلار کی، عیناً اؤزوْ کیمی شرق مُدرک‌لیگی‌نین سِرلرینه بلد اؤلان اؤغلو ایله بیرلیکده منه مختلف مسلمان عالملری، اؤنلارین اثرلری، تدریس زمانی استفاده ائتدیگیم کتابلار باره‌سینده سؤاللار وئریر، قرآنی اؤیرَدیب-اؤیرتمه‌دیگیمی، طلبه‌لریمین شریعت قانونلارینی بیلیب-بیلمه‌دیکلرینی و.س. سؤروشوردو. اؤنلار بعضی غریبه سؤاللار دا وئریردیلر: مثلاً، روسلار عرب قرامئرینه بلدیرلرمی؟ روسلارین منطق‌دن، بلاغت علمیندن[3]، عَروضدان[4] باشلاری چیخیرمی؟ البتّه، بو سؤاللار اؤز عالِم‌لیکرینی نمایش ائتدیرمک اوْچوْن وئریلمیردی، عکسینه، اؤنلار منیم شرق علملرینه بلدلیگیمی بیر داها دقیق‌لشدیرمک ایسته‌ییردیلر.»

یوخاریدا دا قید ائتدیگیم کیمی، میرزه کاظم‌بگین منزلینده شیخ شاملین دقّتینی ان چوْخ جلب ائدن عالمین زنگین کتابخاناسی اؤلموشدو. اکثریّتی شرق ال‌یازمالاریندان عبارت اؤلان بو کتابخانانی گؤررکن شامل دریندن آه چکمیش، اوْزوْنه کدر قوْنموشدو. میرزه کاظم‌بگ قوْناغی‌نین احوالی‌نین بیردن-بیره بئله دَییشمه‌سی‌نین سببی ایله

۱) «اؤ.م.»: کؤمپلیمئنت‌لریندن (kompliment) ۲) «اؤ.م.»: کؤستیومو (kostyum)
۳) «اؤ.م.»: ریتؤریکادان (ritorika) ۴) «اؤ.م.»: پروْسوْدیادان (prosodiya)

ماراقلاناندا شیخ شامل اؤنا سؤنونجو استنادگاهی اؤلان قونیب آولونا چکیلرکن اؤنایسلیک‌لر بوْیو توْپلادیغی زنگین کتابخاناسی‌نین محو ائدیلمه‌سی حاقّیندا دانیشمیشدی. آذربایجانلی عالم اؤز قوْناغینی ایکینجی دفعه اوْغلو جمال‌الدّین‌ین اؤلوْموْ حاقّیندا دانیشارکن بئله کدرلی گؤرموْشدوْ. هله اوشاق یاشلاریندا امانت کیمی روسیا پایتختینه آپاریلمیش جمال‌الدّین‌ین حیاتی‌نین بؤیوْک بیر حصّه‌سی پئتئربورقدا کئچمیشدی. بورادا، رطوبتلی اقلیمده اؤ، ورم خسته‌لیگینه توتولموش و آتاسی‌نین یانینا قایتاریلدیقدان آز سؤنرا وفات ائتمیشدی. پئتئربورق هر آن اؤنا ایلک و سئویملی اؤلادی‌نین واختسیز اؤلوْموْنوْ خاطرلاتدیغیندان شیخ شامل بو شهرده اوزون مدّت لَنگیمَک ایسته‌مه‌میشدی.

شاملی بیر انسان و سیاسی-حربی لیدئر کیمی توصیف[1] ائدن میرزه کاظم‌بگ یازیردی: «شامل متعصّبدیر،[2] اؤ، هر شئیی ایناناراق ائتمیشدیر و ائدیر. بونونلا بیر سیرادا اؤنون طبیعتینده خیرخواهلیق و خیره جان‌آتما میلی چوْخ گوْجلوْدوْر. اؤنون بیر جوْر دوْشوْنوْب، باشقا جوْر دانیشدیغینی مشاهده ائتمه‌دیم. شخصیّتی‌نین[3] اساس جیزگیلرینی بئله آنلادیم: اینامی‌نین اؤنا تلقین ائتدیگی ایده‌لرین اجراسینی اؤ، اوْرگین چوْخ آز اشتراک ائتدیگی، بلکه ده یئرلی-دیبلی قاتیلمادیغی، یالنیز سؤیوق عاغلین دیکته‌سی ایله میدانا چیخان قایدالارا تابع توتموشدو. اؤنون بوْتوْن مکتوبلاری‌نین، امرلری‌نین، قیدلری‌نین، قوْشدوغو نغمه‌لرین هامیسی کُلّ حالیندا شاملین شخصیّتی‌نین سرت‌لیگیندن، تعصّبوْندن[4] خبر وئریر. احساساتلی[5] روحلو آداملاردان اؤلماسا دا، کئچمیشی خاطرلایاندا همیشه آه چکیردی.»

ماراقلیدیر کی، پئتئربورقدا شیخ شاملی نه سیاست، نه روس سارایی باره‌سینده

۱) «اؤ.م.»: خاراکتئریزه (xarakterize)
۲) «اؤ.م.»: فاناتیکدیر (fanatik)
«فاناتیک» سؤزوْ بورادا مثبت چالاردا، بیر ایشه، ایده‌یه اوْرکدن باغلانان آدام معناسیندا ایشلَنمیشدیر. (و.ق.)
۳) «اؤ.م.»: خاراکتئری‌نین (xarakter) ۴) «اؤ.م.»: فاناتیزمیندن (fanatizm)
۵) «اؤ.م.»: سئنتیمئنتال (sentimental)

معلوماتلار ماراقلاندیریردی. اؤنون جواب گؤروشونه گلن و بورادا اوچ ساعاتدان آرتیق قالان میرزه کاظم‌بگ املا و اوغلو قاضی محمّدله گونش‌مرکزلیک[1] و یئرمرکزلیک[2] نظریه‌لری بارەسینده فکر مبادله‌سی آپارمیش، اونلارین عکّاسی[3] بارەسینده‌کی سوالّلارینا علمی شکیلده جواب وئرمگه چالیشمیشدی. بو مباحثه‌ده شیخ شامل گونش‌مرکزلیک سیستم نظریه‌سی‌نین قیزغین طرفداری کیمی چیخیش ائتمیش، اؤز فیکرینی قرآندان و مختلف نجومی[4] تدقیقاتلاردان گتیردیگی نقل‌قوللار[5] واسطه‌سیله ثبوتا یئتیرمگه چالیشمیشدی. شاملین اوغلو ایسه مباحثه موضوعسونا[6] چئوریلن مسئله‌ده میرزه کاظم‌بگله هم‌فکر اولدوغونو بیلدیرمیشدی.

شیخ شاملین اوغلونون - گنج قاضی محمّدین طبیعتینده‌کی بیر جهت ده عالمین دقّتیندن یایینمامیشدی. گؤروندور، اسلام احکاملارینا حدسیز محبّت و اینام روحوندا تربیه آلمیش بو گنج دونیایا مهم و دقّت‌لایق نه وارسا، هامیسی‌نین اطاعت ائتدیگی دینه - اسلاما باغلی اولماسینی اورکدن ایسته‌میشدی. چونکی او، هر دفعه حاقیندا صحبت گئدن عالمین، اختراع صاحبی‌نین مسلمان اولوب-اولمادیغی ایله ماراقلانیر و میرزه کاظم‌بگدن بو سوالینا منفی جواب آلدیقدا حیرت‌لنیرمیش: نئجه اولا بیلر کی، هر شئیی دریندن اؤیرنن و بیلن بو آوروپا عالملری هله مسلمان دئییللر؟ شبهه‌سیز، بورادا ساده‌لوحلوکله یاناشی، اسلاما، اونون دئموکراتیک طبیعتینه، یارادیجی قوّه‌سینه[7] اینام دا مهم یئر توتوردو.

اوغلوندان فرقلی اولاراق، شیخ شاملی هئچ نه ایله تعجّب‌لندیرمک ممکن دئییلدی. میرزه کاظم‌بگ زنگین حیات تجربه‌سیندن و مُدرک‌لیکدن دوغان بو جهته دقّتی جلب ائده‌رک یازیردی: «شامل حتّا پایتختین هر گون مختلف عجائب حادثه‌لرینی، جاه-جلال و زینت گؤرن آداملارینی دا حیرتده بوراخان شئیلره آزاجیق دا اولسون، تعجّب‌لنمیردی. او، هر شئی حاقیندا سویوق‌قانلی‌لیقلا محاکمه یورودوردو. شامل عینی زماندا روسلارین

1) «او.م.»: هلیوسئنتریک (heliosentrik)　2) «او.م.»: گئوسئنتریک (geosentrik)
3) «او.م.»: فوتوقرافیا (fotoqrafiya)　4) «او.م.»: آسترولوژی (astroloji)
5) «او.م.»: سیتاتلار (sitat)　6) «او.م.»: پرئدمئتینه (predmet)
7) «او.م.»: پوتئنسیالینا (potensial)

ذوقونون اینجه‌لیگینه و بعضی ساحه‌لرده اونلارین فعالیّتینه ده عدالتله قیمت وئرمگی باجاریردی.»

قیسا تانیشلیقلاری عرضینده میرزه کاظم‌بگ امامی یالنیز بیر دفعه تعجّب‌لنن گؤرموشدو. اونو تعجّب‌لندیرن کرونشتادت‌دا[1] مشاهده ائتدیگی روس حربی گمیلری اولموشدو. شیخ شامل عالِمه اؤز حیرتی‌نین سببلرینی آچیقلایاراق کرونشتادت لیمانی‌نین نه‌دنسه اونا، ترک ائدیب گلدیگی دومانا بورونموش دره‌لری، سودا اوزن گمیلرین ایسه سال قایالاری خاطرلاتدیغینی سؤیله‌میشدی...

روسیا پایتختینه فخری اسیر کیمی گلسه ده، شیخ شامل بورادا قیسا مدّت عرضینده اوزونه چوخلو پرستش‌کار قازانمیشدی: «شاملین پئتئربورقداکی داورانیشی اؤز یوکسک مدنیّتی ایله سئچیلیر و اونون دریـن عاغلیندان خبر وئریر»، - دئیه میرزه کاظم‌بگ تانیشلیغیندان و انسیّتیندن حقیقی غرور دویدوغو قافقاز قهرمانی حاقینداکی اثرینی یئکونلاشدیرمیشدی.

شبهه‌سیز، میرزه کاظم‌بگین «شامل و اونون معیّتی اؤز طالعلریندن چوخ راضیدیرلار و دئیه‌سن، خوشبختدیرلر» فیکری ایله مباحثه ائتمک ممکندور. چونکی قیزیل قفسده یاشاماق بولبول اوچون نه قدر عذابلی ایدیسه، دوغما داغلاردان آرالی دوشمک ده شیخ شامل اوچون عینی درجه‌ده آغیر و چکیلمز بیر درد ایدی.

داغلارا قاییتماق اومیدینی بیردفعه‌لیک ایتیرن شامل سوندا تزارین اجازه‌سی ایله عربیستان صحرالارینا اوز توتدو و بورادا بیر زمانلار یاشیل بایراغینی یوکسک‌لیکلره قالدیردیغی، هر جهتدن اوزونو بنزتمگه چالیشدیغی پیغمبرین وطنینده حاقین درگاهینا قوووشدو.

میرزه کاظم‌بگ شیخ شاملین یاخین سلاحداشلاریندان بیری کیمی تانینان نائب محمّد امین حاقیندا دا «روسکونه اسلوو» ژورنالیندا آیریجا مقاله چاپ ائتدیرمیشدی. مرشدی کیمی محمّد امین ده روسیا پایتختینه گلدیکدن آز سونرا مشهور هم‌وطنی میرزه

1) Kronştadt

کاظم‌بگین گوروشونه تَلَسمیشدی. بو گلیشین سببی و مقصدی عالمی ماراقلاندیرسا دا، او، شرق ادبی‌نین[۱] ضابطه‌لرینه[۲] عمل ائده‌رک قوناقدان هئچ بیر شئی سوروشمامیشدی. ائله بوراداجا میرزه کاظم‌بگ بیر آذربایجان آتالار سوزونو روس حرفلرینده[۳]، آنا دیلینده مقاله‌نین ایچریسینده مثال گتیرمیشدی: «سنی زیارت اوچون گلنه دئمه کی، نئچین گلدین، یا نئجه گلدین، دئ - خوش گلدین!»

ملیّتجه تورک سویلو - قوموق اولان محمّد امین عرب دیلی ایله بیر سیرادا اوز آنا دیلینی ده مکمّل بیلیردی. اونلار صحبتلرینی اساساً بو دیلده آپاریردیلار. میرزه کاظم‌بگین یازدیغینا گوره شیخ شامل کیمی محمّد امین ده هر شئیله ماراقلانیردی. او، عالمین کازاندا نئجه ایل یاشادیغینی، پئتئربورقا نه زمان کوچدوگونو، کازاندا نه قدر مسلمان اولدوغونو، اونلارین اوز اعتقادلارینا نه درجه‌ده عمل ائتدیکلرینی، مسلمان عالملری‌نین وضعیّتینی و.س. بیلمک ایسته‌ییردی. حافظ کیمی تانینان و قرآنی باشدان-آیاغا ازبر بیلن محمّد امینه میرزه کاظم‌بگ اوزونون قرآنداکی چتین سوز و افاده‌لرین شرحینه حصر ائدیلمیش کتابینی باغیشلامیش، پئتئربورقدا قالدیغی مدّتده بیر نئچه دفعه اونون گوروشونه گئتمیشدی. عالمین خواهشی ایله محمّد امین ترجمهٔ حالینی و مریدیسم حرکاتیندا اشتراکی‌نین قیسا تاریخچه‌سینی عرب دیلینده قلمه آلمیشدی. میرزه کاظم‌بگ مقاله‌ده همین قیدلردن ده استفاده ائتمیشدی.

ایستر شیخ شاملین و اونون یاخین اطرافی‌نین شخصیّتینی و فعالیّتینی قیمت‌لندیرمک، ایسترسه ده ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندا داغیستان خالقلاری‌نین کئچدیگی مبارزه یولونا غرضسیز[۴] نظر سالماق باخیمیندان آذربایجانلی شرق‌شناس معاصری اولان بیر سیرا روس تاریخچیلرینی قاباقلامیشدی. مریدیسمین تانینمیش تدقیقاتچیلاریندان اسمیرنوف[۵] شیخ شامل‌له باغلی تدقیقاتلار ایچریسینده میرزه کاظم‌بگین و خانیکوفون اثرلرینی خصوصیله فرقلندیریردی: «میرزه کاظم‌بگین و

۱) «او.م.»: ائتیکئتی‌نین (etiket)　　۲) «او.م.»: نورمالارینا (norma)
۳) «او.م.»: ترانسکریپسیاسیندا (transkripsiya)　۴) «او.م.»: اوبیئکتیو (obyektiv)
5) N.A.Smirnov

خانیکوفون وجدانلی تدقیقاتین نتیجه‌سی اولان و مریدیسمین جَزمی[۱]، هابئله عملی[۲] جهتلری باره‌سینده زنگین شواهد[۳] و معلوماتی[۴] اوزونده احتوا ائدن اثرلری تاریخچیلرین بو مسئله باره‌سینده‌کی تصوّرلرینی گئنیش‌لندیردی و روس قافقازشناسلاری‌نین سونراکی آختاریشلاری اوچون منبع رولونو اوینادی.»

* * *

۱۹۱۷-جی ایله قدر «روس قافقازشناسلاری» اساساً دوغرو یوللا گئدیردیلر و روس[۵] شووینیسمی‌نین، ایمپئراتورلوق جاه‌طلبلیگی‌نین[۶] آیری-آیری تظاهرلرینه باخمایاراق، تاریخی اولدوغو کیمی اویرنمک پرینسیپینه اوستونلوک وئریردیلر. بو دورده شیخ شامل و اونون باشچیلیق ائتدیگی امامت حاقّیندا اساساً غرضسیز[۷] موقعدن (هرچند بویوک دولتچیلیک و روس شووینیسمی‌نین تظاهرلریندن ده استثنا اولونمامالیدیر) یازیلمیش بیر سیرا تدقیقاتلار میدانا چیخمیشدی.

لاکین ۱۹۱۷-جی ایلدن سونرا وضعیّت کوکوندن دَییشیلدی. دونیا بیر-بیرینه قارشی قویولموش ایکی جبهه‌یه - کومونیست و امپئریالیست جبهه‌لرینه بولوندو. هم ده بو بولگو تکجه معاصر دوره، معاصر دَیَرلره دئییل، کئچمیش دورلره و تاریخی ارثه ده شامل ائدیلدی. اوزو تزاردان التفات گورن، نوه‌لری تزار اوردوسونون ژئنئراللاری اولان شیخ شامل ده طبیعی کی، ایکینجی جبهه‌نین نماینده‌سی ساییلدی و آدی‌نین اوزرینده یاساق قویولدو.

بیر مدّت سونرا قافقاز قهرمانینا مناسبتده بو یاساق دا آز گورولدو. یوخاری مقاملاردان[۸] «خالقلار دوستلوغونا ضربه ووران»، «سلطانین امری ایله داغیستانی روسیادان آییریب تورکیه‌یه بیرلشدیرمگه چالیشان» و «اینگیلیس جاسوسو» اعلان اولونان شیخ شاملی افشا ائتمک امری آلیندی. بو امرین ایلک کونوللو اجراچیلاریندان

۱) «او.م.»: دوقماتیک (doqmatik)　　۲) «او.م.»: پراکتیک (praktik)
۳) «او.م.»: فاکت (fakt)　　۴) «او.م.»: ماتئریالی (material)
۵) «او.م.»: وئلیکوروس (velikorus) / veliko: بویوک، اولو (ک)
۶) «او.م.»: آمبیسیاسی‌نین (ambisiya)　　۷) «او.م.»: اوبیئکتیو (obyektiv)
۸) «او.م.»: اینستانسیالاردان (instansiya)

بیری سۆنرالار «منیم داغیستانیم» کتابیندا دیلی آغزینا سیغمایان، اوزون-اوزادی داغلی اعجوبه‌سیندن[۱] دانیشان خالق شاعری رسول حمزَتۆف اۆلدو.

محاربه‌دن سۆنرا، یئنی جزالاندیرما[۲] و تئرور کۆلکه‌لری‌نین اسدیگی بیر دۆرده داغیستان ولایت حزب کۆمیته‌سینه رهبرلیک ائدن گۆرکملی عالم و دۆلت خادمی عزیز علی‌یئف رسول حمزتوفون آتاسی، تانینمیش آوار شاعری حمزت ساداسا ایله صحبتینده احتیاطلا اۆنا اۆغلونو کئچمیش قهرمانلاری لکه‌له‌مکدن چکیندیرمگه چاغیرمیشدی. لاکین همین دۆرده اۆزۆنۆ استالین‌ین سیراوی عسگری سایان رسول حمزتوف نه تاریخی گئرچک‌لیکله[۳]، نه ده داغلی خالقی‌نین چۆخ‌عصرلیک عادت-عنعنه‌لری ایله حسابلاشمیش، اۆز بیلدیگینی ائله‌میشدی. اۆلو سۆزۆنه قولاق آسمایانین سۆنرادان نه وضعیّته دۆشدۆگۆنۆ آنلاتماغا احتیاج یۆخدور...

شیخ شاملین اۆز وطنینده اۆنا قارا یاخیلاندا آذربایجاندا قافقازین قهرمان اۆغلو حاقّیندا حقیقتی دئمکدن چکینمیردیلر.

۱۹۴۹-جو ایلده باکیدا تانینمیش عالم، آذربایجان علملر آکادئمیسی‌نین ایلک آکادئمیسین‌لریندن بیری و ایکینجی رئیسی[۴] حیدر حسینۆفون «۱۹-جو عصرده آذربایجاندا اجتماعی-فلسفی فکر تاریخیندن» کتابی روس دیلینده چاپدان چیخدی.

آنادان اۆلماسی‌نین ۱۰۰ ایللیگی جمهوررئیسی[۵] حیدر علی‌یئفین فرمانی ایله اۆلکه‌میزین علمی اجتماعیّتی طرفیندن گئنیش قید ائدیلن آکادئمیسین حیدر حسینوف ۱۹۰۸-جی ایلده تاریخی آذربایجان شهری ایرواندا دۆغولموشدو. ۱۹۳۱-جی ایلده اۆ زمان آذربایجان دۆلت اونیوئرسیته‌سی آدلانان باکی اونیوئرسیته‌سینی بیتیرمیش، اۆزۆنۆن همین تاریخدن سۆنراکی بۆتۆن حیاتینی علمی فعالیّته حصر ائتمیشدی. اۆلکه‌میزده تاریخ و فلسفه علملری‌نین، لغت‌چیلیگین انکشافینا مهم خدمتلری اۆلموشدو. اۆ، ۱۹۴۰-۱۹۳۶-جی ایللرده شوروی علملر آکادئمیسی‌نین آذربایجان شعبه‌سی‌نین[۶]

۱) داۆ.م.ا: فئنومئنیندن (fenomen)
۲) داۆ.م.ا: رئپرئسیا (repressiya)
۳) داۆ.م.ا: رئاللیغلا (real)
۴) داۆ.م.ا: ویتسه-پرئزیدئنتی (vitse-prezident)
۵) داۆ.م.ا: رئسپوبلیکا پرئزیدئنتی (prezident)
۶) داۆ.م.ا: فیلیالی‌نین (filial)

آنسیکلوپئدی و لغتلر اینستیتوسونا رهبرلیک ائتمیش، ۱۹۴۵-۱۹۳۹-جی ایللرده ایسه شعبه‌نین صدر معاونی وظیفه‌لرینده چالیشمیشدی. آذربایجاندا مستقل علملر آکادئمیسی‌نین تشکیلیندن سۆنرا (۱۹۴۵) اۆنون ایلک حقیقی عضولری سیراسیندا یئر آلان حیدر حسینوف همین دۆردن عۆمرۆنۆن سۆنونا کیمی هم علملر آکادئمیسی‌نین ایکینجی رئیسی، هم ده آذربایجان کۆمونیست حزبی‌نین مرکزی کۆمیته‌سی یانیندا حزب تاریخی اینستیتوسونون مدیری[۱] و باکی دۆلت اونیوئرسیته‌سی‌نین فلسفه بۆلۆمۆنۆن[۲] مدیری وظیفه‌لرینده چۆخ‌شاخه‌لی فعالیت گۆسترمیشدی. اۆنون رهبرلیگی و رئداکته‌سی آلتیندا ایکی‌جلدلیک «مختصر آذربایجان ادبیّاتی تاریخی» (۱۹۴۴-۱۹۴۳) و دۆردجلدلیک «روسجا- آذربایجانجا لغت» (۱۹۴۶-۱۹۴۰) کیمی تَمَل[۳] نشرلر حاضرلانمیشدی. همین دۆرده فلسفی فیکرین اصلینده قاپالی دائره داخلینده «انکشاف»ینا باخماياراق، آذربایجان دیلینده فلسفه اصطلاحلاری‌نین[۴] یاراديلماسیندا و فیلۆسۆف کادرلارین یئتیشدیریلمه‌سینده ده حیدر حسینوفون خدمتلری اۆلموشدور. اۆ، آذربایجان ادبی-اجتماعی و فلسفی فیکری‌نین بهمنیار، نظامی گنجوی، فضولی، باکیخانوف، میرزه کاظم‌بگ، آخوندوف، زردابی و باشقا گۆرکملی نماینده‌لری

حیدر حسینۆف

۱) داۆ.م.ا: دیرئکتۆرو (direktor)
۲) داۆ.م.ا: کافئدراسی‌نین (kafedra)
۳) داۆ.م.ا: فوندامئنتال (fundamental)
۴) داۆ.م.ا: تئرمینۆلۆگیاسی‌نین (terminologiya)

حاقّیندا تدقیقاتلارین مؤلّفیدیر.

«۱۹–جو عصرده آذربایجاندا اجتماعی–فلسفی فکر تاریخیندن» کتابی چاپدان چیخاندا حیدر حسینوفون جمعی ۴۱ یاشی واردی. جمعیّتیمیزده همیشه دبده اولموش یاش پرستشی[1] باخیمیندان یاناشساق، اونو حتّا «گنج عالم» ده سایماق اولاردی. لاکین بو «گنج عالم» همین دؤرده آذربایجانین انسانی[2] علمی‌نین آغ‌ساققاللاریندان سایبلیردی و علمی اجتماعیّت اوندان چوْخ شئی گؤزله‌ییردی. تأسّفلر اولسون کی، حیدر حسینوف بلکه ده گنجلیک تجربه‌سیزلیگیندن و چیلغین‌لیغیندان دوْغان عادی بیر احتیاط‌سیزلیغین قربانی اولدو. «جمهوریّتین صاحبی‌نین» - باقروْفون و موْسکو ایدئولوقلاری‌نین آیری–آیری تاریخی شخصیّتلره مناسبتده اساسلاندیقلاری شابلوْندان کنارا چیخماق جسارتی اونا اوز حیاتی باهاسینا باشا گلدی...

«خالقلار حبس‌خاناسی» سایبلان تزار روسیاسینا، اونون استعمار سیاستینه قارشی الده سلاح ۲۵ ایل ووروشان و قافقاز خالقلاری‌نین ملّی–آزادلیق مبارزه‌سینه باشچیلیق ائدن شامل ان عادی منطق باخیمیندان دا شوروی قورولوشوندا قهرمان سایبلمالی ایدی. چوْنکی بو قورولوش تزاریسمه قارشی «مبارزه‌لری» شامل‌له مقایسه‌ده اصلینده قولدورچولوق و سوْیغونچولوقدان عبارت آیری–آیری جنایتکار عنصرلری بئله قهرمان سویّه‌سینه قالدیرماقدان چکینمه‌میشدی. بئله اولان تقدیرده شوروی ایدئولوژیسی‌نین، خصوصاً ده «خالقلار آتاسی» استالین‌ین و اونون یاخین احاطه‌سی‌نین شامله سوْیوق مناسبتی‌نین، حتّا کین و نفرتی‌نین کؤکوْنده نه دایانیردی؟

«استالینیادا» کتابی‌نین مؤلّفی، تانینمیش روس فیلوْسوْفو و ادبیّات‌شناسی یوری بوْرئف[3] بونون کؤکلرینی استالین‌ین یوْلوخدوغو هر یئرده و همیشه جاسوس آختارماق خسته‌لیگینده گؤروْر. او یازیر: «۴۰–جی ایللرین سوْنوندا استالین شاملی اینگیلیس آژانی اعلان ائتمه‌سی ایله اونون تزاریسمه قارشی آزادلیق مبارزه‌سی‌نین لکه‌لنمه‌سی تبلیغاتی[4]

۱) «او.م.»: کوْلتو (kult)
۲) «او.م.»: هومانیتار (humanitar)
3) Yuri Borev
۴) «او.م.»: کامپانیاسی (kampaniya)

باشلاندی. شاملین «افشاسی»نین اساسی استالین‌ین آذربایجانداکی والیسی[1] باقروْفون «کوْمونیست» قزئتینده‌کی چیخیشی ایله قوْیولدو. بو مقصدله بیر نئچه آذربایجانلی عالم آرشیولردن شامله لکه یاخماغا امکان وئرن ملزمه‌لر[2] توْپلاماق مقصدیله موْسکویا و لئنین‌قرادا گؤندریلدی. داها سوْنرا اونون حاقّیندا دیگر مقاله‌لر میدانا چیخدی. مشهور آوار شاعری[3] خوْش‌قوللوقلوق نمونه‌سی گؤستره‌رک شامل علهینه منظومه یازماقلا بو تبلیغاتا قوْشولدو. سوْنرالار خروشوْفون[4] «ایلیق رژیمی» شرایطینده او، خالقی‌نین بؤیوک اوْغلونو ساتدیغینا گؤره پئشمانچیلیغینی بیلدیرمیشدی. شامل کئچمیشه توشلانمیش جاسوس آختاریجیلیغی‌نین قربانی اولدو.» لاکین بو سببلردن یالنیز بیریدیر. اصلینده ایسه استالینین شامله نفرتی‌نین کؤکوْنده اونون قافقازین مسلمان اهالیسینه اوْگئی مناسبتی و اعتمادسیزلیغی دایانیردی. استالین قافقازی مسیحی‌لشدیرمک ایسته‌ییردی. شمالی قافقاز خالقلاری‌نین کوْتله‌وی کؤچوْروْلمه‌سی[5]، آذربایجانلیلارین نظرده توتولان، لاکین حیاتا کئچیریلمه‌ین کوْتله‌وی کؤچوْروْلمه‌سی، بو مقصده خدمت ائدیردی. ایلک باخشیدان ایناندیریجی گؤروْنمه‌سه ده، اوز ایده‌سینی سوْنا قدر حیاتا کئچیرمکده استالینه بیر سیرا دیگر عامللرله یاناشی، هم ده شاملین قافقاز داغلیلاری آراسیندا اوْیاتدیغی جنگاورلیک روحو مانع اولوردو.

دئییلنه گؤره، چئچئنلرین، اینقوشلارین، بالکارلارین، قاراچایلارین و باشقالاری‌نین آردینجا ۱۹۴۴–جوْ ایلده داغیستانلیلار دا کؤچوْروْلمه‌لی ایمیش. بو مقصدله حتّا دربنددن ماهاچ‌قالایا قدر یوْک واقوْنلاری دا حاضر دایانیبمیش. کرئملین اطرافیندا دوْلاشان افسانه‌لره گؤره استالینی بو فیکریندن او زمان داغیستان رهبرلریندن بیری اولان دانیالوْف داشیندیریبمیش. گویا او، داغیستانلیلارین شوروی رژیمینه صداقتلی اولدوقلارینی دئمیش، امّا عینی زماندا اونلارین آراسیندا جهاد روحونون و غزوات عنعنه‌لری‌نین یئنه ده

۱) «او.م.»: ساتراپی (satrap)
۲) «او.م.»: ماتئریاللار (material)
۳) حمزتوف نظرده توتولور. (و.ق.)
4) Xruşşov
۵) «او.م.»: دئپورتاسیاسی (deportasiya)

باشادیغینی، داغیستاندا یئنی شامل‌لر یئتیشه‌جگینی، سلاح توتماغی باجاران آداملارین کوتله‌وی صورتده داغلارا چکیله‌جگینی و اوز تخریبات عملیاتلاری[1] ایله اوردونون دقتینی دوشمندن یایینداراجاقلارینی بیلدیرمیشدی.

البته، هانسیسا ولایت حزب کومیته‌سی کاتبی‌نین استالین کیمی ظالم حکمدارین[2] قارشیسیندا بو سوزلری دئمه‌سی او دوره‌ده غیرممکن ایدی. «آدام ساغدیرسا، پروبلئم ده وار، آدام یوخدورسا، پروبلئم ده یوخدور» پرینسیپی ایله حرکت ائدن استالین دانیالوف‌سوز دا یاخشی بیلیردی کی، شمالی قافقاز خالقلاری‌نین مبارزه عزمینی و اراده‌سینی قیرماق اوچون ایلک نوبه‌ده اونلارین تاپیندیقلاری بوتو سیندیرماق لازمدیر. همین بوت ایسه شیخ شامل ایدی. شاملی لکه‌له‌مکله، اونو تاریخین صحیفه‌لریندن سیلیب آتماقلا اصلینده قافقاز تاریخی‌نین ان ایشیقلی صحیفه‌لریندن بیری قاپانیر، داغلیلارین آزادلیق مبارزه‌سی‌نین اوستوندن بیردفعه‌لیک خطّ چکیلیردی. شامل جانلی افسانه کیمی آزاد و عصیانکار قافقازلی روحوندا یاشاییردی. کوله‌لیک زنجیرینی بیر آز دا محکم چکمک اوچون بو افسانه‌نین اوزونو اولدورمک، اونون پوچ، بوش و جفنگ اولدوغونو ثبوتا یئتیرمک لازم ایدی.

قیرخینجی ایللرین سونوندا رسمی شوروی تاریخ‌شناسلیغی‌نین شیخ شامل علهینه باشلاتدیغی تبلیغاتین[3] اساسیندا بو دقیق و اوزاق هدفلی استالین پرینسیپلری دایانیردی.

بئله بیر شرایطده حیدر حسینوفون کتابی چاپدان چیخدی. اثرده مقطعی[4] شکیلده شیخ شاملدن ده بحث اولونوردو. مثلاً، ۱۸۳۷-جی ایلین مشهور قوبا عصیانیندان سوز آچان مؤلّف یازیردی: «آذربایجان کندلیلری اوزلری‌نین تزاریسمین استعمار رژیمینه و یئرلی فئودالّلارا قارشی مبارزه‌سینده شامل حرکاتیندان دا روحلانیردی. تصادفی دئییل کی، تزار مأمورلاری راپورت و معروضه‌لرینده دفعه‌لرله بونو خاطرلاتمیشدیلار. شامل ده اوز نوبه‌سینده آذربایجان کندلیلری‌نین تزاریسمه قارشی مبارزه‌سینده هر واسطه ایله کومک ائتمگه چالیشیردی.»

---

۱) «اوز.م.»: آکسیالاری (aksiya)
۲) «اوز.م.»: تیرانین (tiran)
۳) «اوز.م.»: کامپانیانین (kampaniya)
۴) «اوز.م.»: ائپیزودیک (epizodik)

کتابین میرزه کاظم‌بگه حصر اولونموش بولمه‌سینده حیدر حسینوف شرق‌شناس-عالمین دیگر اثرلری سیراسیندا اونون «مریدیسم و شامل»، «امامین اهمیّتی، اونون حاکمیّتی و مزیّتلری حاقّیندا» تدقیقاتلاری‌نین دا آدینی چکمیشدیر. چوخ احتمال کی، او، میرزه کاظم‌بگین شیخ شامله حصر ائدیلمیش ان مهم اثری - «مریدیسم و شامل»له یا تانیش اولمامیش، یا دا بو اثر حاقّیندا دانیشماغی قارشیسینا مقصد قویمامیشدی. چونکی کتابدا مریدیسمین ماهیّتینی و شاملین شخصی کیفیّتلرینی آچان همین اثر دقّتدن کناردا قالمیشدیر. عوضینده ایسه اصلینده «مریدیسم و شامل»ه علاوه و تماملاما کیمی نظرده توتولموش «امامین اهمیّتی...» مقاله‌سی داها گئنیش تحلیل اولونموشدور.

اصلینده بو تحلیل‌لرده ده حیدر حسینوف اوز اوزرینه داها چوخ نقل‌قول ائتمه وظیفه‌سینی[1] گوتورموش، یالنیز میرزه کاظم‌بگین یازدیقلارینی عمومی شکیلده شرح ائتمکله کفایت‌لنمیشدیر. باشقا سوزله دئسم، او، مریدیسمه و شامله اوز مناسبتینی دئییل، ۱۹-جو عصر عالمی میرزه کاظم‌بگین مناسبتینی آچیقلاماغا چالیشمیشدیر. دوغرودور، بو زمان «مریدیسم و شامل» مؤلّفی‌نین «شامل آدیندا چوخلو تاریخی و وطن‌پرورلیک فکرلری گیزلَنیر. او، قهرماندیر و قهرمانلارین یارادیجیسیدیر» سوزلری سرلوحه[2] سئچیلمیشدی.

حیدر حسینوف شامل حاقّیندا یوز ایل اوّل دئییلن و یازیلان حقیقتلرین بعضیلرینی آچیقلامیشدی. همین حقیقتلر ایسه شاملین ان یئنی شوروی تاریخی، داها دوغروسو، شوروی لیدئرلری اوچون غیرمقبول گورونن سیماسی[3] ایله تام بیر ضدیّت تشکیل ائدیردی. میرزه کاظم‌بگین فکرلرینی شرح ائدن عالم یازیردی: «بئله‌لیکله، میرزه کاظم‌بگ شاملین خالقین ائلچیسی اولدوغو قناعتینه گلیر و بو باخیمدان اونو امام آدلاندیریردی. شامل اوز سیاستی ایله بوتون داغیستانلیلارین محض اوز نامزدلیگی اوزرینده دایانماسینا نائل اولموشدو. شریعت باخیمیندان شاملین امامیلغی مباحثه‌لی گورونه بیلردی، لاکین شامل خالقین ائلچیسی ایدی، داغلیلارین ایگید رهبری ایدی، دینی و دنیوی حاکمیّتی اوز

---

۱) «اوز.م.»: استاتیست فونکسیاسینی (statist / funksiya)
۲) «اوز.م.»: ائپیقراف (epiqraf)
۳) «اوز.م.»: پورترئتی (portret)

الینده جمع‌لشدیرمیشدی.» بیرباشا دئییلمه‌سه ده بو سؤزلر چاغداش ایدئولوژیک فیکرین شامل حاقّینداکی بدیهی اصل‌لری[1] ایله دوْز گلمیردی. رسمی فکر شاملی حاکمیّت غصبکاری و داغلیلارین ملّی منافعلرینه آرخا چئویرن مسلمان فئودالی کیمی معرّفی ائدیردی، «شوروی عالِمی» ایسه اوْنو خالقین ائلچیسی آدلاندیریردی. رسمی ایدئولوژی شاملی قولدور و غارتچی ساییردی، «شوروی عالِمی» ایسه «تزار عالِمی»نین آردینجا اوْنون قهرمانلیغیندان وجدله دانیشیردی...

دوْغرودور، حیدر حسینوف میرزه کاظم‌بگین شامل‌له باغلی مقاله‌سینه حصر ائتدیگی بیر نئچه صحیفه‌نی همین دوْر اوْچوْن عنعنه‌وی تنقید روحوندا بیتیریردی: «لاکین قید ائتمک ضروریدیر کی، میرزه کاظم‌بگ مریدیسمین اجتماعی[2] صنفی کؤکلرینی آچا بیلمه‌میشدیر. اوْ، شاملی ایدئاللاشدیرمیشدیر.» امّا بو تنقیدی حرارتلی قید[3] ده اوْنا کؤمک ائتمه‌دی.

بـلکه ده همین دوْرده «۱۹–جو عصرده آذربایجاندا اجتماعی–سیاسی فکر تاریخیندن» کتابی عموم‌شوروی مقیاسینا چیخماسایدی و استالین مکافاتینا لایق گؤروْلمه‌سه‌یدی، شامل حاقّیندا یازیلان بیر نئچه صحیفه ده یا دقّتدن کناردا قالار، یا دا ایالت عالِمی‌نین تدقیقاتی کیمی اوْنا اهمیّت وئریلمزدی.

امّا حیدر حسینوف اؤزوْ ده بیلمه‌دن بیر طرفدن دوْلاییسی یوْللا دا اوْلسا، شاملی تعریفله‌مکله، اوْ بیری طرفدن ایسه «ایدئولوژیک جهتدن ضررلی» کتابینی مکافاتا تقدیم ائتمکله اؤز–اؤزوْنه قبر قازیردی.

۱۹۴۷–جی ایلده مشهور شوروی یازیچیسی فادئیئف[4] نظامی گنجوی‌نین ۸۰۰ ایللیک ژوبلئیینده اشتراک ائتمک اوْچوْن آذربایجانا گلمیشدی. بورادا اوْ، دیگر آذربایجان ضیالیلاری ایله بیرلیکده حیدر حسینوفلا دا تانیش اوْلموشدو. جدّی و ایش‌گذار عالم فادئیئفه خوش تأثیر باغیشلامیشدی. تانیشلیق تدریجاً دوْستلوغا چئوریلمیشدی.

۱) داؤ.م.ا: پوْستولاتلاری (postulat) ۲) داؤ.م.ا: سوْسیال (sosial)

۳) داؤ.م.ا: پافوْس (pafos)

4) Aleksandr Fadeyev

باشی‌بلالی کتابی چاپدان چیخدیقدان سوْنرا حیدر حسینوف اوْنون بیر نسخه‌سینی موْسکویا، آلئکساندر فادئیئفه گؤندرمیشدی.

همین دوْرده «گنج قارد[1]» موْلّفی شهرتی‌نین ذروه‌سینده ایدی. اوْ، شوروی یازیچیلار اتّفاقی ایله بیر سیرادا هم ده استالین مکافاتلاری کوْمیته‌سینه رهبرلیک ائدیردی. استالین‌ین قارشیسیندا اؤز سؤزوْنوْ دئین، اؤز فیکرینی مدافعه ائدن ایکی–اوْچ یازیچیدان بیری ایدی. دئییلنه گؤره، ۱۹۴۸–جی ایلده استالین ایندی چوْخدان اونودولموش یازیچی وئرا کئتلینسکایایا[2] «محاصره‌ده» روْمانی اوْچوْن بیرینجی درجه‌لی استالین مکافاتی وئرمگی تکلیف ائتمیش، لاکین فادئیئف بونا قطعی اعتراضینی بیلدیرمیشدی. استالین ایکینجی درجه‌لی مکافات فیکری‌نین اوْزرینده دورموش، لاکین بو دفعه ده فادئیئفین اعتراضی ایله قارشیلاشمیشدی. بئله اوْلاندا استالین دئمیشدی: «یاخشی، گلین اوْنا اوْچوْنجوْ درجه‌لی مکافات وئرک و بو آل‌وئره سوْن قوْیاق»[3]. البتّه، آیدین مسئله‌دیر کی، استالین یالنیز بو و یا دیگر ملاحظه‌لرله ارکؤیوْن‌لشدیردیگی صنعت آداملاری ایله بئله لطف‌کارجاسینا رفتار ائدیردی و فادئیئف ده همین خوشبخت ارکؤیوْنلر ایچریسینده ایدی.

حیدر حسینوفون کتابی ایله تانیش اوْلدوقدان سوْنرا فادئیئف بو اثری ایکینجی درجه‌لی استالین مکافاتینا تقدیم ائتمگی قرارا آلیر. موفقیّتدن باشی گیجَللَن موْلّف «جمهوریّتین صاحبی»ندن – میرجعفر باقروْفدان اجازه آلماغی یاددان چیخاریر. باقروف بو حادثه‌دن یالنیز یئنی استالین مکافاتینی قازانانلارین[4] آدلاری «پراودا»[5] قزئتینده چاپ اوْلوندوقدان سوْنرا خبر توتور. باشی‌نین اوْزریندن ایش گؤروْلدوْگوْنه، هم ده بو حرکتی ایناتیب ایرلی چکدیگی کادرین ائتدیگینه گؤره اوْنون نئجه غضب‌لندیگینی تصوّره

۱) داؤ.م.ا: قواردیا (qvardiya)

2) Vera Ketlinskaya

۳) اوْریژینال متنده روسجا اوْلاراق گلمیشدیر. (ک)
"Ну, хрошо, дадим ей премию 3-ей степени и не будем торговаться."

۴) داؤ.م.ا: استالین مکافاتی لاورئاتلاری‌نین (laureat)

5) Pravda (حقیقت)

گتیرمک چتین دئییلدیر. واختیله حیدر حسینوفلا بیرلیکده ایشله‌میش آغ‌ساققال عالم دوستلاریمدان بیری‌نین دئدیگینه گؤره، «پراودا»دا مکافات قازانانلاری‌نین لیستی چاپ ائدیلن گونون سحری باقروف حیدر حسینوفو مرکزی کومیته‌یه چاغیرتدیرمیش... و مکافاتا لایق گؤرولن کتابی اونون باشینا چیرپمیشدی.

لاکین «جیزیغیندان چیخمیش» عالمی جزالاندیرماق باخیمیندان بو دا باقروفا آز گؤرونموشدو. او، بئریا[1] ایله فادئیئفین مناسبتلری‌نین کسکین اولدوغونو بیلدیگیندن بیر گوللە ایله ایکی اوو وورماغی – هم فادئیئفی، هم ده حیدر حسینوفو یئرینده اوتورتماغی قرارا آلمیشدی. بئریانین ایشه قاریشماسی نتیجه‌سینده مسئله بؤیویه‌رک کرئملین‌ین مذاکره هدفینه چئوریلمیش و استالین مکافاتلاری کومیته‌سی‌نین تاریخینده سونرادان هئچ واخت تکرارلانمایان غریبه حادثه باش وئرمیشدی. شوروی ناظرلر شوراسی‌نین قراری ایله قانونی تقدیم اولونموش مکافات اوز قانونی صاحبیندن غیرقانونی شکیلده گئری آلینمیشدی.

«استالینیادا» کتابی‌نین مؤلفی بورئف یازیر: «بو آرتیق تقدیم ائدیلمیش استالین مکافاتی‌نین گئری آلینماسی ایله باغلی ایلک تصادف ایدی و همین تصادف بیزیم اولکه‌میزده توزپاغین آدامین آیاغی‌نین آلتیندان نئجه آسانلیقلا قاچدیغینی آیدین گؤستریردی. یادیمدادیر، استالین دورانی‌نین[2] معیارلاری باخیمیندان جمعیّت قارشیسیندا بؤیوک خدمتلری اولان ائلسبئرق[3] ۱۹۵۲–۱۹۵۱–جی ایللرده، حسینوفون مکافاتی گئری آلیناندان سونرا نئجه هیجانلانیردی...»

لاکین مکافاتین گئری آلینماسی دا باقروفون غضبینی سویوتمادی. هئچ شبهه‌سیز، بیرینجی کاتبین شخصی تصویبی[4] ایله حیدر حسینوفا قارشی تعقیبلر باشلاندی. اساس هدف کیمی ایسه اونون شامله و داغلیلار حرکاتینا مناسبتی گؤتورولدو. حیدر حسینوفون

1) Beriya

۲) «او.م.»: ائپوخاسی‌نین (epoxa)

3) Elsberq

۴) «او.م.»: سانکسیاسی (sanksiya)

سیماسیندا یئنی «خالق دوشمنی»نین تاپیلدیغی آرتیق هئچ کیم اوچون سرّ دئییلدی. «اینگیلیستانین و تورکیه‌نین جاسوسو، روس خالقی‌نین دوشمنی شاملی» تعریفله‌مک، اونو قهرمان سایماق دوزون اخلاقی و دوشونجه طرزی باخیمیندان «خالق دوشمنلیگی»نین ان بارز نمونه‌لریندن بیری ایدی.

محاربه‌نین بیر قدر سنگیتدیگی و آرخا پلانا کئچیردیگی تئرور دالغاسی ۴۰–جی ایللرین سونوندان اعتباراً یئنیدن جمعیّتی سیلکه‌له‌مگه باشلامیشدی. هم ده بو دفعه اساس هدف کیمی داها چوخ یارادیجی ضیالیلار، عالملر، آیدین‌فکرلی[1] پئشه آداملاری گؤتورولوردو. زوشئنکو[2] و آخماتوفا[3] حاقیندا، «زوئزدا»[4] و «لئنین‌قراد» ژورناللاری حاقیندا، مورادئلین‌ین[5] «بؤیوک دوستلوق» اوپئراسی حاقیندا معلوم حزب قرارلاری همین دورده چیخمیشدی. «لئنین‌قراد ایشی» دئییلن قوندارما ایش قوراشدیریلمیش و مشهور اقتصادچی ووزنئسئنسکی[6] باشدا اولماقلا بؤیوک بیر قروپ عالم و دولت مأمورو حبس ائدیلمیشدی. موسکودا تعجیلی شکیلده «حکیملرین ایشی» آدلی یئنی بیر قانلی فاجعه‌نین اساسی قویولوردو.

بیر سوزله، اولکه مقیاسیندا ۱۹۳۷–جی ایلین یئنیدن تکراری اوچون جدّی حاضرلیق گؤرولوردو. یالنیز مستبدّین[7] اولومو دهشتلی جزا ماشینی‌نین بوتون گوجو ایله ایشه دوشمه‌سی‌نین قارشیسینی آلدی. امّا بونونلا بئله کئچمیش شوروی‌نین دیگر بؤلگه‌لری[8] کیمی، آذربایجان اوچون ۱۹۵۰–جی ایلده یئنی‌لَن جزالاندیرما[9] قانسیز اوتوشمه‌دی.

۱۹۵۰–جی ایل ژولای آیی‌نین ۱۵–۱۴–ده باکیدا، فیلارمونیانین «یای» میدانچاسیندا آذربایجان ضیالیلاری‌نین ییغینجاغی کئچیریلیردی. دوزون قزئتلرینده‌کی رسمی

۱) «او.م.»: اینتلکتوآل (intellektual)

2) Zoşşenko

3) Axmatova

4) Zvezda (اولدوز)

5) V.Muradelin

6) Voznesenski

۷) «او.م.»: تیرانین (tiran)

۸) «او.م.»: رئگیونلاری (region)

۹) «او.م.»: رئپرئسیا (repressiya)

معلوماتلاردان ییغینجاغین ایشینده ایکی مین نفر ضیالی‌نین اشتراک ائتدیگینی، ریاست هـیئتینده بـاقروف، قـولی‌یئف و حـیدروْفون اوْتـوردوقلارینی، ییغینجاغی آذربـایجان کـوْمونیست حـزبی مـرکزی کـوْمیته‌سی‌نین (KP MK) کـاتبی یـعقوبوفون آچـدیغینی اوْیرندیک. همین ییغینجاقدا آذربایجان KP MK–نین بیرینجی کاتبی باقروف «آذربایجان ضیالیلاری‌نین نوْبتی وظیفه‌لری حاقّیندا» معروضه ائتمیشدی. معروضه اطرافینداکی مذاکره‌لرده پروفئسور جعفر خندان، آذربایجان KP MK تبلیغات و تشویقات شعبه‌سی مدیری‌نین معاونی صمدوْف، آذربایجان علملر آکادئمیسی ادبیّات اینستیتوسونون مدیری داداش‌زاده، آکـادئمیسین تـوْپچوباشوف، آذربـایجان یـازیچیلار اتّفاقی‌نین صـدری ابراهیموف، پـروفئسور شیرعلی‌یئف، یـازیچی مـهدی حسین، خـالق شـاعری صـمد وورغون، پروفئسور دمیرچی‌زاده و باشقالاری چیخیش ائتمیشدیلر.

همین اجلاسا قدر جمهوریّتین علمی اداره و تشکیلاتلاریندا، یارادیجی ضیالیلار آراسیندا کفایت قدر گوْجلوْ «توْپخانا[1] حاضرلیغی» آپاریلمیشدی. علملر آکادئمیسی‌نین اینستیتولاریندا و عالی مکتبلرده کئچیریلن توْپلانتیلاردا همکارلاری‌نین دیـلیندن حیدر حسینوف و اوْنون خطالی «قهرمانی» شیخ شامل حاقّیندا خوْشاگلمز رأیلر قوْیاریلمیش و دقیق‌لیکله سَنَدلشدیریلمیشدی.

آرادان اوْن‌ایللیک‌لر کئچندن سوْنرا دا آدلارینی چکـمک ایسته‌مه‌دیگیم (چوْنکـی اوْنلار دا رژیمین قربانلاری ایدیلر!) بو علم آداملاری، ییخیلانا بـالتا چـالماقدا سـانکی بیر–بیرلری ایله یاریشاگیرمیشدیلر.

اوْنـلار اوْز عـالم هـمکارلاری حـاقّیندا نـه‌لر دئـمیردیلر، عـلملر آکـادئمیسی‌نین و بوْتوْنلوْکده آذربایجاندا انسـانی[2] عـلملر سـاحه‌سی‌نین رهـبرلریندن بـیری اوْلان حـیدر حسینوفو نه‌لره اتّهام ائتمیردیلر؟!

دیلچی‌لیک اینستیتوسونون علمی کاتبی، عموم‌شورَوی کـوْمونیست (بـوْلشئویک) حزبی‌نین (ÜIK (b) P) عضووْ . . . :

---

۱) «اوْ.م.»: آرتیللئریا (artilleriya) ۲) «اوْ.م.»: هومانیتار (humanitar)

«آذربایجانین اجتماعی تشکیلاتلاری‌نین حسینوفا استالین مکـافاتی قـازانـانی[1] آدی‌نین وئریلمه‌سی قراری‌نین لغـوی ایـله بـاغلی طـلبلری و بـونون آردینجا اسـتالین مکافاتلاری کوْمیته‌سی‌نین، هابئله شوروی ناظرلر شوراسـی‌نین[2] مـوافـق قـرارلاری‌نـین وئریلمه‌سی تمامیله عدالتلی آددیمدیر. چوْنکی حسینوف حقیقتاً ده کتابیندا مریدیسمی ایدئاللاشدیرمیش، شامل حرکاتی‌نین تـاریخی مـعناسینی تـحریف ائتمیش، اوْزوْنوْن بورژوا–ملّتچی تردّدلرینه میدان آچمیشدیر.

شـــاملین حســـینوف طـرفیندن خـالقین سـئچدیگی مـترقّی خـادم کـیمی قیمتلندیریلمه‌سی ضدّمارکسیست[3] موْقعدیر.»

مـارکس–ائـنگئلس–لئنین اینـستیتوسو آذربـایجان شـعبه‌سی‌نین[4] بـاش عـلمی ایشچیسی، P (b) ÜIK عضووْ. . . :

«حسینوف آخر واختلار چوْخ حدّینی آشمیشدی، هئچ کیمله حسابلاشمیردی. حتّا ایش اوْ یـئره چـاتمیشدی کـی، آذربـایجان کـوْمونیست حـزبی (بـوْلشئویک) مـرکزی کوْمیته‌سی‌نین (KP (b) MK) باشی اوْزریندن اوْز کتابینی موْسکویا، استالین مکافاتینا تقدیم ائتمیشدی. هله بو آزمیش کیمی اوْ، علملر آکادئمیسی‌نین بناسیندا انـتحار جـهدی کیمی آلچاق بیر حرکته یوْل وئره‌رک بیزده گـویا عـالملرین سـیخیشدیریلدیغینی، گـویا اوْنلارین مراجعت ائده بیله‌جکلری بیر یئرین اوْلمادیغینی ثبوتا یئتیرمگه چالیشمیشدی.

حسینوف تصادفاً یوْکسلمیش آدام ایـدی و بـونا گـوْره ده بـاش وئـرنلر تـصادف ساییلمامالیدیر. بونو تئز و یاگئج گوْزلمک لازم ایدی.»

طبّ اینستیتوسونون هیستولوژی[*] بوْلوْموْنون[5] مدیری، P (b) ÜIK عضووْ. . . ده «صداقـتینی» ثـبوت ائـده‌رک تـاریخچی–فـیلوْسوْف عـالمین اثـرینی «قـیمتلندیرمک» تشبّثوْنده بولونموشدو:

«حسینوفون وجدانسیز آدام اوْلدوغـو آشکـارا چـیخیر، چوْنکـی اوْ، توْرکیه‌نین و

---

۱) «اوْ.م.»: لائورئاتی (laureat) ۲) «اوْ.م.»: سوْوئتی‌نین (sovet)
۳) «اوْ.م.»: آنتی‌مارکسیست (antimarksist) ۴) «اوْ.م.»: فیلیالی‌نین (filial)
۵) «اوْ.م.»: کافئدراسی‌نین (kafedra)

اینگیلیستانین جاسوسو اوْلان شاملی ایدئاللاشدیرماق فیکرینه دوْشموْشدوْر.

یالنیز وجدانسیز آدام بئله بیر ایشی استالین مکافاتینا تقدیم ائده بیلردی.»

«پیونئر»[۱] قزئتی تحریریه‌سی‌نین[۲] امکداشی، ÜIK (b) P عضووْ، شاعر . . . ده اتّهام کوْروندان کناردا قالمامیشدی:

«بو استالین مکافاتلاری کوْمیته‌سی‌نین قراری‌نین لغوی ایله باغلی ایلک تصادفدوْر. حیدر حسینوف یالنیز اوْزوْنوْ یوْخ، بوْتوْن جمهوریّتی بی‌آبیر ائدیب.

حسینوفو اجتماعی و فلسفی علملر ساحه‌سینده بیر نوْمره‌لی متخصّص سایبردیلار، دائم قایغیسینا قالیردیلار. لاکین بوْتوْن بو زحمتلر هدر گئتدی. اوْنون حرکتی باغیشلانماز سهو دئییل، جنایتدیر.»

نــهایت، چــوْخ‌سایلی «رأیــلر» ســلسله‌سیندن «آذرنشـر» مـدیری[۳]، ÜIK (b) P عضووْنوْن اوْز حیاسیزلیغی[۴] ایله سئچیلن ملاحظه‌سی:

«حــیدر حســینوفو آذربــایجانین قــالان بوْتوْن عــالملریندن بـیر بـاش یـوخاری توتوردولار. اوْ، علمی فیکرین دیگر نماینده‌لری اوْزرینده اوْزوْنـه‌مخصوص دیکـتاتوْر ایدی. اوْنا بو شکیلده اندازه‌سینی آشماغا امکان وئریلمه‌مه‌لیدی. بو سهو ایدی و ایندی همین سهوین نتیجه‌سی گوْز قاباغینداذیر: اوْ، اساسلی ایرادلاری اوْز عالم لیاقتینه قارشی یوْنَلمیش تحقیر کیمی قبول ائدیردی و نتیجه‌ده اوْزوْنه‌قصد کیمی بیر تـحریک‌انـدیجی حرکته[5] ال آتدی.

چوْخ گوْمان، حسینوف بو حرکتی ایله آذربایجان KP (b) MK–نین رهـبرلیگینی ضربه آلتیندا قوْیماق ایسته‌ییردی. آنجاق اوْ، اوْز ظنّینده یانیلمیشدیر.»

بئله «رأیلر» چوْخدور.

و طبیعی کی، اوْنلار یئنیدن انتحارا ال آتماسی اوْچوْن یئتَرلی ایدی.

نتیجه اعتباری ایله ائله بئله ده اوْلدو.

1) Pioner (اوْنجوْل)

۲) «اوْ.م.»: رئدا کسیاسی‌نین (redaksiya) ۳) «اوْ.م.»: دیرئکتوْرو (direktor)

۴) «اوْ.م.»: سینیزمی (sinizm) ۵) «اوْ.م.»: پرووو‌کاسیایا (provokasiya)

عالمی بو آددیما سوْق ائدن اجلاسا قاییداق.

ایکی مین نفر ضیالی ایکی گوْن عرضینده شیخ شامله و اوْنون حـاقّیندا بـیر نـئچه خوش سوْز دئـمگه جسـارت ائـتمیش حـیدر حسـینوفا قـارشی چئوریلمیش گوْجـلوْ ایدئولوژیک تبلیغاتین اشتراکچیلاری اوْلموشدو. باقروفون ایکی ساعاتلیق معروضه‌سی، دئمک اوْلار کی، باشدان–باشا بو مسئله‌یه حـصر ائـدیلمیشدی. اصـلینده بـئله گـئنیش مقیاسلی تدبیرین کئچیریلمه‌سینده ده اساس مقصد یالنیز آذربایجاندا دئـییل، عـمومیّتله، کئچمیش شوروی‌ده «شامل موْضوعسو»نو بیردفعه‌لیک قاپاتماق ایدی. چوْنکی باقروف اوْز معروضه‌سینده یالنیز حیدر حسینوفون درسینی وئرمکله کفایت‌لنمه‌میشدی. اوْ، هم ده شامله مناسبتده، «لیبئراللیغا، غیردقیق‌لیگه یوْل وئرمیش»، «مریدیسمی ایدئاللاشدیرمیش و تاریخی حقیقتی تحریف ائتمیش» دروژینین[۱]، پانکراتوْفا[۲]، زاخوْدئر[۳]، نئچکینا[۴]، زاکس[5] کیمی تانینمیش شوروی عالملرینی، آکادئمیسین‌لری کسکین تنقید ائتمیشدی. شبهه‌سیز، بوْتوْن ساحه‌لرده سلسله‌مراتب[۶] پرینسیپلری‌نین مقدّس توتولدوغو استالینیسم دوْروْنده هر هانسی بیر ایالت رهبری‌نین (حتّا همین رهبرین بـاقروف اوْلمـاسینا بـاخمایاراق) مرکزین موافق تأییدینی[۷] آلمادان بئله غیرعادی «جسارت نمونه‌سی» گوْسترمه‌سی ممکن دئییلدی. شامله سوْن و قطعی ضربه‌نین عموم‌شوروی مقیاسیندا محض قافقازدان، اوْزوْ ده باکیدان ائندیریلمه‌سی اوْلچوْب–بیچیلمیش آددیم ایدی. اوْنـا گـوْره ده بـاقروفا هـم جمهوریّت عالِملرینی، هم ده موْسکوداکی آدلی–سانلی علم آداملارینی عینی درجـه‌ده اتّهام ائتمک صلاحیّتی وئریلمیشدی.

غرضسیزلیک[۸] نامینه قید ائتمک لازمدیر کی، «جمهوریّتین صاحبی» اوْچوْن چوْخ سـانباللی مـعروضه حـاضرلانمیشدی. یـوخاریدا دا قـید اوْلونـدوغو کـیمی، حـقیقتاً ده آذربایجان عالِملری مـوْسکونون، لئنین‌قرادیـن، مـاهاچ‌قالانین آرشـیولرینده مـریدیسم

1) Drujinin 2) Pankratova

3) Zaxoder 4) Neçkina

5) Zaks

۶) «اوْ.م.»: ائرارخیا (ierarxiya) ۷) «اوْ.م.»: سانکسیاسینی (sanksiya)

۸) «اوْ.م.»: اوْبیئکتیولیک (obyektiv)

حرکاتی ایله باغلی ملزمه‌لری[1] آلَک-وَلک ائتمیش، انقلابدان اوّلکی نشرلری دقّتله اؤیرنمیشدیلر. فاجعه‌لی عالِم طالعی یاشامیش حیدر حسینوفون خاطره‌سینه بؤیؤک حرمتله یاناشسام دا، اعتراف ائتمه‌لی‌یم کی، باقروفون معروضه‌سی اؤنون کتابی ایله مقایسه‌ده داها گوّجلوّ، حتّا داها ایناندیریجی تأثیر باغیشلاییردی.

معروضه‌سی‌نین «تاریخ مسئله‌لری‌نین ایشیقلاندیریلماسینداکی جدّی سهولر حاقّیندا» بؤلمه‌سینده بوّتوّن بو سهولری اساس اعتباریله حیدر حسینوفون کتابی‌نین تمثالیندا گؤرن باقروف عالِمه قارشی بیری-بیریندن کسکین اتّهاملار ایرَلی سوّره‌رک دئییردی: «حسینوفون «۱۹-جو عصرده آذربایجاندا اجتماعی-سیاسی فکر تاریخیندن» کتابی جمهوریّتده تاریخ-فلسفه ساحه‌سینده وضعیّتین چوْخ برباد اوْلدوغونا عیانی ثبوتدور. حسینوفون کتابی مارکسیست مؤقعدن یازیلمامیشدیر، بورادا آذربایجاندا اجتماعی فکر تاریخی‌نین ایشیقلاندیریلماسی باخیمیندان کؤبود سیاسی و نظری سهولره یوْل وئریلمیشدیر. اؤز کتابیندا آیری-آیری آذربایجان متفکّرلری‌نین ایدئالیست و مرتجع فکرلرینی مثال گتیرن حیدر حسینوف اؤنلارین مارکسیست تحلیلینی وئرمه‌میشدیر، اؤنلاری تنقید ائتمه‌میشدیر، عکسینه، بو فکرلرله راضیلاشمیش، اؤنلارین تبلیغاتچیسینا چئوریلمیشدیر.»

جمهوریّتین بیرینجی شخصی‌نین دیلیندن ائشیدیلن بو ایرادلارین هر بیری، NKVD [داخلی ایشلر خالق کؤمیسارلیغی]-نین چنگینه دوّشمک اوّچوّن کفایت ایدی...

آمّا بیر مسئله ده وار کی، بیر سیرا تنقیدلرین اساسیندا حیدر حسینؤفون مارکسیسمه آرخا چئویرمه‌سی دئییل، اؤنون افراط ایده‌لی‌لیگی دایانیردی. باقروف اوّچوّن معروضه حاضرلایانلار بو جهتدن اوستالیقلا فایدالانمیش و اؤندان اؤز همکارلارینی «ووُرماق» اوّچوّن استفاده ائتمیشدیلر. مثلاً، باقروفون معروضه‌سینده سسلَنن آشاغیداکی فکرلرله راضیلاشماماق غیرممکندوّر. اؤ دئییردی:

«باکیخانؤف شبهه‌سیز، بؤیوّک تاریخچیدیر، لاکین ایدئالیستدیر، اؤ، مؤمن مسلمان

---

۱) داؤ.م.ء: ماتئریاللاری (material)

ایدی و حیاتی‌نین سؤنونا قدر ده مؤمن مسلمان اؤلاراق قالیب. لاکین حیدر حسینوف اؤنو ماتئریالیست کیمی قلمه وئریر.»

یاخود: «باکیخانوف دئموکرات دئییلدی. حسینوف ایسه اؤنو فئودالیسمه و تزاریسمه قارشی قطعیّتلی مبارز کیمی معرّفی ائدیر. اصلینده ایسه باکیخانوف بگلر و خانلار اوّچوّن طبقاتی حقوقلارین قؤرونماسینا چالیشیردی.»

یاخود: «حسینوف میرزه کاظم‌بگی ایدئاللاشدیراراق اؤنو تزاریسمین مخالفی کیمی قلمه وئریر. اصلینده ایسه میرزه کاظم‌بگ قاتی سلطنت‌طلب[1] ایدی.»

بو ایرادلاریندا باقروف حاقلی ایدی. آمّا بیر مسئله واردی کی، همین ایرادلاری یالنیز اؤ توتا بیلردی. اگر حسینوف، یاخود باشقا بیر تدقیقاتچی باکیخانوفو «مؤمن مسلمان» کیمی اؤیرنمک فیکرینه دوّشسه‌یدی، درحال پان‌اسلامیسمده اتّهام اؤلوناجاقدی. باکیخانوفو اؤز صنفی‌نین اؤغلو کیمی معرّفی ائتمک ایسته‌ینلر پرولئتار[5] ایده‌لرینه قارشی چیخماقدا تقصیرلندیریله‌جکدی. میرزه کاظم‌بگین سلطنت‌طلب‌لیگیندن دانیشماق جسارتی گؤسترنلر «صنفی دوّشمن» اعلان اؤلوناجاقدیلار ... الی آخر.

دؤغرودان دا، استالینیسم دؤرانیندا[2] عالِملرین ایشی چوْخ چتین ایدی. افراط ایده‌لی‌لیک ده زیان گتیریردی، ایده آزادلیغی دا! یارادیجی شخصدن آکرؤبات مهارتی و شعبده‌باز[3] اوستالیغی طلب اؤلونوردو...

باقروفون معروضه‌سینده‌کی بوّتوّن بو ایرادلار یالنیز مقدّمه[4] ماهیّتی[5] داشییردی. اساس مسئله مریدیسم حرکاتی و اؤنون لیدئری شیخ شامل‌له باغلی ایدی. بو مسئله‌ده معروضه‌چی اصل تدقیقاتچی باجاریغی نمایش ائتدیرمیشدی. استالیندن چوْخ‌سایلی نقل‌قوللار[6] گتیرن باقروف بئله بیر قطعی قناعته گلمیشدی کی، «عمومیّتله، شوروی تاریخ‌شناسلیغیندا قافقاز مریدیسمی و شامل حرکاتی دوّزگوّن اؤیرَنیلمه‌میشدیر.» البتّه، استالین‌ین «بیر نؤمره‌لی دیلچی» اؤلدوغو اؤلکه‌ده اؤنون صداقتلی آردیجیللاریندان

---

۱) داؤ.م.ء: مؤنارخیست (monarxist)
۲) داؤ.م.ء: ائپوخاسیندا (epoxa)
۳) داؤ.م.ء: ژونقلیور (jonqlyor)
۴) داؤ.م.ء: پرئلیوّدیا (prelyüdiya)
۵) داؤ.م.ء: خاراکتئری (xarakter)
۶) داؤ.م.ء: سیتاتلار (sitat)

بیری‌نین «ان بیلیکلی تاریخچی» اولماق فیکرینه دوشمه‌سینده غیرعادی هئچ بیر شئی یوخ ایدی. هله من پینه‌چی کاقانوویچین[۱]، بیر نئچه صنف تحصیله مالک میکویانین[۲]، یاخود وورو‌شیلوفون[۳] عالملره علم اؤیرتمک ادّعاسینی بیر کنارا بوراخیرام.

باقروفون فیکرینجه، حسینوف اؤز کتابیندا مریدیسمه یانلیش سیاسی قیمت وئرمیش، مریدیسمی مترقّی ملّی-آزادلیق حرکاتی کیمی قیمتلندیررکن «بورژوا عالملری‌نین، پان‌اسلامیستلرین، پان‌تورکیستلرین و شوروی خالقی‌نین دیگر دوشمنلری‌نین تأثیری آلتینا دوشموشدو.»

شبهه‌سیز، شامل حرکاتینا مناسبتده ایستر کئچن عصرده، ایستر ۵۰-جی ایللرده، ایسترسه ده بیزیم گونلرده فرقلی باخیشلارین موجودلوغو ممکن و یول‌وئریلندیر. ایمپئراتورلوق جاه‌طلبلیکلری[۴] ایله یاشایانلار و ایمپئراتورلوق نؤکرلری اوچون شامل بو گون ده روسیانین و روس خالقی‌نین دوشمنیدیر. خالقلارین حرّ و آزاد یاشاماق ایستکلرینه، ملّی اراده‌لرینه حرمت بسله‌ینلر اوچون ایسه شامل کئچن عصرده ده، ایندی ده «قهرماندیر و قهرمانلارین یارادیجیسیدیر».

«جمهوریّتین صاحبی‌نین[۵]» معروضه‌سینده گتیریلن چوخ‌سایلی شواهد[۶] و معلوماتلار[۷] مریدیسم حرکاتی‌نین تاریخی کؤکلرینی، ایده استقامتینی و سیاسی یؤنونو[۸] محض ایمپئراتورلوق سیاستی‌نین آرزو ائتدیگی شکیلده تفسیرینه امکان وئریردی. بؤیوک دؤلت‌چیلیک و روس شووینیسمی مؤقعینده دایانماغا مجبور اولان باقروف همین معلومات و شواهددن شاملی لکه‌له‌مک اوچون استفاده ائدیردی. لاکین عینی تاریخی قایناقلاردان عینی اوغورلا شامل حرکاتینا حاقّ قازاندیرماق اوچون ده یارارلانماق ممکندور. تاریخی حادثه‌لره قیمت وئررکن یالنیز شواهده دئییل، هم ده شرایطه

1) Kaqonoviç 2) Mikoyan
3) Voroşilov

۴) «او.م.»: آمبیسیالاری (ambisiya)
۵) «او.م.»: رئسپوبلیکانین خوزئینی‌نین (respublika / xozeyin)
۶) «او.م.»: فاکت (fakt) ۷) «او.م.»: ماتئریاللار (material)
۸) «او.م.»: اوریئنتاسیاسینی (orientasiya)

اساسلانماغی ضروری سایان باقروف ائتهامچی کیمی دانیشسا دا، اصلینده اوزو ده شرایطین اسیری و قربانی ایدی.

آذربایجان تاریخچیلرینی بورژوا عالملری‌نین، ایلک نؤبه‌ده ایسه اینگیلیس تاریخچیلری‌نین ینندَگینده گؤتمکده (ماراقلیدیر، همین دؤرده هانسی آذربایجان تاریخچیسی اینگیلیستاندا چاپ اولونان کتابلارلا تانیش اولماق امکانینا مالک ایدی؟ هانسی آذربایجان تاریخچیسی حتّا معجزه سایه‌سینده همین کتابلار اؤلکه‌میزه گلیب چیخسایدی بئله، اونلاری اوریژینالدا اوخویوب یارارلانا بیلردی؟) گوناهلاندیران باقروف داها سونرا خبردارلیق ائده‌رک دئییردی: «لاپ بیر دقیقه‌لیگه ده اینگیلیس و تورک قایناقلاری‌نین غرضسیزلیگینه[۱] اینانماق اولماز. اینگیلیسلر و تورکلر روسیا ایله مبارزه اوچون مریدیسم حرکاتینی تشکیل ائده‌رک و اوندان یارارلاناراق شعورلو شکیلده بو حرکاتی تعریف‌له‌ییب گؤیلره قالدیریر، اونو بَزه‌ییب-دوزه‌ییردیلر.»

ماراقلیدیر کی، دئییلدیگی واختدان تخمیناً یاریم عصره یاخین بیر واخت کئچمه‌سینه باخمایاراق، باقروفون بو سوزلری اؤز گونجل‌لیگینی[۲] ایتیرمه‌میشدیر. گؤزوموزون قاباغیندا، جوهر دودایئفین رهبرلیگی ایله چئچئن خالقی ملّی مستقل‌لیک مبارزه‌سینه باشلایاندا یئنه ده «تورک کارتی» اورتالیغا آتیلدی. ایمپئراتورلوق عنعنه‌لری‌نین اسیری اولان آیری-آیری ایدئولوقلار جدّ و جهدله ثبوت ائتمگه چالیشیردیلار کی، چئچئنلر هئچ نه ایسته‌میرلر، آرانی قاریشدیران تورکلر و دودایئفی دسته‌کله‌ین دیگر قوه‌لردیر. بیر سوزله، روسیادا او زمان دا، ایندی ده تاریخی شواهددن دئییل، تاریخی شرایطدن، هم ده اوزونه صرف ائدن شکیلده فایدالانماق عنعنه‌سی‌نین گوجلو اولدوغو گؤز قاباغیندادیر.

باقروفون تفسیرینده شامل یالنیز روس خالقی‌نین دئییل، قافقاز خالقلاری‌نین دا دوشمنی اولموش، قولدورچولوغا، سوییغونچولوغا، فئودال هرج-مرج‌لیگینه هر واسطه ایله رواج وئرمیشدیر. اونو ان چوخ غضبلندیرن ایسه حسینوفون شاملین خالق سئچیمی

۱) «او.م.»: اوبیئکتیولیگینه (obyektiv) ۲) «او.م.»: آکتوآللیغینی (aktual)

ایله حاکمیّته گلمه‌سی حاقّینداکی احتیاطلی مدّعاسی[1] اوْلموشدو. شاملین دوْلت قوُرماسی و خالق نماینده‌لری‌نین همین دوْلتین اداره‌چی‌لیگینده یئر آلمالاری حاقّینداکی اوْته‌ری قیدلر ده معروضه‌چینی عینی درجه‌ده غضب‌لندیرمیشدی.

حیدر حسینوفون مؤقعینی «بورژوا ملّت‌چیلیگی» کیمی قیمت‌لندیرن باقروف کتاب حاقّیندا بو و یا باشقا مناسبتله اوْز سؤزلرینی دئمیش آکادئمیسین محمّد عارف، میرزه ابراهیموف، مهدی حسین کیمی تانینمیش ضیالیلاری دا عینی «ملّت‌چیلیک» خسته‌لیگینه یوْلوخماقدا تقصیرلندیرمیشدی. بو «ملّت‌چیلیک» گویا روسیایا، روس خالقینا قارشی چئوریلمیشدی. نهایت، آذربایجان خالقی‌نین شامله حرارتلی مناسبتی و ۱۸۳۷-جی ایل قوبا عصیانی ایله مریدیسم حرکاتی آراسینداکی باغلیلیق بارەسینده کتابدا دئییلَنلری باقروف «ان رذیل بهتان» آدلاندیرمیشدی. یوخاریدا آدلاری صدالانان عالملر آذربایجانلیلارین روسیایا بؤیوک محبّتیندن خبرسیزلیکده، یاخود دا بونو بیله‌رک‌دن انکار ائتمکده تقصیرلندیریلمیشدیلر. معروضه‌سینی دلیل-ثبوتلارلا داها دا دقیق‌لشدیرن باقروف حتّا ابراهیموْفون حسینوفا عنوانلانمیش شخصی مکتوبونو دا ایکی مین نفرلیک حضّار[2] قارشیسیندا اوْخوماغی مقبول سایمیشدی.

کتابین علمی مصحّحی[3]، آکادئمیسین ماکوْوئلسکی[4] ده اوْز پایینی آلمیشدی.

«جمهوریّتین صاحبی» اوْنو مسئولیت‌سیزلیکده، اوْز خدمتی وضعیّتیندن و علمی عنوانیندان سوءاستفاده ده، اوْلکه اجتماعیّتینی چاشدیرماقدا اتّهام ائتمیشدی. ماکوْوئلسکی·عینی زماندا ساغا-سوْلا مثبت رأیلر پایلاماقدا، علمی ایشچیلر آراسیندا باشدان‌سوْوماچیلیق[5] احوالِ روحیّه‌سی یایماقدا دا تقصیرلندیریلمیشدی. کلاسیک روس علمی‌نین ان یاخشی عنعنه‌لری اساسیندا تربیه اوْلونان، هله انقلابدان اوّل کازان اونیورسیته‌سینده قدیم یونان آتومیستلری‌نین* فلسفی سیستمی حاقّیندا دوْکتورلوق

---

۱) «اوْ.م.»: تئزیسی (tezis)   ۲) «اوْ.م.»: آئودیتوریا (auditoriya)

۳) «اوْ.م.»: رئداکتوْرو (redaktor)

4) A.Makovelski

۵) «اوْ.م.»: خالتوراچیلیق (xaltura)

رساله‌سی[1] مدافعه ائدن ماکوْوئلسکی اوّچوْن بو اتّهاملاری ائشیتمک، یقین کی، داها آغیر ایدی.

بوّتوْولوّکده انسانی[2] علملر ساحه‌سینده چالیشان تانینمیش آذربایجان عالملری‌نین باشی اوْزرینده داموْکل قیلینجی[3] آسیلمیشدی. گرگین‌لیگی آرادان قالدیرماق اوّچوْن مطلق قربان وئریلمه‌سی لازم ایدی.

بئله بیر شرایطده روحاً سارسیلمیش، تک‌لنمیش حیدر حسینوف ۱۹۵۰-جی ایل آقوستون ۱۵-ده انتحار ائتدی.

بوندان اوّل عالمین باش توتمامیش باشقا بیر انتحار جهدی ده اوْلموشدو. بلکه ده همین جهددن سوْنرا حیدر حسینوفا قایغی ایله یاناشیلسایدی، اوْنون ان آزی بو انتحار جهدی ایله اوْز «گوْناه»لارینی یودوغو بیلدیریلسه‌یدی، یقین کی، فاجعه‌نین قارشیسینی آلماق ممکن اوْلاردی.

لاکین باقروفون ضیالیلار ییغینجاغینداکی غضبلی اتّهاملاریندان سوْنرا حیدر حسینوفون «کتابی‌نین باغلاندیغی» آرتیق هامی‌یا بللی ایدی. اعتراف ائتمک لازمدیر کی، نه اوْندا، نه ده ایندی جمعیّتیمیزده «کتابی باغلانمیش» آداملارا شفقتلی مناسبت گؤسترنلر، دئمک اوْلار کی، تاپیلمیر، یا دا چوْخ نادر حاللاردا تاپیلیر...

آمّا یوْخ!

بو چتین شرایطده اوْزوّنده حقیقی عالِم غرضسیزلیگی، کیشی‌لیک و مردلیک تاپیب هم شیخ شاملی، هم ده حیدر حسینوفو افترا و بهتانلاردان قوْروماغا جسارت ائدنلر ده تاپیلمیشدی. آذربایجان سوسیالیست شوروی جمهوریّتی دوْلت امنیّتی ناظری، سرتیپ[4]

---

۱) «اوْ.م.»: دیسئرتاسیاسی (dissertasiya)   ۲) «اوْ.م.»: هومانیتار (humanitar)

۳) داموْکل (Damokl) قیلینجی: قدیم یونان افسانه‌سینه گؤره، سیرا کوزا شاهی بؤیوک دیونیس (Dionis) (میلاددان اوّل ۴-۵ عصرلرین سوْنو) اوْز تخت-تاجینی بیر گوْنلوّگه اوْنو ان خوْشبخت انسان سایان عزیزی داموکلا تکلیف ائتمیشدی. اوْزوّنوّ انسانلارین خوشبختی حساب ائتمیش داموکل، ضیافت زمانی غفلتاً باشی اوّزرینده آت توّکوّندن آسیلمیش قیلینجی گؤرموش و سعادتین خیال اوْلدوغونو باشا دوّشوّر.

ظاهری امن-امانلیق زمانی، دائم گؤزلَنیلن تهلکه‌نی بیلدیرن سیمبولیک افاده‌دیر. (ک)

۴) «اوْ.م.»: گئنئرال-مایوْر (genereal-mayor)

یئمئلیانوفون[1] مرکزی کوْمیته‌نین بیرینجی کاتبی باقروفا عنوانلانمیش ۲۴ مه ۱۹۵۰–جی ایل تاریخلی «تمامیله مخفی» مکتوبوندا آخینا قارشی اوْزن بو جسارتلی آداملارین فکرلریندن نمونه‌لر گتیریلمیشدی.

معمارلیق علملری نامزدی، آذربایجان علملر آکادئمیسی اینجه‌صنعت اینستیتوسو معمارلیق شعبه‌سی‌نین مدیری، بیطرف غضنفر علیزاده:

«کومیته‌نین[2] معلوماتیندا شامل حرکاتینا وئریلن قیمت منی خیلی تعجّبلندیردی. نیکوْلای روسیاسی کیمی ارتجاعچی بیر قوّه‌نین قارشیسیندا شامل، آیدین مسئله‌دیر کی، کیمه ایسه آرخالانمالی ایدی.

من ملّی–آزادلیق حرکاتی‌نین نه دئمک اوْلدوغونو آیدینلاشدیرماقدا چوْخ چتین‌لیک چکیرم.

حسینوف اوْزوندن هئچ نه یازماییب، او، ساده‌جه شامل حرکاتینا مناسبتده اینندی‌یه قدر موجود اوْلان رسمی نقطهٔ نظری تکرار ائدیب.»

آکادئمی‌نین جوغرافیا اینستیتوسونون باش علمی ایشچیسی، کند تصرّفاتی علملری نامزدی، بیطرف حسین مامایئف (بؤیوک ادیبیمیز عبدالرّحیم‌بگ حاق‌وئردی‌یئفین باجیسی اوْغلو) اوْز موْقعینی داها سرت شکیلده افاده ائتمیشدی:

«حسینوفو گؤیه قالدیردیلار، اوْرادان دا یئره چیرپدیلار. زواللی شامل ۳۰ ایل تزاریسمه قارشی مبارزه آپارمیشدی، اینندی ایسه دئییرلر کی، او، توْرکیه‌نین و اینگیلیستانین جاسوسو اوْلوب. البتّه، بوْتوْن بونلار گوْلمه‌لیدیر.

اینندی سوْووْروْف[3] حاقّیندا سرگیلر تشکیل ائدیرلر، قِزئتلر ایسه یازیرلار کی، آذربایجان زحمتکشلری اوْنون وفاتی‌نین ۱۵۰ ایللیگینی کئچیرمکه حاضرلاشیرلار. بوْتوْن بونلار ایسه آنجاق اوْنا گؤره‌دیر کی، سوْووروف توْرکلرین کوْکوْنو کسمکله مشغول اوْلوب. اینندی هر شئی ترسینه چئوریلیب.

1) Yemelyanov

۲) استالین مکافاتلاری کوْمیته‌سی نظرده توتولور. (و.ق.)

3) Suvorov

میرزه کاظم‌بگ آذربایجاندا یگانه لایقلی پروفئسور اوْلوب و اوْنا قارشی چئوریلمیش اینندیکی چیخیشلار منده یالنیز حدّت دوْغورور.»

ÜIK (b) P–نین عضوو، (!) آذربایجان پئداقوژیک اینستیتوسونون شوروی تاریخی بوْلوْموْنون[1] معاونی[2] اسد دلبازی ده عالم همکارینا قارشی چئوریلمیش تبلیغاتا[3] کسکین اعتراضینی بیلدیرمیش، حتّا اینندی (یعنی ۱۹۵۰–جی ایلده) «بؤیوْک تئرور» دوْروْنه قاییتماغا چالیشانلارا دوْروْنه گؤره چوْخ جسارتلی بیر خبردارلیق ائتمیشدی: «بیزده اینندی نه ایسه عاغلاگلمه‌ین ایشلر باش وئریر. ۱۹۳۸–جی ایلین قایدالارینی تجدید ائدیبلر و یئنیدن ضیالیلارا قارشی تئرورچولوغا ال آتیبلار. حیدر حسینوف عموم‌شوروی مقیاسلی بؤیوْک عالمدیر. امّا اوْنو ائله بیر وضعیّته گتیریبلر کی، انتحار ائتمگه جهد گؤستریب.»

هانسی شرایطه دوْشمه‌سیندن آسیلی اوْلمایاراق، انسانین اوْزوْنه ال قالدیرماسینی قهرمانلیق سایماق چوْخ چتیندیر. عینی زماندا بو چتین، غیرعادی قراری قبول ائتمیش آدامین حرکتلرینه قیمت وئرمک، آرادان ایللر کئچندن سوْنرا «عدالتلی حاکم» روْلوندا چیخیش ائتمک اوْچوْن بیزیم هئچ بیر حاقّیمیز یوْخدور.

بیزه یالنیز تأسّف‌لنمک قالیر...

ژانویه – فئوریه ۱۹۹۸

۱) داوْ.م.ء: کافئدراسی‌نین (kafedra) ۲) داوْ.م.ء: آسیستئنتی (assistent)
۳) داوْ.م.ء: کامپانیایا (kampaniya)

کلاسیک ارثیمیزین وورغونو

میرزاغا قولوزاده

... حروفیلرین باشی اوْزرینی قوْرخونج تهلکه سارمیشدی. میرانشاهین امری ایله حبس اوْلونوب «آلینجه» قالاسینا سالینان فضل‌الله نعیمی دهشتلی اعدامی گوْزله‌یه-گوْزله‌یه اوْز مریدلری‌نین طالعینی دوْشوْنوْر، قایغی و هیجان دوْلو «وصیّتلرینده» اوْنلارا خلاص یوْلو گوْسترمگه چالیشیردی: «اوز گئییمینیزی و خارجی گوْروْنوْشوْنوْزوْ دَییشین، شیروانلی و داغلی جماعتی شکلینه سالین. محکم و ال‌چاتماز اوْجقارلارا گئدین. بو ایشی اوْلدوقجا تئز ائدین کی، هله اوْردودان آرخانیزجا هئچ کیم گلمه‌میش و تلفات وئرمه‌میش گئده‌سینیز. البتّه و البتّه گئتمگه تَلَسین. اوزاق، داغلیق یئرلره چکیلین، آدلارینیزی دَییشدیرین. درویشلیک مراسمینی اوْزَرینیزدن گوْتوْروْن...»

مرشدوْن اراده‌سینی یئرینه یئتیرن نسیمی ده دوْغما یوردونو ترک ائتمگه حاضرلاشیردی. بلکه ده اوزاق، نامعلوم دیارا اوْز توتان کاروانا قوْشولمازدان اوّل گنج شاعر حروفی‌لیگین سِرلرینه ییه‌لندیگی، فضلِ حقّین پاک صفتینه آشنا اوْلدوغو باکی‌نین کوْچه‌لرینی سوْنونجو دفعه قاریش-قاریش گزیب دوْلاشمیش، مغرور قیز قالاسی‌نین یانیندا دایانیب آیریلیقدان دوْغان سوْنسوز کدر حسّی ایله آشاغیداکی مصراعلاری پیچیلداشمیشدی:

ای نسیمی، چون خدا گفت «اِنّ أرضي واسعة»[1]

خطّهٔ باکو بجا بگذار کاین جای تو نیست

غملی دوه کاروانی ایله «باکی توْرپاغینی» ترک ائدن نسیمی دوْغما یوردا بیر ده بئش

۱) قرآن کریم، عنکبوت سوره‌سی، ۵۶-جی آیه‌یه اشاره‌دیر. (ک)

یوز ایل کئچندن سوْنرا قاییتدی...

شاعر وطنه اوْز عظمتلی شعری‌نین قانادلاریندا قاییتدی - لوْرکا اسپانیایا، ناظم حکمت توْرکیه‌یه قاییدان کیمی..

شاعری وطنه قایتاران بیر ده اوْنون تمثیل ائتدیگی خالقین اوْلادلاری - عالملر، یازیچیلار، رسّاملار، موسیقیچیلر اوْلدو...

نسیمی‌نین آذربایجان ادبیّاتی تاریخینده‌کی مؤقعینی و شاعرین زنگین یارادیجیلیق ارثینی ایلک دفعه علمی شکیلده تدقیق ائدیب آراشدیرانلاردان، اوْنو ملّی مدنیّت خزینه‌میزه قایتارانلاردان بیری ده کلاسیک ادبی ارثین ماهر بیلیجیسی میرزاغا قولوزاده ایدی.

اوْنون «نسیمی یارادیجیلیغی» آدلی نامزدلیک رساله‌سی سلمان ممتازین و حمید آراسلی‌نین آیری-آیری مقاله‌لرینی استثنا ائتمک شرطی ایله آذربایجان ادبیّات‌شناسلیغی تاریخینده نسیمی‌یه، بؤیوک فیلوْسوف-شاعرین حیات و یارادیجیلیغینا، تکرارسیز و هومانیست شعری‌نین اوْیرَنیلمه‌سینه حصر اوْلونموش ایلک تدقیقات اثری ایدی. بو معنادا بئش یوز ایل اوّل «باکی توْرپاغینی» ترک ائدن داهی سؤز اوستاسینی دوْغما یوردا، دوْغما ادبیّاتا قایتارانلارین اوْن جرگه‌سینده میرزاغا قولوزاده ده دایانیردی.

اوْندا محاربه تزه‌جه قورتارمیشدی. آنجاق آداملار هله ده حرب دؤروْنوْن سرت پسیکولوژیسی ایله یاشاییردیلار. بلکه ائله بونا گؤره ده محاربه‌نین اوْد-آلوْولاریندان چیخمیش اوْرتایاشلی، تمکینلی و جدیّتلی سرتیپین[1] یاشینا و نفوذونا اویغون بیر وظیفه آختارماقدانسا، یاریمچیق قویوب گئتدیگی یوْکسک لیسانس دوْره‌سینه[2] یئنیدن باشلاماسی، کتابخانالاردا و «ال‌یازمالار خزینه‌سینده[3]» یوْرولماق بیلمه‌دن، غیرعادی بیر وورغونلوقلا چالیشماسی چوْخلارینا غریبه گؤروْنه بیلَردی. لاکین اوْنلار میرزاغا قولوزاده‌نین ۴۰ ایللیک عؤمور یولونا آز-چوْخ بلد اوْلسایدیلار، یقین کی، قطعیاً تعجّبلنمزدیلر.

۱) «اوْ.م.»: مایوْرون (mayor)
۲) «اوْ.م.»: آسپیرانتورایا (aspirantura)
۳) «اوْ.م.»: فوْندوندا (fond)

بیلسه‌یدیلر کی، دؤیوْشچوْ-عالم داغیدیجی فیزیکی قوّه‌نین حکمرانلیق ائتدیگی حرب جبهه‌سیندن داها چوْخ یارادیجی، عقلی قوّه‌نین حاکم اوْلدوغو ادبیّات، صنعت جبهه‌سینه جان آتیر، سلاحی قلمله، سنگری صِنِف اوْتاقلاری، عالی مکتبین درس سالوْنلاری[1] ایله عوض ائتمک ایسته‌ییر، توْپ آتشلری، تانک گورولتولاری، طیّاره اوغولتولاری آلتیندا کلاسیکلریمیزین انسان قلبینه، معنویّاتینا تسکین‌لیک و آرام گتیرن گؤزل شعری[2] ایله یاشاییر، اوْنون مشغولیّتینده غیرعادی هئچ بیر شئی گؤرمزدیلر.

بیلسه‌یدیلر کی، سلمان ممتازین ۱۹۲۶-جی ایلده باکیدا نشر ائتدیردیگی نسیمی «دیوانی» آلتی ایل چکن حربی خدمت دؤروْنده، محاربه جبهه‌لرینده، سنگرلرده همیشه میرزاغا قولوزاده‌نین افسر چانتاسیندا[3] اوْلوب، اوْردودان ترخیص ائدیلندن دؤز بیر ایل سوْنرا مدافعه‌یه تقدیم ائدیلن جدّی نامزدلیک رساله‌سی‌نین[4] سِرلری آشکارا چیخاردی.

بیلسه‌یدیلر کی، محاربه‌نین قیزغین چاغیندا - ۱۹۴۴-جو ایلده «وطن اوغروندا» ژورنالیندا دؤیوْشچوْ-افسرین «اوحدی ماراغالی‌نین یارادیجیلیغی حاقّیندا» آدلی بؤیوک مقاله‌سی چاپ ائدیلیب، مؤلّفین کلاسیک ادبیّاتا ماراغی‌نین آنی، اوْتَری هوس دئییل، حیاتی مقصد، عؤموْر یوْلونو معیّنلشدیرن آمال اوْلدوغونو گؤرردیلر.

۱) «اوْ.م.»: آیودیاتوریالاری (auditoriya)
۲) «اوْ.م.»: پوْئزیاسی (poeziya)
۳) «اوْ.م.»: پلانشئتینده (planşet)
۴) «اوْ.م.»: دیسئرتاسیاسی‌نین (dissertasiya)

اصلینده بو ماراغین کؤکلرینی داها اوّللرده - گله‌جک عالمین ادبیّات و مدنیّت تاریخیمیز اوّچوّن بیر سیرا گؤرکملی سیمالار یئتیشدیرمیش باکی پنداقوژیک فنّی مکتبینده[1] تحصیل آلدیغی ایللرده، اؤ دؤروّن قاینار ادبی محیطینده آختارماق لازمدیر. فنّی مکتبده حکم سوّرن یارادیجی آتموٚسفئر، یئنی ادبیّاتین یارادیجیلاری اوٚلان معلّم-یازیچیلارلا گوٚنده‌لیک تماس بورادا تحصیل آلان طلبه‌لری ده اؤز دویغو و دوّشوّنجه‌لرینی شعر، حکایه دیلینه چئویرمگه شؤق‌لندیریردی. چوٚخ گوٚمان کی، ائله همین گنجلیک شؤقوّنوّن تأثیری ایله فنّی مکتبین طلبه‌سی میرزاغا قولوزاده ده بؤیوّک صابر حاقّیندا بیر شعر یازیب چاپ ائتدیرمیشدیر. اوٚندا ۱۹۲۵-جی ایل ایدی و ۱۸ یاشلی طلبه‌نین صابره پرستشی، وورغونلوق افاده ائدن ایلک قلم تجربه‌سی تام طبیعی سسلنیردی. آیدین مسئله‌دیر که، صابره پرستش بو گوّن ده طبیعی سسلنیر، گله‌جکده ده بئله اوٚلاجاق. آنجاق ایش بورادادیر کی، ایندی آرتیق کلاسیکلریمیز حاقّیندا درین علمی مضمونا، چوٚخ‌جهتلی آختاریش روحونا، جدّی آکادئمیک اسلوبا مالک تک‌موٚضوعلو[2] تدقیقاتلار مؤلّفی کیمی تانیدیغیمیز پروفئسور میرزاغا قولوزاده‌نین بیر واختلار شعر یازماسی حقیقتی‌نین[3] اؤزوّ غریبه گؤروّنوّر.

اصلینده بو غریبه‌لیگین اؤزوّنده ده بیر طبیعی‌لیک، قانوناؤیغونلوق واردیر - میرزاغا قولوزاده‌نین، دئمک اوٚلار کی، اکثر کتاب و مقاله‌لری یالنیز آذربایجاندا دئییل، بوّتوّن شرق و دوّنیا شعرینده شهرت قازانمیش نظامی، نسیمی، فضولی، آشیق علسگر کیمی اوستاد صنعتکارلارا حصرْ اوٚلونوب. اوٚنلارین شعرینی دریندن-درینه دویماق، اثرلری‌نین مرکّب بدیعیْ دوّنیاسی‌نین بوّتوّن اینجه‌لیکلرینی آچماق اوّچوّن تدقیقاتچی‌نین اؤزوّندن ده معیّن درجه‌ده شاعرلیک استعدادی، پوٚئتیک دویوم طلب ائدیلیر. بو پوٚئتیک دویوم میرزاغا معلّمین کلاسیک و معاصر شعره دائر تدقیقاتلاریندا آیدین نظره چارپیر. صابره حصر اوٚلونموش منظوم پارچا ایله عالمین گله‌جک علمی آختاریشلاری آراسیندا باشقا بیر یاخینلیق، علاقه ده دویولور - بو دا هم ۱۸ یاشلی طلبه میرزاغا قولوزاده‌نین، هم ده

1) «اوٚ.م.»: تئخنیکوموندا (texnikum)
2) «اوٚ.م.»: موٚنوٚقرافیک (monoqrafik)
3) «اوٚ.م.»: فاکتی‌نین (fakt)

کلاسیک آذربایجان شعری اوٚزره کامل متخصّص کیمی یئتکین‌لشَن، مُدرک‌لشَن پروٚفئسور میرزاغا قولوزاده‌نین همین شعره بسله‌دیگی ثابت، دَییشمز محبّت، وورغونلوقدور.

عالمین ایلک و سوٚن پوٚئتیک تجربه‌سی اوٚلان همین منظوم پارچاداکی حیرانلیق روحو سوٚنرالار اوٚنون جدّی علمی اثرلرینده طلبکار آختاریشلارلا، گنجلیک جوٚشغونلوغوندان دوٚغان حرارتلی[1] تفرّعاتلی، غرضسیز[2] تحلیل‌له عوض ائدیلسه ده، حسّاس پوٚئتیک دویوم و تدقیقات موٚضوعسونا[3] محبّت، میرزاغا قولوزاده‌نین تنقیدچی-ادبیّات‌شناس «من»ی‌نین دَییشمز مشخّصه‌سی[4] اوٚلاراق قالدی.

* * *

یوخاریدا دا قید ائتدیگیم کیمی، میرزاغا قولوزاده‌نین علمی-تنقیدی ارثینده کلاسیک آذربایجان ادبیّاتی ایله باغلی پروٚبلئملر اساس یئر توتور. گرگین علمی آختاریشلارین بهره‌سی اوٚلان «نظامی گنجوی»، «فضولی‌نین غزلیّاتی[5]»، «بؤیوّک ایدئاللار شاعری» رساله‌لری[6] کلاسیک بدیعی فکر تاریخی‌نین تخمیناً دؤرد عصرلیک انکشافی، اوٚنون یئتیردیگی قدرتلی ادبی سیمالارین یارادیجیلیغی حاقّیندا زنگین تصوّر یارادیر.

بو تدقیقاتلارا نظامی‌نین مشهور:

بیلیجی دئیَنی ائتمه‌دیم تکرار   معلومو دئمکدن کیمه فایدا وار

مصراعلارینی سرلوٚحه[7] سئچمک اوٚلار. عالم هر اوّچ کلاسیک اطرافیندا آراشدیرمالار آپارارکن همیشه یئنی، اوٚریژینال شواهد[8] اوّزه چیخارماغا، یاخود آرتیق معلوم اطلاعاتا[9] تزه، داها ایناندیریجی شرحلر وئرمگه چالیشمیشدیر. محض موٚضوعا گئنیش، کُلّی[10] باخیشین نتیجه‌سیدیر کی، نظامی، نسیمی و فضولی حاقّینداکی تدقیقاتلارین مرکزینده هر

1) «اوٚ.م.»: پافوٚس (pafos)
2) «اوٚ.م.»: اوٚبیئکتیف (obyektiv)
3) «اوٚ.م.»: اوٚبیئکتینه (obyekt)
4) «اوٚ.م.»: آتریبوتو (atribut)
5) «اوٚ.م.»: لیریکاسی (lirika)
6) «اوٚ.م.»: موٚنوٚقرافیالاری (monoqrafiya)
7) «اوٚ.م.»: ائپیقراف (epiqraf)
8) «اوٚ.م.»: فاکتلار (fakt)
9) «اوٚ.م.»: فاکتلارا (fakt)
10) «اوٚ.م.»: قلوٚبال (qlobal)

اوّج شاعرین اؤز یارادیجیلیغیندا دوام و انکشاف ائتدیردیگی، یئنی، طراوتلی تمثال[۱] و مؤضوعلارلا زنگین‌لشدیردیگی هومانیست مفهوم[۲] دایانیر. عمومیّتله، همین تدقیقاتلار ادبی پرؤسئسی تاریخین زمینه‌سینده[۳] ایشیقلاندیرماق، صنعتکارین جمعیّتله، خالقین معنوی عالمی و آزادلیق اوغروندا مبارزه‌سی ایله علاقه‌لرینی میدانا چیخارماق باخیمیندان جدّی اهمیّته مالک اؤلموش و کلاسیک ارثین سؤنراکی تدقیقینده استقامت‌لندیریجی رؤل اؤینامیشدیر.

بو تدقیقاتلاری سجیّه‌لندیرن باشقا مهم بیر مزیّت ایسه عالمین کلاسیک ارثله معاصرلیک آراسیندا، دؤنله بو گؤن آراسیندا معنوی-ائستئتیک علاقه‌لری آشکارا چیخارماسی و ایناندیریجی مثاللارلا ثبوتا یئتیرمه‌سی ایدی.

«شرق نه‌اینکی دؤنیا مدنیّتی‌نین بئشیگی، عینی زماندا بؤیؤک بیر تاریخی دؤرده بو مدنیّتین رهبر قوّه‌سی اؤلموش، مثلسیز علم-صنعت آبیده‌لری ایله بشریّتین معنوی ثروتلر خزینه‌سینه چؤخ قیمتلی هدیّه‌لر وئرمیشدیر» - معاصر غربلی شرق‌شناسلاری بئله بیر اعترافا وادار ائدنلر ایچریسینده داهی آذربایجان شاعری نظامی‌نین ده خصوصی رؤلو واردیر. میرزاغا قولوزاده‌نین شاعرین ۸۰۰ ایللیک ژوبیلئی‌نین طنطنه ایله قید ائدیلدیگی دؤرده چاپدان چیخان «نظامی گنجوی. حیاتی و یارادیجیلیغی» رساله‌سی[۴] همین فیکرین تصدیقی باخیمیندان دقّتی جلب ائدیر. دؤزدؤز، نظامی‌شناسلیغین معاصر نائلیّت‌لری ایشیغیندا بو اثرین معیّن چاتیشمازلیقلارینی دا آشکارا چیخارماق اؤلار. لاکین اونوتمایاق کی، «نظامی گنجوی» رساله‌سی ۳۰ ایل بوندان اوّل یازیلیب و معیّن معنادا آذربایجان نظامی‌شناسلیغی‌نین ایلک آددیملاریندان حساب ائدیله بیلر.

رساله اساساً بدیعی معلوماتین[۵] - نظامی منظومه‌لری‌نین[۶] تحلیلی اوزرینده قورولموشدور. آنجاق «خمسه»نین مشخّص[۷] تحلیلینه کئچمزدن اوّل مؤلّف نظامی

۱) داؤ.م.ا: اؤبراز (obraz)
۲) داؤ.م.ا: کؤنسئپت (konsept)
۳) داؤ.م.ا: فؤنوندا (fon)
۴) داؤ.م.ا: مؤنوقرافیاسی (monoqrafiya)
۵) داؤ.م.ا: ماتئریالین (material)
۶) داؤ.م.ا: پؤئمالاری‌نین (poema)
۷) داؤ.م.ا: کؤنکرئت (konkret)

دؤروّنده‌کی[۱] آذربایجان مدنیّتی، اؤلکه‌نین تاریخی-اقتصادی و اجتماعی-سیاسی وضعیّتی حاقّیندا عمومی تصوّر یاراتمیش، نظامی‌نین ابوالعلی گنجوی، فلکی شیروانی، افضل‌الدّین خاقانی کیمی معاصرلری و سلفلری حاقّیندا قیسا دا اؤلسا معلومات وئرمیشدیر. تصدیقاتین دقّتی جلب ائدن و بوگؤن ده گؤنجل‌لیگینی[۲] قورویوب ساخلایان خصوصیّت‌لریندن بیری میرزاغا قولوزاده‌نین نظامی منظومه‌لرینی بلاواسطه رئالیسم جنبه‌سیندن[۳]، خَلقی‌لیکله سیخ علاقه محیطینده[۴] نظردن کئچیرمه‌سی، آراشدیرماسیدیر. بورادا نظامی رئالیسمی حاقّیندا دئییلَنلر یالنیز عمومی مشاهده ماهیّتی[۵] داشیسا دا، شاعرین بدیعی پرؤبلئملرینه[۶] بلدلیکدن، اؤنون یارادیجیلیغینا نظری نفوذ گئنیش‌لیگیندن نشأت ائدیر. آیری-آیری تمثاللارا[۷] و شخصیّتلره[۸] وئریلن تحلیللر ده رساله مؤلّفی‌نین نظامی ایده‌لرینی و ادبی-ائستئتیک پرینسیپلرینی مهارتله سئزدیگینی و اؤنلاری تدقیقاتین مرکزینه چکه بیلدیگینی گؤستریر.

میرزاغا قولوزاده‌نین «فضولی‌نین غزلیّاتی» رساله‌سی حاقلی اؤلاراق ملّی ادبیّات‌شناسلیغیمیز تاریخینده فضولی‌شناسلیغین افقلرینی گئنیش‌لندیرن بیر اثر کیمی یؤکسک قیمت‌لندیریلمیشدیر. اوزون ایللر بؤیو آپاریلان صبرلی، تمکینلی تدقیقاتین بهره‌سی کیمی میدانا چیخان بو رساله اؤز احاطه‌لی‌لیگینه، گئنیش‌لیگینه گؤره بیر طرفدن فضولی حاقّیندا آذربایجان ادبیّات‌شناسلیغی‌نین معیّن دؤر تدقیقلرینه یئکون وورموش، دیگر طرفدن ایسه گله‌جک تدقیقاتلار اوّچؤن اؤزؤنه‌مخصوص اساسا[۹]، زمینه‌یه چئوریلمیشدیر.

مؤلّف فضولی ارثینی عموم‌شرق بؤلگه‌سینده[۱۰]، تؤرک‌دیللی، فارس‌دیللی و عرب‌دیللی مدنیّت حوزه‌سینده[۱۱] تدقیق ائتمیش، شاعرین دؤنیاگؤروشؤنؤن و صنعتکار

۱) داؤ.م.ا: ائپوخاسینداکی (epoxa)
۲) داؤ.م.ا: آکتوآللیغینی (aktual)
۳) داؤ.م.ا: آسپئکتیندن (aspekt)
۴) داؤ.م.ا: کؤنتئکستینده (kontekst)
۵) داؤ.م.ا: خاراکتئری (xarakter)
۶) داؤ.م.ا: پرؤبلئماتیکاسینا (problematika)
۷) داؤ.م.ا: اؤبرازلارا (obraz)
۸) داؤ.م.ا: خاراکتئرلره (xarakter)
۹) داؤ.م.ا: بازایا (baza)
۱۰) داؤ.م.ا: رئگیونوندا (region)
۱۱) داؤ.م.ا: آرئآلیندا (areal)

«من»ی‌نین فوْرملاشماسیندا اساس روْل اوْینایان عامللری دقّتله آراشدیریب اوْزه چیخارمیشدیر. رساله‌ده فضولی غزلیّاتینی یئتیشدیرن، غذالاندیران تاریخی-اجتماعی محیط و ادبی زمینه زنگین شواهد[1] اساسیندا[2] نظردن کئچیریلیر، شاعرین پوْئتیک دُهاسینی غذالاندیران مدنی عامللر، ملّی ادبی عنعنه‌لر اوْیرنیلیر. کتابین مهم بیر حصّه‌سینی تشکیل ائدن «فضولی غزلیّاتی‌نین اوْیرنیلمه‌سی تاریخیندن» فصلی اکثر رساله‌لرده[3] راست گلدیگیمیز عنعنه‌وی «تدقیق تاریخی» وظیفه‌سینی[4] داشیمیر. بورادا معاصر فضولی‌شناسلیغین بیر سیرا گوْنجل پروْبلئملری تاریخی-مقایسه‌لی جنبه‌ده[5] ایرلی سوْروْلوْر و حلّ ائدیلیر.

رساله‌ده فضولی غزلیّاتی‌نین باشلیجا اوْزللیکلری‌نین تحلیلی اوْن پلانا چکیلمیشدیر. شاعرین محبّت غزلیّاتینی آراشدیرارکن مؤلّف بو محبّتین اجتماعی-فلسفی ماهیّت داشیدیغینی، حیاتا، آزادلیغا و هومانیسمه چاغیران دوْنیوی روحا مالک اوْلدوغونو خصوصی قید ائدیر. زنگین فضولی غزلیّاتی‌نین مندرجه باخیمیندان گئنیش تصنیفینه ده ایلک دفعه «فضولی غزلیّاتی» رساله‌سینده تصادف ائدیریک. میرزاغا قولوزاده فضولی یارادیجیلیغینداکی اجتماعی مضمونلاری[6] و خَلقی کیفیّتلری شاعرین یاشادیغی دوْر و محیطله علاقه‌لی شکیلده اوْزه چیخاریر، بو غزلیّاتین صوفیسمله، تصوّف ایده‌لری ایله علاقه‌سی کیمی سوْن درجه مرکّب و دوْلاشدیریلمیش بیر مسئله‌یه ده اوْزوْنه‌مخصوص اوْریژینال و ایناندیریجی قناعتلرله ساده‌لیک و آیدینلیق گتیریر. شاعرین ادبی-نظری گوْروْشلرینه و فضولی شعری‌نین[7] صنعتکارلیق خصوصیّت‌لرینه حصر اوْلونموش فصللر ده معلوماتین[8] و اوْنون بدیعی شرحی‌نین یئنی‌لیگی ایله دقّتی جلب ائدیر.

فضولی غزلیّاتیندا بدیعی متنوّع مسئله‌سی ایلک دفعه آردیجیل صورتده و نظری

---

۱) «اوْ.م.»: فاکتلار (fakt)
۲) «اوْ.م.»: فوْنوندا (fon)
۳) «اوْ.م.»: موْنوْقرافیالاردا (monoqrafiya)
۴) «اوْ.م.»: فونکسیاسینی (funksiya)
۵) «اوْ.م.»: آسپئکتده (aspekt)
۶) «اوْ.م.»: موْتیولری (motiv)
۷) «اوْ.م.»: پوْئزیاسی‌نین (poeziya)
۸) «اوْ.م.»: ماتئریالین (material)

جهتدن اساس‌لاندیریلمیش شکیلده بو رساله‌ده ایرلی سوْروْلوْر. فضولی‌نین روْمانتیسمی ایله باغلی مؤلّفین گلدیگی دوْزگوْن علمی نتیجه‌لر اوْنون اوْرتا عصرلر آذربایجان ادبیّاتی‌نین بیر سیرا یارادیجیلیق پروْبلئملرینی داها چوْخ نظری طرزده اوْیرنمگه میل ائتدیگینی گوْستریر.

میرزاغا قولوزاده‌نین اکثر تدقیقاتلاری اوْچوْن سجیّه‌وی اوْلان واقعی[1] زنگین‌لیک و مقایسه‌لی آراشدیرما اصولو بو رساله‌ده ده آیدین نظره چارپیر. مؤلّف یالنیز کلاسیک آذربایجان شعرینده فضولی غزلیّاتی‌نین روْلونو معیّن‌لشدیرمکله اوْز وظیفه‌سینی بیتمیش حساب ائتمه‌میش، عینی یارادیجیلیق پروْسئسلرینی معاصر آذربایجان شعری‌نین، هابئله اوْزبک و توْرک ادبیّاتی‌نین تاریخی تجربه‌سی زمینه‌سینده ده ایزله‌میشدیر. بوْتوْن بونلار ایسه آذربایجان ادبیّاتی تاریخینده فضولی‌نین ایلک نوْبه‌ده اوْزوْنه‌مخصوص پوْئتیک مکتب یاراتمیش داهی سوْز اوستاسی کیمی بوْتوْن عظمتی و دوْلغونلوغو ایله اوْزه چیخماسینا امکان یاراتمیشدیر.

نسیمی‌نین اوْلکه‌میزده گئنیش شکیلده قید اوْلونان ۶۰۰ ایللیک ژوبیلئی‌نه میرزاغا قولوزاده اوْزوْنوْن «بوْیوْک ایدئاللار شاعری» کتابی ایله گلدی. تکرارسیز تاریخی قهرمانلیغی و یاخین شرقین اجتماعی-فلسفی فکر تاریخینده‌کی روْلو باخیمیندان دوْنیا مدنیّتی‌نین جوردانو برونو،[2] یان قوس[3] کیمی نماینده‌لری ایله بیر سیرادا دایانان نسیمی حاقّینداکی بو ایلک تک‌موْضوعلو[4] تدقیقاتدا مؤلّف نسیمی‌نین یاشادیغی دوْروْن[5] اجتماعی فیکرینه و بوْتوْولوْکده شرق ادبیّاتینا گتیردیگی هومانیسمی و هومانیسمین اوْزونه‌خاص[6] خصوصیّتینی آیدین شرح ائتمیشدیر.

عمادالدّین نسیمی حاقّیندا تک‌موْضوعلو تدقیقاتین محض آذربایجاندا، هم ده میرزاغا قولوزاده کیمی کلاسیک ارثین بیلیجیسی طرفیندن قلمه آلینماسی‌نین خصوصی

---

۱) «اوْ.م.»: فاکتیکی (faktiki)
2) Jordano Bruno
3) Ian Qus
۴) «اوْ.م.»: موْنوْقرافیک (monoqrafik)
۵) «اوْ.م.»: ائپوْخانین (epoxa)
۶) «اوْ.م.»: اسپئسیفیک (spesifik)

اهمیّتی واردی. چونکی همین دؤرده اصلینده دونیانین، طبیعی کی، بوتون تورک خالقلاری‌نین مشترک شاعری اؤلان نسیمی‌نین یالنیز بیر خالقین، هم ده اؤنون منسوب اؤلدوغو آذربایجانین دئییل، تورکمنیستانین شاعری اؤلماسی یؤلوندا جدّ-جهدلر گؤستریلیردی. تخمیناً میرزاغا معلّمین کتابی ایله عینی واختدا تورکمن ادبیّات‌شناسی قوللایئف ده نسیمی‌نین اثرلرینی سلمان ممتاز دیوانی اساسیندا، امّا طبیعی کی، تورکمن‌لشدیره‌رک چاپ ائتمیش و کتابا یازدیغی مقدّمه‌ده نسیمی‌نی استثناسیز اؤلاراق تورکمن ادبیّاتی‌نین کلاسیکی کیمی قلمه وئرمگه چالیشمیشدی. امّا تاریخی‌لیکدن و علمی حقیقتدن اوزاق اؤلان بو تشبّث ثمره‌سیز قالدی. ایستر یونسکو، ایسترسه ده شوروی خالقلاری و دونیا اجتماعیّتی نسیمی‌نی آذربایجان شاعری کیمی یاد ائتدی. طبیعی کی، آذربایجان کلاسیک ادبیّاتی‌نین تاریخی حاقّی‌نین بو شکیلده تانینماسیندا دیگر ادبیّات‌شناس-عالملریمیزله بیرلیکده پروفئسور میرزاغا قولوزاده‌نین ده اؤز یئری و اؤز رؤلو واردی...

تدقیقاتچی-عالمین همین دؤر اوچون حقیقتاً ده یئنی سؤز اؤلان رساله‌سینده:

ای داشه و ترابه دئین قیمتلی گؤهر
انسان بو حسن و لطف ایله گؤهر دئییل‌میدیر؟

دئیه انسانی یارانمیشلارین ان شرفلیسی، قیمتلیسی حساب ائدن عمادالدّین نسیمی‌نین هومانیست استنباطی[1]، اؤنون یارادیجیلیغی و شخصیّتی ایله اساسلاندیردیغی حروفی‌لیک تعلیمی گئنیش شرحینی تاپمیشدیر. مؤلّف بیر سیرا تاریخی منبعلر اساسیندا حروفیسمین فورملاشماسیندا و تیموریلر ایمپئراتورلوغونو قورخویا سالان عظمتلی فلسفی-سیاسی جریانا چئوریلمه‌سینده آذربایجان مکتبی‌نین - فضل‌الله نسیمی‌نین و نسیمی‌نین فعالیّتینی گئنیش ایشیقلاندیرمیشدیر. نسیمی غزلیّاتینداکی محبّت آنلاییشی‌نین پانتئیست* و دونیوی میل‌لری، حروفی‌لیگین دیگر صوفی تعلیملری ایله علاقه‌سی،

۱) داؤ.م.ء: کونسئپسیاسی (konsepsiya)

حروفی‌لیگین سیاسی تمایلو[1]، نسیمی شعری‌نین اوریژینال نظام[2] قورولوشو و تورک‌دیللی شعرین انکشافینا تأثیری باره‌ده تدقیقاتدا ایرلی سورولن فکر و ملاحظه‌لر ده یئنی‌لیگی، طراوتی ایله دقّتی جلب ائدیر. «بؤیوک ایدئاللار شاعری» رساله‌سینده[3] میرزاغا قولوزاده‌نین دقیق مشاهده‌لری و گلدیگی علمی نتیجه‌لر نسیمی شعری‌نین بدیعی دَیَرینی و اؤنون ایستر آذربایجان، ایسترسه ده شرق شعری تاریخینده توتدوغو یئری دقیق معیّن‌لشدیرمگه امکان وئریر.

میرزاغا قولوزاده‌نین تدقیقاتلاریندا اساس یئر توتان کلاسیک ارث پروبلئمی معاصر بورژوا شرق‌شناسلیغیندا دا آردیجیل شکیلده ایشیقلاندیریلیر. لاکین آیدین مسئله‌دیر کی، پروبلئمه مئتودولوژیک مناسبت مختلف‌لیگی بورادا داها کسکین شکیلده اوزه چیخیر. طبیعیدیر کی، خالقیمیزین ادبیّات و مدنیّت تاریخینی ساختالاشدیرماغا، اؤنون ملّی اؤزونه‌مخصوصلوغونو نه‌یین باهاسینا اؤلورسا-اؤلسون دانماغا چالیشان بورژوا عالملری بیزیم کلاسیک ارثی (ائله‌جه ده معاصر یازیچیلاریمیزی) تماميله باشقا گؤزله، باشقا نیّتله «اؤخویورلار». بو «مطالعه» پروسئسی‌نین اصل ماهیّتی‌نین اوزه چیخاریلماسی هر بیر شوروی ادبیّات‌شناسیندان تاریخی حادثه و شواهده[4] مناسبتده مارکسیست-لئنینچی مئتودولوژیک باخیش و زنگین فلسفی-سیاسی بیلیک طلب ائدیر. کلاسیک اثرلرله[5] مشغول اؤلان تدقیقاتچیدا مئتودولوژیک تحلیل استعدادی و وطنداشلیق اشتیاقی[6] اؤزونو داها گوجلو شکیلده بروزه وئرمه‌لیدیر. میرزاغا قولوزاده‌نین اثرلری و علمی-اجتماعی فعالیتی بو معنادا اؤنون وطنداش-عالم سجیّه‌سینی آیدین شکیلده اوزه چیخاریر.

نظامی، نسیمی، حبیبی، فضولی، واقف، میرزه فتحعلی آخوندوف کیمی کلاسیکلریمیز حاقّینداکی تدقیقاتلاریندا عالم منتظم اؤلاراق اؤنلارین زنگین یارادیجیلیق ارثلری‌نین ایستر شرقده، ایسترسه ده آوروپادا اؤیرنیلمه‌سی تاریخینی ایزله‌ییر، آوروپا

۱) داؤ.م.ء: پلات‌فورماسی (platforma)
۲) داؤ.م.ء: استروکتور (struktur)
۳) داؤ.م.ء: مونوقرافیاسی (monoqrafiya)
۴) داؤ.م.ء: فاکتلارا (fakt)
۵) داؤ.م.ء: کلاسیکا ایله (klassika)
۶) داؤ.م.ء: پافوسو (pafos)

شرق‌شناسلاری‌نین اثرلرینده‌کی عقلانی[۱] جهتلری قیمت‌لندیرمکله یاناشی جدّی متودولوژیک قصورلاری، تاریخی-سیاسی تحریفلری و یانلیشلیقلاری دا اوْزه چیخاریر. خصوصاً «فضولی‌نین غزلیّاتی» رساله‌سینده میرزاغا قولوزاده‌نین فضولی ارثی‌نین توْرکیه‌ده‌کی شهاب‌الدّین سلیمان، محمد فؤاد کؤپرولوزاده، اسماعیل حبیب، عبدالقادر قاراخان، عبدالباقی گؤلپینارلی، حاسبه ماضی‌اوْغلو، جمیل ینر کیمی تدقیقاتچیلاری ایله آپاردیغی مباحثه[۲] عالمین تدقیقات مؤضوعسونا[۳] مکمّل بلد اوْلدوغونو، ملّی مدنیّتیمیزه درین محبّتینی و اوْنو یانلیش فکرلردن قوْروماق عزمینی ده نمایش ائتدیریر. بو میل میرزاغا قولوزاده‌نین سوْن مطبوع اثرلریندن اوْلان «آشیق علسگرین توْرکیه‌ده نشر اندیلمیش شعرلرینه دائر» مقاله‌سینده ده نظره چارپیر. مؤلّفین بیر قایدا اوْلاراق خارجی مطبوعاتدان گؤتوْروْلموْش شواهده[۴] اساسلانان بو تیپلی آراشدیرمالاری معاصر خارجی شرق‌شناسلیغین انکشاف میل‌لری و آذربایجان ادبیّاتینا مناسبتده اوْنلارین مؤقعی حاقّیندا دا احاطه‌لی تصوّر یارادیر.

میرزاغا قولوزاده‌نین زنگین علمی ارثینده بیزیم تنقید و ادبیّات‌شناسلیغین محمّد عارف، محمّد جعفر، عزیز میراحمدوْف کیمی نماینده‌لرینه خاص اوْلان بیر جامعیّت[۵] میلی دویولور. اوْ، داها چوْخ کلاسیک ادبی ارثین تدقیقاتچیسی کیمی تانینماسینا باخمایاراق ادبی حیاتین بوْتوْن ساحه‌لری ایله ماراقلانیر، قلمینی بو ساحه‌لرین هر بیرینده سیناماغا جان آتیردی.

۱۹۳۵-جی ایلده «ساکت دوْن»ون آذربایجان دیلینه ترجمه‌سی حاقّیندا مطبوعاتدا مقاله ایله چیخیش ائدن عالم سوْنراکی ایللرده ده روس و شوروی خالقلاری‌نین ادبیّاتلاری ایله یاخیندان ماراقلانمیش، ادبی-مدنی علاقه‌لر جنبه‌سینده دقّتی جلب ائدن بیر سیرا آراشدیرمالار آپارمیشدیر. میرزاغا قولوزاده‌نین قلمیندن چیخان «قارداش روس خالقی‌نین بؤیوْک شاعری»، «قوْقوْل آذربایجان دیلینده»، «پوشکین اثرلری‌نین آذربایجان

۱) داوْ.م.ا: راسیونال (rasional)　　۲) داوْ.م.ا: پوْلئمیکا (polemika)
۳) داوْ.م.ا: اوْبیئکتینه (obyekt)　　۴) داوْ.م.ا: فاکتلارا (fakt)
۵) داوْ.م.ا: اونیوئرسالیزم (universalizm)

دیلینه ترجمه‌سی حاقّیندا»، «توْلستوْی و آذربایجان ادبیّاتی»، «آخوندوْف و قاباقجیل روس مدنیّتی»، «چئرنیشئوسکی و روسیادا رئآلیست ائستئتیکانین انکشافی»، «آذربایجان شوروی ادبیّاتیندا خالقلار دوْستلوغو و قارداشلیغی ایده‌سی» و.س. مقاله‌لر مؤلّفین ماراق دائره‌سی‌نین گنیش‌لیگیندن خبر وئرمکله یاناشی اوْنون ادبیّات تاریخیمیزین و ادبی تنقیدمیزین پروْبلئملرینی داها گنیش مقیاسدا، عموم‌روس و عموم‌شوروی علمی-نظری فیکری محیطینده[۱] تدقیق ائتدیگینی گؤستریر. نظامی، نسیمی، فضولی ایله باغلی تک‌مؤضوعلو[۲] تدقیقاتلاریندا عالم روس و شوروی شرق‌شناسلیغی‌نین نائلیّت‌لرینه سیخ-سیخ مراجعت ائدیر، همین کلاسیکلر حاقّیندا کریمسکی‌نین[۳]، کراچکوْفسکی‌نین[۴]، بئرتئلس‌ین[۵] و باشقا گؤرکملی روس عالِملری‌نین آراشدیرمالارینی علمی-تنقیدی تحلیل ایشیغیندا نظردن کئچیریر.

میرزاغا قولوزاده‌نین تدقیقاتلاریندا آذربایجان ادبیّاتی‌نین تخمیناً مین ایللیک بیر دؤروْ اؤز عکسینی تاپمیشدیر. هم ده بو مین ایل مؤزائیک شکیلده دئییل، داخلی علاقه و وحدت زمینه‌سینده، دده قوْرقوددان آشیق علسگره، نظامی‌دن صمد وورغونا قدر آراشدیریلیر. ائله بونا گؤره ده میرزاغا قولوزاده نظامی، نسیمی، فضولی، واقف کیمی کلاسیکلرین یارادیجیلیغینی هم محلّی[۶]، هم ده منطقه‌ای[۷] مقیاسدا بلاواسطه عنعنه جنبه‌سینده[۸] ایزله‌ییر، بو داهی سؤز اوستالاری‌نین اؤزلرینه قَدَرکی مؤجود ادبی ارثدن نه گؤتوْردوْکلرینی و اؤزلریندن سوْنرا گلن شاعرلره نه وئردیکلرینی معیّن‌لشدیرمگه، اوْنلارین ادبی مکتبلری‌نین مقیاس و شاخصلرینی[۹] تعیین ائتمگه چالیشیر. «سَلَفلر و خَلَفلر» پروْبلئمی‌نین بو جوْر دیالئکتیک* علاقه‌ده گؤتوْروْلمه‌سی میرزاغا قولوزاده‌نین تدقیقاتلاری‌نین زمان باخیمیندان گئنیش‌لیگینی، احاطه‌لی‌لیگینی شرطلندیریر. ادبیّات‌شناس عالِمین «واقف و کلاسیک عنعنه‌لر»، «صابر و فضولی ارثی»، «فضولی

۱) داوْ.م.ا: کوْنتئکستینده (kontekst)　　۲) داوْ.م.ا: موْنوْقرافیک (monoqrafik)
3) A.Krimski　　4) I.Kraçkovski
5) Y.Bertels
۶) داوْ.م.ا: لوْکال (lokal)　　۷) داوْ.م.ا: رئگیونال (regional)
۸) داوْ.م.ا: آسپئکتینده (aspekt)　　۹) داوْ.م.ا: پارامئترلرینی (parametr)

عنعنه‌لری‌نین واقف و وِدادی ایله علاقه‌لرینه دائر» و.س. مقاله‌لری اوْنون ادبیّات تاریخیمیزی یالنیز آیری-آیری گؤرکملی صنعتکارلارین یارادیجیلیغی تمثالیندا دئییل، بدیعی فیکرین، بدیعی ایده‌نین، قاباقجیل پوْئتیک عنعنه‌لرین، نهایت، یارادیجیلیق متوْدلاری‌نین علاقه‌سی، یاشاری‌لیغی، زمینه‌سینده آراشدیردیغینی گؤستریر.

معاصر ادبی فیکرین کلاسیک ارثله باغلی‌لیغینی ایزله‌ین عالم طبیعی اوْلاراق آذربایجان شوروی ادبیّاتی‌نین یارادیجیلیق پروْبلئملرینه ده توْخونور. «صمد وورغون رئآلیست ادبیّات اوغروندا مبارزه‌ده»، «صمد وورغون و کلاسیک ارث» کیمی دوْزوْ مطبوعات صحیفه‌لرینده چاپ ائتدیردیگی دیگر مقاله‌لر میرزاغا قولوزاده‌نین معاصر ادبیّات مسئله‌لرینه ده دریندن بلد اوْلدوغونو، اوْنون انکشاف قانوناُاویغونلوقلارینی و اوْزونه‌مخصوصلوقلارینی بیر-ایکی استثنادان باشقا دوْزگوْن موْقعدن ایشیقلاندیردیغینی گؤستریر.

میرزاغا قولوزاده هم تنقیدچی-ادبیّات‌شناس، هم ده علم تشکیلاتچیسی - پئداقوْق کیمی بؤیوْک ایشلر گؤرموْشدوْر. بو ایشلرین چوْخو اوْز وسعت و احاطه‌لیلیگینه گؤره حیرت دوْغورا بیلر. معاصر «آمار علمی[1]» نقطهٔ نظریندن علمه «گنجیکَن» میرزاغا قولوزاده آز بیر مدّت عرضینده آذربایجان ادبیّات‌شناسلیغی‌نین اوْن سیرالاریندا لایقلی یئر توتدو. بو گوْن بیز اوْنون امضاسینا یالنیز یوخاریدا آدینی چکدیگیمیز مقاله و رساله‌لرده[2] دئییل، ۳جلدلیک «آذربایجان ادبیّاتی تاریخی»، ۲ جلدلیک «آذربایجان شوروی ادبیّاتی تاریخی» کیمی معتبر نشرلرده راست گلیریک. همین کتابلارین اساس مؤلّفلریندن و مصححلریندن[3] اوْلان میرزاغا قولوزاده خالقیمیزین ایلک عظمتلی[4] ادبیّات تاریخینی یاراتماق ساحه‌سینده صمد وورغون، میرزه ابراهیموْف، محمّد عارف، محمّد جعفر، عزیز محمّدوْف و.ب. ایله چیگین-چیگینه چالیشمیشدیر. بو گوْن بیز میرزاغا قولوزاده‌نین آدینا مختلف علمی مجموعه‌لرین، نامزدلیک و دوْکتورلوق رساله‌لری‌نین[5] اوْزرینده تصادف

---

۱) «اوْ.م.»: استاتیستیکا (statistika)
۲) «اوْ.م.»: موْنوْقرافیالاردا (monoqrafiya)
۳) «اوْ.م.»: رئداکتوْرلاریندان (redaktor)
۴) «اوْ.م.»: موْنومئنتال (monumental)
۵) «اوْ.م.»: دیسئرتاسیالاری‌نین (dissertasiya)

ائدیریک. میرزاغا قولوزاده امضاسی جوْغرافی جهتدن بیر قدر اوزاق، علمی-نظری باخیمدان ایسه سوْن درجه جدّی، آکادئمیک نشرلرده تئز-تئز نظره چارپیر. عالمین BSE [بؤیوْک شوروی آنسیکلوْپئدیسی]نده، قیسا ادبیّات آنسیکلوپئدیسینده، اوکراین، بئلوْروسیا آنسیکلوپئدیلرینده آذربایجان ادبیّاتی‌نین کلاسیکلری حاقّیندا چاپ اوْلونموش مقاله‌لری بیر طرفدن اوْنون اوْزوْنوْن بؤیوْک علمی نفوذونا دلالت ائدیرسه، اوْ بیری طرفدن کلاسیکلریمیزی داها گئنیش مقیاسدا تانیتماق، شهرتلندیرمک کیمی نجیب، خیرخواه بیر آرزودان ایرَلی گلیر. عالمین ۱۸-۱۱-جی عصرلر آذربایجان ادبیّاتینا دائر فرانسادا چاپ اوْلونان سلسله مقاله‌لری و اوْنون واختی ایله موْسکوداکی قورکی آدینا دوْنیا ادبیّاتی اینستیتوسونون چاپا حاضرلادیغی «دوْنیا ادبیّاتی تاریخی» کتابی‌نین مؤلّفلر هیئتینه داخل ائدیلمه‌سی میرزاغا قولوزاده امضاسی‌نین بین‌الملل مقیاسدا دا نفوذ قازاندیغینی گؤستریر. صابره حصر اوْلونموش منظوم پارچا ایله بؤیوْک ادبیّاتا یوْل تاپان بو امضانین آز بیر مدّت عرضینده اوْز علمی-تنقیدی و جوْغرافی حدودلارینی مقایسه‌یه گلمز درجه‌ده گئنیش‌لندیرمه‌سی عالمین چوْخ‌جهتلی استعدادینا، زحمت‌سئورلیگینه، اوْنون ادبیّات تاریخیمیز و ملّی ادبی-تنقیدی فیکریمیز اوْچوْن گؤردوْگوْ ایشلرین وسعت و اهمیّتینه ان پاخشی مثالدیر.

آکادئمیسین محمّد عارفین آنادان اوْلماسی‌نین ۷۰ ایللیگی مناسبتی ایله یازدیغی «ادبی ارثیمیزین کامل تدقیقاتچیسی» آدلی مقاله‌سینده میرزاغا قولوزاده معاصر آذربایجان ادبیّات‌شناسلیغی‌نین و ادبی-تنقیدی فیکرین انکشافیندا محمّد عارفین مهم خدمتلریندن بحث ائده‌رک گؤستریردی کی، «عارف معلّم یئنی ادبی تنقیدچی نسلی‌نین یئتیشمه‌سینده بؤیوْک قایغی و طلبکارلیقلا چالیشمیشدیر. گئنیش، هرطرفلی بیلیگی، یوْکسک حرفه‌ای[1] یازیچی مدنیّتی، عدالتی، ضابطه‌لی‌لیگی[2]، هم ده مثلسیز تواضعکارلیغی، صمیمیّتی سایه‌سینده اوْ، ادبی تنقید مکتبی یاراتمیش و شاگردلرینه همیشه گؤزل نمونه گؤسترمک سویّه‌سینه یوْکسلمیشدیر.»

---

۱) «اوْ.م.»: پروْفئسیونال (professional)
۲) «اوْ.م.»: پرینسیپاللیغی (prinsipal)

بو صمیمی سؤزلری معیّن معنادا میرزاغا معلّمین اؤزونه ده عائد ائتمک اؤلار. اوزون ایللر نظامی آدینا ادبیّات اینستیتوسونا و بو اینستیتونون قدیم و اؤرتا عصرلر آذربایجان ادبیّاتی شعبه‌سینه رهبرلیک ائتمیش میرزاغا قولوزاده جمهوریّتیمیزده انسانی[1] علملرین تشکیلینده و ادبیّات‌شناس کادرلارین یئتیشدیریلمه‌سینده مهم رؤل اؤینامیشدیر. قدیم آذربایجان ادبیّاتی متخصّصلری‌نین ایندیکی نسلی‌نین نماینده‌لری آراسیندا میرزاغا معلّمین یئتیشدیرمه‌لری چؤخدور. بیر سیرا دؤکتورلوق و نامزدلیک رساله‌لری‌نین علمی مصلحتچیسی، رهبری و اعتراضچیسی[2] اؤلان میرزاغا قولوزاده کلاسیک آذربایجان ادبیّاتی‌نین و مدنیّتی‌نین اصل علمی پرینسیپلرله، نظری-متؤدؤلؤژیک فیکرین معاصر نائلیّت‌لری سویّه‌سیندن اؤیرنیلمه‌سی اوّچون الیندن گلنی اسیرگمیردی. ادبیّات‌شناسلیق علمیمیزین صاباحی حاقّیندا قایغی میرزاغا معلّمین گوندەلیک قایغیسی ایدی. بلکه ده بیزیم نسل اوّچون خاطره سؤیله‌مک هله چؤخ تئزدیر، آنجاق من میرزاغا معلّمین یوکسک لیسانس دوره‌سینه[3] امتحان وئرن گنجلری نئجه دقّتله، صبرله، زرگر دقیق‌لیگی ایله سئچدیگینی، گنج عالملرین ماراق و ایستکلرینی نئجه اوستالیقلا استقامت‌لندیردیگینی هئچ واخت یادیمدان چیخارمایاجاغام. اؤ، بیرجه دفعه صحبت ائتمکله آدامی ایناندیرا بیلیردی. میرزاغا معلّمین نورانی چهره‌سی، همیشه بیر قدر یورغون گؤروّنن حسّاس، قایغیلی باخیشلاری دائما حلّینه احتیاج دویولان پروبلئم آرایبردی، کؤمک، مصلحت، خؤش سؤز اؤمان آدام آختاریردی...

* * *

آرا-سیرا دوّنیانین هانسیسا موزه‌سینده، کتابخاناسیندا، یاخود شخصی کؤلئکسیونوندا هانسیسا آز تانیدیغیمیز بیر آذربایجان شاعری‌نین، یاخود عالمی‌نین نادر ال‌یازما نسخه‌سی‌نین تاپیلدیغینی ائشیدیریک. مختلف ییغینجاقلاردا، مذاکره‌لرده، مقاله و چیخیشلاردا، تؤی و یاس مجلسلرینده فیلان-فیلان کلاسیک شاعرلریمیزین، مدنیّت و علم خادملریمیزین کفایت قدر اؤیرنیلمه‌دیگینی، تدقیق اندیلمه‌دیگینی اؤدلو-اؤدلو ثبوتا

۱) داؤ.م.ء: هومانیتار (humanitar)
۲) داؤ.م.ء: اؤپؤننتی (opponent)
۳) داؤ.م.ء: آسپیرانتورایا (aspirantura)

یئتیریریک. سؤنرا ایسه... سؤنرا دا کلاسیک ادبیّاتین[1] چتین‌لیگیندن، مرکّب‌لیگیندن قؤرخوب معاصرلیگی، گوّنجل‌لیگی[2] بایراغا چئویریریک. بوّتوّن عؤمروّنوّ خالقیمیزین کلاسیک مدنیّت خزینه‌سی‌نین اینجی‌لرینی اوّزه چیخارماغا، اؤیرنمگه صرف ائتمیش میرزاغا معلّمین عبرت‌آمیز علمی فعالیّتی گنج تنقیدچی و ادبیّات‌شناسلاری داها چتین، داها مسئولیّتلی، عینی زماندا قات-قات شرفلی بیر یؤلا - زنگین‌لیگی، قدیم‌لیگی ایله غرورلاندیغیمیز کلاسیک مدنیّتیمیزین و ادبیّاتیمیزین تدقیقی یؤلونا سسله‌ییر.

دؤغرودان دا اثرلرین دؤلایلاریندا قالان مدنیّت اینجی‌لریمیزی، تاریخ طوفانی‌نین یاد ائللره، غربت مملکتلره آتدیغی صنعتکار اؤغوللاریمیزی وطنه، خالقا، ملّی ادبیّات خزینه‌میزه قایتارماقدان بؤیوّک سعادت وارمی؟

حلَب‌ده دریسی سؤیولان نسیمی‌نین بیر زمانلار ترک ائدیب گئتدیگی «باکی تؤرپاغیندا» قرانیت لباسا - ابدی اؤلوّمسوّزلوّک لباسینا بوّروّندوّگوّنوّ گؤرنده، نظامی‌نین، فضولی‌نین شهریمیزه یاراشیق وئرن تونج هیکل‌لری اؤنوّنده دایاناندا همین سئوینجین ایشیغینی، ایستیسینی دویورسان. سئوینیرسن کی، سن ده بو جوّر صنعت دُهالاری یئتیرن خالقین اؤلادیسان، بشر تاریخینده سنین ده سَسین، ایزین قالیب، ملّتلر ایچریسینده سنین ده ملّتی‌نین امضاسی وار...

میرزاغا معلّمین اثرلری بو خؤش حقیقتی هر دفعه یادیمیزا سالیر. ایستر-ایسته‌مز مشهور ماهنی‌نین سؤزلرینی خاطرلاییرسان: «هاردان باشلانیر وطن؟»

چؤخ شئیدن، و بیر ده ناموسلو، فداکار عالملردن...

مه، ۱۹۸۳

۱) داؤ.م.ء: کلاسیکانین (klassika)
۲) داؤ.م.ء: آکتوآل‌لیغی (aktual)

صنعت ماراتونچوسو

الیاس افندی‌یئف

یاش آرتدیقجا ادبی ذوق ده دَییشیر. سوْن ایللر اؤزوْم ده حسّ ائتمه‌دن خاطره[1] ادبیّاتی‌نین، سندلی نثرین، مختلف آنسیکلوپئدی و سوْراق کتابچالاری‌نین قیزغین پرستشکارینا چئوریلمیشم. کیمین حاقّیندا اوْلورسا-اوْلسون، کیم طرفیندن یازیلیرسا-یازیلسین، خاطره‌لری اوْخوماق، یالنیز بدیعی تخیّلدن دئییل، هم ده حافظه‌دن قایناقلانان، دوْروْن گئرچکلرینه، شواهد[2] و سندلره اساسلانان آنیلاری، خاطره‌لری بیر داها ورقله‌مک منه خصوصی ذوق وئریر. لاپ سوْن زمانلارا قدر دوْروْ مطبوعات صحیفه‌لرینده دقّتله ایزله‌دیگیم، شخصی گؤروْشلریمیز زمانی کئچمیش گوْنلرله باغلی صحبتلرینه قولاق کسیلدیگیم خاطره مؤلّفلری ایچریسینده خالق یازیچیسی، گؤرکملی صنعتکاریمیز الیاس افندی‌یئفین اؤز یئری واردی.

ایندی من خاطره ژانری

---

۱) «اؤ.م.»: مئموآر (memuar)

۲) «اؤ.م.»: فاکت (fakt)

ساحه‌سینده‌کی ایلک قلم تجربه‌لریمدن اولان بو یازیدا الیاس معلّمله باغلی خاطره و دوشونجه‌لریمی اونون یارادیجیلیغی‌نین و شخصیّتی‌نین چوخ‌سایلی پرستشکارلاری ایله بولوشمگه چالیشیرام.

یقین کی، بو دا حیاتین غریبه ایشلریندن بیریدیر...

یازیچی الیاس افندی‌یئفی نه واخت تانیمیشام؟

تاریخی دقیق یادیمدادیر – ۱۹۶۳–جو ایلده. او زمان اون بیر یاشیم واردی. اوچونجو صِنِفده اوخویوردوم. مطالعه دلیسی ایدیم. الیمه نه دوشوردوسه، اوخویوردوم. آنجاق بلا بوراسینداديرکی، چوخ واخت اوخوماغا کتاب تاپمیردیم. مکتبیمیزین کتابخاناچیسی قمر خالا بیزی بالاجا فین اوتاقلاریندان[1] بیرینده یئرلشن کتابخانانین هَنده‌وَرینه بئله بوراخمیردی. کنده شخصی کتابخانا صاحبی آدلانا بیله‌جک آزسایلی آداملاردان بیری ده منیم دایيم ایدی. اونون تقریباً بیر قفسه‌یه[2] (خیزران[3] چوبوقلاریندان دوزَلدیلمیش بو قفسه ایندی ده گوزلریمیزین قاباغیندادیر) سیغیشان «کتابخاناسیندا» ایسه لئنین‌ین، استالین‌ین، مارکس‌ین جلدلری، تئودور درایزئرین[4] آذربایجان دیلینه ترجمه اولونموش روُمانلاری و بو قبیلدن اولان بیر نئچه کتاب وار ایدی. جئنی هئرهاردت‌ین[5]، یاخود کئری باجی‌نین[6] اون–اون بیر یاشلی اوشاق اوچون نئجه چتین هضم ائدیلن بدیعی غذا اولدوغونو سؤیله‌مگه احتیاج یوخدور. لاکین بونا باخمایاراق من همین کتابلاری دا اوخوموشدوم. حتّا فرانسیز اسلام‌شناسی آنری ماسئن‌ین[7] ۱۹۶۱–جی ایلده «آذرنشر» طرفیندن بوراخیلمیش «اسلام» کتابینا گیریشدیگیم و هر شئیی باشا دوشمه‌سم ده آخرا قدر اوخودوغوم یادیمدادیر.

سونرالار ماکسیم قورکی‌نین مطالعه ایله باغلی اضطرابلاریندان خبر توتاندا اونون حقیقتاً ده رئالیست یازیچی اولدوغونا قید–شرطسیز اینانديم.

---

۱) فنلاند معمارلیق اسلوبو ایله تیکیلمیش اوتاق. (ک)

۲) «او.م.»: اتاژئرکایا (etajerka) ۳) «او.م.»: بامبوک (bambuk)

4) Teodor Drayzer 5) Jenni Herhardt

6) Kerri bacı 7) Henri Massen

نه ایسه، بئله بیر شرایطده الیاس افندی‌یئفین یئنیجه چاپدان چیخمیش «داغلار آرخاسیندا اوچ دوست» روُمانی‌نین الیمه دوشمه‌سی منیم اوچون آز قالا بیر معجزه اولدو. بو اثر، هم ده اگر بئله دئمک ممکنسه، شخصی کتابخانامداکی ایلک کتابلاردان بیری ایدی. طبیعی کی، هئچ بیر شخصی کتابخانادان–فیلاندان صحبت گئده بیلمزدی. درسلیکلردن باشقا اوچ–دورد کتابیم واردی. بونلاردان ایکیسی – «یئددی نوت حاقّیندا ناغیل» و صمد وورغونون اثرلری‌نین بیرینجی جلدینی صِنِفدن صِنِفه اعلا قیمتلرله کئچدیگیمه گوره مکتب مدیرلیگی[1] هدیّه وئرمیشدی. «کوراوغلو» داستانی و هیند ناغیللاری ایسه بیلمیرم هانسی یوللاسا گلیب بیزیم ائوه دوشموشدو.

والسّلام. بو باخیمدان «داغلار آرخاسیندا اوچ دوست» هم ده منیم مستقل اولاراق سئچیب آلدیغیم ایلک کتاب ایدی.

آرادان ۳۵ ایله یاخین بیر واخت کئچمه‌سینه باخمایاراق بو کتابین آلینما تاریخچه‌سی ده دقیق یادیمدادیر. آتاملا بیرلیکده شهرستان[2] مرکزینه گئتمیشدیک. کتاب ماغازاسیندان دفتر، قلم و.س. آلدیق. اورگیمدن کئچیردی کی، هم ده اوخوماغا هر هانسی بیر بدیعی کتاب آلیم. نه‌دنسه، گوزوم الیاس افندی‌یئفین یئنیجه چاپدان چیخمیش بو کتابینی توتدو. نه مؤلّفی تانییردیم، نه ده کتابدا نه‌دن صحبت گئتدیگیندن خبریم واردی. آتامدان همین کتابی دا آلماسینی خواهش ائتدیم. آتام سوادسیز آدام ایدی، عومرونو داغدا، داشدا، آت بئلینده کئچیرمیشدی. منیم بوتون گونو کتابدان یاپیشیب قالماغیم اصلینده اونو بیر او قدر ده آچمیردی. حتّا بعضاً بونو فراستسیزلیک، اَفَل‌لیک کیمی ده قیمتلندیریردی. قاپیمیزدا یاراشیقلی بیر آت اولدوغو حالدا آت چاپماغا دئییل، کتاب اوخوماغا هوس گوسترمگیم اونون اوچون آنلاشیلماز اولاراق قالیردی. دوغرودور، آرا–سیرا مکتبده کئچیریلن والدین اجلاسلاریندان خوش احوال–روحیّه ایله قاییدیردی. آنجاق بو چوخ چکمیردی. قوزولاری اوتارماغا آپارمادیغیمی، یاخود اینگه اوت بیچمه‌دیگیمی بیلنده تزه‌دن حرصلَنیردی، «دولانیشاجاغیمیز بونلاردانادی، ـ دئییردی، –

---

۱) «او.م.»: دیرئکتورلوغو (direktor) ۲) «او.م.»: رایون (rayon)

اوْخـویوب مـیرزه اوْلمایاجاقسان.» نـه ایسـه، هـمین گوْن آتـام دا نـه‌دنسه اوْرگـیمی سـیندیرمادی، ایسـته‌دیگیم کـتابین پـولونو وئـریب آلدی. آغیزاوجـو نـاغیل کـتابی اوْلوب-اوْلمادیغی ایله ماراقلاندی. مـن ده «ائـله نـاغیل کـیمی بـیر شـئیدی» – دئـدیم. سوْنرالار اوْ کتابی هم اوْزوْم اوْخودوم، هـم ده اوزون قـیش گـئجه‌لرینده حـصّه-حـصّه ائویمیزده‌کیلر اوْچوْن اوْخودوم. الیاس معلّم منیم -ابتدائی صِنِف شاگردی‌نین تانیدیغی و یارادیجیلیغینا باغلاندیغی ایلک معاصر آذربایجان یازیچیلاریندان بیری اوْلدو.

داها ایکی -اوْچ ایل کئچدی و گوْنلرین بیرینده تاریخ معلّمیمیز بیزی ایندی دوْشمن اشغال آلتیندا قالمیش «آزیخ» کوْهوْلوْنـه عـلمی گـزینتی‌یه[1] آپـاردی. یـوْلوموز اوْ زمـان جماعت آراسیندا هله ده قاریاگین آدلانان فضولی شـهریندن کـئچیردی. مـعلّم مشـهور یازیچی الیاس افندی‌یئفین بو شهرده دوْغولدوغونو دئـدی. کـندیمیزین تـقریباً ۷۰-۶۰ کیلومترلیگیندن بئله بؤیوْک یازیچی‌نین چـیخماسی، اوْ زمـانلار دوْغـروسو، مـنه چـوْخ تعجّبلوْ گوْروْندوْ. چوْنکی مـن اوشـاق سـاده‌لوْحلوْگوْ ایـله دوْشوْنوْردوْم کـی، مشـهور یازیچیلار یالنیز باکی کیمی بؤیوْک شهرلرده دوْغولان، بؤیوْیَن آداملار آراسـیندا یـئتیشه بیلر.

البتّه، اوْ اوزاق اوشاقلیق ایللرینده عاغلیما دا گلمزدی کی، واخت کئچه‌جک، زمان دوْلاشاجاق و گوْنلرین بیر گوْنوْنده من دؤنه-دؤنـه اوْخـودوغوم روْمـانلارین مـؤلّفینی حیاتدا گؤره‌جگم، اوْنونلا شخصاً تانیش اوْلاجاغام، اوْنون چوْخلو سـؤاللارینا جـواب وئـره‌جگم و اوْنـدان بـعضیلری هـله اوْ اوزاق ایـللردن حـافظه‌مده ایـلیشیب قـالمیش چوْخ‌سایلی سؤاللارا جواب ایسته‌یه‌جگم.

الیاس معلّمی اوْزبه‌اوْز ایلک دفعه ۱۹۷۹-جو ایلین مه‌یینده، نـظامی آدیـنا ادبیّات اینستیتوسوندا گوْردوْم. اونیوئرسیته‌نین فیلولوژی فاکولته‌سینی بیتریندن سوْنرا ایکی ایل یـاریم کـنـدده مـعلّملیک ائـدیب عـلملر آکـادئمیسی‌نین یوْکسک لیسـانس طـلبه‌سی[2] اوْلموشدوم. علمی رهبریم گؤرکملی عالم، سوْن درجه نجیب و خیرخواه بیر انسان اوْلان

۱) «اوْ.م.»: ائکسکورسیایا (ekskursiya) ۲) «اوْ.م.»: آسپیرانتی (aspirant)

آکادئمیسین محمّد جعفر ایدی. جعفر معلّمین تشویقی ایله معاصر آذربایجان نـثری‌نین یـارادیـجیلیق پـروْبلئملری ایـله مشـغول اوْلمـاق قـرارینا گـلمیشدیم. رسـاله[1] ایشـیم ۶۰-۷۰-جی ایللر نثری‌نین شعریّتینه[2]، اسلوب و فوْرم آختاریشلارینا حصر ائدیلمیشدی. آیدین مسئله‌دیر کـی، مـلّی نـثرین مـوْضوع، فـوْرم و انسـان شـخصیّتلری[3] بـاخیمیندان یئنی‌لشمه‌سینده، لزومسوز، بایاغی عنعنه‌لریندن اوزاقـلاشماسیندا مـهم خـدمتلری اوْلان خالق یازیچیسی الیاس افندی‌یئفین یارادیجیلیق پـروْبلئملری، رسـاله‌ده خـصوصی یـئر توتمالی ایدی. علمی ایشیمین «لیریک-پیسکولوژیک اسلوبی تـمایل» آدلی بـیر فـصلی الیاس افندی‌یئف نثری‌نین ژانر و اسلوب اوْزوْنه‌مخصوصلوقلارینا حصر اوْلونموشدو.

طبیعی کی، بئله بیر شرایطده یازیچی ایله شخصی تانیشلیغا خصوصی لزوم واردی. آمّا بیر طرفدن الیاس معلّمین مختلف اجتماعی-ایدئولوژیک تدبیرلرده سئیرک اشـتراک ائـتمه‌سی، اوْ بـیری طـرفدن ایسـه طـبیعتیمده‌کـی اوتـانجاقلیق بـو تـانیشلیغین گئرچک‌لشمه‌سینه[4] امکان وئرمیردی.

امکان، همیشه بئله حاللاردا اوْلدوغو کیمی، گؤزلَنیلمه‌دن یـارانـدی. الیـاس مـعلّم بدیعی نثر ساحه‌سینده‌کی اوزون‌مدّتلی سکوتدان سوْنرا بیردن-بیره تزه‌لیگی، طراوتی ایله دقّتی چکن «ساری‌کؤینک‌له واله‌نین ناغیلی» روْمـانینی چـاپ ائـتدیرمیشدی. اثـر ادبـی مـحیطی سـوْزوْن یـاخشی مـعناسیندا سـیلکه‌له‌میشدی. اوْ زمـانلار ادبـی ذوْقوْن قانون‌وئریجی‌لریندن بیری کیمی تانینان ادبیّات اینستیتوسوندا بو اثرین گئنیش مذاکره‌سینه حاضرلیق گؤروْلوْردوْ. اگر یانیلمیرام‌سا، معروضه‌چی مرحوم تنقیدچی یـحیی سـیدوْف ایدی. من ده سیخیلا-سیخیلا جعفر مـعلّمه یـاخینلاشیب مـذاکره‌ده چـیخیش ائـتمک ایسته‌دیگیمی سؤیله‌دیم و عمومیّتله، بئله چیخیشلارین هله آدیندان بـاشقا اوْرتـادا بـیر سطری ده اوْلمایان رساله‌مین گـله‌جک تأیـیدی[5] بـاخیمیندان مـهم اهـمیّتی اوْلدوغـونو بیلدیردیم. جعفر معلّم درحال راضیلیق وئـردی و اوْنـون مـصلحتی ایـله مـنیم ده آدیـم

۱) «اوْ.م.»: دیسئرتاسیا (dissertasiya) ۲) «اوْ.م.»: پوْئتیکاسینا (poetika)
۳) «اوْ.م.»: خاراکتئرلری (xarakter) ۴) «اوْ.م.»: رئاللاشماسینا (real)
۵) «اوْ.م.»: آپروْباسیاسی (aprobasiya)

چیخیش اۆچۆن نظرده توتولانلارین لیستینه یازیلدی.

مذاکره‌یه مۆلّف اۆزۆ ده گلمیشدی. و مذاکره زمانی اۆ قدر علمی رتبه‌لی، تانینمیش عالملر سۆز دئمک فیکرینه دۆشدۆلر کی، منیم آدیم هر دفعه گئری‌یه سۆرۆشدۆرۆلدۆ و طبیعی کی، چیخیشیما واخت قالمادی. آخردا الیاس معلّم اۆزۆ دانیشدی، رۆمان اۆزرینده‌کی ایشیندن، یارادیجیلیق پلانلاریندان سۆز آچدی، جمعیّتده گئدن پرۆسسلره ادبیّاتین داها حسّاس و جسارتلی مداخله‌سی‌نین ضرورلیگی فیکری اۆزرینده دایاندی.

چیخیشم باش توتمادی. حتّا الیاس معلّمه یاخینلاشیب تانیش اۆلماق فرصتینی ده قاچیردیم. اینستیتونون اۆ زمانکی مدیری[1]، مرحوم میرزه‌آغا قولوزاده اۆرگیمی آلماق اۆچۆن بو مذاکره حاقّیندا «ادبیّات و اینجه‌صنعت» قزئتینه گئنیش بیر مقاله یازماغیمی تاپشیردی و چاپ مسئله‌سینی اۆز بۆینونا گۆتۆردۆگۆنۆ بیلدیردی (ایندیکی قزئت بۆللوغوندا و بازار قیتلیغیندا بو حتّا بو قدر غریبه گۆرۆنۆر!). درحال قلمه ساریلیب اۆن صحیفه‌لیک بیر مقاله یازدیم. طبیعی کی، مقاله‌نین مهم حصّه‌سینی اۆزۆمۆن مذاکره‌ده ائشیدیلمه‌ین چیخیشیم تشکیل ائدیردی. ایکی هفته سۆنرا ایسه منه چۆخ محتشم گۆرۆنن بو مقاله اساسیندا حاضرلانمیش بیر نئچه سطرلیک معلوماتین[2] اۆز سۆی‌آدیملا[3] چاپ اۆلوندوغونو گۆرنده هم تعجّبلندیم، هم ده سارسیلدیم. همین واختا قدر مسئول‌مدیر[4] قایچیسی‌نین اۆزباشینالیغیندان کفایت قدر خبریم اۆلمادیغیندان بو حادثه منه یامان تأثیر ائتمیشدی. چۆنکی بۆتۆن یئنی باشلایان قلم آداملاری کیمی من ده دۆشۆنۆردۆم کی، چۆخ درین مطلبلره تۆخونموشام، چۆخ کُلّی[5] مسئله‌لر قالدیرمیشام. اصلینده ایسه طبیعی کی، بئله دئییلدی. ژانرین اۆز طلبلری واردی. مندن قیسا، واضح[6] معلومات طلب اۆلونوردو. اۆنا گۆره ده همین دۆرده اۆزۆمه چۆخ درین گۆرۆنن، بو گۆنۆن نظری ایله یاناشاندا ایسه چۆخ قیزغین[7] و گورولتولو اۆلدوغو آشکارا چیخان

۱) «اۆ.م.»: دیرئکتۆرو (direktor)
۲) «اۆ.م.»: اینفۆرماسیانین (informasiya)
۳) «اۆ.م.»: فامیلیاملا (familiya)
۴) «اۆ.م.»: رئداکتۆر (redaktor)
۵) «اۆ.م.»: قلۆبال (qlobal)
۶) «اۆ.م.»: کۆنکرئت (konkret)
۷) «اۆ.م.»: پاتئتیک (patetik)

«ادبی دۆشۆنجه‌لره» اصلا لزوم یۆخ ایدی. شبهه‌سیز، زمان بو باخیمدان ان یاخشی معلّمدیر.

زمان ایسه حسّ اۆلونمادان کئچیردی. ادبیّات اینستیتوسونون یۆکسک لیسانس دۆره‌سینده‌کی[1] دیگر یاشیدلاریم کیمی من ده تدریجاً ادبی عالمله تماسلاریمی سیخلاشدیریردیم، آز-ماز تانینماغا باشلاییردیم. بیر زمانلار آدلارینی یالنیز کتابلارین اۆزرینده، قزئت و ژورنال صحیفه‌لرینده گۆردۆگۆم مشهور یازیچی و شاعرلرله شخصاً تانیش اۆلوردوم. آرتیق مقاله‌لریم دۆرۆ مطبوعاتدا چاپ ائدیلیردی، آرا-سیرا آدیم «گنج تنقیدچیلر» سیراسیندا چکیلیردی.

۱۹۸۱-جی ایلین آقۆستوندا اۆ زمانلار چۆخ اۆتوروب-دوردوغوم مرحوم آیدین محمّدۆف یازیچیلار اتّفاقی‌نین کاتبی ائلچین‌ین منی آختاردیغینی دئدی. اۆنو دا علاوه ائتدی کی، ائلچین آذربایجان علملر آکادمیسی‌نین «خبرلر»ینده چاپ اۆلونان بیر مقاله‌می اۆخویوب، کیم اۆلدوغوملا ماراقلانیب. رحمتلیک آیدین دا طبیعی کی، منی اۆ کی وار تعریفله‌ییب. ائلچین ده اۆز نۆبه‌سینده تاپشیریب کی، یاخین گۆنلرده مطلق اۆنا باش چکیم.

حاشیه چیخاراق قید ائتمه‌لی‌یم کی، ۷۰-جی ایللرین سۆنوندان باشلایاراق اۆزۆ اۆ زمانلار هله کفایت قدر گنج اۆلان ائلچین جمهوریّت و کئچمیش عموم‌شوروی ادبی پرۆسسینده فعال اشتراکی ایله برابر، هم ده کۆنۆللۆ اۆلاراق اۆز اۆزرینه گۆتۆردۆگۆ نجیب و گۆزکملی بیر مأموریتی[2] یئترینه یئتیریردی: اۆ، ایلک شعرلرینی، حکایه‌لرینی، مقاله‌لرینی چاپ ائتدیرن گنج مۆلّفلرله یاخیندان ماراقلانیر، اۆنلارلا جانلی اُنسیّته گیریر، اثرلری‌نین چاپینا یاردیم ائدیر، مصلحتلر وئریر، یۆل گۆستریردی. استعدادلی یازی اۆنون دقّتیندن یایینمیردی. همین یازیلارین مۆلّفلری ایسه ائلچین‌ین سیماسیندا دۆست و مصلحتچی تاپیردیلار. اۆز قینینا گیرن، خلوت‌لیگه چکیلمک و استعداد حاقّیندا سۆز دئمگه خسیس‌لیک ائتمکله، اۆزلرینه سرت، طلبکار ادبیّات وزنی[3] وجهه‌سی[4] یاراتماغا

۱) «اۆ.م.»: آسپیرانتوراسینداکی (aspirantura) ۲) «اۆ.م.»: میسیانی (missiya)
۳) «اۆ.م.»: مئتری (metr) ۴) «اۆ.م.»: ایمیجی (imic)

چـالیشان بـیر سـیرا شـوروی رهـبرلریندن و تـانینمیش یـازیچیلاردان فـرقلی اوْلاراق، ائلچین ین قاپیلاری همیشه گنجلرین اوزوْنه آچیق ایـدی. گوْنـلرین بـیرینده یـازیچیلار اتّفاقینداکی بالاجا اوْتاقلاردان بیرینده اوْلان بو قاپیدان من ده ایـچری گیـردیم و هـمین واختدان باشلایاراق بیزیم ادبی، شخصی و عـائله‌وی دوْسـتلوغوموز بـاشلاندی. آرادان کئچن اوْن بئش ایل عرضینده گوْرکملی یازیچیمیز ائلچین ین اوْتاقلاری‌نین[1] گوْروْنوْشوْ و قاپیلاری‌نین اوْلچوْسوْ دَییشیب‌سه ده بو آرامیزداکی مناسبتلره هئچ بیر تأثیر ائتمه‌ییب. ان باشلیجاسی ایسه همین قاپیلار لاپ اوّللرده اوْلدوغـو کـیمی یـالنیز مـنیم دئـییل، بوْتوْن استعدادلی، ناموسلو ادبیّات و صنعت آداملاری‌نین اوزوْنه همیشه آچیق اوْلوب.

بیر سوْزله، ائلچین‌له دوْستلوق علاقه‌لریمیزین یارانماسی الیاس معلّمله ده شخصی تانیشلیغیم و اُنسیّتیم اوْچوْن امکان آچدی. ۱۹۸۴–جوْ ایلین یایی ایدی. ائلچین عائله‌سی ایله بیرلیکده یازیچیلارین «شوْوَلان»داکی یـارادیـجیلیق ائـوینده دیـنجَلیردی. بـیر گوْن اوْنلاری «بوزوْونا»داکی باغیمیزا دعوت ائـتمک اوْچوْن شوْوَلانـا گـئتمیشدیم. اوْ زمـان تانینمیش یازیچیلارین، شاعرلرین، حتّا موسیقیچی و یوْنتمَن‌لرین[2] چوْخو یایی شوْوَلاندا کئچیریردی. یارادیجیلیق ائوی‌نین حَیَطینده‌کی چایخانا کـئچمیشله بـاغلی خـاطره‌لرین چوْزوْلدوْگوْ، ادبی مباحثه‌لرین، فکر مبادله‌لری‌نین حاضرلاندیغی بیر یئر ایدی. بلکه ده اوْ زمان بورادا گئدن صحبتلری هئچ بیر شرحسیز[3]–فیلانسیز ضبط‌صوت[4] نوارینا[5] کوْچوْرن بیر هوسکار تاپیلسایدی، آذربایجان ادبیّاتینا و عـمومیّتله، ادبـیّاتا دائـر چـوْخ مـاراقـلی، احتراصلی، ان باشلیجاسی ایسه حرفه‌ای[6] کتابلاردان بیری اوْز–اوْزوْنه یاراناردی.

الیاس معلّم، سینما یوْنتمَنی[7] توفیق تقی‌زاده، یازیچی حسین عبّاس‌زاده، شاعر قابیل و باشقالاری دا چایخاناداکی ماسالاردان بیری‌نین آرخاسیندا اوْتورموشدولار. ائلچین منی اوْنلارا معرّفی ائتدی. ایگیرمی ایل اوّل کئچمیش ژدانـوْف[8] شـهرستانی‌نین[9] شـاهسئون

۱) «اۆ.م.»: کابینئت‌لری‌نین (kabinet)
۲) «اۆ.م.»: رئژیسوْرلارین (rejissor)
۳) «اۆ.م.»: کوْممئنتاریاسیز (kommentariya)
۴) «اۆ.م.»: دیکتافوْن (diktafon)
۵) «اۆ.م.»: لئنتینه (lent)
۶) «اۆ.م.»: پروْفئسیونال (professional)
۷) «اۆ.م.»: کینوْرئژیسوْر (kinorejissor)
8) Jdanov

43046

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

کندینده آدینی ائشیتدیگیم گوْرکملی صنعتکارلا باکیدا، یازیچیلارین شوْوَلان یارادیجیلیق ائوینده یاخیندان تانیش اوْلدوم. بو ایگیرمی ایل عرضینده الیاس معلّمین قلمیندن چیخان بوْتوْن اثرلری اوْخوموشدوم، اوْنون یارادیجیلیغینی، یـوخاریدا دا خـاطرلاتدیغیم کـیمی نامزدلیک رساله‌مده ژانر–اسلوب و شعریّت[10] باخیمیندان تـحلیل ائـدیب دَیـرلندیرمگه چالیشمیشدیم. آذربایجان دوْلت درام تئاتریندا گئدن بوْتوْن تماشالارینا باخمیشدیم.

یـئنه ده بـیر حـاشیه چیـخاراق قـید ائـتمه‌لی‌یم کـی، اونـیونرسیته‌نین فـیلولوژی فاکولته‌سی‌نین ایلک دوْره‌لریند‌ه[11] اوْخودوغوم واخت محکم تئاتر هـوسکاری ایـدیم. دوْستلوق ائتدیگیم طلبه‌لر ده تئاترا لاقید دئییلدیلر. دسته ایله «آزدراما»نـین، «مـوسیقیلی کوْمئدی تئاتری»نـین تـماشالارینا گـئدردیک. تـئاتردان چـیخیب پـیادا اونـیونرسیته‌نین «یاسامال»داکی یاتاقخانالارینا قاییداندا بوْتوْن یوْل بوْیو باخدیغیمیز تماشالاری مذاکـره ائدیردیک. الیاس معلّمین پیئسلری بیزه خصوصی ذوْق وئریردی. اوّلا اوْنا گوْره کی، بو پیئسلرین بوْیوْک اکثریّتینده گنجلرین و گنجلیگین پروْبلئملریندن سوْز آچیلیردی. اوْ بیری طرفدن ایسه همین اثرلر بیزیم یئنیجه اوْیاناماغا باشلامیش ملّی روحوموزو و حیثیّتیمیزی اوْخشاییردی. بیز اوْرادا مـلّتیمیزی اوْز گـوْزوْموْزده قـالدیران، دوْنـیمیزه، بـو گوْنوْموْزه حرمت حسّی ایله یاناشماغی تلقین ائدن جهتلر گوْروْردوْک. «اونودا بیلمیرم» تماشاسیندا بوْتوْن عوْمروْنوْ جنوب حسرتی ایله آذربایجانین شمالیندا کئچیرمیش اوْ تایلی پروْفئسور «بیز ایگیرمی بئش میلیوْنوق!» – دئیینده بوْتوْن سالوْنو گورولتو آلقیشلار بوْروْیوْردوْ و بو آلقیش سسلری اوزون مدّت ساکت‌لشمک بیلمیردی. بـو سـوْزلری ائشیـدنده بیزیم اوْرگیمیزی غرور حسّی بوْروْیوْردوْ. هر بیری اوْزوْ اوْچوْن گیزلینده صاندیق ادبیّاتی‌نین نمونه‌لرینی یارادان گنجلر همین دوْرده آرتیق یاخشینی پیسدن سئچمگی، اصل ادبیات نمونه‌لری ایله حیاتدان اوزاق، اجمالی[12]، بسیط جیزما–قارالاری بیر–بیریندن آیـیرماغی باجاریردیلار. طلبه یاتاقخاناسی‌نین چیلپاق دیوارلی، پرده‌سیز اوْتاقلاریندا، بعضاً صبحه قدر دوام ائدن چای سفره‌سی (اصلینده هئچ بیر سفره–فیلان یوْخ ایدی؛ قـندقابینی بـیر

۹) «اۆ.م.»: رایوْنونون (rayon)
۱۰) «اۆ.م.»: پوْئتیکا (poetika)
۱۱) «اۆ.م.»: کورسلاریندا (kurs)
۱۲) «اۆ.م.»: اسخئماتیک (sxematik)

ورق کاغیذ عوض ائدیردی، مشمَع ایستی چای‌نیکه یاپیشماسین دئیه، چای‌نیکین آلتینا سئومه‌دیگیمیز، خوْشلامادیغیمیز مؤلّفلرین اثرلرینی قوْیوردوق، بو دا ضدّادبیّاتا قـارشی بیزیم قیام و اعتراضیمیزین اوْزوْنه‌مخصوص بیر فوْرمو ایدی و بعضاً چـای‌نیکین آلتـینا هانسی مؤلّفی قوْیماق اوْزوْ ده اوْزون–اوزادی، شوخلوق‌یانا مـباحثه‌لره سـبب اوْلوردو) آرخاسیندا حاقّیندا دؤنه–دؤنه دانیشدیغیمیز مؤلّفلردن بیری ده الیاس افندی‌یئف ایـدی. الیاس افندی‌یئف نثری و الیاس افندی‌یئف تئاتری ایدی.

بئله‌جه آرادان ایللر کئچندن سوْنرا باشقا بیر چای سفره‌سی آرخاسیندا الیاس معلّمله تانیش اوْلدوم. الیاس معلّم شاهسئوندن اوْلدوغومو بیلنده واختی ایله باباسی – بایرام بگله دوْستلوق ائتمیش بیر نئچه شـاهسئونلی بگین آدیـنی چکـدی و اوْنـلاری تـانییب–تانیمادیغیمی سوْروشدو. اوْنون صدالادیغی آدلار ایچَریسینده یالنیز ولی بگین آدی مـنه تانیش ایدی. اوّلا، اوْنون حاقّیندا آتامدان چـوْخ ائشـیتمیشدیم. ایکـینجیسی، ولی بگـین قیرمیزی کرپیجدن تیکیلمیش ائوی ایندی ده ایکینجی شاهسئون کندینده دورور. من بو کندده معلّملیک ائتدیگیم دوْرده همین بنادا کند شوراسی[1]، پـوْست، رابـطه قـوْوشاغی، ماغازا و.س. شورَوی تشکیلاتلاری یئرلَشیردی. ایندی بِنانین هانسی مقصدلرله استفاده ائدیلدیگینی بیلمیرم. اوْچونجوسو، ولی بگین اقرَبالاری ایندی ده کندیمیزین «بگـلیک» آدلانان محلّه‌سینده یاشاییرلار. بو ایلک صحبتیمیزده الیاس مـعلّم ۳۰–۲۰–جـو ایـللرده کندیمیزین اوْست طرفینده‌کی «حرامی» دوْزوْنده مسکن سالمیش قاچاقلاردان، اوْنلارین یئنی رژیمله باریشمامالاریندان، مردلیک و سخاوتلریندن ماراقلی واقعه‌لر[2] دانیشدی. بیر نئچه ایل سوْنرا بو واقعه‌لرین بعضیلری‌نین خالق یازیچیسی‌نین «گئری‌یه باخما، قـوْجا» روْمانیندا و «اوْچ آتیلان» ناغیلیندا[3] اوْز عکسینی تاپدیغی‌نین شاهدی اوْلدوم. عـمومیّتله، حیاتی‌نین سوْن ایللرینده یازدیغی اثرلرده الیاس معلّم گنجلیک خـاطره‌لرینه، قـارابـاغین ائلات دوْنیاسینا – بو فردی و تکرارسیز دوْنیایا دؤنه–دؤنه مراجعت ائدیر، اوْن‌ایللیک‌لر بـوْیو اوْرگـی‌نین دریـن‌لیکلرینده یـاشاتدیغی دویـغو و دوْشوْنـجه‌لری سـخاوتله اوْز

۱) «اوْ.م.»: سوْوئتی (sovet) ۲) «اوْ.م.»: ائپیزوْدلار (epizod)
۳) «اوْ.م.»: پوْوئستینده (povest)

اوْخوجولاری ایله بوْلوْشوْردو. بو گوْن بوْیوْک بیر حصّه‌سی دوْشمن اشغالی آلتیندا قالان کئچمیش قاریاگین بخشی‌نین حیاتی اوْزوْنوْن بوْتوْن یوْنلری، بوْتوْن طرفلری ایله خالق یازیچیسی‌نین هـم بـدیعی اثـرلرینده، هـم ده تأثیرلی، عـبرت‌آمیز خـاطره‌لرینده عکس اوْلونموشدور.

ایلک گوْروْشوْموْزده الیاس معلّم تکجه یازی–پوْزوملا، علمی ایشـلریمله دئییل، عائله‌مله، کندله علاقه‌لریمله، قوْهوملاریملا و.س. ماراقلاندی. اوْغلومون آدی‌نین شامل اوْلدوغونو بیلنده اوْنـا قـافقاز قـهرمانی شـیخ شـاملین شـرفینه‌می بـو آدی وئـردیگیمی سوْروشدو، بیلنده کی، اوشاق آنا باباسی، تانینمیش ضیالی شامل بگ وزیـروْفون آدیـنی داشییر، یئنیدن ۳۰–جو ایللر قاریاگین محیطیندن ماراقلی خاطره‌لر یادینا دوْشدو. معلوم اوْلدو کی، شامل بگ اوْنون ان چوْخ حرمت بسله‌دیگی اوْرتا مکتب معلّملریندن بـیری اوْلوب، عائله‌نین دیگر عضوو سورخای بگی ایسه هله درام دَرنگینده چـیخیشلاریندان تانییر. ۳۷–جی ایلده شامل بگین عائله‌سی قاریاگینده‌کی تعقیبلردن باکی‌یا پناه گـتیرندن سوْنرا دا الیاس معلّمین بو عائله ایله علاقه‌لری اوْزوْلمه‌میشدی. هر حالدا، بیر نئچه دفعه بو مؤضوعدا تکرارلانان صحبتلریمیزده اوْ ائله آداملارین آدلارینی سوْروشوردو، ۳۰–جـو ایللردن حافظه‌سینده قالمیش ائله شخصلرله ماراقلانیردی کی، من ائوه قاییداندان سوْنرا علاوه آراشدیرمالار آپارمالی اوْلوردوم.

۱۹۸۴–جوْ ایلدن باشلایاراق ۱۹۹۶–جی ایل ده داخـل اوْلمـاقلا هـر یـای الیـاس معلّمله بیر نئچه دفعه گوْروْشوْب صحبت‌لَشیردیم. اوْ، یای آیـلارینی اوْغـلو ائـلچین‌ین عائله‌سی ایله بیرلیکده دنیز کناریندا «بیلگَه»ده، زاقولبادا، شوْوَلاندا کـئچیریردی. طـبیعی کی، بو صحبتلرین اساس مؤضوعسو ادبیّات ایدی. الیاس معلّم ادبیّاتا سوْن درجه سیخ باغلی ایدی. بلکه ده اوْ، سوْن دوْر آذربایجان یازیچیلاری آراسیندا اوْزوْنوْ بوْتوْنـلوْکـله ادبیّاتا حصر ائدن، ادبیّاتین قایغیلاری ایله یاشایان، اوْز یاشاییشینی دا یـالنیز قـلمی ایـله تأمین ائدن یگانه صنعتکار ایدی. رسمی مقاملارلا بـاغلانماماسی، قـوللوق ایشـلریندن اوزاق اوْلماسی الیاس معلّمی سوْزوْن حقیقی مـعناسیندا آزاد صـنعتکارا چـئویرمیشدی. البتّه، ساده‌جه شوروی دوْروْنده دئییل، ائله بیزیم گوْنلرده ده آزاد صنعتکار اوْلماق سوْن

درجه چتیندیر. چوْنکی هر بیر شخص، علی‌الخصوص دا یارادیجی شخصیّت اوْنلارلا، یوْزلرله تئلله جمعیّته باغلیدیر، اوْ بعضاً اوْز ایستگی‌نین، اراده‌سی‌نین عکسینه گئنده‌رک عمومی اوْیون قایدالارینا عمل ائتمه‌لیدیر، گئرچک[۱] و گوْزلَنیلن امتیازلارا یئتیشمک اوْچوْن لازمی مقاملاردا مصالحه‌یه[۲] گئتمگی باجارمالیدیر. الیاس معلّم حقیقی صنعتکار آزادلیغینی، سربست‌لیگینی بوْتوْن بونلاردان اوْستوْن توتموشدو. چوْخ گوْمان کی، ائله بونا گوْره ده تکجه یئنیدن‌قورما[۳] و آشکارلیق[۴] آدلانان دوْرده دئییل، اوْندان اوْلکی و سوْنراکی ایللرده ادبیّات و صنعت حاقّینداکی ملاحظه‌لرینده داها سربست ایدی، احکاملاردان قاچماغی، قَلیبلری قیرماغی باجاریردی.

یازیچیلارین اکثریّتی کیمی الیاس معلّم ده تنقیدچی و ادبیّات‌شناسلاردان ناراضی ایدی. لاکین بو ناراضی‌لیق شخصی سببلرله[۵] باغلی دئییلدی. چوْنکی یارادیجیلیغا باشلادیغی دوْردن حیاتی‌نین سوْن گوْنلرینه قدر الیاس افندی‌یئف هئچ زمان ادبی تنقیدین دقّتیندن کناردان قالان صنعتکار اوْلمامیشدی. اوْنون ناراضی‌لیغی داها چوْخ صنعت ماراقلاری، تاریخی حقیقتلرین اوْز یئرینی توتماسی و عموم‌ملّی منافع ایله باغلی ایدی. خصوصاً شوروی ایدئولوژیسی‌نین سرعتله تنزّله اوغرادیغی ۱۹۸۸-جی ایلدن سوْنرا الیاس معلّم منیم ده امکداشی اوْلدوغوم نظامی آدینا ادبیّات اینستیتوسوندا حاضرلانان چوْخ‌جلدلیک آذربایجان ادبیّاتی تاریخی‌نین تماملیه یئنی پرینسیپلر اساسیندا یازیلماسینی، شوروی دوْروْ آذربایجان ادبیّاتی‌نین تاریخی‌نین ایسه یئنیدن قلمه آلینماسینی ضروری ساییردی. رسمی ایدئولوژی‌نین بتّه چئوریلدیگی آیری-آیری شاعر و یازیچیلارین ایدئولوژیک طلبلر باخیمیندان دئییل، صنعت پرینسیپلری، یارادیجیلیق اوْزوْنه‌مخصوصلوقلاری نقطهٔ نظریندن غرضسیزلیکله[۶] قیمت‌لندیرمگی طلب ائدیردی.

بعضاً گنجه ساعات ۱۲-یه، ۱-ه قدر چکن بو ادبیّات صحبتلرینده الیاس معلّم

۱) «اؤ.م.»: رئآل (real) ۲) «اؤ.م.»: کوْمپرومیسه (kompromis)
۳) میخائیل قوْرباچوْفون «پروْستروْیکا» سیاستینه اشاره‌دیر. (ک)
۴) «قلاسنوست» سیاستینه اشاره‌دیر. (ک) ۵) «اؤ.م.»: موْتیولرله (motiv)
۶) «اؤ.م.»: اوْبیئکتیولیکله (obyektiv)

کئچدیگی اوزون، ماراقلی عوْموْر یوْلوندان عبرت‌آمیز واقعه‌لر[۱] دانیشیر، «شوروی ادبیّاتی‌نین کلاسیکلری» آدلاندیردیغیمیز آیری-آیری صنعتکارلارین حیاتیندان مختلف حادثه‌لری خاطرلاییردی. سوْنرالار بو ماراقلی صحبتلرین بیر قسمی‌نین الیاس معلّمین بدیعی اثر قدر تأثیرلی و اوْخوناقلی اوْلان خاطره‌لرینده اوْز عکسینی تاپدیغینی گوْردوْم. اوْنلارین بوْیوْک اکثریّتی ایسه تأسّف کی، الیاس معلّمله بیرلیکده گئتدی...

الیاس معلّم گوْنده‌لیک حیاتدا، آداملارلا داورانیشدا بیر اوشاق قدر صاف و صمیمی ایدی. ائله بیل کی، بیزیم هامیمیزی دَییشدیرن، زمانه‌یه باب اوْلماغا مجبور ائدن محیط و شرایط اوْنا یاخین دوْشه بیلمه‌میشدی، اوْنو اوْز تأثیری آلتینا سالا بیلمه‌میشدی. البتّه، الیاس معلّمه «کوْهنه کیشی» دئمک اوْلمازدی، چوْنکی اوْ، گئنیمیندن توتموش دوْنیاگوْروْشوْنه، دوْشوْنجه طرزینه کیمی باشدان-باشا معاصر بیر آدام ایدی، حتّا بیر سیرا حاللاردا اوْز معاصرلری‌نین قاورامادیقلاری، یاخود چتین‌لیکله قبول ائتدیکلری یئنی‌لیکلرین جارچیسی ایدی. لاکین بوْتوْن بونلارلا بیرلیکده اوْ، سانکی بیزیم دوْنیانین قانونلاری ایله یاشامیردی. الیاس معلّمین اثرلرینده‌کی چاخناشمالار[۲] دا چوْخ زمان اوْنون «اوْز» دوْنیاسی ایله گئرچک[۳] دوْنیانین ضدیّتلری اوْزرینده قورولوردو.

خالق یازیچیسی‌نین عوْمروْنوْن سوْن ایللرینده یازدیغی حکایه، کیچیک ناغیل[۴] و خاطراتلار[۵] بیزیم اوْچوْن ال‌چاتماز اوْلان، اوْنون ایسه دائم نوْستالوژیسی ایله یاشادیغی دوْنیانی قسماً ده اوْلسا بیزه گوْستره بیلدی. الیاس معلّم شاهدی اوْلدوغو، ایچریسینده بوْیوْدوْگوْ، هواسی ایله نفس آلدیغی، معنوی-اخلاقی دَیَرلری ایله تربیه‌لندیگی عصرین ایلک اوْن‌ایللیک‌لرینده‌کی صاف و آسوده[۶] آذربایجان محیطینی عصرین سوْنوندا اوْخوجولارینا چاتدیردی. و اصلینده ائله الیاس معلّم اوْزوْ ده ۱۹۲۰-جی ایلدن باشلایاراق منتوْدیکی بیر آردیجیل‌لیق و خصوصی غدّارلیقلا اوچورولان، یوْخ ائدیلن، هر واسطه ایله اونوتدورولان همین اوْ صاف و آسوده دوْنیانین انسانلاری‌نین، زمانه‌نین

۱) «اؤ.م.»: ائپیزوْد (epizod) ۲) «اؤ.م.»: کوْنفلیکتلر (konflikt)
۳) «اؤ.م.»: رئآل (real) ۴) «اؤ.م.»: پوْوئست (povest)
۵) «اؤ.م.»: مئموارلار (memuar) ۶) «اؤ.م.»: ایدیللیک (idillik)

طلبلریندن داها چوْخ، انسانلیق و جنگاورلیک قانونلاری ایله یاشادیقلاری محیطین آرامیزداکی سوْن نماینده‌لریندن بیری ایدی. داها دقیق دئسم، سیرالاری سئیرلمیش یاشیدلاریندان فرقلی اوْلاراق اوْز یاشانتیلارینی، نسلی‌نین و ملّتی‌نین یاشانتیلارینی صنعتین سِحرلی دیلی ایله میلیوْنلارلا بوْلوْشمگی باجاران سوْنونجو یارادیجی نماینده‌سی ایدی.

منه ائله گلیر کی، الیاس معلّم یارادیجی آداملاری بیری-بیریندن آیران معناسیز سلسله‌مراتبی[1] قبول ائتمیردی. بونو نه اوْچوْن دئییرم؟ کئچمیش وطنداشلاری اوْلدوغوموز شوروی جمعیّتی بیزیم هامیمیزا سوْن درجه طبیعی و قانونااویغون گوْروْنن بیر پرینسیپه (اصلینده همین پرینسیپ بو گوْن ده دَییشمه‌دن قالیر) چوْخ اهمیّت وئریردی: اجتماعی[2]، یاخود وظیفه پلّکانیندا آشاغیدا دایانان یوخاریداکینی آختارمالیدیر، یوخاریداکی ایسه یالنیز آختارتدیرا بیلر. مثلاً، داها دئموکراتیک و برابر حقوقلو مناسبتلرین حکم سوْردوْگوْ ادبیّات اینستیتوسوندا دا مدیرین[3] ۴۰-۳۰ ایلدن بری تانیدیغی همکارینا بیرباشا زنگ وورمادیغی‌نین، اوْنو کاتبه واسطه‌سی ایله چاغیرتدیردیغی‌نین دفعه‌لرله شاهدی اوْلموشدوم. بو معنادا الیاس معلّمین اوْ زمانلار منیم کیمی جوان بیر علملر نامزدینه مختلف مناسبتلرله دوْنه-دوْنه زنگ وورماسینی اوْنون بو مسئله‌ده ده داخلی آزادلیغی و سربست‌لیگی، اوْ بیری طرفدن ایسه ساده‌لیگی و یوْکسک انسانی مدنیّتی ایله علاقه‌لندیریرم.

یادیمدادیر، ۱۹۸۹-جو ایلین پاییزیندا آذربایجان رادیوسوندا یاریم ساعاتلیق چیخیشیم اوْلموشدو. داها دوْغروسو، مخبرین سؤاللارینا جواب وئرمیشدیم. نادر حاللاردا رادیو دینله‌دیگیمدن وئریلیشه قولاق آسماق تمامیله یادیمدان چیخمیشدی. وئریلیش آنتِنه[4] گئتدیگی آخشام الیاس معلّم گوْزله‌مه‌دیگیم حالدا تلفون ائتدی، چیخیشلاریمدان، عمومیّتله، راضی قالدیغینی بیلدیردی. آمّا بیر سیرا تنقیدی ملاحظه‌لرینی ده سؤیله‌دی، منیم توْخونمادیغیم، لاکین توْخونولماسی سوْن درجه واجب

۱) داوْ.م.ا: ائرارخیانی (ierarxiya) ۲) داوْ.م.ا: سوسیال (sosial)
۳) داوْ.م.ا: دیرئکتوْرون (direktor) ۴) داوْ.م.ا: ائفیره (efir)

اوْلان بیر نئچه مسئله‌نی خاطرلاتدی. دوْزو، اوْزوْموْن اوْ قدر اهمیّت وئرمه‌دیگیم، حتّا استودیودان چیخاندان سوْنرا اونوتدوغوم نؤبتچی بیر چیخیشا مشهور صنعتکارین بئله دقّتله قولاق آسماسی منی هم اوتاندیردی، هم ده اوْزوْمه قارشی مسئولیّت حسّینی آرتیردی. همین حادثه‌دن سوْنرا رادیویا، یاخود تئلئویزیونا دعوت اوْلوناندا هر دفعه الیاس معلّمین ناغافل زنگینی خاطرلاییردیم. دوْشوْنوْردوْم کی، اوْ، اوْز اوْتاغیندا اوْتوروب یئنه منی دینله‌یه بیلر. مندن نه ایسه عاغیللی بیر سوْز، یاخود فکر ائشیتمک اوْچوْن اللینده‌کی ایشی بیر کنارا قوْیا بیلر. اوْنا گوْره ده چیخیشلاریما داها مسئولیّتله یاناشیردیم.

الیاس معلّمین آنادان اوْلماسی‌نین ۷۵-۷۰ و ۸۰ ایللیک‌لری قید ائدیلنده، اثرلری‌نین آلتی جلدلیگی چاپدان چیخاندا، هابئله آیری-آیری کتابلاری نشر اوْلوناندا اوْنون یارادیجیلیق یوْلو و معاصر آذربایجان ادبیّاتینداکی تکرارسیز یئری حاقّیندا مقاله‌لر یازمیشام. آمّا ایندی، یازیچی‌نین شخصیّتی و یارادیجیلیق اساسیندا[1] همین یازیلار منه مقطعی[2] گوْروْنوْرلر. بو یازینی یازماغا حاضرلاشدیغیم عَرَفه‌ده الیاس معلّمین کتابلارینی بیر ده ورقله‌دیم و اوْنون گئنیش، رنگارنگ یارادیجیلیغی‌نین، خصوصاً ده آذربایجان تئاتری تاریخینده‌کی یئری‌نین و روْلونون یئنی-یئنی تدقیقاتلار اوْچوْن چوْخ زنگین معلومات[3] وئریلدیگینی بیر داها دوْشوْندوْم.

خالق یازیچیسی حاقّینداکی یازیلاریمین بیرینی «نورلو صنعتکار» آدلاندیرمیشدیم. بو آدی تصادفی اوْلاراق سئچمه‌میشدیم. اوْ، همیشه حیاتین داها چوْخ ایشیقلی، سئوینجلی، انسانا روح یوْکسک‌لیگی و نیک‌بین‌لیک گتیرن جهتلرینی ترنّم ائتمگه اوْستوْنلوْک وئریردی. طبیعی کی، بورادا حیاتی بَزه‌مکدن، اوْنو اوْلدوغوندان جلب‌ائدیجی، پروْبلئمسیز گوْسترمکدن صحبت گئده بیلمزدی. عکسینه، الیاس معلّمین اثرلرینده اکثر حاللاردا جمعیّتین آرتیق چوْخدان دقّت یئتیرمه‌سی طلب اوْلونان پروْبلئملری باره‌سینده بیرینجیلر سیراسیندا و کفایت قدر کسکین‌لیکله دانیشیلیردی. لاکین بو زمان صنعتکار رنگلری تُندلشدیرمیردی، عکسینه همین رنگ تاختاسیندان[4] ائله

۱) داوْ.م.ا: فوْنوندا (fon) ۲) داوْ.م.ا: ائپیزوْدیک (epizodik)
۳) داوْ.م.ا: ماتئریال (material) ۴) داوْ.م.ا: پالیتراسیندان (palitra)

چالارلار سنچیردی کی، اوْخوجو یئتریندن ده آرتیق جفاسی، چتین‌لیگی اوْلان دوْنیایا و حـیاتا نـیک‌بین‌لیکله بـاخا بـیلسین، گوْنـلرین بـیرینده هـر شـئیین یـاخشیلیغا دوْغـرو دَییشه‌جگینه اوْزوْنده اینام حاصل ائده بیلسین. عینی زماندا بو اثرده آداملاردا مـردلیک، گوْزللیک، نیک‌بین‌لیک حسّلری اوْیاندیریردی. اوْلا بیلسین کی، الیاس مـعلّم بـیر سیرا حاللاردا حتّا اوْز قهرمانلارینی گئرچک‌لیکده[1] اوْلدوغوندان داها جوْمرد، داها جـنگاور، انسانی حسّلر باخیمیندان داها زنگین و سخاوتلی گوْستریردی. بلکه ده بو خصوصیّت‌لر اوْنون اوْزوْندن و ایلک گنجلیک ایللریندن تـانیدیغی سـوْزوْبوْتـوْو، جسـور آدامـلاردان بدیعی اثرلرینده یاراتدیغی پئرسوْناژلارا کئچمیشدی. هـر ایکـی حـالدا الیاس مـعلّمین قـهرمانلاری اوْخـوجودا مـنسوب اوْلدوغـو خـالق اوْچوْن، یـاشادیغی تـاریخ اوْچوْن، یـاشادیغی مـعنوی کـیفیّتلر اوْچوْن غـرور حسّـی اوْیـاندیریردی. اوْ، اوْز ایشـیقلی دوْشوْنجه‌لری ایله، نورلو شخصیّتی ایله آداملاری تکجه اطرافی سـارمیش قـارانـلیقدان اوزاقلاشدیرمیردی، هم ده بو قارانلیق ایچَریسینده داها یاخشینی گوْرمک، داها یاخشینی تاپماق و نهایت، معنوی جهتدن قارالماماق، لکه‌لنمه‌مک اوْچوْن یوْل گوْستریردی.

الیـاس مـعلّمله آخـرینجی گـوْروْشوْموْز اوْلوْموْنـدن تـخمیناً بـیر آی اوّل اوْلدو. ۱۹۹۶–جی ایلین آقوْستونون سوْن گوْنلری ایدی. ائلچینه باش چکمک اوْچوْن زاقولبایا، حکومت آسایشگاهینا[2] گئتمیشدیم. تخمیناً آخشام چاغی ساعات ۷ حدودلاری اوْلاردی. باکیدا آقوْستون سوْنو، سئپتامبرین اوّللری اوْچوْن سجیّه‌وی اوْلان ساکت، کوْلکسیز هوا وار ایدی. باکی بـاغلاری‌نین بـوْشالماغا اوْز تـوتدوغو واخت ایـدی. سـببینی اوْزوْم ده بیلمیرم، آنجاق نه‌دنسه بو مؤسم همیشه منده غریبه بیر کدر و خفّت حسّی دوْغوروب، سئپتامبر یاخینلاشاندا ائله بیل کی، منی خلوت‌لَشَن، یتیم‌لَشَن باغا باغلایان تئللر داهـا دا محکم‌لنیر. همین آخشام دا اوْرگیمده باغ مؤسموْنوْن تئزلیکله سوْنا چاتدیغیندان دوْغان غصّه واردی.

ائلچین‌له آرتیق توْرانلیغین چوْکدوْگوْ حَیَطده اوْتـوروب کـئچه‌جکدن، گـله‌جکدن

۱) «اوْ.م.»: رئاللیقدا (real)   ۲) «اوْ.م.»: ساناتوْریاسینا (sanatoriya)

دانیشیر، گوْنوْن یئنی‌لیکلرینی مذاکره ائدیردیک. الیاس معلّمی سوْروشدوم. ایشله‌دیگینی دئدیلر. همین یای الیاس معلّمله بیر نئچه دفعه گوْروْشموْشدوْک. هـر دفـعه ملّی درام تئاتری‌نین آچیلیشینی صبرسیزلیکله گوْزله‌دیگیندن، یئنی یـازدیغی «حکـمدار و قـیزی» تماشاسی‌نین تمرینلریندن دانیشیردی. یئری گلمیشکن قید ائدیم کی، حیاتی‌نین سـوْن ایللرینده الیاس معلّم اوْچوْن ایکی سارسیدیجی، اوْزوْجوْ شئی وار ایـدیسه، بـونلاردان بیری قاراباغین اشغالی، اوْ بیری ایسه آرتیق ملّی درام تـئاتری آدلانـدیریلان آکـادئمیک تئاترین قاپیلاری‌نین بئش ایلدن بـری تـماشاچیلارین اوْزوْنـه بـاغلی اوْلمـاسی ایـدی. حیاتی‌نین سوْن اوْتوز ایلینی صحنه ایله باغلی اوْلان، تئاترلا یـاشایان خـالق یـازیچیسی «آزدراما»داکی سوْنو گوْروْنمه‌ین تـعمیردن چـوْخ حـدّتلنیردی. دوْغـرودور، بـو ایللر عرضینده الیاس معلّمین یئنی اثرلری‌نین ایلک تماشاسی[1] کئچیریلمیشدی. «سئوگیلی‌لرین جهنّمده وصالی» و «تنها ایگده آغاجی» اثرلری جـمهوریّت[2] سـارایـی‌نین صـحنه‌سینده اوْینانمیشدی. آنجاق گوْروْنوْر، اوْنون حیاتیندا آزدرامانین خصوصی یـئری واردی. اوْنـا گـوْره ده مـلّی درام تـئاتری‌نین یـئنیدن اوْز ایشـیقلاری‌نین یـاناجاغی گوْنوْ بـوْیوْک صـبرسیزلیکله گـوْزله‌ییردی. بـلکه ده آدام اوْز شـخصی مـنزلی‌نین تـعمیرینی ده بـئله صبرسیزلیکله گوْزله‌مزدی.

بیر آزدان الیاس معلّم ده گلدی. همیشه‌کیندن داها جـانلی و قـیوراق گـوْروْنوْردوْ. درحال گوْروْنوْردوْ کی، یای عرضینده یاخشی استراحت ائدیب. یعنی هم اوْرگی ایسته‌ین محیطده اوْلوب، هم ده کفایت قدر ثـمره‌لی ایشـله‌یه بـیلیب. صـحبت یـئنه ده تـئاترین آچیلیشیندان و ایلک تماشادان – «حکمدار و قیزی» پیئسی‌نین تمرینلریندن دوْشدوْ. حسّ اوْلونـوردو کـی، ایکـی آی یـاریمدان سـوْنرا نـوامبرین ۱۷–ده مستقل آذربـایجان جمهوریّتی‌نین شرفلی بایراملاریندان بیری اوْلان مستقل‌لیک گوْنوْنده تئاترین، نـهایت، یئنیدن فعالیّته باشلایاجاغی الیاس معلّمی عمللی–باشلی سـئویندیریر. آزدرامـا اوْزوْنوْن بئش ایللیک مجبوری فعالیّت‌سیزلیگینه جانلی کلاسیکین، ملّی صـحنه آغ‌ساقالی‌نین[3]

۱) «اوْ.م.»: پرئمیئراسی (premyera)   ۲) «اوْ.م.»: رئسپوبلیکا (Respublika)
۳) «اوْ.م.»: پاتریارخی‌نین (patriarx)

اثری‌نین ایلک تماشاسی[1] ایله سوْن قوْیاجاقدی. بو یالنیز رمزی بیر ژست دئییلدی. هم ده الیاس معلّمین طبیعی معنوی حاقّی ایدی، آذربایجان تئاتری‌نین اوْنون قارشیسینداکی متّدارلیق دویغوسونون افاده‌سی ایدی.

سوْنونجو دفعه گؤردوگوم الیاس معلّم اوْلوْمدن مین آغاج اوزاق آدام تأثیری باغیشلاییردی. یاشی‌نین سکسنی اوْتمه‌سینه باخمایاراق اوْنون اوْزو کئچمیشه طرف دئییل، گله‌جگه دوْغرو چئوریلمیشدی. اوْ، اوْزَرینده ایشله‌دیگی یازیلاردان دانیشیردی. کیچیک ناغیل[2] و حکایه‌لردن عبارت کتابی‌نین چاپی‌نین نه وضعیتده اوْلدوغو ایله ماراقلانیردی. خالق یازیچیسی‌نین اوْلوْموْندن آز سوْنرا چیخان بو کتاب اوْنون یارادیجیلیغی‌نین پرستشکارلاری‌نین بیر داها همیشه‌یاشار الیاس افندی‌یئف صنعتی، الیاس افندی‌یئف اعجوبه‌سی[3] اوْزرینده دوْشوْنمگه وادار ائتدی. بو کتاب ۶۰ ایللیک عذابلی و چتین صنعت ماراتونونو سوْنا قدر دیزی بوْکوْلمه‌دن، نفسی تنگیمه‌دن قطع ائدن اصل صنعتکارین داها بیر غلبه‌سیندن (بلکه ده یاخینلاشان اوْلوْم اوْزرینده غلبه‌سیندن) سوْراق وئریردی. الیاس معلّم عوْمروْنوْن سوْن گوْنلرینه قدر اوْزوْنوْن دائمی ایش یئریندن - یازی ماساسیندان آیریلمامیشدی. وفات ائتدیگی گوْن ائلچین گؤز یاشلارینی چتین‌لیکله بوْغاراق اوْنون یازی ماساسی‌نین[4] اوْزرینده یاریمچیق ال‌یازماسی‌نین، استعدادلی مغنّی قنداب قولی‌یئوا حاقّیندا قیدلرین قالدیغینی سوْیله‌دی...

وفاتینا هله بیر آیدان دا چوْخ قالمیش اوْ ساکت آقوْست گئجه‌سینده ایسه الیاس معلّم چوْخ نشئه‌لی گؤروْنوْردوْ. همین آخشام اوْ دانیشیردی، بیز ایسه قولاق آسیردیق. نه‌دنسه ۱۹۳۷-جی ایلین فلاکتلی گوْنلری یادا دوْشموْشدوْ. الیاس معلّم اوْزوْنوْن و عائله‌سی‌نین باشینا آچیلان مصیبتلردن، مُلکلری‌نین اللریندن آلینماسیندان، «کولاک[5] اوْغلو» اوْلدوغو اوْچوْن شهرستان کوْمیته‌سی[6] کاتبی‌نین اوْنو دینله‌مک بئله ایسته‌مه‌مه‌سیندن، آناسی ایله

۱) «اوْ.م.»: پرئمیئراسی (premyera)
۲) «اوْ.م.»: پوْوئست (povest)
۳) «اوْ.م.»: فئنوْمئنی (fenomen)
۴) «اوْ.م.»: استوْلونون (stol)
۵) (kulak): [بولشئویک اقتصادیّاتیندا] کندلرده مال-مُلک و نفوذ صاحبی اوْلان شخصلر. (ک)
۶) «اوْ.م.»: رایکوْم (raykom)

بیرلیکده باکی‌یا، سهو ائتمیرم‌سه، سلطان مجید افندی‌یئفین یانینا شکایته گلمه‌لریندن، بوْتوْن بو چتین‌لیک و محرومیّتلر زمانی آناسی‌نین بیر آن اوْلسون سارسیلماماسیندان، روحدان دوْشمه‌مه‌سیندن دانیشیردی. همین اوْ ادّعالی کوْمیته کاتبی‌نین آرادان ایگیرمی ایل کئچندن سوْنرا چوْخ مظلوم بیر وضعیتده گؤردوگوْنوْ و نه‌دنسه اوْرگینده اوْنا هئچ بیری نفرت حسّی باش قالدیرمادیغینی خاطرلاییردی. و طبیعی کی، الیاس معلّم همین آخشام یئنه ادبیّات قاپیغیلاریندان سوْز آچیردی، ادبی ژورناللارین چاپ ائدیلمه‌مه‌سیندن، حقیقی شعره و نثره هئچ بیر دخلی اوْلمایان «موْلّفلرین» قالین-قالین کتابلاری‌نین نشریندن، ادبی پروْسئسین سوْنوْکلوْگوْندن، دورغونلوغوندان گیلئی‌لَنیردی. هم ده یالنیز گیلئی‌لَنمیردی. جمهوریّت حکومتی‌نین باشچیلاریندان بیری کیمی اوْغلو ائلچیندن، ملّی مجلسین عضووْ کیمی مندن بوْتوْن بو مسئله‌لرده اصولی[1] موْقع توتماغی، لازمی یئرده و لازمی مقامدا سسیمیزی قالدیرماغی طلب ائدیردی. سوْنونجو دفعه گؤردوگوم الیاس معلّم یادیمدا همیشه‌کی کیمی نیک‌بین، اوْمیدلی، پیس‌لیکلرله باریشمایان، مبارز احوال-روحیه‌لی بیر انسان اوْلاراق قالیب.

الیاس معلّمین اوْلوْموْندن تخمیناً بیر هفته اوّل بیزیم «بوُزوْونا»داکی باغیمیزدا توْپلاشمیشدیق. ائلچین، نوشابه خانیم، قیزلاری، کوْرَکنی آکادئمیسین ائلدار سالایئف و دل‌آرا خانیم گلمیشدیلر. آرتیق اوْن ایکی ایللیک بیر عنعنه‌سی اوْلان بو یای مجلسلری‌نین بیر عنعنه‌وی «ساغلیغی»[2] دا واردی. بیز همیشه مطلق الیاس معلّمین ساغلیغینا ایچیر، اوْنا محکم جان‌ساغلیغی، اوزون عوْموْر آرزولاییر، بیزی یئنی اثرلرله سئویندیرمه‌سینی ایسته‌ییردیک. بو دفعه ده همین عنعنه پوْزولمادی. هامی یکدل‌لیکله دئییلن ساغلیغا قوْشولدو.

آنجاق طبیعی کی، بیزیم خوْش آرزولاریمیز طالعین یازیسینی دَییشمگه قادر اوْلا بیلمزدی.

بیر هفته سوْنرا خالق یازیچیمیز الیاس افندی‌یئفین وفات ائتدیگینی ائشیتدیم.

۱) «اوْ.م.»: پرینسیپال (prinsipal)
۲) «اوْ.م.»: توْستو (tost)

یادیمدادیر، صحبتلریندن بیریندە الیاس معلّم ایکی عصرین و ایکی مین ایللیکین قوْوشاغیندا یاشادیغیمیزی یادا سالدی و دئدی کی، مین ایللیک‌لرین بیر-بیریسینی عوض ائتمه‌سینی گوْرمک هر نسله قسمت اوْلمور. عوْموْر الیاس معلّمین اوْزوْنه ده بونو قسمت ائتمه‌دی. آمّا بیرجه تسلّی وار کی، اوْنون عوْمروْنوْ اثرلری یاشاداجاق و بو اثرلر هله چوْخ قرن‌لر، عصرلر بوْیو آذربایجان دیلینده دانیشان، اوْزوْنوْ آذربایجانلی سایان میلیونلارلا انسانین یوْل یوْلداشی اوْلاجاق و اوْنلارلا بیرلیکده دوْنیانین هر اوْزوْنوْ گوْره‌جک، هر سیناقدان چیخاجاق، اوْن‌ایللیک‌لر و یوْزایللیک‌لری یوْلا سالاجاق.

الیاس معلّم بوْتوْن حیاتی بوْیو اوْزوْ گله‌جگه گئدن صنعتکار اوْلموشدو. و بو گوْن، وفاتیندان بیر ایل کئچندن سوْنرا گوْروْروْک کی، هر شئیه قادر سایدیغیمیز اوْلوْم ده اوْنو بو بیتیب-توْکنمک بیلمه‌ین یوْلدان ساخلایا بیلمه‌ییب.

آقوست، ۱۹۹۷

آلینما سوْزلرین ایضاحی

آتوْمیسم *(atomisme)*: بوْتوْن کائناتین آتوْملارین تصادفی بیر التحاقی نتیجه‌سینده فوْرملاشدیغینی ادّعا ائدن قدیم یونان فلسفی نظریّه‌سی.

آرکئوْقرافی *(archéographie)*: اسکی یازیلاری اوْخوما علمی.

آرکئوْلوْژی *(archéologie)*: قدیم زمانلاردان قالما اثرلری تاریخ و صنعت باخیمیندان تدقیق ائدن علم؛ باستان‌شناسی.

آنتروْپوْنیم *(anthroponymie)*: شخص آدلارینی تدقیق ائدن علم شاخه‌سی.

آنسیکلوْپئدی *(encyclopédie)*: بوْتوْن ساحه‌لرده‌کی معلوماتلاری احتوا ائدن اثر؛ دائرة المعارف.

ائپیزوْد *(épizode)*: بیر ادبی اثرین آز-چوْخ مستقل اوْلان آیری بیر پارچاسی.

ائتیموْلوْژی *(étymologie)*: کلمه‌لرین کوْکوْنوْ، تاریخینی و معناسینی تدقیق ائدن علم.

ائستئتیک *(esthétique)*: گوْزللیک دویغوسو ایله علاقه‌دار اوْلان و یا گوْزللیک دویغوسونا اویغون اوْلان.

امپئریالیسم *(impérialisme)*: بیر گوْجلوْ اوْلکه‌نین باشقا ملّتلری سیاسی، اقتصادی و مدنی حاکمیّتی آلتینا آلاراق یاییلماسی و یا یاییلماق طلبینده اوْلماسی.

اینترناسیونالیسم *(internationalisme)*: بوْتوْن ملّتلرین دوْستجا یاشاماسینی، بیر-بیری ایله امکداشلیق ائتمه‌سینی توْصیه ائدن عقیده.

اوْپئرئت *(opérette)*: عمومیّتله فکاهی مضمونلاری احتوا ائدن کیچیک اوْپئرا اثری.

اوْریژینال *(original)*: داها اوّلدن موْجود اوْلان نمونه‌لره گوْره فرقلی، یئنی، بدیع / بیرینجی دفعه اوْلاراق یارادیلان بیر اثر / بیر کتاب، متن، سند و یا اثرین اصل نسخه‌سی.

اوْنوماستیک *(onomastique)*: دیلچی‌لیگین خصوصی اسملری تدقیق ائدن شاخه‌سی.

ایدئالیسم *(idéalisme)*: مکمّل، ایستَنیلن و آرزو ائدیلن حیاتا ویا وضعیته ـ حال-حاضردا ممکن اوْلماسی بعید گوْروْنسه بئله ـ نائل اوْلونا بیلمه‌سینه اینانان عقیده؛ آرمان‌گرایی.

ایـدئولوژی *(idéologie)*: بیر جمعیتین و یا سیاسی حکومتین رفتارلارینی استقامتلندیرن غایه‌لر، عقیده‌لر و نظریه‌لرین بوْتوْنوْ؛ مکتب، مسلک.

بورژوآ *(bourgeois)*: متوسّط طبقه‌یه منسوب اوْلان، خصوصی امتیازلاردان فایدالانان شهرلی انسان.

بوروکراسی *(bureaucratie)*: اساس سیاسی گوْجوْن چوْخ‌سایلی غیرمنتخب دولت آداملاری‌نین الینده اوْلدوغو دوْلت‌چیلیک سیستمی؛ مرکّب اداری سیستمین سیاسی گوْجوْ؛ دیوان‌سالاری.

بوْست *(buste)*: انسان بدنی‌نین بئلدن یوخاری حصّه‌سی‌نین هیکلی؛ نیم‌تنه.

بیبلیوقرافی *(bibliographie)*: معیّن بیر موْضوع و یاخود معیّن بیر موْلّف حاقّینداکی کتابلارین فهرستی.

پئداقوْژی *(pédagogie)*: تعلیم و تربیه اصوللاریندان بحث ائدن علم.

پئرسوْناژ *(personnage)*: دراماتیک اثرلرده، بیر آکتوْر طرفیندن جانلاندیریلان شخصیّت.

پانتئیسم *(panthéisme)*: آللاهی طبیعتله عینی‌لشدیرن دینی-فلسفی دوْنیاگوْروْشوْ؛ وحدتِ وجود مکتبی.

پانسیون *(pension)*: خصوصیله طلبه‌لره خدمت وئرن، تمامی و یا بیر قسمی دائمی و یا معیّن بیر زمان

اوچون کرایه‌یه وئریلن، ایستکه گؤره یئمک ده وئرن ائو.

پرؤبلئم *(problème)*: حلّینی، اؤیرنیلمه‌سینی طلب ائدن مرکّب مسئله؛ مشکل.

پرؤسئس *(process)*: معیّن بیر نتیجه‌یه چاتماق اوچون گؤرولن ایشلرین سئریسی؛ بیر حادثه‌نین گئدیشی؛ روند.

پرؤلئتار *(prolétaire)*: ساده‌جه ایشله‌مکله پول قازانا بیلن، خصوصیله شخصی مال-مُلکه صاحب اؤلمایان عادی فعله؛ فعله اجتماعی طبقه‌سی؛ [«بورژوآ»نین ضدّی]

پرینسیپ *(principe)*: بیر انسانین و یا تشکیلاتین بوتون ایشلرینده اساس گؤتورولن قانون، قایدا، نقطهٔ‌نظر، عقیده؛ اخلاقی اصل.

پلات‌فؤرم *(plate-forme)*: هر هانسی بیر سیاسی حزبین و یا قورولوشون حرکت پرؤقرامی و یا سیاسی طلبلری؛ بیر سیاست پرؤقرامیندا، اساس گؤتورولن دوشونجه و یا دوشونجه‌لرین بوتونو.

پوئتیک *(poétique)*: شعرله علاقه‌دار؛ شعری؛ منظوم؛ شاعرانه.

پورترئت *(portrait)*: بیر شخصین، بیر شئیین سؤزلو و یا یازیلی تصویری؛ تمثال؛ صورت.

پیئس *(piéce)*: اؤینانماق اوچون یازیلمیش اثر؛ تئاتر اثری؛ نمایش‌نامه.

پیسکولوژی *(psychologie)*: روحی فعالیّتین پرؤسئسلرینی و قانونلارینی تدقیق ائدن علم؛ روح علمی؛ روان‌شناسی / بیر قروپو، بیر فردی سجیّه‌لندیرن ائدن حرکت ائتمه، دوشونمه، دویغولانما شکیللری‌نین بوتونو.

تئؤکراسی *(théocratie)*: سیاسی حاکمیّتی روحانیلرین الینده اؤلان اجتماعی-سیاسی اداره اصولو.

تراژئدی *(tragédie)*: مؤضوعسونو افسانه‌لردن و یا تاریخی حادثه‌لردن آلان، آجی نتیجه‌لرله بیتن بیر دراماتیک اثر.

تیپیک *(typique)*: بیر قروپ انسانین و یا اشیانین اؤرتاق خصوصیتلرینی کفایت قدر نمایش ائتدیرن نمونه.

دئمؤکراسی *(démocratie)*: حاکمیّتین خالقا عائد اؤلماسی تَملینه اساسلانان دؤلت‌چیلیک سیستمی.

دراماتورق *(dramaturge)*: تئاتر یازاری، اؤیون یازاری.

دراماتیک *(dramatique)*: صحنه، تئاتر صنعتینه خاصّ اؤلان / هیجان‌وئریجی، مهیّج.

دیالئکتیک *(dialectique)*: فلسفه‌ده حقیقتلری بحث و جدل و منطقی دلیل‌لرله، بیر-بیرینه ضدّ اؤلان فکرلر (تئز-آنتی‌تئز) یؤلو ایله آختارما اصولو؛ احتجاج / بیر پرؤبلئمین ایکی متناقض جنبه‌سی‌نین بیر-بیرینه تأثیر قؤیماسی.

رئآلیسم *(réalisme)*: موقعیتلری، حقیقتاً شخصی دویغولارا و یا یانلیش آرزولارا تابع اؤلمادان، گؤرمه، قبول ائتمه و داورانما اصولو / گئرچک حیاتا چؤخ بنزه‌مه کیفیّتی، گئرچک‌چیلیک؛ واقع‌گرایی.

رئپئرتوآر *(répertoire)*: هر هانسی بیر تئاتردا تماشایا قؤیولان اثرلرین مجموعه‌سی / بیر آکتؤرون ایفا ائتدیگی، مغنّی‌نین اؤخودوغو و چالغیچی‌نین چالدیغی هوالارین مجموعه‌سی.

رادیکالیسم *(radicalisme)*: مکمّل و اساسلی سیاسی و یا اجتماعی دَییشیکلیکلرین طرفداری اؤلان تمایل؛ افراط‌چیلیق.

رؤمانتیسم *(romantisme)*: ۱۸-جی عصرین سؤنوندا باشلایان، دویغو، هیجان و سیمبؤلا افراط سویّه‌ده یئر وئرن صنعت جریانی / رفتارلاردا دویغو و هیجانین افراط درجه‌ده مؤثّر اؤلماسی.

ژانر *(genre)*: عنعنه‌وی اؤلاراق (مؤضوع، لحن و یا سَبکه گؤره) معیّن اؤلونان اثرلر طبقه‌سی.

ژوبیلئی *(jubilé)*: بیر شخصین، بیر وظیفه‌یه و یا تخصّصه گیریشمه‌سی‌نین ۵۰-جی ایل‌دؤنومو

مناسبتیله کئچیریلن شَنلیک / بیر مسلکده اوزون بیر مدّت اوُغورلو اؤلاراق چالیشانلار اوچون کئچیریلن مراسم.

سؤسیالیسم *(socialisme)*: جامعه‌نین بوتون فردلری‌نین اؤلکه‌نین رفاه امکانلاریندان مساوی سویّه‌ده پای آلما حقوقونا مالک اؤلدوغونو، دؤلتین ایسه بوتون عمده صنایعه صاحب اؤلماسی ضروری‌لیگینی ادّعا ائدن اقتصادی-سیاسی نظریّه‌لرین بوتونو.

سؤسیولوژی *(sociologie)*: جمعیّتین، اجتماعی رفتارلاری‌نین ماهیّت و انکشافینی تدقیق ائدن علم شاخه‌سی؛ جامعه‌شناسی.

سؤنئت *(sonnet)*: ایکی دؤردلو و ایکی اوچلودن عبارت اؤلان اؤن دؤرد مصراعلاری بیر غرب شعر قالبی.

شؤوینیسم *(chauvinisme)*: اؤز ملّتینی قاباغا چیخاراراق، مختلف قؤمیت و ملّتلر آراسیندا دوشمن‌چیلیک یاراتماغی مقصد توتان و بو یؤلدا هارای قؤپاران افراطی ملّتچی جریان.

فئؤدالیسم *(féodalisme)*: خصوصیله غربی آوروپادا تؤرپاغی و اوزرینده یاشایان کندلیلری تک بیر شخصین مالی سایان اؤرتا عصر سیاسی-اجتماعی سیستمی.

فاکولته *(faculté)*: بیر اونیوئرسیته‌نین، تحصیل ساحه‌سی و یا اختصاص مؤضوعسو باخیمیندان آیریلمیش شعبه‌لریندن هر بیری؛ دانشکده.

فیلؤلؤژی *(philologie)*: دیلی و یازیلی سندلری دیل و تاریخ جهتیندن تدقیق ائتمه علمی؛ دیل یؤلو ایله بیر جمعیّتین مدنیّتینی تدقیق ائدن علم؛ لسانیّات؛ ادبیّات‌شناسلیق.

کاپیتالیسم *(capitalisme)*: بیر اؤلکه‌نین تجارت و صنایعی‌نین دؤلت یئرینه، خصوصی ملکیّت نفعینه یئریدیلمه‌سی‌نین طرفداری اؤلان اقتصادیّات سیستمی؛ سرمایه‌دارچیلیق.

کرؤنؤلؤژی *(chronologie)*: تاریخی حادثه‌لرین واخت آردیجیل‌لیغینی تدقیق ائتمه علمی؛ حادثه‌لرین باش وئردیگی یاخود سندلرین یازیلدیغی واختی معیّن ائدن یاردیمچی تاریخ فنّی؛ ترتیبِ زمانی؛ گاه‌شماری.

کؤمونیسم *(communisme)*: بوتون استحصال امکانلاری دولته عائد ائده‌رک اؤنلاری ملّتین منافعی اوُغرونا ایشلَدَن بیر اقتصادی سیستمه اساسلانان، بوتون انسانلارلا مساوی شکیلده داورانیلان بیر جمعیّت یاراتماغی هدف توتان سیاسی حرکت.

کؤنسئرواتوآر *(conservatoire)*: موسیقی، تئاتر و باله تعلیمی وئرن مکتب.

لیبئرالیسم *(libéralisme)*: گئنیش سیاسی و اقتصادی آزادلیقلاری ایسته‌ین و یا اؤنلارا اجازه وئرن، تدریجی اجتماعی، سیاسی و دینی دَییشیکلیکلری حمایه ائدن سیاسی عقیده و دوشونجه‌لرین بوتونو.

لیریک *(lyrique)*: شعرین عاطفه، هیجان و دویغوسونو اؤخوجویا منتقل ائتمک اوچون ریتم و تصویرلر واسطه‌سیله داخلی حسیّاتی افاده ائدن شعر سَبکی / هیجانلی، احساسلا دؤلو؛ تغزّلی.

مئتافیزیک *(métaphysique)*: مجرّد وارلیقلاری (روح، طبیعت، مادّه ...)، کائناتین سببلرینی و معرفتین ایلکین پرینسیپلرینی مؤضوع سئچن عقلی تدقیقات علمی؛ ماوراءالطّبیعه.

مئتؤدؤلؤژی *(méthodologie)*: خصوصیله فلسفه و علم ساحه‌لرینده اسلوب آراشدیرماق و یئنی اسلوبلار یاراتماق اوچون پرینسیپلر انکشاف ائتدیرن علم.

ماتئریالیسم *(matérialisme)*: دونیادا، محض مادّه‌نین وارلیغینی قبول ائدن، الله، روح کیمی معنوی مفهوملاری ردّ و انکار ائدن فلسفی گؤروش.

مارکسیسم *(marxisme)*: کارل مارکس *(Karl Marx)*، فریدریش ائنگئلس *(Friedrich Engels)* و

T3(2A)-8

دوامچیلاری طرفیندن ایرلی سوروُلن اجتماعی-اقتصادی فلسفی مکتبه اساسلانان انقلابی سوسیالیست جریان.

میتینق *(meeting)*: تظاهرات مقصدیله ویا دقتلری بیر حادثه‌یه جلب ائتمک اوچون، عمومیتله اوستوآچیق یئرلرده کئچیریلن اجلاس.

میسیونئر *(missionnaire)*: بیر دینی، خصوصیله مسیحیتی یایماق وظیفه‌سینی داشییان شخص.

نئکروُلوق [فرانسیزجا «نئکروُلوژی»دن *(nécrologie)* آلینمیش]: اؤلن آداما و یا اونون حیات و فعالیتینه حصر اؤلونان مقاله و یا مجموعه.

نوستالژی *(nostalgie)*: کئچمیش بیر زمانا دویولان حددن آرتیق حسرت حسّی.

نومیزماتیک *(numismatique)*: قدیم سکّه و مدالّلاری تانیما و تدقیق ائتمه تخصّصی.

نیهیلیسم *(nihilisme)*: هئچ بیر شئیین، خصوصیله ده معنوی و دینی پرینسیپلرین هئچ بیر دیَری اؤلمادیغینا اینانان بیر عقیده / هر نوع سیاسی سیستمی انکار ائدن، جمعیتین فرد اوزرینده هئچ بیر تضییقینی قبول ائتمه‌ین عقیده.

هومانیسم *(humanisme)*: انسان پروبلئملرینی حلّ ائتمکده عقل یاردیمی‌نین دینی عقیده‌لردن داها اهمیتلی اؤلدوغونا اینانان، انسانین تمل طبیعتی‌نین یاخشی اؤلدوغونو وورغولایان دوشونجه سیستمی / انسانی و اونون منافعینی بوتون باشقا دیَرلردن اوستون توتان نظریه ویا عقیده؛ انسان‌گرایی.

هیستولوژی *(histologie)*: طبّ علمی‌نین، جانلیلارداکی توخومالارین تشکّلو، تحوّلو و بیرلشمه‌سینی تدقیق ائدن شاخه‌سی؛ بافت‌شناسی.

چتین کلمه‌لرین ایضاحی

آتابگلیک	پدرسالاری
آردیجیل	پیوسته، پشت‌سرهم،دنباله‌رو
آسیلی	وابسته
آشیلاماق	تلقین کردن
آلیشماق	عادت کردن
آناياسا	قانون اساسی
آنی	خاطره
آیری-سئچکی‌لیک	تبعیض
احتراص	هوس،شورواشتیاق
ائرکن	پیش از موعد
ائنیش	سرپایینی
ارکؤیون	نازپرورده، نُنُر
اسیرگه‌مک	دریغ داشتن
آنگین	پهناور، بی‌کران
اوُجبات	بابتِ، به‌خاطرِ
اوُجقار	دورافتاده
اوُزلاشماق	به توافق رسیدن
اوُیومسوزلوق	ناهماهنگی
اؤتکم	نافذ، مؤثر
اؤزونه‌مخصوصلوق	ویژگی‌منحصربفرد
اؤنجوُل	پیشرو
اؤندر	رهبر، قائد
ایسینمک	گرم شدن
ایش‌گذار	پرکار، کارآ، کاردان
بایاغی	عادی،پست،عامیانه
بایلماق	از حال رفتن
بوُخوو	پایبند، دستبند
بؤلگه	منطقه
بیتکین	کامل،سنجیده،پُخته
بیتیشیک	به‌هم‌پیوسته،متّصل
تاپینماق	پرستیدن
تُونج	مفرغ
جیغیر	کوره‌راه
چاغداش	معاصر
چالار	مایه/شباهت‌نزدیک
چئوره	اطراف، پیرامون
چئوریلیش	کودتا
چین اوُلماق	به حقیقت پیوستن
حسابات	گزارش
دئدی-قوُدو	غیبت، شایعه
دَرنک	انجمن
دوشرگه	اردوگاه
دؤلای	راه باریکه
دؤلاییسی	غیرمستقیم
دؤنوک	متلوّن، واپس‌گرا
دوُیوم	ادراک، فهم
دیوان توتماق	سرکوب کردن
ساختا	تقلّبی
سال	تخته سنگ
سانباللی	موقّر، ارزشمند
سئزمک	تشــخیص دادن، پی‌بردن، حدس زدن
سئیرک	پراکنده، فاصله‌دار
سجیّه	خصوصیت،خُلق،منش
سربست	آزاد، مستقل
سَنگیمک	سبک‌شدن،آرام‌گرفتن
سوُراق کتابی	کتاب راهنما
سیراوی	ساده، معمولی
سیوری	نوک‌تیز
عُلوی	والا،بلندمقام،مقدّس
قابا	خشن، زبر
قاباقجیل	پیشگام،ممتاز،مترقّی
قاتی	غلیظ،دوآتشه،افراطی
قارا گروهچو	خرابکار
قارشی‌دورما	رویارویی، مخالفت
قاروُوُلچو	دیده‌بان، نگهبان
قانوناویغونلوق	قانونمندی
قاوراماق	درک کردن، فهمیدن
قایا	صخره
قوروم	مؤسسه، بنیاد
قوولوق	پرونده
قیسقانماق	حسادت کردن
کُبار	بزرگ‌منش
کوتله‌وی	دسته‌جمعی
کوُرشالماق	کُند شدن
کورک	پالتو
کوُروکله‌مک	شدّت بخشیدن
گونجل	تازه، موضوع روز، امروزی
کؤنوللو	داوطلب
کؤورک	زودرنج، رقیق‌القلب
کیرینج	ذلّه، بیزار
مُدرک	خردمند، عاقل / سنجیده، عاقلانه
نامزد	کاندیدای دکترا
وَردیش	عادت
هنده‌ور	اطراف، دور و بَر
هوندور	مرتفع
یاراسا	خفّاش
یاناشماق	نزدیک شدن، تماس گرفتن
یانلیش	اشتباه
یانیلماق	اشتباه کردن
یاووُق	نزدیک
یایینماق	منحرف شدن، مخفی ماندن
یئتکین	رشید، بالغ
یئکون	حاصل جمع، خلاصه، نتیجه
یوُخوش	سربالایی
یوُلوخماق	سرایت کردن
یوُنتمن	کارگردان
یوُندَمسیز	بدمنظر، نامتناسب
یوُنلیک	مترجّه، باهدف

2000
1252

T3(2A)
Q-86

کؤچورمه‌ده استفاده اولونان منبعلر

۱ـ باطنی، محمدرضا و دستیاران، **فرهنگ معاصر انگلیسی-فارسی، تهران**، ۱۳۷۷
۲ـ بهزادی، بهزاد، **فرهنگ آذربایجانی-فارسی، تهران**، ۱۳۶۹
۳ـ بهزادی، بهزاد، **فرهنگ فارسی-آذربایجانی، تهران**، ۱۳۷۷
۴ـ ثقفی، نیرالزمان، **فرهنگ فارسی-آذربایجانی، تهران**، ۱۳۷۷
۵ـ گوکاسیان، **فرهنگ روسی به فارسی**، مسکو، ۱۹۸۶

6. Azərbaycan S.S.R. Elmlər Akademiyası, ***Rusca-Azərbaycanca Lüğət,*** Bakı, 1990
7. Dictionnaires le Robert, ***Le Robert Micro Poche,*** Paris, 1993
8. İbrahim Olgun, Cemşid Drahşan, ***Türkçe-Farsça Sözlük,*** ???, ???
9. Mehmet Kanar, ***Farsça-Türkçe Sözlük,*** İstanbul, 2000
10. Oxford University Press, ***Oxford Advanced Learner's Dictionary,*** Oxford, 2000
11. Oxford University Press, ***Oxford Russian Dictionary,*** Oxford, 1997
12. R.Rüstəmov, H.Sadıqov, R.Ağayev, ***Türkcə-Azərbaycanca-Rusca Sözlük,*** Bakı, 1994
13. Resuli Akdikmen, ***Langenscheidt's Pocket Turkish Dictionary,*** Berlin, 1992
14. Türk Dil Kurumu, ***Türkçe Sözlük,*** Ankara, 1998

43046
724462
M. F. A...u...ov adına Azərbaycan Dövlət KİTABXANASI
ARXİV

Vilayət Quliyev

TARİXDƏ İZ QOYAN AZƏRBAYCANLILAR

Köçürən: Əmir Əqiqi Bəxşayişi

ولایت مختار اوٌغلو قولی‌یئف

۱۹۵۲-جی ایلده آنادان اوٌلوب. ۱۹۷۲-جی ایلده باکی دؤلت اونیوئرسیته‌سی‌نین فیلولوژی فاکولته‌سینی، ۱۹۸۱-جی ایلده آذربایجان علملر آکادئمیسی‌نین یوکسک لیسانس دؤره‌سینی بیتیریب. فیلولوژی علملری دوکتورو، پروفئسوردور. اوزون ایللر آذربایجان علملر آکادئمیسی‌نین نظامی آدینا ادبیّات اینستیتوسوندا علمی ایشچی و مدیر معاونی کیمی چالیشیب. ۱۹۹۵-۲۰۰۰-جی ایللرده آذربایجان جمهوریّتی ملّی مجلسی‌نین عضوو اوٌلوب. ۱۹۹۹-جو ایلده آذربایجان جمهوریّتی‌نین پرئزیدئنتی‌نین فرمانی ایله خارجی ایشلر ناظری وظیفه‌سینه تعیین اوٌلونوب.

ولایت قولی‌یئف ۱۲ کتابین مؤلّفیدیر. اثرلری روسیادا، تورکیه‌ده و ایراندا نشر اوٌلونوب. ادبیات تاریخی و ادبیات‌شناسلیق ساحه‌سینده‌کی دیرلی تدقیقاتلارینا گؤره حاجی زین‌العابدین تقی‌یئف و میرزه فتحعلی آخوندوف آدینا ادبی مکافاتلارا لایق گؤرولوب.

علمی تدقیقات اثرلری ۱۹-۲۰-جی عصرلر آذربایجان ادبیّاتینا، ادبی علاقه‌لره، معاصر ادبیّاتین پروبلئملرینه حصر اوٌلونوب. آذربایجان تاریخی‌نین آیری-آیری دؤرلرینه و گؤرکملی شخصیتلرینه حصر اوٌلونموش آراشدیرمالارین مؤلّفیدیر.

ISBN 964-7090-54-4

نشر بخشایش